

BÁCS-KISKUN MEGYE MŰLTJÁBŐL

III.

BÁCS-KISKUN MEGYE
MÚLTJÁBÓL
III.

A BÁCS-KISKUN MEGYEI LEVÉLTÁR KIADVÁNYAI V.

BÁCS-KISKUN MEGYE
MÚLTJÁBÓL
III.

A BÁCS-KISKUN MEGYEI LEVÉLTÁR KIADVÁNYAI V.

**BÁCS-KISKUN MEGYE
MÚLTJÁBÓL
III.**

A kapitalizmus kora

Szerkeszti:

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR

KECSKEMÉT, 1981

A kötet szerzői

DR. KIRÁLY LÁSZLÓ, FEKETE JÁNOS, DR. BEZDÁN SÁNDOR,
BÁNKI HORVÁTH MIHÁLYNÉ DR., DR. ROMSICS IGNÁC, PASTYIK
ISTVÁN, DR. HARGITAY GÁBOR, PINTÉR ILONA

Lektorok:

DR. SZAKÁCS SÁNDOR, DR. SASHEGYI OSZKÁR, DR. KRAJNYÁK
NÁNDOR, DR. SOÓS PÁL, DR. HAJDÚ TIBOR, DR. GAZDAG ISTVÁN,
DR. FARKAS GÁBOR ÉS DR. SINKOVICS ISTVÁN

A védőborítót

BODRI FERENC

tervezte

A borítón Asztalos János arcképe,
Imre Gábor plakettje

ISBN 01 23 90

Az „amerikai utas” agrárfejlődés Bács-Kiskunban a második világháború előtt

KIRÁLY LÁSZLÓ

A magyar mezőgazdaság felszabadulás előtti fejlődését országosan számos kutató feldolgozta. Meghatározták irányát és illeszkedését az összeurópai agrárfejlődéshez. Regionális és helytörténeti vonatkozásban azonban még ma is meglehetősen sok a „fehér folt”, pedig az ország egyes körzetei olyan jelentős eltéréseket, sajátosságokat mutatnak, amelyek feldolgozása ha nem is változtatja meg a fejlődés összképét, de alátámaszthatja, gazdagíthatja, árnyaltabbá teheti az egyes jelenségek megítélését. Szűkebb kutatási területünkön az ország gazdasági életében ma is sajátos helyet elfoglaló Bács-Kiskun megyében szerzett tapasztalataink is egyértelműen azt igazolják.¹

A szakirodalom — mint ismeretes — Magyarország tőkés kori agrárfejlődését „porosz utasként” tartja számon, hozzátéve, hogy az ország egyes területein „szigetként” előfordultak az „amerikai utas” fejlődés jegyeit mutató körzetek is. A jelen tanulmányban összegezett kutatásokra alapozva megfogalmazhatjuk, hogy a Duna—Tisza közén, közelebről Bács-Kiskun megye területén végbement döntően „amerikai utas”, vagy méginkább paraszti-polgári agrárfejlődés hatása lényegesen nagyobb, mint amit eddig tulajdonítottak neki. A felszabaduláskor ez a struktúra számottevő hatást gyakorolt a népi demokratikus agrárátalakulás menetére is. Jelen tanulmányunkban azonban ennek csak „előtörténeti” vonásait vázoljuk.

Munkánkban az adatszerűségek pontos feltárására és összegezésére még akkor is nagyobb gondot kell fordítanunk, ha az esetenként terheli a szöveg folyamatosságát. Ugyanis a jelenlegi Bács-Kiskun megye 1950-ben alakult Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye déli és Bács—Bodrog vármegye északi

¹ Gazdaságára ma is többszektörűség a jellemző. Az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelősövetkezetek mellett közel 140 000 ha területen mezőgazdasági szakszövetkezetek gazdálkodnak. Itt található az ország szőlőterületének 27,2%-a, gyümölcssterületének 11%-a. A 100 ha mezőgazdasági területre vetített zöldségértékesítés másfélszerese az országos átlagnak.

A népsűrűségi mutatók szerint — 68,5 fő/km² — Somogy megye után a legritkábban lakott területe az ország-nak. Az összlakosságból külterületen és tanyán élők aránya itt a legmagasabb, 28,7%. Az aktív keresőkből a mezőgazdaságban dolgozók aránya — 43,3% — kétszerese az országos arányszámnak és itt a legmagasabb ma is. A mezőgazdaságban előállított termelési érték 40%-át ma is a háztáji és kistüzemi gazdaságok produkálják.

területeiből. Bács-Bodrog vármegye székhelye 1920-ig Zombor, majd északi része 1920 és 1940 között Baja székhellyel működött. 1941 és 1944 között újra Zombor, majd a felszabadulás után ismét Baja volt a megye székhelye. Tehát az agrárfejlődés bemutatása érdekében tulajdonképpen „meg kellett teremtenünk” a jelenlegi Bács-megye korabeli képét adatszerűen is.

1. A polgári agrárfejlődés társadalmi alapjai és térhódítása a Duna—Tisza közén 1918—1919 előtt

Előljáróban jelezzük, hogy a témakör vizsgálatának kiindulási alapját Leninnek a polgári agrárfejlődés lehetséges útjaira vonatkozó megfogalmazásai képezik.² A széles körben ismert lenini téziseknél nem kívánunk hosszasan időzni, minthogy azok magyarországi viszonyokra való érvényesítését neves kutatók rendre elvégezték.³

Felmerül azonban az a probléma, hogy ezek a megállapítások — szükségképp — legelőbb az országos fejlődés főbb irányaira vetettek fényt. Ebből következően az egyes tájak tőkés agrárfejlődésének jellemzői leginkább csak annak példaként érvényesültek. Egy adott konkrét terület vizsgálatánál — így esetünkben is — viszont ezzel nem elégedhetünk meg. Azt az alapvető megállapítást, hogy *Magyarországon* — a lenini terminológia szerint — „porosz utas” volt a polgári agrárfejlődés fő iránya, nem lehet vitatni. Az „amerikai utas” agrárfejlődéssel kapcsolatos fejtegetések azonban — elsősorban a vizsgált területre vonatkoztatva — bizonyos hiányérzetet keltenek. Ennek, vagy *törvényszerű megfelelőjének* jelentősége — úgy tetszik — lényegesen nagyobb és tartósabb volt, mint amit neki tulajdonítottak. Igaz, hogy a tőkés mezőgazdaság kialakulása a Duna—Tisza közén sem „tisztá” terméket produkált, hiszen a feudális birtokokat itt sem zúzta maradéktalanul szét a polgári forradalom, de a más vidékektől eltérő történelmi előzmények sajátos helyzetet alakítottak ki.

Így köztudott, hogy a Duna—Tisza közén már a 150 éves török uralom alatt megszakadt a nyugati mintájú feudális gazdasági rend fejlődése, a középkori faluszerkezet — néhány kisebb zárt körzet kivételével — felszámolódott, a területek elnéptelenedtek.

² Lenin: Az agrárkérdésről I. kötet 459. o. (Bp. 1950. Szikra.)

³ Hivatkozhatunk itt először Pach Zsigmond Pál: A magyarországi és az oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. (Közgazdasági Szemle V. évf. 1958. 1. szám. 56—78.) c. tanulmányára, majd Berend T. Iván—Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. (1973. Kossuth — Közgazdasági és Jogi Kiadó) c. összefoglaló munkájára, amelyben a szerzők a témára vonatkozó korábbi megállapításokat szintetizálva, újabb kutatásokkal kiegészítve dolgozzák fel.

A feudális függőségi viszonyok összekuszálódtak, hagyományai, kötöttségei fellazultak. *Kialakultak a nagyhatárú, viszonylag független mezővárosok.*

A török kivonulása után a reorganizálódó nagybirtokok a rendkívül alacsony népsűrűség miatt *csak telepítésekkel* tudták gazdálkodásukat megindítani. A telepesek — mind a külföldiek, mind a hazaiak — viszont csak úgy vállalták az újrakezdés nehézségeit, ha a korábbinál *jobb körülmények közé* kerülhettek. Így túlnyomó többségük telket kapott és egyéb kedvezményt is élvezett.

A Duna—Tisza közén élő kiskunok jórészt megőrizték kiváltságait, sőt az 1745-ös megváltkozás során megerősítették azokat.

A megye nyugati szegélyén, a Duna holt ágainak védelmében számos ősi magyar falu megmaradt. Ezek jellegükben a dunántúliakhoz álltak közel, de azoktól lényegesen különböztek is, abban, hogy nemcsak a töröktől szigeteződtek el, hanem földesuraiktól is, ezért fejlődésük igen sok rokonvonást mutatott az alföldi mezővárosokéval. Többségük már 1848 előtt nagyjából megváltotta magát.⁴

A tőkés agrárfejlődés — a mai Bács-Kiskun megye területén — a fentiekből következően tehát úgy ment végbe, hogy egymás mellett voltak megtalálhatók mind a „porosz”, mind az „amerikai” típusú fejlődés elemei. Mindemellett nagyobb szerepe inkább az utóbbinak, illetve korszerű megfelelőjének volt. A múlt század második felében betelepült vidékek agrárfejlődése pedig egyenesen a Lenin által kiemelten elemzett „reform” utáni időszakban benépesült Volgán túli, új-oroszországi és észak-kaukázusi sztyeppekkel mutatott rokonvonásokat.⁵

Ennek megfelelően vessünk most némi fényt a lényegesebb vonásokra településcsoportonként.

a) *Mezővárosok.*

Történelmi irodalmunkban az „amerikai utas” fejlődés magyarországi változatai közül a nagymúltú mezővárosokban kialakult formák tekinthetők a legismertebbeknek és leginkább feldolgozottak.⁶ A szemrevételezésre

4 V. ö.: Katona Imre: Sárköz. (Bp. 1902. Gondolat) és Nagy Béla: Adatok Solt község történetéhez. (Solt, 1964. Szerző kiadása.)

5 Lenin: i. mű 460—461. o.

6 Pach Zsigmond is kiemeli idézett tanulmányában, hogy az alföldi mezővárosok parasztsága „viszonylag kedvezőbb helyzetben volt”, mert a városhoz tartozó puszták határáig „szabadon” terjeszkedhetett. A paraszti kezdeményező erő következménye, hogy ezeken „az amerikai módon fejlődő vidékeken volt a legjelentesebb a mezőgazdaság termelőerőinek fejlődése”. Hornyik Jánostól tudjuk, hogy Kecskemét saját és bérelt pusztái a XVI—XVIII. században Alsónémeditől Szeged határáig terjedtek. Később — az önálló községek kialakulásával — ugyan csökkent a város határa, de a későbbi — sajátos — agrárfejlődés csirái már ekkor megvoltak.

vállalt területen található Kecskemét pedig egyenesen iskolapéldának tekinthető.⁷

A város évszázadok során szerzett kiváltságait — okkal és sikerrel — féltékenyen őrizte, földesuraival vívott harcaiból többnyire győztesen került is ki. 1439-ig a királynék birtoka volt, majd elzálogosítás útján földesurak birtokába került, de közöttük *felosztva soha nem volt*. Önkormányzati jogait töretlen birtokolta, tisztségviselőit maga választotta, helyi és országos vásártartási joga szüntelen érvényesült. A területéhez tartozó földeket polgárai szabadon birtokolták: adták-vették. A földesuraknak maga a város egyetemlegesen fizette az adót.⁸ Ezért írhatta Fényes Elek 1851-ben róla: „A városnak több fő nemzetségekből levő földesurai lennének, kik közt első helyet foglal h. Coburg, de már 1848 előtt legnagyobbbrészt megvette magát, valamint Szentkirály és Borbásszállás pusztákat is csaknem egészen, továbbá Monostor, Ágasegyháza, Bugacz pusztáknak kisebb-nagyobb részét.”⁹

Az 1848-as forradalom és szabadságharc után tovább önállósodott, 1868-ra „befejezte a földek megváltási eljárását”.¹⁰ Problémát jelent természetesen annak vizsgálata, hogy a megváltott területekkel mi történt, azokon — a már meglévő föld magántulajdon mellett — hogyan alakultak ki az önálló parasztbirtokok.

A város 1801-ben kezdte meg a tulajdonát képező homokos területek parcellázását, amelyekre eleinte csak erdőt, később szőlőt is szabad volt telepíteni.¹¹

1836-ig a parcellázások üteme igen lassú volt, mert a város tanácsa nem nézte jó szemmel a szőlőterületek szaporodását, de különösen azt, hogy tulajdonosaik szabad bormérést követeltek, ami veszélyeztette a város jelentékeny jövedelmű regáléját.

A további puszták megváltásához azonban pénzre volt szükség, ezért 1836-tól újra kezdődött a parcellázás, ami 1850 után öltött nagyobb méreteket. 1850—1892 között 3644 kat. hold került értékesítésre. A nagyobb haszon érdekében azonban gondosan ügyelt arra, hogy a földvásárlási kedv mindig meghaladja a kínálatot. Ezzel elérte, hogy az első osztások kat. holdankénti 16 Ft-os értékesítési ára 1888-ra már 410 Ft-ra emelkedjen.¹²

Ezek már újabb minőségi változás, egy új szakasz kezdetét jelezték. Az

7 A „város” alatt még a múlt század közepére vonatkozóan is azt a 30—40 km-es sugarú kört kell érteni, amely magában foglalt 15, ma már önálló, nagyhatárú községet.

8 V. ö.: Hornyik János: Kecskemét város története, oklevél-tárral I—II. kötet. (Kecskemét 1862.) és Bende László: Kecskemét közgazdasági viszonyai. 1916. (Kecskemét, 1929.) c. művekkel.

9 Fényes Elek: Magyarország Geographiai Szótára. (Pest, 1851.) I. 192. o.

10 Bende László: A kecskeméti szőlő- és gyümölcsstermelés fejlődéstörténete. (Kecskemét, 1929.) 8. o.

11 U. o. 14. o.

12 U. o. 16. o. Ez később még nagyobb arányú értékesítésekre ösztönözte a várost.

1874-ben kezdődött filoxéravész a hegyvidéki szőlőkben hatalmas pusztítást végzett, ami a homoki borok egyfajta „konjunktúráját” eredményezte. Ennek következtében a korábban telepítő gazdák kezében *jelentős tőke* halmozódott fel, amit újabb területek vásárlására tudtak fordítani.¹³

A munkai igényes kultúrák elterjedése együtt járt a munkáskéz szükségességének növekedésével, így a munkabérek emelkedésével.

A szőlőmunkások napszáma az 1866. évi 30—35 krajcárról 1891-re 70 krajcárra emelkedett.¹⁴

Ez a körülmény az ország más területeiről nagyarányú bevándorlást indított el, ami viszont *meggyorsította* a Kecskeméti környéki tanyavilág kialakulását.¹⁵ Következésképp meggyorsult a már korábban sem egységes parasztság felbomlása és kialakult a tőkés árutermelő „farmer” típusa, amelynek legjellemzőbb képviselőit éppen itt találjuk.

Az egykori Kecskemét-környéki parasztgazda főbb tulajdonságai a következők szerint körvonalazhatók: családi szükségleteit meghaladó mértékben termelt, bér munkást, vagy „családi” munkaerőt foglalkoztatott, a piaci igényekhez „szervezte” a termelést. Az előállított termékek jelentős részét feldolgozás után értékesítette, szervezte a késztermék tárolását, tehát *kilépett* a szűk körben mozgó hagyományos paraszti gazdálkodás köréből.¹⁶

Történelmi jelentőségükben nem vették fel ugyan a versenyt Kecskeméttel, de agrárfejlődésükben azzal rokon vonásokat mutattak fel még Dunavecse, Izsák, Jánoshalma és más korabeli mezővárosok is.

Az egész megyét tekintve az agrárfejlődésnek ez a típusa mintegy 300 000 kat. holdat fogott át. Jelentősége azonban ezt a mértéket is meghaladta, éppen a belterjes kultúrák magas aránya miatt.¹⁷

b) *A Duna—Tisza közti nemzetiségi telepes községek.*

A török hódoltság, valamint az azt követő időszak eseményei már nagyon távol esnek a vizsgált kortól, de mint a Duna—Tisza köze elnéptelenedését előidéző tényezőt, mégis meg kell említenünk, mert a hódoltság utáni évszáz-

13 1850—1892. között eltelt 42 év alatt — mint jeleztük — 3644 kat. holdat adtak el összesen. 1892—1913 között eltelt 21 év alatt ugyanakkor már 5000 kat. holdat.

14 Bende i. mű. 18. o.

15 V. ö.: Lettrich Edit dr.: Kecskemét és tanyavilága. (Bp. 1908. Akadémiai Kiadó) c. munkájával.

16 V. ö.: Erdei Ferenc: Futóhomok. (Budapest, 1957. Gondolat Kiadó.)

17 Egyedül Kecskeméten 1895-ben 7045 kh területet foglalt el a szőlő és a kert; ezekben és részben más területeken 562 208 db termő gyümölcsfa volt. (Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Negyedik kötet. Bp. 1900. KSH. II. táblás kimutatások 44. oldal.)

zadokban — nagyobb arányokban a XVIII. századtól — a különféle nemzetiségek betelepítése igen lényeges hatással volt a későbbi agrárfejlődésre.

A németajkú, a szlovák és a különféle dészláv telepesek túlnyomó része állami, vagy földesúri *támogatással* került elsősorban a dunamelléki és bácskai területekre. Ezek az ország más részein levő nagybirtokok jobbágyainál viszonylag *jobb* körülmények közé kerültek. Gazdaságilag gyorsabban erősödtek és — végsősoron — 1848 után, amikor jobbágytelküket tulajdonba kapták, jelentős részük indulhatott a polgári agrárfejlődés úgynevezett „amerikai útjának” kedvezőbb előrehaladást ígérő feltételei között.

A telepes községek földrajzi elhelyezkedésére és birtokviszonyaira Fényes Elek „Geográfiai szótárából” kaphatunk jellemző képet. Bikity (jelenleg Bácsbokod) német—magyar—dalmát, 146 úrbéri telekkel,¹⁸ Csávoly, német—dalmát, 92 úrbéri telek,¹⁹ Gara, német—dalmát 159 úrbéri telek,²⁰ Katymár, dalmát—német 176 úrbéri telek,²¹ Nádudvar (jelenleg Nemesnádudvar) 82 úrbéri telek, urasági földjei nincsenek,²² Hajós, német mezőváros, majorsági föld nincs,²³ Kisharta (jelenleg Harta) német. A község határában kevés az úrbéri telek, de 40 000 v. forint haszonbérért használja a „vidékbeli pusztai földeket” és 1846-ban 3700 kat. holdat „örökösen megvett”,²⁴ Miske, tót eredetű lakosság: 91 1/4 úrbéri telek „birtokolja”,²⁵ Kiskörös, tót eredetű lakosság, 70 úrbéri telek munkálja,²⁶ Vadkert (jelenleg Soltvadkert) német és tót eredetű lakosság, 170 „földes” gazda, 15 úrbéri telek,²⁷ Bátya, elmagyarosodott sokác falu,²⁸ Dusnok (dalmát eredet) 60 egész úrbéri telekkel, majorsági birtok nincs,²⁹ Vaskút, német—rác falu, 126 úrbéri, 4 szabad telek birtokkal.³⁰ Almás (jelenleg Bácsalmás) lakói dalmátak és magyarok, 315 egész úrbéri telekkel bírtak.³¹

A felsorolt telepes községek területileg mintegy 150 000 kat. holdat foglaltak el és az egészbe illeszkedő, azt befolyásoló „külön” világot alkották.

18 Fényes Elek i. munkája 132. o.

19 U. o. I. 203. o.

20 U. o. II. 37. o.

21 U. o. II. 187. o.

22 U. o. II. 126. o.

23 U. o. II. 81. o.

24 U. o. II. 93. o.

25 U. o. III. 92. o.

26 U. o. II. 264. o.

27 U. o. IV. 251. o.

28 U. o. I. 102. o.

29 U. o. I. 287. o.

30 U. o. IV. 280. o.

31 U. o. I. 20. o.

c) *Kun-puszták és mezővárosok.*

A polgári agrárfejlődés feltételei kialakulásában fontosnak kell megítélnünk a kunok 1745. évi „megváltakozását”, a *redemptiót*, amikor is területünkön mintegy 450 000 kat. hold felosztását kezdték meg a váltságdíjat összeadó kunok és jázsok között, illetve tartották közös használatban. A Kiskunság területén a megváltakozás idején mindössze *egy* mezőváros és *hét* község volt — igen alacsony népességgel. Ezek képtelenek voltak a reájuk eső 236 390 arany Ft váltságdíjat megfizetni. Ezért segítségükre siettek a sűrűn lakott Jászság községei, amelyek elvállalták „12 és fél pusztát” megváltását. Ezekért fizettek 54 240 arany Ft-ot (és a területet megtartották maguknak).³²

Ezt azért fontos külön említeni, mert a túlnépesedett jázsági falvak a Kiskunságban elterülő pusztákra népességfeleslegük áttelepítését kezdeményezték és ezzel olyan helységek kialakulásának vetették meg az *alapját*, mint például Kiskunfélegyháza, Lajosmizse, Kerekegyháza és Jásszentlászló.

A „redemptió” ezeken a területeken is megindította a parasztság felbomlását, ami a múlt század közepétől egyre gyorsuló folyamatban ment végbe és alakította egyrészlől a gazdag parasztok ígén tekintélyes számát, másrészlől a mincstelen mezőgazdasági proletárok tömegét. Az utóbbiak elsősorban az „idegen” betelepülőkből képződtek, mivel a „kun” gazdák görcsösen ragaszkodtak szerzett előjogaikhoz, sajátos életformát alakítottak ki, elsősorban állattenyésztéssel foglalkoztak, a növénytermelési ágazatban a kezdeményezést átengedték a „jövevényeknek”.

A kun-területek parasztsága rétegződésének jól nyomonkövetkező példáját mutatták a Kiskunhalas városban végbement folyamatok. Itt a redemptió után 1747-ben osztottak először földet. Ezt követően 1848-ig (tehát egy évszázad alatt) még nyolc alkalommal került sor földosztásra és tagosításra, mivel a redemptusok soha nem voltak elégedettek a kiosztott területtel. A földfelosztások mértékére és módjára azonban a régi patriarcális szokások nyomták rá bélyegüket. Így a város területének 3/4 része még a szabadságharc idején is közösen használt legelő volt: a hagyományos legeltető állattenyésztés alapját képezte.

³² A megváltozott terület kataszteri hold nagyságának kiszámítása: Hornyik János: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. (Kecskemét, 1927.) c. munkájában közli, hogy a Kiskunság megváltott területe 44 négyszög-mérföld volt, amit a rajta fekvő helységek és a Jászság váltott meg. A Hajas—Rázsó: Mezőgazdasági számokban c. kiadvány 15. oldalán megadja, hogy 1 magyar mérföld = 8353,6 m. Ebből számítással megállapítva 1 négyszög-mérföld = 69,79 km², tehát 44 négyszög-mérföld = 3071 km², ez egyenlő 533 725 kh-val. A megváltott pusztákból nem a megye jelenlegi területén fekszik Kiskunlacháza, Kiskundorozsma, Kocsér és Jászkarajenő község mintegy 80 000 kat. hold területtel, tehát a megváltott Bács-Kiskun megyei területek 450 000 holdra tehetőek.

Ez a helyzet azonban sértette a nagyobb gazdák érdekeit, akik egyre inkább a szántóföldi gazdálkodásra és a belterjes állattenyésztésre kívántak áttérni és ezért a legelők szétesztását követelték.³³

A szabadságharc bukása után bevezetett földadórendszer, amely a közlegelőkre is kiterjedt, a végletekig kiélezte a helyzetet, és a városi tanácsban győztek a „mindent felosztani a küszöbig” álláspontot képviselő gazdák.

Az újabb földosztás és tagosítás, amely 1863-ban fejeződött be, véget vetett a hagyományos gazdálkodásnak és alapul szolgált a paraszti úton haladó tőkés agrárfejlődés kibontakozására.

A város teljesen felosztott határában nagymértékben megnőtt a szántóterület: 1828-ban még csak 3317 hold, 1854-ben már 12 682, 1863-ban 27 861, 1888-ban 31 734, 1904-ben 43 024, míg végül 1912-ben 45 398 hold terület volt szántóföldi művelés alatt.³⁴

A város és a többi „kun”-település tőkés agrárfejlődésének gazdasági és társadalmi jellemzőit jól összegezik a Kiskunhalasról készült monográfia szerzői: „A feudális gazdasági és társadalmi viszonyokból eredően Kiskunhalason a város életében vezető szerepet játszó volt redemptus birtokosok a korszerű, kapitalista jellegű gazdálkodás útjára lépve is, a közigazgatás terén megtartották társadalmi és osztályhelyzetükből adódó előjogaikat, a birtokviszonyok kedvező alakulása ugyanakkor kiszélesítette, társadalmasította e jogok gyakorlatát. A legtöbb adót fizető birtokosok, az úgynevezett virilisek, tagjai voltak a képviselőtestületnek és befolyást gyakoroltak a város vezetésére, gazdasági életére. Nem volt viszont feudális jellegű nagybirtok, amely a kis- és középparaszti gazdaságok fejlődését gátolta volna.”³⁵

d) *Ósi magyar falvak.*

A Duna árterületének és holt ágainak védelmében sok ősi település kevesebb pusztulással vészelt át a török hódoltságot, mint az Alföld többi része.

Baja és Kalocsa városok lakosságát sem nem a török elől menekülők duzzasztották fel, hanem az itt élő kereskedők és mesteremberek leszármazottai éltek — nagyobbrészt túl, illetve mentették újra — a dunántúli sorstársaikhoz hasonló életüket.

A parasztfalvak és mezővárosok: Dunapataj, Solt, Foktő, Uszód, Duna-szentbenedek, Fajsz, Sükösd, Érsekcsanád, Szeremle lakói a török előtt

33 V. 5.: Kiskunhalas. Helytörténeti Monográfia I. (Szerk.: Janó Ákos.) Kiskunhalas 1965. Városi Tanács.

34 U. o. 103. o.

35 U. o. 105. o.

és után közel azonos területet műveltek. Azonos terheket viseltek és jogaikban sem mutatható ki lényeges különbség.

Erdei Ferenc: Futóhomok c. művében e települések helyzetét jellemezve meglehetősen sötét képet fest az itt élő emberekről. „Szobor szépségű” férfiakra és nőkre beszél, akik egy „megfáradt” társadalmat képviseltek, akik a XVII. századvégi társadalmi és birtokviszonyok között éltek.³⁶ Termelési szintjüket így jellemzi: „A paraszti nép végig csak paraszti módra termelt és kapitalista polgári vállalatok híján paraszti kofálkodás útján hozta forgalomba termékeit”³⁷ Ez a megállapítás valóban jellemző, noha nyilvánvaló, hogy ezek a települések is a *tőkés* agrárfejlődés útját járták.

A Kalocsán és a környező községekben található paprikamalmok már a XIX—XX. század fordulóján nagy mennyiségben dolgozták fel a külföldi piacokon is keresett „piros aranyat”.

A dunai víziút pedig a megtermelt zöldség — hagyma, petrezselyem, kaposzta, cékla, saláta stb. — fogyasztói piacokra történő eljuttatását biztosította.³⁸

A birtokviszonyok alakulása is igen sajátos volt e területen. E falvak területének csak kisebb része tartozott a Kalocsai Érsekség tulajdonába, de érezte annak szorítását. Ilyképpen a nagybirtok és a Duna közé „rezervált” területen folytatott paraszti gazdálkodásból azonban csak úgy tudtak megélni, hogy korán rátértek az *árutermelő gazdálkodás* útjára.

A paraszt-polgári agrárfejlődés feltételei így módon — az említett településformák keretében — *a jelenlegi megye területének 3/4 részén* voltak adottak.

e) *A paraszti gazdálkodás térhódítása.*

Természetszerűleg ez nem okvetlen jelenti azt, hogy a paraszti birtokok már ebben a korai időben is összeségükben az említett területi arányt foglalták el, hanem inkább csak azt, hogy a feudális eredetű nagybirtokok az *összes területből alig 25%-ot* képviseltek.

Ezt a megállapítást az 1985-ös mezőgazdasági összeírás adataival lehet bizonyítani. (Sajnos ez a bizonyítás csak áttételesen alkalmazható, mert a vizsgált terület északi része Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegyénél, déli része pedig a nagyjából Jugoszláviához tartozó Bács-Bodrog vármegyé-

³⁶ Erdei Ferenc: Futóhomok. i. m. 222—238. o.

³⁷ U. o. 231. o.

³⁸ U. o. 233. o.

nél szerepelt. A felmérés községsoros adatai viszont nem adják a szükséges részletességű bontást.)

Az indokolhatóan mérlegelt kísérleti közelítés azonban statisztikailag sem alaptalan. (Lásd: az 1. és a 2. számú táblázatokat.)

A felsorakoztatott adatok nyilvánvalóvá teszik, hogy a századfordulón az országban található összes gazdaság 8,44%-a volt a Duna-Tisza közén, és azok az összes terület 8,87%-át foglalták el. A gazdaság száma és területe tehát szoros arányt mutatott.

Az egyes birtokkategóriáknál azonban már lényeges eltérések jelentkeztek.

A legmagasabb területi kategóriában — 1 000 kat. hold felett — a gazdaságok részaránya országosan 0,16%, a Duna-Tisza közén 0,14%, az általuk elfoglalt terület viszont országosan 32,29%, a Duna-Tisza közén 24,85%. (Ez már önmagában is igen figyelemre méltó eltérés, még akkor is, ha a gazdaságok részletesebb vizsgálatát a felmérés nem mindig teszi lehetővé).

Az 500—1000 kat. hold közötti gazdaságok számának és területének aránya országosan 0,13%, illetve 6,08%, a Duna—Tisza közén 0,15, illetve 6,74%. Ebben a kategóriában tehát nem mutatkozik lényeges eltérés.)

A 200—500 kat. holdas kategóriában a gazdaságok részaránya országosan 0,27, a Duna-Tisza közén 0,39%, az előbbihez tartozik a földek 3,81%-a, az utóbbihoz 7,21%-a. (Itt tehát már jelentkezik szerkezeteltolódás területünk javára).

A 20—200 kat. hold nagyságú gazdaságok arányainak vizsgálata viszont igazoló eredményt ad: országosan ebbe a csoportba tartozik a gazdaságok 10,53%-a és bírja a földek 26,77%-át. A Duna—Tisza közén pedig ezek a gazdaságok 14,48%-ot képviselnek és a földterület 39,25%-án gazdálkodnak.

A 20 kat. holdnál kisebb gazdaságok számának részaránya országosan 88,9%, a Duna—Tisza közén 84,4. Területi arányuk országosan 29,5%, a Duna—Tisza közén 22%.

Az arányok eltérése nem szélsőséges, de jól érzékelteti, hogy területünkön a parasztbirtokok kialakulása „előbbre” tartott, mint az ország más vidékein. Miként azt is, hogy itt a parasztság felbomlása *gyorsabban* ment végbe. Egy parasztszalád a kis területű gazdaságban csak akkor tudott megélni, ha *szőlőt* — *gyümölcsöst* telepített.

A múlt század végén már a Duna—Tisza közén volt az ország művelt szőlőterületének jelentős része, mivel a filoxéra a történelmi borvidékeken óriási pusztítást végzett. Ez azért is külön figyelemre érdemes, mert új szőlőt nagyrészt a parasztok telepítettek (kisebb részben pedig a tőkés vál-

A gazdaságok jellege és nagysága		Pest—Pilis Solt—Kiskun vármegye	Kecskemét thj. város	Bács—Bodrog vármegye	Baja thj. város	Együtt	Magyarország (Horvát—Szlavon országok nélkül)
1 kh alatt szántóföld nélkül	db	17 738	495	17 217	960	36 410	294 475
	%	16,28	10,96	19,96	47,20	18,05	12,33
1 kh alatt szántófölddel	db	15 173	113	11 157	144	26 587	268 474
	%	13,93	2,50	12,93	7,08	13,18	11,24
1—5 kat. holdig	db	34 099	1 576	19 947	580	26 202	716 769
	%	31,30	34,88	23,12	28,52	27,85	30,01
5—10 kat. holdig	db	14 860	546	10 538	152	26 096	458 535
	%	13,64	12,08	12,22	7,47	12,94	19,20
10—20 kat. holdig	db	12 902	516	12 350	101	25 869	385 381
	%	11,83	11,42	14,32	4,96	12,82	16,13
20—50 kat. holdig	db	9 916	679	10 994	64	21 653	205 181
	%	9,10	15,03	12,75	3,14	10,74	8,59
50—100 kat. holdig	db	2 490	388	2 962	18	5 858	36 032
	%	2,29	8,59	3,43	0,88	2,90	1,51
100—200 kat. holdig	db	832	140	727	5	1 704	10 275
	%	0,76	3,10	0,84	0,25	0,84	0,43
200—500 kat. holdig	db	510	44	231	4	789	6 448
	%	0,47	0,97	0,26	0,20	0,39	0,27
500—1000 kat. holdig	db	224	13	72	3	312	3 144
	%	0,21	0,29	0,08	0,15	0,15	0,13
1000 kat. hold felett	db	205	8	74	3	290	3 768
	%	0,19	0,18	0,09	0,15	0,14	0,16
Összesen	db	108 949	4 518	86 269	2 034	201 770	2,388 482
	%	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—

39 A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Negyedik kötet. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint. (Budapest, 1900. A Magy. Kir. Közp. Stat. Hiv.) II. táblás kimutatások e. részből kigyűjtve. Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye 42. o. Kecskemét thj. 44. o., Bács—Bodrog vm. 34. o., Baja thj. 33. o.

A gazdaságok megoszlása területük szerint 1895-ben⁴⁰

2. sz. táblázat

A gazdaságok jellege és nagysága		Pest—Pilis— Solt—Kiskun vármegye	Kecskemét thj. város	Bács—Bodrog vármegye	Baja thj. város	Együtt	Magyarország (Horvát—Szlavon országok nélkül)
1 kh alatt szántóföld nélkül	kh	6 027	262	5 238	235	11 762	92 479
	%	0,33	0,18	0,40	1,43	0,36	0,25
1 kh alatt szántófölddel	kh	7 867	66	5 627	87	13 647	139 532
	%	0,43	0,05	0,43	0,53	0,42	0,38
1—5 kat. holdig	kh	83 785	3 656	49 645	1 380	138 466	1 923 157
	%	4,62	2,53	3,83	8,37	4,24	5,21
5—10 kat. holdig	kh	107 447	3 683	75 428	1 061	187 619	3 317 079
	%	5,93	2,55	5,82	6,43	5,74	9,00
10—20 kat. holdig	kh	182 706	7 234	174 348	1 443	365 731	5 396 130
	%	10,08	5,01	13,46	8,75	11,19	14,64
20—50 kat. holdig	kh	300 163	21 194	336 965	2 044	660 366	6 012 080
	%	16,56	14,66	26,01	12,39	20,20	16,31
50—100 kat. holdig	kh	167 898	25 983	197 662	1 333	392 876	2 411 657
	%	9,26	17,98	15,26	8,08	12,02	6,55
100—200 kat. holdig	kh	113 834	18 972	96 437	717	229 960	1 403 452
	%	6,28	13,13	7,45	4,35	7,03	3,81
200—500 kat. holdig	kh	155 740	12 525	66 554	1 190	236 009	2 021 432
	%	8,59	8,67	5,14	7,22	7,21	5,48
500—1000 kat. holdig	kh	158 011	9 329	50 747	2 355	220 442	2 238 905
	%	8,72	6,44	3,92	14,28	6,74	6,08
1000 kat. hold felett	kh	529 413	41 625	236 633	4 646	812 317	11 901 380
	%	29,20	28,80	18,28	28,17	24,85	32,29
Összesen:	kh	1 812 891	144 529	1 295 284	16 491	3 269 195	36 857 283
		100,—	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—

lalkozók). Bizonyos azonban, hogy a hagyományos nagybirtok gazdasági „struktúrájába” ez a kultúra általában nem is illett bele.⁴¹

A homoki szőlőtelepitéseknek — gazdasági jelentőségük mellett — igen nagy társadalmi hatásuk is volt. Az a riasztó méretű pusztítás, ⁴² amit a filoxéra végzett, *hathatós intézkedések* megtételére ösztönözte az egykori földművelésügyi kormányzatot. A homoki szőlő telepítését külön kormánybiztos irányította, aki jelentős anyagi eszközök felett rendelkezett.

Ez a munka találkozott az alföldi mezővárosok és más települések célkitűzéseivel is, mert komoly anyagi előnyök megszerzési lehetőségét és lakosság-gyarapító törekvéseik megvalósítását segítette elő.

Két évtized alatt közel 100 000 kat. holddal nőtt a homoki szőlők területe, de a felállított kutató telepek és vincellér iskolák munkája eredményeként általában megjavult a homoki bor minősége is.⁴³

A homoki szőlőtermelés rendkívüli méretű és ütemű terjedésével együtt járó parcellázások során nagyszámú agrárproletár is földhöz (néhány hold, addig semmire sem használható homokhoz) jutott. Ezek az „új gazdák” anyagi tőkével általában nem rendelkeztek. Az állami és a magán szőlőbirtokokra jártak napszámba, ahol elsajátították a szőlőtelepítés és művelés ismereteit is. Saját földjüket a napi munka után „megforgatták” és az államtól ingyen kapott szőlővesszővel, gyümölcsfával néhány év alatt be is telepítették.⁴⁴

Ezt a folyamatot, melynek során a futóhomokból kisparaszti szőlőskertek váltak, leginkább valamiféle „*naturális tőkefelhalmozásnak*” lehetne nevezni, amely megvetette az alapját a későbbi évtizedek nagyobb ütemű fejlődésének. *A szőlő és a gyümölcs jellegzetes árunövény, így már a telepések ültetvényeinek termőrefordulása után a tulajdonosokra rögtön és közvetlenül*

41 V. ö.: Szőlőtermesztés homokon. Szerk.: Dr. Bognár Károly. (Budapest, 1961. Mezőgazdasági Kiadó) c. munkával.

42 U. o. Az ország 622 488 kat. hold szőlőterületéből alig 20 év alatt, 1902 végéig, csak 178 158 kat. hold maradt meg, ebből is 78 000 kat. hold a homoki területeken.

43 U. o.

44 Így jött létre 1903-ban Kecskemét város határában Hetényegyháza és Kadafalva. A Miklóstelepi Állami Szőlőtelepnek nem volt elegendő munkása, ezért kérte a várost, hogy telepítéssel segítsen. Kecskemét városa 50—50 mindszenti és szegvári kubikus családnak biztosított 600 Ft-ért házat és 45—100 Ft-ért két hold homokföldet, amit 30 év alatt kellett letörleszteni. A tulajdonosoknak kötelességük volt, hogy a földeket ingyen kapott szőlővesszővel és gyümölcsfával betelepítsék. (Dr. Bodócs Gyula: Hetényegyháza múltja és jelene. Kecskemét. 1956. Bács-Kiskun megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya.) 1891-ben Wéber Ede 2000 kh homokterületet vett meg Kecskemét városától, amelyre a filoxéra által tönkretett balatonfüredi szőlősgazdákat telepített. A város ezek esetében is vigyázott a telepések érdekeire és az adásvételi szerződésben kikötötte: „A vevő kötelezi magát, hogy 1600 holdon 6—8 holdas parcellákat fog kimérni és azt telepes családoknak adja művelés céljából. Ezeket a parcellákat a vezetőség 1894-ig lakást köteles építeni. Letelepítési díj nem szedhető. A telepesek külön községet nem alapíthatnak, minden ügyükben Kecskeméthez tartoznak.” A területet az idetelepültek meg is kapták, de nekik sokkal nehezebb dolguk volt, mint a hetényegyháziaknak, mert Wéber nem tartotta meg ígéretét. (Szendrei József: Koldusok paradicsoma. Budapest. 1961. Kossuth.)

differentiálón hatottak a piac törvényei. Utódaik közül kerültek ki a jellegzetesen árutermelő szőlősgazdák.

Mindemellett a Duna—Tisza közti birtokviszonyok általános vizsgálatán túl, további közelítési lehetőséget kínál az 1895-ös Gazdacímtár tételes kiújításával készített adatszerű összeállítás.

Mint ismeretes, a statisztikai kiadvány a birtokokat nem tulajdonosuk, hanem gazdaságok szerint írta össze és közülük is csak a 100 kat. holdnál nagyobb területtel rendelkezőket. Számításaink végeredményei azonban a jelenlegi megye területén végbement „amerikai utas” agrárfejlődés uralgó vonásait így is igen egyértelműen tükrözik. (L.: 3. sz. táblázat.)

3. sz. táblázat.

A jelenlegi Bács-Kiskun megye birtokviszonyainak alakulása az 1895. évi gazdacímtár szerint⁴⁵

	Összesen	E b b ő l				
		100 kh alatti	101—200	201—500	501—1000	1000 kh felett
g a z d a s á g						
Gazdaságok száma	67.741	66.267	847	386	122	119
Megoszlási arány %	100,—	97,82	1,25	0,57	0,18	0,18
Gazdaságok területe	1,435.797	818.869	115 400	115 292	71 236	315 000
Megoszlási arány %	100,—	57,03	8,04	8,03	4,96	21,94

A termőhelyi adottságok — gyenge homoktalajok (rét- legelőterületek magas aránya) — miatt a táblázatban szereplő 386 db 201—500 kat. holdas gazdaságot is egykorúlag inkább a jobb „parasztgazdaságok” közé kell sorolnunk, mivel közülük 298-nak a szántóterülete sem érte el a 200 kat. holdat (vagyis a korabeli „középbirtok” alsó területi határát.) A korabeli 122 db 501—1000 kat. holdas birtok egy része is inkább parasztgazdaság volt, mint „úri” birtok.

⁴⁵ A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Második kötet. Gazdacímtár. (Bp. 1897. Magy. Kir. Közp. Stat. Hiv.) Bács-Bodrog és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyék község-, ill. gazdaságosor adataiból készített összeállítás. A statisztikai összeírás jellegéből következően a bérbé nem adott közbirtokossági területeket is a „gazdaságok területe” sorban kellett szerepeltetnünk, ami az arányokat esetenként kismértékben torzíthatja.

Ennek megfelelően a korábban az egész Duna—Tisza közére megállapított arányok a szorosan vett Bács-Kiskun megyére is jellemzőek, azaz a nagybirtokok itt is csak az összes terület 1/4-ét foglalták el. A bizonyoságként felhozható „statisztikai” szigorítás is a mezőgazdaság „nem porosztas” fejlődését igazolja már a századfordulón is. Noha ekkor jószerével még csak a folyamat kezdetéről beszélhetünk. A tőkés agrárfejlődés kiteljesedése, mint a későbbiekben látni fogjuk, területünkön a századforduló után, sőt a két világháború között ment végbe.

Lényegileg ugyanennek igazolására szolgál a terület népsűrűségi viszonyainak vizsgálata is.⁴⁶

1869-ben a jelenlegi megye területén 323 635 fő azaz négyzetkilométerenként nem egészen 40 ember élt. Számuk 1910-re 482 719 főre nőtt, de a megye még így is az ország *legritkábban* lakott területei közé tartozott.⁴⁷

A múlt század végén megkezdődött a tanyai „kirajzás”. Más összefüggésben: az egyéb helyekről egyenesen a külterületekre áramlás következtében a lakosság 35,6%-a már ekkor *külterületen* élt.⁴⁸

A népsűrűség, illetve a külterületi lakosság arányának vizsgálata is az az alábbi (különösen jellemző) sajátosságra hívja fel figyelmünket: Magyarország (Horvát-Szlavon országok nélkül) népsűrűsége 1910-ben 1 km²-re vetítve 64,6 fő volt. Ezen belül Bács-Bodrog vármegyében — a tulajdonképpeni Bácskában 71,6 fő, Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegyében 85,2 fő élt 1 km²-en.⁴⁹ Tehát a két eredeti megye népsűrűsége lényegesen meghaladta az országos átlagot. Következett ez egyrészt a kedvező termőhelyi adottságú Dél-Bácska, másrészt az alakuló budapesti agglomeráció (általában pedig Észak-Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye) nagyobb népsűrűségéből.

A heterogén betelepültségű vizsgálati területünk tulajdonképpen a kettő között helyezkedett el. Tájegységekre bontva pedig a következő képet mutatta:⁵⁰

46 A népességre vonatkozó adatok forrása: A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész: A népesség főbb adatai. (Bp. 1912. Magy. Kir. Közp. Stat. Hiv.) A Bács-Bodrog vármegye 534—540. és 800—801. ill. a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 552—566. és 804—806. oldalakon található községsoros adataiból a jelenlegi megye területére vonatkozó adatok tételes kigyűjtéséből.

1920. évi adatok: Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. Budapest. (1925. Magy. Kir. Közp. Stat. Hiv.) A Bács-Bodrog vármegye 80—82. és a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 88—98. oldalakon található községsoros adataiból a jelenlegi megye területére vonatkozó adatok tételes kigyűjtéséből.

47 U. o.

48 U. o.

49 U. o.

50 U. o. található adatokból számolva.

Észak-Bácska (Baja tjv. nélkül)	58,9 fő/km ²
Baja tjv.	241,7 fő/km ²
Dunamellék (Kalocsa v. nélkül)	53,4 fő/km ²
Kalocsa rtv.	160,6 fő/km ²
Kun területek	38,9 fő/km ²
Homokhátság (városok nélkül)	51,9 fő/km ²
Kecskemét tjv.	76,6 fő/km ²
Kiskunfélegyháza rtv.	90,9 fő/km ²
Kiskunhalas rtv.	37,8 fő/km ²
Megyei átlag	58,2 fő/km ²

A fentiekből kitetszik, hogy az észak-bácskai területek lakossága is alacsonyabb, mint az anya megyéé.

Természetszerűnek kell ezt tekintenünk, hiszen ide még elért a Homokhátság egy-egy nyúlványa, így e területeken (szántóföldi növénytermelést folytatva) kevesebb ember tud megélni. Az eredeti nemzetiségi betelepülők mind a jobb területekre húzódtak és ezeket a homokfoltokat nem vették művelésbe. A homoki szőlő terjedése viszont még csak ez elején tartott. (1900—1910. között kezdődtek nagyobb mértékű parcellázások Bácsalmás, Borota, Jánoshalma, Réms, Bácsborsod, községekben).

A körzet településviszonyai már az elmúlt század közepére kialakultak. A lakosság növekedése — a természetes népszaporulaton túl — csak a fenti községekben volt nagy arányú a parcellázások hatására történt újabb betelepülések következtében. A körzet lakossága e községek nélkül 1869-ben 71 555 volt, 1910-ben 80 785 fő, a növekedés tehát mindössze 12,9%-ot tett ki. Ugyanez idő alatt Bácsalmáson 40,3%-kal, Borotán 23,3-szeresére, Jánoshalmán 60,5%-kal, Rémen 5,6-szeresére, Bácsborsodon 3-szorosára növekedett a lakosság.⁵¹

A dunamelléki körzet lakossága ezen időszak alatt 11,7%-kal gyarapodott. (Kalocsa város lélekszámának növekedését figyelmen kívül hagyva viszont csak 8,8%-kal.)

Ebben a körzetben található az ún. ősi eredetű magyar falvak, amelyekben már korábban kialakult a paraszti gazdálkodás sajátos formája, és a „birtokféltes” következtében egyre nagyobb tért hódított az „egyke”.

Dunaszentbenedeken, Fajszon, Géderlakon, Ordason és Miskén a századfordulón már olyan méreteket öltött a *népszaporulat visszaesése*, hogy egyenesen csökkent a lakosság. Ezt még az is tetézte, hogy a földnélküli

⁵¹ U. o. található adatokból számolva.

szegénység, mezőgazdasági munkások és cselédek egy része is áttelepült azokra a területekre, ahol parcellázás útján földhöz juthatott.⁵²

Egészen más képet mutat a Kiskunság — a kun területek és a Homokhátság együtt — népességének alakulása. Ezen az 5995 km² területen 1859-ben mindössze 195 242 ember élt, ami igen alacsony népsűrűséget képviselt, különösen ha figyelembe vesszük, hogy itt terültek el Kecskemét, Kiskunfélegyháza és Kiskunhalas városok is. 50 év alatt a terület népessége 64%-kal nőtt és 1910-ben 320 233 főt tett ki.

Ezt a területet korábban is a paraszti birtokok magas számaránya jellemezte. A vizsgált öt évtized alatt pedig — leszámítva a kis számú tőkés bérgazdaságot — a homoki szőlőtelepítések indította társadalmi mozgás hatására döntően ilyen birtokok kialakítására került sor. A homoki szőlőtermesztés körzetei ebben az időben alakultak ki és a felszabadulásig lényegében nem is változtak. A jellegzetes homokhátsági települések lakosság-növekedésének adatai jól érzékeltetik ezt a folyamatot. (L.: 4. sz. táblázat.)

4. sz. táblázat.

Tizenkét homokhátsági helység lélekszámának változása 1869—1910. között⁵³

Helységek:	1869.	1910.	Növekedés aránya
	lakosok száma fő:		
Ladánybene	150	1 785	11,9-szeres
Lajosmizse	3 131	9 891	3,2-szeres
Bócsa	828	3 036	3,7-szeres
Kecel	4 583	8 233	179,6%
Kiskőrös	6 510	11 555	177,5%
Prónayfalva (Tázlár)	570	3 023	5,3-szeres
Soltvadkert	3 777	7 835	207,4%
Jászszentlászló	847	2 747	3,2-szeres
Kiskunmajsa	7 838	15 936	203,3%
Újkécske	3 957	8 354	211,1%
Izsák	3 222	7 129	211,3%
Kerekegyháza	1 898	4 445	234,2%
Orgovány	500	2 963	5,9-szeres
Páhi	579	4 173	4,3-szeres
Kiskunfélegyháza	23 844	34 102	143,—%
Kiskunhalas	13 127	24 376	185,7%
Kecskemét	41 195	65 716	159,5%

52 U. o. található adatokból számolva.

53 U. o. található adatokból számolva.

Az 1848-tól az első világháború kitöréséig eltelt hat évtizedben végbement tőkés agrárfejlődés területünkön tehát meglehetősen ellentmondásos volt. Ennek ellenére egyértelmű és adatszerűen is bizonyítható, hogy a fejlődés fő iránya a természeti adottságok és a történeti előzmények következtében számottevően *eltért* az ország más területeitől, az uralkodó forma nem a feudális nagybirtok, hanem a parasztgazdaság volt.

Ebből is következett, hogy területünkön a Tanácsköztársaság agrárpolitikai intézkedései sem eredményeztek lényeges változást. A Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. sz., 1919. április 4-én kiadott rendelete „minden közép- és nagybirtok”-ot köztulajdonba vett. Az egyes birtokkategóriák határait azonban nem határozta meg, hanem azt a helyi viszonyok figyelembevételével a Földmívelésügyi Népbiztosságra bízta.

A megye déli része — Észak-Bácska — Rém, Borota és Kisszállás községek kivételével 1921 augusztusáig szerb megszállás alatt volt.⁵⁴ Ezekre a területekre tehát már *eleve nem* vonatkozhatott a Rendelet. A többi területen viszont a parasztbirtokok voltak túlsúlyban, amelyekre vagy ténylegesen nem terjed ki a Rendelet hatálya, vagy próbálták úgy értelmezni, hogy nem terjed ki.

Termelőszövetkezet alakításáról is csak Kiskunhalas esetében van tudomásunk, ahol a város kunfehértói birtokából 255 napszámos és szegény-paraszt hozott létre szövetkezetet. Jellemző viszont, hogy a tagok névsorán szerepelt a város legnagyobb kereskedőjének a neve is.⁵⁵

A Kalocsai Érsekség birtokával kapcsolatban is csak az igénybevétel kezdeti lépéseit tették meg, de nem fogtak hozzá szövetkezetek alakításához.⁵⁶

Az agrárproletárok és szegényparasztok inkább földosztást akartak (és valósítottak meg néhány helyen). Így Kiskunfélegyházán a direktórium 47 földmunkás és kisparaszt között felosztott a 240 kh-as Szolnoky birtokot.⁵⁷

Tulajdonos-polgári mivoltából következően a gazdag parasztság politikai magatartására viszont a proletár hatalommal való szembenállás volt a jellemző. Úgy is, hogy az állami készletgyűjtési intézkedések — rekvirálások — is főként ezt a réteget érintették. Ellenforradalmiságuk nem utolsósorban a proletár-szocializmus polgári-tulajdonosi reakciójaként is érvényesült. Nem

54 V. ö.: Gergely Ferenc—Kőhegyi Mihály: A Pécs-Baranya—Baja háromszög történelmi problémái 1918—21. közzött. (Proletártavaszi. 1919. Tanulmánykötet Bács-Kiskun megye forradalmi múltjáról. Kecskemét, 1969. Megyei Tanács. 151. o.)

55 Szabó Miklós: Az 1919-es proletárdiktatúra és előzményei Kiskunhalason. (U. o. 67. o.)

56 Az 1969-ben kiadott „Kalocsa és vidéke 1918—1919.” (Benke Ferenc—Németh Gábor) c. teljességre törekvő forrásgyűjtemény 33 agrár- és gazdasági intézkedéssel foglalkozó dokumentumában mindössze egyetlen utalás, egy újságcikk található a szövetkezetek alakításával kapcsolatban.

57 Rác János: Kiskunfélegyháza 1917—1919-ben. (Proletártavaszi. i. kiadvány 33. o.)

véletlen tehát, hogy az 1919. június 24-i budapesti ellenforradalmi puccs-kísérlettel egy időben — kalocsai központtal — Tass, Szalkszentmárton, Harta, Dunavecse, Solt, Apostag, Dunapataj, Kecel, Kiskőrös községekben ellenforradalmi lázadás tört ki.⁵⁸

Hasonló, bár kisebb körre kiterjedő megmozdulásokra került sor Lajosmizse és Ladánybene községekben is.⁵⁹

Azokon a helyeken, ahol ugyan nyílt lázadásra nem került sor, a gazdag parasztság osztályérdekének megfelelően, törekedett nehezíteni a Tanácsköztársaság helyzetét.

A nagygazdák magatartása erőteljesen befolyásolta a kis- és középparasztok hangulatát is. A Tanácsköztársaság helyi szerveiben történtek ugyan kísérletek — többnyire elég későn és ellentmondásosan — a kis- és középparasztok megnyugtatóására, de ezek már nem érthették el céljukat. Kiskunhalason csak június 7-én hangzott el a felhívás, hogy „akik 100 kat. holdnál nagyobb birtokegységen gazdálkodnak, föltétlenül jelentkezzenek a szocializált gazdaságok városi központjában, minthogy a termelés érdekei központi intézkedéseket tettek szükségessé.”⁶⁰

A Városi Birtokrendező Bizottság azonban nem tudott egyetérteni abban, hogy a terméketlen területeket beszámítsák-e a 100 kat. holdba. Közben az Intéző Bizottság május 20-án úgy döntött, hogy „csak a szántó, kert, és szőlő és a belsőségek (például házhely) számíttassanak be, mert a halasi tulajdonviszonyok mellett másképp méltánytalanság lehet.”⁶¹ A városi direktórium viszont nem vette figyelembe ezt a méltányosságra törekvő döntést, hanem május 30-án ultimátumszerű felhívást intézett a 75 kat. — azaz 100 magyar — holdon felüli birtokosokhoz, mely szerint 48 órán belül pontos leltárt kell készíteniük gazdaságukról amit szigorú büntetés terhe mellett leadni tartoznak.⁶² Egy hét múlva pedig az előbb idézett felszólítást adták ki.

Az ellentmondásos intézkedések csak fokozták az ellenforradalmi propaganda hatékonyságát, felerősítették a kistulajdonosi rétegeknek a proletárszocializmussal szembeni eleve ösztönös ellenérzéseit, így ezek később, az uralomra jutó nagybirtokos-nagytőkés ellenforradalmi rend segítői lettek.

58 Proletár Hadsereg. 1919. I. évf. 25. szám. (Közl.: Kalocsa és vidéke 1918—1919. I. mű.)

59 Sági Vilmos dr.: Tanácsköztársaság és előzményei Lajosmizsén. (Proletártavas i. kiadvány 196. o.)

60 Halasi Munkás 1919. június 7. (Közl.: Szabó Miklós u. o. 66. o.)

61 Bács-Kiskun megyei Levéltár (a továbbiakban BKML.) kiskunfélegyházi részlege (atovábbiakban kkházi részleg). Intézőbizottsági jegyzőkönyv 1919. május 20. (U. o.)

62 Halasi Munkás 1919. május 30. (U. o.)

2. Agrárviszonyok a mai Bács-Kiskun megye területén 1920—1944 között

Az I. világháború után — mint ismeretes — Magyarország gazdasági feltételei megváltoztak, de társadalma is — nem kis részben a területi változások következtében — lényeges átalakuláson esett át. Tőkés gazdaságfejlődésének is új irányt szabott a történelmi irodalom által jellemzett ún. „nyitott gazdaság”, illetve antant orientáció.

Az ipar nyersanyag igényét a továbbiakban a külső piacokról kellett kielégíteni, ellenértékét pedig keresett cikkek termelésével kellett fedezni.⁶³

A magyar társadalom és ezen belül a nemzetgazdaság konszolidálódásának, a nagybirtokos — nagytőkés orientáció stabilizálódásának változatlanul az agrárviszonyok feszültségeinek valamiféle feloldása volt a feltétele. A hatalomra jutott és időszakosan megerősödött uralkodó osztályok politikájában (éppen ezért) nagy szerepet játszott ugyan a földreform ígérete, amit azonban úgy „valósítottak” meg, hogy az gyakorlatilag konzerválta, újra szilárdította a háború előtti tulajdoni rendet és birtokstruktúrát.⁶⁴

a) Az 1920. évi földreform hatása a birtokstruktúrára.

Az 1920. évi XXXVI „A földbirtok helyesebb megosztását szabályozó” t. c. alapján végrehajtott földreform számszerű eredményei részleteiben máig sem teljesen tisztázottak, a fő tendenciák, illetve a belőlük levonható következtetések azonban így is teljesen egyértelműek.⁶⁵

Nézzük a mai megye területére vonatkozó adatokat. (L.: 5. sz. táblázat). A kimutatásból helyi vonatkozásban is mindenekelőtt az állapítható meg, hogy a „reform” *igazi* célkitűzései valóban *maradéktalanul* érvényesültek.

63 V. ö.: Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. és Berend T. Iván—Szuhay Miklós i. munkákkal.

64 Az 1920-as magyar földreformmal lényegében egyidejűleg Közép- és Kelet-Európa több államában — Lettország, Észtország, Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Görögország — földreformot hajtottak végre, amelyek kivétel nélkül nagyobb arányúak voltak, mint a magyarországi. Ezeket alaposan értékeli Dolmányos István: A Kelet-Európai földreformok néhány problémája c. cikksorozatában. Agrártörténeti Szemle 1962—63—64—65. évfolyamai.

65 Így pl.: A Magyarország Története I—II. (Gondolat 1971.) c. összefoglaló mű II. fejezetének 375. oldalán az áll, hogy az ország 16,6 millió kat. hold területéből 948 000 kat. holdat vettek igénybe. 411 000 juttatás történt, ebből 301 000 volt a szegényparaszt, akik azonban csak az igénybe vett terület 1/3-át, 305 000 kat. holdat kaptak 1—1,5 holdas parcellákban. A Berend T. Iván—Szuhay Miklós i. mű. 205. oldalán viszont 1,27 millió hold felhasználásáról beszélnek a Szerzők és ebből vezetik le a felhasználásokat. Ugyanakkor a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozata 99. kötetében az 1935-ös állapotokra vonatkozóan „A földbirtokrendezés fő kérdései” c. rovatban közigazgatási bontásban 289 307 földhöz, és 166 754 házhelyhez juttatott személyt mutatnak ki, akik 705 468 kat. hold földet, illetve 29 178 kh házhelyet kaptak. Ez utóbbi adatok a 15 évre elhúzódtott végrehajtás végső eredményeit mutatják, tehát nem tartalmazzák az időközben tönkrement juttatott parasztek adatait. Tekintve azonban, hogy községsoros adatokhoz, amelyek alapján területünket vizsgálni tudjuk, csak innen juthattunk, ezt használtuk fel.

Az 1920-as földreform számszerű eredményei⁶⁶

	Községek, városok			Birtokok összes területe kat-hold	A földhöz juttatottak	A házhely- hez juttatottak	A juttatott				A juttatások átlagos mértéke kh
	száma össze- sen	száma, ahol nem volt			száma	földbirtokok		házhelyek			
		föld	ház- hely			területe kh	aránya a birt. össz. ter-hez %	területe kh	aránya a birt. össz. ter-hez %		
										o s z t á s	
Észak-Bácska	27	14	10	322 895	4 882	3 292	7 773	2,41	937	0,29	2,32
Dunamellék	25	7	10	264 485	6 222	1 278	10 155	3,84	263	0,10	1,81
Kiskunság	33	7	10	844 970	4 205	2 935	17 614	2,08	678	0,08	4,19
<i>Bács-Kiskun összesen:</i>	85	28	30	1 432 350	15 309	7 505	35 542	2,48	1 878	0,13	
Ország összesen	—	—	—	16 081 844	389 307	166 754	705 468	4,39	39178	0,24	1,59
Fejér vmegye (Székes- fehérvárral)	—	—	—	713 594	24 728	8 004	46 125	6,46	2 272	0,32	1,87
Békés vmegye	—	—	—	637 052	21 534	11 366	41 761	6,56	3 069	0,48	1,94

66 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 99. kötet. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Az ország, Fejér és Békés megyék adatait kiírással, Bács-Kiskun megye jelenlegi területére vonatkozó adatokat Bács-Bodrog vm. és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm., valamint Kecskemét és Baja városok járási, illetve községsoros adataiból állapítottuk meg.

A juttatottak tömegszerűen túlnyomó része teljesen jelentéktelen terjedelmű megélhetésre alkalmatlan, egyben általában gyenge minőségű földet kapott.

A jó termőhelyi adottságú Észak-Bácskában és a Dunamelléken a juttatások átlaga 1,59 kh, illetve 1,63 kh volt, ami még az országos 1,81 kh-os átlagtól is elmaradt.

A földreform bácskai „eredményeit” Erdei Ferenc mutatta be meggyőző hitelességgel: „A Bácska nem kiszorult vidék és népe sem kielégíthetetlen földéhségű. Rengeteg a törpebirtokos és sok parcellázás történt az előtt is. Itt okos rendszerrel, kevés áldozattal és kicsiny tőkével is szép sikerű akciót lehetett volna végrehajtani a földreform terén.” Azonban nem ez történt: „a bácsalmási igénylők Mátételke mellett kaptak földet, a Mátételkiek pedig a bajai határban”. Ez azért volt így — mondták az elöljáróságoknál —, mert „tájékozatlanok voltak a bírók és nem volt mód felvilágosításukra.” A földhözjutatottak szerint pedig azért tették, hogy „menjen el a nép kedve a földosztástól”.⁶⁷

A nagyobbbrészt homokos és sziki területeken fekvő Kiskunságban egy juttatás átlaga 4,2 kh-ra rúgott, de a „menet” itt is hasonlított a bácskaihoz. Jellemző, hogy a juttatott földterület aránya az összes birtokok területéhez viszonyítva a három körzetből a Kiskunságban volt a legalacsonyabb — 2,08% —, mivel ezen a területen kevés volt a magánkézben levő nagybirtok és a mezővárosok, nagyközségek inkább a korábban kialakított parcellázási gyakorlatot követték. Kecskeméten a reform keretében csak 1685 kat. holdat osztottak szét, (aminek közel 1/3-án vitézi telkeket alakítottak). Ugyanakkor az évszázados hagyományokon nyugvó parcellázási rendszer keretében árverésen 1920-ban 3231 kat. hold, 1921—22-ben 1536 kat. hold, 1929—37-ben 4518 kat. hold, összesen 9285 kat. hold városi földet értékesítettek.⁶⁸

Jellemző az is, hogy a megye 80 községéből 28-ban egyáltalán nem volt földosztás, és 30-ban házhelyet sem osztottak.

A reform megyei sajátosságait a két szomszédos, Fejér és Békés — ugyancsak agrár jellegű — megyékkel történő egybevetés még élesebben kidomborítja. (L.: 6. sz. táblázat.)

Az arányok kialakulásában szerepet játszott a népsűrűség különbözősége és a tőkés agrárfejlődés eltérő útja.

Az 1920-as földreform tehát területünkön nem hozott lényeges változást a birtokviszonyokban. A központi szervezésű földreform mellett, vagy inkább helyette — mint Kecskemétnél láttuk — tovább folytatódott a *helyi kezdeményezésű parcellázás*, minek következtében elnyerték végső formá-

⁶⁷ Erdei Ferenc: Futóhomok I. mf. 216. o.

⁶⁸ Dr. Balásfalvi Kiss Barnabás: Kecskemét múltja és jelene rövid vázlatban. (Kecskemét, 1939.) 57. o.

6. sz. táblázat.

Az 1920. évi földreform jellemző arányai⁶⁹

	Ország	Bács-Kiskun	Fejér	Békés
		megyék		
Az összes birtokok területének részaránya az ország területéből %	100,—	8,91	4,43	3,96
A földhözjuttatottak aránya az ország összes juttatottjához viszonyítva %	100,—	3,93	6,35	5,53
A juttatott területek aránya az összes birtok területéhez %	4,39	2,48	6,46	6,56
A juttatott területek átlagos nagysága kh	1,81	2,32	1,87	1,94

jukat a Duna—Tisza közti agrárviszonyok. Az 1935. évi mezőgazdasági összeírásból kigyűjtött megyei adatok, egybevetve az országos számokkal, valamint dunán-, illetve a tiszántúli területek helyzetét jól reprezentáló Fejér és Békés vármegyék arányszámaival, igazolják ezt a megállapítást.

b) *A birtokviszonyok az 1935. évi összeírás tükrében.* (L.: 7. sz. táblázat.)

7. sz. táblázat.

A földbirtokok száma és aránya birtoknagyság-csoportok szerint 1935. évben⁷⁰

Birtokcsoport kh	Bács-Kiskun megye		Ország össz.	Fejér	Békés
	db	megosztási arány százalék		vármegye	
			0—1	41 742	31,29
1—5	49 246	36,91	34,99	35,06	36,86
5—50	38 671	28,98	22,58	18,59	24,93
50—100	2 429	1,83	0,78	0,48	0,93
100—500	1 152	0,86	0,56	0,44	0,41
500—1000	103	0,08	0,09	0,11	0,08
1000—3000	59	0,04	0,07	0,12	0,07
3000 felett	18	0,01	0,02	0,03	0,01
Összesen:	133 420	100,—	100,—	100,—	100,—

⁶⁹ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 99. kötet, Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Az ország, Fejér és Békés vármegyék adatait kiírásával, Bács-Kiskun megye jelenlegi területére vonatkozó adatokat Bács-Bodrog vm. és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm., valamint Kecskemét és Baja városok járási, ill. községsoros adataiból kigyűjtéssel állapítottuk meg.

⁷⁰ U. o.

A földbirtokok kategóriánkénti száma és aránya lényeges különbséget mutat mind az országos, mind a szomszédos megyékhez viszonyítva. Feltűnően alacsony az egy kat. holdnál kisebb birtokok aránya, ami a földek gyenge minőségének egyik következménye. A homoki parcellák értéke alacsony volt, ezért a szegényebb paraszt is nagyobb darabot tudott vásárolni. A Kiskunságban az a mondás járta, hogy „egy 2 holdas tolnai kisparaszt nagyobb úr, mint az alföldi homokon egy 20 holdas gazda” (természetesen ez a mondás a szőlősgazdákra már nem állt.)

Az 5—500 kat. hold területű birtokok mindhárom kategóriája a legmagasabb volt.

Az egyes birtokcsoportok által elfoglalt területek egybevetése még élesebben emeli ki ezeket a sajátosságokat. (L.: 8. sz. táblázat)

8. sz. táblázat

A földbirtokok területe és aránya birtoknagyság szerint 1935. évben⁷¹

Birtokcsoport kh	Bács-Kiskun megye		Ország össz.	Fejér	Békés
	vármegye				
	kh	megoszlási arány százalék			
0—1	19 435	1,36	1,94	1,87	1,50
1—5	122 890	8,58	10,08	8,89	10,96
5—50	570 025	39,80	35,16	25,42	42,14
50—100	163 881	11,44	6,27	3,51	7,18
100—500	215 015	15,01	14,—	10,73	9,46
500—1000	70 999	4,96	7,91	8,30	6,24
1000—3000	98 258	6,86	12,77	23,43	14,25
3000 felett	171 847	11,99	11,87	17,85	8,27
Összesen:	1 432 350	100,—	100,—	100,—	100,—

Ebből világosan kitetszik, hogy az 1000 kat. holdnál nagyobb területet elfoglaló birtokok részaránya 1935-ben 18,85%-ot képviselt. Ez közel 6%-kal volt alacsonyabb az országosnál, de a Fejér megyei arányszám — 41,38% — felét sem érte el.

A statisztikai összeírás azonban ebben a formájában nem pontos, mert az egyes birtokokat közigazgatási egységeként mutatja ki, aminek következtében a több tagban fekvő birtokok sokszor alacsonyabb kategóriába kerültek, illetve egy birtok több tagban szerepelt. Így a megyénk mai területén folytatott vizsgálatok szerint az 1000 kat. holdnál nagyobb birtokok

71 U. o.

területe nem 270 105 kat. hold, hanem 287 437 kat. hold, illetve számuk nem 77, hanem csak 60 volt 1935-ben.

E ponton szükségesnek látszik ez utóbbi 60 birtok részletesebb vizsgálata, mert tulajdonosi hovatarozásuk, művelésiág összetételük, kataszteri tiszta jövedelmük és bérbeadott területük részaránya jellemző képet ad a „porosz utas” agrárfejlődés megyei helyzetéről. Bizonyítja annak említett viszonylagos gyengeségét és ezáltal is kidomborítja a parasztgazdaságok döntő fölényét. (L.: 9. sz. táblázat.)

A táblázatból az alábbi következtetések adódnak:

1. E birtokoknál a művelési ágak összetétele elsősorban csak alacsony szintű külterjes gazdálkodást tett lehetővé. (L.: 10. sz. táblázat.)

Ez szinte magától értetődő, hiszen a homoki szőlőtermesztés kiszélesítésében a nagybirtokok csak igen kis mértékben vettek részt. Összes területük 20%-kal részesedett a megye területéből, szőlőterületük pedig csak 1,34%-kal. Szántóterületük részaránya alig haladta meg az 1000 kat. hold alattiaknál kimutatható arány felét. Mindebből következett, hogy kevés embert tudtak eltartani és az itt élők helyzete is rosszabb volt, mint a szőlő- és gyümölcsstermeléssel foglalkozó mezőgazdasági munkásoké.

2. A nagy területű birtokok sajátos csoportját képezték a különböző *közbirtokosságok*, amelyek 116 176 kat. hold területet, az 1000 kat. holdnál nagyobb birtokok összes területének 40,4%-át adták. Mindössze 30 572 kat. hold szántóval rendelkeztek, területük túlnyomó részét, a rét-, legelő- és az erdőterületek tették ki. Ezeket semmi esetre sem lehet a „porosz úton” haladó nagybirtokok közé sorolni. Inkább a múlt olyan sajátos maradványainak, amelyek a parasztgazdaságok állattenyésztését szolgálták ki, azaz a hazai korlátolt tőkés rend viszonyaihoz idomultak.

3. Kecskemét város több mint 43 000 kat. holdas birtokán összetettebb volt a helyzet. Ez is kiszolgáltatta a parasztbirtokok rét- legelő igényét, — Bugac stb. — de a város a mezőgazdaságilag művelhető terület nagyobb részét — ebben az időben 18 143 kat. holdat — sajátos formájú kishaszonbérletbe adott át, aminek egy része *örökölhető* is volt. (Az 1945-ös földreform ezeken a területeken annyiban hozott változást, hogy a generációk óta ott élő bérlő tulajdonjogot *kapott*. Az adott történelmi szituációban ez nyilván nagyon lényeges volt, de a birtoklás tényét nem változtatta meg.) A város területén a róm. kath. egyház 1404 kat. holdas birtokából is bérlet formájában hasznosítottak 1170 kat. holdat, s így Kecskeméten csak *egyetlen* 1000 kat. holdat meghaladó „nagybirtok” volt magánkézben, de az *teljes egészében* rét- és legelőterületből állt.

4. A tőkés, illetve polgár—paraszti bérlet a megye többi területén található nagybirtokok hasznosítására is jellemző forma volt. A kisszállási

A föld tulajdonosa	A birtok területének megoszlása művelési ágakszerint									kat. tisztá jöv. ak/kh	A föld- birtok- ból bér- beadva kh.
	Összes terület	szántó	kert	rét	szőlő	legelő	erdő	nádas	fanet		
	kataszteri hold										
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Kalocsai rk. Érsekség	59 242	18 644	96	2 918	64	10 128	19 459	686	7 247	6,00	12 279
Kecskeméti t.jv.	43 060	12 615	67	3 359	273	6 395	16 516	196	3 649	4,15	18 143
Királyi család uradalma, Peszéradaacs	24 642	5 051	41	6 800	13	8 168	3 091	205	1 273	2,37	8 957
Boncompagni Józsefné hg. és San Martini gr. Kisszállás	17 966	10 084	35	472	100	3 036	3 689	3	547	5,84	17 966
Kalocsai rk. főkáptalan	16 426	5 819	41	1 137	144	2 845	4 373	247	1 820	4,74	8 800
MTA Bács megyei birtokai	11 301	5 066	24	594	5	2 682	1 787	14	1 129	6,87	6 701
Önkormányzati testületek kárpótl. alapja	9 656	1 735	123	561	26	869	5 520	48	574	5,26	1 486
Magyar kat. valásalap Mélykút	9 242	8 323	18	1	1	157	509	—	233	14,01	8 667
Baja t.jv.	5 489	3 586	1	88	1	781	93	64	875	10,63	3 640
Kiskunmajsa község	5 086	1 510	3	847	4	817	1 018	209	678	3,70	25
Nemes Albert gr. Solt	4 274	2 149	33	777	13	1 067	31	9	195	8,89	—
Teleki József gr.	4 012	2 016	2	121	12	1 382	32	—	447	8,67	—
Kiskunhalas mv.	3 238	308	12	20	1	323	440	134	2 000	2,35	438
Teleki Józsefné gr. Bácsalmás	2 965	2 066	22	71	87	297	183	56	183	15,11	—
Hartai kir. orsz. büntetőintézet	2 517	1 605	19	85	19	711	—	—	78	9,99	—
Kiskunfélegyháza mv.	2 428	505	13	117	3	512	169	132	977	4,24	912
Császártöltés község telkes és zsellér gazdái	2 257	2	—	—	—	1 728	188	101	238	1,84	—
Szabadszállás község	2 232	112	1	29	5	212	747	6	1 120	0,88	135
Nagy Kálmán, Jakabszállás	2 225	426	—	8	12	1 422	170	2	185	0,74	—
Tompa község	2 113	1 166	1	106	—	569	—	9	262	8,19	856

9. sz. táblázat folytatása

A föld tulajdonosa	A birtok területének megoszlása művelési ágak szerint									kat. tiszta jöv. ak/kh	A föld- birtokból bérbe- adva kh.
	összes terület	szántó	kert	rét	szőlő	legelő	erdő	nádas	fanet		
	kataszteri hold										
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Fülöpszállás község	2 096	184	—	306	3	866	14	41	682	2,48	461
Soltszentimre közs. közbirt.	2 096	23	—	7	—	1 931	2	—	133	2,01	—
Dunapataj község	1 941	488	—	197	—	387	137	38	694	3,64	471
Rosenbert Antal, Borota	1 914	780	4	54	28	719	276	30	23	5,57	—
Podmaniczky Endréné br. Tompa	1 850	1 318	40	19	24	213	187	3	46	11,78	—
Sükösd közs. közbirtokos.	1 840	12	—	5	—	1 466	18	4	335	2,35	6
Szappanos Imre, Bócsa	1 762	375	4	145	—	314	547	2	375	2,68	60
Dunavecse község	1 746	54	—	—	—	1 071	—	—	621	4,54	154
Kecel község	1 721	368	5	20	—	490	336	—	502	2,06	277
Tóth István, Páhi	1 642	519	8	158	24	706	163	37	27	4,84	—
Vaskút község	1 600	272	—	72	—	365	464	2	425	3,60	—
Pázsith Antal, Kiskunhalas	1 555	278	3	83	3	1 158	13	1	16	1,24	—
Rém közs. közbirtokossága	1 520	—	—	—	—	1 499	13	—	8	1,32	—
Müller Pál, Kecskemét	1 510	—	2	—	—	307	1 100	—	101	2,04	—
Kunszentmiklós község	1 506	44	—	86	—	696	10	31	639	1,64	108
Kkhalasi ref. egyház	1 478	771	1	56	5	560	25	3	57	2,23	1 478
Kalocsa mv.	1 430	794	—	173	—	56	—	45	362	10,33	750
Teleki Gyula gr., Solt	1 413	642	12	111	—	166	79	—	403	7,38	1 413
Ferenczy József, Szabadszállás	1 404	465	1	291	4	379	3	31	230	4,61	—
Kiméti róm. kath. egyház	1 404	1 053	2	84	3	64	40	70	88	7,91	1 170
Nemesnáduddvar telkes gazd.	1 360	35	—	28	—	1 241	20	1	35	4,93	—
Jánoshalma község	1 346	130	—	177	—	807	226	—	506	2,04	114
Boronkai György, Harta	1 341	1 169	5	141	2	4	—	3	17	6,92	1 341
Földváry Elemérné, Dvecse	1 340	800	2	71	—	289	—	2	176	7,34	1 340

9. sz. táblázat folytatása

A föld tulajdonosa	A birtok területének megoszlása művelési ágak szerint									kat. tiszta jöv. ak/kh	A föld-birtokból bérbe-adva kh.
	összes terület	szántó	kert	rét	szőlő	legelő	erdő	nádas	fanet		
	kataszteri hold										
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Károlyi Lajos gr. Izsák	1 329	225	1	6	50	379	554	3	111	1,63	—
Madaras község	1 316	239	—	4	—	866	12	—	195	2,57	148
Latinovics János, Katymár	1 259	1 031	23	64	—	41	7	7	86	12,77	1 217
Farkas Zoltánné, Kerekegyháza	1 202	397	—	70	95	74	559	3	4	6,49	—
Váci rómkath. Püspökség, Alpár	1 198	510	—	263	—	49	36	157	183	7,84	1 198
Mikla-bojári leg. társ. Harta	1 197	3	—	—	—	1 115	—	—	79	2,75	2
Izsák község	1 177	38	1	141	—	722	105	2	168	2,81	—
Lajosmizse község	1 143	131	2	4	—	487	—	—	519	1,48	—
Kelebia község	1 134	373	2	103	10	372	4	17	253	5,07	—
Gara község	1 110	277	—	27	—	465	12	—	329	2,71	181
Lukanovics Ernőné, Bócsa	1 101	416	—	127	—	355	26	—	177	5,98	231
Pálmonostora község	1 033	78	—	41	—	376	—	2	536	2,42	—
Törley Bálint, Harta	1 022	488	9	4	9	236	—	1	275	6,28	—
Végh József, Tass	1 020	647	3	68	1	254	32	—	15	10,13	—
Haffer József	1 007	436	3	218	37	49	207	9	48	6,41	—
Solt község	1 003	424	—	—	—	62	—	—	517	5,41	424

A művelési ágak arányának alakulása⁷³

	A művelési ágak megoszlása		
	A megye összes birtokán	Az 1.000 kh feletti birtokok nélk.	1.000 kat. hold feletti birtokokon
s z á z a l é k			
Szántó	57,02	62,68	34,47
Kert	0,59	0,68	0,24
Rét	9,40	9,88	7,49
Szőlő	5,60	6,91	0,37
Legelő	14,02	11,85	22,70
Erdő	6,08	2,07	22,08
Nádas	0,93	0,93	0,93
Fanet	6,36	5,00	11,73
Összesen:	100,—	100,—	100,—

Boncompagni Józsefné hg. és San Martino gr. birtoka teljes területét — 17 966 kat. hold — egy *tőkés* részvénytársaság bérelte. A Kalocsai rk. Érsek-ség 59 242 kat. holdjából 12 279 kat. holdat hasznosítottak ugyancsak bérlet formájában. A Kalocsai rk. főkáptalan 16 426 kat. holdas területéből 8 800 kat. hold volt bérbe adva megint tőkés vállalkozóknak és kisbérlőknek.

A Magyar Katholikus Vallás Alap 9 242 kat. holdas mélykúti birtokából 8 667 kat. holdat műveltek bérlők. Itt alakult ki a *szövetkezeti* gazdálkodásnak egy figyelemre méltó formája: 6080 kat. holdat a Hitelszövetkezet keretében alakult bérlő szövetkezet 750 tagja művelt. Erdei Ferenc így ír erről az egyedülálló kezdeményezésről: „A sok kis bérlő a nagybirtok üzemformái között munkálja bérletét egészen meglepő eredménnyel. A bérelt terület négy nagy táblára oszlik, s egy-egy táblát egységesen trágyáznak és vetnek be a szövetkezeti tagok a megállapított üzemterv szerint.”⁷⁴

Összében megállapítható tehát, hogy a megyében található 1000 kat. holdnál nagyobb birtokok területének közel 2/3 részét rét, legelő, erdő, nádas és földadó alá nem eső terület tette ki, gazdálkodásukra a külterjesség volt a jellemző, területük 1/3-át pedig bérlők használták.

Hogyan értékelhetjük e tények és adatok ismeretében a megye területén található nagybirtokokat? Anélkül, hogy a politikai és társadalmi szerepüket alábecsülnénk, mindenképpen megállapítjuk, hogy a tőkés agrárfejlődés magyarországi „porosz útjának” gazdasági vonatkozásokban csak *igen*

⁷³ A megye művelési ág arányait a 11. sz. kimutatás, az 1000 kh-nál nagyobb birtokok művelési ág arányát pedig a 9. sz. kimutatáson található adatokból számoltuk.

⁷⁴ Erdei Ferenc: Futóhomok, i. mű. 218. o.

gyenge és viszonylagos változatát képviselték. Területük aranykoronában kifejezett tiszta jövedelme alacsony volt, a gyenge területeken külterjes gazdálkodást folytattak. Termelési vonatkozásban *nem tudták felvenni a versenyt* a valójában rendkívül heterogén, de összességében a tőkés piac és ezen keresztül a kapitalista nemzetgazdaság igényeit jobban kielégíteni képes parasztgazdaságokkal. Kivételt csak egy-két tőkés bérgazdaság — Kis-szállás, Csalapuszta stb. — jelentett de ezek súlya is teljesen elenyésző volt.

c) *A művelési ágak és a termelésszerkezet.*

A felszabadulás előtti birtokviszonyok értékelése mellett további fontos tanulságok levonására ad alkalmat a megye egész területének művelési ágak szerinti megoszlásának vizsgálata is. (L.: 11. sz. táblázat).

11. sz. táblázat.

*A művelési ágak területa és aránya 1935. évben*⁷⁵

Művelési ág megnevezése	Bács-Kiskun megye		Ország össz.	Fejér	Békés
	kh.	megoszlási arány			
		százalék			
Szántó	816 716	57,02	60,71	67,70	78,49
Kert	8 514	0,49	1,36	1,45	1,41
Rét	134 687	9,40	6,87	5,29	1,60
Szőlő	80 174	5,60	2,21	1,82	0,36
Legelő	200 779	14,02	10,57	9,81	10,33
Erdő	87 118	6,08	11,95	8,15	1,71
Nádas	13 364	0,93	0,31	0,34	0,07
Fanet	90 998	6,36	6,02	5,44	6,03
Összesen:	1 432 350	100,—	100,—	100,—	100,—

A fenti adatok azt szemléltetik, hogy a szántóterület aránya mind az országos átlaghoz, mind a szomszédos megyékhez viszonyítva *igen alacsony*. A szántó minősége pedig a bácskai és a dunamelléki területeket leszámítva *igen gyenge*. Ezért a dunántúli és tiszántúli területek szántóföldi növénytermelésben elért eredményeihez csak a két első körzet gazdaságai tudtak tényleg felzárkózni. Az első világháborút követő években a búza és a kukori-

⁷⁵ A Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 99. kötet, Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Az ország, Fejér és Békés vármegyék adatait kiírással, Bács-Kiskun megye jelenlegi területére vonatkozó adatokat Bács-Bodrog vm. és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm., valamint Kecskemét és Baja városok járási, ill. községsoros adataiból kigyűjtéssel állapítottuk meg.

catermelés átmenetileg ugyan fellendült, de a gazdasági válság hatására mégis igen nehéz helyzetbe kerültek a termelők.

A szántóföldi növénytermesztést fő üzemágként folytató bácskai parasztság két világháború közötti helyzetét, gondjait találóan összegezi a következő leírás: „A parasztgazdaságok a válság éveit alatt még akkor is nehéz helyzetben voltak, ha adóterheiket a bolettával rendezni tudták. Nem nélkülözhatték a válság éveit alatt az alapvető ruházati cikkeket és felszereléseket. Ezeknek az ára azonban a mezőgazdasági termékekhez viszonyítva rendkívül magas volt, a sokat hangoztatott agráröllő nyílása a válság éveiben volt a legnagyobb. Bácska legfőbb terményének, a búzának az árért, bár a bolettával bizonyos szinten mesterségesen tartották, feleannyi iparcikket sem lehetett vásárolni, mint az előző világháború előtti utolsó békeévben, 1913-ban”⁷⁶. A búza termés hozamait csak műtrágyázással lehetett volna fokozni, de az ráfizetéses lett volna. Az állatok és az állati termékek árai ugyan a válság éveit alatt nem estek annyira, mint a gabonaféléké, a kereslet is jó volt, de ennek fokozásához meg kellett volna változtatni az egész szántóföldi termelés szerkezetét.

De az állattenyésztés alapját jelentő takarmánytermelő területek dolgában is rosszul állt a megye. Szemestakarmányt megint csak a dunamelléki és bácskai területeken lehetett eredményesen termelni. A homoki szántók csak igen szűkös takarmánybázist tudtak biztosítani. A rét- és legelőterületek együttesen 335 466 kat. holdat foglaltak el, ami több mint kétszerese volt Hajdú vármegyére és Debrecen 165 971 kat. hold ilyen területének,⁷⁷ de ez sem ért sokat. Nagy része ún. „búrgejárás”, *feltételes juhlegelő* volt, ami azt jelentette, hogy még ez az igénytelen állatt sem tudott rajta megélni. Mindehhez kiegészítésül hozzá kell tenni, hogy a múlt század végén a mocsarakat lecsapolták, a jobb réteket, legelőket feltörték, ami véget vetett a hagyományos kiskunsági állattenyésztésnek. Kecskemét állattenyésztésére vonatkozó összeállítás tulajdonképpen az egész Homokhátságra jellemző képet mutatja. (L.: 12. sz. táblázat.)

De a Bácskai körzetben is csak a sertés ágazat fejlődött számottevően, a szarvasmarha- és a juhlétszám visszaesett. (L.: 13. sz. táblázat.)

Ilyképpen a két világháború között *egyedül* a baromfityesztés fellendülése volt a megye egész területén töretlen. Kialakultak Kecskeméten és Kiskunhalason a *nagy* feldolgozó és felvásárló *cégek*, melyek ügynöki hálózata az egész Duna—Tisza közére kiterjedt. A német, angol, olasz, francia és svéd piac a magyar baromfi előtt a gazdasági válság legmélyebb pontján

⁷⁶ Észak-Bácska. Monográfia. Szerk.: Dr. Gyenes Antal. (Budapest, 1972. Mezőgazdasági Kiadó.)

⁷⁷ A Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 99. kötet, Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben.

12. sz. táblázat.

Kecskemét város állatállományának alakulása 1911—1938 között⁷⁸

Állatfaj	1911.	1925.	1930.	1937.	1938.
Szarvasmarha	11 841	7 760	8 519	7 700	7 504
Ló	9 407	8 031	8 700	7 366	7 301
Sertés	31 492	11 618	13 132	12 464	14 919
Juh	12 166	8 602	7 883	6 198	6 197
Kecske	50	79	101	532	818

13. sz. táblázat.

A bácskai körzet állatállományának alakulása 1911—1935 között⁷⁹

	Év	Ló	Szarvasmarha	Sertés	Juh
Állomány	1911.	15 454	25 211	61 484	24 663
	1935.	17 119	22 148	115 355	9 873
Változás százalékban		+10,7	-12,1	+87,6	-60,0

is nyitva állt.⁸⁰ A kiskunhalasi Schneider cég és néhány kisebb versenytársa évente 1700 vagon baromfit szállított külföldre. A kecskeméti kereskedők 1937-ben 38 842 mázsa vegyes baromfit és mintegy 10 millió darab tojást exportáltak.⁸¹ A termelők természetesen szívesen fogadták a baromfitenyésztési lehetőségeket, mert nagyobb beruházás nélkül lehetett vele foglalkozni és a szükséges takarmány beszerzése sem okozott gondot: borért, gyümölcsért cserélték Tiszántúlról.

A megyében volt 1935-ben az ország összes szőlőterületének 22,58%-a, melynek jellemzője a kétszintes — gyümölcsfákkal vegyes — művelés volt. Ebből következően az ország gyümölcstermelésében és kivitelében is jelentős volt a megye szerepe. A kecskeméti piac adatairól balásfalvi Kissnél a következőket olvashatjuk: „1911-ben az egész gyümölcskivitel — ti. az egész ország gyümölcskivitelének — 25%-a”, az 1927—34. évek átlagában pedig egyenesen 31%-a „származott” Kecskemétről. Az 1932—34. évek átlagában pedig nem kevesebb, mint 41%-a!⁸²

78 Dr. Balásfalvi Kiss i. munkája 60. oldaláról átvéve.

79 Észak-Bácska i. mű. 105. o.

80 V. ö.: Szuhay Miklós: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években (Bp. 1962. Akadémia Kiadó.) 234—244. o.

81. Kiskunhalas i. mű 107. o. és dr. Balásfalvi Kiss i. mű. 67. o.

82 U. o.

Kecskemét mellett jelentős forgalmat bonyolított le még Jánoshalma, Kiskőrös, Kiskunhalas, Izsák piaca is, bár a meghatározó szerepet az árak kialakításában a *kecskeméti* és a *nagykőrösi* cégek játszották.

A mezőgazdaság szerepe tehát a megye életében a két világháború között is döntő volt, ez az ágazat tartotta el a lakosság nagyobb részét. Erre utal, hogy az 1930-as népszámlálás adatai szerint a megye összlakosságának 70,2%-a a mezőgazdasági népességhez tartozott. Arányuk pedig még a megye öt városában is *meghaladta* a lakosság felét (52,7%) és közülük egyedül Baján volt csak 20%.

Egyidejűleg a mezővárosok egyéb kategóriákba sorolt keresői jelentős részének élete is szorosan kapcsolódott ehhez az ágazathoz, mert a vasutasok, postások, konzervgyári munkások hozzátartozói, vagy éppen saját maguk idénymunkásként „bedolgoztak” a kertészeti munkákba.

Mindez statisztikailag is körvonalazható. (L.: 14. sz. táblázat.)

14. sz. táblázat.

*Az agrár népesség aránya az összes lakosságból*⁸³

Megnevezés	Bács-Kiskun m.	Ország össz.	Fejér	Békés
			vármegye	
s z á z a l é k				
Mg. népesség aránya az összlakossághoz	70,2	51,8	64,4	63,6
Mg. lakosságból:				
— gazdasági cseléd	8,—	13,3	23,—	11,4
— mg. munkás	31,9	27,8	26,4	32,5
A földnélküli agrárproletárok aránya együtt:	39,9	41,1	49,4	43,9

Külön is figyelmet érdemel a földnélküli agrárproletárokból a gazdasági cselédek aránya. Bács-Kiskun megyében 1/5 részt, országosan 1/3, Békésben közel 1/4, Fejérben majdnem 1/2 részt képviseltek. Ez összefügg a nagybirtok által elfoglalt terület nagyságával és intenzitásával.

A Bács-Kiskun megyei mezőgazdasági munkások rétegezettsége ugyan akkor sokkal árnyaltabb volt, mint akár a Dunán-, akár a Tiszántúlon. Tegyük még mindehhez, hogy a feles zöldségesek, bár saját földdel nem rendelkeztek, de már valóságos *vállalkozók* voltak. A szőlőkapás, a feleskapás

⁸³ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 94. kötet. A népesség foglalkozása részletesebben és a vállalati statisztika. Az ország, Fejér és Békés vármegyék adatait kiírással, Bács-Kiskun megye jelenlegi területére vonatkozó adatokat Bács-Bodrog vm. és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm., valamint Kecskemét és Baja városok járási, ill. községsorosadataiból kigyűjtéssel állapítottuk meg.

igazi szakmunkás volt, aki nagy hozzáértéssel kezelte a gondjaira bízott szőlőt, gyümölcsöst. A szőlőben dolgozó napszámos is „más” volt, mint szántóföldi sorstársa. Mindemellett: a mezőgazdasági munkásság nagyobb részét a megyében is az igazán nehéz sorsú, egyik helyről a másikra vándorló *alkalmi* munkások képezték.⁸⁴

d) *Az állami beavatkozás helyi szervezetének két háború közti tevékenysége*

Az ellenforradalmi rendszer a földreform ígérését — mint jeleztük — fontos eszköznek tartotta a parasztság megnyerésére. Emellett azonban arra is törekedett, hogy a parasztság állami befolyásolását áldemokratikus érdekképviselői szervek létrehozásával fokozza. Ezért az 1920. évi XVIII. tc. a mezőgazdasági érdekképviselőiről c. rendelkezéssel életre hívták a közigazgatási egységek keretében működő mezőgazdasági bizottságokat és mezőgazdasági kamarákat.⁸⁵ E szervezetek jogszabályilag is rögzített feladatai nagyon ígéretesek voltak. A törvénycikk a mezőgazdasági bizottságokról — többek között — a következőket mondja: „működésük területén a mezőgazdaság, mezőgazdasági lakosság és mezőgazdasági munkásság egyetemes érdekeinek képviselésére hivatottak. Ennélfogva jogosítva vannak tárgyalás alá venni mindazokat a kérdéseket, melyek területükön a mezőgazdasági termelést, a gazdasági rendet, a mezőgazdasággal kapcsolatos beszerzést, értékesítést, hitelügyet, közlekedést, továbbá a gazdák, mezőgazdasági munkások és cselédek helyzetét, egymáshoz való viszonyukat, valamint a gazdatársadalmi és népjóléti viszonyukat érintik.”⁸⁶ Ennek a nagyon figyelemre méltó feladatnak — az osztálybéke megteremtésének — az egyértelmű (mármint a hatalom oldaláról egyértelmű) végrehajtását a tagok választási előírásai biztosították. A választásokat ugyanis — a jogszabály rendelkezésének megfelelően — az illetékes közigazgatási vezető (jegyző, főszolgabíró, alispán) irányította.

A mezőgazdasági bizottságok tagjaiból választották meg a mezőgazdasági kamara tiszti karát és tagságát. A mezőgazdasági kamarák feladatai ugyancsak lényeges kérdésekre irányultak. A tc. megfogalmazása szerint: „A mezőgazdasági kamarák feladata egyfelől az, hogy a mezőgazdaság fejlesztése körül segítségére legyenek a Kormányzatnak és a Földművelésügyi Igazgatóságnak, másfelől pedig, hogy az ország közgazdaságában és társa-

⁸⁴ Az agrárnépesség tagoltságát Erdei Ferenc: Futóhomok c. i. munkájában igen alaposan, bár kissé idealizálva mutatja be. Megjegyzendő azonban, hogy ez a tagoltság még a mezőgazdaság szocialista átszervezésének első éveiben is erősen éreztette hatását és sok gondot okozott, hogy még az 1945. évben földet kapott agrárproletárok sem értettek egyet a megalakuló szövetkezeteken belül.

⁸⁵ Magyar Törvénytár 1920. évi törvénycikkek 62. o.

⁸⁶ U. o. 16. §.

dalmában előmozdítsák és képviseljék a mezőgazdaság, a birtokosok és mezőgazdasági munkások egyetemes érdekeit. Kötelességük tehát állandóan figyelemmel kísérni, tanulmányozni és feltárni területükön mindazokat a jelenségeket, amelyek az ottani mezőgazdasági termeléssel és az ott élő mezőgazdasági lakosság helyzetével összefüggnek. Feladatuk továbbá, hogy megfigyeléseik alapján megjelöljék területükön a birtokmegoszlásnak azt az alakulását, a gazdálkodásnak azokat az irányait és módjait, amelyekről a termelésben legtöbb eredmény, s a mezőgazdasági lakosság minden rétegére legkedvezőbb helyzet várható.

A tapasztaltakhoz képest szükség szerint megfelelő társadalmi, közigazgatási, kormányzati és törvényhozási intézkedéseket javasolhatnak, vagy pedig saját hatáskörükben a termelés helyes szervezésére és egyáltalán a gazdálkodás eredményességének emelésére megfelelő intézményeket, be rendezéseket létesíthetnek és fenntarthatnak.”⁸⁷

A kamarai szervezet feladata tehát *átfogni* a teljes mezőgazdaságot gazdasági és társadalmi kérdéseivel együtt, de a *földművelésügyi miniszter*, valamint az *Országos Mezőgazdasági Kamara felügyeletét*. A cél világos: a demokratikus látszatintézkedésekkel a mezőgazdaság irányításából kizárni minden „megbízhatatlan elemet”, biztosítani a központi beavatkozás szervezeti kereteit.

Területünkön a Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kamara (továbbiakban DTMK.) 1922-ben alakult meg Kecskemét székhellyel, a teljes Duna—Tisza közére kiterjedő hatáskörrel. Tevékenységével kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a törvényekben foglalt célokat itt is úgy értelmezték, s hajtották végre, ahogy azt az uralkodó osztályok érdekei megkívánták. Tény azonban az is, hogy az osztálykorlátai ellenére többet tett az Alföld parasztságáért minden megelőző polgári, gazdasági egyesületnél.

A DTMK. működését elsősorban az teszi számunkra különösen figyelemre méltóvá, hogy a kamarán belül, amelynek célja, mint említettük az uralkodó osztályok által regulázott agrárképviselő megvalósítása volt, ellentmondások jelentkeztek. Vizsgált területünkön, ahol az „amerikai típus” viszonylag erős volt, s eléggé mozgékony, a nagybirtoktól elütő érdekeit kamarai keretek közt is kifejezésre juttatta, sőt nem egyszer érvényesítette. Ebből következett, hogy a DTMK akarva-akaratlanul — mint az alábbi idézet is mutatja — többször szembekerült az elsősorban nagybirtokosok irányítása alatt álló Földművelésügyi Minisztériummal és a különféle agrár szervezetek véleményével.

A 20 éves fennállását ünneplő Kamara ünnepi közgyűlése elé terjesztett

jelentés szerint „Elsősorban maga a Földművelésügyi Kormány nem akart tudomást venni a kamarák munkájáról, nem vonta be a kamarákat munkatársai közé, ami nekünk nagyon fájt és sok keserű órát szerzett önzetlen és jószándékú munkánk közben. Hatalmas ellenállásra találtunk a különböző és gombamódra szaporodó agrárszervezetek részéről, amelyek tevékenységüket, esetleg kenyerüket féltették a fürge, mozgékony, későbbi idő folyamán anyagiakkal is rendelkező mezőgazdasági kamaráktól. Azután a nagyobb birtokos osztály, amely nem nézte jó szemmel a mezőgazdasági kamarákban a 100 holdon aluli birtokosok túlsúlyát”.⁸⁸

A DTMK. rendkívül kiterjedt tevékenysége feltétlenül hozzájárult a paraszti birtokokat középpontba állító „Kert-Magyarország” gondolatának gyakorlati népszerűsítéséhez, a paraszti gazdálkodás színvonalának emeléséhez, a falusi és a tanyai lakosság egészségügyi, szociális és kulturális ellátása javításához. Az általa megvalósítani kívánt paraszti egység politikai tarthatatlansága ugyan teljesen egyértelmű volt, de ennek felismerését, vagy éppen azzal ellentétes, határozott, osztályharcos törekvéseket reálisan aligha kérhetünk számon ettől a központilag, a földművelésügyi kormányzat támogatására létrehozott, helyileg inkább parasztpolgári alakulattól.

Ha sorra vesszük a Kamara egyes fontosabb kezdeményezéseit, pontos képet kapunk a tőkés agrárfejlődés „paraszti útján” járó alföldi mezőgazdaság korabeli helyzetéről.

Az alföldi parasztgazdaságok termelésében legtöbb gondot az előállított termékek gyenge minősége okozta. A nemzetgazdaság létérdekét jelentő export viszont megkövetelte a nemzetközi piacokon is versenyképes mezőgazdasági árufeleségek minél nagyobb tömegben történő előállítását. A DTMK. megalakulása első évétől kezdve nagy figyelmet fordított ezekre a kérdésekre. A Kamara 1923-ban indított havi folyóiratának, a Magyar Rónának 1923—25. évi számaiban megjelent szakcikkék jól tükrözik ezt a törekvést.⁸⁹

Ezekben az években 29 különféle tárgyú felmérést is végeztek a kamara területén, amelyek a szorosan vett termelési kérdések mellett ráirányították a figyelmet az Alföld társadalmi állapotára is.

Az adott körülmények között az Alföld helyzetének — elsősorban annak tanyai viszonyai — javítását célul tűző ún. „alföldi gondolat” indításának a Magyar Róna 1925. májusi számában megjelent vezércikket tekinthetjük,

88 „Küzdelmek és eredmények.” Beszámoló a Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kamara 20 esztendő munkájáról. (1922—1942.) 11. o. Kecskeméti Katona József Könyvtár 34 423 lsz.

89 A Magyar Róna 1923—1925. évi számaiban jelent meg pl.: „Mi a kiindulási alap az alföldi állattenyésztés javítása terén?” „Gyümölcskultúra az Alföld homokján.” „Az alföldi gyümölcstermelés válsága”. „Az alföldi burgonyatermelés hanyatlásának okai.” „Az Alföld állattenyésztése.” stb.

amiben többek között azt hangoztatják, hogy „előbbre kell vinnünk az Alföld növénytermelését, állattenyésztését, munkálnunk kell annak közlekedésügyi, közigazgatási és közegészségügyi kérdéseit, dolgoznunk kell az alföldi szövetkezeti mozgalom megerősítésén és kiépítésén, a gazdasági egységek és gazdakörök talpraállításán és végül az alföldi magyarság, közelebbről a tanyai lakosság kulturális és társadalmi előbbrevitelén.”⁹⁰

A kamarán belül 1926-ban megalakított tanyai szakosztály munkáját, amelynek tagjai a tanyai tanítók, gazdaköri vezetők, falusi papok és kisgazdák közül kerültek ki, méltán az 1930-as években magasabb szinten kialakult „népi mozgalom” előtörténetének tekinthetjük. Különösen a tanyai és falusi tanítók tettek rendkívül sokat.

A tanyai szakosztály egyik tanító tagjának cikke valóságos — noha nyilvánvalóan ellentmondásokat hordozó — programot is ad munkájukhoz: „A tanya népének felkarolását célzó munkálkodásnak két fő irányban kell működnie. E két fő irány egyforma fontossággal bír, s minden tekintetben szoros kapcsolatban van. Egyik, hogy a többtermelésnek mind egyéni, mint nemzeti fontosságáról a tanya népet meggyőzzük, s annak mikéntjébe belevezessük, beleneveljük. A másik, hogy igyekezzünk nemes szórakoztató foglalkoztatással a tanyai életet elviselhetőbbé tenni . . .” „. . . hogy a tanyai népet kiemeljük az elmaradottságból, nemcsak anyagi téren, hanem a szellemiek terén is el kell kezdenünk a többtermelést!” „. . . A tanyai nép — különösen a nagyobb számban levő törpebirtokosok — nem szereti az iskolát, azért, mert a legnagyobb munkaidőben veszi el tőle a gyermekét. A tanyán nemcsak a 10—12 éves, de már a 6—7 éves gyermeket is odaállítják a disznók, tehének, ludak mellé, s ez felette fontos állás, mert az a pöttön gyermek ott egy felnőttet helyettesít, aki addig végezheti a súlyosabb mezei munkát . . .” „. . . A tanyára küldendő tanítókat külön kell előkészíteni csak azok közül, akik önként, s kedvvel mennek a tanyára. A tanyára hivatalból, vagy pláne büntetésből helyezett tanító munkájának nagyon silány eredménye lesz. Ha az állam büntetésből helyez egy tanítót a tanyára, akkor saját magát, s azt a népet is megbüntette, melynek az ilyen embert a nyakára küldi!”⁹¹

De még ezeknek a célkitűzéseknek a megvalósítása is rengeteg nehézségbe ütközött. Nem azért, mert hiányoztak az olyan lelkes tanítók, akik „önként, s kedvvel mentek a tanyára”, hanem azért, mert ezek az emberek két tűz között voltak. Egyik oldalról meg kellett szerezniük a parasztok

90 Magyar Róna, 3. évf. 5. szám, 1925. május.

91 Magyar Róna, 3. évf. 8. szám, 1925. augusztus.

bizalmát, a másik oldalról pedig végre kellett hajtaniuk kinevezőik utasítását.

Jól érzékelteti ezt a helyzetet az egyik kamarai jelentés: „egy tanító és a felesége gyönyörű munkát végeznek a község lakosságának az érdekében a házi szövés-fonás meghonosítására, a népművészet elterjesztése érdekében . . .” A jelentés a továbbiakban leírja, hogy a tanulók milyen szeretettel vették körül tanítóikat és ezen keresztül szüleik is megszerették őket. Még a kendertermelést is sikerült meghonosítaniuk. A tanító házaspár és a falu népe együtt munkálásának összhangja azonban egyszeriben megbomlott, amikor a tanító társadalmi és politikai kötődése, kötöttségei, nyilván állásának, hivatalos reputációjának féltése miatt, összeütköztek. Így történt, hogy — mint az előbbi jelentés írja: „Egyszer csak jön egy képviselőválasztás, amikor a tanító és a felesége a Kormány jelöltje mellett foglal állást. Felborul az egész addigi munka. Gúnyolják, észre sem veszik, támadják a tanítót, aki értük dolgozott, el akar távozni onnan, úgy hogy a legmagasabb egyházi főhatósághoz (egyházi tanítóról van szó) kellett fordulnunk és eljárni, hogy békét tudjunk biztosítani.”⁹²

A kamarai szakosztály és a lelkes külső támogatók munkája sem hozhatott azonban döntő változást, nem tudta kiemelni a falu, a tanya népét az évszázados elmaradottságból. Annyit értek el, hogy az ország közvéleménye felfigyelt a tanyán élő százezrek nehéz helyzetére. Ennek ellenére az anyagiakban igen vékony hivatalos központi támogatás mellett csak fél megoldások születtek.

Alakítottak közigazgatási kirendeltségeket néhány tanyaközpontban, hogy az ott élőknek ne kelljen 15—20 km-re bemenni például egy járhatlevélért, de ez sem vált általánossá. Sőt 1931-ben a földművelésügyi miniszter „takarékoságból” megszüntette a hódmezővásárhelyi „minta” kirendeltséget is.

Eredményesnek bizonyult a tanyai iskolaépítési akció, mert a többszáz megépült iskola nagy haladást jelentett a korábbi állapotokhoz képest, de itt is maradéktalanul érvényesült a „takarékoság” elve, így ezek az iskolák már megépítésükkor sem feleltek meg a tényleges szükségleteknek.

Hasznos előrelépést jelentett a 160 tanyai posta, távirida és telefon létesítése is — noha a tényleges hiányokat csak részben pótolta.

Ugyanezt mondhatjuk el a közegészségügy területén elért eredményekről is. A szegedi egyetem orvosprofesszorai minden kezdeményezésükhöz megkapták a Kamara anyagi támogatását, ami ugyan meglehetősen mérsékelt összegből állt, mégis több volt a központi „semminél”. Ebben az

⁹²„Küzdelmek és eredmények . . .” i. beszámoló 37. o.

időben indult útjára a zöldkereszt mozgalom, jelentek meg az első mentőautók és kezdődött el a gyermektuberkulózis elleni küzdelem.⁹³

A szociális-kulturális haladás tehát igen lassú volt, különösen, ha a termelés fejlődéséhez viszonyítjuk. A Kamarának ez utóbbi téren sikerült a legnagyobb eredményeket elérni, nyilván azzal is összefüggően, hogy a gazdaságfejlesztés lényegében összhangban állt az ellenforradalmi rendszer gazdaságpolitikai törekvéseivel — különösen, ha az nagyobb állami tehervállalás nélkül volt megvalósítható. Mindenesetre a parasztság — kezdeti bizalmatlanság után — meglehetősen széles rétege ismerte fel az új eljárások termelésnövelő hatását és a szakmai továbbképzés kézzelfogható eredményeit.

A Kamara által létrehozott intézmények igen sokat tettek a gazdasági haladásért. A DTMK. elsőként — 1924-ben — a Duna—Tisza közti Körzeti Mezőgazdasági Hitelszövetkezetet alakította meg, amelynek célja a 100 kat. holdnál nagyobb területen gazdálkodó birtokosok és a 10 kat. holdon felüli szőlősgazdák hitelellátása volt. A szövetkezet 91 taggal, 11 216 P üzletrész tőkével alakult, és 1936-ban már 897 tagja és 388 224 P üzletrész állománya volt.⁹⁴

Ez a szövetkezet — az OKH-val szemben — közép- és nagybirtokosok, illetve gazdagparasztok hitelellátását kívánta biztosítani. Szerepe a homoki szőlő- és gyümölcsstermelés fejlesztésében, nem vitathatóan, igen nagy volt.

A Kamara 1926-ban megalakított *Talajtani Intézete* talajvizsgálatokkal, talajjavítási, trágyázási kísérletek beállításával és gyakorlati szaktanácsadással segítette a Duna—Tisza közti termelés színvonalának emelését. A 10 év alatt 40 000 kat. holdon elvégzett 6600 vizsgálat nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a termelők megismerjék a gazdaságuk talajadottságait, szükség esetén a javítás lehetőségét és azon keresztül a termelés növelésének módját. Jellemző, hogy a gazdasági válság utáni években ugrásszerűen megnőtt az igény a telepítések előtti talajvizsgálatokra. A telepítők felismerték az előzetes vizsgálat előnyeit, bár ebben igen nagy lehetett a külső — kamarai — rábírás hatása, mert „legtöbbször 2 holdtól 10 holdig terjedő területeket vizsgáltattak meg és itt is költségkímélés szempontjából csak egyetlen mintát.”⁹⁵

A DTMK. által 1927-ben létrehozott *Állati Bakteriológiai és Kórdiagnosztikai Intézet* — amely vidéken az első ilyen létesítmény volt — munkája

93 „Beszámoló a Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kamara 15 esztendő munkájáról.” (1922—1942.) Kecskeméti Katona József Könyvtár 34 379 lsz.

94 U. o. 72. o.

95 U. o. 73. o.

állategészségügyi téren, de főleg a parasztgazdaságokban hatalmas pusztítást végző fertőző állatbetegségek legyőzésében volt jelentős. Az intézet mindössze 4 évig — az Országos Állategészségügyi Intézet megalakulásáig — működött önállóan. Az állategészségügy mellett jelentős humánegészségügyi munkásságot is kifejtett, melyből kiemelkedő a 826 tanyai és falusi kút ivóvíz, valamint a nagyszámú élelmiszer és a tej tbc-s vizsgálata.⁹⁶

A kamarai intézmények közül kiemelendő jelentőségű volt a *mintagyümölcsös és kertgazdaság*, valamint a hozzá kapcsolódó *kertmunkásképző intézet*.

A Duna—Tisza közti gyümölcsstermelés *mennyisége* már a századforduló óta jelentős súlyt képviselt. A gazdák azonban hagyományos módon, hagyományos fajtákat termeltek, a különféle kártevők ellen nem védekeztek. Ezért termékeik piacképessége — elsősorban külföldön — nem volt megfelelő. A Kamara — felismerve a gyümölcsstermelésben rejlő lehetőségeket — már 1926-ban úgy határozott, hogy bemutató gyümölcsöst telepít, ahol az érdeklődők megismerhetik a korszerű fajtákat és termesztési eljárásokat.

A telep célját, illetve feladatait a következőkben jelölték meg: „1. Az Alföld szélsőséges, száraz éghajlati, rossz és változó talajviszonyai között a legértékesebb és legjobban értékesíthető gyümölcsfélések termesztése. 2. Bemutatni és példaadással tanítani a gyümölcsfák szakszerű kezelését, ápolását és gondozását, a betegségek ellen kipróbált szerekekkel való védekezést. 3. Bemutatni a gyümölcszedést, csomagolást, szállítást és az eltartás szakszerű kivitelét. 4. Bemutatni a gyümölcsfák közötti talaj kihasználásának módjait, részint törpefákkal, részint évelő és egyéves zöldségfélékkel és egyéb kapás terményekkel. 5. Célja továbbá a gyümölcsstelepnak kertmunkás-tanulók állandó kiképzése. 6. A gyümölcsstelepen létesített öntözőberendezés, a fák és közteseinek öntözési kísérleteihez nyújt adatokat. 7. A gyümölcsös vezetője az ott dolgozó kertmunkásokkal idegen gyümölcsösök gondozását, ápolását és karbantartását vállalja. 8. A mintagyümölcsösben egy belterjes kertészeti üzem is létesült, annak mintájául, hogy mi szükséges egy gazdasági kert részére. 9. A gyümölcsfák megtermékenyítése szempontjából, továbbá oktatási célból is, méhes van felállítva.”⁹⁷

A telep elérte a célját. Eredményeit csak a századforduló körül alakított állami szőlőnemesítő telepek sikereihez hasonlíthatjuk és a korszerű üzemi gyümölcsösök kialakításának kezdetét 1926-os alapításától számíthatjuk. Itt tették meg az üzemi növényvédelem első lépéseit, innen indult útjára a Tiszakécskén gyártott ún. „Kiss Bálint”-féle magasnyomású háti perme-

96. U. o. 86. o.

97 U. o. 90—91. o.

tezőgép, amely évtizedekig a legkorszerűbb eszköze volt a kisüzemi növényvédelemnek.

A mintagyümölcsös telepítésének befejezése után a bemutató tevékenység mellett a szakismeretek nyújtását szélesebb alapokra kívánták helyezni, ezért 1929-ben megnyitották a *Kertmunkásképző Iskolát*, ahol az akkor korszerű elvek szerint oktatták a kertészeti szakismereteket. A két évfolyamos iskolában az első időben összesen 30 főt tudtak elhelyezni. Az érdeklődésre jellemző, hogy évente a 15 első évfolyamos helyre „több száz kérvény” érkezett.⁹⁸ Ezért a Kamara többször tett kísérletet az iskola bővítésére, 1933-ban támogatást kért az FM-től újabb 10 férőhely létesítésére, amelyet a tárca — jellemző indoklással — „fedezet hiányában” elutasított.⁹⁹ Az Országos Mezőgazdasági Kamarától azt kérték, hogy 2 tanuló folyamatos ellátását vállalja. Az OMK. válasza is meglehetősen stereotip és rutinos volt: „A t. Kamara 415. számú megkeresésére válaszolva, a legnagyobb sajnálatunkra közölnünk kell, hogy ez idő szerint nem vagyunk abban a helyzetben, hogy akár csak egy kertész növendék költségeit is magunkra vállalhatnánk.”¹⁰⁰ Az iskola a nehézségek ellenére is tovább fejlődött és fennállása alatt — 1929—1944. — kibocsátott 260 végzett kertészt. (1931-ben 10, 1944-ben már 37 főt.)¹⁰¹

Az állandó jellegű kertmunkásképző iskola mellett a szakismeretek terjesztésében nagy jelentőségűek voltak a téli gazdasági iskolák, a különféle szakmai tanfolyamok és előadások is. Ezek mind hozzájárultak a parasztság szakmai ismereteinek korszerűsítéséhez.

Az 1929—33-as gazdasági válság a folyamatos kamarai munkát is megszakította.

A Magyar Róna első évfolyamára még az volt a jellemző, hogy rendkívül nagy dinamizmussal vetette magát bele az alföldi gondokba. Magas szinten foglalkozott a tanyakérdéssel, valamint a szakoktatással. 1928-tól kezdődően, mintegy a gazdasági válság előszeleként, a lap lényegesen vékonyabb lett, a társadalmi kérdéseknek egyre kevesebb teret szentelt. Ez egyébként jellemző volt nemcsak 1928-ra, hanem jószerével az azt követő esztendőkre is. Az egykori dinamizmust ekkor már nyilván a kivitelezés sokféle korlátozottsága is lohasztotta.

A gazdasági válság éveiben a Kamara rendkívüli erőfeszítéseket tett elsősorban saját fennmaradásáért, összefüggően azzal, hogy intézményei időközben *eladósodtak*, miközben az őt tulajdonképpen fenntartó gazda-

98 BKML., Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kamara (a továbbiakban DTMK.) 1933—415.

99 BKML., DTMK. 1933—FM. 50 231.

100 BKML., DTMK. 1933—693.

101 BKML., DTMK. 1943—44. évi beszámoló jelentés.

társadalom helyzete is *rendkívüli módon* megromlott. Ennek megfelelően az 1930. májustól 1931. május 31-ig terjedő évre tett jelentésben is mindekenélőtt a gondok szaporodását hangsúlyozta: „Sajnos, mostani beszámolóinkat is meglehetősen lehangoltsággal kell kezdenünk, amely szerint a mezőgazdaság és gazdátársadalom helyzete az elmúlt esztendő alatt a javulásnak semmi jelét nem mutatta, sőt a mezőgazdasági termények árai soha nem képzelt alacsony színvonalat értek el, különösen az 1930. évi utolsó és az 1931. év első hónapjaiban.”¹⁰² A remélt külföldi kölcsön is elapadt, rohamosan süllyedtek a földárak, rendkívüli módon megszorodtak az árverések.

Következésképpen: „Különösen a kisgazda társadalom szenved ezek miatt a bajok miatt, amelynek egyébként is rendkívül drágák azok a kölcsönök, amelyeket zugbankokból pénzügynökök segítségével és fizetett kezesek jóvoltából tud csak felvenni. Éppen ezzel kapcsolatban kell minél erősebben hangsúlyozni a hitelszövetkezetek kiépítését, ami nélkül a falvak mezőgazdasági lakosságának hitelügyét becsületesen kiszolgálni nem lehet.”¹⁰³ A válság előtti bizakodásból ekkor már inkább csak gondokat könnyítő javaslatokra futotta — anélkül természetesen, hogy kivitelezésük elé különösebb várakozással nézhettek volna.

A Duna-Tisza közti gazdasági helyzet korabeli szomorú állapotát legjobban a Magyar Rónában közzétett „Gazdák 12 pontja” e. kiáltványból ismerhetjük meg, amelyben felsorolják, hogy melyek azok a „legsürgősebb”, intézkedések, amelyek megoldanák a fennálló nehézségeket. A kiáltvány áttekintése is azt bizonyítja, hogy a gazdasági élet teljes átszervezésének szükségessége kamarai körben is égető felismeréssé vált.

A legsürgősebb teendőket az említett 12. pont az alábbiakban körvonalazza: A földet terhelő és nyomasztó adósságokat a hitel rendezésével kell megoldani. Szükséges az iparcikkek árának letörése is.

Meg kell oldani az arányos közteherviselést, mert „az adófizetők nagy részét ma is az bántja, hogy a becsületes ember sokkal több adót fizet, mint az, aki ravasz furgfanggal kibújik az adózás alól.”

A mezőgazdasági termelés és az értékesítés egységes megszervezését a mezőgazdasági érdekképviselések és a szövetkezetek útján kell megoldani, ennek érdekében a kormányzat támogassa hatásosabban és eredményesen a szövetkezeti mozgalmat.

Megoldásra vár a mezőgazdasági „munkáskérdés” is.

102 BKML., DTMK. 1930—31. évi beszámoló jelentés.

103 U. o.

El kell háritani a földbirtokreform „bajait” és az adott viszonyokhoz mért törlesztést kell bevezetni.

Az agrár vonatkozású törvényeket az adott viszonyokhoz kell igazítani, a közigazgatást agrár irányba kell átszervezni.

És végül a 12. pont, amely mintegy keretbe foglalja a teendő intézkedéseket: „A gazdasági élet minden ágára kiterjedő korszerű program kell, aminek kapcsán megoldást nyer a mezőgazdasági munkáskérdés, a szociális földbirtokpolitika, a termelés reformja, az értékesítés szövetkezeti megszervezése és egy tudatos föld- és kisember-politika, amely nélkül az ország jövője el nem képzelhető.”¹⁰⁴

Ezek a követelések csak azért voltak „*megalapozatlanok*”, mert az adott társadalmi és gazdasági viszonyok között *realizálásukra semmiképpen* sem kerülhetett sor. De így is — nyílt kérdésfelvetésével és nyílt propagálásával — a *haladást* szolgálták. Összességükben is: közvéleményt formáltak, nem utolsósorban a rendszert kritizálták.

A válság éveiben kialakult állami beavatkozási politika hatása területünkön is kimutatható, bár a gazdasági fellendülés üteme rendkívül lassú.¹⁰⁵

A Kamara 1933—34-es jelentését — évek óta először — bizakodó szavakkal kezdi: „már-már bizonyosra vehető, hogy gazdasági életünk túl van a mélyponton.”¹⁰⁶ Nagyobb arányú és a mezőgazdaságnak is kedvező irányú fejlődésre azonban csak évekkel később került sor, ami — éppen a hadikonjunktúra hatására — a II. világháború kitörése után érte el a csúcspontját, majd a háború végére — az ország egészén belül — az ágazat rendkívüli mértékű pusztulása következett be.

e) *A mai megye társadalmi helyzete a II. világháború előtt.*

(Az „amerikai utas” agrárfejlődés ellentmondásossága).

A Duna—Tisza közti mezőgazdaság két világháború közötti helyzetét eddig az állami beavatkozás helyi szervezete, a DTMK. tevékenységén keresztül vizsgáltuk. Indokolt azonban a „másik fél” szemszögéből is áttekinteni a társadalmi és gazdasági állapotokat. Erre lehetőséget nyújt egy 1934-ben készült kérdőíves felmérés, amit a városok és községek törzslapjainak összeállításához a Kamara végeztetett. A szociográfiai értékű nyilatkozatok feldolgozására azonban akkor nem került sor, talán éppen azért, mert a valóságos helyzetet nagyon is élesen tárta fel.

104 Magyar Róna. 10. évf. 7. szám 1932. május.

105 V. ö.: Szuhay Miklós: Az állami beavatkozás c. i. munkájával.

106 BKML., DTMK. 1933—34. évi beszámoló jelentés.

A Bács-Kiskun megyei Levéltárban a megye akkori 80 községéből 49-nek a kitöltött kérdőíve volt fellelhető, ami több mint 50%-os reprezentációt jelent. Így a kibontakozó, rendkívül ellentmondásos összképet legalábbis alapvetően jellemzőnek fogadhatjuk el.¹⁰⁷

A kérdőíveken szereplő adatok első csoportja alapján áttekintést kapunk a 49 község lélekszámáról, a határához tartozó terület nagyságáról, a nép-sűrűségéről és a lakásellátottság helyzetéről. (L.: 15—16—17—18—19—20. sz. táblázatok.)

15. sz. táblázat.

A vizsgált községek lélekszám szerinti megoszlása:

Csoportosítás	Száma	Megoszlási arány %
1000 fő alatti lélekszámú községek	2	4,1
1001—3000 fő közötti lélekszámú községek	15	30,6
3001—5000 fő közötti lélekszámú községek	18	36,7
5001—7500 fő közötti lélekszámú községek	7	14,3
7501—10 000 fő közötti lélekszámú községek	4	8,2
10 000 fő feletti lélekszámú községek	3	6,1
Összesen	49	100,0

A fenti arányok általában jellemzőek a Duna—Tisza közti település-szerkezetre. A községek egymástól nagy távolságra helyezkednek, el, egy-egy településen sok ember él, ebből következően kialakulhattak a sajátos, csak arra a területre érvényes szokások, az egymástól elütő életkörülmények.

A dunántúli területek település-hálózatától való eltérés érzékeltetésére szolgálhatnak az ugyancsak mezőgazdasági jellegű Somogy megye 1941. évi adatai, ahol ekkor a 301 községből mindössze 5-ben (1,7%) haladta meg a lakosok száma az 5 000 főt és 156-ban (54,5%) nem éri el az 1 000 főt.¹⁰⁸

A vizsgált községek határának területnagyság szerinti megoszlása a Duna—Tisza közti településszerkezet másik fő jellegzetességének, a tanya-rendszer kialakulásának szükségességét igazolja.

¹⁰⁷ BKML., DTMK., „Városok és községek törzslapjai és statisztikai lapjai 1934—1948.” Megjegyzendő, hogy a kérdőíveket a községi jegyző töltötte ki 5 P. díjazás ellenében. Ez a körülmény még figyelemre méltóbbá teszi a benne található megállapításokat. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a jegyző nem tudott osztálykorlátain túllépni, de a tények így is valósággal átsütnek a feltett kérdésekre adott válaszokon. A fejezetben található adatok forrása — ha külön nem jelöljük — a kérdőíves felmérés. Így a 15, 16, 17, 19, 20. számú táblázatokat is a felmérés adataiból állítottuk össze.

¹⁰⁸ Az 1941. évi népszámlálás adatai.

A vizsgált községek megoszlása határuk területnagysága szerint

Csoportosítás	Száma	Megoszlási arány %
5000 kh-nál kisebb határu községek	6	12,2
5001—10 000 kh közötti területű községek	12	24,5
10 001—15 000 kh közötti területű községek	11	22,5
15 001—20 000 kh közötti területű községek	10	20,4
20 001 kat. holdnál nagyobb határu községek	10	20,4
Összesen:	49	100,0

Az 5 000 kat. holdnál kisebb határu községek közül Dunaegyháza, Duna-szentbenedek, Géderlak, Ordas a Dunamelléken fekvő ősi magyar falvak közé tartozott. A Kalocsai Érsekség birtokai és Duna közé szorult határuk a jellegzetes paraszti gazdálkodással együtt már a XVIII. században kialakult, terjeszkedési lehetőségük éppen ezért nem volt. Drágszél az 1920-as években önállósult, azelőtt Kalocsa környéki „szállás” (tanyabokor) volt.

Ókéske — a hatodik község ebben a csoportban — már ebben az időben gyakorlatilag egybeépült a 16 771 kat. holdas határu Újkécskével. Ezekre a községekre (Ókéske kivételével), az általánostól eltérően sem a tanyai településforma, sem a szőlő-, gyümölcstermelés nem jellemző.

A két felső kategóriába eső (a 15 000 kat. holdnál nagyobb határu) 20 község többsége — Bócsa, Fülöpszállás, Izsák, Kecel, Kiskőrös, Kiskunmajsa, Kunszentmiklós, Orgovány, Peszéradacs, Prónayfalva, Soltvadkert, Szabadszállás, Szalkszentmárton, Szank, Újkéske — a Kiskunságban volt található. Közös jellemzőjük a kiterjedt tanyavilág, közülük Bócsának és Peszéradacsnak ekkor még *egyáltalán nem volt belterülete*.¹⁰⁹ A régi kun települések határának nagy részét a szikes legelők foglalták el. A többi ide soroló község a századforduló szőlő- gyümölcstelepítési hullám idején nyerte el végleges formáját.

Kivételt képez ebben a csoportban Harta és Solt. Az első dunamelléki telepes sváb község. Határa közel 30 000 kat. holdas, de ebből igen jelentős a nagybirtok által elfoglalt terület és itt található az állampusztai rabgazdaság is. A második régi, nagyhatáru mezőváros, ahol a határ negyedét nagybirtok foglalja el, a többi területen korán kialakult paraszti tanyás-gazdálkodás folyik.

Az előbbiekből, valamint a kiskunsági területek alacsony eltartó képességéből következik az alacsony népsűrűség.

¹⁰⁹ Bócsa 797, Peszéradacs 179 és a még idesoroló Jakabszállás 451 szétszórt tanyából állt. A „központot” egy-egy — egymáshoz viszonylag közelfekvő — templom, iskola, községháza és kocsmá jelentette.

A vizsgált községek népsűrűsége

Csoportosítás	Községben	Megoszlási arány %
1 km ² -en 50 embernél kevesebb él	24	49,0
1 km ² -en 51—80 ember él	14	28,6
1 km ² -en 81-nél több ember él	11	22,4
Összesen:	49	100,0

Tehát a községek felében 1 km²-en még 50 ember sem él, de Perszérada-cson csak 7,7. Ez elsősorban a föld rendkívül alacsony eltartó képességéből következik. (A 29 110 kat. holdas határ átlagos kataszteri tiszta jövedelme csak 2,4 aranykorona.) Közrejátszik az is, hogy a határ 85%-át a királyi családi uradalom foglalja el, ahol parcellázás nem volt és az 1920-as föld-reform alapján is csak 254 embernek jutottak összesen 4359 kat hold földet, ezek többsége is Szabadszálláson élt.¹¹⁰

Az alacsony népsűrűségű községek több mint kétharmadát a Kiskun-ságban található nagyhatárú települések adták. A Dunamelléken és részben a Bácskában található kis számú ilyen típusú községekre az volt a jellemző, hogy határukból jelentős területet foglalt el a nagybirtok, ahol kevés embert igénylő külterjes gazdálkodás folyt (Öregcsertő, Szakmár), vagy pedig a paraszti tanyás gazdálkodás a Homokhátsághoz hasonlóan alakult ki (Solt).

Jellemző, hogy a „magas” népsűrűségű tizenegy községből nyolc folyóparton feküdt, ahol a mezőgazdaság mellett megélhetést biztosított a halászat, a hajózás és a háziipar is.

A csoportba eső további három település, Kerekegyháza, Kiskörös és Kiskunmajsa homokhátsági környezetükből magasan kiemelkedő népsűrűsége az intenzív szőlő- és gyümölcskultúrák rohamos fellendüléséből következik.

E községek egyébként *tipikus* képét mutatják a paraszti gazdaságokra épülő intenzív kertészeti termelés „településfejlesztő” hatásának. Lélekszámuk 1869-től egyenletesen növekedett, amit az első világháború sem tudott megtörni. Különösen figyelemre méltó Kerekegyháza fejlődése, melyet 1860-ban jászok telepítették újra. (L.: 18. sz. táblázat).

¹¹⁰ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 99. kötet i. kiadvány 185. o.

Három jellemző homokhátsági község lakosságnövekedése 1869—1935 évek között¹¹¹

Év	Kerekegyháza		Kiskőrös		Kiskunmajsa	
	Lakosok száma fő	Fejlődés dina- mikája %	Lakosok száma fő	Fejlődés dina- mikája %	Lakosok száma fő	Fejlődés di- namikája %
1869.	1898	100,0	6 510	100,0	7 838	100,0
1880.	2395	126,2	6 830	104,9	10 163	129,7
1890.	2969	156,4	7 878	121,0	12 221	155,9
1900.	3604	189,9	9 263	142,3	13 950	178,0
1910.	4445	234,2	11 555	177,4	15 936	203,3
1920.	4830	254,5	12 241	188,0	16 954	216,3
1935.	5263	277,3	13 000	199,7	18 126	231,3

A szóbanforgó községek lakóház állományának alakulása is fontos jellemzőkre hívja fel a figyelmet. A következő két táblázat segítségével vesünk most erre egy pillantást.

A vizsgált községek megoszlása a külterületen található lakóházak arányában

Csoportosítás	Községben	Megoszlási arány %
A lakóházakból külterületen található:		
Kevesebb, mint 10%	17	34,7
11—40%	18	36,7
41—60%	7	14,3
61%-nál több	7	14,3
Összesen:	49	100,0

Azok a helységek, amelyekben a külterületi lakóházak aránya nem éri el a 10%-ot sem, kevés kivétellel a Dunamelléken helyezkednek el. (Drágszél, Dunaegyháza, Dunapataj, Dunaszentbenedek, Dunavecse, Érsekcsanád, Fajszt, Foktó, Sükösd, Szalkszentmárton stb.) Tehát ez esetben is nyilvánvalóvá válik, hogy ez a terület mennyire elüt a Homokhátságtól. Ezen a településeken az emberek bent laktak a faluban, a lakóházak mellett még istálló sem található. Állataikat a falu szélén található gazdasági udvarban, az „akol”-ban tartották.¹¹² Népsűrűség szempontjából is a legmagasabb kategóriába tartoztak, azaz itt élt 1 km²-en már akkor is a legtöbb ember.

¹¹¹ Az 1869., 1880., 1890., 1900., és 1910. évi adatok az 1910. évi népszámlálás adataiból kigyűjtve. Az 1920. év adat az 1920. évi népszámlálásból kigyűjtve. Az 1935. évi adatok a kamarai összeírásból származnak.

¹¹² Erdei Ferenc: Futóhomok e. i. művében rendkívül szemléletesen írja le ezt a gazdálkodási formát.

A 41 % feletti kategória községei — Solt és Szakmár kivételével — a kiskunságban található és szinte teljes mértékben fedik a nagyhatárú, ritkán lakott községek névsorát.

Az egy lakóházban élők átlagos száma és a falu villannyal való ellátottsága is az életkörülményekre utal.

20. sz. táblázat.

Az egy lakóházra jutó lakosok átlagos száma a vizsgálat községeiben

Csoportosítás	Községben	Megoszlási arány %
4 fő alatt	11	22,4
4,1—4,5 fő között	16	32,7
4,6—5 fő között	14	28,6
5,1 fő felett	8	16,3
Összesen:	49	100,0

Ez az összeállítás mintegy összegezi és alátámasztja a vizsgálat alapján tett korábbi megállapodásokat és egyben fényt vet a terület parasztsága polarizáltságára is.

A korán polgáriasult, jómódú, de a fejlődésben megrekedt, paraszti gazdálkodást folytató magyar falvakban alacsony volt a népszaporulat, pusztított az „egyke”. A hasonló sorsban élő nemzetiségi telepes községekben viszont, ahol a lakóházak mérete, felszereltsége legalább emezekkel azonos szinten áll, (a gazdálkodásról nem is beszélve) átlagosan sokkal több ember élt egy lakóházban. Így például a magyarlakta Dunapatajon 3,7 fő, a szomszédos sváb lakosságú Hartán 5,1 fő, a jómódú Fajszon 3,9 fő, a német telepések lakta Császártöltésen pedig 5,3 fő volt a viszonyszám értéke.

A 4,6 fő/lakóház feletti kategóriába eső 22 községből a 4 sváb községet (Császártöltést, Hartát, Hajóst és Nemesnádudvart) leszámítva, valamennyi a Kiskunságon volt található. Itt azonban a ténylegesen magas népszaporulat mellett közrejátszott, hogy egyes gyenge termőhelyi adottságú területeken igen nyomorúságos lakásviszonyok voltak. (Például: Peszéradacs 7,1 fő/lakóház, Szank 6,1 fő/lakóház).

Említésre érdemes még, hogy a vizsgált 80 községből mindössze 14-ben volt villany. A polgáriasult dunamenti mezővárosokban (Dunavecse, Solt és Dunapataj), a hasonló irányba fejlődött kun településeken (Kunszentmiklós és Szabadszállás), valamint a Homokhátság dinamikusan fejlődő szőlő- gyümölcsstermelő parasztközségeiben (Izsák, Kerekegyháza, Kiskőrös, Kiskunmajsa, Ókésce, Újkésce stb.). A villany bevezetése egy községbe — még ha többnyire nem terjed is túl a központon — két dolgot is

jelez: van egy réteg, amely felismeri hasznosságát és a termelés szintje olyan, hogy megteremtődött az anyagi fedezet is.

A rendelkezésre álló kérdőívek további kérésére adott válaszok számszerű összegzéseket nem, vagy csak részben tesznek lehetővé. Az adott terület viszonyaira leszűrhető következtetések azonban így is jellemzőek.

Az első ilyen kérdés: „Általában hány holdból képes egy család megélni.” A válaszok nagy szélső értékek között jelölik meg az egy család megélhetését biztosító földterület nagyságát, amit a föld minősége mellett befolyásolnak a „községben termelt különleges növények”, valamint a kialakult „értékesítési viszonyok” és az ehhez kapcsolódó szállítási lehetőségek.

1. *Belterjes kulturákat művelő, kedvező fekvésű helységek, ahol 5 kat. hold körüli birtokon megélhet egy család.*

Apostagon szőlőből 2 hold, szántóból 5 hold kellett. A község a Duna mellett fekszik, hajóállomása van. Szőlőkultúrája fejlett, speciális növénye a korán érő meggy, ami Budapesten mindenkor és minden mennyiségben értékesíthető volt. A Duna közelsége további kiegészítő jövedelem szerzését is lehetővé teszi. (Halászat stb.)

Bátya, Dunaszentbenedek, Géderlak és Fajsz községekben ötholdas birtokon meg lehetett élni. Ezek is a Duna mellett fekszenek. Szántóterületük 15–20% -án fűszerpaprikát, fokhagymát, vöröshagymát és hajtattott újburgonyát termeltek. Értékesítési viszonyaik jók voltak. Egyrészt a paprika folyamatos felvásárlása biztosítva volt, másrészt emelett „batyuztak” is, termékeiket döntően a pesti piacokon értékesítették.

*Dunavecse*n 2–3 holdra teszik a megélhetést biztosító birtok nagyságát. Ez túlzásnak minősíthető, bár ez is dunai község és lakói kiterjedten foglalkoznak spenót, sóska, mák és virágtermeléssel.

Harta, amely rendkívül magas szintű gazdálkodást folytató község a Duna partján, 3 holdas birtokot elégnék tart, ami azonban csak akkor fogadható el, ha beszámítjuk, hogy a környező községek „szabad” földjeit túlnyomó részben a hartaiak bérlik. Ezek a területeken termelték meg többnyire az intenzív állattenyésztéshez szükséges takarmányt.

Soltvadkert határában „kötött területen 5 hold, szőlőből 2 hold” kellett a megélhetéshez. Reális megállapítás, mert az előállított jó minőségű boroknak, gyümölcsöknek minden időben elfogadható piaca volt. A község szállítási lehetőségei is jók, mert a Budapest—Belgrád nemzetközi vasútvonal mellett fekszik.

Ókéske helyzete Soltvadkerthez hasonló képet mutatott, annyi különbséggel, hogy itt a gyümölcstermelést „nagyon fejlett” jelzővel illették.

2. *Községek, ahol 10 kat. hold körülnek jelölik a családi birtok nagyságát.*

Dunapataj nagyközség is közel van a Dunához, saját vasútállomással is rendelkezik, mégis 12 kh terület kell egy család megélhetéséhez. Határának nagy része ugyanis szikes és fűszernövények termelését csak 1934-ben kezdték el. Valószínűleg ezért kellett az értékesítési viszonyukat „gyenge” jelzővel illetni.

Kunszentmiklós, Fülöpszállás és Szabadszállás: A birtokminimiumot jelző bejegyzés egyaránt „10 hold”. A három község adottságai, termelési struktúrája közel azonos, egyazon vasútvonal mellett fekszenek. Az értékesítési lehetőségeket az első kettőben „jó”-nak, az utóbbiban „közepes”-nek minősítik. A 10 holdon valószínűleg szántót kell érteni, mert e községek nagy-kiterjedésű közbirtokossági legelőkkel rendelkeztek, ahol a gazdák állataikat az év nagyobb részében tartották.

Kecelen, Kiskunmajsán, Pálmonostorán, Soltszentimrén ugyancsak „10 hold” a határ, de ezek már az olyan homokhátsági települések helyzetét példázzák, ahol az ültetvények viszonylag kis területet foglalnak el, még nem vált hagyománnyá a szőlő- és gyümölcsstermelés, nem alakultak ki az értékesítés megbízható csatornái. Szinte valamennyi gazda rendelkezik azonban már kisebb ültetvénnyel, de a megélhetésben még jelentős szerepet játszik a szántóföldi növénytermelés és az állattenyésztés.

3. *Kedvezőtlen adottságú helységek, ahol a családi megélhetést biztosító birtok területe jelentősen meghaladja a 10 holdat.*

Páhi „középkötött talajon, 10 holdból, homokon 30 holdból lehet megélni, ha nincs rajta szőlő.” Ez a megfogalmazás pontos keresztmetszetét adja a Homokhátság nagy részén uralkodó viszonyoknak. A homokon folytatott szántóföldi gazdálkodás nem jövedelmező. Terményeiből rosszak az értékesítési viszonyok, különösen ha a legközelebbi vasútállomás 13 km-re található, mint Páhin. *Prónayfalva:* „Kötött” területen 10 hold, homokon 30 hold, *Bócsa:* „10—20 hold”; *Szank:* „25 hold”. Tehát teljesen azonos a kép. A legközelebbi vasútállomás az első kettőben 10—12 km-re van, értékesítési viszonyaik „kedvezőtlenek”, illetve „rosszak”. Szank helyzetén valamit javít, hogy van saját vasútállomása.

Jakabszálláson legalább „40 hold” tesz ki egy családi birtokot. A szőlő- és gyümölcsstermelési kultúra kialakulása itt még a legelején tartott. Szántóföldi növénytermelést és állattenyésztést folytattak. A község határának átlagos kataszteri tiszta jövedelme 3,0 ak/kh volt, tehát egy 40 holdas gazdaság átlagosan 120 aranykoronát ért, ami a Duna menti községek határában 8—10 holdas birtoknak felelt meg; sőt ha a településszerkezetet (itt 100% tanyavilág, ott csak belterület), a szállítási lehetőségeket (itt nincs kövesút, csak egy keskeny nyomközű vasút, ott Duna, kövesút, több helyen

vasút) is figyelembe vesszük, akkor még az sem tűnhet túlzásnak, ha a homoki 40 holdat csak 5 hold körüli dunamelléki családi birtokkal tekintjük egyenértékűnek.

Az egykorú szemléletű felvételek tehát nyilvánvalóan érzékeltetik, hogy az egy családot eltartani képes birtok területe a föld termőképességétől, földrajzi elhelyezkedésétől, a termelés struktúrájától, valamint a történelmileg kialakult hagyományoktól függ.

A *társadalmi viszonyokra* következtethetünk a válaszokból, amelyeket a következő kérdésre adtak: „A gazdaközönség gondolkodása maradi, v. haladó?” Önmagában a válasz szubjektív is lehet, mivel egy ember megítélését tartalmazza, viszont, ha figyelembe vesszük a községben található iskolák és tanítók számát, azt, hogy van-e ismétlő iskola, továbbá azt, hogy kik foglalkoznak a „néppel”, valamint a „gazdatársadalmi alakulatok” létét és működését (a felmérésben ezekre ugyancsak találhatók válaszok), már használható képet kapunk.

Először nézzük meg az egykor „maradi” jelzővel illetett községek helyzetét. Ebbe a csoportba sorolták a Dunamellék csaknem valamennyi vizsgált települését, aminek jogosságát teljes mértékben megerősítik Erdei Ferenc: „Futóhomok” c. munkájában leírt megállapítások.

Dunapatajnak két elemi iskolája volt 9 tanítóval, de gazdasági ismétlő iskolát nem tartottak. Két gazdakör működött, de arra a kérdésre, hogy „vannak-e, akik a néppel foglalkoznak”, a válasz: „Nemigen.”

Solt: 7 iskola 21 tanítóval, néppel foglalkozók, példamutatók „nincsenek”. Róluk írja Erdei Ferenc: „Pataj és Solt a XVII. század óta mezővárosok és társadalmuk nagyítva tükrözi a megfáradt kis parasztközségek életét.”¹¹³

Drágszél és Szakmár: a „maradinak” jelzettek közül a Kalocsa környéki szállások akkori életét példázza. Kövesútjuk nem volt, termelési kultúrájuk alacsony volt, a néppel nem foglalkozott senki. Figyelemre méltó a drágszéli megjegyzés, miszerint a községben nincs olyan ember, aki a néppel foglalkozna és ha volna is, „meghallgatásra nem találna, mert általában nagyon önfejű, maradi a lakosság”. Mi lehet ennek az oka? A választ megint Erdei Ferencnél találhatjuk meg, de nemcsak e két községre, hanem az egész vidékre vonatkozóan: „A papság közvetlen társadalmi uralma sehol nem oly szembetűnő, mint Kalocsa vidékén. Ameddig az érseki uradalom kiterjed, valóságos teokrácia uralkodik, s a papság uralma teljes. Nemcsak arról van itt szó, hogy uradalmaiból jövedelmet húz az érsekség és nagy számú népességet foglal gazdasági érdekkörébe, akiket vagy jól fizetett, vagy nyomorúságos bérű munkásával teszi, hanem arról is, hogy minden ponton irá-

nyitó befolyást gyakorol az alá tartozó társadalom életére. Nemcsak egyházi fegyelmet és hitéletet ápol, hanem iskola-politikát, sajtópolitikát és társadalompolitikát folytat és oly sikerrel, hogy más szándék nem is érvényesül területén. Kalocsán szemlélhető az egyházi iskola- és sajtópolitika célkitűzése, eszközei és hatása, a szállásokon pedig a gazdaság- és társadalompolitika eredménye.”¹¹⁴

Az e körzetben található *Sükösdön* a néppel foglalkozókra vonatkozó kérdésnél nyíltan ki is mondják mindenekelőtt a „papok, tanítók, jegyzők hatása érvényesül”.

A *kun területek* két nagy településének, Kunszentmiklósnak és Fülöpszállásnak a társadalmát is „maradi”-nak minősítették. (Szabadszállást nem ebbe a kategóriába sorolta a válaszadó, de idevehetjük, mert a többi kérdésre adott válasz teljesen egyezik az előzőekkel.) Iskolaellátottságuk jobb az átlagosnál, gazdasági ismétlő iskola volt, de „példamutató” gazdák nincsenek, működött viszont a gazdakör, Szabadszálláson 3 is.

A „maradiság” felmérésből hiányzó indoklását Erdei Ferenc így körvonalazza: „Ha mezővárosoknak nem is mondhatók a kunszállások, de nem mondhatók falvaknak sem. Hiányzik belőlük a földművelő falvak elszánt földtúró igyekezete, összбúvó meleg közösségi élete, elhagyatottsága, igénytelensége. Fülöpszállás, Szabadszállás és Kunszentmiklós másfajta helyek. Nem jobbágy községek. Kiváltságos parasztok voltak, s az urak és papok tisztelete ismeretlen előttük és soha sem gyakorolták saját paraszti életük alázatos hordozását. Rátartók, igényesek, kényelemszeretők, mint a halasi őslakosok. Reformátusok és ebben pogány ellenállás fejeződik ki a „térdencsúzó” istenimádással szemben. Nem törik magukat a munkában, szeretnek gazda módra élni benn a „városban” és a földet bérlőre, cselédre, gyermekekre bízzák. Egykéznek, szeretnék biztosítani utódjaiknak a polgári életnivót.”¹¹⁵

Jakabszállás, Peszéradacs és Prónayfalva gazdáinak „maradisága” más forrásból, a nyomorúságos körülményekből ered. Tulajdonképpen csak a nevük volt község, de belső maggal szinte nem rendelkeztek. Iskolaellátottságuk a megnevezés sorrendjében: 4 iskola 4 tanítóval, 3 iskola 3 tanítóval, 8 iskola 9 tanítóval. Gazdasági ismétlő iskolája egyiknek sem volt. A néppel nem foglalkozott senki, illetve Jakabszálláson a „jegyző és a tanító foglalkozik a néppel, de nem sok eredménnyel, mert meghallgatásra nem nagyon talál”. A 451 tanyából álló községben ezen nem is lehet csodálkozni.

Nem véletlen, hogy a „haladó” jelzővel minősített települések túlnyomó része a fejlett homoki szőlő- és gyümölcstermelő falvakból került.

114 U. o. 245. o.

115 U. o. 161. o.

Emeljünk ki közülük is néhányat és példaként vizsgáljuk meg néhány jellemző vonásukat.

Ókécskét az „erősen haladó” jelzővel illették. A községben magántulajdonban mindössze két 10 kat. holdnál nagyobb birtok volt (egyik 170 kat. hold, a másik 126 kat. hold), tehát jellegzetesen paraszti község. A mezőgazdaságilag művelhető terület 20%-án már ekkor szőlő- és gyümölcsstermelést folytattak. A községben 2 iskola működött 6 tanítóval, gazdasági ismétlő iskolájuk és gazdakörük is kettő volt. A Kamara által szervezett *szakeladások rendkívül látogatottak*. (Gyümölcsfák ápolása, a korszerű csomagolás, kiszagda számtartás stb. témák iránt a legnagyobb az érdeklődés).

Izákknak 11 iskolája volt 17 tanítóval és gazdasági ismétlő iskolát is tartottak fenn. A községben 3 gazdakör működött. Területének közel 2/3-át az 5—200 kat. holdas parasztbirtokok foglalták el. *Szőlőkultúrája igen fejlett volt*. A 3263 kat. hold szőlőterület jelentős részén sajátos tájfajtát, a „Sárfehér” szőlőt termelték, amely bár nem kiemelkedő minőségű, jó piacot talált elsősorban Németországban. A *rendszeres* és biztos *árbevétel* meglátszott a falu egész képén.

Kiskunmajsja korábban ismertetett adatai is rendkívül dinamikus fejlődést bizonyítottak. 16 iskolájában 38 pedagógus foglalkozott a gyermekekkel, ismétlő iskolája volt. Az *iskolán kívüli tanfolyamokat, előadásokat* sokan látogatták. A fejlődő szőlő- és gyümölcskultúra mellett jelentős volt a baromfi — főleg a jövedelmező májliba — tartás is.

A *parasztság állandó földéhségére* és a területünk egy részét elfoglaló *nagybirtok szorítására* kapunk jellemző áttekintést a felmérés „Van-e földéhség (földigény), ha igen, hogyan lehetne ezen segíteni” c. kérdésére adott válaszokból. Itt különösen figyelemre méltó, hogy azt a közigazgatás helyi emberei adták, akiket aligha lehetett a helyi parasztság érdekképviselőinek tekinteni. A földigény kielégítésének szükségessége és lehetősége viszont annyira egyértelműen mutatkozik meg a köztudatban, hogy az alól nem tudták magukat teljesen kivonni. Az adatlap „Milyenek a munkáviszonyok” kérdésére adott válaszok előbbiekkal történő egybevetése világosan igazolja ezt.

Először tekintsük át azokat a helyeket, ahol a *földigény jelentkezéséről* szólnak a válaszok:

A jól körülhatárolt kérdésre mindjárt *Akasztón* lakonikus a válasz: „Van” — ti. földéhség —, Segíteni lehetne a kalocsai székesfőkéntalan Ács-ökördi pusztai birtokának, avagy egy részének és a Schmautigel-féle középirtok „átvételével”. A jegyzőnek meg kellett jelölnie a megoldás egyetlen lehetséges útját, mivel a községben „munkás van bőven”, ellenben — mint írják — munkaalkalomban „nagy a hiány”.

Bátyán is „nagy földhiány van”. Segíteni ezen — még a jegyző szerint is — csak a szomszédos nagybirtokokból való „szerzéssel lehetne”. A megoldás módjának megjelölése ugyan meglehetősen óvatosságot mutat, de így is egyértelműen a Kalocsai Érsekség birtokai igénybevételeének szükségességére utal. Ezt húzza alá a „kiegészítő” észrevétel is: „nagy munkásfelesleg van. Nyáron a helyi és Tolna megyei nagybirtokoknál találunk keresetet, de télen munka nélkül vannak”.

Drágszállás ugyancsak szükségét kifejező *igen* a válasz. De hasonló a javaslat is: „a földhiányon úgy lehetne segíteni, ha a község határával szomszédos érseki uradalmi birtokból mintegy 100—200 kat. holdat örök bérletbe ki lehetne hasítani és azt az igénylők között közepes évi bérletért kiosztani”. (A földosztást itt sem merik kimondani, de megjelölik a konkrét birtokot, amelyből az igényeket ki lehetne elégíteni.) A munkásviszonyokra vonatkozóan azonban mentegetőzőnek tetszik a megszigorítás: „nyáron” nincs munkásfelesleg.

Dunaegyházán is szorít a földhiány, amit „egyedül Solt község határában levő Révbér pusztából történő juttatással lehetne megoldani”. (Révbér puszta a gr. Teleki család uradalma). A községben törvényszerűen „munkásfelesleg van”.

Dunapatajon „a lakosság jelenleg nem képes venni, — mondja a válasz — mert nincs pénze. Földigénye volna.” A válaszadó még csak utalni sem mert a földosztásra, de a parasztek földigényét így is megfogalmazta.

*Érsekszállás*on világos a beszéd és az utalás is egyértelmű: „Van. A nagybirtok parcellázásával.” A község 10 700 kat. holdas határában ugyanis a Kalocsai Érsekség 3700 kat. holdas birtoka az egyetlen nagybirtok. Ezen kívül magántulajdonban csak egy 100 kat. holdnál nagyobb — 108 kh. — parasztbirtok van.

A *foktői* meglehetősen keserű válasz talán a legvilágosabban adja tudtára a kérdezőnek a tényleges helyzetet: „Van földhiány. A jelenlegi rendszerben segítség lehetetlen. (Parcellázásra csak a kalocsai érseki uradalom volna alkalmas.)”

Figyelemre méltó a *hajósi* válasz, illetve utólagos korrekciója: „Van földhiány, ami részben a kalocsai érseki uradalom helyi birtokának kisbérletek útján való hasznosításával lenne megoldható.” Ezt a szöveget utólag lehúzták és idegen kéz föléje írta: „Nincs.” Nyilván a „politikailag érettebb” főjegyző kezébe került elküldés előtt a kérdőív aki nagyon rendjénvalónak találta, hogy a község 19800 kat. holdas határából a Kalocsai Érsekség tulajdonában 8955 kat. hold legyen, bár a községben ezt leszámítva egyetlen 100 kat. hold feletti birtok sem volt.

A munkaviszonyok ebben a községben általában kielégítőek voltak, mert

a parasztgazdaságok nagy területen termeltek munkaigényes kultúrákat (szőlő, fűszerpaprika stb.). Sőt még az uradalom is mintegy 100 munkást alkalmazott idegen községből. Ehhez hozzájárult az is, hogy a sváb telepes község lakossága meglehetősen összetartott és segítette egymást.

„Földhiány van, — újabb földreformmal.”, lehetne a földéhséget csillapítani — írják *Hartáról* —, amelynek 29 000 kat. holdas határából a Kalocsai Érsekség és a Teleki család birtoka több mint 10 000 kat. holdat foglalt el. A munkásviszonyokra itt is a Hajósnál elmondottak voltak a jellemzőek, — ez is sváb község — továbbá a Duna közelsége is munkaalkalmat teremt, azaz „a felesleg hajókon és a Budapest környéki gyárakban helyezkedett el.”

A *kiskőrösiek* ugyanarra a nagybirtokra vetettek szemet, amire az akasztóiak. Ők is a község szomszédságában levő Ács- és Ökördi puszták felparcellálásával kívánták kielégíteni a földigényt.

A *miskeiek* is teljesen egyértelmű választ adtak a kérdésre: „Van földhiány, ami megszüntethető — mondják — a közeli érseki uradalomból”.

Az *Óécskéről* érkezett válasz is földhiányt bizonyít, amit ők a „szomszédos tiszainokai (Tiszán innen eső rész) nagybirtokok átsatolása és parcellázása” útján kívántak volna megszüntetni.

A községben egyébként meglehetősen jók a munkásviszonyok, éppen az intenzív szőlő- és gyümölcskultúra kövtekeztében. Ez azonban érthetően nem zárta ki, hogy szemet ne vessenek a közeli nagybirtok területére.

A pálmonostoriak is a közeli nagybirtok terhére, mégpedig „örgróf Pallavichini Alfonz Károly birtokainak kisebb bérletekbe való adásával” oldották volna meg a földkérdést.

Soltszentimrén „van földhiány”, amit a Dunavecse község tulajdonát képező és a soltszentimrei község területén fekvő ingatlanokból 500 magyar hold — amely úgyis eladó — megvásárlásával, vagy hosszabb időre bérbe vételével lehetne megszüntetni.

A munkásviszonyok ebben az időben itt kielégítőek voltak, mivel igen nagymértékű ültetvénytelepítést folytattak.

Szakmáron csak addig jutott a válaszdó, hogy a földigény létét elismerje, de arra már nem vállalkozott, hogy a kielégítés módját is megjelölje, bár kézenfekvő lett volna a válasz: Szakmáron az érsekségnek 2 433 kat. holdas birtoka feküdt.

Az eddig áttekintett válaszokból az állapítható meg, hogy a parasztlak a Kalocsai Érsekség és a főkáptalan birtokai szorítását érezték legnyomasztóbbnak. Ezt tükrözik a közigazgatási helyi vezetőinek óvatos válaszai is.

Közbirtokossági területre csak Soltszentimrén vetettek szemet, az is más község tulajdonát képezte és eladás alatt állt. Ez azért figyelemreméltó,

mert azt bizonyítja, hogy az ilyen területek igazságos — már a parasztbirtokosok szerint igazságos — használata biztosítva volt.

Nézzük meg azokat a településeket is, ahol földigényről nem beszélnek. Először azokból vegyünk sorra néhány jellemző községet, ahol a tényleges helyzetet véleményünk szerint nem fedi a válasz:

Császártöltés helyzete egyezik a Hajósnál elmondottakkal, de itt már eredetileg is „nincs”-et válaszoltak a földigényt felvető kérdésre, bár a község 14 000 kat. holdas határából 6 334 kat. hold a főkáptalan tulajdona.

Dunaszentbenedek, Géderlak, Ordas, Öregcsertő, Nemesnádudvar, Sükösd községek határában, vagy közvetlen szomszédságukban egyházi nagybirtokok terpeszkednek, ugyanakkor a paraszti gazdálkodásnak is évszázados hagyományai vannak. Nyilvánvaló, hogy az itteni gazdák is szívesen növelték volna földjüket a nagybirtok rovására, az uradalmak cselédségéről nem is szólva. Ennek ellenére a válaszadók nem jeleztek földigényt.

A vizsgált homokhátsági községek esetében a földéhségre vonatkozó kérdésre adott „nem” válaszok már jobban fedik a valóságot.

Talán legjellemzőbbet ezek közül *Soltvadkertnél* találhatjuk: „A birtokviszonyok aránylag szerencsésen vannak megoszolva, községünkben még mindig sok erdősítésre, vagy szőlőtelepítésre alkalmas futóhomokos terület van, földhiány nemigen van.”

Ezt a helyzetet jellemzőnek fogadhatjuk el Bócsa, Csengőd, Fülöpszállás, Gátér, Izsák, Jakabszállás, Jászszentlászló, Kecel, Kerekegyháza, Kiskunmajsa, Kunszentmiklós, Orgovány, Páhi, Prónayfalva, Szank és Tiszaújfalú községek esetében is. A „munkáviszonyokra” is, e helységekre vonatkozóan Soltvadkert válasza lehet a jellemző: „Igen tűrhetőek, tekintettel a nagy szőlőkultúrára”.

A Duna—Tisza köze mezőgazdasága felszabadulás előtti helyzetének bemutatására felhasznált kamarai összeállítás utolsó kérdése így hangzik: „A mezőgazdasági kamaráról és általában a mezőgazdasági érdekképviseltről mi a közfelfogás, mit várnak tőle, mik a kifogások és melyek a kívánságok?” Az adott válaszok (figyelemre méltó módon) szinte kritikai összegzést adnak nemcsak a Kamara munkájáról — amit korlátai ellenére is eredményesnek tarthatunk —, hanem még a korszak gazdaságpolitikájáról is.

Mindenképpen jellemző, hogy a *homokhátsági* szőlő- és gyümölcsstermesztő községek nagyobb részében pozitív a vélemény. Nyilvánvaló, hiszen az itteni parasztgazdák, parasztgazdaságok jobban igényelték a szakértelem terjesztésében jelentős munkát végző kamarai tevékenységet.

Az *alpáriak* válasza csak annyi, hogy „a közfelfogás jó”. Az *apostagiak* ugyancsak ezen a véleményen vannak, de itt már értékelik is a munkát. Szerintük a Kamara tevékenysége igazolja, hogy „a gazdaközönség érdekeinek hivatott képviselője”. Majd még hozzátesszik, hogy ez azóta van így, amióta a helyi gazdák „többrendbeli kívánsága teljesült”.

A *csengődiiek* ekkor még — tűnik ki a válaszból — nem ismerték eléggé a Kamara munkáját, de sokat vártak tőle a „nehezebb gazdasági kérdések megoldása tekintetében”.

A mezőgazdasági termények és cikkek árának arányos emelését, az ipar-cikkek árának leszállítását várják a *jakabszállásiak* a Kamarától, ami a kobe-li helyzet ismeretében mindenképpen túlzó kívánságsornak tűnik.

„A Mezőgazdasági Kamaráról csak a jobb gazdáknak van eddig tudomása, — írják *Szankon* — ezek a Kamara működésével elégedettek és sok esetben fordulnak hozzá tanácsért a különböző mezőgazdasági kérdésekben”. Hasonló a válaszuk a tiszaujfalusiaknak is, bár itt nem teszik hozzá, hogy csak a „jobb” gazdák ismerik a Kamarát, de valószínű, hogy itt is igencsak erről volt szó.

Az *ókécskei* gazdák az elsők között voltak, akik a Kamarától tanfolyamok szervezését igényelték, azokon rendszeresen részt is vettek és a szerzett ismereteket a szőlő- és gyümölcsstermesztésben kamatoztatták. A feltett kérdésre azonban ekkor már úgy válaszolnak, hogy ez *kevés*, a Kamarától „erőteljesebb működést várnak, különösen a termények értékesítése és a külföldre irányuló szállítása szervezésében”. Amit kértek, nyilván nem kaphatták meg, hiszen annak teljesítésére a Kamara képtelen volt.

Nagyon figyelemre méltó és alátámasztja a korábbi kérdések értékelésénél elmondottakat, hogy a kalocsai érseki és káptalani birtokokkal valamilyen vonatkozásban kapcsolatban levő községektől erre a kérdésre többnyire olyan válasz érkezett, hogy a Kamarát nem is ismerik. Az egyértelműen elmarasztaló vélemények jogosságát nem vitatva, arra lehet gondolni, hogy az Erdei Ferenc által teokráciának nevezett hatalom még a forradalminak egyáltalán nem minősíthető Kamara befolyásától is „óvta” területét.

E települések véleményét talán leginkább az *Óregcsertőről* adott válasz tükrözi: „Semmit sem várnak, mert eddig itt nincs tudomás arról, hogy a Kamara tett volna valamit a gazdák ügyében ezen a vidéken”. Ebbe a csoportba sorol Foktó, Géderlak, Miske, Sükösd, Szakmár és Érsekcsanád. Ez utóbbi községben már ismerték a Kamarát és azt szerették volna, ha a téli időszakban gazdasági előadásokat szervezne és a község határában is létesítene egy mintagazdaságot. Tehát nem nagy dolgokat, gazdaságpolitikai intézkedéseket kértek számon, hanem nagyon is praktikus és jószerével könnyen megoldható gondokat vetettek fel, amelyek megoldásával a Kamara egyébként

is a legszívesebben foglalkozott. Mutatja viszont ez azt is, hogy a „teokrácia” még az ilyen praktikus és könnyen teljesíthető kérések vonatkozásában sem nézte jó szemmel a Kamara működését.¹¹⁶

* * *

A korábbiakban elmondottakból és végül a kamarai kérdésekre adott válaszokból kikerekedő kép *keresztmetszetét* mutatja területünkön a két világháború közti társadalom ellentmondásainak. A múlt században a tőkés fejlődés korszerű útján elindult Duna—Tisza közti parasztság az évszázados elmaradottság, a krónikus tőkehiány és az általában kedvezőtlen társadalmi körülmények között csak részben tudott kibontakozni. Elért *eredményei* azonban így is rendkívül *figyelemre méltóak*. A két folyó között elterülő rendkívül heterogén adottságú területen döntően a természetes tőkefelhalmozásra alapozva, intenzív kertészeti kultúrát hozott létre, amely még a gazdasági válság éveiben is folyamatos piaclehetőségeket biztosított.

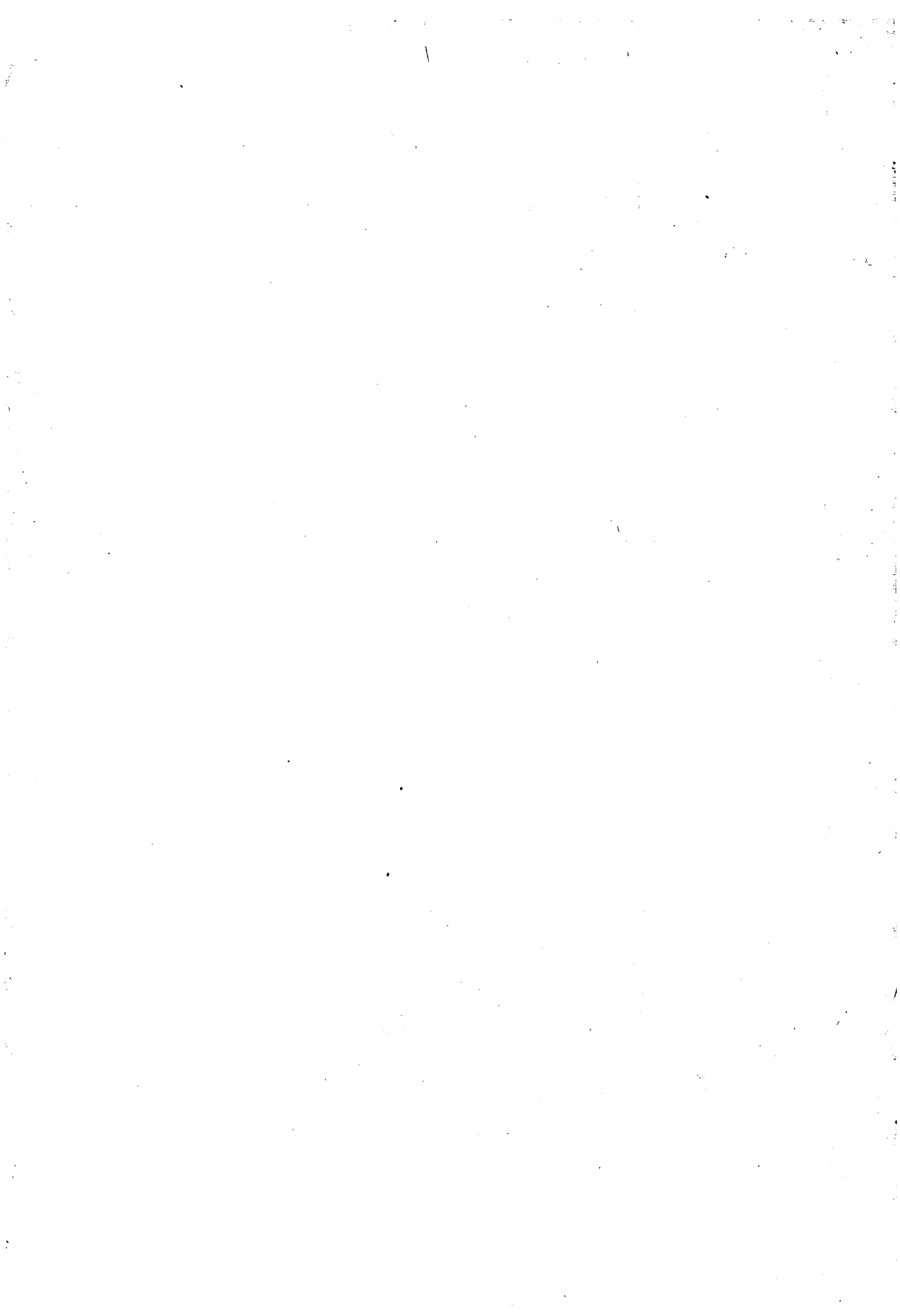
A paraszti társadalom polarizáltsága azonban az itt élő birtokos parasztokat is megakadályozta, hogy a kisüzemi gazdálkodás szorosan vett határain túlnézve, alapvető társadalmi változások igényével lépjenek fel. A gazdaságilag haladó, az újat (anyagi lehetőségeihez mérten) szívesen alkalmazó parasztgazdák tömegei érzelmileg szembenálltak ugyan a nagybirtokos — nagytőkés hatalommal, de inkább reformra vártak, mint forradalomra.

A földnélküli agrárproletárok szervezettsége is alacsony szinten állt. Nagyobb részük kiterjedt tanyavilágban, egymástól elszigetelve, a gazdák érdekeit képviselő csendőrség jól szervezett és brutális felügyelete alatt élt. Területünkön ebben az időben szinte teljesen hiányzott a nagyipari munkásság, ahonnan forradalmi eszmék juthattak volna az agrárszegénységhez. Az itteni agrárproletárok közül ugyanakkor nagyon kevés járta az országot, így

116 Területünk két háború közötti társadalmi helyzetét — a tanulmány céljának megfelelően — elsősorban gazdasági oldalról közelítettük és ezért a saját kutatások mellett csak Erdei Ferenc művét használtuk forrásnak. Heltai Nándor kutatásaiból azonban tudjuk, hogy a magyar irodalom korabeli jelesei milyen nagy figyelemmel kísérték a jelenlegi megye parasztságának életét. Így Móricz Zsigmond az Est, a Pesti Napló, a Magyarország hátsábjain és a Magyar Rádióban 26 nagyobb lélegzetű cikkben, riportban foglalkozott Kecskemét és környéke mezőgazdasági kultúrájával, az itt élő emberek munkája értékelésével. Darvas József a Kis Újságban írt riportorozatot. Német László az ugyancsak forrás értékű cikkei mellett irodalmi műveiben, közelebbről a Cseresznyés és a Mathiász Penzió c. drámáiban a Kecskemét környéki kertkultúrát megteremtő embert állította középpontba. Tamási Áron és Szabó Pál ugyancsak többször megfordult e tájon és elismeréssel írt az itt élő emberek szorgalmáról, természet-átalakító tevékenységéről. Nagy Lajos Kiskunhalom című regénye a megye dunamenti táján található települések korabeli társadalmi arculatát festette markáns színekkel. Sajnos e nagy értékű — és még tovább is bővíthető — irodalmi forrásanyag jelentőségéhez mért felhasználása messze meghaladta volna a tanulmány kereteit.

ezen az úton sem terjedhetett szélesebb körben a forradalmi szellem. A Tanácsköztársaság alatt aktivizálódott agrárproletárokkal szemben alkalmazott véres megtorlás következtében, az életbenmaradtak többsége emigrált, vagy Budapestre, illetve más ipari centrumokba költözött. Az itthonmaradtak börtönből szabadulásuk után szoros rendőri, csendőri felügyelet alatt álltak, így nem volt lehetőségük a szélesebb körű mozgalmi tevékenység folytatására.¹¹⁷

117 A két világháború közötti időszakban a hatalmas kiterjedésű területen csak néhány nagyobb helységben fordult elő munkásmozgalmi megmozdulás. Ezek közé tartozott elsősorban Kiskunfélegyháza, ahol az agrárproletárok között jelentős számot képviseltek a kubikusok. 1930 tavaszán az általuk tervezett négyülésen jelentős tömegek követeltek a polgármestertől munkát és kenyeret. A KMP. II. kongresszusa után a falusi szervezkedés segítségével megalakult a Tiszamenti Területi Bizottságnak is csak itt működött kerületi szervezete. Eredményes működését az 1930. szeptember 1-i 700 fős és az 1932 elején lezajlott nagyobb megmozdulás fémjelzi. A KMP. 1932. év végére 43 vidéki helységben alakított ki kapcsolatokat. Nálunk csak Kecskeméten, Kiskunfélegyházán és Kalocsa környékén sikerült, de lényeges eredményeket ezek sem tudtak elérni, mert az illegális munkában, a konspirációban járatlan földmunkások nem tudtak megbirkózni az ellenük felvonultatott ellenforradalmi apparátussal. A II. világháború hatására is elsősorban ezekben a helységeken fordultak elő tüntetések, megmozdulások. 1938-ban Kiskunfélegyházán a cselédek léptek sztrájkba, 1941 márciusában Kecskeméten 220 szőlőmunkás hagyta abba a munkát az alacsony bérek miatt. 1943-ban Kiskunfélegyházán 1000 termelőt állítottak bíróság elé a beszolgáltatási előírások nemteljesítése miatt. Ez utóbbi megmozdulás azt is bizonyítja, hogy ahol az agrárproletárok szervezettebbek voltak, hatást tudtak gyakorolni a kisárutermelőkre is. (V. ö.: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. II. kötet. Szerkesztette: Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. Kiadta: a Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete, Budapest, 1962.)

BIBLIOGRÁFIA

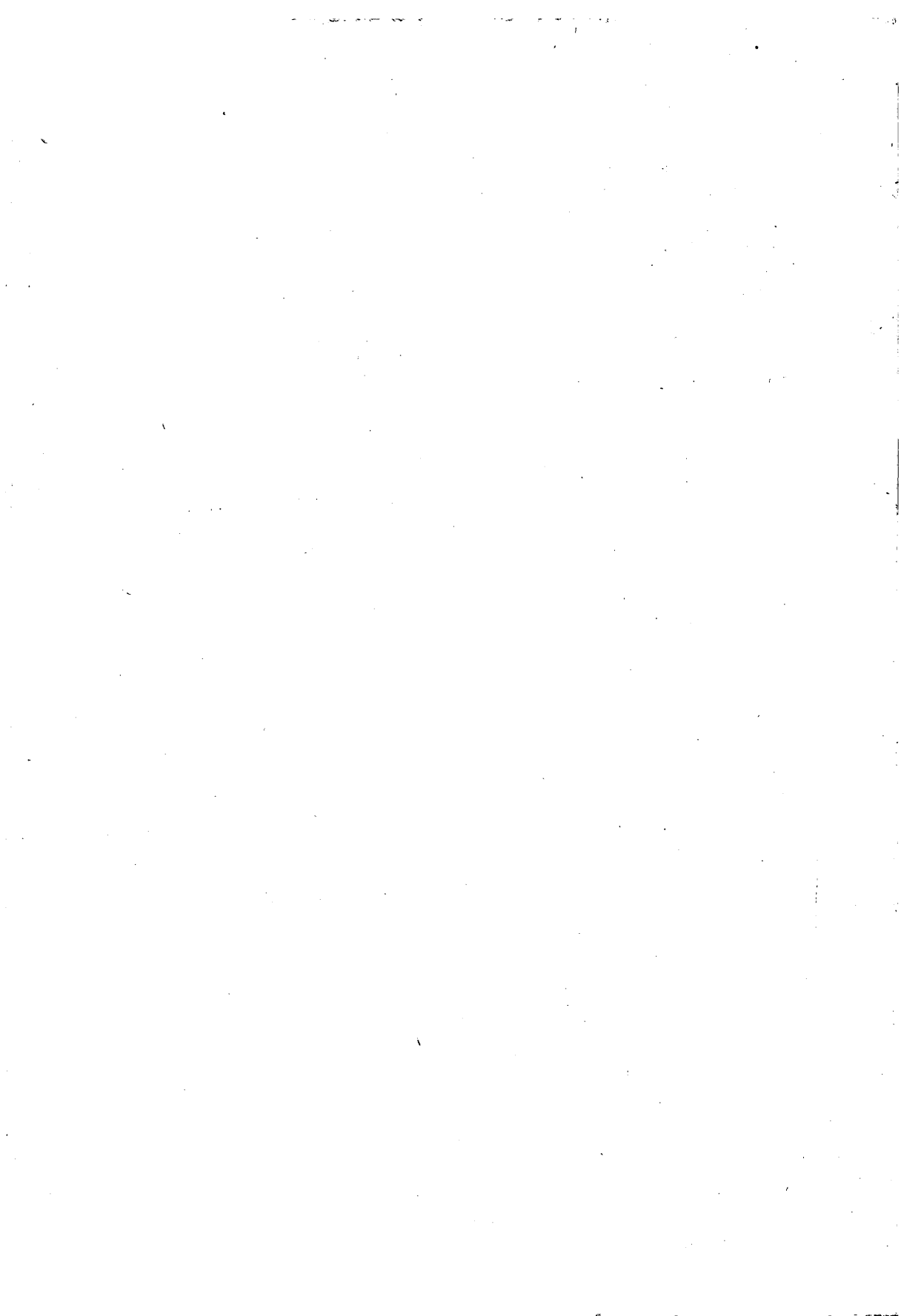
- Agrártörténeti tanulmányok. (Szerk.: Szabó István) Budapest. 1960. Tankönyvkiadó.
- ASZTALOS—SÁRFALVI: A Duna—Tisza köze mezőgazdasági földrajza. Budapest. 1960. Akadémiai Kiadó.
- Bácska mezőgazdasága ma és holnap. (Szerk.: Márton János) Baja. 1969. Járási Tanács.
- Bács-Kiskun megye múltjából I. (Szerk.: Iványosi Szabó Tibor) Kecskemét. 1975. Bács-Kiskun megyei Levéltár Liadványa II.
- DR. BALÁSFALVI KISS Barnabás: Kecskemét múltja és jelene rövid vázlatban. Kecskemét. 1939.
- BÁLINTNÉ MIKES Katalin—SZABÓ Sándor: Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéről 1944—1945. (Bács-Kiskun megyei Levéltár Kiadványai I.) Kecskemét. 1971. Bács-Kiskun megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya.
- BALOGH István: Az alföldi tanyásgazdálkodás az 1830—40-es években. *Agrártörténeti Szemle*. 1962. 4. évf. 3—4. sz. 617—633 l.
- BÁNÁTI Miklós: Huszonkét évtized az új hazában. (Császártöltés község történelmi adattára. 1744—1964.) Császártöltés. 1967. Községi Tanács VB.
- BÁRTH János: A kalocsai szállások településnéprajza. Kalocsa. 1975. Kalocsai múzeumi dolgozatok.
- BENDE László: Kecskemét közigazdasági viszonyai 1916. Kecskemét. 1929. Kecskeméti Közlöny, Nyomda és Lapkiadó Vállalat.
- BENDE László: A kecskeméti szőlő- és gyümölcsstermelés fejlődéstörténete. Kecskemét. 1929. A Kecskeméti Közlöny, Nyomda és Lapkiadó Vállalat.
- BEREND T. Iván—RÁNKI György: Magyarország gazdasága az első világháború után Budapest. 1966. Akadémiai Kiadó.
- BEREND T. Iván—SZUHAY Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. Budapest. 1973. Kossuth-Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- BODÓCS Gyula dr.: Hetényegyháza múltja és jelene. Kecskemét. 1956. Bács-Kiskun megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya és a Hazafias Népfront Bács-Kiskun megyei Bizottsága.
- DOBI István: Vallomás és történelem I—II. Budapest. 1962. Kossuth Kiadó.
- DOLMÁNYOS István: A Kelet-Európai földreformok néhány problémája. (Cikksorozat)
- Agrártörténeti Szemle* 1962/1—4 129—156 l. 537—567 l.
- Agrártörténeti Szemle* 1963/1—3 94—119 l. 361—378 l. 484—509. l.
- Agrártörténeti Szemle*: 1964/3—4 347—370 l.
- Agrártörténeti Szemle* 1956/2—3 216—235 l.

- DONÁTH Ferenc: Egy elkésett program. (Független kisgazdapárt földreform terve.) *Agrártörténeti Szemle* 1962/1—2. 279—292 l.
- A Duna—Tisza közí Mezőgazdasági Kamara Évi Jelentése 1929. május 9-től, 1930. május 11-ig. Kecskemét. 1930. DTMK. Kiadványai 12. szám.
- A Duna—Tisza közí Mezőgazdasági Kamara javaslata a gazdaadósságok rendezésére. Kecskemét. 1935. DTMK. Kiadványai 25. szám.
- Észak-Bácska. Monográfia. (Szerk.: Dr. Gyenes Antal) Budapest. 1972. Mezőgazdasági Kiadó.
- FÉNYES Elek: Magyarország Geographiai Szótára. I—II. Pest. 1851.
- Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon. 1848—1948. (Szerk.: Pölöskei Ferenc, Szakács Kálmán, Bev. Hunya István). Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete kiadásában. Bp. 1962. Tánácsics.
- GERGELY Ferenc—KŐHEGYI Mihály: Pécs—Baranya—Baja háromszög törtémi problémái. 1918—1921. között. Baja. 1974. Bács-Kiskun megyei Tanács Járási Hivatala Baja
- GESZTELYI NAGY László: Az elnéptelenedő falu. Budapest. 1940. Különlenyomat, a *Budapesti Szemle* 1940. októberi füzetéből.
- GESZTELYI NAGY László: A magyar Alföld és a tanyavilág (Három város Cegléd, Kecskemét, Szeged tanya kérdése.) Különlenyomat a *Magyar Gazdák Szemléje* 1929. szeptemberi füzetéből.
- GESZTELYI NAGY László: A magyar tanyarendszer kialakulása. Kecskemét. 1926. Hírlap Kiadó és Nyomda RT.
- GESZTELYI NAGY László: A mezőgazdasági kamarák húsz éve. Különlenyomat a *Mezőgazdasági Közöny* 1942. 6. számából.
- GULAY István: Tanyát verni a világ közepén. (200 éve város Kiskunfélegyháza) Kiskunfélegyháza é. n. Városi Tanács VB.
- HAJDU Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Budapest. 1968. Kossuth Kiadó.
- HAJDU Tibor: A magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest. 1969. Kossuth Kiadó.
- HATVANI Dániel: Szent Iván-tól Felsőszentivánig. Múlt és jelen egy bácskai faluban. Felsőszentiván. 1973. Községi Tanács VB.
- HATVANI Dániel: Tiszakécske. Tiszakécske é.n. Nagyközségi Tanács.
- HORNYIK János: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét. 1927. Kecskemét th. város múzeuma.
- HORNYIK János: Kecskemét város története. Oklevéltárral. I—II. kötet. Kecskemét. 1862.
- IVÁNFY János: A mezőgazdasági kisüzem helyzete és pusztulása a kapitalista Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*. 1965. 12. sz. 1499—1511. l.
- IVÁNYI Anna: Az 1945. évi földosztás Mezőhegyesen. *Agrártörténeti Szemle*. 1963/6 526—537 l.
- Kalocsa és Vidéke 1918—1919. (Forrásgyűjtemény). Kalocsa. 1968. Járási Tanács VB.
- KANYAR József: Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban. (1920—1945.) Budapest. 1964. Akadémiai Kiadó.
- DR. KARSAI Ferenc: Jánoshalma története az őskortól 1849-ig. Jánoshalma. 1974. Nagyközségi Tanács.
- KATONA Imre: Sárköz. Budapest. 1962. Gondolat Kiadó.
- Kecskemét. (Szerzői munkaközösség, vezetője: Heltai Nándor.) Kecskemét, 1972. Kecskemét Városi Tanács.

- Kecskemét 1368—1968. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. (Szerk.: Heltai Nándor). A város fennállásának 600. évfordulóján kiadta: Kecskemét Város Tanácsa.
- Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I. (Szerk.: Janó Ákos) Kiskunhalas. 1965. Kiskunhalas Városi Tanács.
- A kommunista párt szövetségi politikája 1936—1962. (Szerk.: Vass Henrik) Budapest. 1966. Kossuth Kiadó.
- KOROM Mihály: A fasizmus bukása Magyarországon. 1943—1945. Budapest. 1961. Kossuth Kiadó.
- KOVACSICS József: A tanyai népesség Kecskeméten, Szegeden és Hódmezővásárhelyen. *Statisztikai Szemle*. 1950. 9. sz. 578—587. 1.
- KOVÁCS Imre: Néma forradalom. Budapest. 1947. Misztótfalusi.
- Küzdelem az Alföld jövőjéért. Beszámoló a Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kamara másfél évtizedes munkájáról. 1922—1937. Kecskemét. 1937. DTMK. Kiadványai 31. szám.
- Küzdelmek és eredmények. Beszámoló a Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kamara 20 esztendő munkájáról. 1922—1942. Kecskemét. 1942. DTMK. Kiadványai 40. szám.
- LETTRICH Edit: Kecskemét és tanyavilága. Budapest. 1968. Akadémiai Kiadó.
- A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Második kötet. Gazdacímtár. Budapest. 1897. KSH.
- A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Negyedik kötet. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint. Budapest. 1900. KSH.
- A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai. Budapest. 1912. KSH.
- Magyar Róna 1924—1940. évi számai.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1938. Budapest. 1939. KSH.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv XV. évfolyam 1948. Budapest. 1948. KSH.
- Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya 1935. évben. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 100 köt. Budapest. 1937. KSH.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár) 1935. Budapest. 1925. KSH.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár) 1925. Budapest. 1937. KSH.
- Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 99. köt. Budapest. 1936. KSH.
- Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben II. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 102. köt. Budapest. 1937. KSH.
- Magyarország története I—II. köt. (Szerk.: Molnár Erik, Pamlényi Ervin és Székely György) 3. kiadás. Budapest. 1971. Gondolat Kiadó.
- A mai Magyarország. A második világháború és a párizsi békeszerződés következményei. (Szerk.: Elekes Dezső) Budapest. é. n. Hungária Lloyd
- MÁNDICS Mihály: Fejezetek Csávoly község krónikájából. Csávoly. 1969. Községi Tanács.
- MATICS Pál: Adatok Szalkszentmárton történetéhez. Szalkszentmárton. 1970. Községi Tanács.
- Mezőgazdasági Adattár I—II. Budapest. 1965. KSH.
- Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870—1970. II. 1—2—3—4. kötet. Budapest. 1973—74. KSH.

- MÉSZÁROS Károly: Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája. Budapest. 1967. Akadémiai Kiadó.
- MOLNÁR Erik: válogatott tanulmányok. Budapest. 1969. Akadémiai Kiadó.
- MOLNÁR Frigyes: A homoki szőlőtermelés korszerűsítése. Budapest. 1961. Mezőgazdasági Kiadó.
- NAGY Béla: Adatok Solt község történetéhez. Solt. 1964. Szerző kiadása.
- NAGY Béla: Történelmi sorsfordulók a dunavecsei járásban. Dunavecse. 1968. Járási Könyvtár.
- NAGY CZIROK László: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest. 1959. Gondolat.
- NAGY PÁL István—DR. APRÓ János: Adalékok Soltvadkert történetéhez. Soltvadkert. é.n. Nagyközségi Tanács.
- A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve, s a népesség ház- és földbirtok viszonyai. Részletes demográfiai és a lakóházak és lakások adatai. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 96. Budapest. 1936. KSH.
- A népesség foglalkozása részletesebben és a vállalati statisztika. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 94. kötet. Budapest. 1935. KSH.
- Népszámlálás a magyar korona országaiban. Az 1870. év elején végrehajtott, a népszámlálás eredményei, a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Szerk. és kiadja az országos magy. kir. statiszt. hív. Pest. 1871.
- Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. Budapest. 1925. KSH.
- Népszámlálás 1941. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest. 1947. KSH.
- OKÁLYI Iván: Gyümölestermesztés I. Budapest. 1954. Mezőgazdasági Kiadó.
- PACH ZSIGMOND Pál: A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. *Közgazdasági Szemle*. V. évfolyam. 1958. január 56—78 l.
- Pest—Pilis—Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. jogú város adattára. Budapest. 1939. Kultúra Könyvnyomda.
- Proletártavas 1919. Tanulmánykötet Bács-Kiskun megye forradalmi múltjából. (Szerk.: Bognár Lajos és Bodor Jenő). Kecskemét. 1969. MSZMP. Bács-Kiskun megyei Bizottsága.
- RAPP János: Jánoshalma története. Budapest. 1927. Pátria ny.
- RÉVAI József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Budapest. 1949. Szikra.
- SÁGVÁRI Ágnes: Népfront és koalíció Magyarországon 1936—1948. Budapest. 1967. Kossuth Kiadó.
- SÁNDOR Pál: A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Budapest. 1958.
- SÁNDOR Pál: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának problémái és újabb eredményei a felszabadulás utáni irodalom tükrében. *Agártörténelmi Szemle*. 1968. 1—2. sz. 94—117. l.
- SIMON Péter: A századforduló földmunkás- és szegényparaszt mozgalmi. Budapest. 1953. Szikra.
- SOMLYAI Magda M.: Szabadulás és magvetés. (Az 1945-ös földreform történetéből) Budapest. 1961. (A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront könyvtára 4.)
- SZAKÁCS Kálmán: A Kommunista Párt agrárpolitikája 1929—1930. Budapest. 1961. Kossuth Kiadó.
- SZAKÁCS Kálmán: A parasztság a II. világháború alatt. Budapest. 1958—59. Tán-
csics Kiadó.

- SZEMERE Vera: Az agrárkérdés 1918—1919-ben. Budapest. 1963. Kossuth Kiadó.
- SZENDREI József: Koldusok paradicsoma. Budapest. 1961. Kossuth Kiadó.
- Szőlőtermesztés homokon. (Szerk.: dr. Bognár Károly.) Budapest. 1961. Mezőgazdasági Kiadó.
- SZUHAY Miklós: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Budapest. 1962. Akadémiai Kiadó.
- SZUHAY Miklós: A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának kérdéséhez. Századok. 1959/2—4. 473—493 1.
- Tiszaalpár emlékfüzet 1975. Tiszaalpár 1975. Nagyközségi Tanács.
- TOMPA Béla: A bor itthon és a nagyvilágban. Budapest. 1967. Mezőgazdasági Kiadó.
- TOMPA Béla: A szőlő- gyümölcs itthon és a nagyvilágban. Budapest. 1963. Mezőgazdasági Kiadó.
- TÓTH-SZŐLLŐS Mihály: Dunaegyháza község története. Dunaegyháza. 1968. Községi Tanács VB.
- VARGA János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. Budapest. 1967. Akadémiai Kiadó.
- VERES György: Kecskemét-Szikrai Állami Gazdaság múltja és jelene. (A 80 éves Kecskemét Városi Szikrai Szőlőtelep és a Kecskeméti Szikrai Állami Gazdaság monográfiája. 1891—1971.) Kecskemét. 1972. Kecskemét-Szikrai ÁG.
- VERES Péter: Paraszti jövőd. Budapest. 1948. Sarló.

A kiskunfélegyházi pusztakeresők és az alföldi parasztmozgalom

FEKETE JÁNOS

Marxista történetírásunk a kiskunfélegyházi pusztakeresők mozgalmát a XIX. századi alföldi parasztmozgalom szerves részeként tárgyalja. Vörös Antal (*Paraszságunk a Habsburg önkényuralom korszabában 1849—1867* Bp. 1951. S. Sándor Pál szerk. kötetben). Figyelmét nem kerüli el a félegyházi agrármozgalom fejlődési körülményeinek vizsgálata. Pölöskei Ferenc, *Az 1868-as alföldi parasztmozgalom c. alapos tanulmányában* (SZÁZADOK 1956. 4—6. 617—656. old.) a jászkunsági földbirtokpolitikai összefüggések keretében részletesen elemzi a félegyházi agrármozgalmat. Évekkel később nagyobb összefüggésekbe ágyazva a témára még visszatér. (Pölöskei—Szakács szerk., *Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848—1948. I. kötet 2. fejezet 35—106. old.*) Új összefüggések alapos feltárásával, a jászkunsági parasztság kiegyezés utáni mozgalmának elemzésével gazdagítja a témával kapcsolatos ismereteket Kiss József, *Jász-kunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenniumig 1867—1895* című kitűnő munkája, amelyben gondos elmélyültséggel tanulmányozza a félegyházi parasztmozgalom fejlődését is. Két összefoglaló jellegű történeti munka is (Molnár—Pamlényi—Székely-szerk.: *Magyarország története* II. 63—81. old. és Hanák Péter szerk.: *Magyarország története 1849—1918. IV. 148—155. old.*) a történeti korszak feldolgozásában kellő figyelmet fordít a parasztmozgalom félegyházi eseményeire. Helytörténeti vonatkozásokban is jó adalékot kapunk az alföldi agrármozgalmak történetének vizsgálatához. Krajnyák Nándor, *Az 1868. évi alföldi parasztmozgalom Kecskeméten* (KECSKEMÉT Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. 123—143. old.) című tanulmányából az alföldi parasztmozgalom fejlődésére, különösen Kecskemét és Kiskunfélegyháza XIX. századi forradalmi kapcsolataira vonatkozóan kapunk értékes anyagot. Figyelemre méltó részletességgel és pontossággal ír Asztalos János személyéről, szerepéről és az 1868. évi félegyházi forradalmi eseményekről. Témánk szorosabban vett helytörténeti összefüggéseinek megismeréséhez a félegyházi helyi kiadványok is jól hasznosíthatók. Szerelemhegyi Tivadar, Kis- Kun- Félegy-

háza Monographiája (1882.) a pusztakereső mozgalom kialakulási körülményeinek megértéséhez nélkülözhetetlen forrás. Mezősi Károly különféle településtörténeti és történeti tanulmányai (Kiskunfélegyháza településtörténete és XVIII. századi társadalma — Cumania II. 1974. —; Az algimnázium története 1809—1891 — A kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnáziumi Emlékkönyv 1960. 27—94. old. —; Az 1848. év eseményeinek hatása Kiskunfélegyházán — Félegyházi Kun-Napok 1947.) Kiskunfélegyháza egyes társadalmi kérdéseinek alapos elemzését adják.

Jelen tanulmány a fenti irodalom ismeretében főleg eredeti levéltári forrásokra támaszkodva törekszik arra, hogy Kiskunfélegyháza helytörténeti anyagával gazdagítsa a parasztmozgalom eddig feltárt történeti ismeretanyagát, helyi adatokkal színeze az általánosításokat és segítséget nyújtson a téma további kutatásához.

Félegyháza kialakulása és társadalmi viszonyai

Azok az események, amelyek 1868. április 13-án Félegyházán a nép és a hatóság véres összeütközéséhez vezettek, igen bonyolult és szerteágazó előzményekre vezethetők vissza, melyeknek ismerete nélkül az országos visszhangot kiváltó zendülést nem lehet megérteni és helyesen értékelni.

FÉLEGYHÁZA 1743-ban települt újra. A jázsági telepesek anyagi teherbíró képessége eleve meghatározta az új közösség gazdasági szerkezetét, berendezkedését és társadalmi fejlődésének irányát. Létrehozta azt a sajátos társadalmi rétegződést, amely több mint száz éven át fenntartotta a kiéleződő feszültséget, meg-megújuló harcra indította — földszerzés reményében — a föld nélkülieket és a kisérdő parasztokat.

A jászkun városok a XVIII. század közepén összeadott, közös pénzzel megváltották magukat. Ez a nagy jelentőségű esemény volt a redempció.

Félegyházán azokat a lakosokat, akik az 1745. évi váltság összeg lefizetéséhez hozzájárultak, maguknak és utódaiknak — más áldozatok vállalásával is — földet szereztek, redemptusoknak nevezték.

A redemptus lakosság körében már kezdettől fogva nagy vagyoni különbségek alakultak ki, mert egyesek nagyobb, mások kisebb földterületet váltottak meg. Félegyházán a redempció idején végzett birtokosztás alkalmával a földeket egész, fél és negyed telkekre és házhelyekre mérték ki. Az egész házhely 140 katasztrális hold területű volt, s az 1745-ben összeírt

lakosok közül ekkora telket szerzett 43 lakos, fél házhelye volt 60, negyed-házhelye 77 gazdának.¹

Mindazokat, akik a megváltáshoz szükséges anyagiakat nem tudták előteremteni, az irredemptusok közé sorolták. Az irredemptusok rétege magában foglalta azokat is, akik ugyan a megváltás előkészítésekor maguknak földet előjegyeztettek, az 1000 lovas kiállításának költségviselésére, a nádori fizetés javítására és egyéb áldozatok vállalására magukat kötelezték, de többszöri fizetési haladék után sem tudták a redempció összegét megfizetni. Ezek a földnélküliek voltak a valódi irredemptusok. Közülük többen redempcionális földeket béreltek. E bérletek révén más irredemptusokkal szemben — a redemptusokhoz hasonlóan — föld elővételi joggal rendelkeztek. Ilyen úton nagyon kevesen bejutottak a birtokosok osztályába.

Az irredemptusok közé sorolták a zselléreket is, akik mint birtoktalanok jöttek a közösségbe. Az irredemptusok osztályhelyzetét Félegyháza első monográfiájának írója így jellemzi: „az irredemptusok és zsellérek pedig majdnem mint jobbágyok csak a szükséges munkás kezét adták.”²

A „privilegiált” Félegyháza viszonylagos szabadsága nagy vonzóerőt gyakorolt a szomszédos vármegyék lakosaira. A kötöttségtől szabadulni akaró jobbágyok, a ridegek, a betyárok évről évre növelték a szegény-parasztok számát, noha ezek befogadását kun hatósági rendeletek tiltották. Az 1745. évi összeírás még csak 27 zsellért mutatott ki, de 1746-ban már 146 ilyen családot írtak össze és ezek száma hamarosan meghaladta a birtokosok számát.³ A kevés számú nemesség a redemptusok közé tartozott, nemesi jogok gyakorlása nélkül. A XVIII. század végén és a XIX. század elején tapasztalható részükről az a törekvés, hogy nemesi kiváltságaikat a redemptusok rovására érvényesítsék. A redemptusok ezt természetesen nem engedik meg. 1804. december 8-án a kerületi kapitány elé behívott nemesek előtt ismertették a nádor által is jóváhagyott, „nemesi szabadságban helyezhetőségük módjáról készült kerületi operátumot.” A tanácsi jegyzőkönyv az eredményt így rögzíti: „A quartély adás forspontozás és katona tartásért fizettni meg határozott Summa eránt semmi kérdés nem lévén, aszt a Nemesség fizettni magát ajánlotta...”⁴ December 12-én a tanács a nemesi kötelezettségeket jegyzőkönyvileg is rögzíti: „az ollyatén nemes, akinek vonó marhája vagy Lova nintsen, a Város Kaszáltatásáért, Gyűjtéséért, nádvágásért és egyéb efféle majorkodás béli kézi munkáért

1 MEZŐSI: Az algimnázium 29. oldalán.

2 SZERELEMHEGYI: 235. oldalán.

3 MEZŐSI: Az algimnázium 29. oldalán.

4BKML—Kí Prothocol. Polit. 10. 1801—1811. 178. számú határozat.

4 forintokat; a Vonó Marhával és Lovakkal biró olly gazda pedig akinek egy negyedrészt Sessióig vagyon 8 ft, a fél hely földtől pedig föllyebb 12 fkat esztendőnként, mind szántás széna és nád hordás, ugy egyéb majorkodás béli fuvarokért fizessenek.”⁵

A nemesek a közmunka alóli immunitásra tovább is törekszenek. Az 1805. május 25-én tartott tanácsülésen a tanácsvezetők szóváteszik: Olyan mértékben növekszik a nemesek száma, hogyha ezek a teherviselésből részt nem vállalnak, „a város közönsége pusztulásra hajol.”⁶ Végül is a nemesi kiváltságra törekvéseket a kerület segítségével visszaszorították s a nemeseket a nádor 1803. évi rendelete szerint a majorkodási közterhek viselésére kötelezték.

A jászkun községek „redemptionális eljárása” egyöntetű volt ugyan, vagy hasonlított egymáshoz, de a kivitel részleteiben, melyek később nagy fontosságú kérdések szülő okai lettek, sok községnél eltérés volt. Több helyen a redemptor tetszése szerint választhatta megváltás tárgyául a territóriumot, egyik vagy másik pusztát, esetleg egyiket kizárva, vagy mind egybefoglalva is.

Félegyházán a megváltás folyamata különlegesen alakult. Itt aki a redempcióba bizonyos összeget fizetett, ezt az összeget betudták az összes félegyházi redempcióba, melynek tárgyát, mint tudjuk, a félegyházi határon kívül több pusztát alkotta.

Félegyházán — Félegyháza és több más pusztát területéből álló redempcióba együttesen fizették be a forintokat a megváltott föld arányában. A félegyházi redemptusoknak tehát a helység valamennyi pusztájában volt részük.

A tulajdonba kapott külső földek *tőkeföldek* voltak a belsőségben levő háztelkekkel szemben.

Fél Galambos és Csólyos pusztákat a redempció után 10—12 évvel később váltotta meg Félegyháza és csatolta határához. E területek megváltását pótlék alakjában vetették ki az eredeti redemptusokra vagy azok jogutódaira. A két pusztát úgy tekintették, mintha a helység határával egy időben váltották volna meg. Csólyos redempciójának van egy érdekessége; ugyanis a váltsági árat csakis a szántófölddel rendelkező házbirtokos redemptusokra vagy jogutódaira vetették ki, de nem a birtokaik arányában, hanem „egyre-másra”. Ez a felemás gazdasági intézkedés később sok baj és vita forrása lett, amikor a közösen használt legelők felosztása napirendre került.

⁵ U. o. 183. sz. határozat.

⁶ U. o. 108. sz. határozat.

Félegyházi sajátosságként előfordult, hogy a megváltásra ajánlkozók által összeadott pénz nem fedezte a megvásárolni szándékozott pusztá megváltási árát, ezért annak kiegészítésére a marhaállomány után is vetettek ki redempciót, marhánként 80 dénárt. 3 forintért kert nélküli házhelyeket osztottak.

Sem a marhák után fizetett dénárok, sem a háztelkek azonban nem képeztek tőkeföldet, hacsak nem állt elő olyan eset, hogy a háztelek és a marhák után fizetett összeg elérte az 50 forintot s így befizetőjük negyed kert-helyes redemptussá vált. Az ilyen földtelen embereket a tőkefölddel rendelkező redemptus gazdákkal szemben redemptus lakosoknak nevezték.

Félegyházán az a gyakorlat alakult ki kezdettől fogva, hogy a redemptus lakosok is kivétel nélkül mindig részesültek a közösen hagyott földek hasznélvezetéből.

Lényegében ez a jog azon alapult, hogy a háztelkek árát az egytetemes megváltási összeg törlesztésére fordították, ugyanígy a marhák után befizetett 80 dénárokat is. A későbbi bonyodalmakat az okozta, hogy viszont a redemptusi tulajdonjog gyakorlását kizárólag a redempció arányában eredetileg kiosztott földek tulajdoni arányához kötötték.

A tanácsi jegyzőkönyvek nagyon sok példát őriztek meg arról, hogy a kertetlen háztulajdonosoknak házsoronként kenderföldet, krumpliföldet osztottak ki a közös használatra visszahagyott közföldből; a Ferencszállási pusztán fűből, szénából, nádból részelték. A félegyháziak száján ma is élő hasonlat a régi gyakorlat emlékéét idézi: Úgy lóg az orra, mint akinek nem jutott krumpliföld.

Közvetlenül a redempció után a birtokos lakosság még nem tett különbséget a földdel és a csak házzal rendelkező redemptusok közt. Ezt igazolja az 1754. évi tisztújítás alkalmával készített jegyzőkönyvi bejegyzés: „... a redemptus lakosok az kiknek fennálló házai vannak redemptus gazdákkal együtt generális conscriptionnak alkalmatosságával in A^o 1750/55 egyenlő conscriptionnak classisában mentek és most is a mi pénzen vett földönkөн felépítve vannak, minthogy más, földes uraságot illető terheket azoktól nem viselnek, illik tehát, hogy segítségünkre legyenek, valamint mi úgy eők is kiki fönnálló házatól tartozik fizetni 1 ft 50 Den.”

Ugyanitt olvashatjuk továbbá: „A mely Redemptus lakosok marháikkal forspontoznak Pásztorbért és tartást Redemptus gazdákkal egyenlő mértékkel viselik. Minthogy Pusztáinkban semmi pénzek nintsen minden marhájuktól fizessenek Den. 20.”⁷

Világos tehát, hogy azt a fuvarost is, akinek sem háza, sem földje nem

volt azért, mert a megváltás kifizetésekor marhái után darabonként 80 dénár hozzájárulást fizetett, redemptusnak nevezték. Ezek is részesültek a közlegelők hasznából. A tanácsi határozat szerint az ő számukra is előírták, hogy minden marha után a közterhekhez 20 dénárral járuljanak hozzá.

Amint látjuk tehát, a félegyházi birtokosság fogalomköre eléggé tág volt. Végeredményben redemptus volt minden lakos, aki FÉLEGYHÁZA határának és pusztáinak megváltásában bármekkora összeggel résztvett tekintet nélkül arra, hogy redemptus gazda volt-e akinek örökbirtoka és háza volt; vagy redemptus lakos, akiknek csak háza volt; illetve aki az állatállománya utáni hozzájárulás után csak haszonélvezetet kapott a közös juttatásokból.

Félegyháza társadalmát kiegészíti és teljessé teszi az iparosok és kereskedők nagyon gyér, kifejlődőben lévő rétege. A társadalom mozgásának meghatározója tehát az igen differenciált redemptus-irredemptus ellentétpár volt.

A közösen használt földek kezelésére a redemptorok megalkották a közbirtokosságot, amely a szó szoros értelmében csak a XIX. század második felében vált különálló jogi személyé. Addig a tanács és a közbirtokosság vagyoni ügyei és jogi cselekményei összefolytak. A megválasztott vagyonosokból álló előjáróság intézte a község dolgait, de leginkább a közösen maradt földek ügyeit. Az összefonódást jól szemlélteti az a tény, hogy a tanács feje, a főbíró egyben a közbirtokosság elnöke is volt. A gyűléseket a birtokos lakosság tartotta s az előjáróság annak határozatait hajtotta végre.

A redemptusok minden rétegének joga volt a közös tanácskozásokon résztvenni. A jegyzőkönyvek a jelen levők felsorolásában azonban mindig megjegyzik — „birtokos uraimék”, „számos birtokos lakosok” — a redemptusok elkülönültségét, megkülönböztetve itt is a földdel rendelkezőket a földtelenektől.

A kiskunfélegyházi levéltárban levő jegyzőkönyvek tanúsága szerint a tanács és a közbirtokosság ügyeit ugyanabban a jegyzőkönyvben rögzítették és csak a gyűlés megnevezéséből — „tanácsgyűlés tartatván”, „közülés tartatván”, „bizottsági ülésben”, „nép gyűlésben” — derül ki az értekezlet valódi funkciója.

A birtokosság és a tanács összefonódását mutatja az anyagi eszközök kezelése is. Félegyházának két pénztára volt. A „beneficiális cassá”-ba fizették a birtokosok a redempció részleteket, ide folytak be a közös földek jövedelmei, ide fizették be az irredemptus polgárok is — ha jószágaik voltak — a legelőbért. A közpénztárba (cassa domestica, máskor cassa comunis) folytak be a város közjövendelmei; ebből fizették a város tisztviselőit, fedezték az adminisztrációt. „E pénztárnak, ha a kiadásokat nem

fedezte a bevétel, pótagad útján kellett magán segíteni." A két pénztárt a bíró kezelte, s mindig abból vett, amelyikben volt. Az 1753. évi jegyzőkönyv őrzi: „A Helység Cassájából kölletik a Redemptiót pótolni." De arra is van bejegyzés, hogy „Bírák uraimék a helység szükségletére a redemptio cassájából 560 forintot költöttek."

Az is előfordult, hogy a redempcióra a birtokos lakosok a város nevére kölcsönt vettek fel azzal, hogyha a redimálóktól (megváltóktól) a hátralék befolyik, visszafizetik. Erre azonban teljes mértékben sohasem került sor. Így tehát a városnak, illetve a városi közpénztárnak kellett előállni, akár a tőkét, akár a kamatot követelték.

Félegyháza lakossága az anyagi erőn felül vállalt redempció miatt az első évektől kezdve jelentős adósságokkal küszködött. A redempció vállalása után 3 évvel a megváltás 2/3-ad részét ugyan kifizették, de jelentős kölcsönökkel tartoztak még 1750-után is. A tanácsi jegyzőkönyvek bizonyítják, hogy az első birtokos lakosok csak a legnagyobb nehézségek árán tudtak anyagi gondjaikon úrrá lenni és pénzen váltott kiváltságos helyzetüket megőrizni.

Amikor a redempciót teljesen kifizették, akkor csak a közpénztár maradt meg. De mivel a városnak ingatlan javadalmi (beneficiumi) is voltak, a továbbiakban a közpénztárt neveztek beneficiális cassának.

A bemutatott gyakorlatból látható, hogy évek múlásával a város és a birtokosság anyagi ügyei úgy összekeveredtek, hogy azt avatatlanoknak átlátni szinte lehetetlen volt. A város urai vigyáztak is arra, hogy a birtokosok belső ügyeit kívülálló ne ellenőrizhesse.

Már a XVIII. század végén határozott törekvése volt a birtokosságnak, hogy a város földjeit magához ragadja. Csak a beható kerületi ellenőrzés tartotta őket vissza a leplezhetetlen törvénytelen cselekedetektől. A földért folyó manipulációt a felsőbb ellenőrzés csak megtorpanította, de folyamatában nem állította meg. A birtokosság még akkor is folytatta törvénytelen földszerzési törekvéseit, ügyeskedéseit, amikor a város és a közbirtokosság mint önálló jogi személyek egymástól már elkülönültek.

Félegyháza mezővárossá fejlődik. A pusztakereső-mozgalom kezdetei.

Félegyháza a XVIII. század utolsó negyedére mezővárossá fejlődött. A gazdasági tényezők mellett közrejátszott ebben a lakosság gyors szaporodása és 1753-tól a Kiskun Kerület közigazgatásában és politikai életében betöltött szerepe is. Városiasodását nagymértékben előrevitte a Mária Teréziától kapott városi privilégium (1774).

Az új városba nagyobb számmal települtek kézművesek és kereskedők, akik később a városi polgári osztály alapját képezték. De Félegyháza mégis jellegzetes parasztváros lett, amelynek fejlődését a mezőgazdaság határozta meg.

A lakosság lélekszáma 1825-ig 14 ezerre szaporodott. Az egykorú tanácsi jegyzőkönyv arról panaszkodik, hogy kevés a föld a nép eltartására, a lakosság a szomszédos pusztákból kénytelen földet bérelni, hogy boldogulni tudjon.

A XIX. század első harmadában már szembetűnő a város társadalmi szerkezetének változása. 1825-ben a nemes családok száma 54, a birtokos családoké 817, a földbirtok nélküli családoké pedig 1372.

A föld nélküli, irredemptus, városi plebejus lakosság aránya tehát 61 százalék volt a nemes és a birtokos családok 39 százalékaival szemben.⁸

A város dinamikus, erőteljes fejlődésének eredményeképpen az 1840-es években a lakosság lélekszáma elérte a 17 ezret.⁹ A fejlődésre jellemző, hogy az 1837—1846 közötti tíz esztendőben a város természetes szaporodása a 3 ezret is meghaladta. E téren az ország hasonló városait megelőzte. A lakosság életkörülményeinek mostohaságára mutat ugyanakkor azonban, hogy az említett 10 évben 5779 személy halt meg s ebből 2939 csecsemő és 1085 10 éven aluli gyermek volt.¹⁰

Az 1848-as szabadságharc időszakában a természetes szaporodás igen lelassult, mégis Félegyháza volt a Jászkun helységek között a legütemesebben fejlődő város.

A gazdasági fejlődés polarizáló hatásaként, másrészt a bevándorlások következtében a földnélküliek száma megnövekedett. Erőteljesebbé vált a birtokfelaprózódás. Az ingatlanok adásvétele mindjobban elmosta az eredeti birtokállapotokat. Mind nehezebben lehetett a közföldek hasznából való részesedés redemptusi jogát igazolni. Az egyre szűkülő vezetőréteg tudatosan törekedett e folyamat erősítésére. Csellel, fondorlattal igyekezett az egyéni földtulajdonának növelésére. A szabadságharc körüli időszakban már jelentkeznek is az első ellenható próbálkozások, amelyek Félegyháza társadalmi fejlődésének elmaradhatatlan velejárói lesznek.

A város lakosságának jövedelmi viszonyaiban — különösen a közföldek, közlegelők fenntartásának idején — az állattenyésztésnek, ezen belül is a szarvasmarhatenyésztésnek volt kiemelkedő szerepe. Lényeges funkciót töltött be a baromfitenyésztés is. Már a francia hadjárat idején a félegyházi tyúkászok jó hírnevet szereztek.

8 MEZŐSI: Az algimnázium 48. oldalán.

9 FÉNYES: Magyarország 470—476. oldal.

10 PALUGYAY: Magyarország 227. oldalán.

A fiatal város fejlődésének igen fontos tényezője volt a kereskedelem. A város állatvásárai már a XIX. század elején jelentősek voltak. Különösen a marhavásároknak volt nagy híre és vonzása.¹¹ A város monográfiájának írója is a kereskedelem fontosságát hangsúlyozta.

Az 1850-es években Cegléd-től Szeged felé kiépülő vasútvonal a kereskedelem új ágának, a gabonakereskedelemnek nyitott utat. A kapitalizálódás új lehetősége is ösztönözte a földbirtokosokat arra, hogy a közföldeket kisajátítsák s a nincstelen munkáskezet növelve a kisparasztokat kisémmizzék. Erre az időszakra esik mintegy ellenhatásként a birtokosok földszerzési mohóságának az ún. pusztakeresők színrelépése is.

A pusztakeresők azok az elszegényedett redemptusok voltak Félegyházán, akik belső telkeiket (tőkeföldjeiket) részben vagy egészben elvesztették, de a redempció arányában, a megmaradt külsőségi legelőhasználatuknak megfelelően arányos részt követeltek a város felosztandó pusztáiból. A pusztakeresők, az ún. pusztakereső párt a szegényparasztság különböző rétegeiből tevődött össze. Az 1850-es évek elejétől vehetjük szervezett fellépését, politikai megerősödését. Működése csúcsát az 1860-as évek közepe táján érte el, amikor a közlegelők demokratikus felosztásáért folyó harc élesztője és vezetője lett.

A pusztakeresőket ott találjuk később a kiegyezésellenes, szélsőbal szervezte Demokrata Körben is; egyes elemeit és vezetőit a közbirtokossági földek végső felosztásánál is 1895-ben.

A pusztakeresők másik ága belső telkei (ház, szőlő) után követelt arányos részt a felosztandó pusztákból, vagyis a ház és a szőlő után eső részt kereste.

A két csoport fellépése és működése nem volt összehangolva. A tőkeföldjét kereső első csoport erőteljesebb, szervezettebb volt.

A város ipara a céhrendszer korlátozott kereteiben, a mezőgazdasági lakosság belső fogyasztási igényeinek megfelelően fejlődött. Természetesen csak azoknak az iparágaknak időleges virágzása figyelhető meg, amelyeknek helyileg termelt nyersanyagok feldolgozására és értékesítésére lehetősége volt.

Az 1764-ben még 5 tagú takács céh 1844-ben már 78 tagot számlált. Hasonlóan fejlődött a csizmadia céh is. A XIX. század ötvenes éveinek elejéig, „míg a pusztákat mind osztatlanul legeltetésre használták”, virágzott a szűcsipar.¹² Messze földön hírnevet vívtak ki maguknak a félegyházi

11 FÉNYES: Magyarország 5. köt. 8. §.: „Számos marha vásárai közül a félegyházi a leghíresebb...”

12 SZERELEMHEGYI 295. oldalon.

szélmolnárok, akik „a szélmalmokkali őrlést olly tökélyre vitték . . . aminőre egyik környékbeli község sem”¹³

A város iparában a szabók, szíjgyártók, a kovácsok és a bognárok töltöttek be még fontosabb szerepet.

Félegyháza kézműves iparának jellemzője volt, hogy kiegészítő foglalkozásként űzték. Az ipar tökéletesítését az iparosok kezdetben még nem tekintették céljuknak. Mihelyt csekély vagyonra is szert tettek, mesterségüket abbahagyták, s vagy földművelésre vagy kereskedelemre adták magukat „kényelemszeretből”.¹⁴ Később fejlődött csak a helyi ipar arra a szintre, hogy a városi vonzáskör legfontosabb igényeit képes volt kielégíteni.

Ez a labilis alapokon nyugvó és viszonylag kevés munkaerőt idényszerűen foglalkoztató ipar nem tudott bázist teremteni és partnere lenni a XIX. század közepe táján kezdődő szegényparaszt mozgalomnak. Bár a céhes ipar kereteinek bomlása hamarabb megkezdődött, a kapitalista ipar kialakulása Félegyházán csak a kiegyezés után indult meg.

Félegyháza művelődési viszonyai, az oktatás fejlettsége a kor színvonalának viszonylag megfeleltek, szervezetenként lépést tartottak az országos ütemmel. A városiasodás eredményeképpen 1809-ben létrehozott kisgimnázium vonzási köre távoli megyékre is kiterjedt, de helyileg csak a vezető birtokos osztály művelődési igényeit volt hivatott betölteni. Erre mutat az, hogy a város nyomasztó gazdasági körülmények között is fenntartotta ezt az iskolát, noha 10 év átlagában — 1812—1822 között — a négy osztály létszáma a nyolcvanot sem érte el. Az 1829/30-as tanévben is csak száz volt a tanulók összlétszáma.¹⁵ 1844—48 közötti esztendőben a gimnázium tanulóinak létszáma 120-ra emelkedett, majd az elnyomatás éveinek tartós visszaesése után megnyíló aligimnázium az 1864/65-ös tanévben 4 osztályra felfejlődve ismét elérte a százast létszámot.

1846-ban, amikor az alsófokú oktatás fejlesztésére állami intézkedés történt, a város vezetői azt állapítják meg, hogy a „megkívánt 3 osztályos rendszer ki van építve, tanulást, előrehaladást gátló tényező nincs.” A városi tanács indokolatlan elégedettségére mutat viszont a helyi alsófokú népoktatás elhanyagoltsága és nagy zsúfoltsága. A tankötelesek fele sem jár iskolába, ijesztően nagy a lemorzsolódás. Az első osztályosok fele sem jut el a második osztályba. Nagyon kevés a 3 elemi végzettek száma. Egy-egy osztályban több mint 100 gyereket tanít egy tanító.

A háborús terhek, a devalváció, a növekvő adók és különféle terhek miatt a tanács az alsófokú oktatás helyzetén lényegesen változtatni nem tudott.

13 PALUGYAY: Magyarország 228. oldalon.

14 SZERELEMHEGYI 294. oldalon.

15 MEZŐSI: Az aligimnázium 47. és az 59. oldal adatai.

A zsúfoltság, a férőhelyhiány, a magas lemorzsolódás a felszabadulásig végig kísérte Félegyháza elemi oktatását.

A néptömegek iskoláztatásának elhanyagolása az analfabétizmus megdöbbentő arányú elterjedéséhez vezetett. Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint a legalább 10 ezer lelket számláló 131 székely—magyar város közül e téren Félegyháza a 127-ik 74,9 százalékkal! Ugyanakkor a Jászkun Kerületben az analfabéták aránya kerekén 56 százalék.¹⁶

Félegyháza műveltségi viszonyainak elmaradottságára mutat az is, hogy 1861-ben a polgárosodó rétegből alakult Népkörben kezdetben felolvasót kellett tartani s csak 15 év múlva érték el azt a színvonalat, hogy a kör minden tagja maga tudta olvasni a napilapokat.¹⁷

Félegyháza vázolt társadalmi és művelődési, gazdasági viszonyai magyarázatot adnak arra, hogy a helyi parasztmozgalom miért nem tudott tudatos, szervezett mozgalommá válni és miért maradt meg a földért folyó harc ösztönösségi fokán.

A redempció teremtette társadalmi helyzet létrehozta a birtokosok politikai monopolhelyzetét is. Amint már láttuk, a tanács vezetése is kizárólag az ő kezükben volt, a nép a helyi politika alakításában nem vehetett részt. A birtokosság ebből tudatosan kizárta.

A Kerület 1823-ban 1873. szám alatt szabályozta a tanácsi tisztújítás rendjét, amely a demokratizálás irányába hatott. Ring Mihály szenátor utódjának választásakor 1824-ben ismertették ugyan a Kerületnek a „Tanátsbéli Tagok választása eránt Költ újabb rendelkezéseit”, de a választást mégis a régi gyakorlat szerint folytatták le.¹⁸

A 1825—27. évi országgyűlés hatására a Kerület a tisztválasztást az azt monopolizáló tanács kezéből ki akarta venni és ezt a jogot az adófizető népre akarta ruházni. Lényegében az 1823. évi vonatkozó rendelkezés végrehajtását kívánta elérni. A tisztújítás új rendjének bevezetésére irányuló intézkedés igen érzékenyen érintette a tanácsot. Sérelmének hangot is adott az 1826. évi január 7-i tanácsülés 7. számú határozatában: . . . „az ott (1873/1823. számú kerületi határozat) megállítatott rend szabályok főképp a' Tanátsi Tagok választása esetiben a' Közönségek privilegiális s régi usussal megerősített jussaink derogálván, azokat nem tsak meg szorítaná, sött egyenessen ezen eddig gyakorlott díszes választói hivatalt a' Közönségek Tanátsai mint is a Nép representánsai kezekbül el vévén, azt majd nem egészlen a' népre ruháznák, 's annak kényyére hagynák . . .” A tanács

16 KELETI Károly: *Hazánk és népe* Pest, 1871. 360—364. oldalon.

17 SZERELEMHEGYI: 285. oldalon.

18 BKML—Kf Protocol. Pol. Sub. № XIV. 1824—1826. 1824. január 10. 12. sz. határozat.

mindeneket megfontolva „ezen Kényes tárgyban” régi jogaiban akar maradni.¹⁹

Nevezetesen az évi bíróválasztásra a candidatiot (jelölést) továbbra is a tanács készítse; a voxolás (szavazás) az előkelő birtokosok vagy azok képviselőinek (convocatusoknak) joga legyen; a tanácstagokat a tanács válassza; a második bírót és egyéb hivatalos személyeket a tanács nevezze ki.

Az írás nem szól arról, hogy a Kerület az eredeti elhatározását hogyan valósította meg. Az biztos, hogy a tanács a kialakult gyakorlaton semmit sem változtatott. Igazolja ezt az 1842. évi akció is, amelyet a kisbirtokosok indítottak a város közügyeiben való részvételért. Vagyis, hogy a város közügyeinek elintézésére „ne egyedül és nélkülük a városi tanácsulések lehessenek hívatva, az ügyek intézésében a lakosság is résztvehessen.”

A város négy tizedében 15—15, összesen 60 képviselőt akartak a városi tanács mellé választani. A birtokos lakosság erről természetesen hallani sem akart. Végül is a kezdeményezést a tanács visszavonatta.

A városi tanács a közügyek intézése mellett kezelte a közföldek pénztárát és rendelkezett a haszonélvezeti jogokkal is. E ténykedésének háborítatlansága majd 100 évig tartott. Az 1840-es évek elején a parasztság differenciálódása, a legalacsonyabb birtokkategóriák túlsúlyba jutása, a nincstelenek felhalmozódása igen előrehaladt. A közhaszonvételekből mind többen és többen szorultak ki, aminek következtében a viszonylag fejlett állattartás (a közlegelőkből való kizárásuk miatt) válságba jutott. Az állattenyésztésről a földművelésre való áttérést viszont lehetetlenné tette a földhiány. A földtulajdonának feudális rendszere a tömegek számára még a kilátást sem villantotta meg a földszerzést illetően. Ez a felismerés is egyik forrása és táplálója lesz a redemptusi jussok szenvedélyes keresésének, a birtoktalanok összefogásának.

A haszonvételi jogért az első komolyabb fellépés 1841 májusában történt. Pap László, Fitsór Imre, Nagy Péter Sándor, Mák József — akiknek és utódaiknak nevével még találkozunk — 96 társukkal a tanácshoz folyamodtak, hogy a „pusztabéli nyilas kaszálló illetőségeiket” még a folyó évben adja ki a tanács. A kérelemben maguk is elismerték, hogy „résztint elődeik, résztint ők magok belső földjeiket örökösen eladták ugyan, de a' ferentzszállási és Csólyosi pusztákbéli illetőségeiket el nem adták a' mint-hogy ezek nem is foglaltatnak az örökítő Levelekben.”

A tanács állást foglalt, hogy a földek eredeti általános váltsága óta a tanyai földeknek és a közhasználatú pusztáknak tulajdonosai ugyanazok vol-

¹⁹ U. o. 1826. évi 7. sz. határozat

tak, „ezen elv folyvást e' mai időkig tellyes gyakorlatban lévén”, minden mel-
lékes (szőlő, erdőföld, nyilas osztások stb.) jövedelemből a tanyai tulajdon-
föld arányában részesültek. Az adásvételeket is ez az elv határozta meg:
„a' közhasznú illetőségek azoknak váltak tulajdonaikká, kik a' tanyai
földeket megvették.”

E mindennapi gyakorlat ellen benyújtott „alaptalan, vakmerő” köve-
telést a tanács elutasította.²⁰

A kérelmezők a határozatban nem nyugodtak meg, a nádorhoz fellebez-
tek. Többszöri kivizsgálás után a főherceg nádor 1842. március 23-án a
fellebbezést, mint alaptalant elutasította. A hátiratilag közölt határozatot
a tanácsi jegyzőkönyv így rögzíti: „A földek váltsága egyedül a tanyai
birtokokra vettetett ki Félegyházán a váltság alkalmával, a' közös hasz-
nálatra kihagyott puszták részek pedig folyvást úgy tekintettek, mint a'
felosztott tanya birtokoknak járulékos részei, s ehhez képest történtek. . .
az erdő föld vagy nyilas osztások. . . örök földbéri el adások és vevések:
természetesen következik — azon más Kerületbéli városokban is fen álló
alap szabály, — hogy a' ki tőke birtokát el adta, el adta véle a' köz hasz-
nálatra hagyott pusztákban járulékos jogait is.”²¹

A nádor a fellebbezés elutasításának indoklását a félegyházi tanácstól
szinte szó szerint átvette.

A pusztakeresők későbbi követelése — mint látni fogjuk — jogilag ha-
sonlóképpen fognak megfenekleni. Az indoklás refrénszerűen mindig ugyan-
ez lesz.

A közföldek hasznát követelők vezérei közül Pap László fülíg úszott az
adósságban. A fizetés sorrendjében meghatározva több mint 500 forint volt
birtokára betáblázva.²²

Nagy Péter Sándor fizetése képtelen volt. Kérte a tanácsot, hogy „köz-
keresetű” társait is kötelezze az adósság megfizetésére, neki pedig ugyan-
arra a határidőre adjon fizetési haladékot.²³

Nagyon valószínű, hogy a 96 társ is hasonló gondokkal küszködött, sorsán
a közhaszonvételekből való részesedéssel kívánt enyhíteni. A birtoktalanok-
nak a közhaszonvételekből való kiszorulása adott mind erőteljesebb indíté-
kot arra, hogy az elszegényedett redemptusok megkeressék ősi földjükhöz
való jogukat. A szántóföldi gazdálkodásra való fokozatos áttérés ugyanis a
föld nélküliek létalapját rendítette meg.

A puszták beszűkülésével, a gabonatermesztés elterjedésével párhuzamo-

20 BKML—Kí Tanácsi jkv. 1841. 256. sz. határozat.

21 BKML—Kí Tanácsi jkv. 1842—1843. 1842. április 15. 208. sz. határozat.

22 U. o. 283. sz. határozat.

23 U. o. 1843. évi 272. sz. határozat.

san tömegméretűvé vált az 1840-es években a gabona alá alkalmatlan homokföldek szőlősítése. A magasabb hozamú mezőgazdasági kultúra sok munkáskezet lekötött, de új ellentétek melegágya és hordozója is lett hamarosan.

1841 végén a birtokosság arról tárgyalt, hogy a ferencszállási nádtermést a birtoktalanok kizárásával hogyan ossza el maga között. A kiküldött bizottság javaslatát „nagyobb gyűlés” tárgyalta meg. A felosztásra két módot javasoltak: a kivágott nádat „a maga természetiben” vagy „pénzül” osszák szét.

Az indítvány inkább a pénzbeli szétosztás módja felé hajlott azzal a szándékkal, hogy a befolyt pénz „kinek kinek adója lerovására fordítatna 's palletájára íratna bé.” Megjegyezték a javaslattevők, hogy ebből a közösségnek az a haszna is származna, hogy Szent György napjára a pusztaárenda is bekerülne, „mellyet különben azon időre bajossan lehetne bé szedni.” A tanács a „800 körüli” birtokosok érdekében a nád pénzért való értékesítésének javaslatát fogadta el.²⁴

A XVIII. század utolsó harmadában a galambosi homokon már szőlők díszlettek. 1792-ben az Öreggalambosi szőlők feletti homokföldeket is felosztották és szőlővel betelepítették. Ötven éven át két szőlőhegy, Alsó- és Felsőgalambos látta el szűkösön szőlővel és gyümölcsel a város lakosságát.

Az előbb már említett körülmények hatására az 1840-es években megindult a gabonatermelésre alkalmatlan homokokon az apró parcellás szőlőtelepítés.

1843. májusában Szabó József, Iványi Mihály, László János és Bényi Károly kérték a tanácsot, hogy a „Galambosi szőlők felső végiben fekvő” gabonatermesztésre alkalmatlan 75 hold földjüket szőlőre fordíthassák.²⁵ A Jászkun Kerület 2935. számú végzésével — a tanács feltételei között — a telepítési engedélyt megkapták. 1846 márciusában a „helybeli birtokos lakosság” a Selymesi erdő földet „birtok aránylag” kiosztani kérte. A 61 kérelmező az alábbi indokokat hozta fel:

„*lőr* Erdő megszűnt lenni — ez közönségesen tudva van — de legelőnek sem alkalmas, mert most is sivány homok az egész táj, úgy hogy ha legelőnek felszabadítatik, csak olly folyó homok lesz, mint ez előtt 30. esztendővel. . .

2or Szőlőnek kiosztása nem fogyasztja a' termő földet —

3or Szívre ható tapasztalás igazolja, mikép városunkbul körül belül 25 ezer Vforint vándorol ki évenként borokért Ketskemétre. . . ,

²⁴ BKML—Kf Tanácsi jkv. 1841. 1841. évi dec. 21-i és 28-i 635. és 641. sz. határozatok.

²⁵ BKML—Kf Tanácsi jkv. 1842—43. 1843. május 5-i 221. sz. határozat és 1843. december 15-i 2935. sz. kerületi végzés.

4er Számos városbeli munkáskéznek adna kenyeret a szőlő,
5ör Növelni fogja az adóalapot,
6or Neveli diszét a határnak, 's megszűnik az Ország út melletti buczka-
ság.”²⁶

Négy év múlva, 1850 április 29-én Selymest elérvezték. 1 lánc (600 négy-
szögöl) szőlőföld ára 111 forinttól 350 forintig terjedt. 161 vevő 290 10/600
földet vett 56 216 váltóforint 40 krajcárért. A legkisebb vásárlás 1 lánc, a
legnagyobb 4 lánc volt.²⁷

Az eladott szőlőföldek árát a tanács a közbirtokosság harkakötönyi pénz-
tárába (!) rendelte befizetni.²⁸

1847-ben a Ring- család kiosztott homokföldjét telepítették be szőlővel.²⁹

Ezzel teljessé vált Félegyháza szőlőkultúrája a külterületen, amelyet a
nagyarányú szétaprózottság jellemzett. A birtoknagyság 1/2 — 5 lánc kö-
zött mozgott. Csak nagyon kevés érte el vagy haladta felül az 5 láncot. Az
összességében megnövekedett szőlőterület a későbbiekben a redemptus-
irredemptus ellentétpár ellentétét újabb elemekkel gazdagította.

AZ 1848-AS FORRADALOM ÉS FÉLEGYHÁZA

A tanács elleni mozgolódás politikai feszültsége egyelőre levezetődött a
szőlőterületek kiosztásával. A szabadságharc élethalál küzdelmének meg-
vívása került a társadalom érdeklődésének központjába. Később a császári
erőszak miatti növekvő ellenállás a város belső ügyeiről egy időre elterelte
a figyelmet. Elodázódott évekre a belső feszültség osztályharcos levezetésé-
nek még a kísérlete is.

Az 1848. március 15-i forradalom, az „Országos Nagyszerű események”
híre viszonylag későn jutott el Félegyházára. 1848. március 26-án a „felvi-
lágosítás és megnyugtató” végett tartott népgyűlésen elfogadták a 12 pon-
tot. A kerületi gyűlésre választott küldötteknek meghagyták, hogy „az
átalakulás mostani korszakában ösmeretes 12. pontok szellemébe működ-
jenek.”³⁰

A forradalom kitörése után hat héttel aggódva figyel a tanács, hogy „a

26 BKML—Kf Tanácsi iratok L 65 Cs 15 Sz 37. irat. A helybeli birtokos lakosság kérelme Selymes erdő szőlő-
földként való birtokaránylagos kiosztásáért 1846. március 13.

27 BKML—Kf Tanácsi iratok L 31 F 1 F2 Sz 10 irat. 1854. június 14-i tanácsülésen: „Tudósítás Selymes Erdő
szőlőknek kiosztása és elárverezéséről — Június 8. 1850.”

28 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1848—1850. 1850. június 14-i 319. sz. határozat.

29 BKML—Kf Tanácsi iratok 1847. F 66 Cs 1 Sz 7 irat. A Ring-család kérelme a kiosztott szőlőföldek árának
elosztása és a jegyzőkönyvek elhelyezése végett.

30 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1848—1850. 1848. március 26. 221. sz. határozat.

mind inkább fejlődő szabadsági mozgalmak” a városban is „túl áradnak”, az izgatások hatásaként a rend megzavarásától, „kitörésre való fajulásától méltán tartani lehet.” Kiemeli a tanácsi jelentés, hogy az előjáróság helyzete rendkívülien nehéz, s a „legbuzgóbb jó akarata mellett” sem tud hivatásának megfelelni. A helyzet komolysága miatt azonnali új választást tart szükségesnek. Megjegyzi azonban: „a Tanács a köz gyűlés rendelkezését be várván, de annak végeztével eddig vitt előjárói hivataláról le köszönend s azt a népnek által adandja.” (!?)³¹

Most nem kéri a nép, most önként átadja, mert az új helyzetben a vezetésre képtelen, fél a felelősségtől.

A fontolva haladó birtokosok álláspontja ellenére Félegyháza népének a szabadságharc terheinek viseléséből ki kellett részét vennie. A nemzet létérdeke volt, hogy saját védelmi erejét felállítsa és gyorsan kiképezve harcba vethesse. A lázas sietséggel szervezett nemzetőrség felfegyverezésére kiegyenesített kaszát és hosszúnyelű baltát rendeltek. A közelharcban ezek is félelmetes fegyverek voltak.³²

Az 1848. áprilisi törvények értelmében a város a tisztújítást végrehajtotta. Az óvatos félrehúzódság, az események latolgtatása jellemezte a vezető birtokosok magatartását. A félegyházi nemzetőrségbe is a nincstelenek mentek lelkesedve, a birtokosokból hiányzott a forradalmi hév és a tettekeszség.

1848. júniusában Félegyháza tanácsa a belügyminiszter május 19-i rendeletére kihirdette a népnek, hogy a hazát minden oldalról veszedelem fenyegeti. Legyenek készen a haza védelmére. Hozzáfogtak a „nemzet örserendezéséhez”, a kovácsmestereknek meghagyták, hogy „czélszerű kaszákat” készítsenek.³³

A két hét alatt kaszavívásra kiképzett gyalog nemzetőrség 2 zászlóaljba sorozott jászkun állománya Verbászra táborba szállt. A hatodik századot Félegyháza állította ki.³⁴ A lovas nemzetőrség egyik osztályát a félegyházi Szabó László őrnagy vezette. A LEHEL huszárezred felállításához Félegyháza maga 500 lovat ajánlott.³⁵

1849 elején a folyton szaporodó rác mozgolódások miatt meghirdették a kiskun népfelkelést. Ehhez Kossuth Lajos 3000 forintot adott.³⁶

A félegyháziak hagyománya szerint Kossuth Lajos ebben az időben átutazott Félegyházán és a Kisvárosházi téren rögtönzött emelvényről haza-

31 U. o. 1848. április 29. 276. sz. határozat.

32 HERENDI: A Jászkun. 32. oldalon.

33 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1848—1850. 1848. június 1. 343. sz. határozat.

34 HERENDI: A Jászkun 40. oldalon.

35 U. o. 54. oldalon.

36 U. o. 95. oldalon.

szeretettől átfűtött beszédet e szavakkal kezdte: „Üdvözlöm a csatákban megbarnult haragos kunokat!”³⁷

A szabadságharc közeli bukásának árnyékát vetette előre, amikor a város lakói hírül vették Haynau csapatainak közeledését. Haynau 1849. július végén érkezett seregével Félegyházára s itt több napig időzött. A várost meghódoltatta s innét tette közzé azt a hirdetményét, amelyben a szabadságharc részesei ellen követendő eljárás főbb elveit állapította meg.³⁸ E „meghódoltatás” azt jelentette, hogy minden intézkedést megtettek a szabadságharc emlékének megszüntetésére. A Kossuth bankókat összeszedték és nyilvánosan elégették. Félegyháza Kossuthhoz való ragaszkodását példázza, hogy amíg a nála háromszor kisebb Majsán a hatóság 1301 forintot szedett össze és égetett el hivatalosan, addig Félegyházán csak 691 forintot tudtak elkobozni. A bankjegyek elégetését Móczár Ferenc tanácsnok jelenlétében hajtotta végre a térparancsnok. A városháza előtt az összehívott nép is szemtanúja volt emléke meggyalázásának.³⁹

Szomorúan szólott ebben az időben a nép ajkán a nóta:

*„A toronybul sárga- fekete rongy lóg,
Alatta meg két katona ácsorog.
Kérdik egymást: sej haj pajtás, mi újság?
Elment Kossuth oda van a szabadság.”*

A szabadságharc leverését szigorú megtorlás követte. A félegyházi Szabó József őrnagyot 16 évi várfogságra ítélte a császári hadbíróóság. Ebből hét évet töltött az aradi vár börtönében. A Felsőtemetőben levő sírjelen olvashatjuk: „Dicsőségét karddal szerezte, s mégis büszkesége a hazáért viselt rablánc volt.”

A hálás utókor a szabadságharc centenáriuma alkalmával utcanévvel örökítette meg emlékét.⁴⁰

Szabó Sándort „mint politikailag rovottat” rendőri felügyelet alá helyezték.⁴¹ Ezt az enyhébb elbírálást annak köszönhette, hogy a tanács a forradalom alatti viselkedésről kedvező, mentegető véleményt adott. Magatartásának jellemzésében kidomborították, hogy követi megválasztását „nem haj-

37 MÉSZÁROS László: A kiskunfélegyházi krónika 15. oldalán említi Kossuth Lajos félegyházi beszédét. Olvashatjuk még BACSA Gizella: A szülőföldismereti anyag kéziratok gyűjtőfüzetében (1932—33) is a 24. oldalon. — Kossuth félegyházi beszédére vonatkozóan levéltári adat nem található.

38 HERENDI: A Jászkun 116. oldalán.

39 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1848—1850. 1849. december 7. 271. sz. határozat.

40 FEKETE János: Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcanevének története (1974) 56—57. oldalon. B. Szabó József.

41 HERENDI: A Jászkun 127. oldalán.

hászta”; a „Debreczenbeli elmenetelre őt a népnek irányábani félelmes hangulata kényszeríté.” A 48-as hazafiból „békés, jó gondolkodású, a felséges osztrák ház irányában semmi túlságoskodást vagy ellenszenvet nem mutató embert” csináltak.⁴²

Nagyon sokan a megtorlás elől bujdosni kényszerültek. A kiskun nemzetőrök vezetője, Balajthy Vendel kiskun kapitány két telet húzott át Kömpöcön és más pusztán juhakolban és marhaistállóban.⁴³

A város lakóinak a szabadságharcért hozott anyagi és emberi áldozatáról sajnos pontos adataink nincsenek. Az erőfeszítések nagyságát talán ki lehet következtetni abból, hogy csupán a szabadságharcot leverő cári csapatok 85 237 váltóforint kárt okoztak a város lakóinak.⁴⁴

Nap, mint nap erősödött a félegyháziakban az az érzés, hogy sorsuk jobb-
ra fordulását csak Kossuthtól remélhetik. Az elnyomatás sötét éveiben s később is, ez a Kossuth-várás végig jellemzője és keretbe foglalója maradt a félegyházi helyi politikának. A Kossuth szelleméhez való ragaszkodás, a függetlenségi eszme a kiegyezés időszakában erőteljesen fellángolt és izzó parazsát még a Horthy-fasizmus sem tudta elhamvasztani.

Az 1848—1868 közötti félegyházi paraszttörekvések a 48-as eszmék keretében elsősorban a földszerzésre irányultak abban a sajátos formában, amely Félegyháza belső gazdasági- és társadalmi helyzetéből fakadt.

A PUSZTAKERESŐK MOZGALMÁNAK KIBONTAKOZÁSA

A pusztakeresők meg-megújuló kísérleteinek kudarcát jobban megérthetjük ha azokat a körülményeket is bonckés alá vesszük, amelyek a redemptusi kiváltságokat biztosító „tőkeföldek” természetének megőrzésére irányultak.

Már a XIX. század negyvenes éveiben egyre több volt azoknak a birtokosoknak száma, akik a gabonatermelésre alkalmatlan homokos földjüket a jövedelmezőbb szőlőre szerették volna átfordítani. A hagyományos művelési módokkal kapcsolatos tanácsi álláspont nagyon szemléltetően fejezte ki a redemptusi érdekeket, amelyek alapvetően a tanyaföldek (tőkeföldek) jellegének megőrzésében öltöttek testet, vigyázva a feudális jogok megtartására.

1842-ben Szabó János „tanátsbéli” engedélyt kért a tanácstól, hogy a Galambosi szőlők mentén levő negyedrészt földjét úgy adhassa el, hogy azt

42 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1848—1850. 1849. október 23. 202. sz. határozat.

43 HEEENDI: A Jászkun 129. oldalán.

44 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1848—1850. 1849. október 19. 177. számú határozat.

szőlővel be lehessen telepíteni. A kérelemmel kapcsolatban a tanács részéről fontos észrevételek és nehézségek merültek fel. Nevezetesen:

- „1. a tanyai földek bizonyos mennyiségben redemptusi jogokat is adnak, mi a szőlőknél nem léteznek;
2. Különbség van a' Kettőben az örökösödésnél is,
3. az adóban is,
4. a' földek után haszonvételek járnak,
5. a' teherviselés is leg inkább ahoz szokott méretni.

Az illy földek szőlőre fordításában tehát eldöntendőnek láczana azon kérdés is, vallyon meg tartják é az olly földek előbi természetüket, vagy a' szőlők eddigi tulajdonát öltik fel.”⁴⁵

Az egyéni kérelem kapcsán olyan határozatot hoztak, amely az ötvenes években kieleződő tanácsellenes, birtokosellenes mozgalomban a feljebbviteli eljárások alkalmával a birtokosság javát szolgálta, a tanács „helyes intézkedését” igazolta a pusztakeresőkkel szemben. A határozatban kimondta a tanács, hogy a „szőlő ültetés szabadságának általános kiterjesztésére” nézve több nehézséget lát fennforogni. Csak olyan földek betelepítését tartja megengedhetőnek, amelyek „más élelmi növényt” nem teremnek, de azt is csak feltételekkel! A legfontosabb feltétel volt: „a szőlővel beültetett föld előbbi természetéből egészen kivetkőzvé a' közönséges szőlők tulajdonát öltse fel.”⁴⁶

A határozattal tehát a szőlő elvesztette redemptusi jogait, nem járt utána közhaszonvételel. A határozat azt is hangsúlyozta, hogy a szőlőtelepítés a „szomszédok sérelme nélkül történjen.”

A városi tanácsnak ezt az általános jogokat érintő határozatát a kerület is jóváhagyta. Ezek után a tanács nagyon következetesen érvényesítette azt az elvet, hogy csak a tanyai (tőke) földek mentesek a különféle terhek alól s azoknak vannak csak pusztabeli járulékaik. Mindenegyedi kérdésben merev következetességgel ragaszkodott ehhez az alapelvhez. Az egyre növekvő számú szőlőbirtokosok ennek következtében érdekeik védelmében minduntalan szembe kerültek a tanáccsal.

1842-ben Szabó Mihály „vásáros” kérte a tanácsot, hogy a terhére kirótt 1 forint 20 krajcár „szőlő taksa” fizetése alól mentse fel „azon okon, mintha a Csólyosi erdő birtoka által még redemptus volna. . .” A tanács az erdő birtokokat a belső földekhez tartozónak minősítette, amely külön váltságjogot nem ad. Így Szabó Mihálynak, mint birtoktalannak kérését elutasította.⁴⁷

45 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1842—43. 1942. évi 409. és 488. sz. határozatok.

46 U. o. 488. sz. határozat.

47 U. o. 1842. március 18. 165. sz. határozat.

1848. februárjában már tömegesen kérték a „szöllő taxa” fizetése alóli felmentést és ugyanakkor azt is, hogy a szabad bormérés jogába — „melytől önvétkük nélkül estek el” — helyezték őket vissza.

Csak Gergely, Agárdi János, Istvány János, Toldi Pál s mások kérelmének indokolásából világosan kitűnik az utóbbi években a paraszti birtokviszonyokban végbement nagyarányú változás és birtokfelaprózódás.

A kérelmezők között voltak olyanok, akik ugyan „törzsökös földváltó szüléktől” származtak; mások „apróra olvadt” földbirtokukat szőlőre kicserélték. Ismét mások viszont „törzsökös váltságú földeket vettek”, de legtöbbször voltak azok, akik „olgy földbirtokosoktól vették a szőlőt, akik azt váltsággi joggal bírták, és azon joggal is adták át.”

Láthattuk már az előbb, hogy a tanács a szőlőföldek váltsággi jogait nem ismerte el. A szabad bormérés joga — mondja a tanácsi határozat — a törzsök föld utáni váltsággi joghoz van kapcsolva, „tovább és másokra kiterjeszteni nem lehet.”⁴⁸

A tanács döntését jogilag megalapozva hozta meg, de ez nem elégítette ki azokat, akik úgy vélték, hogy váltsággi jogú szőlőt vásároltak és ezzel a birtokosság tagjaivá is váltak, az összes kiváltságok megilletik őket. Nincs utalás a a továbbiakban arra, hogy a kérelmezők belenyugodtak-e az elutasításukba. Minden esetre növelték azok számát, akik a tanács intézkedéseinek jogosságában először kételkedtek, majd alig tíz év elteltével érdekeikért harcra is készek voltak.

A föld adásvételi ügyekben is a redemptusi érdekek jutnak kifejezésre 1848 után azzal a tendenciával, hogy a közföld várhatóan rövidesen bekövetkező szétosztásából minél kevesebben részesülhessenek. Lehetőség szerint megakadályozták, hogy redemptusi földek megvásárlásával irredemptusok váltsággi jogokat nyerhessenek. A szomszédok elővételi joga is ezt a célt szolgálta.

1851-ben Spargel Rudolf 20 holdnyi földjét 10 ezer váltó forintért eladta Böhm Antalnak. Az ügyletet Tapodi László redemptus elővételi joggal támogatta. A tanács Tapodi Lászlónak mint redemptusnak és szomszédnak elsőbbséget adott Böhm Antal irredemptussal szemben.⁴⁹

A szomszéd elővételi szokásjoga igen erőteljesen élt a gyakorlatban egészen a mezőgazdaság szocialista átszervezéséig, amikor a redemptus, irredemptus társadalmi megkülönböztetés régen megszűnt.

48 BKML.—Kí Tanácsi jkv. 1848—50. 1848. február 8. 132. sz. határozat.
49 U. o. 1850. október 18. 464. sz. határozat.

A tanács éberén őröködött azon, hogy az adásvételek az ősi gyakorlatot ne sértsék meg, a váltásági jogokat adó „törzsök váltáságú földek természete” ne változzék meg.

Harmos Imre redemptus 1853-ban Rigó Mátyásnak eladott 7 és 1/2 hold földet azzal, hogy e földek után járó külső illetőségeit magának fenntartja. Az ügyben eljáró járásbíró hivatalosan értesítette a tanácsot a „szokatlan a' köz rendtartást megzavaró” záradékról és véleményét kérte. A tanács határozatilag leszögezte, hogy a pusztarészeket a váltáság óta folyamatosan minden birtokváltás esetében a belső, felosztott földek járulékainak tekintették, ezek azoktól elválaszthatatlanok. A Harmos-féle és „ehhez hasonló örökítések egy új, ez ideig még nem ismert felekezetű birtokosokat állítanak elő”, amelyek a belső birtokok és külső járulékok tökéletes összezavarást eredményeznek. Kérte a tanács a járásbíró, utasítsa Harmos Imrét, hogy „magát a fenn álló rendszabályokhoz alkalmazza földje eladása esetében.”⁵⁰ Harmos Imre fellebbezett, de beadványát a járási kapitány elutasította.⁵¹

Harmos Imre a cs. kir. Törvényszékhez fordult s panasza ott helyet kapott. A törvényszék a félegyházi gyakorlattól eltérőleg az osztrák Polgári Törvénykönyv 362. §-a alapján az átirást megengedte. A döntéssel elégedetlen tanács megbízta a főbíró, hogy az ügyet a bécsi cs. kir. Legfőbb Semmítő Törvényszékhez „följebb vigye”.⁵²

Majd egy év múlva megérkezett a legfelsőbb döntés, amely szerint a külső járulékok — a régi törvényes szokás és szabályok szerint — a belső földek járulékát képezik. Ezekkel nem az egyes birtokosok, hanem az egész birtokosság rendelkezhet. Az „egésznek elválaszthatatlan részét úgy képezik, hogy a külső járulékok mindenkor a belső földek birtokosaira mennek által.” A városi tanács „a birtokok nyilvántartását felettébb könnyítő s előmozdító határozatot köz örömmel fogadta.”⁵³

A tanács öröme érthető volt, hiszen ismételten meg tudta védeni azt a szokásjogot, amely a későbbi időben a pusztakeresőkkel szemben is hatásos jogi védőeszköznek fog bizonyulni. Az ismertetett legfelső bírósági állásfoglalás a legerősebb érv lesz majd a birtokosok kezében.

A pusztakereső mozgalom lényeges problémáihoz tartozik a Harkakötöny pusztá megvásárlása körüli visszasságok kérdéscsoportja. Az ügyek ismeretében világos, hogy a birtokosság ezt a pusztát nem a városi közönségnek, az egyetemes városnak, hanem kizárólag magának akarta megszerezni. Célja

50 BKML—Kf Közgyűlési jkv. 1851—54. 1853. december 9. 299. sz. határozat.

51 U. o. 1854. május 2. 104. sz. határozat.

52 U. o. 1854. június 24. 174. sz. határozat.

53 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1855—56. 1855. február 18-i ülésen.

az volt, hogy a legeltető állattenyésztéshez megfelelő területe legyen akkor is, amikor a tervezett közföld kiosztásokra a belső földek arányában sor kerül.

A pusztá megvásárlásának céljára 1848. március 21-én a birtokos lakosság „nevezetes” részének jelenlétében megalapították a harkakötönyi pénztárt. Külön bizottmányt választottak a törlesztések ellenőrzésére. Döntöttek a város részére megörökített pusztai rész „mi móddali előszerzése” ügyében.

E pénztárba folytak be azoknak a földeknek a jövedelmei, amelyeket a birtokosság tulajdonának tartottak; tehát azoknak a földeknek a jövedelmei is, amelyeket a birtokos lakosság 1850-ben és a felosztás előtt a várostól igazságtalanul elragadott.⁵⁴

Ez már nem városi pénztár volt. E pénztár képviselte későbbben a birtokosságot, ebből a pénztárból fejlődött ki folyamatosan a tanácstól teljesen különálló jogi személy, a közbirtokosság. A birtokosokból álló városi tanács minden eszközzel elősegítette, hogy az önállósulás időpontjára a város használatára visszahagyott földek nagy részét magához vehesse. A műveletlenül maradt városi földek úgy tűntek, mintha a birtokossági közföldekhez tartoznának. Ezt a látszatot a birtokos eljárók igyekeztek erősíteni, főképp abban az időszakban, amikor Ferencszállás pusztá felosztását tervbe vették.

A teljesség igénye nélkül vessünk pillantást a birtokosság fondorlataira. Különösebb magyarázat nélkül is érthetővé válik, hogy a birtokosok vezette tanács miért került a pusztakeresők folytonos támadásának keresztútjába, miért nem nyugodott meg a nép a többszöri folyamódások legfelsőbb elutasításában sem. 1850. december 30-án gazdasági gyűlésben Fazekas János és ifjú Szabó János megtámadták a város tulajdonát képező ferencszállási tanyaföld tulajdonjogát. Azt állították, hogy azt a birtokosság közös tulajdonából szakították ki a szállásoló katonaság céljára, mely eddig a község terhe volt. Mivel most már az ellátás a kincstár terhére történik, nincs ok, hogy ez a föld a többitől külön legyen. Adják vissza a birtokos lakoságnak birtokarányos felosztásban. A gyűlés ezt tárgyalás nélkül megszavazta, megerősítés mellőzésével jóváhagyta. Ismeretes volt pedig a tanács előtt az 1844-ben kelt nádori határozat, amely megtiltotta a közigazgatási kezelésben lévő földek elidegenítését. A mohó birtokosok nem törődtek azzal, hogy a város a közigazgatási és egyéb kiadásait miből fogja fedezni.

1854-ben a 333/1854. számú közgyűlési végzéssel 200 hold földet vissza-

⁵⁴ SZERELEMHEGYI: 139—140. oldalon.

hagytak a „város közszükségére”. Nem sokkal később ezt a földet magjósza-
gok tenyészítése céljára elvonták és megnövelték a csengelei határ mellett
lévő 50 hold hasonló városi földdel. 1857-ben 295. szám alatt elrendelte a
járási kapitány, hogy az apaállatokat (magjóságokat) ne a város, hanem a
birtokosság költségén tartsák el. E célra hozzanak létre új pénztárt . . . „s
amennyiben netalán a községi leltárban e végre alapok volnának kijelölve,
a gazdasági pénztár felállításával onnan kitörültesse nek.”⁵⁵

A tanács a szegényebb és a birtoktalan lakosok érdekeire (?) való tekin-
tettel kérte a fennálló rendszer meghagyását. Végül is a járási kapitány 674/
1857. számú erélyes hangú átiratában a közköltségeni apaállattartást meg-
tiltotta.

A birtokosság csak ezt várta. Képviselői útján — felsőbb rendelkezésre hi-
vatkozva — a város nevében határozatot hoztak (83. számút), hogy a mag-
jóságok tartására adott földet a további intézkedés végett a birtokosság-
nak „visszabocsájtják.” (?) Így vesztett el a város 250 kh földet.

A város felső földje (100 kh) 1850. december 31-ig volt a város tulajdoná-
ban. Ekkor törvénytelenül birtokossági vagyonnak nyilvánították és fő-
kapitányi jóváhagyással részletekben eladták. A befolyt 50 290 vforint 29
krajcárt Harka pusztá megvételére, a város nevére felvett kölcsön törlesz-
tésére fordították. A birtokosság tehát a város pénzéből (!) törlesztette
adósságát. Jellemző, hogy az ügylettel kapcsolatos 6000 forint bánatpénzt
is a közpénztárból utalták ki.⁵⁶ A város felső földje helyére tehát Harka pusztá
lépett, de birtokossági tulajdonként. Ezek után természetes, hogy a pusztá
vételével kapcsolatban felmerült útiköltséget sem a kötönyi pénztárból,
hanem a városi pénztárból utalványozták.

Nagy volt a birtokosság meglepetése, amikor a megvásárolt pusztát a
helyszínelő bizottság — valószínűleg az ottani gazdatiszt közlése alapján —
Félegyháza város nevére telekkönyveztette. A birtokosság fellebbezését
másodfokon jogcím hiánya miatt elutasították. A birtokosok ebben nem
nyugodtak meg. Céljuk elérése érdekében 1860. január 27-én törvénytelen
határozattal — a tanács nevében — igazolták, hogy a harkakötönyi birto-
kot a redemptus földbirtokosság vásárolta, „folytonosan azok kizárólagos
birtokában volt s van jelenleg is.”⁵⁷

A törvényteleniséget betetőzték azzal, hogy 1860. március 7-én — a köz-
birtokosság feje — a főbíró a telekkönyvezéshez kiadta a 63/1860. számú
elidegenítést megengedő határozatot nem létező, soha meg sem tartott ta-
nácsgyűlési állásfoglalás alapján. (!) A város alatt elterülő Muszáföld a

55 SZERELEMHEGYI: 140. oldalon.

56 SZERELEMHEGYI: 150. oldalon.

57 SZERELEMHEGYI: 153. oldalon.

város tényleges birtokában volt 1858. december 28-ig. Ekkor bérbeadták, de a bérleti díjat nem a városi pénztárba, hanem a közbirtokosság kötönyi pénztárába rendelték befizetni.

E néhány példa is eléggé megvilágítja a birtokosok hatalmaskodását, törvénytelen cselekedeteit. Láthatjuk, hogy a város vezetői elegendő közvetlen okot szolgáltatottak arra, hogy a népet maguk ellen ingereljék.

A néphangulat alakulását a birtokosok, a várost vezető urak hatalmaskodása mellett jelentősen befolyásolta a lakosság anyagi terheinek állandó, folyamatos növekedése is. A városnak a közigazgatás fenntartására, a különféle intézmények működtetésére fedezetről kellett gondoskodnia, ezért önálló gazdálkodást folytatott. A majorkodáshoz a különféle haszonvételek (só-, hús-, bormérés stb.) adtak kiegészítést. A körülmények alakulása folytán a városgazdálkodás költségvetésének deficitje állandósult.

A költségvetési egyensúly érdekében az 1851. november 2-i közgyűlésen botránys körülmények között tárgyalták meg és utasították el Makay Miklósnak, Ficsór Ferencnek, Ficsór Mihálynak és több helybeli lakosnak a birka-, a bárányhús és a só szabad mérésére irányuló kérelmét. A városnak a kishaszonvételekhez való ragaszkodása viszont érthető. Csupán a húsmérés kishaszonvétele évenként 5000 forint bevételt jelentett a városnak. A nehéz pénzügyi viszonyok közepette erről nem mondhattak le.

A határozat indoklásában megállapították: „A nép vállaira naponként újabb és újabb — eddig nevirül sem ismert adónemek nehezdednek; annyi mindenkinek a fizető adó levele már csak számra is, hogy borús gondok terhellik . . .”⁵⁸ A határozat az 1850. évi november hó 23-án rendeletileg bevezetett adókra s a dohány-, a szesz-, a cukor-, a húsfogyasztást terhelő fogyasztási adókra célzott.

Az előbbi ülés utózengezeit 1851. november 7-én tárgyalta meg a gazdasági közgyűlés Makay László bejelentése nyomán. Makay elmondta, hogy a legutóbbi közgyűlésről hazafelé menet, . . . „mint emlékezete tartja Katona János, Harmos Imre 's Mallár Albert által szitkok között támogatott meg a' birkavágás, 's szabad só mérésnek nem pártolásáért. 'E hangok közt nem hiányzott a személy bátorságot fenyegető 'e szózatok is, — az illy embereket agyon kellenék verni.” A durva, vad indulatot tanúsító kihágást a jövő biztonsága érdekében jelentették a járási kapitánynak.⁵⁹

A rendkívüli rossz gazdasági helyzeten folyamatosan kivetett magas pótdadókkal próbáltak segíteni, pedig a földadó magában is elviselhetetlen

58 BKML—Kf Közgyűlés jkv. 1851—54. 1851. november 7. 105. sz. határozat a kisebb haszonvételekkel kapcsolatban.

59 U. o. Makay László panasza.

teherként nehezedett a népre. A katonai beszállásolás terhei is mérhetetlenül sújtották a város lakosságát. A beszállásolás kötelezettségei alól úgy próbáltak szabadulni, hogy a városból igyekeztek tanyára költözni. A tendencia olyan erőssé vált, hogy a tanácsnak a kitelepülést határozatilag kellett megtiltania. A büntetésekkel sem lehetett azonban ezt a folyamatot megállítani. 1855-ben a tanyai lakosok nagy száma miatt a tanács kénytelen volt Galamboson tanyai iskolát létesíteni. 1858-ban a város határában már négy tanyai iskola működött. Az 1857. évi összeíráskor 1344 tanyai lakást vettek számba.⁶⁰ A tanyai lakosság Félegyházán az 1850. évi 226 fő-ről 1869-ben 7831 főre növekedett (3465%!). A félegyházi tanyai lakosság gyarapodásának üteme gyorsabb volt mint más nagy határú városoké. (Szeged, Kecskemét, Hódmezővásárhely)⁶¹

A párbér, az éjjeli örök díja, a kéményseprés, az országos- és városi közmunka, a betegápolási és egyéb pótlékok a földadón felül további 50 százalékkal növelték a lakosság terheit. Az erőszakos adóbehajtások, az aszályos évek nélkülözései, a fagykarak még élezték azt a belső feszültséget és ellentétet, amit a birtokosok manipulációi, törvénytelen cselekedetei váltottak ki. A város állandó pénzzavarai miatt — az országos átlag alatti fizetésű — tisztviselőit sem tudta rendszeresen fizetni, de nem gondoskodott öreg alkalmazottairól sem. Az időnként előterjesztett nyugdíjkérelmeket indokoltnak tartották, de a „pénztár szomorú adósságai miatt” nem teljesítették. Például a „tanítók erányában” semmi kötelezettséget nem vállaltak, noha országos rendelkezés írta elő az elaggott tisztviselőkről való gondoskodást.^{62 63} Sőt az algimnázium tanárai 1852-ben a „város iránti megbecsülésből” nyugdíjigényükről lemondtak, hogy ezzel is késztessek a tanácsot arra, hogy az iskolát működtesse. Nyilvánvalóan tudatában voltak annak, hogy adott esetben kenyerüket csak így biztosíthatták.⁶⁴

A kiegyezésig számtalan bejegyzés igazolja, hogy sok egyéb indokolt kérelem vagy javaslat nem került megvalósításra az anyagi fedezet hiánya miatt: a tanács az ügy elintézését — mint annyiszor a — „cassa soványsága miatt, boldogabb üdőre” halasztotta. Ez a boldogabb idő azonban sehogy sem akart eljönni. A közpénztár gyenge fizetőképessége jellemezte Félegyháza városát. Országosan is jellemző volt, hogy a közföldekre kivetett közadók behajthatatlansága az abszolutizmus éveiben egyre növekedett s oly-

60 BKML—Kf Főbírói iratok L 31 f. 3 cs 2 Sz 1—176 24. számú irat.

61 SZABÓ István (Szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Bp. 1965. A tanyai lakosság szaporodása 1850—1869 között. A 450. és 461—462. oldalon.

62 BKML—Kf Közgyfűlési jkv. 1851—54. 1851. szept. 8. 82. sz. határozat Fazekas Pál tanító nyugdíj ügyében.

63 U. o. 1852. okt. 14. 155. sz. határozat Huszka József tanító nyugdíj ügyében.

64 BKML—Kf Főbírói iratok 1852. L 31 f 1 cs 7 sz 7 irat. Az altanodai tanárok levele.

kor elérte az 50 százalékot is. Az adófizető- képesség erősítése szempontjából az állam érdeke azt kívánta, hogy a közföldek fizetőkész, anyagilag megbízható birtokosok magántulajdonában legyenek vagy kerüljenek. Ebben a kérdésben a birtokosok álláspontja aszerint differenciálódott, hogy a tőkeföldjük arányában kivetett terheket hogyan tudták viselni. Az elszegényedett parasztság a teljes felosztás és ősi részelés álláspontján állt, mert csak így vélte élete további fenntartásának lehetőségét megtalálni.

Az összetett és bonyolult érdekviszonyokban a legtöbb helyen csak részleges és ideiglenes felosztásig jutottak el. Nehézkesen és késedelmesen indult a birtokrendezés a jászkun mezővárosokban. A tagosítás előmunkálatait Kiskunhalason a gazdag birtokosok kimondottan akadályozták. Négy év alatt (1850—54) csak a tagosítási tervig jutottak el, Jászberényben a tagosítási terv végrehajtását csak három év múltával, 1853 végén kezdték meg. Pedig a földrendezésnek ez a formája a földek tulajdonviszonyát nem érintette. Az történt csupán, hogy az egyes földtulajdonosok elaprózott, a határ különböző részein fekvő birtokait egy tagba összevonták. Ez az egyszerű rendezés is alkalmat adott sokféle visszaélésre és részrehajlásra.

Félegyházán a földrendezésnek ez a mozzanata elmaradt. A tőkeföldeket ugyanis eredetileg már egy tagban osztották ki. Itt a hármas területben folyó tagosításokkal párhuzamosan az 1850-es évek közepén már a közföldek felosztását követelő mozgalom megszerveződését és tevékenységét láthatjuk.

A ferencszállási pusztá felosztása

A birtokosok és a birtoktalanok első, komolyabb összecsapását a ferencszállási pusztá felosztása váltotta ki. 1853-ban, amikor a tanács a pusztá felosztásának programját jóváhagyta, megindult a sok éven át tartó harc a közföldek tulajdonáért. A pusztá felosztásának programja az ún. váltsági jogot adó belső telkekre épült. Ez volt az a sarkalatos pont, amelyet a tanács a pusztakeresőkkel szemben minden fórumon s mindenkor meg tudott védeni. A program előkészítéséből is világosan látszik, hogy ennek jelentőségével a birtokosság nagyon is tisztában volt. Kidolgoztatta a belső földek pontos adatait „váltsági forint számra.” Elkészítette a pusztá pontos térképét a földek minőségének megjelölésével. Így vették külön kiosztási jegyzékbe a Homokosztályt és a Péteri tói homokosztályt. A mérnöki kidolgozott felosztási terv a redemptusok eredeti jogán alapult. A birtokosság biztosította magának a teljes részesedést a szegényparasztek kizárá-

sával. A felosztási tervet siettek a kerületi főkapitánnyal jóváhagyatni. Ez még is történt 1853. szeptemberében 4991. szám alatt.⁶⁵

Amint a pusztá felosztásának terve a lakosság tudomására jutott, az elszegényedett redemptusok és a szegényparaszti réteg más érdekeltjei egyre-másra kezdték kérelmeikkel a tanácsot ostromolni, hogy a pusztából ők is részt kapjanak.

Az első kérelmezők között találjuk Nagy Sándort, Gulyás Mátyást, Csernák Lászlót és több „érdektársait”, akik a ferencszállási és csólyosi pusztákból részük kiadását kérték korábbi jogaik alapján, a cs. kir. helytartóságtól. Szabó László járási kapitány arról értesítette a félegyházi tanácsot, hogy felsőbb helyen az alaptalan folyamodványt elutasították „azonnal, mivel a pusztai birtok és legelő a' váltás alkalmával ki osztott földek járulékaiknak . . . tekintendők.”⁶⁶

A földkövetelő mozgalom legismertebb vezetője Csernák László — eredeti foglalkozás szerint takácsmester, később tanító — (a hivatalos vádak szerint takácsmester, zugirász, népámító, lázító, bujtogató, tanító) volt.

Csernák László 1815. július 21-én Félegyházán született redemptus szülőktől.⁶⁷ Majdnem 40 éves érett férfi volt már, amikor a pusztakeresők élére állt, megkezdte a szegényemberek felvilágosítását, a földért folyó harc vezetője lett. E miatt több ízben perbefogták és előzetes letartóztatásba helyezték, bebörtönözték. 1858. augusztus 24-től a Wallenshausen-féle tanyai iskolában tanított.⁶⁸

A pusztakeresők ügyének kudarcai és kilátástalanságai Csernákot elkedvetlenítették, a hatósági intézkedések végül is 1866. május 12-én szökésre kényszerítették. Útja Ráckeresztúrra vezetett, ahol tanítói állást kapott, noha a félegyházi tanács „köztudomás szerint ismeretes magaviselete miatt” nem adott neki erkölcsi bizonyítványt.⁶⁹ 1869-ben egy fia iskoláztatásával kapcsolatos íratból tudjuk, hogy Csernák még mindig Ráckeresztúron van.⁷⁰ 1873-ban már mint domaszéki tanítóval találkozunk Csernákkal. Onnan küld családi ügyben levelet a félegyházi polgármesternek.⁷¹ 1880-ban október 25-én árvaház-alapítást kezdeményező levelet ír Félegyházára és e

65 BKML—Kf Közgyűlési jkv. 1851—54. Ferencszállás pusztá felosztásának programja 1853. június 11. 119. sz. határozat. Jóváhagyása 1853. szeptember 16. 208. sz. határozat.

66 U. o. 1853. június 11. 120. sz. határozat Csernák Lászlóék beadványára.

67 SBP Kereszteltek. A. K. V. 1810—1822. 1047. oldalon 347. sorszám alatt bejegyezve 1815. július 21-én Csernák László megkeresztelése. Apja- József redemptus volt.

68 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1863. 365. számú határozat Csernák László 1858-ról elmaradt tanítói fizetéséről

69 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1867. 403. sz. határozat Csernák László félegyházi származású ráckeresztúri tanító erkölcsi bizonyítványáról aug. 9-én.

70 BKML—Kf Főbírói iratok 1869. 1421/1896. sz. irat: Csernák László ráckeresztúri tanító fiát Szegedre fogja bevinni.

71 BKML—Kf Polgármesteri iratok 1873. Csernák László domaszéki tanító kérelme családi ügyben. A 908/1873. sz. irat május 14-én kelt.

célra alapítványt tesz. Ezt írja többek között: . . . „szülő városomat ösmérvé, és örömmel szemlélem a távolból előre haladását és épülését, ösmérem népeit is, hogy a jóért, és üdvös czélért kisz áldozatokat is hozni. Én leteszek 100. az az száz forintrul szólló váltót azon czélra, ami még Félegyházán nincsen, és igen szükséges, hogy minél előbb létre jöjjön a kis neveletlen árva gyermekek nevelésére egy Árva ház . . .”

A városi tanács 1880 november 19-én köszönettel elfogadta Csernák László alapítványát.⁷² A pusztakereső vezér múltját úgy látszik elfeledték.

Csernák Lászlót mint nyugalmazott tanítót 1881-ben már Félegyházán találjuk. Szülőföldjének szeretetét példázza, hogy 1881. október 7-én a tanácshoz folyamodott és kérte, hogy a negyedik tizedbeli jó nagy kertes lakásán engedjék meg neki, hogy a konyhakertészet, szőlő- és gyümölcsstermelés és méhészet tanulmányozására magántanintézetet állíthasson fel.⁷³

Néhány nyugalmas év után 1887. július 5-én meghalt. I. tized 287. számú lakásáról csendben, közéleti részvét nélkül temették el a félegyházi parasztmozgalom derék vezetőjét.⁷⁴

Az első sikertelenség nem szegte a birtoktalanok kedvét. Ügyük igazában mindvégig bízva, váltakozó heveséggel folytatták harcukat a földért.

Ferencszállás puszta felosztásának előkészítése nagyon elhúzódott. Emiatt a birtokosok türelmetlenkedni kezdtek, sürgették a műszaki munkarészek mihamarabbi elkészítését. Harmos Imre és Varga Mátyás több birtokos nevében panaszt tett 1853. júliusában a főkapitánynál, hogy a városi tanács Ferencszállás puszta felosztásával kapcsolatban semmi lépést nem tesz.⁷⁵ Éppen ebben az időben árlejtésen Lépésy János orosházi mérnök nyerte el a Ferencszállás puszta felosztásának műszaki megbízatását 10 és 1/2 forintért holdanként számítva.⁷⁶ A pályázatot nyert mérnök 1854. augusztus 9-én hivatalosan úgy nyilatkozott, hogy a munka megkezdése csak a következő év tavaszán remélhető.⁷⁷

A földet váró redemptusok hangulatát közben újabb igénybejelentések borzolták fel. Viszonylagos szervezettséggel a pusztakeresők másik csoportja lépett fel földosztási és részeltetési követeléssel. 1854. decemberében Némedi

72 BKML—Kf Polgármesteri iratok 1880. 5535/880. sz. irat. L 37 F 1 Cs 17 Sz 390. Tanácsi irat Csernák László domaszéki tanító árva házi alapítványáról. A tanács a 100 forintos alapítványt 1880. nov. 19-én 617. sz. határozattal elfogadta.

73 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1881. 447. sz. határozat Csernák László nyugalmazott tanító magántanintézet felállítási kérelmében október 7-én. Csernák a kérelmet visszavonta. 1881. nov. 11-i 526. sz. határozat.

74 SBP Halottak Anyakönyve IX. 1887—1894. A 329. lapon 294. sorszám alatt 1887. július 5-én Csernák László tanító elhunyt bejegyezve. A halál oka aggkór.

75 BKML—Kf Közgylési jkv. 1851—54. 1853. július 11. 143. sz. határozat Harmos Imre és Varga Mátyás panaszában.

76 U. o. 1853. július 18. 145. sz. határozat Lépésy János orosházi mérnök megbízásáról.

77 U. o. 1854. aug. 9. 237. sz. határozat. Ferencszállás puszta felosztásának műszaki munkarészeit jövő tavaszra igéri Lépésy János mérnök.

Varga Károly és Katona Károly többek nevében kérelmet nyújtottak be, hogy belső telkeik, um. „ház és szőlő után” a Ferencszállás pusztából aránylagosan részesüljenek. Egyben panaszt is tettek, hogy a pusztta felosztására vonatkozó végzést nem kapták meg.

A pusztakeresők ún. szőlős csoportjának Némedi Varga Károly tanító volt a vezetője. Némedi Varga 1810. november 2-án Félégyházán született. Itt is halt meg 1891. szeptember 23-án. Sírja a Felsőtemetőben van.⁷⁸ A városi tanács erkölcsi bizonyítványa szerint Némedi Varga Károly mint pusztakereső többször alaptalan keresetekkel háborgatta a tanácsot; a felsőbbség és a hatóságok elleni féktelen magaviselet, kitörő indulatoskodás jellemzi.⁷⁹

A tanács az elutasító határozatban a már ismert álláspontjára hivatkozott és a különleges kérelem kapcsán a szőlőre és a házra vonatkozóan indoklását kiegészítette: a ház és szőlő már „magokban is váltsági járulékok, külön járulékkal nem bírhatván s ilyenekből váltság idejétől fogva a' ház és szőlő birtokosok nem is részesülvén . . .”⁸⁰ Ezen az alapon a ferencszállási pusztta felosztása ügyében kelt végzés kiadását is megtagadták. Ezzel a határozattal a redemptus jogokkal nem rendelkező ház- és szőlőtulajdonosokat zárták ki a földosztásból. Ez az elvi állásfoglalás a felosztási programot jóváhagyó tanácsi és azt megerősítő kerületi határozaton alapult. Megnyugvást természetesen nem adott a válasz, inkább újabb kételyeket és bizalmatlanságot szült.

A pusztafelosztással szemben megnyilvánuló tömeges felháborodás, a felosztásból részesülést kérőknek növekvő száma és ereje arra készítette a birtokosságot, hogy biztonsági intézkedéssel a belső vitákat lehetőleg elkerülje. Ezért 1855-ben, a tél utolján a „népgyűlés” (a birtokosok ülése) a ki nem számítható váltságok megállapításával kapcsolatos viták elbírálására teljhatalommal felruházott bizottságot választott. Ugyanakkor öt tételben megállapította a felosztásból kihagyandó, közcélra visszamaradó területeket.⁸¹

Ezzel a probléma koránt sem volt megoldva. A tanács 1855. március 10-i ülésén a járási kapitány utasítására kénytelen volt ismét több félegyházi lakos beadványával foglalkozni. A kérelmezők belső telkeik után a ferenc-

78 SBP Kereszteltek A. K. V. 1810—1822. 1810. nov. 2. (Némedi) Varga Károly születési bejegyzése. Szent István Plébánia Halottak Anyakönyve I. 1885—1894. 1891. szept. 23-án a 336. lapszámon 445. folyószám alatt találjuk Némedi Varga Károly halálának bejegyzését.

79 BKML—Kf Közgyűlési jkv. 1857—59. 233. sz. határozat Némedi Varga Károly erkölcsi viseletéről.

80 BKML—Kf Közgyűlési jkv. 1851—54. 1854. dec. 16. 400. sz. határozat.

81 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1855—56. A 23. számú határozattal 1855. február 1-én kimondták, hogy a város szükségére 200 holdat, a Szentkútát, a Nyomást, a Ferencszállási tó környékét és a Postatitulumat a felosztásból ki kell hagyni.

szállási pusztából „aránylagos osztályt” kértek. Az ellentétek mélyülésére mutat, hogy a pusztarész követelése mellett egyben panaszt is tettek, amiért a felosztási tárgyalásból kizárták őket; sőt kérték a felosztás felfüggesztését is!

A panaszra vonatkozóan megjegyezte a tanács: „ők, mint birtoktalanok ’s a kérdéses pusztai birtokhoz nem jogosítottak”, így a felosztási tárgyalásra meghívást nem is kaphattak. A felosztás lényegére vonatkozóan ismert álláspontjukra hivatkoztak azzal a kiemeléssel, hogy akik „belső birtokaikat eladták, ezzel együtt pusztabéli járulékok is mint amattól el válhatatlanok a’ vevőre mentek ált . . .” Megemlítette még az indoklás, hogy a tagosítások a legkisebb jászkun községekben is a „bel birtokok arányában történtek”.⁸²

Váratlanul érte a tanácsot a főkapitány 2309/1855. számú rendelete, amely a ferencszállási pusztá felosztását „egy némelly lakosok” kérelmére felfüggesztette. A megdöbbsent „népgyűlés”, mivel a pusztafelosztást tavaszra már nem remélhette, intézkedett a közföldek hasznosítására vonatkozóan.⁸³

A főkapitány a kérelmezők tömeges aktivitása láttán megvizsgáltatta, hogy a felosztásból csak azok maradtak-e ki, akik belső földjeiket eladták, és azt is, hogy a belső földek eladását igazolni lehet-e.

A tanács sietett álláspontját a főkapitány tudomására hozni. Kifejtette, hogy a szóbanforgó puszták „nem az egyetemes városi lakosság, hanem az illető egyes birtokosoknak sajátja s tulajdona”, a kiosztott földeknek járulékaik. Az a birtokos, aki belső földjét eladta, eladta a járulékokat is és az összes jogok a vevőre szálltak át. Azok tehát, akik tanyafölddel nem rendelkeznek, Ferencszállása tagosításánál „mint osztó társak fel nem vétethetnek”. A tanács átérzve az ügy rendkívüli jelentőségét, nagyon részletes magyarázatban fejtette ki álláspontját és visszamenőlegesen szemléltette a felsőbb szerveknek a tanács számára kedvező jogi álláspontját, amely a felosztás kulcsául a belső földeket elismerte. Hivatkoztak többek között a már bemutatott Harmos Imre-féle ügyre is, amelyben a cs. kir. Legfőbb Semmitő Törvényszék a külső földet a belső tőkeföldek elválhatatlan részévé nyilvánította, a törvénytelen adásvételt megsemmisítette.⁸⁴

A tanács mindezek ellenére nem volt biztos a dolgában. Szükségesnek tartotta küldöttséget meneszteni a helytartósági osztályhoz „e fontos ügy felvilágosítására, . . . mellynél következményeire nagyobbat e gyülekezet nem ösmer.”⁸⁵

A küldöttség sikeresen munkálkodott, mert a budai helytartósági osztály

82 U. o. 1855. március 10. 72. sz. határozat.

83 U. o. 1855. ápr. 2. 101. és 102. sz. határozatok.

84 U. o. 1855. ápr. 23. 130. sz. határozat.

85 U. o. 139. sz. határozat.

10. 127/1855. számú végzésével a felosztás felfüggesztését feloldotta, a panaszosokat elutasította. Ugyanakkor meghagyta a tanácsnak, hogy a panaszosokat kérelmük aseptalanságáról szóban is világosítsa fel.

A birtokosság a „köz örömmel” fogadott határozat birtokában nyomban hozzálátott Ferencszállás pusztá felosztásához.⁸⁶

A pusztafelosztás igen „demokratikusan” ment végbe. Bartsik Márton járási kapitány elnöke alatt „népgyűlésen” (a birtokosok ülésén) felülvizsgálták a sorshúzó névjegyzékét. Ennek során megállapították, hogy hárman illetőségüket elvesztették, így az összes sorsolók száma 463-ra szálolt le. A sorshúzásban a 6 forint váltság aluliak a városhoz közel lévő rövidebb dűlőkől kapták ki a részüket. A közfelkiáltással megválasztott öreg Fekete Antal sorsot húzott arra, hogy a legnagyobb vagy a legkisebb számú dűlőn kezdődjön-e az osztás. A sors az előbbit jelölte ki. A birtokosság négy szakaszba sorolva kezdte meg az egyénekenkénti húzást. A hiányzó birtokosok helyett az elnöklő járási kapitány húzott sorszámot.

A sorshúzást „tökéletes rendben” fejezték be, állapította meg a tanácsi határozat.⁸⁷

A 877 kh 522 n. öles Homokosztály felosztását a jobb földek kiosztási módszerével határozta meg „leginkább kényelmi tekintetéből.”⁸⁸

A birtokbaadás a terület kikarózásával és helyszíni megmutatással 1855. november 17-én megtörtént.

A pusztakeresők Némedi Varga Károly vezette csoportjának sérelmei már a birtokbaadás előtt befutottak a bécsi belügyminiszterhez. Úgy vélték, hogy ez az eddig még igénybe nem vett fórum igazat fog nekik adni. Sajnos csalódnuk kellett. A belügyminisztérium elutasító válaszában közölte velük, hogy ügyüket „törvény útján” (bíróági úton) folytathatják.⁸⁹

Némedi Vargáék nem ezt az utat választották. Utolsó szalmaszállként a legfőbb kegybe próbáltak belekapaszkodni. A földosztás elleni panaszukat felterjesztették a császárhoz.

A járási kapitány útján a „Felség” azzal küldte le az iratokat, hogy a helybeli birtokviszonyokat érintő kérdések tisztázása végett az úrbéri törvény-székhez forduljanak. (?) Jellemző, hogy a jogászok azt a fáradságot sem vették maguknak, hogy a birtokügyi panaszban illetékes szervet helyesen megjelöljék.

A tanács a már ismert indoklással védte meg álláspontját, kitérve annak hangsúlyozására is, hogy a panaszosok már minden fellebbviteli fórumon

86 U. o. 1855. június 15. 230. sz. és 1855. június 26. 234. sz. határozat.

87 U. o. 1855. júl. 3. 244. sz. határozat.

88 U. o. 1855. okt. 9. 380. sz. határozat.

89 U. o. 1856. febr. 12. 57. sz. határozat.

elutasítást nyertek. Az úrbéri törvényszék illetékességére vonatkozóan megjegyezte: „A Jászkun Kerületbeli birtokok teljességgel nem úrbéri természetűek . . . földesúr s jobbágy közti viszonyok nem léteznek . . .”⁹⁰ tehát úrbéri törvényszéki eljárás alá nem tartoznak.

A földért való harc első szakasza ezzel le is zárult. Évekig nincs nyoma annak, hogy a szegényparasztok harca élne, erjedne.

1859-ben találkozunk ismét Némedi Varga Károly nevével erkölcsi bizonyítvány kérelem kapcsán. A járási kapitány 2066. számú vonatkozó átiratában szerepel még Forgó József és Rádi György is. A tanácsi véleményezésből kitűnik, hogy a tanács harca a földkövetelőkkel nem volt olyan sima, mint ahogy ez az iratokból megismerhető. Sajnos nincs mód annak tisztázására, hogy a szegényparasztok kudarcba fulladt többszöri kísérletének milyen kísérői voltak. Az ügyben kiadott tanácsi vélemény mindenestre bepillantást enged a társadalmi viszonyokba. A vonatkozó részt érdemes idézni: „az érdekllett lakosok köz tudomás szerint nem voltak ugyan fenytve, de mint pusztakeresők alaptalan kérésüktől felsőbbileg már többször el lévén mozdítva e' miatt a' felsőbbiség és hatóságok elleni féktelen magaviseletet, kitérő indulatoskodást, valamint a' lakosokon pénzbeli zsarolásokat követtek el.”⁹¹ A birtokosok eddigi magatartásából nyilvánvaló, ha a pusztakeresők valóban zsarolták volna a népet, a tanács abban a pillanatban lakat alá tette volna őket. Az biztos, hogy a harc költséges volt. A fellebbezésekkel járó kiadásokat csak a nép adományai-ból tudták fedezni.

A pusztakeresők harca a pótadók ellen

Még alig csendesedtek el Ferencszállás pusztája felosztása körüli harc hullámai, amikor a közhangulatot az erőszakos adóbeszedés és a vele kapcsolatos birtokossági manipulációk korbácsolták fel.

A gazdasági és szociális helyzetükkel elégedetlen paraszti és kispolgári rétegek közvetlenül tapasztalhatták, hogy a városi hatóság mindjobban az abszolutizmus támaszává válik, megerősödik a kettős szorítás. A válasz az adómehtagadásban, a késleltetésben nyilvánult meg. A nép kormány- és németellenes hangulata napról-napra fenyegetőbbé vált. Az élesztő erejével hatott az 1860. novemberi és 1861. februári kiskunhalasi osztrák ellenes zendülés.

90 U. o. 1856. évi 560. sz. határozat.

91 BKML—Kf Közgyűlési jkv. 1857—59. 1859. aug. 26. 233. sz. határozat

A kialakult körülmények között Félegyháza város tanácsa képtelen volt az adókat beszedni. A császári adófelügyelő az adóbeszedés érdekében kénytelen volt katonaságot igénybe venni. A városházát katonaság szállta meg. Több heti erőfeszítés hiábavalósága után az adófelügyelő megfenyegette a tanácsot, hogy ha az adót nem tudják beszedni, akkor „a városi előljáró és képviselő urakhoz” katonaságot helyez ki.⁹² Erre a tanács megszeppent és megbízta a főbíró, hogy a szükséges 2.200 osztrák forintot az „executionális költségek” rendezésére szerezze be, mert nem szenvedhetik el azt a szegényt, hogy katonaság szállja meg a testület tagjait.⁹³

A tanács vezetői két tűz közé szorultak. Kellemetlenül érintette őket a katonai erőszak, de az adófizető nép hangulata is ellenük fordult. Kénytelenek voltak a kancelláriához küldöttseget menesztetni a katonai adóbehajtás megszüntetése végett. Hirtelen felvett kölcsönökkel fedezett adótörlesztéssel szerettek volna a bajok nagyjától szabadulni. A kancelláriánál elpanaszolták, hogy a jószándékú törlesztések ellenére folyik az erőszakos adóbehajtás, noha már „direct és indirect adókba 100 ezer forintot befizettek.” A hátralevő adó olyan szegényeknél van kinn, „kik néhány frt adóért 8—10 Katonával megterhelve mindenekből kiéletnek.” A jobb módúak adójukat kifizették, a katonákkal való megterhelésük igazságtalan lenne.⁹⁴

Kiderült azonban, hogy pontosan a birtokosok ferencszállási adójának rendezetlensége miatt folyt a lakosságot igazságtalanul sújtó erőszakos behajtás. A tanács — a nép fenyegető hangulata miatt — kénytelen volt a birtokossági gyűlést összehívni, hogy az elmaradt adót a birtokosokkal befizettesse.

„Az executionális költségek” felülvizsgálatakor kiderült, hogy a város adóját 20 nap alatt beszedték, a további 40 napos (!) behajtás kizárólag a birtokosok ferencszállási és csólyosi adóhátralékának beszedésére irányult. Megállapította a tanács, hogy a behajtás költségeinek kétharmad részét a birtokosságnak kell befizetnie.⁹⁵

A birtokosságnak a közterhek viselésével kapcsolatos magatartása és a nép fokozódó nyomora a pusztakeresőket új, erőteljesebb akcióra készítették. 1861 végén — a számukra kedvező politikai körülmények között — a ferencszállási puszta felosztásáért folyó harcot felújították. A helytartótanácshoz írt beadványukban igen éles hangon fogalmazták meg sérelmeiket, sikkasztással és hűtlen kezeléssel vádolva a tanácsot.

92 BKML—Kf Tanácsi iratok 1861. L 31 f 3 es 7 sz 114 irat.

93 BKML—Kf Tanácsi és Közgyűlési jkv. 1860—61. 1861. szept. 15. 393. számú határozat.

94 U. o. 1861. szept. 19. 400. sz. határozat.

95 U. o. 1861. nov. 17. 467. sz. határozat.

Ez a „legvadabb és legvakmerőbb” támadás a tanács felháborodását váltotta ki. A kerületi kapitányhoz írt felterjesztésben kérték Csernák felelősségre vonását.⁹⁶ El is érték, hogy 1862. május 8-án Csernák Lászlót perbefogták és rágalmazásért elítélték.

Csernákot igazának hitében ez sem ingatta meg. A m. kir. Táblához fordult és oda küldött kérelmében megismételte vádját, hogy a 17.276/1857. számú iratot — amely kedvező a pusztakeresők számára — a tanács elikkasztotta, s ehhez a főkapitány is segédkezett nyújtott.

A Csernák vezette pusztakeresők az elviselhetetlenül magas adóterhek miatt is felemelték szavukat. Eljutottak addig, hogy a lakosság tömegesen kezdte megtagadni a pótadók fizetését. A jászkun kerületi kisgyűlés 1862. október 11-én összefüggést látott a pusztakeresők kielégíthetlensége és a pótadók nem fizetése között. A kerületi kapitánynak ezért meghagyták, hogy a folyamadókat a helyszínén hívja össze, „alap nélküli aggályait oszlassa el s ekkép a bajt megszüntetni iparkodjék.” A pótadó behajtására azonnal intézkedjék s ha kell a „késedelmes fizetők és hátralékosok ellen a városi pénztár javára a végrehajtássali beszédést azonnal rendelje el.” Ha kiderülne, hogy rosszakaratú izgatás vezérli „ama tévedt eszméjű egyéneket, a nyughatatlan izgatókat tartóztassa le.”⁹⁷ Aczél Lajos kiskun kerületi kapitány elnöklete alatt 1862. október 25-én a városi tanács ülésének napirendjére tűzték Csernák László, Papp Pál, Ficsór László és 22 társuknak a városi pótadó eltörlésére és a város gazdálkodásának megvizsgálására vonatkozó kérelmét. A tárgyalás során a tanács vezetői próbálták igazolni Csernákék jelenlétében, hogy a városi pótadót az 1860. évi főkapitányi leirat alapján vetették ki. Arra a vádjukra, hogy a földhasznóbéreket, az eladott földek árát és a házhelyek árát hűtlenül kezelték, azt a kitérő választ kapták, hogy a tanács az említett jövedelmeket nem kezeli, ez a tanácstól független birtokossági közgyűlés joga, felvilágosítást onnan kérjenek. A tanács egyébként Csernákék beadványát helytelen és alaptalan vádaskodásnak minősítette. Mégis a hasonló kellemetlen problémák elkerülése végett, „sőt, hogy a ’ korlátoltabb felfogásúak is a ’ közkezelés tisztaságáról lehetőleg meggyőződhetnek”, megengedte a tanács, hogy a városi pénztár havi vizsgálatainál a panaszosok megbízottjai jelen lehessenek.⁹⁸

A panaszosok tehát engedélyt kaptak, hogy a városi számadásokba betekinthessenek. A tanács most már nyugodtan megmutathatta számadásait, hiszen a pusztakeresőket legjobban érdeklő számadások a kötönyi

96 BKML—Kf Tanácsi és Közigazgatási jkv. 1862. Február 4-én kelt 17. sz. határozat.

97 BKML—Kf Tanácsi iratok 1862. L 35 f 1 cs 2 sz 44 irat.

98 BKML—Kf Tanácsi és Közigazgatási jkv. 1862. 482. sz. határozat.

pénztárban voltak. A földtulajdonra vonatkozó iratok is a közbirtokosságé voltak, a tanács csak „kezelte” azokat. Lényegében a közbirtokosság bújtt a tanács mögé, a tanács pedig a közbirtokosság mögé. Jellemző egyébként, hogy a tanácsi állásfoglalás is kimondottan csak a tanácsi iratok megtekintésére adott engedélyt.

A tárgyalásról vezetett jegyzőkönyv szerint a panaszosok a kapott tájékoztatás után aggodalmaikra nézve megnyugodtak. A dolgok folyása azonban nem ezt mutatja. Csernák László szép félegyházi dialektusban hamarosan megszerkesztette és 1863. februárban a tanács elé terjesztette a „birtokos lakosság” (a pusztakeresők) számadások megvizsgálására vonatkozó „nyílt szándokát.”

A „maguk formájú gyanakodók” kételyeinek jövőbeni eloszlatása végett azt akarták meglátni, hogy „mi okon adóttak el ős Atyai határunk némely részei és Kötön nevű pusztánk hogy jött birtokunkba.”

A számadást a kapitány „előll ülése” mellett szerették volna véghez vinni, nehogy valamilyen kellemetlenség adja elő magát. Bízva e kérés teljesítésében, bizonyosságukat fejezték ki, hogy a számadás „a leg szebb csendesig fog meg törtinni.” A vizsgálat tárgyát 26 tételben jelölték meg. Ez tartalmazta az összes kényes gazdasági kérdéseket, kivéve a közbirtokosság kötönyi pénztárát.

A közgyűlés a gyanakodókra nézve a számadások vizsgálatát megengedte, mivel a „birtokossági köz vagyon kezelésének tisztaságáról” meg volt győződve. Ebben a tanácsi intézkedésben a gyűlésben jelen volt nyugtalanokodók megnyugodtak . . .” — állapította meg a tanácsi végzés.⁹⁹

A pusztakeresők csakhamar rájöttek arra, hogy követelésük legkényesebb pontja a Harkakötönyi pénztár. Az itt sejtett manipulációk felderítése végett a támadás ösztüzét most már ide összpontosították.

1863. március 22-én kérték a városi tanácsot, hogy Csernák László, Ficsór Ferenc és Vereb Antal „törvinyes meg hatalmazot” képviselőiknek a jóváhagyott harkakötönyi számadásokat március 25-én engedje megvizsgálni. A Csernák által fogalmazott levélben a fenntebbi 3 személy felhatalmazást kapott a „néptől”, hogy a „köz boldogság elő mozdítására” vizsgálják meg, hogy 1848-tól a több százezerre menő összeg felhasználása hogyan történt; Harka és Kötöny puszták megvételeért mennyit fizetett Félegyháza. A meghatalmazás megjegyzi, hogy munkájukban „Lelki ösméretük belátása szerint igazságosan és jámborul, a’ közjó boldogsága elő

99 BKML—Kf Tanácsi iratok. 1863. L 35 f 1 cs 3 sz 29 irat és 46. sz. közgyűlési végzés.

mozdítását fő kötelesigüknek tekintsék.”¹⁰⁰ A meghatalmazást 127 pusztakereső („közbirtokos”) nevében adták ki.

A városi tanács ezt a kérést megtagadta, a számadások felülvizsgálatát nem engedélyezte. Ez a tanácsi döntés újabb akcióra indította a pusztákért harcolókat. Csernák László 18 társával „több ezerre menő Félegyházi lakosok nevében” kérte a kerületi kapitány intézkedését a harkakötönyi számadások megvizsgálhatása ügyében, mivel hogy a „nép e véget nagyobb s nagyobb lázongásban van.” A több ezerre menő tömeg bizonyára túlzás, de mégis arra mutat, hogy a mozgalomban résztvevők száma tekintélyesen megnőtt. A dologidő közeledte miatt sürgős intézkedést vártak a kapitánytól. A kapitányhoz írt levélből kitűnik a pusztakeresők és a tanács egyre mélyülő ellentéte, viszonyuknak elmérgesedése. A tanács munkastílusára nem vet jó fényt a pusztakeresőknek az a megjegyzése, hogy a tanácshoz elmenni sem mernek a „kapitány úr hire és tutta nélkül . . . félnek, hogy a Tektes Városi tanács bakancsosan is beléjük köt.”¹⁰¹

A kerületi kapitány a városi tanácsnak írt rendelkezésében úgy döntött, hogy a nép megnyugtatóására meg kell engedni, hogy a kérelmezők megbízott képviselőt válasszanak maguknak. Mivel a közbirtokosság február 18-án már úgy határozott, hogy a kérelmezők a Harka és Kötöny pusztákra vonatkozó számadásokat felülvizsgálhatják, nem lehet akadálya annak, hogy a számadásokba betekinthesse. Erről Csernákékát is értesítette. A félegyházi Levéltárban levő iratokból nem deríthető ki, hogy a Harkakötönyi pénztár felülvizsgálata végül is megtörtént-e és milyen eredményt hozott. Nem találni nyomot arra vonatkozóan sem, hogy Csernák László a két puszta ténylegesen kifizetett ára és a könyvelés között különbséget, csalást fedezett volna fel. Pölöskei—Szakács munkájában szereplő 227 ezer forint vételárkülönbözetet nem tudtam kimutatni.¹⁰²

A továbbiakban a pusztakeresők egyre határozottabban és élesebben fordultak szembe a tanáccsal. Csernák László 1863. májusában a királyhoz írt levelében elpanaszolta, amit korábban már a királyi Táblához is megírt, hogy a helybeli birtoktalanoknak a „Ferencszállása pusztábani részletetését biztosító belügyminiszteri iratot” (17.276/1857. szám) Jankovich György jászkun főkapitány megsemmisítette s ezért a város uraitól 32 ezer forintot kapott. Kérte ennek az iratnak hiteles másolatát kiadni és a leiratot elsikkasztók által okozott mindennemű kárt megtéríteni. Kérte Csernák, hogy a fentiek foganatosítása végett 1000 katonát is rendeljenek ki Félegyházára.

100 BKML—Kf Tanácsi iratok 1856—1872. F 62 F 10 Sz 38 irat.

101 U. o.

102 PÖLÖSKEI: Földmunkás I. köt. 3. oldalon.

Csernák kérelme „méltó bámulatot és keserű aggodalommal vegyült fájdalommal” váltott ki a tanács tagjaiból. Igen sértőnek tartották, hogy egy pár „álprófeta” által üzött népszarolásnak, egy népes város „szükséges biztonsága veszélyeztetésének” szabad folyást engednek. A felsőbb szervek elnéző magatartása szerintük napról-napra veszélyesebbé váló „kórjelenségek” kialakulásához vezet. Kifejezte azt a reményét a tanács, hogy Csernák, aki a „tanács egyeteme ellen vérlázító, ocsmány rágalmozásokat folytat”, végre elnyeri méltó büntetését. Kérték, hogy az 1862. február 4-én kezdeményezett bűnvádi eljárást folytassák már le. Megengedhetetlen — mondták —, hogy Csernák a nép segítése ürügye alatt zsarolja, titkos gyűlésekkel a dologtól elvonja a lakosságot.¹⁰³

A városi tanács az ügyben eljáró kerületi aljegyzőt „kimerítő jelentésben” tájékoztatta Ferencszállás pusztá felosztásának történetéről és igazolta a maga törvényes eljárását, lefedezve a tanyaföldek mennyisége szerinti kiosztási kulcsot az 1840. évi XXX. tc. 3. szakaszával megerősített jászkun statutummal és a cs. kir. Semmitő Törvényszék már ismeretett állásfoglalásával.

A kiélezett néphangulatot figyelembe véve az ügyet most már nem lehetett egyszerű elutasító válasszal lezárni. Az ügy bonyolultságára való tekintettel a helytartótanács Hrabovszky Zsigmond tanácsost küldte ki vizsgáló biztosként Félegyházára s melléje adta Tamási Antal államszámvevőségi számtisztet. A vizsgálatban részt vett Szuper József kerületi főszámvevő is.¹⁰⁴ Hrabovszky Zsigmond tanácsos 1863. július 11-én levélben közölte Félegyháza város előljárásságával, hogy a helytartótanács rendelete folytán „több félegyházi lakosnak a községi vagyon kezelése miatt benyújtott panasz elintézése végett „július 14-én Félegyházára jön. Kérte, hogy július 15-én 10 órára az összes panaszosokat a városházára rendeljék be az ügyet ismerő tisztviselőkkel egyetemben, hogy az utóbbiakkal szükség szerint értekezessen.¹⁰⁵

Hrabovszky 1863. július 15-én már Félegyházán is volt. „Nagy számú egyéb birtokos és birtoktalan lakosok” jelenlétében megtartott közgyűlésen bejelentette, hogy a város sok lakosának ügyében tart vizsgálatot. Lehetőséget adott arra, hogy az érdekelték sérelmeiket előtte szóban vagy írásban előterjeszthessék. A pusztakeresők élén most Szombati Ágostont

103 BKML—Kf Tanácsgyűlési jkv. 1863. Május 5. 184. sz. határozat.

104 BKML—Kf Tanácsí iratok 1863. L 35 f 1 cs 4 sz 30 irat. A Jászkun Kerület főkapitánya 4001/k. i. szám alatt 1863. júl. 13-án Hrabovszky Zsigmond tanácsos kiküldetéséről értesíti Félegyháza város tanácsát.

105 U. o. L 35 F 1 Cs 4 Sz 30 jelzetű irat. Hrabovszky Zsigmond tanácsos levele Félegyháza város tanácsához 1863. július 11-én.

találjuk, Csernák lelkes segítőtársát és „buzgó apostolát”, aki a hatósági kényszer miatt távollevő Csernák helyébe lépett.

Szombati Ágoston 1823-ban Félégyházán született redemptus családból.¹⁰⁶ A redemptusoknak viszonylag gyorsabban polgárosuló kupec rétegének volt jeles képviselője, akinek magatartását az állattenyésztés és állatkereskedés érdekviszonyai határozták meg.¹⁰⁷ Szombati világos fejű, haladó gondolkodású személyiség volt. A nép gazdasági érdekeinek képviselője mellett szívügye volt a műveltség emelése is. A Felsőgalambos határrészben levő tanyáján 1858-ban megnyitott tanyai iskola sok éven át működött.¹⁰⁸ Szombati lelkes szervezője volt az olvasókörmek is.

A hatóság elleni fellépés miatt „népizgatásért” többször folyt ellene eljárás, „törvényszéki elítelt rab” is volt. A Hrabovszky által adott lehetőséget kihasználva Szombatiék a Félégyházára rokon, Móczár Ferenc pesti ügyvédet bízták meg a beadvány elkészítésével. Móczár igen hatásosan fejtette ki a pusztakeresők követeléseit. 28 pontban sorolta fel a birtokosoknak azokat a bevételi forrásait, amelynek felhasználását ellenőrizni óhajtotta. Megjegyezte, hogy véleménye szerint helyes gazdálkodás mellett nem következhetett volna be a lakosságot súlyosan nyomó 40 ezer forintnyi adósság; „az a végre kirendelt alapokból” a megörökített puszták árát rég ki kellett volna fizetni.

A birtokosok a beadvány tartalmának megismerése után nyomban óvást jelentettek be a panaszosokat képviselő Szombati Ágoston, Ficsór Ferenc, Vereb Antal és Móczár Ferenc személye ellen. Kérték, hogy a gyűlésen jelenlevők aláírásai híven igazolják, hogy a „panaszosokkal tartanak”. A pusztakeresők az ellenlépésre nem hátráltak meg, a tanács előtt is egy emberként erősítették meg megbízottjaikat.

Hrabovszky javaslatára a 28 pont kivizsgálására — mivel az hosszabb időt igényelt és levéltári adatok is szükségesek voltak — bizottságot hoztak létre. A pusztakeresőket Szombati Ágoston, Vereb Antal és Móczár Ferenc ügyvéd képviselte a bizottságban.¹⁰⁹ A birtokosági számadások felülvizsgálatát Tamási Antal számvevőre bízták. Tamási 1864. február 8-án a kerületen keresztül az alábbi okmányok felterjesztését kérte kivizs-

106 SBP Házassultak Anyakönyve II. 1805—1841. Szombati Ágoston első házasságkötésekor 1841-ben 18 éves volt. (410. oldal 138. sorszámú bejegyzés)

Házassultak Anyakönyve III. 1845—1868. 1858. febr. 3-i bejegyzés a 282. oldalon: Szombati Ágoston második házassága. Az anyakönyv szerint Szombati ekkor 35 éves volt.

A két házasságkötéskor beírt életkor összevetéséből megállapítható, hogy Szombati Ágoston 1823-ban született.

107 BKML—Kf Tanácsi és Közgyűlési jkv. 1860—61. 1860. aug. 8. 184. sz. határozat. Szombati Ágoston és több marhakupec a vásári- és piaci helypénz elengedését kérte.

108 BKML—Kf Közgyűlési jkv. 1857—59. 1858. aug. 24. A 378. sz. határozattal a Szombati Ágoston-féle tanyai iskolába Dongó Jánost választották meg tanítónak.

109 BKML—Kf Tanácsgyűlési jkv. 1863. 322. számú határozat július 15-én.

gálás végett: A Prémföldek 1848, 1849 és 1850. évi haszonbéréről és az 1848. és 1850. évben egyesek között kiosztott ferencszállási [Selymesi] „szőlő földek” örökáráról hiányzó (!) rendes számadásokat pótló eredeti naplókat, iratokat.¹¹⁰

Nem találni nyomát annak, hogy Tamási mire ment a számadásokkal. Az biztos, hogy a pusztakeresők ügyekkel nem jutottak előbbre. Hibáztak abban, hogy a számadások felülvizsgálatát kizárólag szakellenőrre bízták. Ez a terület volt az, ahol a birtokossági és tanácsi manipulációkat vagy legalább is egy részét fel lehetett volna deríteni.

Hrabovszky bár semmit sem tett a tanács ellen, mégis sikerült neki a szegényparasztok bizalmába férkőzni, mert levélben bátorítást adott nekik további harcukhoz. Úgy látták, hogy Hrabovszky az a személy, akinek közvetítésével a birtokosok és a tanács hatalmaskodását meg lehet szüntetni. Azt várták tőle, hogy a „Ferencszállási pusztát elosztja köztük és az urakat mind lecsukatja.”¹¹¹

Ma már tudjuk, hogy Hrabovszkynak a néphez nem sok köze volt. Ezt élete és működése igazolja. A politikai hangulatkeltést egyedül és kizárólag egyéni érvényesülése érdekében tette. Ez a megállapítás még akkor is állja a helyét, ha tudjuk, hogy később a pusztakeresőkkel való kapcsolatai miatt eljárást folytattak ellene, s állásából nyugdíjazással menesztették.

A parasztság reményeit és kilátásait felperzselő 1863. évi aszályt követően kellett volna a tanácsnak a megemelt adókat behajtania. A hatóság szorult helyzete alkalmat adott a pusztakeresőknek, hogy a tanács elleni fellépésükhöz újabb tömegeket nyerjenek meg. Az adók beszédese elleni tiltakozást és izgatást most már nemcsak a szegényparasztok között folytatták. Szombati Ágoston, Csernák László és Herczeg János révén akciójuk kiterjedt a csizmadia, az asztalos, a szűcs, a kovács és az ács céhekre is. A céhmesterek jelentették be a tanácsnak, hogy Szombatiék terjesztették a felhívásokat, hogy „lépjenek társaságokba”, vagyis szövetkezzenek a pótdadó beszédese ellen. Addig ne fizessék be az adót, amíg a városi tanácsal a „számadás meg nem történik”. Természetesen a birtokosok és a pusztakeresők számadásáról volt szó. A főbírói jelentésből tudjuk, hogy a felhívási példányok mind Csernák László kéziratjai voltak.

A pusztakeresők újabb fellépése ismét meggyőzhette a tanácsot, hogy szívós, elszánt ellenféllel állnak szemben. Az adófizetés elleni izgatás; a „városi közkormányzat” ellen intézett nyílt támadás a „városban egy idő óta ismeretes párt” növekvő erejére mutatott. A tömeghatás kibonta-

110 BKML—Kf Tanácsi iratok 1863. I. 35 f 1 cs 6 sz 4 jelzetű irat. Ferencszállás pusztá tagosítása ügyében kimerítő jelentés a főkapitánynak.

111 PÖLÖSKEI: Földmunkás I. köt. 73. oldalon.

kozásának megakadályozása végett az ügyészségtől szigorú intézkedéseket kértek.¹¹²

A helyzet kiélezettségére való tekintettel az ügyész még aznap intézkedett, hogy főkapitányi engedély bevárása nélkül Csernákék ellen — azonnali lefogásuk mellett — a vizsgálatot lefolytassák. A „Csernák féle zajongó párt” főnökeinek újabb cselekményét ugyanakkor népizgatásnak minősítette.

Kapva kapott a tanács az alkalmon, hogy kellemetlen ellenfeleit lakat alá tesse.

A főbíró a kerületi kapitánynak írt helyzetjelentésben elmondta, hogy Csernák László és „buzgó apostola” — Szombati Ágoston újabb ürügyként a városi pótdadó ellen izgattak, nyugtalanúságot szítottak. Figyelmeztetés és letiltás ellenére „naponta úzték fondorkodó népcsábitásaikat”, a könnyen hívó népet vérmes reményekkel kecsgettették a prémföld felosztását illetően s ezzel az „elégületlenség és engedetlenség örvényébe sodorták.” A szűk termés miatt úgy is eléggé aggályos jövőnk, — írta — még borúsabbá s Isten tudja, mivé tehetik. Kérte a kerületi kapitányt, hogy az elfogott két főcinkos (Csernák és Szombati) példás büntetést kapjon.¹¹³

Lefogott vezérek kiszabadítása végett a pusztakeresők azonnal akcióba léptek. Kezességet is vállaltak szabadlábba helyezésük esetére. De mivel a kezesek „mindannyian a felforgató párt tevékeny tagjai voltak”, a kérést a főbíró nem teljesítette. Az elfogott vezérek helyébe lépő Ficsór Ferenc és Vereb Antal a helytartótanácsához fordultak, hogy a tőlük erőszakkal elvett harkakötönyi számadások vizsgálatát érintő iratokat adassák vissza, a törvénytelenül letartóztatott Csernák Lászlót, Szombati Ágostont és Rácz Jánost engedjék szabadon; a reájuk egy évben kétszer is kivetett pótdadó ügyében tartsanak vizsgálatot, üldöztetésüket szüntesse meg a tanács.

A városi tanács a főkapitányon keresztül az ügyre vonatkozóan a felelőséget elhárította magáról. Tagadta, hogy iratokat vett volna el a panaszosoktól. A letartóztatásokat az adófizetés elleni izgatás miatt az ügyészség rendelte el. Az adózásra vonatkozóan azt a magyarázatot adták, hogy a városban kétféle adózási mód létezik: a helyi adó (párbér, kéményseprőbér, strázsabér), melyet a lakosság évenkénti osztályozása alapján szoktak kivetni és a városi pótdadó, amelyet „országos adóaránylag” állapítanak meg. A városi pótdadókra adott részletes magyarázatból derült ki, hogy Ferencszállás puszta a felosztás után még 8 évre sem volt egyénileg telekkönyvezve, az adót birtokarányosan fizették az „illető tulajdonosok.”¹¹⁴

112 BKML—Kí Tanácsi jkv. 1863. 406. sz. határozat aug. 31-én.

113 BKML—Kí Főbírói iratok 1863. 1405/1863. sz. irat.

114 BKML—Kí Tanácsi jkv. 1863. 1863. november 30. 590. sz. határozat.

Ez a gyakorlat erősítette a pusztakeresőkben azt a gyanúalapot, hogy a birtokosság a lakosság rovására indokolatlan előnyöket biztosít magának, visszaél helyzetével.

Az 1863. évi inség

Amikor a félegyházi szegényparasztság gazdasági- és politikai jogainak érvényesítéséért ádáz küzdelmet vívott, szemben találta magát a létalapját, az egész mezőgazdaságot fenyegető rémmel, az aszályal.

Az 1861 óta károkat okozó szárazságot 1863-ban rendkívüli nagy aszály, majd ezt még 3 évig szárazságok, jégverések, fagyok követték. Az aszálytól és az elemi károktól származó katasztrófális termés kiesés végveszélybe sodorta a külterjes mezőgazdasághoz kötött parasztságot.

„Maguk a gazdák is kalász szedőkké lettek. A termést néhol ökrös szekerek helyett talicskán és lepedőben hordták haza. Sok feles a gazdától kölcsönzött vetőmagot sem téríthette meg a termésből. Egy dinnye s egy ló egy árú volt.”¹¹⁵

A Duna—Tisza közti homokhátságon semmivel sem volt jobb a helyzet. A szárazság miatt tönkrement a legelő; az állatok tömegesen pusztultak el. Nem termett meg a mindennapi kenyér. A Jászkun Kerület a szárazság okozta inség problémáinak leküzdésére elrendelte az inségsegélyező bizottságok felállítását. Arra is volt gondja, hogy 1863 augusztusában — a várhatóan bekövetkező szociális kihatások miatt — a cselédek tömeges elbocsátását megakadályozza. Meghagyta az inségsegélyező bizottságoknak, hogy az esetlegesen felmerülő panaszokat az igazság és méltányosság alapján intézzék.¹¹⁶

A nagy aszály fenyegető rémét az 1863. június 12-i jégverés vezette be, amely Galambos, Halesz, Öreggalambos szőlőiben tetemes kárt tett. A tanács külön bizottságot küldött ki a károk felmérésére, hogy ennek alapján az adómérséklési kérelmet a kerületi kapitányhoz előterjeszthessék.¹¹⁷

Az inség kilátástalan nehézségei elé néző szegényparasztok kiutat keresve időlegesen a kivándorlásra csábító ígéretek hálójába kerültek. Az előnyös feltételek melletti földosztás reményében tömegesen akartak Oláhországba kivándorolni. A boldogulást keresők akciójára a központi szervek is felfigyeltek. 1863. augusztus 27-én Hrabovszky Zsigmond helytartótanácsi tanácsost küldték ki Félegyházára a kivándorlási mozgalom kivizsgálására és

115 ÉRKÖVI Adolf: Az 1863. évi aszályosság a Magyar Alföldön Pest, 1863. 5—6. oldalon.

116 BKML.—Kf Tanácsi jkv. 1863. 389. sz. határozat aug. 21-én.

117 U. o. 1863. június 13. 265. sz. határozat.

a szükséges intézkedések megtétele végett.¹¹⁸ Hrabovszky azonban nem utazott le Félegyházára, mert onnan a kivándorolni készülők néhány szervezője felkereste őt s tőlük a részletekre vonatkozóan is felvilágosítást kapott. Megtudta, hogy Félegyházán 800 családfő nyilatkozott kivándorlási szándékáról.

Időközben minden alföldi megye vezetője körlevélben utasítást kapott nyomozásra és az ügynökök felelősségre vonására. A Jászkun Kerület főkapitányának a kivándorlási mozgalomról a helytartóhoz írt leveléből tudjuk: Félegyháza a kivándorlási mozgalom egyik központja; a kivándorlás szervezői a pusztakeresők. A főkapitányi jelentésből az is kiderül, hogy Toldi István és Dora János házánál összegyülekezve talált 400 ember nem félegyházi, hanem Csongrád megyei lakos, akik a kivándorlási jegyzékbe való felvétel végett tartózkodtak ott.¹¹⁹ Valószínűleg részeként annak a 800 családfőnek, akikről Hrabovszky is tudomást szerzett.

Baky József jászkun kerületi esküdt 1863. augusztus 31-én közölte a félegyházi tanáccsal, hogy „a bukaresti kivándorlás ferde eszméjét szító” Toldi István, Dora János, Tóth Urbán, Schwartz Gáspár és Görög Lőrinc helybeli lakosokat tetten érte és a kerületi börtönbe záratta. Kérte vagyónuk összeírását és zár alá vételét. Felhívta a helyi hatóság figyelmét a „rajongó párt elleni éber gondosságra.”¹²⁰

Érdekes, hogy a tanácsi határozatban a felsorolt egyének közül csupán Toldi István és Dora János ellen tesznek intézkedést. A kivándorlási mozgalmat szervező pusztakeresők tiszta szándékát és körültekintő eljárását mutatja, hogy akciójuk lebonyolításához a helytartótanáctól és a bukaresti követségtől is kértek felvilágosítást. Éppen a bukaresti cs. kir. ügynökség 10718. számú elutasító levele alapján tudta meg a tanács is, hogy a „Moldva oláh kormányának” egyáltalán nincs telepítési szándéka. Mivel azonban a kivándorlás egy idő óta a lakosság egy részét nagy izgalomban tartotta, intézkedett a tanács, hogy az ügynökség levelének tartalmáról a lakosságot a szokásos közhirdetés útján tájékoztassák.¹²¹

A kivándorlási mozgalom ezzel úgy látszik, befejeződött. A földtulajdon elérésében, életük jobbításában bíznak egy reménnyel szegényebbek lettek.

118 SASHEGYI: Munkások és parasztok 429—430. oldalon Hrabovszky Zsigmond helytartótanácsos jelentése a helytartóhoz az Alföldön mutatkozó „kivándorlási forrongásról”.

119 SASHEGYI: Munkások és parasztok 430—431. oldalon: 1863. szept. 4. Jankovich György a Jászkun kerület főkapitányának jelentése a helytartóhoz a félegyházi kivándorlási mozgalmak ügyében indított nyomozás eredményéről.

120 BKML—Kí Tanácsi jkv. 1863. 1863. aug. 31. 405. sz. határozat. Baky József kerületi esküdt levele a félegyházi tanácshoz a kivándorlási mozgalom egyes szervezőivel kapcsolatban.

121 U. o. 1863. szept. 25. 402. sz. határozat. A bukaresti cs. kir. ügynökség 10718 sz. levelével kapcsolatos intézkedés. Közhirdetés a kivándorlási láz megszüntetése érdekében.

A várható gazdasági nehézségekre a korabeli viszonyok színvonalán szervezeten készültek fel. A télbe haladva a lakosság tartalékainak fogyása láttán a központi készletekből nyújtottak némi szociális segítséget.

1863 vége felé az aszály miatti inség enyhítésére a központi inségsegélyező bizottság 3000 mérő rozst utalt ki a város részére. A birtokosok érdekvédelmében úgy határozott, a tanács hogy az igényjogosultság elbírálásakor előnyben kell részesíteni a jégverés által károsodottakat. A közérdeket nem veszítve szem előtt, olyanoknak kell kölcsönt adni, akiknél garancia van arra, hogy vissza is tudják fizetni.¹²² A „közérdek” — amint látjuk — bezárult a birtokosoknál. Nincsen szó arról, hogy a szegényparasztokkal mi lesz.

1863. november 17-i tanácsülésen a „később felmerülhető szorultság enyhítése tekintetébül” — a pénztár korlátozott állapotára tekintettel —” ne hogy lehető szorultság eseteiben a lakosságnak némely része végképen segedelem nélkül hagyassék” — elrendelte a tanács, hogy a város részére 1000 véka körüli mennyiséget vissza kell hagyni.¹²³

Egy hónap múlva a tanácsülésen szóvátették, hogy a munkaképes vagyontalan „közsegélyért esdők” száma napról-napra szaporodik, kielégítésükre alap nem áll rendelkezésre. Határozatilag felkérték a járási kapitányt, hogy az országos segélyalapból eszközöljön ki támogatást a város számára.¹²⁴ A rendkívül nehéz helyzetre mutat, hogy a segélyezettnek csak heti fél kenyeret tudtak adni. Voltak olyanok, akik 3 hónapra, de olyanok is, akik „egyszer mindenkorra” 1 véka gabonát kaptak!

Nagyon rosszul álltak az intézmények is. A szegényápoló intézet vezetője 1863. december 5-én közölte a tanáccsal, mivel a „fűtés most már felette szükséges”, jó volna a szalma drágasága miatt barlangót beszerezni!

Az általános rossz helyzet miatt el nem titkolható aggodalommal nézett a tanács a tavasz elébe. Ekkor már látták, hogy sok vagyontalan család éhezik. December végén arról tárgyaltak, hogy a lakosság vagyontalan, de munkaképes tagjain hogyan lehetne segíteni. A legcélszerűbbnek a közmunka szervezését tartották. El is határozták, hogy a város „éjszaki és napkeleti oldalán” a gödröket elegyengettetik; Csólyosban a homokos területen erdőt telepíttetnek; a temetőben lévő nagyobb fákat kivágatják és a szegényápoló intézetnek adják.

A Jászkun Kerület első alkapitánya 1788/ki. szám alatt 1864. március 24-én elrendelte, hogy Félegyháza várost inségtizedekre osszák fel. Írják össze az inségeseket főleg a külső tanyákon. A legnyomorultabbak részére két- három házat rendezzenek be. Ezeket a szegényházakat hetenként két-

122 U. o. 1863. nov. 10. 550. sz. határozat.

123 U. o. 1863. nov. 17. 563. sz. határozat.

124 U. o. 1863. dec. 1. 606. sz. határozat.

szer vizsgálják meg gondosan, az orvos is rendszeresen ellenőrizze. A munkaképesek ingyen eltartást nem kaphatnak, őket közmunkára kell vinni.¹²⁵ A megelőző intézkedésekből már láttuk, hogy a félegyházi tanács a központi elgondolásokkal egyezően próbált a súlyosbodó nehézségeken úrrá lenni. Tizedenként szociális albizottságok működtek az ínségjogosultság elbírálása. A tanács az általános koldulást eltiltotta és azt a szerdai és szombati napokra korlátozta. Szigorúan meghagyta ugyanakkor, hogy csak engedélylyel rendelkező szűkölködők koldulhatnak.¹²⁶

1864. első harmadában a segélyre szorulóknak száma megháromszorozódott. A tanács a segély iránti tömeges kérelmekkel nem tudott mit kezdeni. 1864. januárjában az albizottságoknak olyan utasítást is adott, hogy a közsegélyt élvező muzsikuskigányokat jelentsék be. A részükre adott segély megtakarítható lenne, mivel a „farsang beálltával” élelemkeresetre alkalmuk nyílt.¹²⁷ A szomorú gazdasági helyzet valamelyes javítására 2000 véka rozs-kölcson felvételét határozta el a tanács 1864. január 19-én (20. sz. határozat).

A nyomor enyhítésére tervezett közmunka szervezést nem tudták megvalósítani, mert a zord időben a ruhátlan ínségesek képtelenek voltak dolgozni¹²⁸

Február végén már annyi volt a szűkölködő, hogy azoktól, akik melegéltetjuttatásban részesültek, megvonták a kenyéradagot.¹²⁹ 1863. november 7-től 1864. július 30-ig a tanács hetenként osztott kenyeret. A számadás 472 tételében 33 837 font kenyér kiosztása szerepel. Egy-egy család 4 vagy 8 font kenyeret kapott alkalmanként.¹³⁰

Ilyen nehezen még sohasem várta a tanács az aratást, mint ebben az évben. Már július végén sietett közhírré tenni, hogy a segélyezést abbahagyták, mindenki „önfentartásáról rendes kereset és szorgalom által gondoskodjék.”¹³¹

Az ínség enyhítésére szervezett közmunkák körül — úgy látszik — nem volt minden rendben, mert a legnehezebb napokban a tanács ismét a pusztakeresők támadásának célpontjába került. A fakitermelés körül tapasztalt visszaélések miatt a tanács hivatalos kiküldötteit nyilvánosan megtámadták és az előljárással együtt tolvajoknak, orgazdáknak nevezték. Az előljárásság mellőzésével házkutatásokat tartottak, kísérletet tettek, hogy a város-

125 BKML—Kí Tanácsi iratok 1864. L 35 f 1 cs 6 sz 40 jelzetű irat. A Jászkun Kerület első kapitányának 1788/k. i. sz. 1864. márc. 24-én kelt rendelkezése az ínség leküzdésére.

126 BKML—Kí Tanácsi jkv. 1863. December 28. 645. sz. határozat.

127 BKML—Kí Tanácsi jkv. 1864. 4. sz. határozat.

128 U. o. 65. sz. határozat.

129 U. o. 113. sz. határozat.

130 BKML—Kí Tanácsi iratok 1865. J 35 f 1 cs 8 sz 120 jelzésű irat. Az ínséges számadások felülvizsgálása.

131 BKML—Kí Tanácsi jkv. 1864. 388. sz. határozat.

házán fogvatartott embereiket kiszabadítsák; tettelesen ellenállva letartóztatásokat hiúsítottak meg. A pusztakeresők cselekedeteivel szemben tehetetlen volt a tanács.

A főbíró a „számadásokat hajhászó nép” megmozdulásait nagyon veszélyesnek tartotta. Úgy látta, hogy a nép legkönnyebben az előljáróságot sodorja el, ha a köznép hangulatát ingerlő felsőbb helyekre „járni kelések” és az „alattomos gyűlések” nem szűnnek meg.¹³²

1864. március 26-án „sietősen” kérte a főbíró a kormányzó kerületi alkaptánytól a „Csernák—Szombati-féle veszélyes csöcselék párt” valahárai megfenyítését, az előljáróság elleni botránys izgatás és nyilvános rágalmazás miatt.¹³³ A felterjesztésben azt is bejelentette, hogy ha megértést nem kapnak, kénytelenek lesznek hivataltársaikkal együtt hivatalukat letenni.

Érthető volt a főbíró elkeseredése, mert a felettes hatóságok által leküldött Szombati-féle bejelentésben foglalt tanácsi erőszakoskodások miatt kellett mentegetőznie s a tanács valóban nem kapott támogatást felügyeleti szervétől.¹³⁴

Miután Csernákék ügyükben ismét nem jutottak kézzelfogható eredményre — a már kialakult szokás szerint — a pusztakeresők másik csoportja, a ház- és szőlőbirtokosok újították fel a pusztarész kiadása iránti akciójukat 1865-ben. A Némedi Varga Károly által megfogalmazott kérelemmel a Jászkun Kerülethez fordultak. Mint ahogy már eddig is tapasztaltuk, a felosztási kules megmagyarázásánál ők sem jutottak tovább. A kormányzó alkaptányhoz az ügyben küldött főbírói válaszból tudjuk, hogy a pusztakeresők támadásának éle ismét a tanács ellen irányult. Ez a nyomás készítette a főbíró arra, hogy az előjárók lemondását kilátásba helyezze. A jelentés szerint Csernáknek és Némedi Vargának „nyughatatlankodása” abban rejlik, hogy munka helyett a „szegény néposztály adóztatását tűzték ki maguknak kényelmes életmódu”. A jelentés célzott itt azokra a pénzbeli adományokra, amelyeket Csernákék a néptől kaptak ügyük folytatásához. „A szegény birtoktalan népet folyvást azzal ámítják — írja a jelentés —, hogy a Ferencszállási pusztát Ő Felségénél megnyerték, s legközelebb kiosztandják s ezt csak a Főkapitány s a városi Előljáróság hátráltatják a felsőbbi végzés el-sikkasztásával.”¹³⁵ Éles, kemény hang ez. A főkapitány és a tanácsvezetők nyílt bírálatához Csernákék a tömegek támogatásától vették a nem mindennapi bátorságot és állhatatosságot.

Az ismertetett ügymenetből láthattuk, hogy a pusztakeresők a pusztafel-

132 BKML—Kf Főbírói iratok 1864. 485. sz. irat.

133 U. o. 1864. márc. 21. 506. sz. irat.

134 U. o. 1864. júl. 26. 1341. sz. irat.

135 BKML—Kf Főbírói iratok 1865. 979. sz. irat.

osztással kapcsolatban már semmi újat nem tudtak mondani. A hosszú éveken át folytatott érveléseiket nem tudták kellő adatokkal, tényekkel alátámasztani. A tanács jogilag jól megalapozott védekezése minden fórumnál elégséges volt a támadások kivédésére.

Csernák és Szombati 1865. szeptember 4-i újabb kérelmére a tanács már meg sem ismételte a szokott elutasító válaszát, hanem a megváltozott helyzetnek megfelelően kijelentette, hogy Ferencszállás pusztája és az osztatlan Csólyos pusztának kezelése a helybeli közbirtokosság „magánügye”, ez a tanács hatáskörébe nem tartozik, kérelmükkel forduljanak oda.⁽¹⁾¹³⁶ A kért okmányok kiadására vonatkozóan kijelentette a tanács, hogy azokat kiadni nem tudja, mert azok nincsenek a tanács kezelésében.

1865. október 15-én — amikor Csernák és Szombati az országbíró helyetteséhez benyújtott kérésük elintézését sürgették — a tanács az előbb ismertett határozatára hivatkozva a kérelmet tárgytalannak minősítette.

Az 1865. évi követválasztások politikai hatásai

A nemzetközi helyzet, a belpolitikai erőviszonyok alakulása a Schmerling-provizórium bukásához vezetett. Ferenc József 1865 nyarán Schmerlinget elbocsátotta, visszavonta a februári pátenst és 1865. decemberére összehívta a magyar országgyűlést. A félegyházi tanács 1865. október 5-i ülésén megtárgyalta az 1865. december 10-re összehívott országgyűlés előkészítésének helyi feladatait, kinevezte a követválasztási központi választmányt és meghagyta, hogy a választást az 1848. évi V. tc. szerint készítsék elő.¹³⁷

Az 1865. évi követválasztások előkészítésében a tanács vezetői nem hagyhatták figyelmen kívül az 1863—64 évi ínséges idő és a pusztakeresőkkel folytatott harc tömegpolitikai hatását. Olyan jelöltet kellett tehát állítaniok, aki működésével kifejezi a birtokosság érdekeit, de a nép bizalmát is elnyeri. Mindkét szempontot megtestesülni látták Hrabovszky Zsigmond helytartó-tanácsi tanácsos személyében.

Az 1865. évi követválasztások előkészítése újabb alkalom volt arra, hogy a tömegek a tanáccsal szembeni elégedetlenségüket kinyilváníthassák, más jelölt keresésével politikai kibontakozást keressenek. A pusztakeresők vezetői felhívásokat adtak ki az új eljáróság választásának szükségességéről is azzal az elhatározással, hogy soraikból kell az új eljárókat megválasztani.

¹³⁶ BKML—Kf Tanácsi jkv. 1865. Szept. 4. 452. sz. határozat.

¹³⁷ U. o. — okt. 5. 492. sz. határozat az országgyűlési képviselők választásának előkészítéséről.

Hrabovszky Zsigmond tanácsos, kivizsgáló biztos működése elé — mint már tudjuk — kezdetben nagy várakozással tekintettek a pusztakeresők, akiknek bizalmát sikerült Hrabovszkynak megnyernie. 1865 októberében küldöttség útján levelet juttattak el a félegyházi származású Balajthy Vendel jászkún főkapitánynak. Ebben kérték, hogy a követválasztási előkészületekben igazságos ügyüket támogassa és segítse, hogy Hrabovszky Zsigmond legyen az országgyűlési követük, mert egyedül csak benne van legfőbb reményük. Nem hallgatták el azonban őszinte fájdalukat, hogy idegent kénytelenek választani, aki ráadásul a kormány embere is. Később Hrabovszky követi tevékenységéből meglátták, hogy előzetes aggodalmuk alapos volt.¹³⁸

Hrabovszky kiélezett politikai helyzetben 1865. október 22-én érkezett Félegyházára, hogy követi jelölését személyesen is előkészítse. Követjelölti beszédében a pusztakeresők programjának látszólagos elfogadása, annak hangoztatása nagyon idegenül csengett. A város vezetői — ismerve Hrabovszky valódi szándékát — bíztak abban, hogy a kedélyeket lecsillapítja, a népet megnyugtatja.¹³⁹ De ennek ellenkezője történt.

A feszült, kiélezett politikai helyzetet jól tükrözi a tanács hangulatjelentése is. „A félre vezetett tömeg nyílt kitoréssel fenyeget . . . az előbbkelő osztály a felszított csócselék (!) közeli dühének van kitéve . . .” (561/1865.-számú hat.)

Ilyen körülmények között választották meg Hrabovszky Zsigmondot 1865. november 29-én Félegyháza országgyűlési képviselőjévé.¹⁴⁰ Sőt 1866 augusztusában az április elején lemondott Hrabovszkyt ismét országgyűlési képviselővé választották, mint azt tudjuk Keserű Mátyásnak, a követválasztási választmány elnökének községi gyűlésen elhangzott jelentéséből.¹⁴¹

Hrabovszky személye a követválasztások időszakában sokat veszített népszerűségéből a pusztakeresők szemében. Sokan szívesebben látták volna más jelöltet; nagyon sokan éppen Csernák Lászlót, a mozgalom vezetőjét. Ez érthető is. A pusztakeresők a követi pozícióval erősödve nagyobb reményeket táplálhattak volna, hogy igazságukat ki tudják deríteni.

A jelölés időszakában Ficsór Ferenc, Ficsór László, Juhász Sándor és Herédi Szabó Imre 1865 októberében panaszt emeltek a főtárnokmesternél a tanács ellen, hogy alkotmányos jogukban, a „követkeresésben” gátolta

138 BKML—Kf Tanácsi iratok 1865. F 62 cs 10 sz 46 jelzésű irat. Kelt 1865. október 21-én. Ficsór Ferenc, Ficsór László, Juhász Sándor és Eszik Ferenc pusztakeresők levele Balajthy Vendel jászkún főkapitányhoz Hrabovszky Zsigmond követválasztási ügyében.

139 PÖLÖSKEI: Földmunkás I. köt. 73—74. oldalon.

140 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1865. Dec. 19. 618. sz. határozat. A követválasztási választmány jelentése.

141 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1866. Aug. 26. 326. sz. határozat. Keserű Mátyás követválasztási választmányi elnök jelentése.

őket. A tanács a panaszra az alábbi választ adta: „Csernák László teljesen vagyontalan lévén, de egyéb törvény megkívántató kellékekkel sem bírván, követválasztói képessége nincs, . . . nem létező követválasztói jogában nem gátoltatott.”¹⁴²

A tömeghangulatot nagyon forróvá tette az is, hogy az adózás elleni izgatásért bebörtönzött és büntetését letöltött vezért, Szombati Ágostont nem engedték szabadon. Csernák László több száz polgár nevében kezesség mellett kérte Szombati szabadlábura helyezését. Kissé megkésve, 1865. decemberében az ügyész a kérést teljesítette.¹⁴³

A mozgalom gyengeségét mutatja azonban, hogy a pusztakeresők a kedvező politikai légkört nem tudták céljaik elérésére felhasználni.

1866-ban Csernák és Szombati vezetésével még tettek egy nagyobb tömeget mozgató kísérletet. Április 11-én 502 személy nevében Török Bálint országbíróhoz fordultak. Beadványukban jelezték, hogy 1865. szeptemberében a ferencszállási és csólyosi puszták felosztásával kapcsolatban előterjesztett jogsérelmeikre orvoslást nem nyertek, „pusztai jogaikat tartalmazó okleveleket” sürgetésre sem kapták meg. Kérték az országbíró, hogy részükre a pusztai birtokukról szóló okiratokat, „szabadalmaikat” két hiteles másolatban adassa ki.¹⁴⁴

1866. április 26-án Szombati Ágoston több száz félegyházi lakos nevében kérte a tanácsot, hogy a „kérdéses pusztában” az adás-vevést és a cserét szüntesse meg, illetve függessze fel, amíg a földkönyvek megvizsgálása után a „törvény rendes utyán el nem igazítatnak . . . mert tsak a fundális könyvekből fog kitünni kik járultak a megváltáshoz.”¹⁴⁵ Szombatiék bíztak abban, hogy az országbíró intézkedésére a szükséges okmányokat meg fogják kapni. A tanács sietett — mint már sokszor — az „alaptalan” kérelmet elutasítani. Sőt magabiztosan elhatározta, hogy közhírré kell tenni: „A városban tudvalévőleg alávaló kenyérkeresetből űzött népámitásnak hitelt nem adva a birtok adás vételét s cseréjét mindenki szabadon űzheti.”¹⁴⁶

Szombati Ágoston a pusztakeresők érdekeinek képviselőjeként 1866. április 29-én a földek szabad adásvételét publikáló tanácsi hirdetmény ellen a piacon fellépett és a hatósági intézkedés ellen erőteljesen izgatott.

142 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1865. 561. sz. határozat.

143 BKML—Kf Főbírói iratok 1865. 561. sz. irat.

144 BKML—Kf Főbírói iratok 1866. Május 2. 665. sz. irat.

145 BKML—Kf Tanácsi iratok 1865—66. L 35 f 1 es 10 sz 104 jelzésű irat. A fundális könyvek voltak tulajdonképpen a telekkönyvek.

146 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1866. Ápr. 28. 145. számú határozat.

A hatóság le akarta ezért fogni, de Szombati ennek neszét véve elbújt a hatóság elől.¹⁴⁷

Szombati akciója a tanács hatalmaskodása ellen, a puszta újra felosztásának elérésére irányult. Kitűnik ez az 1866. évi novemberi tanácsi jegyzőkönyvből is. Szombati — „a népet akkép csábitotta a piaczon — mondja a tanácsi határozat —, hogy az előjárásnak ne hidjen, s a ferencszállási birtokra nézve minden adásvétel és csere kötésektől ovakodjék, mert azon puszta újra fog felosztatni.”¹⁴⁸

Tiszteletre méltó Szombatinak ez a nagy állhatatossága, de az eddigiekből már világosan láthattuk, hogy a puszta újra osztásának lehetősége egyre messzebb került a megvalósulástól. Mind szembetűnőbben lehetett megállapítani, hogy a pusztafelosztás törvényességének vizsgálata a hatósági szerveknél teljesen háttérbe szorult. Az ismételt és különféle fórumokhoz küldött kérelmek nem jutottak tovább a másolatok kiadása törvényes formáinak meghatározásánál. Hosszú évek harca után az ügyész sem tett már többet, mint felhívta az előjáróság figyelmét a „felek irányábani higgadt és készséges” eljárásra.¹⁴⁹ A fellebbviteli szervek intézkedése is arra irányult, hogy a tömeges kérelmezést egyedi ügyekre szabdalja szét, megbontva ezzel is a pusztakeresőknek a tanács ellen kialakult egységét, cselekvőkészségét. Csernák és Szombati kikapcsolása után örökükbe lépő Nagy Péter Flórián a pusztakeresőknek sokszor és eredménytelenül ismételt régi követelését újította fel 1866. november 30-án.

Nagy Péter Flórián a mozgalom kezdeti szakaszában tevékenykedő Nagy Sándor fia 1828. március 28-án Félegyházán született redemptus családból. Apja nyomdokain haladva, mint iparos állt a pusztakeresők élére. Küzdelmes élet után 53 éves korában tüdőbajban halt meg 1880. szeptember 8-án.¹⁵⁰

A tanács magabiztosan utasította el Nagy Péter Flóriánéknak a váltásági könyvek teljes terjedelmében való megmutatására, illetve a teljes másolat kiadására irányuló kérelmét. A helytartótanács 53.654/1866. k. sz. elvi állásfoglalására hivatkozva kijelentette, hogy csak egyes konkrét ügyekről lehet hiteles másolatot kiadni.¹⁵¹

Az 1866. december végén újra bekapcsolódó Szombati Ágoston, Nagy Péter Flórián, öreg Pap Pál, Volentér József és Forgó József ellen Aczél

147 U. o. 1866. június 16. 214. sz. határozat.

148 U. o. 1866. nov. 24. 404. sz. határozat.

149 U. o. 1866. aug. 18. 320. sz. határozat.

150 SBP Kereszteltek Anyakönyve VI. 1823—1839. 195. oldalán 1828. márc. 8-án Nagy Péter Flórián keresztelésének és a Halottak Anyakönyve VII. 1874—1882. 920. sorszám alatti 1880. szeptember 8-i bejegyzésében Nagy Péter Flórián halálának adatait találjuk.

151 BKML—KI Tanácsi jkv. 1866. Nov. 30. 476. sz. határozat.

Lajos kerületi kapitány az „előjáróság ellen rossz szándékból felsőbb helyen felhozott koholmányok és rágalmak miatt” elrendelte a vizsgálatot.¹⁵²

A tanács vezetői óvatosak voltak. Nem akarták, hogy az ügy miatt újból a tömeg támadásának kereszttüzébe essenek, ezért elfogultságra hivatkozva a kivizsgálás feladatát nem vállalták, hanem külön vizsgáló bizottság kiküldését kérték.

Nagy Péter Flórián és társai 1867-ben ismét eljutottak a legmagasabb fórumokig az iratok kiadásával kapcsolatos kérelmükkel. Azonban ez az akciójuk — mint a többi megelőző — eredménytelenül végződött.

A kiegyezést követő politikai mozgólódások adnak új reményt a pusztakeresőnek a feudális jellegű földjogokért való küzdelemhez.

A PUSZTAKERESŐK ÉS AZ ALFÖLDI PARASZTMOZGALOM

Az 1867. évi kiegyezés egyrészt az adott erőviszonyokon alapuló kompromisszum, másrészt a polgári átalakulás lényeges követelményeit ki nem elégítő, antidemokratikus megoldás volt. Az uralkodó osztályok megegyezése a polgári forradalmat az ország függetlenségéért és demokratikus átalakításáért vívott harc elveinek feladásával zárta le. A kölcsönös engedményeken alapuló megegyezés során az osztrák nagytőkés és nagybirtokos osztály megosztotta a monarchia területén élő nemzetek feletti uralmát a magyar nagybirtokos és nagytőkés osztályokkal. A két központú monarchiában a magyar uralkodó osztályok szabad kezet kaptak a magyar nép és a Magyarország területén élő nemzetiségek kizsákmányolására, amiért viszont cserében lemondtak a nemzeti függetlenség fontos feltételeiről: az önálló külpolitikáról, a nemzeti hadseregről, az önálló vámterületről és az önálló pénzrendszerről.

A kiegyezés már az előkészítés és megkötés idején széles körű ellenzést váltott ki a monarchia népeiből és a magyar társadalomból. Kossuth az Ausztriától való teljes elszakadás alapjáról támadta a kiegyezést és a 67-es rendszert. Bírálatának társadalmi jelentősége túlnőtt saját korán, mai napig ható, közgondolkodást formáló erőként hatott.

Az abszolutizmus rendszerének megszüntetése új reménységgel töltötte el az embereket. A kiegyezés első következményei: a megyei autonómiák visszaállítása, a sajtó- és gyülekezési szabadság megadása alapot is szolgál-

¹⁵² U. o. 1866. dec. 22. 504. sz. határozat.

tattak ehhez. A szabadabb légkör a társadalmi- és politikai élet fellendülését eredményezte, amelynek jelentőségét a tömegesen megalakuló különféle egyesületek, egyletek, körök növekvő politikai tevékenysége fémjelzett. Ebben a folyamatban mindinkább rendeződött a kiegyezés elleni politika erővonala és hajtóereje. A kiegyezés iránt még esetleg illúziókat tápláló parasztságot a rideg valóságra ébresztették a kormánynak azok az intézkedései, amelyek a kiegyezés törvénybeiktatásával és a koronázással egyidejűleg az esedékes és elmaradt adók gyors és kíméletlen behajtását rendelték el. Az új rendszer pénzszükségletének előteremtéséhez az 1867-es aratást adószedési hadjárat követte. A zálogolások, árverések politikai ellenhatását a fogyasztási adók emelése, a növekvő katonatartási terhek erősítették fel. Mindezekhez csatlakozott a jobbágyfelszabadítás még elintézetlen kérdéseiből táplálkozó paraszti csalódottság politikai nyomatéka, a közigazgatás reformjával jelentkező további jogvesztés.

A kiegyezés elleni politikai fellépés megszervezése

A kiegyezés idején kialakuló politikai pártok nem voltak homogén osztálypártok. Ezek eleve kis csoportonként jöttek létre és politikai nézetük és gyakorlatuk síkján a kiegyezéssel kapcsolatos álláspontjuk szerint különböztek egymástól. A Deák-párt mindazokat a csoportokat foglalta magába, amelyek a kiegyezés adott formáját elfogadták, annak fenntartását és védelmét legfőbb politikai feladatuknak tekintették.

A viszonylag egységesebb jellegű, nemesi kisbirtokosok vezette balközép elvileg helyeselte és elősegítette a kiegyezést. A kormány lojális ellenzéként a kiegyezés gyakorlati végrehajtásától tette függővé cselekvése politikai tartalmát. A kiegyezés elleni tömegmozgalom hatására az ún. bihari pontokkal 1868. április 1-én áttért az álradikális ellenzéki politikájára. A szélsőbal a közép- és kisbirtokos nemességet, az értelmiség alsóbb rétegét, a kispolgárság egy részét és a jómódú parasztságot foglalta magában. Összetételénél fogva sokat megőrzött az 1848-as radikális hagyományokból. Kossuth nevével, a polgáridemokratikus eszmékért szálltak síkra. Az alföldi parasztmozgalmak váratlan erejétől, forradalmi irányától azonban a párt vezetői is megrettentek. 1868. április 2-án a 48-as párt nevet vették fel. Programjukban a 48-as alkotmányra hivatkozva Magyarország függetlenségét: önálló hadügyet, külügyet, és pénzügyet követeltek az 1848-as törvények teljes visszaállításával és a társadalmi demokratizmus továbbfejlesztésével. Az új párt programja hangsúlyozta azonban, hogy követelését alkotmányos, békés úton kívánja megvalósítani.

A kiegyezés után Kossuth állandóan tanácsokat, feladatokat adott a szélsőbalnak. Nagy hatással voltak a szélsőbal párt vezetőire, még inkább a párthoz csatlakozó néptömegekre Madarász László levelei is, amelyekből kirajzolódott a független, demokratikus Magyarország kialakításának programja. Madarász népszerűsítette a parasztság forradalmi erőit összefogó és mozgósító demokrata köröket.

A szélsőbal lapjai, a Magyarország és később a Nép Zászlója a szabadságharcról, annak nagy alakjairól írott megemlékezéseivel, méltatásaival hozzájárultak ahhoz, hogy a program a parasztság széles tömegeit mozgósítsa a kiegyezés elleni küzdelemre.

Az Asztalos-féle mozgalomban tetőző népi megmozdulás lényegében a demokrata körök és olvasó egyletek szervezésével indult el.

A demokrata körök Kossuth tanácsára a kiegyezést árulásnak minősítették. Nemzeti függetlenséget, a nép érdekeinek védelmét és politikai szabadságjogokat követeltek hangsúlyozva, hogy erre csak „az 1848-iki teljes alkotmány” visszaszerzése és továbbfejlesztése révén lehet remény.

A demokrata körök mozgalma az alföldi mezővárosokban, ahol a földtelen és törpebirtokos szegényparasztok nagy tömege koncentráldott, különösen jó talajra talált és gyorsan fejlődött. Ezekben a városokban már az abszolutizmus idején a közlegelők felosztásáért, a községi önkormányzat demokratizálódásáért folyó harc ellentétei feszültek.

Az alföldi demokrata körök szervezésében döntő szerepe volt a városi vezetőséggel szemben álló kecskeméti ügyvédnek, Asztalos Jánosnak,¹⁵³ aki a demokrata körök Madarász József általánosságait tartalmazó programjával szemben radikális programot dolgozott ki. Az általa szervezett népgyűlések, összejövetelek tartalmát Kossuth leveleinek és a Szélsőbal lapjainak felolvasása, a helyi visszasságok leleplezése és a városi hatalmaságokat támadó beszédek adták. A politikailag átforrósodott gyűlések lelkes hangulatában a kiegyezés tagadása mellett felhangzott a nincstelenek és a szegényparasztok követelése is a puszták és legelők igazságos felosztásáért és a városi vezetés demokratizálásáért.

Az erőteljesen fejlődő demokrata körök mozgalom eleinte elégedettséggel töltötte el Madarász Józsefet.¹⁵⁴ Később már maga is ellene fordult a kibontakozó forradalmi hullámnak, látva az annak tartalmi változásában rejlő politikai veszélyeket.

Toldi István emlékiratában Kossuth nevével való spekuláció vádjával illette a szélsőbalt. Kossuth neve, melyet sokan lelkesüléssel, némelyek

¹⁵³ Asztalos János személyéről és politikai tevékenységéről hiteles és részletes adatokat kaphatunk Krajinák Nándor: Az 1868. évi parasztmozgalom című tanulmányából.

¹⁵⁴ MADARÁSZ: Emlékirataim 380. oldalon.

gyűlölettel, de senki sem ejtett ki azelőtt tisztelet nélkül, . . . a tisztátalan szándékok, a politikai erkölcsstelenség symbóluma lett, . . .”¹⁵⁵ Toldi véleménye is megerősíti a demokrata köri mozgalom hangsúlyozott politikai jelentőségét.

A demokrata köri mozgalom kibontakozása a pesti demokrata kör megszervezésével kezdődött. A Pesti Demokrata Kör szervezeti szabályzata a szervezeti felépítés mellett a 48 visszaállításáért folytatott harc országos kereteit, szervezeti formáit is meghatározta azzal a céllal, hogy az egész országot behálózó demokrata körök egységes szervezetének a szélsőbal párt legyen a vezető ereje.

A szélsőbal párt által kiadott demokrata köri program és szervezeti szabályzat segítette a kiegyezés utáni függetlenségi mozgalom kiterjedését. Az 1868 elején országosan szerveződő demokrata körök szervezettsége és programja inkább a parasztmozgalom kibontakozásának irányába hatott. A Jászságban a hatósági kényszertől tartva visszafogottan szerveződött a mozgalom. Sokkal szervezettebben és eredményesebben indult ez a Nagy-kunságban. Szervezetileg legerősebb demokrata körök a Kiskunságban jöttek létre (Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kiskunlacháza, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás)¹⁵⁶. Az Asztalos János vezette radikális parasztmozgalmi láncba estek bele Kecskemét központtal Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Szeged, Hódmezővásárhely, Makó stb. nagyobb népességű, paraszti tömegeket koncentrálnó városok szerveződő demokrata körei.

A parasztmozgalom fejlődésének fellendítésében 1868. február elejétől nagyon fontos szerepet kapott Madarász József ún. kérvényezési akciója, amelyet a Kossuthtól kapott iránymutatások szerint indított el. A petíció a 48-as alkotmány visszaállítása mellett adóleszállítást, adóreformot, népoktatást, amnesztiát, a hadsereg létszámának csökkentését, a háborús feszültség enyhítését stb. követelte.

Országszerte a megalakult és az alakulóban lévő demokrata körök tagjai terjesztették a felhívást, gyűjtötték az aláírásokat. Az országossá váló demokrata köri mozgalom területenként más és más szervezettségben, más és más politikai hatásfokkal működött, kétségtelen azonban, hogy a kecskeméti demokrata kör eszményképe és példamutató központja lett a XIX. századi alföldi parasztmozgalomnak.¹⁵⁷ A mozgalom lelke, Asztalos János ügyvéd eleve úgy fogta fel feladata lényegét, hogy Kecskeméten

155 TOLDI István: *Öt év története 1867—1872.* 78. oldalon.

156 KISS: *Jászkunsági* 52—57. oldal.

157 PÖLÖSKEI: *Földmunkás* 93. oldal. KRAJNYÁK: 1868: 133. oldal.

olyan demokrata kört kell alakítani, hogy kisugárzó példájára „a körüle levő 7—8 népesebb városban is megalakittassanak . . .”¹⁵⁸ hasonló körök.

Asztalos János a kecskeméti demokrata kör megszervezésében a politikailag jól bevált tizedenkénti (kerületenkénti) olvasóköroket megtartotta. Gyakran megfordult ezekben, beszédeket tartott és egyben politikai érveket is gyűjtött. Az olvasókörokbén olvasták fel még 1867-ben Asztalos proklamációit, amelyekről Ráth Károly, a királyi ügyek igazgatója ezt mondotta: „A két rendbeli proklamációt . . . nem azokhoz intézte, akiket az 1848-as törvények választójoggal ruháztak fel, hanem általánosan a néphez, tehát a választójoggal nem bíró tömeghez, melyet csak a forradalom tekint politikai jelentőségű tényezőül.”¹⁵⁹

A nép szervezésének ez a módja a szélsőbaltól már teljesen idegen volt. Madarász József figyelmeztette is Asztalost, hogy a jövőben hasonló eljárástól tartózkodjon. Politikai szakadásra egyelőre nem került sor, mert a szélsőbálnak a parlamenti küzdelmekhez a gyorsan terjedő Asztalos-mozgalom politikai sikereire szüksége volt.

Így érthető meg, hogy a kecskeméti Demokrata Kör 1868. február 23-i alakuló ülésére Madarász József mégis leutazott, noha olyan kecskeméti hírei és intelmei voltak, „hogy az úri faj irtózik Asztalostól, ne is szövetekezzen vele . . .”¹⁶⁰ (A részére felkínált elnöki tiszte nem is fogadta el.) A tizedenként nemzeti zászlók alatt felvonuló, 48-as dalokat éneklő tizenötözres ünneplő tömeg megalakította a demokrata kört; elnökévé Horváth Györgyöt, alelnökévé Asztalos Jánost választotta meg.

A kecskeméti városi demokrata kör megtartotta a tizedek olvasóköreit s ezek alkották a jól szervezhető kisebb politikai egységeket. A 11 kis olvasóköronek 1—1 elnöke és 12—12 választmányi tagja volt. Belőlük tevődött össze a városi szervezet vezetősége. Szervezetileg tehát különbözött a Pesti Demokrata körtől.

A szervezeti különbség mellett a kecskeméti demokrata kör összetételében is különbözött a pestitől. Ugyanis tagságát parasztok, szegényebb iparosok és értelmiségiek alkották. A kör kívánatos összetételéről ezt írja Asztalos János: „Itt valódi demokratikus népkör, célnak megfelelően csak a romlatlan jellemű, hazájának boldogságáért rajongó iparos és földmivelő osztályból alakítható.”¹⁶¹ E megállapítása más városok szerveződő mozgalmanak is iránymutatás volt.

158 KRAJNYÁK: 1868. 132. oldal.

159 PÖLÖSKEI: Földmunkás 90. oldal.

160 MADARÁSZ: Emlékirataim 379. oldal.

161 A Nép Zászlója 1868. január 25.

1868. február végén, március elején dolgozta ki Asztalos János Madarász Vilmossal¹⁶² az alföldi demokrata körök közvetlen megszervezésének, az alföldi parasztság egységes irányításának tervét.

Asztalos János cikkeiben, röpirataiban a függetlenség és a demokratikus feladatok egységes programját figyelhetjük meg. A mozgalom tömegesítésének eszközei az egyéni agitáció, a proklamációk, a körök szervezése és a népgyűlések voltak.

Az eszközök összehangolt alkalmazásával, a célok világos megfogalmazásával érte el Asztalos János, hogy Kecskemét az alföldi parasztmozgalom szervezője, a vidéki demokrata körök irányítója és példaképe lett.¹⁶³

Elmondhatjuk, hogy a demokrata kör mozgalom nem a szegényparasztság kizárólagos szervezkedése volt, hanem olyan népi megmozdulás, amelyben az elszegényedett parasztsággal együttérző iparosok és polgári értelmiségiek összefogása valósult meg 1848 szellemében. Szó sem lehetett azonban a parasztság antifeudális egységéről. A félegyházi pusztakeresők mozgalmában is világosan érzékelhetjük a társadalmi kibontakozást gátló megosztottságot.

A források mindegyike azt állapítja meg, hogy a demokrata körök szervezési kereteit a különféle olvasóköri körök, egyesületek adták. Sőt, hogy később a hatósági kényszerrel feloszlott demokrata körök helyett az újonnan alakuló olvasóköri körök lettek a paraszti törekvések továbbvivői. A megállapítás általánosságban elfogadható, azonban egyes konkrét részvizsgálatok érdekes eredményeket adhatnak, mint látni fogjuk ezt a félegyháziak esetében is.

A kiskunfélegyházi demokrata kör mozgalom

Kiskunfélegyházán a demokrata körök szervezése idején három társadalmi egyesület (kör) működött.

A Kun-Félegyházi Kaszinó, más nevén Társalgó Egyesület 1838-ban alakult, alapszabályát „konzervatív” ténykedésére való tekintettel 1851-ben az abszolutizmus kormánya is megerősítette. A Kaszinó kb. 120 tagja az

¹⁶² Madarász Vilmos az 1848–49-es forradalom és szabadságharc egyik kiemelkedő vezetőjének, Madarász Lászlónak fia a kiegyezés után hazajött. Vándorszínészként az országot járva megismerte a nép hangulatát, a függetlenséghez való ragaszkodását. Látva a kecskeméti demokrata kör országos tekintélyét, Asztalos János kiváló vezetői képességét, maga is beállt a mozgalom szolgálatába. A félegyházi események előkészítője és szervezője volt.

¹⁶³ KRAJNYÁK: 1868. A kecskeméti események részleteit itt megtaláljuk. Mi csak egyes kérdéseket érintünk annyiban, amennyiben ez témánk jobb megértéséhez szükséges.

úri vezetőrétegből és a nagybirtokosokból került ki. Tagsága 1867-ben kibővült a „kereskedő osztály értelmesebb elemével.”¹⁶⁴

Programjában mindig hangsúlyozta a politikamentességet. Csak el nem kerülhető körülmények között nyilvánított politikai véleményt. Így történt ez 1868-ban is, amikor Asztalos János Kecskemétről felszólította az együletet, hogy a demokrata kör alakításában működjek közre. „Méltóságos visszautasítás volt . . . a felelet.”¹⁶⁵ A Társalgó Együletre Asztalos János tehát a félegyházi politikai szervezésben nem számíthatott.

A város polgárosuló elemeiből, főleg iparosokból és értelmiségiekből alakult meg 1861. március 10-én a Népkör.¹⁶⁶ Alapszabálya kiemeli az olvasóköri-jelleget, hangsúlyozva, hogy a „vallás és politikai, — úgy minden felsőbbbségi rendelethez vonatkozó vitatkozások, mint egyesület erkölcsi céljával merően ellenkezők — száműzetnek.”

A politikai ellentéteket kerülő alapszabályt a M. kir. Helytartótanács 33.150 számú rendelkezésével 1862. május 31-én jóváhagyta. A Népkör együleti igazgatója (elnöke) Fazekas Alajos redemptus, ügyvéd lett. Ő készítette el a még 25 évvel későbbben is érvényben levő körüli alapszabályokat. Ő az, akit 1869-ben balközép programmal országgyűlési képviselővé választottak Félegyházán. Maga ez a tény is megmutatja valamelyest a Népkör munkájának politikai irányát. A Népkör első jegyzőjévé ifjú Makai Imrét választották meg. A Felsőtemetőben lévő vöröshomokkő sírjelen olvashatjuk:

*Itt nyugszik ifjú MAKAI IMRE
ki volt politikai író,
de magához szólítá
a mennyei bíró.
Élt 30 évet. Meghalt 1863. I. 15.¹⁶⁷*

A Népkör alapszabályi „politikamentességét” az abszolutizmus politikai enyhülésével hozhatjuk összefüggésbe. A Népkör 25 éves jubileumán az ismeretlen cikkíró nyíltan megvallja, hogy az 1860-i októberi diploma „távolabbról tekintve szülő apja a polgárság jelen egyesületének is.” Holló Lajos, aki 1887 és 1918 között függetlenségi programmal Félegyháza országgyűlési képviselője volt, ünnepi beszédében a Népkör 25 éves történetéből ezt a tanulságot vonja le: „tartós létet ezen egyesületnek csupán a céljai-

164 EMLÉKLAPOK a Kun- Félegyházi Kaszinó fennállásának ötven éves ünnepére 1888. április hó (Szeged. 1888.) 23. oldalon.

165 U. o. a 18—19. oldalon.

166 BKML—Kí Egyesületi alapszabályok gyűjteménye 8. sz. alapszabály.

167 FEKETE János: Temetőkertek Kiskunfélegyházán — kézirat 1974. 93. oldalon.

hoz való ragaszkodás és tagjainak azon következetes magatartása biztosított számára, mellyel ezek minden szétválasztó kérdést, minden politikai vitát és minden szenvedélyességet kebelükből kizártak . . .”¹⁶⁸ Az ünnepi megemlékezés cikkírója büszkén emeli ki, hogy a 130 fős Népkör élén „mindig az intelligentiának egy-egy tagja állott.”¹⁶⁹

A Népkör sem vezetésével, sem pedig tömegével nem lehetett alapja Asztalosék félegyházi demokrata körü szervezésének, jóllehet, hogy egyes népköri tagok rokonszenvet éreztek a merészebb politikai célkitűzések iránt.

Félegyháza történetírója, Szerelemhegyi Tivadar 1882-ben leírja, hogy a Népkör kezdetben a szabadabban mozgó iparosokat és kisebb gazdálkodókat vonzotta magához. „Zajos termei a demagógiát juttatták eszébe a vendégnek. Tapintatos vezetéssel az egyeslet a zavargóbb elemektől megtisztult, kitűnt, hogy hézagpótló közművelődési egyesület.”¹⁷⁰

Teljesen világos a kép. A „zavargóbb elemek” a pusztakeresők voltak, akik kísérletet tettek a Népkörben való politikai szerveződésre, de ezt az „intelligens” vezetőség megakadályozta. A Népkör ebben a zártságában is nyitottabb volt, társadalmilag hasznosabb tevékenységet fejtett ki, mint a Társalgó Egyeslet, amely az idők folyamán „inkább úri időtöltés színhelyévé vált, megtartva elsőrangú, előkelő színezetét.”¹⁷¹

A legmondosabb levéltári kutatással még nyomot sem találtunk arra, hogy a Népkör a szerveződő demokrata körü mozgalomnak támogatást nyújtott volna. Feltehető pedig, hogy Asztalos János ezt az egyesületet is megkereste, hogy vegyen részt a demokrata kör félegyházi szervezésében.

A Gazdasági Kör 1867. december 20-án alakult meg Félegyházán. A tanácshoz benyújtott alakulási iratokból ezt olvashatjuk: „Félegyháza város közönségének nagy része rég érezte már szükségességét kebelében egy oly intézmény létesítésének, amelynek célja a tisztességes szórakozás és társalgáson kívül a gazdálkodás körül felmerült javítások- és célszerűbb kezelési mód ismeretének megszerzése által anyagi és szellemi gyarapodását előmozdítani . . .”¹⁷²

A tanács jó reményt fűzve a Gazdasági Kör működéséhez, kifogás nélkül terjesztette fel Mihálovits Béla alapító kérelmét a Jászkun Kerülethez jóváhagyás végett.¹⁷³ Sajnos a számunkra politikailag bizonyára sokat mondható alapítási tagnévsort nem találtuk meg.

168 FÉLEGYHÁZI HÍRLAP 1886. márc. 7. 10. szám. A Népkör jubileuma.

169 U. o.

170 SZERLEMHEGYI: 285. oldalon: NÉPKÖR

171 SZERLEMHEGYI: 284. oldalon: CASINÓ

172 BKML—Kf Főbírói iratok 1867. A 2349. sz. irat felzetére írva: „Kerületi Kapitány úrhoz át tetetett 868 Jan. 7.”

173 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1868. 3. sz. határozat január 3-án.

A Gazdasági Kör sem lehetett a szerveződő félegyházi demokrata kör melegágya. Ebben az egyesületben „a gazdálkodás körül fölmerült javítások” szándéka nem a pusztakeresők szocialisztikus törekvéseinek kielégítését célozta, hanem a redemptus gazdák mezőgazdasági kapitalizálódási érdekeit fejezte ki.

A Gazdasági Kör rövid idő múlva beleolvadt a Népkörbe, eltűnt a politikai életről. Mihálovits Bélát¹⁷⁴ 1869-ben már a Népkör élén látjuk. Az országgyűlési képviselővé választott Fazekas Alajost követte az elnöki székben. A Népkör és a Társalgó Egylet békésen megfér egymás mellett a Kisváros-háza emeleti helyiségeiben. „Méltányos haszonbér” mellett 1869-ben további három évre kérték a „boltok feletti” helyiségek bérbeadását.¹⁷⁵

A félegyházi egyletek politikai tevékenységének ismeretében elmondhatjuk, hogy a demokrata kör mozgalom Félegyházán nélkülük, a pusztakeresők és Asztalos Jánosék politikai találkozása révén jutott el 1868. március 22-éhez és a politikai folyamatot betetőző áprilisi zendüléshez.

Rendkívül mozgalmas politikai harcok közepette folytak le az önkormányzati tisztújítások 1867 májusában Félegyházán is. A választások a várakozással ellentétben nem sok újat hoztak. Kevés kivétellel az előző ciklus vezetői továbbra is helyükön maradtak. Ebből következik, hogy a félegyházi várospolitikai viszonyokban sem történtek lényeges változások. A redemptus városvezetőség a pusztakeresőkkel szemben a kiegyezésig elért, számára kedvező pozícióból nem volt hajlandó engedni.

A Nagy Péter Flórián vezette pusztakeresők 1867 végén a belügyminiszterhez áttett feliratukban nemcsak azt tették szóvá, hogy részükre a félegyházi levéltárból az Igazságügyi Minisztérium által 1867. április 18-án 431. szám alatt kiadni rendelt iratokat a főbíró nem adta ki, hanem választójogi sérelmeiket is panaszolták. „A városi tisztikar alakítása alkalmával lett elmellőztetésük”, elszenvedett jogsérelmük megvizsgálását és orvoslását is kérték.¹⁷⁶

A városi tanács az ellene felhozott vádakra választ adott felettes szervének: „Tellyesen alaptalan folyamodóknak azon panasza, hogy az általuk kért okmányok kiadása megtagadtatott.” A már felsőbb álláspontokra hivatkozva kijelentették: Nagy Péter Flóriánék tudják, „hogy azon számos együgyü lakos társaik, kiket az őseik által örök áron eladott birtokok visza nyeresével ámítgatnak, véres veritékkel szerzett filléreiket (!) csak úgy

174 Mihálovits Béla gazdag redemptus családból született Félegyházán 1833. augusztus 26-án. Sírja a Felsőtemetőben van. Ő volt az utolsó kiskun kapitány 1875—76-ban. A hármas kerület átszervezése után fontos megyei közigazgatási tisztséget viselt.

175 BKML—Kf Képviselőgyűlési jkv. 1869. 65. sz. határozat szeptember 6-án.

176 BKML—Kf Tanácsi iratok 1868. L 36 f1 cs 1 sz 16 irat.

biztosíthatják saját fentartásukra [hasznukra], ha folytonos felfolyamodások paizsa alatt nekik hívóket várakozásba tarthatják . . .” Kérte a tanács, hogy az ilyen, minden alap nélküli vádaskodásokat „büntetés terhe alatt” a folyamodóknak tiltsák meg.

A választójog megsértésére nézve válaszolja a tanács: „mikép e’ testület választó képességet senkinek sem adhat, mert körén kívül esik, de el sem vehette, mivel a választók összeírása és megállapítása előbb megtörtént, sem hogy e’ tanács megválasztatott.¹⁷⁷

Úgy tűnik, hogy a felettes szervet kielégítette a tanács válasza, nem így azonban a pusztakeresőket. Elutasításuk keserősége előhozta azokat a fájó emlékeket, amelyeket az 1867. évi foglalások, árverések kavartak. Az 1867. októberi erőszakos katonai végrehajtás, amely 36 000 forintot vitt el Félégyházáról¹⁷⁸ a kiegyezés elleni politikai állásfoglalást erősítette a tömegekben.

Ugyanebben az időben örökös hatósági zaklatásról és kíméletlen adóbehajtásról panaszkodtak Kiskunhalason, Kecskeméten, Kunszentmiklóson és másutt is. Az adóalap mentése érdekében végül is pl. a kiskun kerületi közgyűlés előterjesztést tett a pénzügyminiszterhez, kérve az adórendszer vizszásságainak megszüntetését, a népre nehezedő terhek enyhítését.

Fájó, nehéz tehertételt jelentettek a lakosságnak a kötelező katonatartási kötelezettségek is. A lakosság hangulatát kifejezve a félégyházi Népkör levelezője a Magyar Újságban 1867. június 30-án követelte, hogy vegyék le a városról a katonatartás terheit. 1867. júliusában hasonló követelésekről tudunk Kiskunhalasról is.

A kiskunfélégyházi helyőrség Csongrádra való átvezénylése 1868. március végére megtörtént.¹⁷⁹ Hiba lenne a 18 éves tehertételtől való felszabadulást kizárólagosan a Népkör politikai munkájának tekinteni. Többről van itt szó. A katonatartás általában kerületi feladat volt és változtatás esetén a kerületi közgyűlésnek kellett új teherviselő állomáshelyet kijelölnie.

1867 közepén a félégyházi városi tanács hivatalosan kérte a területén 18 éve állomásozó katonaság áthelyezését. A Jászkun Kerület 1867 végén támogatólag küldte meg a kérelmet a Honvédelmi Minisztériumba. Nagy volt a kerületi vezetőség meglepetése, ugyanis a HM 19.491 számú válaszában 1868. január 11-én azt kérte a kerület közönségétől, hogy „az áthelyezendő katonaság befogadására alkalmas községet jelölje ki. (!)”

177 U. o. Az irat mellett találjuk a 45/1868. sz. tanácsi határozatot.

178 PÖLÖSKÉI: Földmunkás I. köt. 83. oldalon.

179 KISS: Jászkunsági 52. oldalon.

A Jászkun Kerület közgyűlése a tárgyban készült 8193/1867. számú előterjesztésében foglaltakat újból még alaposabban megindokolta és kérte: „tekintettel arra, hogy a többi kiskun községek is ép úgy mint Félegyháza város az 1863. és 1866. évi aszály sanyarúságaiából még alig üdültek fel, továbbá hadászati szempontok sem követelik a katonaságnak ép e községbeni elhelyezését, a Félegyházán állomásozó katonaságot a szomszéd megyék valamelyikébe méltóztassék elhelyezni . . .”¹⁸⁰

A félegyházi katonaságnak Csongrádra való áthelyezésében nem lehet elvitatni a városi és kerületi vezetőség politikai érdemeit. Az más kérdés, hogy a korábban indított ügyet akkor fejezték be, amikor a demokrata kör mozgalom fejlődése Félegyházán is mutatkozni kezdett.

Félegyháza lakosságának a katonatartás terhei alóli mentesítése sem tudta azonban ellensúlyozni a kiegyezést követő gazdasági- és politikai csatlódásokat, nem tudta feloldani a pusztakeresők újabb kudarca és a kiegyezést támogató városi vezetőség között feszülő ellentéteket.

A félegyházi társadalmi helyzetkép a változást váró, forradalmasodó nép pillanatnyi nyugalmát mutatta. A 25 éve jogi és politikai eszközökkel harcoló pusztakeresők nem voltak képesek a hatalommal szemben tömeges politikai fellépést kezdeményezni, mert ehhez nem voltak megfelelő vezetőik és hiányzott szervezettségi keretük is.

A félegyházi Demokrata Kör megszervezése

Asztalos János a félegyházi egyletek visszautasító magatartásából látta hogy demokrata kör mozgalma az itteni egyletekre nem számíthat. Felismerte azonban, hogy törekvésének a pusztakeresők laza szervezetű tömegében s a hozzájuk kapcsolható nincstelenelekben erőteljes társadalmi bázisa van. Kecskemét—Félegyháza közelsége, a két város népességének szabadságtudata, jó lehetőséget adott Kecskemét mozgalmi központi szerepének erősítésére, egyben mint mozgalmi központ kisugárzó erejének felhasználásával a félegyházi demokrata kör mozgalom kifejlesztésére is.

Félegyházán szervezési keret hiányában, a kecskeméti mintát rugalmasan alkalmazva, új módon kellett a demokrata kört megszervezni. Erre a nehéz munkára Asztalos János hű munkatársát, Madarász Vilmost találta legalkalmasabbnak. Amint látjuk, az ő szervező tevékenységének feladatköre kibővült. A demokrata kör megalakításával egyidejűleg a kérvényezési

¹⁸⁰ SZML Jászkun Kerület Közgyűlési jkv. 1868. Január 17. 20. sz. határozat.

akciót is szervezni kezdte. Nagy energiával folytatta az egyéni és csoportos politikai agitációt is.

A hűtlenségi per iratanyagából tudjuk, hogy Madarász Vilmos 1868. március első hetében megjelent Félegyházán és népgyűlést akart tartani, a félegyházi Demokrata Kör ideiglenes megalakulása érdekében a félegyházi néphez „nyilvánosan szólni óhajtván.” A félegyházi főbíró azonban ebben megkadályozta. Ugyanígy tett a főbíró akkor is, amikor Madarász Vilmos március 15-én másodízben szeretett volna beszédet mondani a félegyházi népnek.¹⁸¹

1868 márciusában Somogyban járt Asztalos János, hogy Madarász Józseffel megbeszélje a szomszéd városbani mozgalom megindítását. „Nem találván engem — írja Madarász József — a balvégzet összehozta Rákóczy János úrral, ez elvitte Böszörményi Laczihoz. Itt azt javasolták neki, ne hallgasson tanácsomra, hanem tegyen magától s menjen neki a nép föléb-resztésének, mitől sem rettenve vissza.”¹⁸²

Maradász Vilmos szervező tevékenységében Félegyházán már nem Madarász József óvatos irányvonala, hanem a Böszörményi Lászlótól kapott iránymutatás volt a vezérelv.

Madarász Vilmos a kecskeméti példához hasonlóan tizedenként (kerületenként) olvasóköroket alapított és ezekben készítette elő a városi demokrata kör megalakítását. Félegyháza város vezetőinek politikai ellenállása is ehhez a módszerhez szorította. A négy tized olvasókörei a város peremén (!) találtak helyet maguknak valamelyik pusztakereső házában. A közös népgyűlést is az első tizedben Nagy Ferenc István (Csillag utca 198. szám alatti) házában udvarában tartották meg 1868. március 22-én délelőtt 1/2 11 órai kezdettel. A népgyűlésen résztvett Madarász Vilmos és Bem volt honvédtábornokának, Czetz Jánosnak öccse, Czetz Márton kecskeméti lakos is.

Az ezren felül összesereglett tömeg gyűlését Szombati Ágoston, a pusztakeresők egyik vezére nyitotta meg. Bevezető szavaival bemutatta a híres vendégeket. Ezután Madarász Vilmos szólt a néphez. Beszédét Kossuth Lajos éltetésével kezdte, a tömeg szünni nem akaró éljenzése között. Rövid bevezetése után a „Népszászló” 12-ik számának cikkét: „Mit tegyen a nemzet” címűt olvasta fel és magyarázta el. Lényegében ismertette a demokrata kör mozgalom feladatait.

Madarász Vilmos felszólítására ezután tizedenként egy-egy elnököt és melléjük tíz-tíz tanácsost választottak.

181 BKML—Kf Főbírói iratok 1868. 201—1400. iratköteg. 705. sz. irat.

182 MADARÁSZ: Emlékirataim 380. oldalon.

A Demokrata Kör vezetői lettek:

elnök	alelnökök
I. tizedben Nagy Ferenc István	Haskó Albert Farkas István
II. tizedben Mészáros József	Böszörményi András Szvacsik Gergely
III. tizedben Némedi Varga Lőrinc	Szombati Ágoston Fazekas József
IV. tizedben Herédi Szabó Imre	Szabó Gábor Ladányi József

A Demokrata Kör alakulóüléséről készült jegyzőkönyv külön kiemeli, hogy „midőn a második tized alelnökét választánk, az összes nép, névrokonát Böszörményi László képviselőt és a magyar újság szerkesztőjét en magától lelkesen élteté.”

A Demokrata Kör városi elnökévé közfelkiáltással Asztalos Jánost választották meg.¹⁸³

A választás után Madarász Vilmos röviden a Nép Zászlójára való előfizetést és annak olvasását „az összes egy véleményű polgárságnak lelkére kötvén” a szervezést a tizedbeli elnökökre bízta. A népgyűlés Madarász József képviselőnek országszerte ismert kérvényét magáévá tette. Vagyis bekapcsolódott a kérvényezési mozgalomba. A tizedek élén álló elnökök kapták feladatul, hogy az összegyűjtött aláírásokat Asztalos Jánoshoz juttassák el azzal, hogy ő „valamelly szélső baloldali képviselő és elvtársunk által az ország gyűléshez felterjeszteni sziveskedjék.” A gyűlést Kossuth Lajos éltetésével fejezték be.¹⁸⁴

(Ezen a gyűlésen határozták el azt is, hogy a félegyházi Demokrata Kör ünnepélyes megalakulását április 13-án, húsvéthétfőn tartják meg s erre meghívják Asztalos Jánost és az alföldi városok szegényparasztságának képviselőit is.)

A félegyházi Demokrata Kör magvát a pusztakeresők, kisebb birtokosok és a hozzájuk csapódó föld nélküli szegényparasztok alkották. Hozzájuk csatlakoztak szép számban iparosok, akik közül többen a vezetőségben is helyet kaptak. Kevés, 48-hoz hű értelmiségi is támogatta a Demokrata Kör

183 OL Gyűjtemények R. 130. Jegyzőkönyv a félegyházi Demokrata Kör 1868. március 22-i üléséről.

184 U. o. a jegyzőkönyv 3. oldalán. A jegyzőkönyv öt példányban készült. 1—1 példányt kaptak az aláíró tizedi elnökök, 1 példányt kapott Asztalos János elnök „belátására bízva annak köztudomásra vagy nem juttatását.”

A jegyzőkönyvekből csak az OL-ben levő példány maradt meg, amit Madarász Vilmos vitt magával. Erre utal a jkv. 4. oldalán (hátlapján) levő grafitos feljegyzés: „V i l i F é l e g y h á z a”.

munkáját. Érdekes, hogy a pusztakeresők vezérei közül csak Szombati Ágostont találjuk a vezetőségben. Főleg feltűnő Nagy Péter Flórián hiánya, aki ebben az időben a pusztakeresők legerősebb, legaktívabb vezetője volt.

1868. tavaszán az ország szinte valamennyi városában megalakultak vagy alakulófélben voltak a kecskeméti példára, Asztalos János programjára alapozó demokrata körök. Kunszentmiklóson február elején kezdték meg a szervező munkát. Márciusban Kiskunhalason, Szabadszálláson és Fülöpszálláson is megalakultak a demokrata körök és eljuttatták kérvényeiket Madarász Józsefhez, hogy terjessze azokat az országgyűlés elé.¹⁸⁵ Kiskunhalason is a tizedenkénti szervezési keretet alkalmazták, elfogadták az országos programot és Kossuth Lajost díszelnökké választották. A demokrata kör mozgalom fejlődésében nagyon jelentős tényező volt Asztalos Jánosnak 1868. márciusában az Alföld parasztságához intézett kiáltványa.

A „POLGÁRTÁRSÁK!” című proklamáció szónoki beköszöntővel kezdődik: „Dicsértessék hazánk nagy fia, nemzetünk őrszellem: Kossuth atyánknak áldott nagy neve mindörökké Amen.” Az ünnepélyes hangvételi röpirat Kossuth, 48 szellemében bátran támadja a kiegyezés rendszerét és független, demokratikus Magyarországot akar.¹⁸⁶ A proklamációban érződik még Madarász József petíciójának hatása, de Asztalos mondanivalójában túlhaladja a szélsőbal legradikálisabb kiegyezésellenes követelését is, azonban a földosztás igényének megfogalmazásáig már nem jut el. Madarász József visszaemlékezéseiben úgy ítélte meg Asztalos János felhívását, mint a nép fölébresztésének eszközét, amit Böszörményi László sugallt s amelyet ő nem helyeselhet.¹⁸⁷ Pedig e programnak nagy szerep jutott a demokrata kör mozgalom továbbfejlesztésében. Asztalos János a félegyházi húsvéti ünnepélyt kívánta a program megismertetésére és a szervezési módszerek megbeszélésére felhasználni. Ezért hívták Félegyházára április 13-ra az alföldi városok: Csongrád, Hódmezővásárhely, Makó, Szeged, Nagykőrös stb. szegényparasztságának képviselőit, eljuttatva előbb hozzájuk Asztalos felhívását.¹⁸⁸

A nevezetes röpirat kinyomtatását — a politikai következményektől félve — Szilády Károly kecskeméti nyomdász nem vállalta el, ezért készült ez

185 KISS: Jászkunsági 58. oldalon.

186 KRAJNYÁK: 1868. 134—135. oldalon Asztalos János „POLGÁRTÁRSÁK!” című kiáltványának részletes elemzését adja.

187 MADARÁSZ: Emlékirataim 381. oldalon.

188 *Szegedi Híradó* 10. évf. 31. sz. 1868. ápr. 16. Helybeli újdonságok rovatban közölt Asztalos-levélből olvashatjuk: „Én a fölhívást (mármint a szegedi demokrata kör ápr. 7-i alakuló ülésére szóló, 53 személy által aláírt meghívást — FJ) elfogadtam, a szükséges lépéseket megtettem, az alakulás napját azonban majd csak húsvéthétfőn fogjuk a pesti képviselőkkel Félegyházán elhatározni...”

1868. március végén 10 000 példányban Pesten Heckenast Gusztáv nyomdájában.¹⁸⁹

A terebélyesedő mozgalomnak fontos érdeke volt, hogy Asztalos János merész hangú röpirata április első hetében a városok mozgalmi vezetőihez eljussanak, a tömegek hűsvétig megismerjék annak tartalmát s azonosuljanak vele.

Heckenast nyomdájából március 27-én postán utánvéttel 250—250 példányt küldtek Nagy Ferenc István és Herédi Szabó Imre kerületi demokrata körü elnököknek Félégyházára, 500 példányt Molnár Albertnek Makóra és 8500 példányt Asztalos Jánosnak. Ebből kaptak a szegediek 4000 példányt.¹⁹⁰ Megjegyezzük, hogy 500 példánnyal Heckenast a nyomdai számadási könyvekben nem tudott elszámolni!

A félegyháziakhoz Madarász Vilmos április 2-án még személyesen is vitt röpiratot.¹⁹¹ Ő általa jutott el Szegedre is a propagandaanyag. Április 9-én a szegedi helyi újságban olvashatták: „Asztalos János kecskeméti 'lelkes' ügyvéd ismeretes proklamációival Szeged el van már árasztva. Valami ügynökei jártak itt a napokban. . . ezek terjesztették itt szét a malasztos azaz maszlagos ígéket. Helybeli proletár osztogató ügynökök azonban igen sokan vannak . . .”¹⁹² Fodor Márton, a szegedi parasztvezér, a proklamációk terjesztője a rendőri vizsgálatkor azt nyilatkozta, hogy a „lázító iratokat” Madarász Vilmostól kapta.¹⁹³

Hódmezővásárhelyre az „igazság kereső” Kristó Ferenchez valószínűleg Madarász Vilmos félegyházi megbízottja, Tarjányi János vitte el az Asztalos-féle kiáltványt. A röpirat általános elterjesztésére utal a szegedi sajtóhír: „Asztalos János most már nem elégszik meg helyhez [Kecskeméthez] kötött hazafiúi működésével, hanem segédjeivel a vidékre: Nagykőrösre, Félégyházára, Kiskőrösre, Csongrádra stb. jár el népet izgatni . . .”¹⁹⁴

Asztalos Jánosék politikai akciója sikerrel járt. A proklamáció eljutott rendeltetési helyére és kellőképpen kifejtette forradalmasító hatását az alföldi városokban. A népmozgást éberén figyelő hatósági szervek felismerték, hogy a proklamáció hatására megmozduló tömegeket olyan személyek vezették, akik a „kecskeméti és félegyházi lázítókkal” összeköttetésben vol-

189 OL BM—K—150—1871. — III.—17. 5791. alapszámú iratnál megtalálhatók a „POLGÁRTÁRSÁK!” című röplapra vonatkozó adatok.

190 BKML—Kf Főbírói iratok 1868. 600/1868. sz. irat melléklete a kecskeméti kapitány 866/1868. sz. levele, amelyben a röpiratot terjesztő félegyháziak lefogatását kéri a pesti sajtóügyi vizsgálóbíró megkeresése alapján.

191 BKML Közigazgatási iratok. A 10 982—1868. sz. iratban megtalálható röplapra grafit ceruzával ráírták: „Küldetett a félegyháziakhoz 1868. áprilban.”

192 *Szegedi Híradó* 10. évf. 29. sz. 1868. ápr. 9. Helybeli újdonságok rovatában — Madarász Vilmos tevékenységében Asztalos Jánost vélték felismerni!

193 *Szegedi Híradó* 10. évf. 32. sz. 1868. ápr. 19. Helybeli újdonságokban.

194 *Szegedi Híradó* 10. évf. 28. sz. 1868. ápr. 5. Helybeli újdonságokban.

tak. Ugyanis „az izgatás időnként ugyanazon modorban és csapáson haladt, a melyen történt Kecskeméten és Félegyházán” — írta a Csongrád megyei alispán Wenckheim belügyminiszternek.¹⁹⁵ A főispáni jelentésből tudjuk, hogy Szegeden Asztalos lázító proklamációját mindenfelé olvasták és a legszabadabban és tartózkodás nélkül magyarázták az összegyűlt népnek „a hatóság szemeláttára felhíva őket a proklamáció értelmében iratkozásra.”¹⁹⁶

A népmozgalom erősödése láttán a szegedi sajtóban keserűen írják április 12-én: „A vallásos kegyelet ünnepnapjait [nagy-péntek és nagyszombat] zavarta az Asztalos proklamációival éppen ez időben legnagyobb mértékben űzött népámítás, mely vakmerő cynismussal fölhasználta az ünnepi csoportosulást s a piacon és a sétányon a vallásos érzülettől nagyon messze eső célú csoportokat alkotott . . .”¹⁹⁷

Asztalos mozgalmának terjedése láttán a kecskeméti Deák-pártiak erőteljes ellenakcióba kezdtek. Asztalosra és követőire súlyosabbnál súlyosabb rágalmakat szórtak a politikai hadjáratban. A tisztátalan politikai eszközök legjellemzőbbje volt — mintegy válasz Asztalos POLGÁRTÁRSÁK! c. kiáltványára — Madarassy László által 1868. április 7-én kiadott TISZTELT POLGÁRTÁRSÁK! című röplap.¹⁹⁸ Őszinte beszéd burkában Asztalos János ellen a régi, alaptalan vádakat, rágalmakat összegezve újabbakkal tetézte. A népszerű politikai vezérrel szemben intette az embereket. „Óvakodjatok az árulóktól! Óvakodjatok az oly emberektől, . . . akik gaztetteiket . . . a népszerűség köpenye alá akarják az igazság elől eltakarni! Ily hazug áruló Asztalos János prókátor! Arra hívja fel a kecskeméti figyelmét, hogy a „városban született szeplőtlen jellemű férfit” válasszanak vezérül.

Az alföldi parasztmozgalom kiszélesedése a főhatóságot is ellenintézkedések megtételére készítette. A belügyminiszter 1868. április elején megtiltotta új demokrata körök alakítását és utasította a főispánokat, hogy a demokrata körök minden munkásságát ellenőrizzék, akadályozzák meg az Asztalos-féle proklamációk terjesztését. A jászkun főkapitány javaslatára már április 6-án elrendelte Asztalos János letartóztatását; április 10-én elküldte az Asztalos-mozgalom által érintett alföldi városok tanácsaihoz az Asztalos-proklamációk elkobzásáról s terjesztőinek elfogásáról szóló rendeletét.

Kétségtelenül megállapítható, hogy a belügyminiszter demokrata körök elleni hivatalos fellépése felbátorította Asztalos politikai ellenfeleit. Kec-

195 CSML—SZ Alispáni iratok 1868. 1429/1868. sz. i. ein. irat. Török Bálint csongrádi első alispán levele Wenckheim belügyminiszterhez.

196 CSML—SZ Főispáni iratok 1868. 63/1868. sz. főispáni jelentés a belügyminiszterhez az Asztalos-mozgalom tapasztalatairól.

197 Szegedi Híradó 10. évf. 30. sz. 1860. ápr. 12. Helybeli hírdonságokban.

198 OL BM—K—150—1871—III—17. 5791.sz. irat. „Tisztelet Polgártársak!” című röplap Asztalos János ellen. Az A/4 méretű röplap a kecskeméti nyomdában készült.

keményen és Félegyházán is a városi tanácsok igyekeztek a belügyminiszter rendeletét felhasználni arra, hogy a szegényparasztnak mozgalmát megsemmisítsék.

Asztalos János kiáltványát Madarász Vilmos április 12-én, húsvétvasárnap tervezte Félegyházán népgyűlésen ismertetni Asztalos János jelenlétében. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert a hatóság a készülődés elé vágott. Endre Mihály félegyházi főbíró a kecskeméti polgármestert április 9-én átiratban értesítette, hogy Asztalos János kecskeméti ügyvéd demokrata kör szervezése címén „lázító nyomtatott felhívását csempésztette be Félegyházára. . . némely itteni rajongókkal [pusztakeresőkkel] összeköttetésbe lépett, s a köznyugalom veszélyes felforgatására törekszik. . .” Felkérte a polgármestert, hogy Asztalos Jánost személyesen figyelmeztesse: félegyházi tervétől álljon el, ne jöjjön Félegyházára; „hagyjon békét e’ városnak, különben magának tulajdonítsa, ha utasításom folytán és netáni társai erényében is szigorú — kezemben levő hatalomadta rendelkezéssel lépendek fel. . .”¹⁹⁹

A kecskeméti városi tanács már korábban külön bizottságot küldött ki Asztalos János előéletének és kecskeméti tevékenységének kivizsgálására. Minden erőlködés ellenére is csak a félegyházi események után tudták Asztalost örökre kitiltani Kecskemétről. A kecskeméti tanácsnak a dicstelen 181/1868. számú határozatáról a Magyar Királyi Ügyek Aligazgatója a belügyminisztériumnak küldött hivatalos jelentésében 1870-ben ezt írta: „E’ határozatot jogi szempontból indokolhatónak nem találom- s az törvényes alappal nem bír. . . (!) Az Asztalos János mint gyakorló ügyvéd és családos ember ellen közigazgatási úton elrendelt kiutasítás törvényesen nem indokolható — s a kiutasító határozatban felhozott indokok meg nem állhatnak. . .”²⁰⁰

Szeged város közgyűlésén (1868. április 6—7-én) ismertették a belügyminiszter levelét, amelyben meghagyta, hogy a városi tanács termei csak hatósági célokra használhatók fel, nem lehetnek „politikai színezetű társulatok” alakításának színhelyei!

Poltzner Jenő szélsőbal képviselő kijelentette: „hogyha Sz. J. úr százszor elzárja is a városháza termét, az nem lesz akadály, ha egyebütt nem, meg fog alakulni a demokrata kör a szabad ég alatt is!”

Ez alkalommal felolvasták a belügyminiszter másik leiratát is, amely meghagyja, hogy demokrata körök addig nem alakulhatnak meg, amíg az alap-

199 BKML Közigazgatási iratok 1868. 1884/ki. sz. irat. Endre Mihály félegyházi főbíró 557. sz. levele. Az irat külzetén Asztalos János sajátkezű feljegyzése: „közzöltetett april 10. 1868. Asztalos János.”

200 OL BM—150 1871. III. 17. A Magyar Királyi Ügyek Aligazgatójának jelentése 1870. június 19-én a Belügyminisztériumnak Asztalos János ügyében.

szabályokat a belügyminiszter jóvá nem hagyja. (Ez a körirat tartalmazta a Pesti Demokrata Kör betiltásával kapcsolatos rendelkezést is).

A demokrata körök védelmében ismét felszólalt Poltznér Jenő képviselő, aki „hévvel előadott terjedelmes szónoklatban eldörögván a kormány ellen mindazt, amit mestere, híres Asztalos János kecskeméti ügyvéd bősziült proklamációjából kifejejtett.” Más, kormánypárti felszólaló a hozzászólást úgy ítélte meg, mint „izgatást a demokrata-kör fölállítására. . .”²⁰¹

A félegyházi zendülés

Amint tudjuk, a félegyházi Demokrata Kör alakításakor, 1868. március 22-én elhatározták, hogy a Kör ünnepélyes alakuló ülését április 13-án tartják s erre meghívják a Pesti Demokrata Kör ismertebb tagjait és az alföldi városok parasztságnak képviselőit is. A szegedi, a hódmezővásárhelyi és a makói mozgalom vezetőit személyesen Madarász Vilmos hívta meg a nevezetes eseményre. Asztalosék terve szerint húsvét lett volna tehát a mozgalom kiszélesítésének kezdete. A nap, az időpont megválasztásában nem nehéz felismerni a politikai tendenciát. A függetlenségi nyilatkozat évfordulójára szerzett gyűlés eleve tiltakozás volt a kiegyezés ellen. A hely kiválasztásában valószínűleg Pest és Kecskemét közelsége, Félegyháza viszonylagos központi fekvése és jó megközelíthetősége s nem utolsósorban a Madarász Vilmos által politikailag előkészített tömeg, a pusztakerecsők politikai bázisa volt a döntő tényező.

Asztalos a demokrata körök — mozgalom elleni miniszteri intézkedések, személye ellen összpontosított hatósági fenyegetések ellenére kitartott eredeti szándéka mellett és április 11-én nagyszombaton este a forradalmár tántoríthatatlan elszántságával és célratörésével Félegyházára érkezett. Nem rettentették meg sem a félegyházi főbíró visszatartó figyelmeztetései, sem a különféle hatósági intézkedések.²⁰² Feltehető, hogy Asztalos személyesen is meg akart győződni a 13-i gyűlés előkészítéséről s ugyanakkor maga is segítséget akart nyújtani a félegyháziaknak, hogy a politikai demonstráció valóban sikeres legyen.

Asztalos Jánost a félegyházi vasútállomáson népes csoport fogadta. Kí-

²⁰¹ CSML Közgyűlési jkv. 1868—69. 1868. ápr. 6. 141. sz. határozat. Ismertetik a belügyminiszter 504/eln. sz. leiratát. *Szegedi Híradó* 10. évf. 29. sz. 1868. ápr. 9. „Szeged város közgyűlése” — tudósítás.

²⁰² BKML—Kf Főbírói iratok 1868. 261—1400 iratköteg. 583/1868. sz. irat. (érkezett ápr. 12-én) Nagy Lajos kecskeméti polgármester április 10-én kelt válasziratában értesítette a félegyházi főbíró: „míserint tiltakozó levelét, a mai napon Asztalos János ügyvéd úrral egész terjedelmében közöltem s azt részére másolatban kiadtam légyen.”

séretükben a Fehérkereszt vendéglőbe ment,²⁰³ amelynek udvarán hosszabb beszédet mondott a népnek, s ebben „a törvényes felsőbbség elleni engedetlenségre s a törvényes közterhek viselése ellen nyíltan lázított.”²⁰⁴ Az ellene szóló belügyminiszteri letartóztatási parancs ismeretében hévvel hirdette, hogy a demokrata kör alakuló ülését a tiltó rendelkezés ellenére megtartják. Asztalos meghagyta Czecz Mártonnak, hogy húsvéthétfőn Pestről vagy hetvenen jöjjenek le a demokrata körtől.²⁰⁵

A félegyházi főbíró az Asztalossal kapcsolatban kapott kellemetlen hírek vétele után két biztossal és két rendőrrel maga elé vezettette Asztalost, igyekezett őt a város elhagyására rábírní. Amikor azonban ez sikertelen maradt, Asztalost lefogatta és a városháza pincéjébe záratta.²⁰⁶

Másnap, április 12-én, húsvétvasárnap óriási tömeg jelent meg a városháza előtt s követelte Asztalos János szabadonbocsátását. A tüntetés közben megérkező Madarász Vilmost a hatóság letartóztatta. Elfogták ugyanakkor a pusztakeresők vezetőit, köztük Szombati Ágostont és Császáz (Kaiser) József kecskeméti tanítót, Asztalos János hűséges agitátorát is.

Császáz Józsefet a főbíró meg aznap Kecskemétre vitette át. Kísérőlevelében ezt olvashatjuk: „Császáz József kecskeméti tanító, ki magát hol ügyvédnek, hol Asztalos János megbízottjának adva ki, itten a demokrata kör miatt is lázas ingerültségben lévő népre káros be folyással hatni törekedett, gyanús egyénnel titkon szövetkezett, a miért is őt mint minden biztos foglalkozás nélkülít, a külömben is szerfelett maga viselete miatt gyanús egyént jónak láttam őt illetőségére tekintetes Uraságodhoni további intézkedés végett át késértetni.”

Az utóiratban ez áll: „Egy alkalommal tudatjuk Tekéntetességedel, hogy Asztalos János Ügyvédet le tartóztatva tartjuk. . .”²⁰⁷

A kecskeméti polgármester 582/1868. számú levelében visszaigazolta, hogy „Császáz József extanító csavargót átvette.”²⁰⁸

(A belügyminisztérium hónapokkal később Kecskemét polgármesterétől jelentést kért, hogy az izgatások miatt Félegyházán elfogatott Császáz (Kaiser) József tanítóval kapcsolatban saját hatáskörben mit tett.)²⁰⁹

203 A Fehérkereszt városi vendéglőbe közvetlenül a vasútállomás mellett volt a mai Kossuth Lajos és Fürst Sándor utca sarkon. Az épületet lebontották. Telkére épült a MŰM 608. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet.

204 PÖLÖSKEI: Földmunkás I. köt. 97. oldal.

205 *Szegedi Híradó* 10. évf. 32. sz. 1868. ápr. 19. „Asztalos János és a félegyházi események”

206 A régi egyemeletes, klasszicizáló stílusban épült városháza a mai helyén állott, homlokzata a Piactérre, a mostani Petőfi térre nézett.

207 BKML—Kf Főbírói iratok 1868. 261—1400 iratköteg. Endre Mihály főbíró 574/1868. sz. levele Császáz József ügyében Kecskemét város polgármesteréhez. (ápr. 12.)

208 BKML—Kf Főbírói iktatókönyv 1868. A kecskeméti polgármester Császáz József ügyében írt válaszlevelét ápr. 14-én 582. sz. alatt iktatták be.

209 OL BM. Eln. 1868—IV/a—775. 1811/1868. eln. írat Császáz József ügyében (júli. 11.).

A pattanásig feszült helyzetben a főbíró megrettent. Április 12-én 11 óra-kor táviratilag jelentette a belügyminiszternek, hogy a demokrata kör megalkításának előkészítésére Asztalos János tegnap egy óráig tartó beszéddel a népet izgatta, ezért letartóztatta. Egyben a körülmények rosszabbodása miatt katonaság kirendelését kérte.²¹⁰ A 250 főnyi vadász Szegedről április 13-án a koradélelőtti órákban meg is érkezett Félegyházára. Dél-tájban a főbíró ezekből 50 főt a vasútállomásra küldött azzal a céllal, hogy a vidékről érkező demokratákat szólítsák fel visszatérésre. Az újság tudósítója szerint „tömerdek népsöpredék [?!] gyűlt a pályaudvarhoz, s a katonákat szidalmazták, majd dobálták, mire a rendőr inté a népet, de ő is majd kikapta a magáét. . .”²¹¹ A katonaság nemhogy visszatartotta volna a népet, hanem pusztá jelenlétével inkább ingerlőleg hatott rá. Ekkor már köz tudott volt, hogy Asztalos Jánost fogva tartják és a tervezett gyűlést is betiltották. A demokrata körök küldöttjei sem érkeztek meg, mert a félegyházi fejlemények hírére el sem indultak. Állítólag Madarász József Ceglédig lejutott, de Asztalost cserbenhagyva, onnan Pestre visszautazott. Madarász József Asztalos proklamációját politikai túlzásnak tartotta. Asztalost elmarasztalva, leszögezte: „Azon fölhívásba kapaszkodva tiltotta be a kormány is Félegyházán a demokrat-kör alakítását s megrendelte, ha Asztalos és Madarász Vilmos az összehívók megjelenének tartóztassanak le. Le is tartóztatták nem csak, de a demokrat körök másfelé is betiltattak.”²¹² Ekkorra már teljesen nyilvánvalóvá vált az Asztalos-mozgalom kialakulása, önálló útra térése és végleges szakítása a szélsőballal és a Pesti Demokrata Körrel.

Az események közepette április 13-án délelőtt összeült a félegyházi képviselőgyűlés is. A rendkívüli ülés összehívása is mutatta a helyzet komolyságát.

Az elnöklő főbíró a parasztmozgalommal kapcsolatos elemzésben kiemelte, hogy a városban bujtogatók „veszélyes irányú” izgatásokat folytatnak. „Sajnos — mondta a főbíró —, hogy éppen városunk az, mely ezen veszélyes izgatás főszínhelyéül választatott ki az izgatás nagy mestere, Asztalos János által. . .” Jelentette azt is, hogy Asztalos hú társát, Madarász Vilmost a városi közrend és a fennálló törvények elleni izgatás miatt, mint „hivatlan népboldogítót” a városból kiutasította. Részletesen beszámolt a főbíró Asztalos János április 11-i félegyházi tevékenységéről is. Elmondta, hogy Asztalos a letiltás ellenére „a küldöncei által előkészített izgatást

210 OL BM. Eln. 1868—IV/a—775. 775/1868. sz. Endre Mihály félegyházi főbíró távirata Asztalos János ügyében.

211 *Szegedi Híradó* 10. évf. 32. sz. 1868. ápr. 19. „Asztalos János és a félegyházi események”.

212 MADARÁSZ: Emlékirataim 381. oldalon.

nem csak megerősítette, sőt intézkedést is tett arra nézve, hogy itt e mai napra megjelenendő nagyobb számú elvtársai részére, kiknek közbejöttével országos demonstrációt készült itt eszközölni, beszállásolási rendelkezést tett." Sőt izgató beszédet is tartott. Az események során meggyőződött arról — mondta a főbíró —, hogy Asztalos János valóban a „nép ámitására törekvő szándékkal jött ide." Ezért lefogatta, nehogy itt a város nyugal-mát felzavarja. Mivel tapasztalta, hogy a letartóztatott vezér helyébe „üggyvivő elvtársai" léptek, kik a városban féktelenül izgatnak, kénytelen volt a közrend megvédése érdekében katonaságot kérni. Endre Mihály fő-bíró a továbbiakban a városi képviselők egységes fellépését kérte Asztalos és a félegyházi parasztmozgalom ellen. A képviselőgyűlés határozatilag ki-mondotta, hogy Asztalos János és elvtársainak veszélyes irányú izgatását komolyan rosszallja és kárhozzátja s azt akadályozni is kívánja. Az elő-járóságnak eddigi eljárását, valamint „a katonaságnak a csend és a rend fenntartása tekintetéből történt ide szállítását nem csak helyesli, de elnök főbíró urat utasítja és kötelességévé teszi, hogy a további csend és rendfen-tartására felügyeljen, s a nyugalom megőrzése tekintetéből óvóeszközökről gondoskodjék."²¹³

A képviselőgyűléstől kapott felhatalmazás birtokában, a határozatot végrehajtva vált Endre Mihály főbíró Asztalos János mellett a gyorsan per-gő események egyik főszereplőjévé.

A vasútállomáson csalódottan várakozó nép előbb türelmetlenkedni kez-dett, majd „ékes káromkodással" a városháza elé vonult. A delet elharan-gozták már, amikor kezdetét vette a forrongás. A fölállított katonaság el-lenére ordította a nép, szidta a városi elöljáróságot, hangosan követelte, hogy Asztalos Jánost s a pár nappal előbb elfogott Gazsi zsidót [Schwarz Gáspárt], Szombati Ágonston pusztakereső vezért, Moretti József keres-kedőt és Mészáros Józsefet a főbíró bocsássa szabadon.

A főbíró lejött a nép közé és Mészáros Józsefet (a II. tizedi olvasóköri elnököt) — nagy éljenzés közepette — elengedte. Rövid szünet után kö-vetelni kezdték a zajongók, hogy a főbíró a katonaságot küldje haza. A for-rósodó néphangulatban intézkedni próbálkozó rendőrt téglával megdob-ták, a katonaság elvonulását ordítva követelő nép közé küldött város-szolgát bicskával összeszurkálták, a segítségére siető hadnagyot pedig „vé-rig verték."

A főbíró a nép követelésének engedve, berendelte a katonaságot a város-háza udvarába és a kaput bezáratta.

A feldühödött nép nem nyugodott meg. Fenyegő magatartása mindin-

213 BKML—Kf Képviselőgyűlési jkv. 1868. 29. sz. határozat április 13-án.

kább átváltott romboló cselekvésbe. Kövekkel, dorongokkal, botokkal bezúrták a városháza összes ablakait s a városháza kapuját összetörve behatoltak a városházára. Az eseményeket hűen visszaadó krónikás cinikusan megjegyezte, hogy ebből az esetből a locsolkodó bámező gyerekek sem maradhattak ki.²¹⁴

Az udvarra behatolt nép ezután a városháza folyosóján őrt álló katonaságot kezdte szidni és kövekkel dobálni és követelte egyre hangosabban Asztalos János szabadonbocsátását. A vezérlő kapitányt mellbedobták, az egység főhadnagyának csákóját doronggal leverték. A zendülők előcsapata már behatolással fenyegetett, mire a parancsnok tűzparancsot adott. Őt vadász elsütötte fegyverét. Egy ember elesett, három pedig a kezén kapott sebet, mire a zendülők tömege szétfutott.

A főbíró biztonsági okokból táviratilag még egy század lovaskatonát kért Kecskemétről. A 90 főből álló egység ötnegyed óra múlva a helyszínre is érkezett.

Ezzel a megerősítéssel Endre főbíró a félegyházi szegényparasztok zendülését leverte. A kirendelt katonaság sortüze teremtett véres rendet.

A vérbefúló cselekmények végét a különféle források egymásnak ellentmondva írják le. A halálos áldozat egyik helyen Drozdik János béreslegény, a másik helyen Drozdik István napszámos, máshol Drozdik István béreslegény. A sebesülteket a források névszerint nem említik; egyértelműen az sem döntik el, hogy a halálos sebet kapó Drozdik a helyszínen halt-e meg vagy csak később halt bele sebébe. Olyan elnagyolt és eltúlzott megállapítással is találkozhatunk, hogy a „mozgalom letörésére érkező katonaság sortüzet adott a parasztokra, úgyhogy 8 halott maradt a helyszínen, köztük nők és gyermekek.”²¹⁵

A korabeli friss sajtóhírek is hasonlóképpen ellentmondásosak. A Jász-Kunság a félegyházi húsvétvasárnapi eseményekről írja: „...” a katonaság megtámadva látta magát s tüzet adott. Egy nehéz — s több könnyű sebesült maradt a téren, a többi szétfutott. ...”²¹⁶ A Magyar Újság a félegyházi sortűzről így tudósít: „...” a nép a harmadik napon [április 13-án] a foglyok kiadását sürgette, s a város háza kapuját beverte; a városház udvarában elhelyezett katonaság pedig erre tüzet adott, egy ember rögtön meghalt, hat, mások szerint három megsebesült. ...”²¹⁷

214 *Szegedi Híradó* 10. évf. 32. sz. 1868. ápr. 19. „Asztalos János és a félegyházi események”

215 HENCENAST—INCZE—KARÁCSONYI—LUKÁCS—SPIRA: A magyar nép története (Rövid áttekintés (Bp. 1953. 388. oldalon.

216 *Jász-Kunság* I. évf. 16. sz. 1868. ápr. 19. Levelezés rovatban: „Kiskun-Félegyháza, 1868. április 14.”

217 *Magyar Újság* II. évf. 88. sz. 1868. ápr. 16. „Újdonságok”

A Vasárnapi Újságban ezt olvashatjuk: . . . „a bosszús nép. . . nagy rombolást tesz, hogy a lázítókat kiszabadítsa. Az udvaron lévő katonák lőnek, mire egy lázító, Petróczi terhes sebet kap. . .”²¹⁸ A Magyar Újság újabb adatközlése már pontosabb: „A félegyházi vérengés alkalmával halálosan megsebesített Drozdik István, mint Félegyházáról írják lapunknak, f. hó 21-én meghalt és minden orvosi boncolás nélkül egyszerű halotti bizonyítvánnyal eltemettetett.”²¹⁹

Az ellentmondásokból két lényeges dolgot kell tisztázni: a sortűz hány ember halálát okozta; és ki volt Drozdik?

Az anyakönyvi vizsgálatból kiderül, hogy 1868. április 13-án valóban nyolc halálesetet jegyeztek be a plébániai anyakönyvbe. Ebből négy 14 éven aluli gyermek és csecsemő, két agg (az egyik 98 éves!) és két 20 éven felüli. Nincs közöttük Drozdik nevezetű! A bejegyzett halál okok mindegyik halottnál természetes halálra mutatnak. De nem valószínű, hogy a csecsemők és az aggak a zendülők között lettek volna. Kizárható, hogy nyolc halott lett volna a sortűz áldozata.

Április 21-én 332. sorszám alatt bejegyezték a halotti anyakönyvbe DROZDIK ISTVÁN redemptus római katolikus 22 éves nőtlent, akinél a halál okaként agysérülés — „tram cerebri” van feltüntetve.

A vérengzés áldozata tehát Drozdik István redemptus vagy redemptusi jussáért harcoló pusztakereső volt.²²⁰

220 SBP Halottak Anyakönyve 1863—1873. 1868. április 13-án 305—312. sorszámú és 1868. április 21-én 332. sorszámú anyakönyvi bejegyzések.

A félegyházi zendülés megtorlása

Az 1868. április 13-i félegyhézi véres események megtorlása a fegyverek elhallgatása után nyomban megkezdődött. Sokakat letartóztattak; Asztalos Jánost három hadnagy Vona István biztos parancsnoksága alatt április 15-én a Pest megyei börtönbe szállította.²²¹

Endre Mihály főbíró 577. számú levelében április 14-én részletesen tájékoztatta a Magyar Királyi Ügyek Igazgatóját Asztalos János félegyházi cselekményéről. Ráth Károly, a királyi ügyek igazgatója válaszlevelében már április 15-én (!) értesítette a főbírot, hogy Asztalost a befogatásának körülményeiről már ki is hallgatta. Úgy ítéli meg a helyzetet, hogy „Asztalosnak ’s netáni büntársainak. . . izgató üzelme az alkotmányos álladalmi rend, és az ország közhatalmának erőszakos megzavarására lett irányoz-

218 Vasárnapi Újság 1868. ápr. 19. A „Mi újság?” rovatban ír a félegyházi vérengzésről.

219 Magyar Újság II. évf. 99. sz. 1868. ápr. 29. „Újdonságok”

221 BKML—Kf Polgármesteri iratok 1873. 37/1873. sz. iratban megtalálhatjuk Asztalos János „szállítási díjának” másolatát. A szállítási díj 47 forint 86 krajcár volt.

va” ezért az ügyet hatáskörébe vonva, az aligazgatót, Fleihhaker Hugót helyszíni vizsgálatra kirendelte Félegyházára. Felkérte a főbíró, hogy a vizsgálat tárgyi feltételeiről gondoskodják és az aligazgató megérkezéséig feltűnés nélkül írja össze a mozgalomban résztvevők névsorát.²²²

Asztalos Jánost és Madarász Vilmost április 15-én Pesten hűtlenségi perbe fogták, több évre elítélték s a váci börtönbe zárták. Az eseményekkel kapcsolatban Madarász József emlékirataiban így emlékezik meg: „Április 17. [1868.] szomorú és fájdalmas tapasztalaton estem át. Asztalos neje keresett fel, hogy férje öcsémrel le lévén tartóztatva, kiszabadítások érdekében kövessék el mindent, miután azok, a kik férjét távolomban az elkövetettekbe belelovagolták, most róla mit sem akarnak tudni. . . Asztalost és Madarász Vilmost nemcsak kiszabadítani nem sikerült, de Vácra záratván felségsértési perbe idéztettek meg. . .”²²³ Az országgyűlésben Asztalos János és Madarász Vilmos letartóztatása és a félegyházi sortűz miatt Simonyi Jenő interpellált, eredménytelenül.

Végül is jó egy év után az alföldi parasztmozgalom két fogvatartott vezetője segített magán, s 1869. július 23-án a váci fegyházból megszökött. Madarász cellájában mindkettőjük aláírásával levelet hagytak a büntetőintézet igazgatójának, amelyben többek között ezt írták: a „törvénytelen fogságnak maguk vetnek véget, s mire e sorokat olvassák, védve és biztos helyen vannak. . .”²²⁴ S valóban így lett.

1869. decemberében irónikus hangvételű újsághírben olvashatjuk: „Asztalos János megugrott nagy hazafi, szélbal próféta, a kecskeméti mokrák patrónusa Oláhországból lázító magyar proklamációt küldött a Dalmáciában harcoló magyar csapatok közé” s felszólította a magyar katonákat, hogy idegen célokra ne ontsák vérüket.²²⁵

Asztalos János tehát a megváltozott körülmények között is folytatta kiegyezésellenes politikai munkáját s minden bizonnyal ez a tevékenysége is közrejátszott abban, hogy 1870. augusztusában a konstantinápolyi követtség útján kért hazatérési engedélyét, úgy szintén Madarász Vilmosét is, a kormány megtagadta.²²⁶

Asztalos János élete végéig már nem is térhetett haza magyar földre. Politikai üldöztetése, kilátástalan és nyomorúságos helyzete miatt 1898.

222 BKML—Kf Főbírói iratok 1868. Április 17-én 631/1868. sz. alatt iktatták a Magyar Királyi Ügyek Igazgatójának 1384/868. sz. levelét, amelyet Endre Mihály főbírónak írt a vizsgálat ügyében.

223 MADARÁSZ: Emlékirataim. A 381. oldalon.

224 *Szegedi Híradó* 11. évf. 59. sz. 1869. július 25. A „VEGYESEK” rovatban frissen adja Asztalos János és Madarász Vilmos szökésének leírását.

225 *Kecskeméti Lapok* 2. évf. 50. sz. 1869. december 11. Újdonságok és Vegyes rovatban.

226 *Kecskeméti Lapok* 3. évf. 34. sz. 1870. augusztus 20. A „Vidéki és Vegyes újdonság” rovatban rövid tudóstás szól arról, hogy Asztalos János „szélbali próféta” és „kenyeres pajtása” Madarász Vilmos hazatérési engedélyt kért.

novemberében Belgrádban feleségével együtt öngyilkosságot követett el. Az alföldi parasztmozgalom hivatott vezetője, a szocialista parasztmozgalom előfutára ilyen tragikus körülmények között fejezte be életét.²²⁷

Félegyházán Endre Mihály főbíró készségesen és alaposan készítette elő Fleihhaker Hugó királyi alügyigazgató munkáját, gondoskodott arról, hogy a befogott vádlottokról a szükséges adatok rendelkezésre álljanak. Törekvő nagy buzgóságában megfeledezett arról, hogy saját felettes szervét az eseményekről írásban tájékoztassa. Fleihhaker Hugó megérkezése ébresztette rá hibájára. Mulasztását április 17-én „távürgönyben” sietve pótolta.

Ráday Gedeon jászkun kerületi főkapitány azonnali válaszlevelében örömmel nyugtázta, hogy a zendülés után Félegyházán veszély már nem fenyeget. Közölte a főbíróval azt is, hogy az események kivizsgálásáról a kerületek közgyűlése fog határozni. Reményét fejezte ki, hogy a főbíró az eseményekkel kapcsolatos hivatalos jelentését Jászberénybe megküldötte. Nyomatékuul hozzátette: „ha még eddig ez nem történt volna, utasítom annak rögtöni foganatosítására . . .”²²⁸

A főbíró április 17-én kelt eseményjelentése április 19-én Jászberénybe érkezett. A helyzet komolyságát mutatja, hogy a Jászkun Kerületi Közgyűlés rendkívüli ülésen már másnap megtárgyalta a nem mindennapi ügyet és határozatilag tekintélyes bizottságot küldött ki Félegyházára a „személy és vagyonbátorság megóvása, a felkavart közbéke s nyugalom helyreállítása s az e közben elkövetett öntudatos és vétkes cselekmények szigorú megvizsgálása és megfenyítése végett”²²⁹

Fleihhaker alügyigazgató nagy ügybuzgalommal, sietősen végezte az 1868. április 13-i félegyházi események elfogott s a „törvényes felsőbbség megtámadására irányzott összecsoportosulás 's tetteleges megtámadással párosult lázongás büntetében perbe fogott” 33 vádlott és több tanú kihallgatását. Április 25-én már értesítette is a főbíró, hogy az Asztalos János elleni vizsgálatot, amennyire az helyben lehetséges volt, befejezte. Kérte ugyanakkor, hogy a leveléhez csatolt névjegyzékben levő 23 személyről a tanács adjon erkölcsi bizonyítványt. Fleihhaker levelének befejezésében meleg hangú köszönetet mondott a főbírónak az „előzékeny készségért”, amellyel hivatalos működését támogatta.²³⁰

A főbíró még aznap, (!) április 25-én összehívta a tanácsot, hogy az Asztalos ügyében szereplő személyek „maguk viseleteiről” bizonyítványt adhassa-

227 KRAJNYÁK: 1868. A 142. oldalon.

228 BKML—Kf Főbírói iratok 1868. 261—1400 iratköteg 615/1868. sz. iratban gróf Ráday Gedeon jászkun kerületi főkapitány 83. sz. levele Félegyháza főbírájához április 17-én.

229 SZML Jászkun Kerületi Közgyűlési jkv. 1868. 1868. április 20.

230 BKML—Kf Főbírói iratok 1868. L 36 f 1 cs 1 sz 45 jelű irat, amelyben Fleihhaker Hugó kir. alügyigazgató a főbírótól adatokat kér.

nak. A tanács által kiadott erkölcsi bizonyítvány érdekeletesen megkülönbözteti a tanúkat és a vádlottakat. Nem vitás, hogy a tanács ezzel is erősíteni akarta a pusztakeresőkkel szembeni pozícióját. A cseleknényben szereplő más személyek rövidebb jellemzésének láthatóan nincs súlyosbító politikai nyomatóka. A névjegyzékbe került hatósági személyek bizonyítványa dicséretnek is megfelelne.

A tanulságos tanácsi véleményt, erkölcsi bizonyítványt szöveghűen az alábbiak szerint közöljük:

Vereb Antal rendőrbíró köztudomás szerint becsületos, példás és fedhetetlen viseletűnek ismertetik.

Vona István városi csendbiztos tudomás szerint magát ez ideig becsületesen és minden kifogás nélkül viselte. [Az ő vezetésével szállították Asztalos Jánost a Pest megyei börtönbe.]

Benke Ferencz katona beszállásolási biztos tudomás szerint magát ez ideig becsületesen és minden kifogás nélkül viselte.

Kiss István városi hadnagy köztudomás szerint erkölcsi viselete tekintetében teljesen kifogás nélkülinek ismertetik.

Juhász Sándor erkölcsi tekintetben tudomás szerint magát nem rovatta meg, azonban megjegyzendőnek találattik, hogy a közelebbi években az elégtelen ügy nevezett számoltató népségnek házánál gyűlések tartásával vezérként szereplőleg tündezett. [Juhász Sándornál szálltak meg a szélsőbal vendégei, szónokai. A politikai helyzet enyhülésével 1867-ben egyik szervezője lett a Petőfi-emléktábla leleplezésével kapcsolatos Félegyházán tartott első országos Petőfi ünnepségnek. FJ]

Öreg Pap Pál erkölcsi magaviseletére nézve különös megrovás alá nem tartozik ugyan, azonban biztos tudomás szerint az ügy nevezett's itt régi idők óta lázongó pusztakeresők egyik legtevékenyebb tagjaként ismertetik, valamint minden nép mozgalom tüntetőjeként szerepel.

Némedi Varga Lőrinc erkölcsi magaviselete ellen kifogás nincs, ő azonban nyugtalan 's kitörő magaviseletéről ismeretes, 's köztudomás szerint illyes kitörése miatt már törvényhatósági vizsgálat alatt állott, elítélve is volt.

Mészáros József biztos tudomás szerint az előjáróság, úgy a felsőbbség rágalmozási büntényei miatt törvényszéki vizsgálat alatt állott —'s e miatt el is ítéltetett, különben mint pusztakereső az elégtelennek fővezetője,

Szabó Gábor nyugtalan, kitörő magaviseletéről ismeretes, különösen 1862-ik évben a városi póttadó elleni izgatásban főszerepet vitt.

Nagy Ferencz István erkölcsi tekintetben magát különösen nem rovatta meg, azonban nyugtalanokozó magaviselete miatt törvényhatósági vizsgálat alatt állott, 's elítélve volt, közelebbi időkben az elégtelennek vezérjeként kezdett tündezni.

Herédi Szabó Imre erkölcsi tekintetben magát nem rovatva meg, hanem egy idő óta, mint tünekezni szerető egyéniség az elégtelen népcsoport egyik vezetőjeként ismertetik.

Pap Ferencz József erkölcsi tekintetben tudomás szerint magát ez ideig kifogás nélkül viselte.

ifjú Bán János verekedésért, apróbb kihágásaiért többször vizsgálat alatt állott 's letartóztatva volt, különösen kitörő hajlamáról ismeretes.

Bán István erkölcsi tekintetben tudomás szerint magát nem rovatva meg.

Moretti József tudomás szerint egy idő óta alattomos népizgató 's az elégtelenek félrevezetése által a köznyugalomra nézve egyik legveszélyesebb egyéniségül tűnt fel, előbbi magaviselete kifogás alá nem esett.

Farkas István tudomás szerint ez ideig erkölcsi tekintetben különös megrovatás alá nem jött. [Farkas István egyik szervezője lett 1894-ben a félegyházi „Szocialista Munkáskörnek” FJ]

Tarjányi János tudomás szerint ez ideig erkölcsi tekintetben megrovatás alá nem jött. [Ekkor még nem ismerte a tanács, nem tudta, hogy Tarjányi János az Asztalos-féle kiáltványok szállítójával azonos. L. Kf ÁL Főbírói iratok 1868. 1226. számú irat.

1894-ben ő is egyik szervezője volt a félegyházi Szocialista Munkáskörnek. III. tized 997. szám alatti házában tartották a titkos összejeveleteket. A hódmezővásárhelyi és orosházi szocialista szervezetek összekötője volt! FJ]

Nemcsok Antal biztos tudomás szerint magát ez ideig becsületesen és minden kifogás nélkül viselte.

Szombati Ágoston köztudomás szerint népámító, rágalmazó, ezen népámtás 's pusztakereset czége alatt több évek óta zavarta meg a közcsendet és nyugalmat, — mely bűnös cselekményei miatt vizsgálat alatt számtalanszor, de elítélve is volt, különben jelenleg is bűnvádi kereset alatt van.

Nagy Péter Flórián erkölcsi tekintetben különösen nem rovatva meg magát, hanem mint örökségkép reá szállott pusztá keresés miatti lázongása 's zavart előidéző viszketegsége e tekintetben javíthatatlanságáról ismeretes.

Szvácsik Gergely tudomás szerint ez ideig erkölcsi tekintetben különös megrovatás alá nem jött.

Bán Károly biztos tudomás szerint magát ez ideig becsületesen, és minden kifogás nélkül viselte.

Vereb János kerületi csendbiztos köztudomás szerint ez ideig magát becsületesen és minden kifogás nélkül viselte.²³¹

231 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1869. Április 25. 153. számú határozat.

A félegyházi zendülés után közvetlenül, a sietős ügyészi vizsgálat időszakában a baloldali sajtó erőteljes hangon bírálta a demokratikus erők katonai hatalommal való letörését.

A kormánypárti lapok helyeselték a Félegyházán megmutatott keményebb kéz politikáját. Az Asztalos-mozgalom tömegméretű terjedéséről félve a szegedi sajtó elmarasztalta Szeged város vezetőit a mozgalom jelenségeivel szemben tanusított várakozó, türelmes magatartásuk miatt. Aggodalmas kérdésként tette fel: „Vagy azt akarja bevárni a hatóság, míg nálunk is odaérik a dolog, hogy vér fertőztesse meg az alkotmányos kormányzatot, mint Félegyházán?” Pedig ekkor már a szegedi, a hódmezővásárhelyi mozgalom vezetői is letartóztatásban voltak. Úgy látszik azonban, hogy még ezt kevesellték. A félegyházi zendülés leverésére célozva cinikus hangvétellel jegyezte meg a cikkíró: . . . „nagy köszönettel tartozunk Félegyháza hatóságának, hogy Asztalos Jánost előlünk elfogta, mert itt ugyan jól el volt készítve az útja s a jó ég tudja, mi történt volna, ha idejöhet, amint szándéka volt.”²³²

Az ellentmondásos helyzetben a kormányzatnak is állást kellett foglalnia. A félegyházi eseményekkel kapcsolatos hivatalos nyilatkozat a katonaság igénybevételét igyekszik mentegetni, megmagyarázni. A kommuniké híven kifejezte a hatalmon levők néppel kapcsolatos arisztokratikus, lekicsinylő véleményét is. „Az osztrák katonaság mindössze is a vagyontalan csőcselékre [! ?] tüzelt, az áldozatul esettek kiontott véréért azoknak esik a felelősség, a kik agitálni még mindig bátorzkodnak.”²³³

A vezércikk írója felháborodással vegyes keserűséggel állapítja meg, hogyan sértette meg a kormány a honpolgárok személyes szabadságjogait. Következtetésében vádlóan kiemeli: „ama tán vagyontalan félegyházi polgárnak élete, kit a katonaság agyon lő mint egy ebet, mennyivel kevésbé szent akár Wenckheim miniszternek, akár Andrassy miniszterelnök életénél? . . .”

Ezzel szemben a baloldali Magyar Újság a Katonaság félegyházi alkalmazását jogtalan vérengzésnek minősítette, és felvetette a kormány felelősségét.

Kétségbe vonta az elfogottakkal szembeni eljárás törvényességét is. A tárcában folytatásokban részletesen és elemzően foglalkozott az egyéni szabadság kérdéseivel, mint az alkotmányos jog kormányzat általi megsértésével.²³⁴ A félegyházi vádlottakkal szemben folyó vizsgálat egyes kérdéseinek ismeretében, a kedvezőbb bírói ítélet kiszorítása érdekében bátran bírálta Endre Mihály főbíró cselekvését, a katonai erőknek Félegyházára történt kirendelésének körülményeit. Nem hagyta szó nélkül Császár József letartó-

²³² *Szegedi Híradó* 10. évf. 31. sz. 1868. április 16. „Szeged, april. 14 1868.” (vezércikk)

²³³ *Magyar Újság* II. évf. 94. sz. 1868. április 23. „A katonai vérengzés Félegyházán” (vezércikk)

²³⁴ *Magyar Újság* II. évf. 95. sz. 1868. április 24. „Az egyéni szabadság kérdése — Megvilágítva hazánk törvényeiből” (tárca)

tatásának törvénytelenységét, kiemelve azt a tényt, hogy kihallgatás nélkül Endre főbíró Vereb Antal rendőrbíró és Vereb János biztos jelenlétében megmotozta Császárt s elvette tőle a demokrata körí jelvényt (ti. a vörös tollat zöld levéllel) és Asztalos János Madarassy Lászlónak írt válaszát, amelyet ki akartak nyomatni. Szemére vetették a főbírónak, hogy a főkapitányhoz írt jelentéséből kihagyta önkényeskedésének bizonyítékát, azt ugyanis, hogy Morretti József boltost, Mészáros Józsefet és Újvári Józsefet kihallgatás nélkül börtönbe záratta.²³⁵

Szinte még be sem fejezte Félegyházán Asztalos János bűnperével kapcsolatos munkáját Fleihhaker Hugó, amikor a félegyházi „Asztalos-féle zavargás” kivizsgálására kiküldött kerületi bizottság is munkához látott. A félegyházi zendülés perbefogottjai felett a Jászkun Kerületi Törvényszék volt az illetékes bíróság, így a Fleihhaker-féle vizsgálati anyag ismeretében a jászkun kerületi tiszti ügyésznek, Mihálovits Bélának kellett a vádanyagot előkészítenie. Újból kezdődött tehát az ügyészi vizsgálat. A Félegyházán 1868. április 13-án elkövetett „törvényes felsőbbség erőszakos megtámadására irányzott össze csoportosulás, s tetteles megtámadással párosult lázongás büntetében” kihallgattak 65 személyt, perbefogtak 33 vádlottat. Gróf Ráday Gedeon május 4-én jelentette a belügyminiszternek, hogy az „Asztalos-féle izgatók” ügyében a vizsgálatot befejezték április 29-én. „A rombolás főtényezői börtönben várják elítéltetésüket; néhány kereset nélküli iparos, mint lázadó szintén megsüllyedt a vádban.”²³⁶

A Jászkun Kerületek Félegyházi Törvényszéke 1868. június 20-án 519. szám alatt hozott ítéletével 19 személyt mondott ki bűnösnek, mégpedig *izgatás és lázítás* bűnében 12 főt, *ellenszegülés, rombolás és súlyos testisértés* bűnében 7 főt. A 12 közül a 6. és 7. rendű vádlott, Homoki István és Nemes Antal, 3 évi, illetve 2 évi büntetést kapott. Hegedűs Gábor és Hatvani Frigyes vádlottak büntetését a törvényszék elé állítással letöltöttnek vették. A minősítetten súlyosbított vád alá eső 7 személy közül öt 3 évi, egy 2 évi és egy 9 havi büntetést kapott! Az ítélet valamennyi elítélt vádlottat a kár és a költségek egyetemleges megtérítésére és a már felszámított rabtartási költségek külön-külön megfizetésére kötelezte. A szökésben levő és súlyosan vádolt Petróczy Kontrás János és Molnár János ellen körözést adtak ki.

A törvényszéki ítélet 503 forint 29 krajcár kártérítési és 142 forint 20 krajcár költségtérítési egyetemes kötelezettséget állapított meg; a vád alól

²³⁵ *Magyar Újság* II. évf. 104. sz. 1868. május 5. Vidéki levelezések rovatban.

²³⁶ Mihálovits Béla tiszti ügyész azonos az 1867. december 20-án Félegyházán megalakult GAZDASÁGI KÖR elnökével, a későbbi kiskun kerületi kapitánnyal. OL BM. Eln. 1868—IV/a—775. 1571/1868. eln. irat. Gróf Ráday Gedeon jászkun főkapitány 1868. május 5-i 110. sz. jelentése a belügyminiszternek az „Asztalos-féle izgatók” ügyében.

büntethető cselekmény hiányában 13 személyt felmentett, köztük Moretti József 1. rendű vádlottat, Schwarc Gáspár 2. rendű vádlottat, Szombati Ágoston 3. rendű vádlottat és Nagy Péter Flórián 4. rendű vádlottat. A zendülés időpontjában fogvatartott pusztakereső-vezérek már nem követhették el a vádiratban szereplő, súlyosan elmarasztható cselekedetet. Ezzel is magyarázható váratlan felmentésük.²³⁷

A félegyházi zendülők pere kétszeri fellebbezés után a legfelső fokon 1869. januárjában fejeződött be. A Hétszemélyes Tábla az első fokú ítéletet jóváhagyta, csupán Pór Albert büntetését 3 hónapról 6 hónapra felemelte. Pór rendőrt szidalmazó, katonaságot bántalmazó tettét nagyobb beszámítás alá vette.²³⁸

Az elítélteknek kellett megfizetniük a mozgalom leverésére érkezett császári katonaság ellátási költségeit, Asztalos János rabszállítási díját, továbbá az épület- és egyéb károkat.²³⁹ E nem csekély személyi tehertételt növelte kinek-kinek a rabtartási költsége, amelynek nagyságát a büntetési idő határozta meg. A félegyházi „várnagy” kimutatása szerint az elítélt 17 félegyházi fegyenc összes élelmezési költsége 748 forint 50 krajcárt tett ki. Itt jegyezzük meg, hogy a bűnüggyel kapcsolatos különféle sajtótudósítások és tanácsi jelentések ellentmondó számadataival szemben Fersin István várnagy adatai a hitelesek.²⁴⁰

1870. június 30-án Vereb Antal rendőrbíró jelentést tett a tanácsnak „az 1868. évi húsvéti zavargókra:” kiszabott kártérítési és egyéb költségek befizetéséről. Számadása szerint 400 forint 31 krajcárt szedett be. Megjegyezte, hogy a hátralék az „illetők vagyontalansága miatt” áll fenn.²⁴¹ Az ügyet folytató Móczár József tanácsnok rugalmasan oldotta meg a kártérítés befizetését. A 645 forint 49 krajcár összes költséget a 8 vagyonos elítélt között 8 egyenlő részre osztotta fel.(!) Ez fejenként 80 Ft 68 5/8 krajcárt tett ki. 1872. áprilisában jelentette a tanácsnak, hogy „ezen összeg hét marasztalttól már be is vétetett: a nyolczadiknak, névszerint Tarjányi Jánosnak azonban

237 OL BM. Eln. 1868—IV/a—775. 817/1868. ein. sz. irat. A főbíró jelentette, hogy Moretti Józsefet és Szombati Ágostont mint „fő izgatót” Asztalos Jánossal együtt letartóztatta a kiáltványok terjesztése miatt. Moretti Józsefnek az is bűne volt, hogy boltjában a „Demokrata kör czéget kifestve felfüggesztette és ott folytonos összejöveteleket tartott.”

238 BKML—Kf Polgármesteri iratok 1873. 37/1873. sz. irat. „Homoki István's társai eleni bűnperben hozott kir. Hétszemélyes táblai ítélet.” (6924/B. 868. sz.)

239 U. o. A 37/1873. sz. iratban: „Kimutatása azon költségnek, mely a f. évi April 13-án érkezett cs. katonaság számára szükségelt cikkekért, úgy egyéb okozott károk megtérítésére kívántatik.” — 1868. május 16.

Az összeg 503 forint 29 krajcár volt.

240 U. o. „16. félegyházi lakosok's el ítélt fegyenczek élelmezési költségeik összesen 738 ft 74 krajcár.” Fersin István várnagy 17. sorszám alatt pótlólag felvette Likóczi János 3 havi rabtartási költségét is 9 forint 76 krajcárt. Így az élelmezési költségek összege 748 ft 50 krajcár lett. A *Jász-Kunság* c. hírlap is a törvényszéki ítéletet részletezve 17 személyt mutat ki. (I. évf. 28. sz 1868. július 12.)

241 BKML—Kf Tanácsi jkv. 1870. 272. sz. határozat június 30-án.

ingatlan vagyonánál nincs egyébe, ezt pedig közigazgatási úton eladni nem lehet.”²⁴² Végül is Tarjányi adósságának házingatlanára történő betáblázását elfogadta a tanács fedezetül.

A fentiekből láthatjuk, hogy a kormányzat súlyos árat fizettetett azokkal, akik Félegyházán szemben álltak a kiegyezéssel, forradalmi fellépéssel akarták a társadalmi igazságtalanságokat megszüntetni.

BEFEJEZÉS

Az Asztalos-mozgalom felszámolására irányuló intézkedések, a félegyházi események kemény megtorlásának keserű tapasztalatai megrettentették és politikai visszavonulásra kényszerítették a pusztakeresőket.

A félegyházi Demokrata Kör hatósági szétverése következtében politikai szervező keret nélkül maradt tömeg nem mehetett sem a városi vezetőréteg úri kaszinóvá fejlődő Társalgó Egyletébe, sem az erőteljes balközép befolyás alatt álló, Fazekas Alajos vezette Népkörbe, de nem mehetett a pusztakeresők elleni per ügyésze, Mihálovits Béla által vezetett Gazdasági Körbe sem. A körülmények felszínes ismeretében gróf Ráday Gedeon jászkun főkapitány magabiztosan jelenthette a belügyminiszternek: „Félegyházán a legnagyobb rend s csend uralkodik és a józanabb nagy többség kárhóztatja a zavargók oktalán tettüket.”²⁴³

A hamu alatt azonban izzott a parázs. A pusztakeresők a kiegyezés rendszerének megszilárdulása időszakában is hívek maradtak 48-hoz, Kossuth függetlenségi szelleméhez. Bízta Madarász Józsefben és a 48-as pártban. Hrabovszkyból végleg kiábrándulva az országgyűlési képviselőválasztások időszakában „több százak” nevében kérték Madarász Józsefet, hogy jó hazafit küldjön jelöltül, „kinek lobogóján 1848. lebegjen, melly zászló alatt mint választói örökké harcolni fogunk . . .”²⁴⁴

1869. januárjában Szombati Ágoston pusztakereső-vezér a „hű 48-czas polgárok” nevében levélben kérte Madarász Józsefet, hogy a sikerre számító népgyűlésekre, ígérete szerint, jöjjön el Félegyházára.²⁴⁵ A félegyháziak még nem ébredtek tudatára annak, hogy éppen a félegyházi események hatására a szélsőbal szakított az Asztalos-mozgalommal, elejtette a parasztság összes társadalmi követelését és a kormánynak a mozgalommal és Asztalos János-

²⁴² BKML—Kf Polgármesteri iratok 1873. 640. sz. irat. Jelentés „Újvári Gergely és társai 1868-k évi zavargók ítéletének végrehajtása tárgyában.”

²⁴³ OL Bm. Eln. 1868—IV/a—775. 1571/1868. sz. elnöki irat.

²⁴⁴ OL Gyűjtemények R. 130. Dunai András „elv és polgár társ” levele Madarász Józsefhez 1869. január 10-én.

²⁴⁵ U. o. Szombati Ágoston levele Madarász Józsefhez képviselőválasztási ügyben 1869. január 6-án.

sal szembeni eljárását csak azért bírálta és helytelenítette, hogy lazuló kapcsolatát a néptömegekkel még tartani tudja. Keserűen kellett tapasztalniok, hogy megfeszített politikai munkájuk ellenére a választáson a 48-as jelölttel szemben a második szavazásra (!) 561 szavazattal, 211 szavazattöbbséggel Fazekas Alajos lett Félégyháza országgyűlési képviselője balközép párti programmal.²⁴⁶

A választások után csökkent a félégyházi mozgalom aktivitása, szervezett-sége. 1873-ban ugyan még egy politikai összefogott földkövetelő akcióra Nagy Péter Flórián és öreg Pap Pál mozgósítani tudta a pusztakeresőket,²⁴⁷ az ismételt és újabb hatósági visszautasítás azonban befagyasztotta a földosztó reményeket.

Évek során világossá vált, hogy a földosztás ügyében kialakult a Városi Tanács és a Közbirtokosság közötti új, politikailag szelídebb ellentétpár és a földért való küzdelem színtere a városi tanács termébe tevődött át. Az 1882-től 1895-ig tartó „küzdelem” most már a pusztakeresők nélkül folyt, élén Vona Mihály városi képviselővel.²⁴⁸

A kiegyezésellenes mozgalom politikai hígulása folytán a félégyházi földkövetelők agrármozgalma elsekélyesedett. A néptömegek földért folyó több évtizedes küzdelme fordított, „úri földosztással” fejeződött be 1895-ben.

Az események krónikása a pusztaosztás felett így elmélkedett: most bebenépesül a puszta; „tanyák, kertek lesznek rajta, otthonjuk az embereknek. Vajjon nem jövend olyan idő, mely elpusztítja ezeket is róla s a puszta ismét puszta lesz és — majd egyszer valaha ismét fogják osztani...”²⁴⁹

És eljött a szocialista módon való pusztaosztás időszaka a felszabadulás után. Földhöz jutottak a szegényparasztok, a pusztakeresők utódai. A Csernákok, a Szombatiak, a Nagy Péter Flóriánok forradalmi cselekedetei nem voltak hiábavalók.

246 *Jász-Kunság* II. évf. 12. sz. 1869. március 21. „Képviselőválasztások” BKML—Kf Képviselőgyűlési jkv. 1869—70. 1869. ápr. 15. sz. határozat. Jelentés Fazekas Alajos képviselő megválasztásáról.

247 BKML—Kf Polgármesteri iratok 1873. 2111—3336. köteg. 2634. sz. irat. Nagy Péter Flórián és érdektársainak kérelme 1873. szeptember 28-án.

248 Vona Mihály városi képviselő annak a Vona Istvánnak a leszármazottja, aki Asztalos Jánost, mint rabot a pesti börtönbe kísérte 1868. ápr. 15-én.

249 *Félégyházi Híradó* I. évf. 14. sz. 1895. szeptember 22. „Az osztás kezdése”

IRODALOM

- DR. BOROVSZKY Samu: Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye I—II. Bp. Országos Monográfiai Társaság
- EMLÉKLAPOK a Kun- Félegyházi Kaszinó fennállásának ötven éves ünnepére 1888. április hó — Szeged, 1888.
- HANÁK Péter (szerk.): Magyarország története IV. 1849—1918. Egyetemi tankönyv 2. kiadás Tankönyvkiadó, Bp. 1975.
- HECKENAST—INCZE—KARÁCSON YI—LUKÁCS—SPIRA: A magyar nép története (Rövid áttekintés) Harmadik kiadás. Művelt Nép Könyvkiadó Budapest, 1953.
- KELETI Károly: Hazánk és népe Athenaeum, 1871. Pest
- KISS József: Jászkunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenniumig (1867—1895) Akadémiai Kiadó Bp., 1968.
- KRAJNYÁK Nándor: Az Asztalos-féle parasztmozgalom Kecskeméten. Népkutató füzetek 1961. 6. szám — A Szakszervezetek Bács-Kiskun megyei Tanácsa és a Katona József Társaság tudományos és kulturális kiadványai
- KRAJNYÁK Nándor: Az 1868. évi parasztmozgalom Kecskeméten (Kecskemét — Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről 1968.)
- MADARÁSZ József: Emlékirataim 1831—1881. Bp. 1883.
- MÉSZÁROS László: Kiskunfélegyházi Krónika. A Kiskunfélegyházi Városi Tanács Művelődési Állandó Bizottságának kiadása (1964.)
- MEZŐSI Károly: Kiskunfélegyháza településtörténete és XVIII. századi társadalma. Cumania II. Etnographia, Kecskemét 1974.
- MEZŐSI Károly: Az algimnázium története 1809—1891. A kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium Emlékkönyve 1809/10—1959/60. Kiadta az Intézet Igazgatósága (1960)
- MEZŐSI Károly: Az 1848. év eseményeinek hatása Kiskunfélegyházán. Félegyházi Kun-Napok [Műsorfüzet] Kiskunfélegyháza, 1947.
- MOLNÁR Erik—PAMLÉNYI Ervin—SZÉKELY György (Szerk.): Magyarország története I—II. 2. átdolgozott kiadás. Gondolat Könyvkiadó 1967.
- PÖLÖSKEI Ferenc: Az 1868-as alföldi parasztmozgalom. Századok 1956. 4—6. szám 617—656. old.
- PÖLÖSKEI Ferenc és SZAKÁCS Kálmán (Szerk.): Földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848—1948 I—II. Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete Bp. 1962.

- S. SÁNDOR Pál (Szerk.): *Parasztágunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849—1867* Közoktatásügyi Kiadóvállalat 1951.
- SASHEGYI Oszkár (Szerk.): *Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849—1867.* Bp. 1959.
- SZERELEMHEGYI Tivadar: *Kis-Kun-Félegyháza Monographiája Nagykovács, 1882.*
- TOLDI István: *Öt év története Pest, 1872.*

A rövidítések jegyzéke

BKML	Bács-Kiskun megyei Levéltár
BKML—Kf.	Bács-Kiskun megyei Levéltár Kiskunfélegyházi részlege
CSML	Csongrád megyei Levéltár
CSML—SZ	Csongrád megyei Levéltár Szentés város Levéltára
FÉNYES: Magyarország	Fényes Elek: Magyarország 's a ' hozzákapcsolt Tartományoknak mostani állapotja statisztikai tekintetben. 1841—1844.
HERENDI: A Jászkún	Herendi József: A Jászkún Kerületek a függetlenségi harc alatt 1848 és 1849-ben. 1901.
KISS: Jászkúnsági	Kiss József: Jászkúnsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenniumig (1867—1895) 1968.
KRAJNYÁK: 1868	Krajnyák Nándor: Az 1868. évi parasztmozgalom (KECSKEMÉT — Tanulmányok a város múltjáról és jelenéről)
MADARÁSZ: Emlékirataim	Madarász József: Emlékirataim 1831—1881. 1883.
MEZŐSI: Az algimnázium	Mezősi Károly: Az algimnázium története 1809—1891. Megjelent a Móra Ferenc Gimnázium Emlékkönyvében. Kiskunfélegyháza, 1960.
OL	Magyar Országos Levéltár
PALUGYAY: Magyarország	Ifjú Palugyay Imre: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása 3. kötet JÁSZKUNSAÉG 1854.
PÖLÖSKEI: Földmunkás	Pölöskei Ferenc—Szakács Kálmán (Szerk.): Földmunkás és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. I—II.
SASHEGYI: Munkások és parasztok	Sashegyi Oszkár (Szerk.): Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849—1867.
SBP	Sarlós Boldogasszony Plébánia Levéltára Kiskunfélegyháza.

SZERELEMHEGYI Szerlemhegyi Tivadar: Kiskunfélegyháza
monográfiája 1882.

SZML Szolnok megyei Levéltár

évf. évfolyam

jkv. jegyzőkönyv

köt. kötet

sz. szám

uo. ugyanott

Kecskemét társadalmi egyesületei a kiegyezés után (1867–1878)

BEZDÁN SÁNDOR

Az alföldi mezővárosok sajátos társadalmi koncentrátumai voltak az olvasókörök. Ezek alapszabályaik szerint kulturális, ritkábban pártpolitikai, vagy társadalmi (foglalkozási) jellegű tömörülések, de szinte kivétel nélkül ötvöződik bennük e három funkció. Sőt, a névadó művelődési programot gyakran szorítja háttérbe a társadalmi-politikai tevékenység. E dolgozat célja egyrészt a kecskeméti egyesületeknek — főleg a Demokrata- és Népkörnek — a város társadalmi-politikai-kulturális életében betöltött szerepének bemutatása, különös tekintettel a tipikus mezővárosi státusra, másrészt ezzel a számbavétellel és elemzéssel hozzájárulni a dualizmus idején kibontakozó olvasóköri mozgalom történetének feldolgozásához. Ez utóbbi feladat meghaladja a minden helytörténeti dolgozatra kötelező „kitekintést” mivel Kecskemét országos jelentőségűvé vált az 1868-as alföldi parasztmozgalom központja lévén, a demokrata kör (olvasó-) népkörre alakulásának példájával.

„... jövőben sokan lesznek, kik az 1867. évi mart. 17-én tartott polgári értekezletet, az ápril. 14-én történt tüntetés, — az máj. 15-én s következő napokon megtartott tisztválasztás, — az 1868. febr. 22-én megalakított demokratakör stb., stb., történetére vonatkozó jegyzeteket és adatokat híven megőrzik, s lesz bizonyosan, aki megírja mindannak pragmaticai történetét a bekövetkezett eredménnyel együtt, még pedig . . . úgy, hogy a bűnöst a történelem bírószeke elé állítva és közvélemény által elítéltetve, átadja emlékét az utókor átkának és megvetésének.” — írta Hornyik János, a város vezető tisztviselője, illetve monográfusa 1870-ben.¹

Dolgozatom egy évszázad múltán — nem először és aligha utoljára — Hornyik János jövődőlő felhívásának úgy kíván megfelelni, hogy immár nem az egykoron részt vevő indulatával ítéljen, de mindenképp a megisme-

¹ HORNYIK János: Egy lap Kecskemét város újabkori történetéből. = *Kecskeméti Lapok* (helyi újság; továbbiakban KL), 1870. 6—11. sz., ill. Emlékkönyv. HORNYIK János halálának félszázados évfordulója alkalmából kiadta a Katona József Társaság. Szerk.: Dr. GARZÓ József. Kecskemét, 1935. 49. p.

rés erős szándékával okadatolja az idézett eseményeket és tárja fel azok természetes következményeit.

Az első statisztikai felmérés 1878-ban készült Magyarország egyesületeiről. Így belső korszakhatár híjján inkább ehhez az összehasonlítást lehetővé tevő évhez igazodom, semmint a helyben nem kiemelten ható három-négy évvel korábbi országos politikai periódushatárhoz. Ezzel a kényszerű formai nyitottsággal is jelezni kívánom kutatásom folytatásának szükségességét és szándékát.

A város és egyesületei 1867 előtt

Munkám során nemcsak Kecskemét újkori történetének monografikus feldolgozását kellett nélkülözni, hanem jórészt a különböző szférák összefoglaló vagy résztanulmányait is.² Korántsem szolgálhatnak tehát vázlatul a város múltjához az alább kiemelt adatok, számításaim és megállapításaim. Nem is vázolhatom a bármely témában „kötelező (illusztratív) alapvetést”, hiszen messzemenő politika vagy művelődéstörténeti következtetésekhez úgysem jutnék a gazdaság és társadalom szerkezetének és mozgásának ismerete nélkül. Inkább az egyesületek földrajzi és társadalmi színterére kívánok utalni, illetve a gazdasági és népességi adatok összehasonlítása révén előkészíték egy részletesebb mezővárosi egyesülettörténetet.

A kiegyezés idején Kecskemét 40 ezer főnyi népessége a mezővárosokra jellemző tágas (többször növelt, s újabb puszták vételével tovább növelendő) területen élt. A lakosságnak már több mint harmada tanyai. Ez az arány 1850-ben még 31 896: 4256 (= 13,34%). Mivel ez a településszerkezet korántsem csak a művelődési viszonyok tekintetében fontos tényező, összehasonlítást érdemel néhány alföldi várossal.

Négy város össz- és külterületi lakossága és mezőgazdasági határa 1869-ben³

Város	Össznépesség	Tanyaiak száma	Tanyai %	Mezőgazdaságilag művelt kat. h.
Kecskemét	41 195	14 557	35,3	83 083
Debrecen	46 111	6 629	13,4	60 000
Hmvhely	49 153	16 517	33,7	71 867
Szeged	70 179	26 015	37,0	71 301

2 HORNYIK János 1711-ig írta meg a város történetét. (Kecskemét város története oklevélgyűjtemény. I–IV. Kecskemét. 1860, 1861, 1862, 1866. 279, 512, 510, 431. p.)

3 BALOGH István: Az alföldi tanyás gazdálkodás. = A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok. Szerk. és bev.: SZABÓ István. I. Bp. 1972, Akad. K. 442. p.

Az előző adatokkal összevetve feltűnő, hogy az össznépeség gyarapodása Kecskeméten 1850—1869 között (+9299 = 29,16%) elmaradt a tanyaiak abszolút létszámemelkedésétől (+10 301 = 239%). Az összlakosság, külterületi népesség és határ hasonló mérete, aránya a négy városban mindössze Szeged magasabb lélekszámában és Debrecen kisebb tanyásodásában mutat eltérést. (A későbbiek során módunk lesz összevetni az „egyesületesedési” mutatókat is.)

A mezőgazdasági népesség összetétele Kecskeméten 1869-ben

	Összesen		Birtokos		Bérlő		Éves szolga		Napszámos	
	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%
Városi	9 216	55,3	3523	65,2	77	22,0	1435	38,2	4174	57,3
Tanyai	7 459	44,7	1872	34,8	234	78,0	2286	61,8	3067	42,7
Összesen	16 675	100,0	5395	32,35	311	1,87	3721	22,31	7241	43,42

A mezőgazdasági keresők megoszlása jelzi azokat a társadalmi feszültségeket, melyek a különböző rétegek politikai aktivitásához vezettek. (Számunkra itt majd a birtokosok tömörülésére szolgál kitűnő példaként a Nép-kör föllett tagnyilvántartása, több mint ezer név, foglalkozás megjelölésével.) Témánk szempontjából most talán elég utalnunk a birtokosok, illetve napszámosok, éves szolgák harmados (5395) — kétharmados (10 962) megoszlására, ami a parasztság tagozódásának előrehaladottságát mutatja. Jellemző a felemelkedő parasztság (egykorú helyi szóhasználatban az „új osztály”) gazdasági súlyára, hogy 1870 körül a földeknek már 20%-át tartotta kezében.⁴

A több mint négyezer napszámos városi jelenléte különösen mindennapos gondja az uralkodó osztálynak.⁵ Ugyanakkor a bérlők szerény arányánál (311 fő, 1,87%-a a mezőgazdasági népességnek) kifejezőbb jele a tőkés gazdálkodásnak a hitelélet megindulása.⁶

A mezővárosi fejlődés sajátos fokmérőjének tekinthetjük, hogy Kecskemét eredménnyel küzdött meg a XVIII—XIX. században a beköltözött

4 LAKOS Béla: Kecskemét gazdasági fejlődése. — Huszadik Század, 1913. II. 358. p.

5 Kecskemét (helyi újság; továbbiakban K), 1874. 8. 2. 4. p. — „A napszámosok pimasz magaviselete ellen nagyon sok a panasz. Ha tisztességes ember megy közénk, a reggeli összejövetelek alkalmával fogadási szándékkal, agyon meg agyon taszigálják... A rendőr tegye kötelességét!”

6 1867—1872 között három helyi takarékpénztár is alakult 100—200 koronás részvényekkel, 120—300 000 K alaptőkével. Paraszti kölcsönről, eladósodásról, 20—40 holdas gazdák takarékpénztári kölcsönéről a hatvanas évek elejétől is van helyi adatunk. Sőt Nagy Pál ügyvéd takarékpénztári közvetítésre specializálódott. Vö. SZABAD György: A hitelviszonyok. = SZABÓ István szerk. i. m. II. 197—200 p.

nemesekkel.⁷ Tehát a hagyományt tekintve a városi polgárság — gazdálkodók, iparosok, intelligencia — a feudális elemekkel szemben semmiképp sem csak szólamként tűzte egyesületi céljai élére a polgári egyenlőség, szabadság elvét. Ezzel szemben nem járt eredménnyel a szabad királyi városi státusért való törekvés, jóllehet 1848 előtt és 1867 után is folyamodtak érte.⁸

A kiegyezés körüli években a társadalmi-politikai problémák súlyosbodásához természeti csapások is járultak (1863: aszály, 1866: fagykárók, 1873: kolerajárvány 586 halottal).

A kulturális egyesületek alakulását indokoltta tette a város művelődési helyzete, a szakminisztérium pedig országosan szorgalmazta azt.⁹

Kecskeméten nem a Kaszinó az első társadalmi egyesület, bár már 1831-ben követte a Széchenyi István alapította Nemzeti Casino példáját. A „Kecskeméti deákok céhe” mint katolikus vallásos társulat keletkezett 1651-ben.¹⁰ Ezzel kapcsolatban jelentkezik egy sajátos kutatási feladat: a funkcióváltások ellenére hogyan hagyományozták a régi vallási körök a szervezeti kereteket — a céhek közvetítésével — a polgári egyesületekre. A kérdés jogosságára utal egy csizmadia céhkönyv — épp a Bács-Kiskun megyei Levéltárban —, melyet az ipartörvény után, 1872-ben folyamatosan olvasóköri jegyzőkönyvként használtak.

1811/12-ben több zártkörű barátságos társulat alakult Kecskeméten, ahol a földbirtok- és pusztavásárlás miatt kevésbé hatott az infláció. A „Kanalas Társaság”, Julianna Társaság és Arany Társaság (ez utóbbi név a fekete bankó által helyettesített aranypénzre emlékeztet) tevékenységét kormánybiztos vizsgálta ki. Martinovicsék emléke minden titkos társaság ellen szigorú fellépést követelt. Teleki kormánybiztos jelentésében nem találta ve-

7 A possessionatus és a szegényebb, de népesebb inpossessionatus (vagy armalista) nemesek privilégiumainak „mellőzéséről” és a városvezetésben való visszaszorításukról 1. RÉVÉSZ László: Kecskemét harca a beköltözött nemesekkel a 18—19. században. Kecskemét, 1956. 44. p. (Kis kunság Kiskönyvtára 2. sz.) Sajnos — egyéb adatok híján — az előforduló „nemesi neveket” ritkán lehet azonosítani az egyesületi névsorokban.

8 Az 1870. XIII. t. c. és 1886. XXI. t. c. szabályozta a törvényhatóságok és községek közbiztonságát. Vö. LIPTÓCZY Sándor: Kecskemét th. város birtokszerezése és a szabad királyi várososság kérdése. Szeged, 1935. 94. p. és HENCZ Aurél: Területrendezési törekvések Magyarországon az államigazgatási jogi szabályozás aspektusából. Bp. 1973. Közgazd. és Jogi Kiadó 677. p.

9 A város iskolarendszeréről — mely színvonalasabb a mezővárosi átlagnál — és az iskolák fejlődéséről PÁSTHY Károly: Kecskemét közoktatásügye a múltban és jelenben (Kecskemét, 1899.) című munkája közöl számos adatot. 1868—1877 között zajlott le a felekezeti iskolák községesítése. 1870-ben főreál-, 1872-ben gazdasági iskolát alapítottak. Az országos összevetésre 1. DÁNYI Dezső: Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon. = *Demográfia*, 1964. 7. évf. 2. sz. és BALOGH István: A paraszti művelődés. = SZABÓ István szerk. i. m. II. 487—564. p. — A kormány nevében Eötvös József fordult a hatóságokhoz és testületekhez kulturális egyesületi felhívással (1867.) 1873. júniusában a vidéki múzeumegyletek érdekében adott ki felhívást a Közoktatásügyi Minisztérium. — A történettudomány igen korán felismerte a közművelődési társaságok korabeli jelentőségét, FRAKNÓI Vilmos és PESTHY Frigyes a megyei monográfiák helytörténeti szempontjai között negyedikként említi. (*Századok*, 1872.) Sajnos, a feldolgozások mégis többnyire futólag érintik a témát.

10 Vö. LÉNÁRT Andor: Vallásos konfraternitások Gyöngyösön a XVII—XVIII. században. = Archivum. A Heves megyei Levéltár Közleményei. 1974. 2. sz. (33—46. p.) 34—35. p. és HORNYIK János: Kecskemét város története, oklevéltárral. II. Kecskemét, 1861. 236. p. 13. sz.

széyesnek e társulatokat az államra, igyekezett igazolni a szórakozó jelleget, működésüket 1814-ben mégis megszüntették.¹¹

A „Műkedvelő Társaság” 1844-ben keletkezett, tagjai zömmel református tanuló ifjak voltak.¹²

Az egyesülés mint polgári szabadságjog igényként tehát a reformkorban jelentkezett, mégis az 1848-as polgári forradalom eredménye. A Helytartó Tanács 1852. évi határozata megtiltotta, illetve megszigorította az egyesülést, az Andrássy-kormány viszont megalakulásakor a többi szabadságjoggal együtt elismerte. Bár a dualizmus idején e tárgyban nem született törvény, a belügyminiszter éppen a kiegyezéssel szemben fellépő gyűlések, egyesületek miatt kénytelen rendeletileg szabályozni az egyletalakulásokat és a felügyeletet.¹³

DEMOKRATA-KÖRBŐL NÉPKÖR

I. A Kecskeméti Demokrata-kör — a parasztmozgalom szervezete

A kiegyezést különbözőképp ítélték meg a különböző társadalmi rétegek és egyesületek. A társadalmi haladás és nemzeti függetlenség szempontjából egyaránt kiemelkedő jelentőségű esemény fölött történettudományunk évszázados vitája még manapság is monográfiákban testesül. Számptalan probléma közül számunkra itt most az a kérdés: „kiegyezett-e a mezőváros”?

Ha a hatvanas évek (1863—1866) helyi parasztmegmozdulásait, vagy az 1867/68-ban magasabb szinten jelentkező alföldi, Asztalos-féle mozgalmat vesszük figyelembe, azt kell mondanunk, a mezőváros nem részese a történelmi kompromisszumnak. Ugyanakkor az idézett események nemcsak a nemzeti mozgalom szerves részei, hanem a társadalmi átalakulás különböző

11 L. 1. jegyzetet!

12 PÁSTHY Károly i.m. 5. p. A társaság egy helyben létesítendő óvodára 122,42 Ft-ot adott.

13 *Magyar Újság* (továbbiakban MU). 1868, 5. 27. 493. p. IRÁNYI Dániel „A kormány jogai az egyletek irányában” c. cikkében — a demokrata körök és népkörök védelmében — hangsúlyozta, hogy 1848 előtt nem kellett felterjeszteni az alapszabályokat. — A Belügyminisztérium 1394/1873. és 5008/1875. sz. rendeletekkel intézkedett az alapszabályok jóváhagyásáról, az alakítható egyesületek típusairól és az ellenőrzésről. A politikai és munkásegyleteknél és a nemzetiségi köröknél több megkötést alkalmaztak. (Magyarországi Rendeletek Tára 1873., III. 1898). Vö. BIANCHI Leonard — PECZE Ferenc: A gyülekezési és egyesülési jog szabályozása a dualizmus korában, különös tekintettel a munkásságra és a nemzetiségekre = *Jogtudományi Közöny*, 1963. 3. sz. 143—151. p., RAFFAY Ferenc: Az egyesülési jog kodifikálása. Bp. 1903. és CSIZMADIA Sándor szerk.: *Magyar állam és jogtörténet*. Bp. 1972. Tankönyvkiadó, 399—400. p. — Bár több munka foglalkozott az egyesülési joggal, a belügyminisztériumi levéltár egyesületi iratainak nagy száma és több problémája — legalábbis a joggyakorlatot illetően — „perújrafelvételt” igényel.

hatósugarú és intenzitású kísérletei is. Az előrehaladott mezővárosi társadalmi tagozódás tehát vízváltástól 1867 megítélésében.

1866-ban — a porosz—osztrák háború és a magyar emigráció aktivitásának hatására — megerősödött a függetlenségi mozgalom. Szegeden, Kiskunfélegyházán, Nagykőrösön, Hódmezővásárhelyen parasztmozgalmak keletkeztek az önálló Magyarorszáért, melyek a porosz segítségben csatlakozva a helyi gazdasági-társadalmi (legelőelosztás, „pusztakeresés”, progresszív adó stb.) és közigazgatási problémákra koncentráltak. Kecskeméten ekkor nem bontakozott ki a mozgalom, főleg a városvezetés határozott fellépése és a katonaság jelenléte miatt.¹⁴

A nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása után Kossuth a nemzeti mozgalom fejlődését nem köthette diplomáciai lépésekhez. A kiegyezés hatékony támadását csak belső erőktől remélhette, de már semmiképpen a függetlenségi küzdelem korábbi vezetőjétől, a középbirtokos nemességtől. Így fordult a politikailag aktivizálódó parasztság felé, bár annak társadalmi igényeivel (különösen a pusztakeresőkkel) nem értett egyet.

Kossuth kapcsolatot keresett és talált a népi (paraszti, iparos) szervezetekkel, honvédegyesetekkel, olvasóköroekkel és demokrata-köroekkel. Az újságokban közzétett vagy közvetlen levelei fontos útmutatásokat adtak mind a program, mind a szervezet szempontjából. A demokrata-körok szellemét, Kossuth-imádatát jól példázza egy alakulógyűlési meghívó: „Üdv hazánk nagy fia, nemzetünk védőszelleme, Kossuth Lajos apánk nagy nevének! Mindörökké amen!”¹⁵

A szélsőbal — Kossuth és Madarász László távolból is ható irányításával — vezette a kiegyezés ellenes mozgalmat. Programja elsősorban a nemzeti függetlenség, de bázis szélesítő törekvése során nem zárkozhatott el a demokratikus célok elől.¹⁶

A szélsőbal központi szervező szerepét, vidéki kapcsolatait — különösen a párt és az alföldi parasztmozgalom viszonyát —, és magát az Asztalos-féle mozgalmat Pölöskei Ferenc tárta fel két évtizeddel ezelőtt.¹⁷ E tanulmány

14 Az 1863. évi események alig feldolgozottak. (Egyik kivétel: DÉNES György: Az orosházi földmunkások és szegényparaszrok 1863. évi megmozdulása. = Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve. 1959. 77—93. p.) PÖLÖSKEI Ferenc adott áttekintést 1866-ról. (Az 1868-as alföldi parasztmozgalom. = *Századok* 1956. 4—6. sz. 622—627. p.) Lásd még: SÁNDOR Pál szerk.: *Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849—1867*. Bp. 1951. 184. p.; PÖLÖSKEI Ferenc — SZAKÁCS Kálmán szerk.: *Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848—1948*. I. k. Bp. 1962. 77 = 78. p. és a forrásokra SASHEGYI Oszkár: *Munkások és paraszrok mozgalmai Magyarországon. 1849—1867*. Iratok. Bp. 1950. Akadémiai Kiadó, 534. p.

15 GRATZ Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918. I. Bp. 1934. 51. p.

16 A pártprogramra és módosulásaira I. MÉREI Gyula összeáll.: *A magyar polgári pártok programjai (1867—1918)* Bp. Akadémiai Kiadó. 383. p.

17 PÖLÖSKEI Ferenc, 1956. i. m. L. még KRAJNYÁK Nándor: *Az Asztalos-féle parasztmozgalom Kecskeméten. Kecskemét, 1961*. Sokszt. 31. p. *Népkutató füzetek. A Szakszervezetek Bács-Kiskun megyei Tanácsa és a Katona József Társaság tudományos és kulturális kiadványai 1961*. 6.

nyomán — egyéb források (levéltár, helyi sajtó, visszaemlékezés stb.) felhasználásával — itt most csak a demokrata-körök alakulását, a népi mozgalomban elfoglalt helyét és betöltött szerepét, végül „megbékített” átalakulását vizsgálom.

A Magyar Újság című ellenzéki lap 1867. október 24-én felhívta a pestieket az alakuló Demokrata-körben való részvételre. A november 18-i megalakulás még nem zárta le a különböző csoportok — főleg a szélsőbal és a mérsékelt polgári ellenzék — küzdelmét a kör kisajátítására, bár a program már a szélsőbal politikai befolyásának tükrözte. „A demokrata-kör célja a szabadság, egyenlőség és testvériség nagy elveinek, amelyek egyedül képezhetik a valódi alkotmányos élet alapfeltételeit, társulati eszmecsere útján való fejlesztése és érvényre juttatása, s mivel ehhez csak az 1848-i teljes alkotmány mellett lehet remény, ezen alkotmánynak törvényes és alkotmányos működés által visszaszerzése . . . a gyakorlati életben alkalmazása, és elveinek továbbfejlesztése.”¹⁸

E program és az 1868. január 3-án megjelent szervezeti szabályzat ezt a célt szolgálta, hogy a pesti demokrata-kör mintájára alakuló vidéki szervezetek összefogásával a szélsőbal legyen a kibontakozó nemzeti mozgalom vezetője.¹⁹

Az 1868 tavaszán tetőző parasztmozgalom, mint látni fogjuk, igazolja Pölöskei megállapítását: „A Szélsőbal által kiadott demokrata-köri program és szervezeti szabályzat segítette a kiegyezés után megerősödő függetlenségi mozgalmat, de a gazdasági és társadalmi kérdések háttérébe szorulása, a törvényes út kihangsúlyozása, a szervezeti szabályzatban a rendes és választmányi tagok megkülönböztetése magában rejtette már a demokrata-körök keretein belül kibontakozó parasztmozgalom, valamint a Szélsőbal és a pesti demokrata-kör közötti ellentét megerősödésének lehetőségét is.”²⁰

Vidéken több régi olvasókör alakult át demokrata-körre. Ezeknek a korábban alakult egyesületeknek az első helyi erőpróbáját az új tanácsok, városi vezetőségek elleni fellépés jelentette. Az 1867 tavaszán tartott tisztújításokkal jelentős támaszt nyert a kormány. Az adóbehajtás, árverések sokasodása jelzi az új előljároságok „szorgalmát”. Így érthető, hogy a helyi ellenzék részéről kezdettől fogva erős támadások érték a többnyire Deák-párti előljároságokat. Kecskeméten 1867. március 17-én tartottak értekezletet, előkészítendő a városi tisztikar megválasztását. Ekkor többek között az a vád

18 M. U. 1867. november 19.

19 M. U. 1868. január 3. közli a szervezeti szabályzatot. Ez demokratikus felépítésről tanúskodik: a legmagasabb fórum az évi (vagy rendkívüli) közgyűlés; minden fontos ügyben titkos szavazás dönt, kötelező érvényű választmányi határozat stb.

20 PÖLÖSKEI Ferenc, 1956. i. m. 633—634. p.

érte a főbb tisztviselőket, hogy a „Reichsrat”-ba kíván képviselőket delegálni a város. Hajagos Illés polgármester tiltakozott „a politikai érdekből kovácsolt vád ellen.”²¹

A városi tisztikar és a Deák-párti parlamenti képviselő elleni támadás megújult, és felkészült, tapasztalt vezetőt nyert Asztalos János ügyvéd Kecskemétre költözésével. (1867. április 24.) Korábbi állomáshelyein (Pécs, Buda) bátran fellépett a hatóságok visszaélései ellen. Kecskeméten szintén sok adatot kapott az előljáróságok túlkapásairól. A kisemberek ügyeit intézte ügyvédként (letartóztatásakor 720 peres aktát találtak irodájában). A szegények hozzá fordultak panaszaikkal. Emellett Császár (Kaiser) József tanító tájékoztatta a helyi viszonyokról és visszaélésekről. 1867. november 6-án kérvényt írtak a belügyminiszterhez a kecskeméti képviselő testület megválasztási módja és a megválasztottak nagyobb része ellen. A kérvényt Császár házról-házra járva 744 választóval íratta alá.²²

Asztalos János 1867. decemberében kapcsolódott a szélsőbal kiegyezés-ellenes mozgalmához. „A népet az urak és a vagyonosok ellen izgatta”, vagy helyi szólással: a subát magasztalta a bunda rovására. Többször nyilvánosan is kijelentette, hogy „A hátán kihordhatja Kecskemétről azokat kik a kaputos osztályban becsületes emberek.”²³

Madarász József, szélsőbal vezető így emlékezik a párt kecskeméti kapcsolatának kialakulására: „1867 decemberben Kecskemétről Asztalos János ügyvéd értesít, hogy a város zöme az általam hirdetett elvek híve, meg fogják alkotni a kört úgy, hogy onnan kisugározza a körüle levő 7—8 népesebb városokban is megalakíttassanak, s a kerületek pártunknak megnyeressenek. Kivételére fő volna, hogy a kör elnökségét vállaljam el. Kecskemétiakkal összeköttetésben lévén megtudtam, hogy az úri faj irtózik Asztalostól, kértek, ne is szövetkezzem vele, ajánlották Horváth György köztisztletű mérnököt szövetségesül; de nem tagadhatták, hogy a mozgalom lelke és a nép kedvence Asztalos. A Deákpártiak itt mint arisztokraták „tokrák”-nak, a függetlenségiak „mokrák”-nak neveztetnek.”²⁴

Asztalos nagy lelkesedéssel kezdte szervezni a parasztokat. Egy későbbi főkapitányi jelentésből ismerjük a december végi előkészületeket. „A köze-

21 HORNYIK — emlékkönyv i. m. 45. jegyzet.

22 Bács-Kiskun megyei Levéltár (továbbiakban BKmL) Kecskeméti közigazgatási iratok 10982—1885. A kérvényezési akció és aláírásgyűjtés a 48-as párt szervezésében országosan megismétlődött 1868. tavaszán, így Kecskeméten is. — Egyébként a tanügyi hatóságok később megfosztották állásától Császárt.

23 BKmL Kecskemét közíg. ir. 10982—1885.

Vö.: HORNYIK János: Egy lap . . . i. m. cikk sorozatában (K. L. 1870. 6—11.) különösen fájjalta, hogy „egy demagóg jövevény . . . az intelligenciát pellengérré állította s a jámbor nép által meggyőltette” — mint látni fogjuk a Népkör tagnyilvántartásából, a nép nem volt eleve bizalmatlan az értelmiség iránt, sőt vezetőjének tekintette, választotta ügye felkarolóját. A kaput — hosszú felsőkabát (városi viselet).

24 MADARÁSZ József: Emlékirataim 1831—1881. Bp. 1883, Franklin K. 528 p. 379. p.

lebbi karácsonyi ünnepek első és második napjain kisebb-nagyobb számú összejövetelek a következő helyiségekben tartattak a) Csókás bognárnál 3-ik tizedben b) Visontainál 4-ik tizedben c) Vasvári Ferencnél 5-ik tizedben d) Dunczt Ferencnél 7-ik e) Szinnyai Imrénél 8-ik tizedben f) Üres Farkas Istvánnál 9-ik tizedben g) Szeleinél 10-ik tizedben . . . a mi már a gyülekezetekben tartott értekezleteknek célját és irányát illeti, erre nézve az összes vizsgálati iratokból az tűnik ki, hogy a nevezettek határozott célja és törekvése az volt, miként a jelen országgyűlési szélső baloldali pártnak részére a népet minél jobban megnyerjék s e párt elveit képviselő Népzászlója című lapra minél számosabb előfizetőket szerezzenek s ekként az ellenpárton felül emelkedjenek.”²⁵

Maga Asztalos is végigjárta ezeket a helyeket, előkészítette a demokrata-kör megalakítását és élesen támadta Horváth Döme kormánypárti képviselőt. A demokrata-kör szervezeti előkészítését a város 11 tizedében létrehozott olvasókör jelentette. E körök élén elnökök álltak, akik az ellenzéki lapokat (Magyar Újság, Nép Zászlója) felolvasták és az értékesebb cikkek fölötti vitát vezették, sőt előadásokat is tartottak.

A Demokrata-kör tizedelnökei (és Népköri funkciójuk 1868-ban)

Ssz.	Név	Foglalkozás	Népköri	
			funkció	sorszám
1.	Tóth László	iparos	választmányi tag	945.
2.	id. Daróczy János	gazdálkodó	választmányi tag	193.
3.	Kálniczky János	néptanító	jegyző	414.
4.	Szeless Kálmán		?	?
5.	Pátkai Sándor	iparos	választmányi tag	729.
6.	id. Cs. Tóth István	gazdálkodó	választmányi tag	964.
7.	Faragó Gábor	állatorvos	választmányi tag	277.
8.	Szinnyei Imre	iparos	választmányi tag	909.
9.	Farkas Ferenc	gazdálkodó	választmányi tag	256.
10.	Vasvári Ferenc	iparos	választmányi tag	1053.
11.	Id. Csókás József	szőlőműves	választmányi tag	178.

Forrás: (BKmL Demokrata-köri iratok, Népkör alapszabály és tagnévsor)

²⁵ BKmL Kecskeméti közig. ir. 474—1868. Halasy Sándor főkapitány jelentése a városi tanácsnak 1868 január 25-én. Tized- a város közigazgatási egysége. Kecskeméten 11 tized volt a kerületi tagolás előtt.

²⁶ Nép Zászlója 1868. február 1. MADARÁSZ József: Kecskemét városa közönségéhez c. felhívásában óva int a „törvényes keretek” betartására.

²⁷ K. L. 1875. május 2. 2. Fehér Péter népköri elnök (korábban a Demokrata-kör alelnöke) visszaemlékezése.

Ugyancsak ezekben a körökben ismerték meg először Asztalos proklamációit, amelyek a mozgalom elméleti alapvetését jelentették. Asztalos János felhívásai egyrészt a szélsőbal hatására tartalmazták a függetlenség követelését, másrészt a formálódó demokrata-kör népi igényeit is megfogalmazták.

Az alföldi parasztság megszervezése és programja ellenakciót váltott ki a helyi hatóságoktól a kormányig. A városi közgyűlés felszólította a főkapitányt az összejövetelek megakadályozására és az izgatások megszüntetésére. Az Igazságügyi Minisztérium vizsgálatot és sajtópert követelt Asztalos ellen. Sőt, a „társadalmi” ellentámadás is megindult: a második kerületi választók és képviselőjük, Horváth Döme gyűlést hírdettek 1868. január 21-re. Asztalos ugyanekkorra szintén a városházára hívta híveit, s így heves vitában — sőt a provokált összetűzésben szó szerint is — visszaverték a jobboldalt.

A szélsőbal ezután kezd elhatárolódni az Asztalos-mozgalomtól, bár még parlamenti politikája hátországaként őrzi a vidéki kapcsolatot.

Ilyen előzmények után került sor a kecskeméti demokrata kör megalakítására. Asztalosék 1868. február 12-én röpiratot adtak ki a vezetőségválasztás alkalmából. Ebben is kifejtik céljukat: a szabadság, testvériség és egyenlőség elve alapján az 1848-as törvények visszaállításáért harcolni, a népjogait védeni, jó lapok olvasása útján a közműveltséget terjeszteni. Minden bizonnyal hozzájárult az alapszabályok belügyminiszteri elutasításához a maradéktalan negyvennyolcasság.

Nemcsak szélesebb társadalmi programjában tért el a kecskeméti egyesület a mintául szánt Pesti Demokrata-körtől, hanem centralizált felépítésében is. Ebben azonban többnyire különbözik az egyébként őket követő vidéki népköröktől is. Az eddig részletesen feltárt vásárhelyi és szentesi népkörökben ugyanis nem jött létre központosítás.²⁸

A korábban alakított kecskeméti olvasókörök tizedenként a Demokrata-kör egységei lettek. Az elnököknél elhelyezett könyvbe iratkoztak fel a jelentkezők. A belső tagok évi tagdíja 2 forint, a külsőké 48(!) krajcár volt. A belső tagoknak központi helyiségük volt, ahol gyűlésezhettek, a külső tagok részére pedig „olvasdát” tartottak fenn, ahová hírlapok jártak.²⁹

A tizedelnökök és 12 választmányi tag alkotta a városi vezetőséget. Az elnökök, illetve a karácsonyi összejövetelek házigazdái között több iparost

28 BEZDÁN Sándor: A hódmezővásárhelyi első olvasó népkör megalakulása (1869.) = A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1970. 47—56. p.

29 Uő. Hódmezővásárhelyi olvasókörök (1869—1900). Uo. 1971. 61—76. p. Uő.: A Szentesi 48-as Népkör indítása (1870—1874). Uo. 1974. 3—14. p. L. még e dolgozatok hivatkozott irodalmát! Ez a központi olvasda a Salamon-vendéglő lehetett a hatvanas évek végén, majd pedig a Hazai vendéglő vált centrummá. (K. L. 1875. május 2. 2.)

találhatunk, ami jelzi a kisipari műhelyek szerepét a szervezkedés folyamatában.³⁰

A kecskeméti Demokrata-kör február 23-i ünnepélyes alakuló gyűlésére 21 tagú pesti küldöttséget vezetett Madarász József és Vidats János. Asztalosék Ceglédig mentek a testvérkör fogadására. A kecskeméti vasútállomásról tízezernyi tömeg tizedenként rendezve vonult a városházára, ahol elnökké Horváth György mérnököt, alelnökké Asztalos Jánost választották.

Az esemény hatására vidéken tömegével keletkeztek a 48-as demokrata népkörök, ami riadalmat keltett a kormányban, sőt a balközép is a „társadalmi rend fenntartását” követelte.³¹ A Deák-párti Hornyik keserűen konstatálta visszaemlékezésében, hogy a mérsékelt Horváth György elnökletével sem sikerült a „felizgatott népet karonfogva szép csendben . . . a demokratia terére” átvezetni, „mert a békés nép izgatására célzó intézményeket fennhagytuk és ugyanazon kártékony irányú irodalmi közlönyök (szélsőbaloldali hírlapok és röpiratok — B. S.) élvezetére szorították a jámbor népet, melyeket ama jövevény izgató kezébe adott.”³²

Asztalos nemcsak a Kecskeméti Demokrata-kört építette a „demokratikus centralizmus” elvére, hanem tudatosan törekedett a környék hasonló megszervezésére is. Márciusban „a szomszéd városokbani mozgalom megindítása végett” fölkereste Madarászt. Annak távollétében Böszörményi László biztatására — a félegyháziakhoz és az alföldi városokhoz intézett proklamációjában — ismét élesen fellépett a Deák-párt ellen. Munkatársai révén felhívásai eljutottak az alföldi városokba.³³ Kapcsolatban álltak a szegei, hódmezővásárhelyi, makói, csongrádi, nagykőrösi, kiskőrösi és izsáki népkörvezetőkkel.³⁴

Egyidejűleg eredménnyel járt a Nép Zászlójában 1868. február 22-én kezdeményezett kérvényezési akció. Kossuth hazajövele feltétlenül szabta Madarász előtt a nemzet nagyszámú nyilatkozatát a kiegyezés ellen.³⁵

30 Vö. a tizedelnökök listáját a főkapitányi jelentéssel (25. jegyzet!)

a) Csókás	3. tized
b) Visontai iparos (vagy tanító?)	4. tized
c) Vasvári Ferenc iparos választmányi tag	5. tized
d) Dunszt Ferenc birtokos választmányi tag	7. tized
e) Szinyyai Imre iparos	8. tized
f) Üres Farkas István (iparos?)	9. tized
g) Szelei (János) (gazdálkodó?) választmányi tag	10. tized

31 BKmL Kecskemét közig. ir. 10982—1885. az előkézületekre; az ünnepi eseményekre és következményekre
MADARÁSZ József: i. m. 380—381. p.

32 K. L. 1870. 6—11. sz.

33 MADARÁSZ József i. m. 380—381. p.

34 Félegyházára Császár József, Izsákra Kálniczky János juttatta el a röpiratot. — Vásárhelyről Szamecz András népköralapító és Kristó Ferenc kapcsolatáról tudunk. Vö.: PÖLÖSKEI Ferenc, 1956. i. m. 645. p. és BEZDÁN Sándor, 1970. i. m.

35 MADARÁSZ József i. m. 367. p.

Hamarosan 160 kérvény futott be számos aláírással, köztük a kecskeméti, amelyben 1549 név élén állt Asztalos János.³⁶

Míg a kérvényezést, mint „törvényes útát” szorgalmazta a Szélsőbal, hogy a választókra támaszkodva a parlamentben érjen cél, addig a népi tömegmozgalomtól elidegenedett. Madarászék nem vállalták az alföldi parasztmegmozdulásokat, mert azok társadalmi követelési veszélyesebbeknek mutatkoztak annál az előnyél, amit ez az erő a függetlenségi küzdelemben jelentett.

Asztalosra továbbra is a reakció politikai és hatósági ösztüze zúdult. Valószínűleg valamelyik megtámadott ellenfele hívta fel a Casinót a vele való leszámolásra.³⁷

A politikai támadások és személye elleni rágalmak eredménytelenek maradtak, a hatósági erőszak azonban lefogta Asztalos Jánost. Röpiratát elkobozták, sajtópert indítottak ellene. A városi közgyűlés különbizottságot küldött ki ellene, később kitiltotta, s közben április 11-én a félegyházi Demokrata-kör alakulásának előkészítésekor letartóztatták.³⁸

Asztalost a polgári történetírás szívesen nevezte kétes egzisztenciának³⁹, az uralkodó osztály számára nemcsak helyben kísértett még sokáig a „jött-ment” „hazaáruló” „izgató” osztályharcos társadalmi programja és ennek megfelelő szervezete, a demokrata-kör.⁴⁰ Letartóztatását követő napon egyesülete mérsékletesebb céllal Népkörré alakult, de — akárcsak a többi mezővárosban — az általa megformált és terjesztett népi követelések több évig késleltették a dualizmus rendszerével való megbékélést.

2. A Népkör alapszabálya és tagsága

A kormány 1868. április elején országosan betiltotta a demokrata köröket. A tilalom és megtorlás egy időre visszavetette az egyleti életet, jöllehet a kiemelkedő jelentőségű kecskeméti kör szinte folyamatosan működött.

36 Mikor a közgyűlés előtt Szűcs Imre városi képviselő ismertette az ügyet, a reakció vigasztalására csak ennyit tudott mondani: „... a másfélezret meghaladó név között azonban a hírhedt Asztalos Jánoson, mint legelső aláírón kívül még három néplaitó van, de a város nagyszámú értelmisége, tisztikara és előkelő birtokosai közül egyetlenegy sincs; a 176 tagból álló városi képviselő testületből csak hatan, s a választói képességgel bíró összeírt választók közül aránylag igen kevesen.” Ez igaz is volt, mert ekkor ennek a demokratikus műltra visszatekintő alföldi mezővárosnak a parasztszajai közül csak a húsz holdon feülliek kaptak választójogot.

37 BKmL Kecskeméti közigazgatási iratok 10982—1885. A levéllró „proletárok rablófélszékének” nevezi a várost.

38 BKmL Kecskeméti eln. ir. 1—1868; 2—1868; Közgyűlési jkv. 1868. április 20.; Kitiltása április 29-én (közgy. jkv. 181. sz.)

39 Vö.: GRATZ Gusztáv i. m. 51. p. és HÓMAN Bálint — SZEKFFŰ Gyula: Magyar történet. VII. k. 296. p.

40 TOLDI István: Öt év története. Pest, 1872. 78. p.: A demokrata körök „adónemfizetést, földfelosztást, Ausztriától való elszakadást prédikáltak... a politikai oppositio köpenye alatt az osztálygyűlöletet szították.” — Asztalos börtönéből a Román Fejedelemségbe szökött, majd hazatérési törekvése meghiúsulása miatt feleségével Belgrádban öngyilkos lett (1877).

dött, hiszen változott névvel, Népkörként még 1868. április 12-én megalkult.

A Népkör programja azonban már mérsékeltőbb. Módosult a 3. §. — engedtek a 48-ból.

„A Népkör célja: a szabaság, egyenlőség és testvériség nagy elveinek melyek egyedül képezhetik a valódi alkotmányos élet alapfeltételeit, társulati eszmecsere útján való fejlesztése és érvényre juttatása a fennálló alkotmányos törvények határain belül, s ezáltal a nép anyagi és szellemi jólétének előmozdítása.”⁴¹

A törvényes keretek hangsúlyozása — az előzmények ismeretében — talán már természetes. „A nép anyagi és szellemi jólétének előmozdítása” azonban még midig meghaladja számos korabeli egyesület célkitűzését.

A választmányi ülés április 26-án ismét megtárgyalta és elfogadta az alapszabályt, melyet a Belügyminisztérium július 4-én 2365. szám alatt jóváhagyott.⁴² Az alapszabálynak tehát kézirati és kiadott példánya is ránk maradt. Különös jelentőségét nem a paragrafusokban, nem is az alföldi parasztmozgalom dús eseménysorozatának és a „szürke szabályrendeletek” ellentmondásában látjuk, hanem a csatolt névsorban.

A kutatószerencsének tekinthető „név-sorozat” fennmaradása tette lehetővé a Kecskeméti Népkör tagsága és vezetősége összetételének vizsgálatát. (A táblázatot lásd a következő oldalon!) A korabeli egyleti kimutatások nem tartalmaznak foglalkozó-megjelöléseket, így a politikai tevékenységből vagy a város (község) összetételéből csak közvetve következtethetünk egy-egy kör társadalmi arculatára.

A társadalmi összetétel az egyesületi tevékenység minden szférájával kapcsolatban fontos kérdés. Különösen az az 1867/68-as Asztalos-féle mozgalom centrumát jelentő kecskeméti kör esetében, hiszen ilyen intenzitású és hatókörű esemény a századvégi agrárszocializmusig nem jelentkezett hazánkban.

A korábbi táblázatokból képet kaptunk Kecskemét népességének összetételére az alföldi parasztmozgalom idején. A szegényparasztok, napszámosok nagy aránya és megélhetési gondja — a tőkés gazdálkodás „lekötő”, fenntartó akciói előtt (újabb puszták tagosítása, intenzív gazdálkodás, vasútépítés stb.) — érthetővé teszik számunkra e réteg társadalmipolitikai aktivitását. Önálló szervezkedésre ekkor még nem került sor, de minden-

41 Bács-Kiskun megyei Könyvtár (továbbiakban: BKmK) B 51.531. A Kecskeméti Népkör alapszabályai és tagjainak név-sorozata. Kecskemét, 1868. Szilágyi ny. 18. p.

42 O. L. BM. K—150—III—2365—1868. Minden „olvasda” tartott „panasz- és indítvány-könyvet”, valamint külön fogadta el „házaszabályát”. Ez a 7. tizedben az 1968. október 18-i közgyűlésen történt. K. L. 1968. október 28. 3. p.

A Kecskeméti Népkör tagságának és vezetésének összetétele 1968-ban

Sor- szám	Foglalkozás	Tagok			Vezetőségben		
		szá- ma	együt- tesen	%	Tisz- tikar	Választmány	
						külön	együtt
1.	gazdálkodó	335				29	
2.	birtokos	147				9	
3.	műkertész	1	447	41,01		1	36
4.	iparos	446			1	35	
5.	fényíró	1	483	44,31		1	39
6.	kereskedő	8			1	1	
7.	fogadós	2	10	0,92			1
8.	néptanító	11			1	1	
9.	tanár	10			2	3	
10.	ügyvéd	8			1	3	
11.	mérnök	5			1	1	
12.	orvos	5				3	
13.	állatorvos	1				1	
14.	gyógyszerész	1					
15.	főbíró	1				1	
16.	megyei táblabíró	1					
17.	megyei ügyész	1					
18.	gazdatiszt	1					
19.	költő	1	46	4,22			13
20.	tisztviselő	24				7	
21.	országgyűlési képviselő	1				1	
22.	alispán	1					
23.	polgármester	1					
24.	várhadnagy	1					
25.	szolgabíró	1					
26.	pusztabíró	1					
27.	pandúr	1					
28.	református harangozó	1	32	2,94			10
29.	munkás	34					
30.	gépész	1					
31.	hajóslegény	1	36	3,30			
32.	szőlőműves	20				1	
33.	földműves	10	30	2,75			1
34.	foglalkozása jelöletlen	6	6	0,55			
	Összesen:	1090	1090	100,00	7	100	100

képp figyelmet érdemel részvételük (20 szőlőműves, 10 földműves = 2,75%) abban a demokrata körben, amely ezreknek — az ő választójoggal nem rendelkező ezreknek is — hangot adott. Sőt, id. Csókás József szőlőműves révén a választmányban is szót kaptak.

A 36 munkás tag bizonyára az egyik legkorábbi helyi példa szervezkedésükre. Ebben az esetben a kisiparosokhoz kapcsolódva léphettek az egyesületbe, s ez átmenetnek tekinthető a következő években alakult „Iparos Ifjak Köréhez”, vagyis saját szervezetük megalakításához.

A fenti kategóriákkal nem volt olyan gondunk az 1090 fő csoportosítása-kor, mint a tisztviselőkkel és más közszolgálatbeliekkel és az értelmiséggel kapcsolatban. Nyilván megkérdőjelezhető a birtokos országgyűlési képviselőnek és a református harangozónak az együttemlítése, azonban ezt a csoportot akár ún. egyéb kategóriának is tekinthetjük. További kérdőjel számunkra, hogy az országgyűlési képviselő, a megye és város vezető tisztviselői tagjai voltak-e a demokrata-körnek korábban.

Az értelmiségi csoport (8—19. sorszám) 46 fős jelenléte (4,22%) nem igazolja a demokrata-kör elleni vádat, hogy ti. abban gyűlölik az intelligenciát. Sőt az Asztalos-mozgalomban szerepet játszó néptanítók és a Népkör vezetésében — mind a tisztikarban, mind a választmányban — való nagyarányú részvételük egyaránt az „írástudók” felelősségéről, vagy megfordítva, a nép bizalmáról tanúskodik.

A tipikus polgári réteget a 447 fő iparos és 10 fő kereskedő, fogadós képviselte a Népkörben. Ez a közel 42%-os arány és a választmányban helyet kapó 37 fő (ami ugyanannyi százaléknak felel meg) eddigi ismereteinknél nyomatékosabban hangsúlyozza az egyesület polgári jellegét. Magától értetődően meghatározza e csoport társadalmi-politikai arculatát a város iparsztruktúráján belül túlsúlyban lévő kisüzem.

A gazdálkodó-birtokos kategória számbavételénél a 483 fős tagság a legnagyobb arányú ugyan az egyéb csoportokhoz viszonyítva (44,31%), de nem beszélhetünk meghatározó többségről. Ha tehát a Népkört parasztszervezetnek tekintjük, úgy mindenképpen figyelembe kell vennünk a már említett „új osztályt”, a feltörekvő, gazdaságilag erősödő és minden bizonnyal a társadalmi-politikai kérdésekben is egyre aktívabb parasztpolgárt. Ha pedig, visszatekintve, a demokrata-kört az alföldi parasztmozgalom szervezetének ismerjük el, úgy mindenképpen figyelembe kell vennünk, hogy ez a réteg, illetve a Demokrata-Kör, majd Népkör nemcsak a saját szűk társadalmi-politikai érdekeiért lépett fel. Tehát itt ismét utalnunk kell a szegényparaszti, napszámos bázisra, anélkül, hogy a magunk szabta kategóriákat összekevernénk.

A Népkör vezetőségéről szólva már említettük az értelmiségiek túlsúlyát. A hét fős tisztikarban mellettük mindössze egy kereskedő (pénztáros) és egy iparos kapott helyet. Asztalos János helyett csak október közepén választottak új alelnököt Horváth Péter ügyvéd személyében.⁴³ A 100 fős választmányban egy kivétellel továbbra is helyet kaptak a Demokrta-kör tizedelnökei. Az egyesületi vezetőségválasztások is fontos politikai események voltak, a Népkör tisztikarától távoltartották a jobboldali elemeket.⁴⁴

A hírhedt húsvét után mégis lett „feltámadás”, lassanként működni keztek a tizedek körei. Május 17-én a Máriakülvárosi (11), majd pünkösdkor a 6. és 10. tized nyitotta meg olvasóköreit.⁴⁵ 1868 őszére majd minden kör újjáalakult.⁴⁶

A szélsőballal a népmozgalom idején megromlott viszony nem javult meg az Országos 48-as Párttal sem. Madarász 1868 őszén agitációs körúton járt Kecskeméten, de mellőzte a Népkört.⁴⁷ Ugyanakkor a Magyar Újság értekezik a népkörök céljáról, s a mérsékelt hangra jellemző választ a jobboldali Kecskeméti Lapok Népkörünk hivatása című cikke adta. A felnőttoztatás és felolvasások szorgalmazása után a következőket írta a kéretlen programadó: „... a közügyek és politikai mozgalmak iránti érdeklődésünknek nem szabad a mértéken túl menni, nehogy életmódunk folytatásától a magándolgaink teljesítésétől elvonassunk.” „... a bihari 3 pont (a delegatio eltörlése, s az abból kifolyó közös minisztérium megszüntetése, magyar királyi hadsereg és diplomáciai elismertetése a magyar államnak) elfogadása óta alig van valami különbség az ún. balközép és az 1848-as párt között; szélső baloldali párt pedig többé nincs Kecskeméten sem.”⁴⁸

Az újjáalakult népköri olvasdákban azonban ennek ellenére őrizhették az Asztalos-féle hagyományokat, bár küzdelmük a hatóságok és kormányhű társadalmi egyesületek ellen már nem érte el a régi szintet.

43 K. L. 1868. október 24. 3. A hetedik tized olvasdájában történt a tisztikar kiegészítése. — Kossuth a Népkör tiszteletbeli elnöke volt. (K. L. 1871. március 25. 4.)

44 K. L. 1870. január 1. 2. p. („... a paradicsomot lángpallosú angyalai nem őrizték féltékenyebben, mint a Népkör vezetői a kört és híveiket, nehogy valamiképp egy tisztátlan jobboldali bejuthasson...”) Ezzel szemben ugyanitt jelent meg korábban a következő hír is: „Többek által fölkérettünk köztudomásra hozni, hogy a kecskeméti népkör tagjai közt jobboldaliak is léteznek.” (K. L. 1868. november 7. 3. p.) A tagösszetételei táblázat „egyéb” kategóriájára pillantva kommentár nélkül is helyt adhatunk a közleménynek, bármennyire célzatos az.

45 M. U. 1868. június 10. 133. sz. 539. p.

46 K. L. 1869. január 9. 3. p.

47 A Magyar Újság még a nyáron tiltakozott, mert „Asztalosék lapjának” nevezték. (1868. június 6. 526. p.) Madarász kecskemétilátogatásai: K. L. 1868. november 7., 14., és 28. -án. Ez alkalommal éles sajtóvita bontakozott ki, mert „Földváry alispán úr szigorúan meghagyta, hogy ha még egyszer beteszi a lábát, vezessék ki a határbólt.

48 M. U. 1868. október 31. és K. L. 1868. november 21. 1—2. p.

EGYESÜLETEK ALAKULÁSA ÉS TEVÉKENYSÉGE 1878-IG

Jóllehet e fejezet újabb résztanulmány lehetőségét tartalmazza, most röviden tisztázandó, hogy a kiegyezés utáni népmozgalomban formálódott egyesületi élet hogyan motiválta a következő évtized helyi társadalmi-politikai küzdelmeit, milyen körök keletkeztek és mit tettek politikai, valamint kulturális céljaik megvalósításáért.

Az 1875-ös politikatörténeti időhatáron azért mentem túl, mert a források és az 1878-as egyesületi statisztika nemcsak a kecskeméti körök „színképét” gazdagítják, hanem módot adnak más mezővárosokkal való összehasonlításra is.⁴⁹

Mivel eddig a kecskeméti egyesületek teljes számbavétele sem történt meg, lehetőleg néhány adattal bemutatjuk azokat, majd összevetjük a korabeli statisztikai kimutatással.

Casino

A Deák-párt nem hivatalos helyi támaszának tekinthetjük. Alakulási éve 1831, bár a források ebben nem egyeznek. 1867-ben újjáalakult.⁵⁰ Létszáma 1867-ben 287, két év múlva 311.⁵¹ Elnöke 1869-ben Lestár Péter (későbbi polgármester), alelnöke Hornyik János. Épülete a főteren állt.⁵²

Olvasókör

Deák-párti egyesület, bár alapszabálya gazdasági és szellemi tevékenységet céloz.

1861-ben keletkezett, a kiegyezés után újjáalakult. Hornyik szerint „a helyi szélsőbal aktivitás kényszerítette az ellenkező meggyőződésben lévő

49 Az országos szintézis távlati célja számos „mélyfúrás” és részösszefoglalást igényel. Az utóbbira nemcsak kvalitásai miatt, hanem szóserint is egyedül álló publikált példa KUNTÁR Lajos: Olvasókörök és népkönyvtárak Vas megyében. = Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár Évkönyve 1969—70. Szombathely. 21—73. p. Lásd még kéziratban BEZDÁN Sándor: Mezővárosi olvasókörök a századfordulón. Szeged, 1976. (Pályamunka a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán) 69 p.

50 BKmL alapszabálygyűjtemény: 1831; K. L. 1874. március 22. 1. p.: 1830.; VARGHA Gyula szerk. i. m.: 1832.

BM. eng. 4188—1867. szeptember 16.

51 BKmL alapsz. és K. L. 1869. január 16. 3. p.

1878-ban 242-re csökkent a tagok száma.

52 K. L. 1869. január 16. 3. és 1870. július 9. 1—2.

polgárokat, hogy a „Népkör” ellenében „Olvasókör” czime alatt egy külön pártot alakítsanak. . .”⁵³ 1874-ben 240 tagja volt; élén az Asztalos által sokat támadott Szűcs Imre állt.⁵⁴

48-as Kör

Ellenzéki pártkör. 1873-ban keletkezett.⁵⁵ Együttműködött, de nem egyesült a Népkörrel. 270 tag alapította. Vezetőiket a jobboldali lap így jellemezte: „a 48-as honvédséget csak hírből ismerő honvédek, a holdban birtokos földbirtokosok. . .”⁵⁶

Honvédegylet

Az 1848/49-es szabadságharc résztvevőit tömörítette a kiegyezés ellen. 1867—72 között működött, jóváhagyott alapszabály nélkül. 1868 nyaraán kb. 300 tagja volt, vezetői közt az Asztalos-mozgalomból ismert Kálniczky János tanító (főhadnagy).⁵⁷

Társaskör

Közművelődési egylet. 1875-ben alakult.⁵⁸ Még az év őszén felolvasást tartott Fekete József lipcsei egyetemi hallgató „A szocializmus lényege” címmel.⁵⁹

Színpartoló Kör

Műkedvelő társulat, 1874-ben alapították.⁶⁰

Dalárda

1864-ben alakult.⁶¹

53 K. L. 1870. 6—11. A „Horváth Párt” az Olvasókör tulajdonába került „Korona” kávéházban tartotta a választási vacsorát. (K. L. 1869. 9. 11. 3. p.)

54 Vö. BKmL Kecskeméti Olvasókör (1871—1888) ír. és K. L. 1874. március 15. 2.

55 O. L. — K. 150—1874. — III — 4 — 773. (II).

56 K. L. 1874. május 24. 3. Egyik vezetőjük Szappanos István ügyvéd, 1848-ban és 1867-75 között városi tanácsnok, később függetlenségi képviselő.

57 M. U. 1867. augusztus 7. 433. A város földet adott el a honvédség támogatására („honvédkert”). L. még M. U. 1868. június 4.

58 O. L.—K. 150—1875—III—4—12020.

59 K. L. 1875. október 10. 6. p.

60 K. 1874. szeptember 6. 2. p. és 27-én 4. p. Alapszabálya BKmK A—51.001. szám alatt

61 BKmK B—50.917 A Kecskeméti Dalárda alapszabályai. Kecskemét, 1895. 17 p.

Dalkör

1868-ban alapították. Mivel ez a „clerkális párthoz” tartozott, az előbbivel többször tervezett egyesülése nem vált lehetővé.⁶²

Gazdasági Egyesület

1868-ban hozták létre. Az Olvasókör helyiségében tartotta gyűléseit.⁶³

Iparegylet

1861-ben alakult, de csak 1866-ban engedélyezte működését a Helytartótanács. 1867-ben 160 tagja volt. Kossuthot tiszteletbeli taggá választották. A Népkörrel együttműködött.⁶⁴

A társadalmi egyesületek korábbi és 1878. évi létszámát összevetve (L. a következő oldal táblázatát!) a kormánypárti Casinónál csökkenés mutatkozik, míg az Olvasókör megtartotta állományát. A 48-as Kör tagsága nagyedére apadt, a nagy ingadozást az országgyűlési választások határozták meg. Az ugyancsak ellenzéki Iparegylet ezidő alatt kétharmaddal növelte létszámát.

A politikai karakterű egyesületek (1—4.) átlagléttszáma (176) csaknem háromszorosa a kulturális (5—7.: 62 fő) és közel kétszerese a gazdaságaiknak (8—17.: 99 fő).

Ha a kimutatás első három egyesületének létszámát hasonlítjuk a magyarországi ugyanolyan típusú városi köréihez (Casino 1266,9, Olvasókör 150,4, népkör 209,6), úgy két esetben is alul marad Kecskemét.

Ugyancsak Kecskemét hátrányára mutat a mezővárosi összevetés. (Lásd a Négy város egyleteinek összesített adatai 1878 c. következő táblázatot!) 24 egyesületével jóval a középátlagos Szeged és Vásárhely mögött áll. (43—43) Az egy körre eső átlagléttszámban ugyanez a helyzet:

Kecskemét:	139,9 fő/egylet
Debrecen:	155,0 fő/egylet
Hódmezővásárhely:	240,6 fő/egylet
Szeged:	161,2 fő/egylet

Végül az egyesületek vagyoni erejének összehasonlítása sem módosítja vizsgált városunk elmaradását. 3109 Ft-nál mindhárom városban több jutott egy körre.

61 O. L.—K. 150—III—1868—3535.

Vö. M. U. 1868. június 10. 133. sz. 539. p. és K. L. 1868. október 17. 1. p., október 31. 3. p.

63 BKmL Alapszabálygyűjtemény. — K. L. 1870. július 2. 3. p.

64 BKmK A—50.674 A Kecskeméti Iparegylet 25 éves múltjának vázlatos ismertetése. Kecskemét, 1887. 36. p. Vö. M. U. 1868. május 10. 443. p. és K. L. 1874. március 22. 3. p.

Kecskeméti egyesületek: 1878-ban

Sorszám	Az egyesület neve	Alakult	Cél
1.	Casino egyesület	1832	szellemi művelődés
2.	Olvasókör	1869	szellemi művelődés
3.	Népkör	1868	egyenlőség, testvériség és szabadság elveinek érvényre juttatása
4.	48-as Kör	1873	szabadság, egyenlőség, testvériség elveinek fenntartása
5.	Társas-Kör (Casino)	1876	önképzés
6.	Természettudományi Társulat	1874	természettudományok terjesztése
7.	Színpartoló-kör	1875	műkedvelő előadások (új színház építése)
8.	Gazdasági Egylet	1868	gazdaság elmozdítása
9.	Iparosok Egyesülete	1861	iparérdekek elmozdítása
10.	Iparos Ifjúsági Önképző- és segélyegylet	1871	önképzés
11.	Asztalos iparosok társulata	1872	iparérdekek elmozdítása
12.	Csizmadia iparosok kársulata	1872	iparérdekek elmozdítása
13.	Szűcs iparosok társulata	1872	iparérdekek elmozdítása
14.	Tímár iparosok társulata	1872	iparérdekek elmozdítása
15.	Szabó iparosok társulata	1872	iparérdekek elmozdítása
16.	Kereskedelmi Csarnok	1872	kereskedelmi érdekek elmozdítása
17.	Kereskedői Ifjak Társulata	1876	segélyezés, önképzés

A fentiek mellett a következő egyesületek voltak még a városban:

18. Jótékony Nőegylet
19. Izraelita Segélyegylet
20. Izraelita Jótékony Nőegylet
21. Gyorsírók Köre
22. Vadász Társaság
23. Tűzoltó Egylet
24. Temetkezési Egylet

Rövidítések: Al. = alapító; Párt. = pártoló; R. = rendes; E. = egyéb; Ö. = összes
Forrás: VARGHA Gyula i.m. 418—421. p.

Al.	Párt	T a g			Tagdíj		Éves		Vagyon Ft	
		R.	E.	Ö.	Évi	Havi	Bevétel	Kiadás		
					Ft Kr.		Ft			
45	12	230		242	10,— Ft	1,—	244,—	2430,—	1500,—	
		242	2	244			580,—	806,—	6000,—	
			156		156	2,— Ft		400,—	400,—	4000,—
			62		62	48 kr.		29,76	29,76	54,06
			20	1	21	1,20		24,—	24,—	50,—
			55		55	3,— Ft		165,—	125,—	200,—
			110	9	110			207,86	182,38	263,23
			46		100	5,— Ft		1234,56	812,35	8391,78
			218		218	3,— Ft		1501,94	1412,3	7099,10
			30		30		20 Ft	72,—	72,—	60,—
			23		23	80 kr.		18,40	18,40	55,—
			238		238	40 kr.		250,—	160,—	4500,—
			16		16	1,— Ft		28,30	28,30	205,—
			40		40	1,— Ft		30,—	28,—	500,—
			60		60			300,—	200,—	3000,—
		120		120	10,— Ft		1200,—	1200,—		
	100	45		145	2,00 Ft	4 okr	500,—	450,—	150,—	

Nem kívánjuk abszolutizálni e mennyiségi mutatókat, de az egyesületek száma és létszáma a hatókörnek mindenképpen kritériuma, alighanem a szervezeti élet intenzitásának is. Ha tehát ezekben Kecskeméten visszaesés történt (gondoljunk csak a Népkör 1868. évi 1090 tagjára!), a mezővárosokhoz viszonyítva pedig mindenben azok mögött maradt, úgy a köri-egyleti élet hanyatlását kell feltételezni a kiegyezést közvetlen követő évekhez képest.

Igazolja-e a kecskeméti társadalmi egyesületek egy évtizedes politikai és kulturális tevékenységének vizsgálata a feltételezett hanyatlást?

A hatvanas évek végén még olyan mellékes — bár a mezővárosokra jellemző — területen is pártpolitikai ütközet folyt, mint a református egyház-tanács- vagy papválasztás.⁶⁵ Az 1869-es képviseléválasztás ugyancsak az egyesületek aktivitása mellett zajlott, a Balközép és a Deák-párt osztotozott a mandátumokon.

Négy város egyleteinek összesített adatai (1878)

V á r o s	Egye- sületek száma	T a g					É v i		Vagyon Ft
		Ala- pító	Pár- toló	Ren- des	Egyéb	Ösz- szes	Bevétel Ft	Kiadás	
Kecske- mét	24	293	112	2940	13	3358	21.102,92	20.313,37	74.621,73
Debrecen	59	1137	797	6868	343	9145	70.594,56	63.839,16	219.804,57
Hódme- zővásár- hely	43	253	199	9755	140		171.523,71	167.588,98	223.177,54
Szeged	43	184	678	5908	163	6933	64.290,08	58.108,42	5.271.711,95

A hetvenes évek közepén a városi képviselőtestületben ismét a Népkör és a Casino szervezésében ütköztek az érdekek.⁶⁶ A helyi aktivitás azonban többnyire a parlamenti választásokon tetőzött. 1874-ben — a mérsékelt baloldali Horváth Péter népkörelnök halála után — Mocsáry Lajost küldték a parlamentbe. Mivel többen kitartottak az eddigi balközép-politika mellett, a választási sikert Mocsáry egy kicsit a demokrata-körök elleni korábbi fellépésének is köszönhetette. A jobboldali ellenagitáció nem differenciált ennyire: „Akik az Asztalos által városunkban előidézett szomorú átkos emlékü viszonyokat újra előidézni akarják, ... válasszák meg ... Mocsáryt.”⁶⁷

Ugyancsak 1874/75-re estek az országos pártátalakulások, ezek azonban már nem váltottak ki számottevő egyesületi fellépést.⁶⁸

A körök kulturális programjukat fölolvasások, könyvtárak és újságok segítségével kívánták megvalósítani.

A Népkör — szerényen folytatva a népmozgalom idején kialakult szokást — 1868—75 között 19 különböző témájú előadást rendezett. A fölolvasó évad nagyjából a Katalin-napi vásártól Gergely-napig tartott.⁶⁹

65 K. L. 1869. 50—51. és 1870. 3—6. sz.

1869. december 20-án túlnyomó többségben szélsőbal presbitereket választottak. — Akkoriban történt Vásárhelyen a „baloldali papválasztás”. Vö. BEZDÁN Sándor, 1970. i. m.

66 K. L. 1874. március 22. 1. p.

67 K. L. 1874. február 8.

68 K. L. 1875. április 11. 3. p. A fúzió ellen ugyan fellépett egy „nagyrészt nem is választókból álló csoport”, azonban távoznok kellett.

69 Előadások a népkörben:

Az alkotmány biztosítékai
Kormányalakok, különösen a néprajlai kormányalakok
Magyar művelődéstörténeti vázlat
Az új mértékrendszer
A francia gyümölcsészet
A szőlőművelés
Északi fény

Az egyesületi könyvtárakról már rendszerint az alapszabály is rendelkezett, azonban ritkán gyűlt össze számottevő állomány. A Casinonak és az Iparegyletnek volt ezernél több könyve. A Népkör 1875-ig mindössze 188 kötettel rendelkezett.⁷⁰ Mivel a Városi Könyvtár csak a század végén alakult, addig a kis és zárt egyesületi könyvtárak igen fontosak voltak az olvasási kultúra kialakításában.

A hírlapok, művelődési-, tájékoztató- és szervezőfunkciót is betöltöttek. A Népkörbe közel 300 példányban járt a Nép Zászlója című lap 1868-ban. Emellett a Magyar Újság tájékoztatta olvasóit a szélsőbal párt elképzeléseiről és akcióiról. Hét év alatt 900,— Ft-ot költött hírlapokra.⁷¹ A helyi lapok is pártorgánumnak tekinthetők. A Kecskeméti Lapok (1868-tól) Deák-párti, míg az 1873-ban indult Kecskemét „baloldali szabadelvű”, az utóbbit több népkörvezető szerkesztette.⁷²

A szegénység és műveletlenség összefüggését — bár néha fordított okkal — felismerték a népkörök és olvasókörök vezetői, szervezői. Nem öncélúan törekedtek tehát a művelődési lehetőségek biztosítására. Asztalos János programrészlete e téren is testámentummá válhatott a helyi és vidéki népkörök számára: „a nép olvasson, olvasva okuljon, s ezáltal öntudatos honpolgárrá váljék. . .”⁷³

A kecskeméti Demokrata-kör mint az 1867/68-as alföldi parasztmozgalom helyi központja példászerű szervezettségével és intenzív tevékenységével emelkedik ki a korabeli egyesületek sorából. A vezetője nevével fémjelzett Asztalos-féle parasztmozgalom 1867/68-ban, a polgári forradalom lezárása után, csak fellángolás volt és lehetett.

A város társadalomszerkezetének, ezen belül a mezőgazdasági népesség megoszlásának ismeretében (a szegényparaszti és napszámos réteg túlsúlya miatt) érthető, hogy az alföldi parasztmozgalom programját adó Asztalos-proklamációkban túlsúlyban voltak a társadalmi követelések. Ezek lehetővé tették a népmozgalom feljutását, amit a szélsőbal felhasznált a parlamentari küzdelmekben. Ugyanakkor ezek a népi követelések és a vidéki demokrata-körök tevékenysége „elidegenítették” a pártot a parasztmozgalomtól.

70 K. 1875. május 2. 2. p.

71 K. 1875. május 2. 2. p.

72 Az ellenzéki és kormányhí lapok egyidejű megjelenése és „elvi küzdelme” a többi mezővárost is jellemezte. Előfordult, hogy a körből kitiltották az ellenpárt lapját. A demokrata-kör későbbi vezetői pl. 1867. nyarán visszatartották a Horváth Döme képviselő által küldött „Népbarátot”. (M. Ú. 1867. augusztus 4. 445.) 1869-ben a Kecskeméti Lapok sérelmezte, hogy a Népkör tizedbeli olvasókörei nem járatták. Ezzel szemben a jobboldali Olvasókör a Kecskemét c. lapot tiltotta ki. (BKmL Olvasókör ir. 1871—1888.)

73 BKmL Kecskeméti közg. ir. 10.983—1885.

A Népkör több mint ezer fős tagsága döntően gazdálkodó birtokosokból és iparosokból állt. Jellemző a népi értelmiség vezető szerepe. Ez lényeges eltérést mutat egyrészt a pesti demokrata-köröktől, amely főleg a honoratiorokra épített, másrészt a jobboldal vádjától, mely szerint az intelligencia szembefordult a népi követelésekkel.

A hatvanas évek végén kibontakozó intenzív egyesületiköri élet a vizsgált évtizedben jelentősen visszaesett. A különböző egyesületi mutatók mind helyileg, mind a mezővárosok viszonylatában igazolják ezt.

Az évtized tartalmának tehát egyesület-történetileg a haladó helyi hagyomány alapján időnként megelékülő politikai tevékenységet, illetve művelődési törekvéseket kell tekintenünk. A paraszti szervezkedésnek és művelődésnek ez a folyamata elvezetett a századvégi alföldi agrárszocializmushoz.

Kiskunfélegyháza közművelődése a dualizmus idején

BÁNKI HORVÁTH MIHÁLYNÉ

A művelődéstörténeti kutatás, s azon belül a közművelődés történetének kutatása szorosan összefügg az ideológiai, műveltségi, művészeti jelenségek, művelődési folyamatok kutatásával. A közművelődés fogalma rendkívül összetett, egyaránt magába foglalja a céltudatos, nevelési — művelési tevékenységet, a szórakoztatva-művelő, valamint a szórakozási és információs folyamatokat is. Történetének feltárása tehát mindezeknek a vizsgálatát jelenti.

A korszakra vonatkozó művelődéspolitikai, művelődéstörténeti munkák legtöbbje a közművelődés egy-egy részterületéről tájékoztat. Másik csoportjuk a művelődési szempontból is centrumnak számító Budapest és néhány nagyobb város már feltárt adataira támaszkodik, az egész országra, vagy egy-egy országrészre vonatkozóan ad összefoglalást.¹ Helytörténeti irodalmunk elsősorban a településtörténetre és a közoktatás történetére koncentrált.² A művelődési élet egyéb területeinek és a város gazdaságtörténetének részletes feltárása a jövő feladatai közé tartozik.

Dolgozatomban a közművelődés kiskunfélegyházi történetének fél évszázadát annak a lenini gondolatnak a jegyében kívánom bemutatni, mely szerint: „... minden tételt történelmileg, csak más tételekkel összefüggésben, csak a konkrét történelmi tapasztalatokkal kapcsolatban vizsgáljunk.”³ Ezért elkerülhetetlen — ha röviden is — az itt élt emberek törekvéseit, gon-

1 HAJDÚ Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827—1944. Szeged, 1977., KISS Jenő: Az agrárszocialista olvasóköri történetéből 1867—1914. = *Magyar Könyvszemle* 75. évf. 1959. 2. sz. 180—193. p., VARGHA Gyula: Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Bp. 1880, Statisztikai Hivatal., SOÓS Pál: A pályakezdő Szabó Ervin politikai és kulturális törekvései (Fejezetek a magyar századforduló munkásművelődésének történetéből.) Bp. 1977, Akadémia K., FELKAI László: Neveléstörténeti kutatások a magyarországi felnőttoktatás kezdeteiről. = Neveléstörténet és szocialista pedagógia, Bp. 1969. 120—130. p.

2 SZERELEMHEGYI Tivadar: Kis-Kun-Félegyháza város monográfiája. Nagykovács, 1882., FEKETE János: Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcaneveinek története. Kiskunfélegyháza. 1974., A kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium emlékkönyve fennállásának 150. évfordulója alkalmából, 1809/10—1959/60. Kiadta az intézet igazgatósága.

3 LENIN: Inessza Armandnak. 1916. nov. 30. — Lenin Művei 35. Bp. 1956. 231 p. — közli Andics Erzsébet: Lenin történeti látásmódjáról = *Párttörténeti Közlemények*, 1967. 4. sz. 1—40. p.

dolkodásmódját meghatározó gazdasági viszonyok, életmódbeli elemek, és az általános művelődési helyzet rövid áttekintése.

Tanulmányom leíró jellegű. Levéltári adatokra, a korabeli helyi és országos sajtó cikkeire támaszkodik, felhasználva mindazt a szakirodalom által már feltárt ismeretet, amelyek segítségével a kiskunfélegyházi közművelődés története Magyarország történelmébe szervesen beilleszthető. Elsősorban helytörténeti szempontból próbálok a hézagpótlás igényével bemutatni egy olyan területet, melynek mai életünkben is kiemelkedő jelentősége van, azzal a céllal, hogy a múlt eredményeit kutatva, a jelen törekvéseit is szolgáljam.

KISKUNFÉLEGYHÁZA GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI VISZONYAINAK FŐBB JELLEMZŐI

A dualizmus évtizedei alatt a lakosság számbeli növekedésében rendkívüli a fejlődés, amit sem az iparosodás sem a polgárosodás terén nem mutathatunk ki.

Különösen az 1870-es éveket követte a lakosság számának gyors növekedése. A korábban gyakran visszatérő járványok megszűntek, az egészségügy fejlődése pozitívan befolyásolta a népesség számának alakulását. Ezekhez a tényezőkhöz járult a lezajlott belső „népvándorlás”, amely elsősorban a nagyobb mukalehetőség miatt a városok felé irányult. Kiskunfélegyháza már 1870-ben egyike annak a 33 magyarországi városnak, melynek lakossága meghaladta a 20 000 főt.⁴ Az 1869-es és 1920-as népszámlálás adatai szerint a közbeeső időszakban 72,7%-al, abszolút számokban kifejezve 15 484 fővel gyarapodott a népesség.⁵ Ugrásszerű volt a lakosság számának növekedése 1869—1880 között, 12,19% és 1880—1890 között 26,82%. A városba áramlással egyidejűleg egy ellentétes folyamat is megindult, a tanyai lakosság állandósulása. A tanyarendszer kialakulása már a XVIII. században megkezdődött, a puszták felosztása után fokozatosan gyorsult a kiáramlás, mely a város mezőgazdasági jellegének szükségszerű következménye volt. 1900-ban az egész lakosságnak csupán 54%-a lakott a város belterületén⁶ Ahhoz, hogy a várostól távolabb eső földeket megművelhessék szükség volt

4 BEREND T. Iván—SZUHAI Miklós: Tökés gazdaság története Magyarországon. 1848—1944.

5 Magyar statisztikai évkönyv I. évf. 1893. Bp. 1894.

A város lakosainak száma:

év	1869.	1880.	1900.	1900.	1910.	1920.
fő	21 313	23 912	30 326	33 242	34 924	36 797

6 Magyar városok statisztikai évkönyve. Budapest. 1912. — 1900-ban az össznépesség 33 408, ebből belterületen lakott 18 045 fő, pusztákon, telepeken 4114, tanyákon, majorokban 11 249 fő.

a tanyákra, de a gazdák nagy része a városban is tartott házat. Így bizonyos kétlakosság is kialakult.

A kiegyezés utáni gazdasági fellendülés, s következményeként a polgárosodás, ha lassúbb ütemben is mint a népesség szaporodása, szintén a tárgyalt korszakban indult meg. A céhes ipar felbomlásával szinte egyidőben megkezdődtek a gyáripari jellegű vállalkozások. A tradicionális mezőgazdasági jellegnek megfelelően az első megalakuló részvénytársaság 1869-ben a Gőzmalom Rt., s még ugyanebben az évben létrejött az első pénzüintézet, a Félégyházi Takarékpénztár. Követőjük volt a Félégyházi Tégláégető Társulat megalakulása 1876-ban, 1877-ben az első gyufagyár, majd 1883-ban a második gyufagyár. A várost körülvevő szélmalomok kora letűnőben volt. 1885-ben már megalakult a Kiskunfélegyházi Egyesült Gőzmalom Rt., mely magába olvasztotta a már említett Gőzmalom Rt.-ot és az első Hengerműmalom Rt.-ot, melyet alig 3 évvel korábban hoztak létre azzal a céllal, hogy kivitelre termeljen. Kulturális szempontból is lényeges, hogy 1882-ben megalakult a Petőfi Könyvnyomda Rt. A századforduló után egy másik nyomdát is üzembehelyeztek a városban. Az egyetlen állami üzem az 1876-ban felállított dohánybevéltő volt, mely 1885-ben már több mint 100 munkást foglalkoztatott. Az 1883-ban megalakult Félégyházi Kereskedelmi Iparhitelintézet és Népbank-kal együtt ekkor már 2 pénzüintézet segíti a gazdasági fellendülést. A megnövekedett pénzforgalom, a hitel iránti erős kereslet maga után vonta a Közgazdasági Takarékpénztár Rt. 1905-ös és a Kiskunfélegyházi Takarékpénztár Rt. 1909. évi megalakulását. A pénzüintézetek forgalma és a város kereskedelme szorosan összefonódott. A kiegyezést követő években jelentős volt a gabonakereskedelem, a marha — és lóvásárok szintén élénk forgalmat bonyolítottak. Kiviteli cikk volt a baromfi, különösen a liba és pulyka, mely számos külföldi országba eljutott. Fellendülőben volt a kertkultúra, mely a gyümölcs piacok növekvő forgalmában tükröződött. A külpiacok megnyílásával fellendülő mezőgazdasági termelés szerény mértékű — a mezőgazdasághoz kapcsolódó — ipari, elsősorban kézműipari jellegű fejlődést is eredményezett. A legvirágzóbb időszakok az 1880-as és az 1905—1910 közötti évek voltak. A kismértékű iparosodás nem okozott döntő változást, Kiskunfélegyháza korszakunk végéig változatlanul mezőváros maradt.

A mezőgazdasági jelleget tükrözte az infrastruktúra alakulása. A vasút már 1854-ben a Szeged—Budapest vonal kiépítésével szorosabban bekapcsolta a várost az ország gazdasági vérkeringésébe.⁷

⁷ MATLEKOVICS Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezer éves fennállásakor. Bp. 1897. — A Félégyháza—Szeged vasútvonalat 1854. március 4-én adták át a forgalomnak, de Cegléd—Félégyháza között már 1853. szeptember 3-án megindult a közlekedés.

Óriási jelentősége volt a vasútnak a város kereskedelme és egyben az új hatások, szokások meghonosodása szempontjából is.⁸ A forgalom nagymérvű növekedéséhez hozzájárult az 1888-ban megnyílt Félégyháza — Csongrád vonal, mely a városhoz tartozó Gátér pusztát kapcsolta be, az 1899-ben megnyílt Félégyháza—Majsa vonal, mely Halesz, Galambos, Ilonaszállás megállóhelyeivel ismét a város tanyai körzeteinek nyitott utazási és szállítási lehetőséget. Utolsónak 1897-ben a Szolnok—Félégyháza vonalat adták át.⁹ A vasúttal együtt fejlődött a postai hírszolgálat is, lehetővé téve az információk különböző formában történő beáramlását, bár hangsúlyozni kell, hogy korábban sem tartozott a világtól elzárt települések közé, hiszen nagy forgalmú fő közlekedési út mellett terült el.

A városkép alakításához jelentősen hozzájárult a korszakban épült számos középület: vendéglő, gimnázium, tanítóképző, Szt. István templom, új városháza, Kalmár kápolna. Az 1887-ben megjelent „Kiskunfélegyháza rendezett tanácsú város rendezési és építési szabályrendelete” részletesen foglalkozott a belterület rendezésével, az utcák és terek kialakításával. Fontos lépés volt az utak szilárd burkolattal való ellátása. Az első kövesút 1894—1896 között készült el, 1898-ban kikövezték a négy főutcát. A megkezdett városfejlesztés eredményeként 1908-ban már 15 burkolt utca, 41 járda és két nyilvános park volt, az utóbbiak területe 14,3 hektár. Fenntartásuk komoly összegbe került a tanácsnak.¹⁰ Nagy gondot fordítottak az utcák fásítására, 1908-ban már 80 utca, 40 km hosszúságban fásított. A városiasodás jele a közvilágítás fejlődése. Kezdetben petróleum lámpákkal látták el az utcákat, 1912-ben pedig elkészült a villanyhálózat. Rendkívüli jelentősége volt az 1908-ban átadott városi csatornaműnek is.

Látszólag lendületesen fejlődő városkép tárul elénk. Rá kell azonban mutatni, hogy a tömegek beilleszkedése, s a városi életmód kialakulása a szokatlanul rossz lakáskörülmények miatt szinte lehetetlen volt. A nagyarányú tanyásodás ellenére a belterületen túlszűfolttság alakult ki.¹¹ A házak három fő részre: szoba — kamra — pitvar tagolódtak, melyekhez kapcsolódtak a gazdasági épületek. A fürdőszoba fogalma ismeretlen, még 1900-ban is csupán 13 házban található, ugyanekkor 1 lakóházra átlag 1,15 lakás, 1 lakásra 1,41 szoba, 1 szobára 5,31 lakó jutott.¹² Különösen rossz lakáskörülmények

8 Magyar statisztikai évkönyv. I. évf. 1893. Bp. 1894., Magyar városok statisztikai évkönyve. Bp. 1912.

9 U. o.

10 Magyar városok statisztikai évkönyve. Bp. 1912.

11 1870-re a belterület 3354 lakóházára 13 730 lakos + a velük együtt lakó 1404 cseléd elhelyezése várt.

12 Magyar városok statisztikai évkönyve. Bp. 1912. — 1908-ban már 4001 az egyszobás lakások száma és csupán 758 kétszobás található.

között éltek a mezőgazdasági munkások.¹³ Az épületek többsége vályogból vagy sárból épült zsindeley vagy nádtetővel. A rendelkezésünkre álló 1920-as adatok szerint csupán 143 kőből és 879 kőalappal épült lakóház volt.¹⁴ Félegyháza városképe tehát elsősorban a középületekből, az utcák rendezéséből és egy szűk réteg városias építkezési módjából alakult. A lakosság többsége falusias lakásviszonyok között, de a falvaknál zsúfoltabban élt. A rossz lakáskörülmények maguk után vonták a rossz egészségügyi viszonyokat. Visszatérő népbetegség volt a trachoma, a gümőkór, sűrűn szedte áldozatát a diftériás tífusz.

A gazdaság szerkeztének módosulásával változott a lakosság foglalkozási megoszlása. A természeti adottságokból keletkezett agrártúlsúly azonban az 50 év alatt nem változott. (Lásd I. számú táblázat.)

1. táblázat

*A lakosság foglalkozás szerinti megoszlása*¹⁵

Év	össz. lakosság	mezőgazdaságban foglalk.	%	ipar — forg.	%	értelmiség	%
1870.	21.313	5.382		1.050		96	
1900.	33.242	22.539	67,51	6.751	20,11	1219	3,6
1910.	34.924	21.844	62,5	7.900	22,6	1.314	3,7

A parasztság rétegződése a Jász—Kun Kerületek 1745. évi megváltásakor kezdődött. A város újratelepülését követő harmadik évben már a földtulajdonhoz való viszony szerint két részre oszlott a lakosság, redemptusokra és irredemptusokra,¹⁶ ez utóbbiak egy része később elszelléresedett. A birtokviszonyokban a természetes változásoktól eltekintve (felaprózódás, eladósodás, vásárlás) később jelentős változásokat a puszták felosztása okozott. 1895-ben osztották fel véglegesen a redempció idején közös tulajdonban hagyott közbirtokokat. Földet csak az egykori redemptusok kaptak, akiknek a közbirtokosság intézményén keresztül a közügyek intézésébe erőteljes

¹³ Magyar statisztikai évkönyv: 1900, 1910. évi népszámlálás. — 1900-ban munkás + eltartott volt 8016 fő, ebből saját lakással rendelkezett 365. 1910-ben 7854 főből saját lakása volt 296-nak.

¹⁴ A lakosok számának növekedése és a lakóházak számának alakulása:

év	1869.	1880.	1890.	1900.	1920.
fő	21 313	23 912	30 326	33 242	36 797
ház	3 466	3 858	4 466	5 408	6 264

¹⁵ Az 1870-es év adatai csupán a keresőket tartalmazzák, az 1900-as év és az 1910-es év adatai a keresőket és az eltartottakat együtt.

¹⁶ Azok, akik az 1745. évben történt Jászkun területek visszaváltásakor maguknak és utódaiknak tényleges összeg lefizetése mellett földet szereztek a redemptusok, akik erre képesek nem voltak, vagy később vándoroltak be az irredemptusok.

beeszlási lehetőségük volt. A 100 kh-on felüli birtok kevés volt. A birtokosok többsége 10—100 kh földdel rendelkező középparaszt. Közülük kerültek ki a virilisek és a képviselőtestületi tagok. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak között a társadalmi ranglétra legalacsonyabb fokán álltak a házi-cselédek, évesceselédek és a napszámosok. Munkavállalásaik többnyire helyben történtek, csupán az 1870-es, 1880-as években mutatható ki elvándorlás, amikor a félegyházi nincstelének jelentős része kapcsolódott be a kubikmunkába. Ez csak átmenet volt. A konjunktúra elmúltával alig maradtak kubikosok. Ipari nagypolgárság nem alakult ki. A legnagyobb üzem az állami kezelésben levő dohánybeváltó volt. A magántulajdonban levők közül a 65 alkalmazottal dolgozó Gőzmalom Rt. és az 1905-ben alapított 45 alkalmazottal dolgozó Újszászi és Majlát féle műkögyár voltak a legnagyobbak. Az ipari vállalkozások többsége 1—20 fővel dolgozott, 1910-ben is csupán 5 olyan ipari jellegű vállalkozás volt, amely 20-nál több alkalmazottat foglalkoztatott. A kereskedő réteg is főleg kiskereskedőkből, szatócsokból, néhány nagyobb tételben is szállító gyümölcs, baromfi és gabona kereskedőből állt. A kispolgárságot a kisebb ipari vállalkozások vezetői a kisiparosok, kiskereskedők, a tisztviselők szegényebb alsó rétege alkotta. Az értelmiség jelentős része más városokból települt be és igyekezett a helyi vezető rétegekkel rokoni kapcsolatot kialakítani. Az ipari munkásság száma a századforduló után emelkedett, de a mezőgazdaságban foglalkoztatottakhoz képest lényegesen kisebb hányadot képviselt.

Különbség mutatkozott a tanyai és a városi lakosság között. A módos paraszt családja télen és ünnepeken a városi házban lakott. A férfiak kaszinóba, egyesületekbe jártak, az asszonyok és lányok nőegyletekbe. Szórakozásuk fénypontját a báli szezon jelentette, csak másod és harmadsorban következtek a felolvasások, irodalmi estek és a vándor színtársulatok előadásai. A szegényebb tanyai ember (bérlők, cselédek, napszámosok) csak heti vásárkor járt be a városba vásárolni, no meg híreket hallani. Vasárnap és ünnepnap bejött a templomba, és mise után meghallgatta a publikációt. Minden nadrágos embertől félt, kivéve a tanítót, akivel szemben nagy bizalommal viselkedett. A tanítót még családi mulatságaira is meghívta. Nagyrésztük írástudatlan volt, ezért a tanyai házakban írásos mű alig fordult elő, kivéve a mestergerendán gyűjtött sasospalétákat (adóhivatali idézések), esetleg a tükör sarkán lógó kalendáriumot és álmoskönyvet, jobb helyeken a tükör mögött néhány „istóriát” is tartottak.

A gyerekek 8—9 éves korukban kerültek iskolába és 1—2 évig tanultak, de csak télen, mivel a tanyai körzetekben csak télen volt iskola. A rövid idő alatt jó ha írni, olvasni megtanultak, egyéb alig ragadhatott rájuk. A szülők sem tartották fontosnak az oskolát. Az a mondás járta, hogy „az öregapám

se tudott egy karcolást se, mégis hat ökrös gazda volt és meg tudott élni a maga emberségéből". A praktikus ismereteket adó háziipari tanfolyamok már kapósabbak voltak. Szórakozásuk is különbözött a városiakétól. Tanyán a híreket kukoricafosztáskor, patkaporos bálakon, disznótorkor vagy a fonóban cserélték. Ezek jelentették a fiatalok ismerkedési lehetőségeit, mesemondók, tamburások szórakoztatták az egybegyűlteket.¹⁷

KÖZOKTATÁSÜGY

1867 a gazdasági és társadalmi változások elindítása mellett az ország művelődési életében is mérföldkő volt. A kiegyezést követő korszakban megvalósult a reformkor nagyszerű eszméje a népoktatási törvény éltebelé-
pése. A törvény kimondta a 6—12 évesek mindennapos, a 12—15 évesek ismétlő-iskolai tankötelezettségét, elrendelte a községi iskolák felállítását. Ez önmagában csupán elindította a fejlődést, a kivitelezés kulcsa a városatyák kezében volt. Városunkban a népoktatás helyzete a kiegyezéskor katasztrófálisan rossz volt. Ennek következménye, hogy míg Magyarországon a 6 éven felüli népességből írni és olvasni tudott: férfi 40,8%, nő 25,1%, addig Kiskunfélegyházán az országosnak alig fele: férfi 22%, nő 11%. 1875-ben a város négy tizedére csupán két tizediskola jutott.¹⁸ Az elemi népiskolák szaporítását saját erőből nem tudták megoldani, de nem is tartotta a város vezetése sürgősen megoldandó feladatnak.

A tarthatatlan állapot miatt 1883-ban Tóth János tanfelügyelő a váci püspökhöz fordult segítségért. Ekkor már egy-egy népiskolai osztályra 100-nál több tanuló jutott. „Az Alföld egyik legnagyobb, legkatolikusabb, és vagyoniilag leggazdagabb városa . . . írja- de tanügye megrendítően szomorú.”¹⁹ 1886-ban végre az iskolaszék alapos vizsgálatot tartott, s feltárta a tarthatatlan állapotot. A meglevő osztályok kicsik, homokkal felszórtak voltak, melyekbe a gyermekek az idők során lábukkal gödröket vájtak. Az elmozdíthatatlan padok alatt évek óta gyűlt a szemét, a kicsi ablakokon alig szűrődött be világosság. A gyermekeknek még ülőhely sem jutott, sokan a földön kuporogva töltötték el az időt. A javulás útján az első lépcső a tankötelesek pontos összeírása lett volna, de az addig gyakorolt házankénti összeírás a szülők adófizetéstől való félelme miatt nem vezetett eredményre. Letagadták a gyermekek korát, ezért a katonai összeírásokhoz hasonlóan az anyakönyvek alapján írták össze a tanköteleseket. Az első összeírás meg-

17 ZSIGMOND Konrád: A kiskunfélegyházi tanyai paraszti nép. 1902. — kézirat, Kiskun Múzeum.

18. A város négy kerületét tizedeknek nevezték, a kerületi iskolákat tizediskoláknak.

19 Tóth József tanfelügyelő és népiskoláink = *Félegyháza*, 1883. július 22. (I. évf. 28. sz.)

döböntő adatokat mutatott. A szülők bevallása alapján volt 2100 tanköteles, az anyakönyvek szerint 4200. Holló Lajos iskolaszéki tag — a város későbbi országgyűlési képviselője — ekkor javasolta, hogy minden 60 gyermek után egy népiskolai osztályt kell felállítani.²⁰ A javaslat megdöbentette a tanácsot, hiszen figyelembe véve egyes tanyai körzetek kiesését, valamint 20%-os kiesést betegség miatt, a követelés 25 új népiskolai osztály felállítását jelentette. A tanyai körzetekben a helyzet még súlyosabb volt. A tanyai lakások jelentős hányada véglegessé vált, a nagy távolságok miatt a gyermekek nem járhattak be a városi iskolákba, de nem is tudta volna befogadni őket a kisszámú városi iskola.

A tanyai iskolák hálózata fokozatosan alakult ki. 1872-ben volt négy tanyai és egy pusztai iskola, 1896-ban már nyolc tanyai és három pusztai iskola működött.²¹ A fejlődés a századforduló után is folytatódott, 1909-ben már 13 tanyai iskola volt és még 15-nek a felállítását tervezték. E terv a háborús események miatt nem valósult meg. A belterületen a fejlődés még szembevetőbb, hisz 1892-ben már 40 népiskolai osztály működött.

Az elemi népiskolai oktatás minőségét különösen a népoktatási törvény megjelenését követő első 10 évben rendkívül alacsony színvonal jellemezte. Az iskolákban hiányoztak a taneszközök, a szemléltetés teljesen ismeretlen volt. Az egyházi iskolákban a kántortanító fizetéséből csupán 8—9 forintot számítottak a tanításért, 4—500 forintot és stólát pedig a kántorságért. Ez a fizetési megoszlás világosan tükrözte a tanítás és a tanítók lebecsülését. „A félegyházi felekezeti iskola egyik osztályában egy tanító keze alatt 207 gyermek van. Az elemi iskola egy-egy osztályában 12 éves gyermekek is vannak 2—4 évet töltve azon osztályban, a földrajzot hiányosan tanítják, földgömb nincs, térképpel pedig csak némettel bírnak, testi gyakorlata nincs.”²² — jelentette a tanfelügyelő. Egyre gyakrabban sürgették az okleveles tanítók alkalmazását, a testgyakorlás bevezetését, tanszermúzeumok létesítését. A tanyai iskolák helyzetéről a Félegyháza és Vidéke így tudósított: „A jó néptanoda a családok, az állam életére befolyást gyakorol. S vajon teszi-e ezt városunk? midőn egyik-másik üresedésben levő tanyai tanítói állomásra bakterokkal keresteti a szövőszéktől, ez mégcsak hagyján, de a gulyától, s az eke mellől elmenesztett munkanélküli hivatlanokat, hogy menjenek 50—100 forintnyi bér mellett a város tanyai iskolaépületébe házpásztornak, s egyszersmind végezzék a nemzet s állam életében nagy horderejű népmivelést, s oktatást — egy szóval legyenek tanyai tanítók. Ha fel vesszük azon körülményt, hogy a mi tanyai tanítóink fizetése, majdnem egy

20 Tanügyi reform = *Félegyházi Hírlap* 1886. július 18. (V. évf. 29. sz.)

21 B—KmL. Kiskunfélegyháza: L 33, F 1, Cs 7, Sz 66/1872.

22 B—KmL. Kiskunfélegyháza: L 36, F 1, Cs 5/1871.

pár csizma s néhány véka ocsu, nincs azon csodálkoznunk, hogy ilyenek; de igenis azon, hogy vannak.”²³

Az elemi népiskolai hálózat kiépülése a felnőttek művelődési lehetőségének a megteremtését is jelentette. A népiskolai tanítók — különösen azután, hogy a szakképzett tanítók alkalmazása a tanyai körzetekben is egyre inkább jellemzővé vált — jelentős szerepet játszottak az analfabéták oktatásában, a felnőtt lakosság tanításában. Az iskolák egyben egyleti helységekként, a társas szórakozás és művelődés centrumaiként is működtek.

A magasabb szintű oktatást szolgálta az 1809-ben alapított algyrnasium, mely 1892-ben főgimnáziummá fejlődött, valamint az 1876-ban Csongrádról Kiskunfélegyházára helyezett tanítóképző. 1887-ben megnyílt az első polgári leányiskola. Működésének első szakasza rövid ideig tartott. Megszűnésehez a városi tanács közönye mellett az egyre csökkenő beiratkozottak száma is hozzájárult.²⁴ Hároméves szünet után 1895-ben a szülők kérésére 70 növendékkel ismét megnyitották.

Az oktatás minősége ezekben az iskolákban sokkal jobb volt a népiskolákénál. 1874-ben került a gimnáziumba az első okleveles tanár Fekete Imre, aki tagja volt az Országos Középiskolai Tanáregyletnek és a Magyar Természettudományos Társulatnak is. A gimnázium tanári kara a későbbiekben egyre több okleveles tanárral egészült ki, 1883-tól pedig törvény biztosította, hogy csak okleveles tanárokat alkalmazzanak.²⁵ Közülük többen folytattak tudományos munkát. Elsőnek kell említeni a természettudós Miletz Jánost, aki halála után a Kiskun Múzeumra hagyományozta 4000 darabból álló pénz és érem gyűjteményét, 600 darabból álló régészeti gyűjteményét, a főgimnáziumra pedig igen értékes 500 kötetes könyvtárát. Életében több tudományos dolgozata jelent meg, többek között Kiskunfélegyháza föld és természetrajzáról. Szalay Gyula, a magyar nyelv tanára, nevéhez fűződik a Kiskun Múzeum megalapítása, körülbelül 200 értekezés és cikk megírása és számtalan előadás megtartása, önképzőkör vezetése, ifjúsági és tanári könyvtár irányítása. Tagja volt a Filológiai Társulatnak, Országos Tanáregyletnek, Tornatanítók Egyesületének, alelnöke a félegyházi dalkörnek, választmányi tagja, majd elnöke a Közművelődési Egyesületnek. Dr. Porst Kálmán, aki igazgatója is volt a főgimnáziumnak, tagja volt a Magyar Történelmi Társulatnak, az Erdélyi Múzeum Egyletnek, a kiskunfélegyházi Közművelődési Egyesület ügyvezető elnöke, Országos Irodalmi és Közművelődé-

²³ Félegyháza és Vidéke 1875. január 31.

²⁴ JAKUBEK Emma: A kun-félegyházai polgári leányiskola keletkezése és története. — A beiratkozottak számának alakulása: 1887/88-ban I. osztály 51 fő, 1888/89-ben I—II. osztály 46 fő, 1889/90-ben I—II—III. osztály 37 fő, 1890/91-ben I—IV. osztály 45 fő, 1891/92-ben I—IV. osztály 35 fő.

²⁵ 1883. XXX. tc. a középiskolákról és azok tanárainak képeztetéséről.

si Szövetség választmányi tagja, daloskör alelnöke stb. Szinte a gimnázium valamennyi tanárát sorolhatnánk. Tudományos, pedagógiai és közéleti tevékenységük egyaránt jelentős volt. Valamennyien évtizedeket töltöttek el Kiskunfélegyházán, s bár a helyi parasztgazdák szemében mindig „jöttmentek” maradtak, tudásukat ők is elismerték, támaszkodtak szervező-készségükre.

A gimnáziumnak nem csak személyi ellátottsága, tárgyi felszereltsége is jónak mondható. 1875—76-ban régiségtárt létesítettek, ez később a Kiskun Múzeum alapját vetette meg. 1894-ben megkezdték a tornacsarnok építését, mely elkészülte után a felolvasásoknak is otthont adott. 1871-ben a tanári könyvtár már 820 kötetből állt, 1882-től pedig külön ifjúsági könyvtárat is létrehoztak 127 kötetes állománnyal. Ez 1900-ra 1200 kötetre gyarapodott, s Szalay Gyula vezetésével heti 5 napon keresztül nyitvatartó olvasószoba állt a diákok rendelkezésére.

A tanítóképző művelődésre serkentő hatását szintén ki kell emelnünk. Tanáraik a főgimnázium tanáraival karöltve alapították meg 1882-ben a felolvasókört. Kísérletet tettek „Szabad Lyceum” létrehozására, az intézet zenetermében kísérletekkel szemléltetett előadásokat tartottak. 1884-es adat szerint 2037 kötetes könyvtáruk volt. A jövő tanítóit nemcsak az oktatási feladatok maradéktalan ellátására készítették fel, hanem a közéleti tevékenységre, a közösségért való áldozatvállalásra is. Az itt képzettek közül kerültek ki később a felnőttoktatásban, a tanyai olvasókörök, egyesületek megszervezésében, irányításában közreműködő, a tudás terjesztéséért áldozatot vállaló tanítók.

A kisipar és kereskedelem szakembereinek képzését a tanonciskolák végezték. Oktatóik a tanoncok munkával való túlterheltsége miatt nehezen tudtak eredményt elérni. Az iskolaszék a lakosság többségénél a népiskolával és az azokhoz csatlakozó földműves és iparos iskolával befejezettnek tekintette a nevelést. A gimnáziumi oktatást, a nagyobb műveltség elérését csak kivételesen tartotta helyesnek. A tanonciskolák alacsony oktatási színvonala még arra is kevés volt, hogy a művelődésre való nyitottságot megteremtse. Ezek a feladatok az ifjúsági körökre vártak.

Összegezve: a város oktatásügyében az 1868. évi XXXVIII-as törvény megjelenése csupán 10 év elteltével érezte a hatását. A nehezen induló fejlődés a századvégén felgyorsult. A főgimnáziumba és a tanítóképzőbe más településekről is jöttek diákok. A korszak végére 1870-hez viszonyítva az írni, olvasni tudók százaléka a férfiaknál kétszeresére, a nőknél háromszorosára növekedett.

NÉPMŰVELÉS ÉS KÖZMŰVELŐDÉSÜGY

I. Felnőttoktatás, ismeretterjesztés

A népoktatási törvény megjelenése felhívta a figyelmet a művelődésügy egyéb kérdéseire is. Az iskoláskorú gyermekek oktatása mellett egyre világosabbá vált a felnőttek oktatásának szükségessége. A műveltségbeli hiányok pótlása, illetve a folyamatos művelődés lehetőségének megteremtése szinte ugyanabban az időpontban fogalmazódott meg Eötvös József felhívásában — melyben népnevelési egyesületek alakítására szólított fel — és Türr István Népnevelési Szövetség alakítása tárgyában közzétett felhívásában. Az iskolán kívüli népművelés a kiegyezést követő években országosan nagyobb figyelmet kapott. 1869-ben Irányi Dániel javaslata alapján először vetődött fel a népművelési törvény megalkotásának gondolata. Irányi törvényjavaslata, melyben az állam kötelességévé tette volna a felnőttek oktatásának megszervezését és irányítását nem emelkedett törvényerőre. Így a népműveléssel kapcsolatos koncepciókból főleg az Eötvös—Türr vonal érvényesült, mely szerint a népművelés elsősorban a társadalom feladata, melyet az állam anyagi támogatással segített.

Kétségtelen, hogy a társadalmi összefogás, a különféle körök és egyesületek támogatása sokat tehetett volna a népművelés érdekében, központi irányítás és összefogás nélkül azonban a jó kezdeményezéseket nem lehetett megvalósítani. Bizonyítja ezt a lendületesen induló felnőttoktatás, mely az állami támogatás megszűnésével lelassult, majd teljesen megszűnt. Türr István 1868-ban Baján kiadott felhívásában a magyar értelmiséghez fordult. A megalakítandó Népnevelési Szövetség feladataként az iskolázatlan tömegek nevelését tűzte célul. Ez elsősorban az analfabéták tömegeinek írás-olvasásra való tanítását jelentette. Felhívásának hatása Félegyházán is nyomon követhető. Innen számíthatjuk városunkban az intézményes felnőttoktatás kialakulását.

Sajtó tudósítások szerint már 1869-ben volt a városban felnőttoktatás, de levéltári adataink csupán 1872-ből vannak, melyek visszautalnak az 1871—72 telén tartott tanfolyamra. A tanítás minőségéről sajnos semmit nem tudunk meg, de kiderül, hogy a város 29 forintot adott a „felnőttek oskolájának” fűtésére és világítására. Mivel erről a kimutatást Szabó Ferenc iskolaigazgató azért kéri, hogy egyéb jelentésekkel együtt felterjeszthesse a minisztériumba, a megtartott oktatás szervezett intézményes jellegére következtethetünk.²⁶ Különösen lelkes szorgalmazója volt a felnőttoktatásnak

²⁶ B—KmL. Kiskunfélegyháza: L 36, F 1, Cs 8, Sz 14/1872.

Szász Károly jászkun kerületi ideiglenes tanfelügyelő. Az új tanítási forma meghonosítása érdekében 1872. nov. 21-én körlevelet küldött a tanácsokhoz, melyben hivatkozott a V. K. M. 1872. nov. 28-án kiadott 26.537. sz. rendeletére.²⁷ Levelében kérte a tanácsot utasítsa az iskolaszéket, hogy a rendelkezésükre álló tantermeket és tanítókat díjazásért az esti órákra átengedjék, egyben az oktatás ellenőrzését is az iskolaszékre bízta. Különös nyomatékkal hívta fel a figyelmet a honvédek oktatására, ezeket — írja „külön és egyenként is fel kell szólítani.”

Az iskolaszék, bár névlegesen 1869-től létezett, ténylegesen működést sem a kötelező népoktatás megvalósítása érdekében, sem a 15 éven felüliek vagyis a felnőttek oktatása érdekében nem fejtett ki. Az e téren folytatott tevékenység az iskolaszéktől teljesen független volt, és Szabó Ferenc algimnáziumi igazgató nevéhez fűződött.

Az 1872/73 telén szervezett tanfolyamról már többet megtudhatunk. A Jász-Kun Kerület részére 1873. február 27-én elküldött jelentés szerint: Félégyházán analfabéták oktatása nem volt, mivel arra bár oktató lett volna, jelentkező sem a polgári lakosság, sem a honvédség köréből nem akadt. Szerveztek viszont „magasabb” szintű tanfolyamot, ahol a jelentkezett 57 személyt földrajzi, természettani, hazai történelem és számvetési ismeretekre tanították. Érdekes az oktatásban résztvettek rétegződése. Az 57 „tanulóból” 36 közrendű, 13 kézműves, 4 hűsvágó, 1 kereskedő, 1 földműves, 1 fuvaros és 1 földbirtokos volt. Valamennyi tanuló férfi és polgári személy volt, mivel a honvédek közül többszöri felszólításra sem akadt jelentkező. Az állami támogatás elapadása után Bajáki János tanító az elért eredménnyel felbuzdulva 1874 telén munkadíj nélkül 20 felnőttet írásra és olvasásra tanított. Fáradozását az iskolaszék jegyzőkönyvi elismeréssel jutalmazta.

1874-től hosszú ideig nem található nyoma a felnőttek intézményes, szervezett iskolai keretek között folyó oktatásának. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 1875-ben rendelettel szüntette meg a felnőttoktatás anyagi támogatását. Trefort minisztersége idején nem csak szervezeti, hanem tartalmi változás is történt.²⁸ Az iskolán kívüli oktatás fő tendenciáiban a feltörekvő munkásmozgalom ellen irányult. A szabadoktatásban, a nemzeti műveltség nacionalista vonásait kihangsúlyozva, egyre inkább az uralkodó osztályok érdekeinek megfelelő világnézeti szempontok érvényesültek. Termékeny talajt biztosítottak ehhez a különböző katolikus körök, legényegyletek. Félégyházán 1874-ben hozták létre a legényegyletet az iparossegdek vasárnaponkénti oktatására.

²⁷ B—Kml. Kiskunfélegyháza: L 36, F 1, Cs 9, Sz 81/1872.

²⁸ FELKAI László: Neveléstörténeti kutatások a magyarországi felnőttoktatás kezdeteiről — megjelent a: Neveléstörténet és szocialista pedagógia című kötetben, Bp. 1969. 120—130. p.

Városunkban is érvényesült az a tendencia, mely szerint az 1869-ben megindult közművelődési akció a népről átment az értelmiség nagy részét magába foglaló középrétegekre. „Célja többé nem a népműveltség széles körben való elterjesztése volt, hanem az értelmiség — a magyar középosztály — kulturális fajsúlyának emelése azért, hogy vele a nemzeti egység alapjául szolgáló kulturális egyesülést a magyarság és az országban lakó más nemzetiségiek között előkészítse.”²⁹ Formáját tekintve ismeretterjesztő előadássorozatokot tartottak, melyeknek irányítását a tanítóképző és a főgimnázium tanárai végezték. Ezeket az előadásokat, korabeli nevükön felolvasásokat, többnyire egyesületi keretek között bonyolították. A felnőttoktatás története szorosan összefonódott az egyesületek történetével.

A művelődés elősegítésének tendenciája érvényesült a két legrégebbi egyesületben, az 1838-ban alakult Félégyházi Társalgó Egyletben és az 1861-ben alakult Népkörben. 1882-ben a főgimnázium és a tanítóképző tanárai közösen felolvasó Egyesületet hoztak létre Zajzon Dénes tanítóképző intézeti igazgató vezetésével. Az egyesület tagjai nyilvános előadásokat tartottak a városi polgárság számára. Az előadások témáját az előadó képzettsége határozta meg. (tematikát lásd 1. sz. mellékletben) Kilenc héten keresztül hetenként ugyanabban az időben és helyen — a tanítóképző zenetermében — tartották az előadásokat. Elsősorban a természettudomány körébe tartozó felolvasások erénye volt, hogy a szemléltetést kísérletek bemutatásával oldották meg. Időnként egy-egy „vándortanár” is megjelent, hogy a városháza nagytermében a közönség szélesebb rétegei számára tartson előadást.³⁰ Gyakran volt felolvasás színhelye a Kereskedelmi Egylet, a Gazdakör és a Függetlenségi 48-as Kör. Ezekből a programokból azonban még hiányzott a tervszerűség, témájukban összefüggés nélkül megtartott egyedi előadások voltak.

Az 1890-es évektől kezdve éreztette hatását városunkban a munkásmozgalom. A nincstelen agrárproletárok és ipari munkások művelődési igényei egyre erőteljesebben jelentkeztek. Az 1891-ben bevezetett vasárnapi munkaszünet részben szabadidőt is biztosított az igények kielégítéséhez. Az egyre erősödő agrárszocialista és munkásmozgalmaktól való félelem a művelődéspolitikai irányítóinak figyelmét fokozott erővel terelte a felnőttoktatás és népművelés, a munkásművelődés kérdései felé. Az Alföldön kirobbant parasztmozgalmak hatására, melynek okozója elsősorban az agrárválság volt, megszületett a hírhedt „rabszolgatörvény” az 1898. II. tc. E mellett Darányi

²⁹ A szabadoktatás országos szervezete: az Országos Közoktatási Tanács kebelében 1907 és 1908-ban folytatott tárgyalások iratai Bp. 1908. Franklin Ny. 256. p.

³⁰ Vándortanároknak azokat a szaktanárokat nevezték akiket a vármegyei gazdasági egyesületek azért alkalmaztak, hogy a megye városait, falvait járva ismeretterjesztő előadásokat tartsanak.

Ignác földművelésügyi miniszter a mozgalmak hatására keletkezett „szociális kérdést” a parasztság körében folytatott népművelő munkával, ismeretterjesztéssel próbálta megoldani. Erre a célra csaknem félmillió koronát hagyott jóvá a képviselőház a földművelésügyi tárca 1900. évi költségvetésében. Ebből a pénzből fedezték a megindított népkönyvtár-akció költségeit, a népszerű ismeretterjesztő előadások és gazdasági tanfolyamok legnagyobb-részt pedagógus előadóinak tiszteletdíjait, a különböző szocialista ellenes röplapokat, újságokat kiadványokat.

A tervszerű ismeretterjesztés útján az első lépés a Szabó Imre méhésztan (Boconádi Szabó Imre) által 1893-ban meghirdetett ingyenes méhészeti tanfolyam volt. A helyi sajtóban egyre gyakrabban sürgették ismeretterjesztő előadások tartását a nép számára. A helyi kezdeményezések azonban csak akkor tudtak kibontakozni, amikor a központi elképzeléssel találkozva, anyagi támogatást is kaptak a tanfolyamok szervezéséhez. A Darányi Ignác kezdeményezésére létrejött gazdakörök feladatának elsősorban a „szociális veszedelem” visszaszorítását tekintették, de ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy e körök igen sokat tettek a mezőgazdasági szakismertek terjesztéséért is. A vármegyei gazdasági egyesületek, amelyek a legmesszebbmenőkig élvezték a Földművelésügyi Minisztérium támogatását, tanfolyamokat szerveztek, szaktanárokat alkalmaztak akik vándorolva a megye településein előadásokat tartottak (vándortanárok) mezőgazdasági szakmai kérdésekről. Az egyesület programjainak szervezését az alispán évenként külön a polgármester figyelmébe ajánlotta. A szervezés főleg a kisgazdákat érintette. Visszatérő gondolat volt a gazdák érdekeinek hangsúlyozása. Mindez természetesen csupán adalék volt az erőviszonyok megosztásához, mely az egyre öntudatosodó agrárproletárság és a néhány hold földdel rendelkező kisgazdák határozott elválasztását szolgálta. Az 1898/99-es téli idényben szerveztek először a gazdák számára tanfolyamot, de egyes előadásokat már 1897-ben is tartottak. Az oktatók a tanítóképző tanárai, a városi főkertész és néhány „vándortanár” voltak. A már említett földművelésügyi miniszteri kezdeményezés hatására 1900/901 telén úgynevezett téli „népies előadásokat” tartottak, melyen 100 fő vett részt. Mindkét sorozat végén ismeretterjesztő füzeteket osztottak szét a hallgatóság között. Az előadássorozatok mellett szerveztek gyakorlati ismereteket adó háziipari tanfolyamokat 4 hetes ciklusban. 1900-ban kiképeztek 77 főt, 1901-ben 22 gazdafiút, 4 tanítónő és 20 tanítóképzős diák vett részt ilyen tanfolyamon.

Újabb akció volt az 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914 telén megszervezett analfabéták oktatása. Ezeket a tanfolyamokat az Országos Közművelődési Tanács útmutatásával a pestvármegyei tanfelügyelő buzdítására az iskolaszék szervezte. Egy-egy tanfolyam a téli időszakban decembertől április

elejéig tartott, átlag 30 résztvevővel. Heti 12 órában írásra, olvasásra, számolásra oktatták a „tanulókat”. Vasárnaponként előadásokat hallgathattak a mezőgazdasági munkástörvényről, a takarékoságról, mértékletességről, az állampolgár jogairól, kötelességeiről és a háziiparról. Ezt az ingyenes oktatást a következő években a tanyai iskolákban is meg akarták szervezni. 1912/13 telén kísérleteztek is gazdasági ismereteket adó előadásokkal de a próbálkozás a lakosság érdektelensége miatt nem járt sikerrel. 1914—15 telén már V. K. M. rendelet szüneteltette az oktatást, melynek feltételeit egyébként sem tudta volna a város biztosítani, hiszen a 46 tagú tanári kar 25 férfi tagja közül 18 volt katona. A helyettesítésre sem pénz, sem ember nem volt, ezért a belterületen 5, a tanyákon 4 iskola volt zárva.

Az analfabéták oktatása mellett az F. M. kezdeményezésére 2 évben 1911-ben és 1913-ban szerveztek háztartási tanfolyamot a 15 éven felüli lányok részére. A 6 hetes tanfolyamon délelőtt és délután is tartottak foglalkozást. 1911-ben beiratkozott 33 fő, csupán a délutáni foglalkozásokra pedig 24 fő. A tanfolyam tananyaga két részre oszlott: a gyakorlati foglalkozásokon főzést, mosást, vasalást, konyhakertészetet, fehérnemű és felsőruha szabásvarrást tanultak. Az elméleti tárgyak az egészségtant, tejgazdaságtant, háztartástant, sertés és baromfityényszttést és a neveléstant tartalmazták. 1913-ban a gyümölcsfeldolgozás körében tartottak előadásokat. Itt nem ismerjük a beiratkozottak számát.

A számban és szervezettségben egyre jelentősebb munkásság, már a vasárnapi munkaszünet bevezetése után követelte, hogy vasárnaponként fűtött termekben természettudományos előadásokat hallgathasson. A század első évtizedében a munkásmozgalomban is egyre kiemelkedőbb szerepet kapott az oktatás és felvilágosítás. A századfordulón a Szociáldemokrata Párt és a szakegyletek programjában is szerepelt a munkásművelődés. A Szociáldemokrata Párt VII. kongresszusán ((1900. ápr. 19.) megállapították, hogy a szakegyletek lényeges feladata a munkásság szellemi és szakbeli képzése, oktatása. A kongresszuson Félégyháza képviselője is jelen volt. Ugyancsak eljutott városunkba a párt lapja a Népszava, melyet csoportosan egy-egy lakásban összejőve olvastak, hiszen a Munkás Önképzőkör megalakulását a polgármester sorozatosan megakadályozta. A Népszavában gyakran jelent meg a munkásművelődéssel foglalkozó cikk. Csizmadia Sándor írta: „a szakegyesületeknél a művelődés kérdése a közérdek kérdésévé válik . . . A szakegyesület minden erejével azon működik, hogy tagjai szellemi tekintetben minél jobban kifejlődjenek, mert tudatában van annak, hogy csak művelt, felvilágosodott tagokkal lehet betölteni azt a hivatást, amelyet maga

elé tűzött.”³¹ Szervezett ismeretterjesztő előadásokat a félegyházi szakszervezetek közös kultúraterjesztő bizottsága, a Szociáldemokrata Párt és a Munkás Otthon Oktatási Bizottsága is. Témáik között szerepelt előadás a szocializmusról, a választójogról és a munkásgimnáziumokról. A Szociáldemokrata Párt által kiküldött központi előadók közül Bokányi Dezső és Weltner Jakab nevét kell kiemelni. Az Uránia tudományos és közművelődési egyesület előadásait kezdetben a szociáldemokraták is örömmel üdvözölték. Később azonban az előadások és a társaság által szervezett munkás-gimnáziumok is a nacionalizmus eszméinek hirdetőivé, a hivatalos művelődéspolitikai kiszolgálóivá váltak. A Félegyházán megtartott rendezvényeik közönsége már tükrözi, hogy a munkások elfordultak e kezdeményezéstől. A hallgatók a polgárság körébe, az alakuló közművelődési egyesület potenciális tagságába tartoztak.

1904 tavaszától 1912 őszeig fokozódó lendülettel és egyre nagyobb érdeklődés mellett szervezték meg a „Népszerű Irodalmi és Művészeti esteket”. (tematikája az 1. sz. mellékletben) Az esték népművelési célja és érdeme sok esetben vitathatatlan volt, de hatóköre nem terjedt túl a diákok és a városi polgárság körén. Szerepe így is jelentős az ismeretterjesztés történetében, hiszen rendszeres művelődési és szórakozási alkalmat jelentett esetenként 350—400 embernek. Aktivizálta a város értelmiségének minden rétegét, a kor színvonalán a lehetőség szerinti legkomplexebb formát valósította meg. A már említett 1898-ban alakult Uránia társaság vetítettképes előadásait az irodalmi estek keretében tartották meg. Témáik között egyaránt szerepeltek a természettudományos, az irodalmi és művészeti ismeretek. A szemléltetés szinte minden módszerét alkalmazták. Előadásait évenként két időszakban őszi és tavasszal rendezték, egy-egy ciklusban 4—5 előadást tartva. Helye minden esetben a főgimnázium tornacsarnoka volt. Jellemző a közönség érdeklődésére, hogy a látogatók 80%-a bérlettel rendelkezett, s alig volt az évek során olyan rendezvény amelyen ne lett volna telt ház. Az előadók többsége a helyi értelmiség és a főgimnázium, valamint a tanítóképző diákjai közül került ki, de tartott felolvasást Cholnoki Jenő Ázsia kutató, Tömörkény István és Móra Ferenc író, Szigethy Vilmos levéltáros, Kiss Lajos néprajzkutató is. A rendezvények célja a művelődési és szórakozási lehetőség biztosítása mellett a közművelődési egyesület anyagi alapjának megteremtése volt, s e célnak tökéletesen megfelelt. A közönség szervezése, az előadók felkérése, a tárgyi feltételek biztosítása és az anyagi fedezet előteremtése a rendezői gárda feladata volt. Legtöbb előadó közülük került ki. Az évi két korona rendezőtagsági díj az előadások látogatására is jogosított.

³¹ A tudás hatalom = *Népszava* 1902. január 11.

Egy ciklusra érvényes bérlet 1 korona, az esetenkénti belépőjegy felnőtteknek 30 fillér, tanulóknak 20 fillér volt. Az esteket később közművelődési estéknek nevezték. A megalakult Közművelődési Egyesület később úgynevezett liceális előadásokat szervezett. Ezekhez a V. K. M. 100 korona segélyt biztosított. Jelentésük szerint 1912. szept. 1—1913. aug. 30 között 5 előadást tartottak esetenként 300 fő részére.

Meg kell említenünk az itt állomásozó honvédség körében folytatott népművelési kezdeményezéseket is. Az Országos Közművelődési Tanács 1913-ban indítványozta, hogy katonák számára gazdasági jellegű előadásokat tartsanak. A városban állomásozó 30. honvéd gyalogezred harmadik zászlóaljánál összesen 52 előadást tartottak, de a résztvevők száma mindössze 6 fő volt.³² Foglalkozásukat tekintve valamennyien mezőgazdasági munkások voltak. A Félegyházán működő hadikórházban írni és olvasni nem tudó sebesült katonák részére három alkalommal szerveztek kéthónapos tanfolyamot, melynek elvégzése után vizsgát tehettek a megszerzett ismeretekből.

Áttekintve a források alapján rekonstruálható előadásokat (1. sz. melléklet) megállapítható, hogy a legtöbb a mezőgazdasághoz kapcsolódik, szám szerint 53. Ez természetes, hiszen a gyakorlati élethez ez állt a legközelebb. A mezőgazdasági témákat követte a földrajz 21 előadással, 17 előadás a természettudomány, 10 a jog, 9 az egészségügy körébe tartozott. Az irodalom, a történelem és az egyéb témakörök csak ezek után szerepeltek. Mivel kimutatásunk főleg a sajtó hírein alapul a politikai jellegű, főleg a Szociáldemokrata Párt szónokai által tartott előadásokról kevés az adatunk, hiszen ezeket a sajtó igyekezett elhallgatni, s ha hírt is adtak róla a pontos időpontot nem közölték.

2. Egyesületek

Az iskolán kívüli művelődés bázisainak tekinthető egyesületek többsége a kiegyezést követő gazdasági fellendülés és a szabadabb légkör hatására alakult. A népoktatási törvény megjelenése, Türr és Irányi fellépése mind egy-egy lépés a nép műveltségének emelésére. Városunkban számos egyesület működött, amely művelődési feladatokat is megvalósított. Közülük csupán a legjelentősebbekre térünk ki, azokra amelyek leginkább éreztették hatásukat a lakosság életében. Hozzájárult az egyletek számának gyarapodásához a különböző rétegek egymástól való szigorú elzárkózása. Minden réteg,

³² DÉRY Gyula: A szabadoktatás története és elmélete, és 1912—13. évi eredményei. Bp. 1915.

minden párt igyekezett megalakítani a saját egyesületét, ahol művelődhetett, szórakozhatott.

A városi polgárság vezető rétegének, a módosabb redemptusoknak és az értelmiség felsőbb rétegeinek, az ügyvédeknek, gimnáziumi tanároknak, s később a tanítóképző tanárainak, a vezető tisztviselőknek az összefogásából alakult első félegyházi egyesület története visszanyúlik a kiegyezést megelőző időszakra. Az 1838-ban megalakított Társalgó Egylet tagsága már a megalakulás évében Kossuth és Széchenyi eszméinek hatására két pártra szakadt, a közéleti kérdések iránt élénken érdeklődő társaság volt. A kiegyezés azonban egy megváltozott egyesületet talált, amely az egyleti életet elsősorban úri időtöltésnek tekintette.³³ Fő erőssége az irodalom pártolás terén mutatkozott meg. Tekintélyes, 4000 kötetes könyvtárral rendelkezett.³⁴ György Aladár 1884-ben készült statisztikája ugyan csak 1081 db könyvet említ, de mivel az alakulás évét is tévesen 1860-ra teszi, a könyvállományra vonatkozó adatait is kritikával kell fogadnunk.³⁵ Tény, hogy Félegyháza első jelentős könyvgyűjteményével a Társalgó Egylet, a későbbi Casinó rendelkezett. A kölcsönzési díjat minden kivitt könyv után napi fél krajcárban állapították meg, mely elősegíthette volna a könyvek gyors cseréjét. Ennek ellenére a könyvtár nem bonyolított nagy forgalmat. Egy 1884-es adat szerint az évi kölcsönzésből befolyt összeg mindössze 105 krajcár volt.³⁶ Az állomány összetételéről György Aladár statisztikájából az derül ki, hogy a legtöbb volt a magyarnyelvű szépirodalmi mű, de nyelvészet, történet-tudomány és természettudomány körébe tartozó műveket is vásároltak. A ma fellelhető, egykor könyvtárukba tartozott művek között szerepelnek AranyJános, Kisfaludy Károly, Jósika Miklós, Széchenyi István, Kölcsey Ferenc, Vas Gereben, Tolnai Lajos, Herczeg Ferenc Vörösmarty Mihály, Eötvös József, Vajda Péter, Pekár Gyula művei. A folyóiratokról a fennmaradt példányok tájékoztatnak. Egykor állományukba tartoztak a következő folyóiratok: Honderű, Életképek, Társalkodó, Atheneum, Honművész, Budapesti Divatlap, Budapesti Visszhang, Figyelmező, Délibáb, Koszorú, Regélő Pesti Divatlap, Regélő, szépművészeti első magyar folyóirat.

Csendes, magába zárkózó kormánypárti egyesületté vált a kaszinó, olyanra, hogy a 80-as években már újságcikkekben is szóvá tették tehetetlenségét a művelődési élet felvirágoztatása terén. Holló Lajos lapjában, melynek hasábjain a közművelődéssel foglalkozó cikkeknek mindig helye volt, végülis egy kaszinótag válaszolt a sok kimondott és kimondatlan kér-

33 SZERELEMHEGYI Tivadar: Kis-Kun-Félegyháza monográfiája. Nagykovács, 1882. 284. p.

34 U. o.

35 György Aladár: Magyarország köz és magánkönyvtárai 1885-ben. Bp. 1886.

36 U. o.

désre. „Elismert tény az, hogy kaszinónk társadalmi tevékenységének krónikájából alig lehet egyéb érdemes mozzanatot felemlíteni, mint az Erdélyi Közművelődési Egyesület javára tett áldozatot. De helyi érdekű szociális kérdésekben még csak állást is alig szokott foglalni, cselekedni pedig még kevésbé.”³⁷ Ezen a tarthatatlan állapoton egy új alapszabály elfogadásával kívántak változtatni, helyiségeiket pedig az újonnan épült tágas Korona Vendéglőbe helyezték át. Az új 1889-es alapszabály évi jövedelmük 10%-át irányozta elő a könyvtár gyarapítására, de emellett esetenként külön összeget is fordítottak a fejlesztésre. A könyvtár gyarapításán túl egyéb érdemet alig sorolhatunk fel az egylet mellett. Találónan jellemezte a tagságot a Félegyházi Nagy Képes Naptár egyik munkatársa: „Aki Félegyházán a kaszinó tagjai közé felvétetik, az pénzért mutogathatja magát, mert nem mindennapi ember és ha nem kormánypárti, akkor valami rendkívüli tulajdonságának kell lenni.”³⁸ Az egylet nevét hivatalosan is „Kun-Félegyházi Casinó”-ra változtatta. Célkitűzésük: „Hírlapok, folyóiratok, szépirodalmi és tudományos könyvek olvasása, az illedem korlátai közti tisztes társalgás által a közművelődés kölcsönös előmozdítása és a megengedett társas mulatságok általi időtöltés. A Casinó, mint társulat vallási és politikai szint nem vallhat és helyiségei semminemű politikai pártértekezletek vagy összejöveteleknek helyiségül nem szolgálhatnak.”³⁹ A rendes tagság feltételét az állandó Félegyházán lakásban és évi 12 forint tagsági díjban jelölték meg. Vendéget a rendes tagok személyes garancia mellett évi nyolc nap időtartamra vihettek, de a vendég könyvet nem kölcsönözhetett. 1917-ben ismét módosították az alapszabályt, de ez sajnos az idők során elveszett. Az áttekintett időszakban a Casinó lakosságra gyakorolt hatása csak közvetetten érvényesült, a tagság közé befogadott értelmiségiekén keresztül.

A Népkör szintén a kiegyezést megelőzően alakult, 1861-ben. Az iparosokat és a kisebb gazdákat tömörítette. Mivel a 48-as párt bázisa volt, kezdetben túl népes egyesület. 1862-ben jóváhagyott alapszabályát egészen 1912-ig nem változtatta meg. Céljuk: „I. Hírlapok és jó könyvek olvasása, társalgás általi szellemi élvezet és mivelődés elősegítése. II. A közrend érdekében vasárnap és ünnepnapokon délelőtt a társaság helyiségeiben semminemű játék meg nem engedtetik. III. A vallás és politikai — úgy minden felsőbbbségi rendeletekre való hivatkozások, mint az egyesület erkölcsi céljával merően ellenkezők — száműzetnek.”⁴⁰ Közművelődési

37 A casinó = *Félegyházi Hírlap* 1885. szept. 27. (IV. évf. 39. sz.)

38 Félegyházi Nagy Képes Naptár 1894.

39 B—KmL. Kiskunfélegyháza. Egyesületi gyűjtemény- a Kun-Félegyházi Casinó alapszabályai. 1889.

40 B—KmL. Kiskunfélegyháza: Egyesületi gyűjtemény- Népkör alapszabályai 1862.

céljának maradéktalanul megfelelt. Harcolt az analfabétizmus felszámolásáért. Kezdetben külön felolvasót kellett tartani, aki a hírlapokat felolvasta, de 15 évi fennállása után már nem volt olyan tagja, aki nem maga olvasta volna a napilapokat. A könyvtár forgalma is örvedetesen növekedett.⁴¹ A kaszinóval ellentétben a Népkör élénken bekapcsolódott a város közéletébe. A kör működését a szervezetben kialakult kulturális és politikai munka határozta meg. 1871-ben már 1223 kötetes könyvtárunk volt. Később tagjainak száma csökkent, az egyesület vagyonosodott, és Szerelemhegyi Tivadar, Félégyháza első monográfiáírója szerint, „a zavargóbb elemektől megbisztult . . .”⁴² Azt viszont ő is elismeri, hogy hézagpótló közművelődési egyesület volt. A népkörnek 25 éves fennállása után 113 tagja volt. 1885-től Holló Lajos ügyvéd vezette, aki itt kezdte politikai pályafutását, és később 1887-től mint a Függetlenségi Párt jelöltje országgyűlési képviselő lett. Irányítása alatt azt az elvet vitte tovább, hogy a körben minden politikai nézetkülönbség ellenére helyet kapjanak és barátságosan megférjenek a különböző rétegek. A jubileumi közgyűlésen lemondott tisztségéről, új elnöknek Molnár István polgármestert választották. A tagság vagyosodása, a polgári és kispolgári réteg túlsúlya lett jellemző a körre. A megfontolva haladás, csend és nyugalom hívei voltak. Kifelé ellenzékiek, de valójában a hagyományokhoz ragaszkodó irodalompartoló társaság volt. 1894-ben már mint a minden politizálást kerülő polgárság veterán kaszinóját említik.⁴³ Taglétszáma viszonylag állandósult. Egy 1906-os nyilvántartás szerint tagjainak száma 170. A Népkör, melyet egykor oly pezsgő élet és széles körű társadalmi befolyás jellemezett, megkezdte agonizálását, mely elvezetett az 1912-es megszűnéshez. Az okot a helyi sajtó a haladásra való képtelenségben, a politika kizárásában látta. Megszűnése lényegében csak formai volt, hiszen mint Függetlenségi Népkör azonnal folytatta tevékenységét. Az új alapszabály szerint az addig külön szervezet alatt álló 48-as Függetlenségi Párt belépett a most már Függetlenségi Népkörbe, s így sikerült azt újból feltámasztani.

A helyi politikát irányító közbirtokosság ellensúlyozására alakult a meglévő két egyesület mellé 1880-ban a 48-as Olvasókör. Mivel a Társalgó Egyesület és a Népkör távortartotta magát a politizálástól a 48-as Olvasókör fogadta be azokat, akik a politikai és az egyesületi életet nem kívánták egymástól elválasztani. A kör szervezése és alapszabályának jóváhagyása

41 SZERELEMHEGYI Tivadar: Kis-Kun-Félégyháza monográfiája. Nagykőrös. 1882.

42 U. o.

43 Félégyházi Nagy Képes Naptár 1894.

44 Megszűnt a Népkör = *Félégyházi Hírlap egyesült Félégyházi Híradó* 1912. május 12. (XXX—XVIII. évf. 19.

közel egy évig elhúzódott. A Kocsis Sándor ideiglenes elnök — foglalkozása csizmadiamester — által felterjesztett alapszabályt csak háromszori módosítás után hagyta jóvá a Belügyminisztérium. Ténylegesen 1880. szept. 5-én engedélyezték a 48-as Olvasókör alapszabályát.⁴⁵ Maga az elnevezés ismert volt már az Alföldön. Elsősorban a földmunkások használták annak az intézménynek a megnevezésére, amely egyetlen politikai és kulturális szervezetüket jelentette. Az olvasókörökben, így a félegyháziban is a népművelési munka és a politikai tevékenység összeforrt. Az engedélyezett egyesület tagsága főleg iparosokból, földművesekből és a hozzájuk csatlakozott néhány értelmiségiből és diákból állt. Egyre erélyesebben hangoztatták a 48-as párt eszméit, míg 1885. július 12-én kelt feljelentés alapján, melyet Tarjányi Lajos árvaszéki iktató tett, az olvasókört feloszlatták.⁴⁶ Tarjányi feljelentésében arra hivatkozott, hogy az egyesület az alapszabálytól eltérően politikai tevékenységet folytatott, nevezetesen a 48-as párt jelöltje mellett korteskedett. Szerinte „Ezeknek a szellemi proletároknak egyedüli céljuk volt a város intelligenciáját a folyó év június 27-én meg-ejtett tisztújítás alkalmával a hivatalokból kiszorítani és a nép által oda magukat bevászáztatni.”⁴⁷ Bizonyítékként mellékelte egy listát a 48-as párt jelöltjeiről, akik mellett az olvasókörben korteskedtek. A listát tanulmányozva azonnal kiderült, hogy a feljelentőt személyes sértődöttség vezette. A Belügyminisztérium elrendelte, hogy a vizsgálatot Huszka Dezső városi tiszti ügyész végezze el. Az ügyész a kör helyiségében talált választói névjegyzékek, szavazócédulák, vörös tollak, valamint a jegyzőkönyvek és vallomások alapján igazolva látta a feljelentést. Megállapította, hogy a körben pártértekezleteket tartottak, gyűléseiken politikai természetű kérdéseket tárgyaltak, főlösleges jövedelmüket pártcélokra használták.⁴⁸ Bizonyítást nyert, hogy a kör eltért az engedélyezett alapszabálytól, mely szerint az egyesület célja, „illelmes társalgás, hírlapok, közigazdasági és más könyvek megszerzése és olvasása, illetőleg tanulmányozása által a szellemi művelődésnek oly fokára törekedni, hogy a kör tagjai műveltség tekintetében más államok polgáraival egy színvonalon állhassanak.”⁴⁹ A feloszlátott egyesület vagyonát elárverezték. A vagyonleltár fontos adatokat tartalmaz korábbi működésükről. Felsorolt tárgyaik közül Kossuth Lajos, Irányi Dániel, Csanády Sándor arcképe valamint a szabadságszoborról készült kép politikai állásfoglalásukat tükrözi. Közművelődési céljaikat

45 B—Kml. Kiskunfélegyháza Polgm. Hiv. iratai: 1222/1885. sz.

46 U. o.

47 U. o.

48 U. o.

49 U. o.

szolgált egy Európa- és Magyarország-térkép, 57 kötet könyv, 10 füzet, újságok és egy fekete falitábla. A mellékelt tagsági díjak jegyzéke csak a körülbelüli tagság létszámáról ad felvilágosítást, mivel ezen az a 212 fő szerepelt, aki az egyesület feloszlatakor tagdíjjal tartozott.⁵⁰ Az árverésből befolyt összeget az egylet az 1885. december 8-i határozat szerint, a megalakítandó Függetlenségi Olvasókörre hagyományozta.⁵¹

A Függetlenségi Olvasókör szervezését a 48-as kör feloszlatakor azonnal megkezdték. A két egylet tagsága lényegében ugyanazokból a személyekből állt. Új alapszabályukat már 1885. nov. 24-én felterjesztették jóváhagyásra, tehát akkor, amikor a 48-as Olvasókör körüli bonyodalmak még le sem záródtak.⁵² Okulva a történeteken, az új alapszabály lényegesen eltért az előzőtől. Céljuk: „... minden más országtól törvényesen független Magyarország alkotmányának társalgás közben a tagok közt megismertetése, hazafias törekvés arra, hogy minden honpolgár jogait és kötelességeit megismerje, s míg az előbbieket gyakorolni, az utóbbiakat betölteni törekedjék; politikai s hazánkat érdeklő, valamint községünk közigazdasági ügyeire vonatkozó kérdésekben egymást felvilágosítani, a szellemi művelődést fejleszteni a társadalmi életet kedélyesebbé tenni.”⁵³ Ezzel széles körű lehetőséget teremtettek politikai viták rendezésére, a város ügyeibe való beleszólásra. Tevékenységük eredményességét bizonyítja, hogy 1887. június 18-án a város országgyűlési képviselőjének elsöprő többséggel választották meg a Függetlenségi Párt jelöltjét Dr. Holló Lajost, a Szabadelvű Párt jelöltje: báró Bánhidy Bélával szemben. Ezzel a Függetlenségi Párt politikája győzelemre jutott, és 31 évig tartotta vezető helyét a város politikai élete irányításában. A kör tagjainak száma 1883-ra már 300-on felül volt, s ezzel a város legnépesebb egyesülete lett. Egyaránt igyekeztek befolyást gyakorolni a tagság politikai és művelődési életére. A tagfelvétel a jelölt politikai állásfoglalásának függvénye volt. Kiemelten kezelték a könyvtár gyarapítását, erre a célra gyakran rendeztek különféle belépődíjas multságot. Felolvasásokat tartottak a szőlő nemesítéséről, a fa- és szőlőmetszésről, valamint az összetartás mint a társasélet fő kelléke címmel. 1911-ben elsőként vezették be az ingyenes könyvkölcsönzést. A továbbiakban a kör működése teljesen egybefolyt a 48-as párt tevékenységével, sem közművelődési, sem politikai vonalon nem különült el.

Középbirtokosokból, módos parasztokból alakult a Szabadelvű Gazda-

50 A névsorban a legmagasabb számot — 212 — Vona Mihály neve mellett láthatjuk. Ez az abc sorrendjében szereplő névsor utolsó neve, vagy az utolsók közül való lehetett, ezért körülbelüli taglétszámnak elfogadható a 212.

51 B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 1222/1885. sz.

52 B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 1698/1885. sz.

53 B—KmL. Kiskunfélegyháza. Egyesületi gyűjtemény: hiteles másolat az egyesület alapszabályáról.

kör. A tagság egy része a 48-as körből vált ki azzal a céllal, hogy a 48-asok tevékenységét ellensúlyozza, a birtokosság vagyont és elveit épségben megtartsa. Az első, 1882-es alapszabályban még egyszerűen csak Gazda Kör címet használtak. Gazdasági és egyéb helyi érdekek megbeszélésén túl, közművelődési céljuk is volt: „a közművelődésnek hazafias irányban való előmozdítása, hírlapok közgazdasági és más ismeretterjesztő könyvek megszerzése és olvasása, valamint időszakonként rendezendő felolvasások és egyéb eszközök által.”⁵⁴ Az alapszabályt ismeretlen okok miatt nem hagyták jóvá, ezért az 1886-ban engedélyezett szabályzat szerint működtek. Nevük is ekkor változott Szabadelvű Gazdakörre. Konkretizálták a korábbi célokban rögzített általánosító kifejezéseket, pl. a hírlapokat felváltotta a politikai napilapok, a felolvasások helyére „szabadelvű eszméknek az egylet helyiségeiben tartandó értekezletek, s egyéb törvényes eszközökkel leendő ápolása és terjesztése”⁵⁵ lépett. Ténylegesen már 1883-tól működtek. Az első ismerkedési estjükön 120-an vettek részt. Ez a szám később tovább emelkedett, 1887-ben már 175 tagjuk volt. A Félegyháza, Holló Lajos lapjának előde a polgárosodás előmozdítását várta tőlük.⁵⁶ Közművelődési programjuk rendkívül gazdag volt. Nagy gondot fordítottak a mezőgazdasági szakismeretek terjesztésére. Rendszeresen tartottak mezőgazdasági és közgazdasági jellegű felolvasásokat, szakmai bemutatókat, pl. a szántással kapcsolatban.

A kezdeti fellendülést az 1890-es évek elején hanyatlás követte. Csökkent a taglétszám. A további kilépéseket az 1893. december 26-i közgyűlésen azzal kívánták megállítani, hogy határozatba foglalták: „az egylet lemond politikai párt-színezetéről és Városi Gazdakör címen működik tovább.”⁵⁷ A kiütkeresés során felmerült a Népkör és a Gazdakör egyesítésének gondolata is, részben a népköri tagok számának növelése, de főként a Gazdakör érdekében.⁵⁸ Az egyesülés lehetősége sajtóvitát váltott ki, melynek végső kicsengése: a hanyatlás okát elsősorban abban látták, hogy a kör nem rendeltetés szerint működött. Félegyháza az Alföld egyik legnagyobb mezőgazdasági jellegű városa volt, de nem működött olyan egyesület, amely a gazdák érdekeit védte volna. A Gazdakör két csoportra szakadt. Az egyik csoportot képezték a politizálók, a másik csoportot azok, akik a szaktestület szerinti működést kívánták. A Népkörben egyik csoportnak sem lett volna igazán helye, bár az akkori vezetés hajlott a politizáló

54 B—KML. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 500/1883. sz.

55 B—KML. Kiskunfélegyháza. Egyesületi gyűjtemény: hiteles másolat a Szabadelvű Gazdakör alapszabályáról.

56 Gazdakör hivatása = *Félegyháza* 1883. február 4. (I. évf. 4. sz.)

57 Városi Gazdakör = *Félegyházi Hírlap* 1894. január 1. (XII. évf. 1. sz.)

58 Népköri vacsora = *Félegyházi Hírlap* 1894. január 1. (XII. évf. 1. sz.)

vonat felé, a többség azonban görcsösen ragaszkodott a politikamentesség megőrzéséhez.⁵⁹ Végül a Gazdakör hivatalosan nem oszlott fel, de a tagok még az egyébként mindig sikeres szórakozási alkalmakon sem jelentek meg. Nyilvánosan tetőzött a széthúzás az 1898 áprilisában rendezett gazdabálon, ahol bár a meghívón a rendezők között 100 személy neve szerepelt, a bálon csupán 50 gazdacsalád volt jelen.⁶⁰ A helyi egyesület tehetetlenségének növekedésével egyre erősebb lett a Pest-megyei Gazdasági Egyesület hatása. Szakirányú előadásokat tartottak, melyek kezdetben érdektelenségbe fúltak, de már a harmadik előadást megfelelő számú közönség hallgatta. 1900 tavaszára megérett a helyzet a nevében még mindig, érzületében már régen nem szabadelvű Gazdakör feloszlására. Vagyonát a Gazdasági Egyesületre hagyományozta.⁶¹

A Gazdasági Egyesület azonnal megkezdte működését, melyhez 1902-ben a földművelésügyi miniszter 173 kötetből álló népkönyvtárt ajándékozott.⁶²

Az egyesület jelentős kezdeményezése volt a külön szaktanítós gazdasági ismétlő iskolára tett javaslat,⁶³ melyet először az iskolaszék is támogattott, december 31-i határozata azonban már elutasította a javaslat képviselőtestület elé terjesztését. A pártfogás megtagadását azzal indokolták, hogy az iskola létesítésének anyagi feltételeit a város nem tudná biztosítani. A lelkesedéssel szervezett egyesület tagjai közül a módos gazdák továbbra is hiányoztak. A vezetőségben voltak értelmiségiek akik felolvasásokat, hangversenyeket, különböző szórakoztató jellegű előadásokat tartottak és szerveztek. 1905-től a szakjelleg erősödött. Heti három nap fogadóórákat tartottak, ahol a gazdasági szaktanács és az egyesület titkára gazdasági kérdésekben felvilágosításokkal szolgált.⁶⁴ A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa is segíteni kívánta működésüket, ezért 100 kötetes „könyvtárt” küldött ajándékba. Népművelési tevékenységet főleg ifjúsági csoportjukban fejtettek ki. Itt Szentannai Sámuel gazdasági szaktanár vezetésével rendszeresen tartottak szakismereteket adó felolvasásokat és különféle mulatságokat.⁶⁵ A háború évei alatt, bár az egyesület nem oszlott fel, tevékenységük csupán a létfenntartásra korlátozódott. 1917-ben kezdtek ismét éledezni, amikor tevékenységüket már erősen befolyásolta a Nemzeti Munkapárt hatalomra jutása. Programjukban megjelentek a párt céljait

59 Mi lesz a gazdakörrel? = *Félegyházi Hírlap* 1897. február 28. (XV. évf. 9. sz.)

60 Gazdák bálja = *Félegyházi Hírlap* 1898. ápr. 17. (XVI. évf. 17. sz.)

61 Hírek = *Félegyházi Híradó* 1900. május 20. (VI. évf. 20. sz.)

62 B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 1992/1902. sz.

63 B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 5121/1902. sz.

64 A Gazdasági Egyesület = *Félegyházi Hírlap egyesült Félegyházi Híradó* 1905. márc. 12. (XXIII—XI. évf. 11. sz.)

65 Ifjúsági egyesület = *Félegyházi Közlöny* 1909. január 24. (VIII. évf. 4. sz.)

támogató politikai előadások. A választójog kérdésével közgyűlésen foglalkoztak.⁶⁶ A gazdálkodást az intenzívebb módszerek bevezetésével kívánták fellendíteni, ezért a szaktudás kérdése ismét a középpontba került. Úgy érezték, az egyesület hivatása, hogy ezeket az ismereteket terjessze, ezért a téli időszakban több előadásból álló sorozatot szerveztek.⁶⁷ Ez a kezdeményezés valóban meghozta a fellendülést. Hamarosan a város legnagyobb egyesületévé vált. Tevékenységük egyre erőteljesebben politikai jelleget öltött, ami egyet jelentett a munkapárti eszmék terjesztésével. 1918 augusztusában még megalakult a kiscgazdák egyesülete is, tevékenységük azonban már túlmutat a tárgyalt időszakon.

1872-ben Kiskunfélegyházán is megalakult a városi Ipartestület, mely a korábbi céheket egyesítette.⁶⁸ Működése teljesen szakmai jellegű volt, a tagok művelődését csupán könyvtárak segítette. A könyvek olvasása iránti igény igen alacsony lehetett, mert 1897-ben közgyűlésen vetették fel a könyvtár elárverezésének kérdését, mivel a kölcsönzés kevés hasznot hozott.⁶⁹ A javaslatot elvetették, sőt a művelődésellenes közszellem a következő 6 év alatt annyira megváltozott, hogy felmerült a művelődési célokat is szolgáló egyesület alakításának szüksége. Valószínű segítette a gondolat kibontakozását, hogy már négy egyesület működött, amelyeknek tagjai között iparosok is voltak. Speciális közművelődési intézményt akartak létrehozni, ahol az összes iparosnak lehetősége nyílt volna művelődésre, szórakozásra. Az ötletből végül ifjúsági egyesület született 1887-ben, Kun-Félegyházi Iparosifjak Önképző és Betegsegélyző Egylete elnevezéssel.⁷⁰ Művelődést szolgáló eszközeik között felsorolták a könyvek és hírlapok járatását, felolvasások, dalestélyek, műkedvelői előadások rendezését, dalárda alakítását.⁷¹

Az engedélyezett alapszabály ellenére csupán mint betegsegélyző egylet működtek, ezért 10 évvel később a betegsegélyző tevékenységet teljesen kihagyva átszervezték tevékenységüket.

Az újjáalakulásnál már az első közgyűlésen 136-an voltak jelen, bizonyítva, hogy valóban meglevő igények sürgetik az átalakulást. 1897. nov. 1-től Haubner Károly elnökletével kezdték meg működésüket. Jegyzőnek Mihálka Gézárt kérték fel. Mindketten, Haubner és Mihálka, egyaránt fárad-

⁶⁶ *Félegyházi Közlöny* 1917. május 20.

⁶⁷ A több termelés a gazdasági egyesület jövője = *Félegyházi Közlöny* 1917. június 17. (XVI. évf. 24. sz.)

⁶⁸ Az Ipartestület nem társadalmi egyesület volt, közművelődési tevékenységük és a keretén belül kialakult közművelődési tevékenységet végző egyesületek azonban indokolták teszik, hogy a művelődést segítő egyesületek között foglalkozunk a testülettel.

⁶⁹ Kiskunfélegyházi Ipartestület jegyzőkönyve 1879. február 16-i közgyűlés.

⁷⁰ Iparos körről = *Félegyházi Hírlap* 1886. dec. 19. (V. évf. 51. sz.)

⁷¹ B.—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai 1255/1887. sz.

hatatlan harcosai voltak a közművelődésnek, nevüket szinte minden ilyen jellegű megmozdulásnál megtaláljuk. Céljuk: „oly központot létesíteni, mely az iparos segédeknek gyűlhelyül szolgálván, közöttük az összetartás érzetét fejleszteni, szellemi és erkölcsi előrehaladásukat biztosítani, felolvasások, társas összejövetelek, dal- és zene estélyek, műkedvelői előadások stb. rendezése, könyvtár fenntartása és hírlapok járatása által.”⁷² Két helyiségüket, — társalgó és olvasó — a folyóiratokat és a könyvtárat, a már működő egyletektől eltérően díjtalanul használhatták. Fő tevékenységi körük a műsoros estek, műkedvelői előadások szervezése volt, melyeket legtöbbször fillér estek néven rendeztek. Az elnevezés eredete a belépődíjak összegéhez vezethető vissza, mely nőknek 40, férfiaknak 50, lánykísérőknek 20 fillér volt. Műsoraikat kéthetente, gyakran még sűrűbben rendezték. Nyári szünetet sem tartottak — eltérően a többi egyesülettől — rendeztek előadást júliusban, augusztusban is. Főleg énekes népszínműveket adtak elő. Többször bemutatták a Piros bugyellárist, a Vörös sipkát, a Sárga csikót. Kedvenc darabjuk volt Lukácsi Sándor: Veréb Jankó a falu bolondja című népszínműve. Felolvasásaikat is műsoros esttel körítették. Felolvasást a helyi értelmiségiek és vidékiek egyaránt tartottak.

Rendezvényeik a sajtó visszhangja szerint mindig látogatottak voltak. Gyakran fordították jövedelmüket a kor szokása szerint jótékony célra. Rendeztek előadást a Petőfi szoboralap javára is. A szobrot Félégyházán kívánták felállítani. Erősen befolyásolta programjuk kialakítását az a tény, hogy jegyzőjük Mihálka Géza, bár megválasztásakor városi tisztviselő, korábban vidéki színész, majd a kolozsvári Nemzeti Színház rendezője volt. A bemutatott népszínművek betanítását mindig ő végezte. Haubnert mint a Kiskunság dalköltőjét ismerjük ma is. E két személy érdeklődési köre és szervezőkészsége nem elhanyagolható tényező az ifjúsági egyesület működésének vizsgálatánál. Érdekes, hogy ebben a városban ahol az idelátogató társulatok még a népszínművekre sem tudtak kellőszámú közönséget toborozni, holott ez a divatos műfaj általában biztos közönségsikerre számíthatott, a fillér estek szinte minden alkalommal telt ház előtt zajlottak, még nyáron a gazdasági munkák fő idejében is. Hozzájárulhatott ehhez az alacsony belépődíj, valamint az, hogy ezekre az előadásokra a szegényebb parasztok, iparosok és munkások egyaránt elmehettek, hiszen az előadások helye mindig valamelyik kocsmában, vagy a nyári színparkban volt, de soha nem az előkelő Korona vendéglő vagy a főgimnázium termeiben.

Az 1913. évi márciusi közgyűlés határozott az Iparos Otthon megalapításáról, mely ily módon az Iparos Ifjak Egyesületének közvetlen utódja lett.

72 B—Kml. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai 1086/1898. sz.

Elődének vagyonát teljesen, céljait némi módosítással vette át. Az új alapszabályban az Iparos Otthon célja: „Az iparos polgárok részére oly központot létesíteni és fenntartni, melynek keretében a társas érintkezés folytán alkalom nyújtassék minden tagnak a művelődésre, az iparosokat érdeklő kizárólag az ipar és kereskedelmi célok feletti eszmecserére, továbbá a háziipar helyes irányba való fejlődésének és felvirágozásának előmozdítására. E célból saját berendezett helységében alkalmat szolgáltat naponként a társalgásra, hírlapok, szaklapok és könyvtárak által könyvek olvasására. Évenként többször társas estélyeket és műkedvelő előadásokat rendez és kebelében dalárdát alakít.”⁷³ A világháború kitörése miatt csupán két évig működtek, hiszen a tagság többségét behívták katonának. 1917-től hivatalosan is szüneteltették az otthon működését.⁷⁴

A helyi kereskedők összefogásának eredményeként 1891-ben alakult a Kereskedelmi Egylet. Az egyre jobban felszított nacionalizmus hatására, a századvég magyarosítási törekvéseinek megfelelően, céljai közé felvette a magyar nyelv terjesztését. Ezen túlmenően minden vallási és politikai fejtegetés kizárásával a szakismeretek terjesztését és a testületi szellem ápolását tartották feladatuknak. Tagdíjuk összege a kaszinó után a legnagyobb az egyleti tagdíjak sorában, évi 9 korona volt. Működésüket 5 éves ciklusokra tagolták. Az alapszabály és a tagság érvényessége 5 évre szólt, a meghosszabbításról minden harmadik évben döntöttek.⁷⁵ A kaszinóhoz hasonlóan vendéget is fogadtak, de csak évi 8 napos időtartamra. Kivételt képeztek a korlátozás alól azok a félegyházi diákok, akik más városok felsőoktatási intézményeiben tanultak. Ők korlátlanul látogathatták az egylet helyiségeit. Rendszeresen tartottak felolvasásokat, műkedvelő előadásokat, hangversenyeket, táncestélyeket. Rendezvényeik bevételét saját könyvtáruk javára, vagy jótékony célra fordították. Az 1900-ban módosított alapszabályban nevüket Kereskedelmi Társulatra változtatták. Kiemelt fontosságot tulajdonítottak a kereskedők érdekvédelmének. Kihagyták a nemzeti nyelv terjesztésének célját, helyette az „emberiségi és hazafiúi céloknak hivatásszerű eszközlése” lépett.⁷⁶ A vallási és politikai vitákat továbbra is kizárták. A századforduló viharos politikai, művészeti és tudományos útkeresése idején ez a befeléfordulás, a nagyon szűk csoportérdek szemellenzős követése, azt is jelentette, hogy a város polgársága a legalapvetőbb érdekeinek tudatosítására sem mert vállalkozni. Még csak tétován sem merte követni a hazai polgárságnak a fővárosban egyre nyíltabban

73. B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai 189//1949. sz.

74 U. o.

75 B—KmL. Kiskunfélegyháza. Egyesületi gyűjtemény: Kereskedelmi Egylet alapszabálya 1891.

76 B—KmL. Kiskunfélegyháza. Polgm. Hiv. iratai: 6393/1906. sz.

megfogalmazott gazdasági és belpolitikai programját. Az érdekvédelem elősegítésére szakosztályokat alakítottak. Bevezették az alapító tagságot — korábban csak rendes és tiszteletbeli tagok voltak — amennyiben a jelentkező évi 200 koronát befizet a társulat pénztárába. A tagsági díjat is fel emelték évi 20 koronára. Csődbejutás esetén annak időtartamára a csődbe — jutott tagot kizárták az egyletből. Ezek a megszorítások is a radikalizálódás távoltartását szolgálták. A felszaporodott könyvállomány szükségessé tette külön könyvtáros alkalmazását. 1906-ban már 110 tagjuk volt. Anyagi követeléseik azonban túlzónak bizonyultak, mert az alapítótagsági díjat lecsökkentették évi 100 koronára, a rendes tagsági díjat pedig 12 koronára.⁷⁷ 1912 után működésük ismeretlen.

Kiskunfélegyháza zenei életének kibontakozása szintén az egyesületekhez kapcsolódik. Részben oly módon, hogy az egyesület saját kórust alakított, mint a már említett Iparos Otthon, részben úgy, hogy a különböző dalárdák önálló egyeletként működtek.

Az első dalárda az 1870-es évek közepén alakult, de pár évi működés után feloszlott. Néhány hónapig Pintér Antal személyében fizetett karmesterük is volt. Pintér távozása után Kanizsai Nagy Antal katonai ügyosztályvezető és Ulrich István városi főkántor vették át a vezetést, melynek következtében világi és egyházi énekeket egyaránt tanultak.⁷⁸ A felozlatott dalárdának az 1880-as évek végéig nem volt folytatása. Ekkor ismét felvetődött egy dal - vagy zeneegylet létesítésének gondolata.⁷⁹ 1888-ban az iparosok körében kezdődött szervezkedés dalárda alapítására. A szervezés élére maga Dr. Zámbo Géza polgármester állt. Alapszabályukat 1889-ben nyújtották be jóváhagyásra, ami valószínű még abban az évben megtörtént.⁸⁰ Első karmesterük Egner Adolf a tanítóképző zenetanára volt, őt követte Csima István újtemplomi főkántor, főgimnáziumi énektanár, majd Haubner Károly. 1890-ben már a Korona vendéglő dísztermében mutatkoztak be a város közönségének. Ez a dalkör még rövidebb életű lett mint előde, hiszen 1891-ben már egy újabb szervezése kezdődött.

Az új daloskör elnöke Szabó László földbirtokos lett.⁸¹ Karmesterük először Sennyei József zenetanár, majd Chobodiczky Alajos a tanítóképző tanára irányította a 14 működő tagból álló együttest. Keveset szerepeltek közönség előtt, félő volt, hogy ez is elődei sorsára jut. „Félegyháza az Alföld egyik legnagyobb városa, ahol 40 tanító, 25 tanár, 8 orvos, 10 ügyvéd, s vagy

77 U. o.

78 Haubner Károly feljegyzései — kézirat, B—KmL, Kiskunfélegyháza.

79 Bóji élet = *Félegyházi Hírlap* 1887. márc. 20. (V. évf. 12. sz.)

80 B—KmL, Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 1004/1889. sz.

81 B—KmL, Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai 997/1891. sz.

70 hivatalnok működik⁸² írták, szégyen lett volna, ha nem tudnak egy daloskört fenntartani. Felvetődött az is, hogy közművelődési egyesületté alakuljanak át, de az ötletet elvetették, viszont megkezdtek egy női kórus és egy vegyeskar szervezését. Új otthonba költöztek, ahol már két tágas terem állt rendelkezésükre, tehát már nem csupán a kórusművek tanulására volt hely, hanem szépirodalmi és zenei lapok olvasására is nyugodt körülményeket biztosítottak. Miután a fő összetartó, Szabó Imre az operához szerződött, és így kivált a kórusból, mások is eltávoztak. A kör 1895-ben ismét feloszlott.

10 évig hiányzott a város zenei életéből a felnőtt kórusok fellépése. 1906-ban Rákóczi Ferenc hamvait Félegyházán keresztül szállították. A fogadó ünnepségre alkalmi énekkar alakult, amelynek tagjai esetenként továbbra is együtt énekeltek. Ők alakították meg 1907-ben a Kiskunfélegyházi Daloskört. Fennmaradt jegyzőkönyvük sokat elárul 6 éves működésükről. Az elnöki tisztséget Baghy László földbirtokos töltötte be, aki a Függetlenségi Párt elnöke volt. Ügyvezető elnök dr. Porst Kálmán főgimnáziumi igazgató, alelnök Szalai Gyula főgimnáziumi tanár, a karnagy Haubner Károly volt. Mivel a tagság többsége a Népkörnek is tagja volt, próbáikat annak helyiségeiben tartották. A karnagy tiszteletdíját évi 400 koronában állapították meg, majd 1908-ban felemelték 500 koronára. Az érdeklődés az egyesület iránt nagy volt. A működő tagság feltétele, 3 évi kötelezettség a daloskör céljainak személyes előmozdítására és az évenkénti 2 korona tagsági díj befizetésére. Pártolótagoknál a tagdíjat szintén évi 2 koronában szabták meg, alapító tagok azok lehettek, akik egyszerre legalább 20 korona készpénzzel hozzájárultak a kör vagyonához. Már az alakulásnál 35 működő tagja volt.⁸³ A szabályzat megfogalmazásában az énekórákon való megjelenést igen szigorúan vették. Aki 3 hiányzás után 2 héten belül hiányzásának okát nem igazolta, azt kizárással fenyegették. Ilyen eset előfordulásáról azonban nem tudunk. A daloskör a Közművelődési Egyesület rendezvényeinek állandó közreműködője lett. Gyakran szerepeltek nyilvános hangversenyeken, önállóan vagy felolvasásokhoz kapcsolódva. Taglétszámuk állandóan emelkedett, 1908-ban 43 működő, 27 alapító, 61 pártoló tagja, 1909-ben 33 működő, 41 alapító, és 172 pártoló tagja volt. A megtanult darabok száma is évenként emelkedett. 1908-ban 18 kórusművet, 1911-ben 26 világi és 4 egyházi mű megtanulását jegyezték fel.⁸⁵ A városi tanács évi 200 korona segélyt biztosított számukra. 1914-ben még megalakították 30 tagú leánykórusukat is, de zenei rendezvényekre a háborús viszonyok miatt nem került sor.

82 A mi dalkörünk = *Félegyházi Hírlap* 1892. október 4. (X. évf. 41. sz.)

83 Haubner Károly feljegyzései — kézirat, B—Kml. Kiskunfélegyháza.

85 Kiskunfélegyházi Daloskör jegyzőkönyve — Kiskun Múzeum.

A múlt század végén kezdődő közművelődési mozgalom egy-egy hulláma Félegyházát is érintette. Dr. Káplány Antal, a tanítóképző tanára már 1883-ban felhívást közölt író és művészetkedvelő társaság alakítására. Mintának a pozsonyi Toldi Kört tekintette.⁸⁶ Felhívása akkor nem talált viszhangra.

Az Erdély-részi Magyar Közművelődési Egyesület megalakulása hatására újabb cikksorozat jelent meg a helyi közművelődési egyesület mellett. Az EMKE alapító tagjai sorába belépett a város 500 koronával, a Népkör és a Társalgó Egylet szintén alapító tagok lettek. A félegyházi közművelődési egyesület létrehozásának azonban nem kedvezett a századvég. A városi közszellem a társadalmi ellentéteket és ennek nyomán a társadalmi osztályok közötti elkülönülést növelte. A Félegyházi Hírlapban olvashatjuk: „egy hivatalnok lánya röstell kezét fogni egy tisztességes iparos lányával, s ha erre kénytelen, panaszkodik a vegyes közönségről.”⁸⁷

A századforduló után egymást érték a hírek más városok közművelődési egyesületeiről. 1904-ben a Dél Magyarországi Közművelődési Egyesületnek is alapító tagja lett Félegyháza. Szinte ezzel egyidőben a különböző főiskolákra járó félegyházi fiatalok a kecskeméti Katona József Kör példája nyomán irodalmi estek rendezését kezdeményezték. Az estek bevételével egy megalkandó múzeum-egylet vagy közművelődési egylet anyagi alapját szertették volna megvetni. Kezdeményezésük elindította a műsorral körített ismeretterjesztő előadások sorozatát, melyről a felnőttoktatás keretén belül szoltunk részletesebben. Két év alatt 954 korona 12 fillér tiszta jövedelem gyűlt össze az alakítandó egyesület javára, melyet már egyértelműen közművelődési egyletként említettek. A tagok toborzását 1906-ban kezdték meg. Újdonság volt, hogy az egyesület tagjai közé nők is beléphettek. Bevonták a város értelmiségének minden rétegét. Fő szervezője Szalay Gyula, a Kiskun Múzeum őre, dr. Porst Kálmán főgimnáziumi igazgató és dr. Molnár Béla polgármester volt.

Az oroszországi forradalom híre, az 1906/907-es évek választójogi küzdelmei, a koalíciós kormány hatalomra jutása, a politikai élettől elzárkózni igyekvők figyelmét is a közéleti kérdésekre terelte. A koalíciós kormány folytatta a dualista kormányok elnyomó nemzetiségi politikáját, a merev nacionalizmus, a magyar hegemonia talaján állt. Wekerle Sándor miniszterelnök, a magyar állameszme, a magyar állam fejlődésének biztosítását kívánta. A „Lex Apponyi” néven ismert iskolatörvény, az 1907. XXVII. tc. „a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti

86 Alakítsunk író és művészetkedvelő társaságot = Félegyháza 1883. december 23. (I. évf. 50. sz.)

87 Társadalmi életünk = *Félegyházi Hírlap* 1895. augusztus 11. (XIII. évf. 33. sz.)

néptanítók járandóságairól”, szintén a fenti célokat szolgálta. A törvény intézkedései kényszerítettek a községi felekezeti iskolákra a magyarosítás érdekében. A nemzetiségi területen tanítókat nyaranként magyar nyelvtanfolyamra, az alföldi városokba hozták. Félegyházán is több éven keresztül tartottak ilyen nyári tanfolyamot. A magyarosítási törekvések, a hangoskodó nemzeti követelések leginkább a középosztályok gondolkodásmódjában gyökeresedtek meg.

A magyarosítási gondolat, a magyar szellem vezető szerepének hangsúlyozása átszötte a közművelődési egyesület alakításának gondolatát is. Kolozsváry Mihály helyi plébános, az egyesület elnöke, 1907-ben székfoglalójában a következőket mondta: „A magyar nemzetnek szíve itt van az Alföldön, nem a főváros kozmopolitikus tömegében és nem a perifériák ellenséges tájain. A magyar szellem hegemoniáját az ország határain belül a szellemi kultúra által biztosítsuk.”⁸⁸

Az egyesület közművelődési tevékenysége az ismeretterjesztés köré csoportosult. Helyi és vidéki előadók közreműködésével az irodalom, képzőművészet és a természettudomány köréből tartottak felolvasásokat, esetenként 350—400 fős hallgatóság előtt. Az alapszabályban rögzített és jóváhagyott céljaik részletesen meghatározták programjukat:

- „a) A magyar nemzeti szellem ápolása, a közműveltség magyaros irányba való fejlesztése.
- b) A Petőfi kultusz ápolása.
- c) A műveltség terjesztése és a társadalmi mozgalmak szemmelkísérése és irányítása.
- d) A közönség nemes szórakoztatása.
- e) A városi közművelődési intézmények, különösen a Kiskun Múzeum erkölcsi és anyagi támogatása.
- f) A város tüzetes ismeretének előmozdítása.
- g) Érintkezés keresése, illetve fenntartása a hasonló irányú magyar egyesületekkel.

5. §. Az egyesület eszközei:

- a) A nemzeti ünnepek megtartása, illetve rendezése.
- b) Szépirodalmi, művészeti, tudományos, ismeretterjesztő népszerű előadások tartása.
- c) Tárlatok, kiállítások rendezése.
- d) Évkönyvek kiadása.

⁸⁸ Közművelődési Egyesület = *Félegyházi Hírlap egyesült Félegyházi Híradó* 1907. január 6. (XXVI—XIII. évf. 1. sz.)

- e) Jelesebb szépirodalmi, művészeti, tudományos termékek ismertetése, terjesztése.
- f) A város kulturális viszonyainak ismertetésére vonatkozó adatok összegyűjtése, feldolgozása, illetve erre vonatkozó pályázatok kiírása, ilyen munkák díjazása, ilyenek elkészítésére megbízás adása.
- g) Belépés minden hazai egyesületbe, melyek a fenti célok valamelyikét szolgálják, amelyeket időről, időre a választmány ilyenekül kijelöl.
- h) Könyvtár felállítása, tudományos, szépirodalmi, vagy művészi becsű munkákból.⁸⁹

Az érdeklődés Kiskunfélegyházán eddig soha nem tapasztalt méreteket öltött. 1907-ben már 600 tagja volt az egyesületnek. Felolvasásaik rendezéséhez a főgimnázium tornacsarnoka kicsinek bizonyult. Napirendre került egy olyan kérdés, amelyet máig sem sikerült kellőképpen megoldani, nevezetesen a művelődési palota felépítése.

Az 1907-es titkári jelentésben a következőképpen fogalmazták meg a problémát: „... miért ne lehetne itt a kulturális mozgalomnak megfelelő, méltó, biztos és állandó csarnokot létesíteni? Létesíteni: nem csak egy hatalmas termet, hanem egy egész épületet, vagy talán palotát, ahol tágas teret és mindig nyitott meleg otthont találjon az érvényesülésre minden kulturális törekvés s ahol városunk közönségének legszelebb rétegei juthatnának közelebb a szellemi élvezetek tiszta és nemes forrásaihoz?”⁹⁰ A megvalósításhoz rendelkezésre állt egy gazdag félegyházi mecénás, Kalmár Józsefné hagyatéka, melyet városi könyvtár és múzeum építésére hagyományozott. 1912-ben a képviselőtestület gyűlésén a polgármester már arról számolhatott be, hogy Morbitzer Nándor elkészítette a vázlatterveket, mely szerint az építkezés költségigénye kb. 500 000 korona lett volna. Ehhez rendelkezésre állt a Kalmárné hagyatékából 150—160 000 korona, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ígérete 150 000 korona, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának ígérete 80 000 korona biztosításáról. Az elképzelés szerint az épület magába foglalta volna a könyvtár, múzeum, színház, valamint egy kávéház és étterem helyiségeit.⁹¹ A társadalmi akciót is megindították, hangversenyeket szerveztek az építendő palota javára. A társadalmi előkészítést szolgálta Szabó Kálmán előadása is amelyet a művelődés terjesztését szolgáló intézmények szerepéről tartott.⁹² A gyönyörű tervek nem valósultak

⁸⁹ A Kiskunfélegyházi Közművelődési Egyesület alapszabályai. Kiskunfélegyháza, 1911. Vesszősi Ny. — Kiskun Múzeum.

⁹⁰ Titkári jelentés a Közművelődési Egyesület 1907. évi működéséről. = *Félegyházi Hírlap egyesült Félegyházi Híradó* 1908. május 17. (XXIV—XII. évf. 20. sz.)

⁹¹ B—KmL. Kiskunfélegyháza. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1912. nov. 17. 172/1912. kgy. határozat.

⁹² Hírek = *Félegyházi Közlöny* 1909. április 19. (VIII. évf. 16. sz.) A Közművelődési Egyesület december 5-i estélye = *Félegyházi Közlöny* 1909. december 12. (VIII. évf. 50. sz.)

meg. Az 1913. évi irodalmi estek megnyitó beszédében Dr. Jenovai Dezső ügyvéd, az egyeslet akkori elnöke, szavaival már szinte a remény elvesztését tolmácsolta: „... bizony sokáig, de nagyon sokáig kell még arra várni, hogy irodalmi estélyeinket a sajátunknak mondott kulturpalotában tarthassuk meg.”⁹³

A gazdasági nehézségek miatt a tanács még a villanyt sem vezettette be a főgimnázium tornacsarnokába, csak tetőzte a bajokat, hogy a színpad leszakadt. Ez a végső lökést adta az előadóestek abbahagyásához. A világháború kitörése végleg megakadályozta a további működést, hiszen miként másokat, az egyesület tagjait is behívták katonának.

Hivatalosan csak 1935-ben oszlott fel a Közművelődési Egyesület, mivel az utolsó élő választmányi tagja Szalay Gyula egészen addig reménykedett a nagy lelkesedéssel szervezett és csendesen elhalt egyesület felélesztésében.

A nők számára alakult egyesületek a közművelődés mellett főleg jó-tékonykodással, adományok gyűjtésével foglalkoztak. Ilyen volt az 1893-ban alakult Izraelita Nőegylet és az 1899-ben alakult Erzsébet Nőegylet. A rövid életű Gazdasszonyok Egyesülete 1911-ben alakult és 1913-ban már meg is szűnt. Fennállásuk két éve alatt közművelődési tevékenységük a háztartási és gazdasági ismeretek terjesztését tartalmazta. Említésre méltó, hogy az előadások hallgatása és a könyvtárhasználat is díjtalan volt.

Városunkban a munkásmozgalom az 1980-es évektől kísérhető nyomon. Az első baloldali hatások Orosházáról származtak, ahonnan 1894-ben a baloldali lapokat, a Népszavát és az Újvilágot eljuttatták. Az újságokból Tarjányi János lakásán tartottak titkos felolvasásokat. Orosházi hatásra határozották el Munkás Kör alakítását, ahol felolvasásaik, művelődési törekvéseik szervezett formát kaptak volna.⁹⁴ A Munkás Kör célja nem csak közművelődési volt, hanem annak kivívása is, hogy a munkaidő télen, nyáron egyaránt reggel hattól este hat óráig tartson, és a napszám két forintnál kevesebb ne legyen. Megközelítőleg két hét szervezési idő alatt a megalakulást célzó felhívást több mint 450-en írták alá.⁹⁵ Tóth Károly főkapitány a mozgalom terjedését falragaszokkal próbálta megakadályozni, melyben felhívta a munkásokat „hogy minden gyűlést előre jelentsenek be, s erre engedélyt kérjenek.” Ugyanakkor megemeltette a helybeli csendőrség létszámát. Szinte ugyanebben az időben a hódmezővásárhelyi Munkás Önképző Egyesület vezetőjének Szántó Kovács Jánosnak letartóztatása miatt Hódmezővásárhelyen kirobbant tüntetés és az azt követő véres események hatására a belügyminiszter 1894—322. sz. rendeletével április 26-án az egész Alföldre

93 Irodalmi esték = *Félegyházi Közöny* 1913. december 7. (XII. évf. 49. sz.)

94 Munkásmozgalom = *Félegyházi Hírlap* 1894. február 25. (XII. évf. 9. sz.)

95 Munkásmozgalom = *Félegyházi Hírlap* 1894. márc. 4. (XII. évf. 10. sz.)

ostromállapotot rendelet el. A csendőrség Félegyházán is megfigyelés alatt tartotta a szerveződő Munkás Kör vezetőit. A munkások közül 48-at titkos gyűlésezés vádjával letartóztattak és 2—2 forint bírságra ítélték. Vezetőjüket és egyben felolvasójukat Gajzer Gerőt a város területéről kitiltották.⁹⁶ Május 6-án a Félegyházi Hírlapban is megjelent Földvári István Pest vármegye alispánjának körlevele melyet a főszolgabírókhoz, polgármesterekhez és rendőrkapitányokhoz intézett: „Felkérem . . . , hogy a legéberebb figyelemmel őrködjének afelett, hogy becsületes népünk nyugalmát hamis próféták meg ne zavarják; tartsák szem előtt, hogy »principiis obsta, sero medicina paratur« (A bajt csirájában kell elfojtani, mert azután késő az orvosságot készíteni). Nem elég a puszta erély, nehéz viszonyok közt okosság és tapintat vezesse eljárásukat. Ha reményeimben mégis csalódnám, s zavargások merülnének fel, és csillapító szavaik eredményre nem vezetnének, gondoskodjanak elegendő karhatalomról, nehogy a nép a hatóság csekély erejének láttán vérszemet kapjon. Nekem pedig az esetleg felmerülő zavargásokról azonnal távirati jelentést tegyenek, részint a nagyobb katonai erő kiküldése végett, részint azért, hogy a helyszínen személyes megjelenéssel is elősegítsem a baj elfojtását.” Pár nap múlva az április 26-i belügyminiszteri rendeletre hivatkozva, a megye területén betiltott minden munkásfelvonulást, tüntetést és gyűlést.

A földmunkásmozgalmak létrejöttének okait nem a társadalmi, gazdasági ellentmondásban, hanem általában az ország mezőgazdaságának súlyos helyzetében látták „mely egyaránt nyomja gazdát és munkást” — írta Rubinek Gyula Parasztszocializmus című művében. Hasonló szemléletű cikkek jelentek meg a helyi sajtóban is. A Félegyházi Hírlap cikkírója szerint: „A félegyházi mezei munkás helyzete . . . összehasonlítva a zabkenyérrel tengődő tót munkás és a kukorica málén élő székely és oláh vagy délvidéki favágó horvát és bosnyák állapotaival, higycék el nekem, a félegyháziak paradicsomi állapotban vannak . . .”, majd mintegy figyelmeztetésül a nacionalista eszmék által szított ellentétekre, és kenyérféltésre alapozva fenyegetően teszi hozzá: „. . . gondolják meg azt is, hogy ha felesigázzák a munkabéreket, egy táviratba kerül és egész csapat tót és oláh munkás örömmel jön ide, ahol egy havi munkájáért egész évi kenyerét megkeresheti.”⁹⁷ A gazdasági bajokon nem segíteni, csupán beletörődésre inteni szándékozott.

Az Alföldön lezajlott mozgalmak központjai a munkáskörök voltak, ezért Rubinek a már említett művében a megmozdulások leszerelését ideológiai

96 A „Népszava” = *Félegyházi Hírlap* 1894. április 22. (XII. évf. 17. sz.)

97 A félegyházi szociális kérdéshez = *Félegyházi Hírlap* 1894. máj. 13. (XII. évf. 20. sz.)

téren folytatott ellenakcióval és néhány gazdasági intézkedéssel kívánta megvalósítani. Művelődési téren ingyen oktatást, a munkásköröknek a „törvény keretén belül, s megfelelő ellenőrzés mellett való” engedélyezését és népkönyvtárak felállítását javasolta. Az ellenőrzés lehetőségét eddig is jogszabályok biztosították, hiszen az egyesületek csak a belügyminiszter által jóváhagyott alapszabály alapján működhettek. Az 1394/1873. számú belügyminiszteri körrendelet szerint: „Azon tényezők közt, melyek alkotmányos államban a nyilvános életre kiváló befolyást gyakorolnak, alig létezik hatályosabb, mint az egyesülés, mely a közélet ébresztése és fejlesztése által azt nagy mértékben mozdítja elő, az ezen üdvös működéssel való visszaélés azonban veszélyezteteti nemcsak ezen cél elérését, de veszélyessé válhat magára az államra is,.. Az 1508/1875. számú belügyminiszteri rendelet tette lehetővé a 40 napos határidő után a működés megkezdését: „... minden vezetésem alatt álló minisztériumnál bejelentendő egyesület megkezdhesse ideiglenes működését 40 nappal alapszabályainak a minisztériumba lett beérkezése után, ha ez idő alatt azokra észrevétel nem tétetett. . . az egyesület véglegesen megalakítottnak csak akkor tekintetik, ha szabályosan felterjesztett alapszabályai a kormány láttamozásával elláttattak. „Ezt szigorította az 1136/1898. számú belügyminiszteri rendelet, mely a fentiek ellen vétőket 15 napi elzárással vagy 100 Ft. bírsággal büntette. Vigyázni kellett tehát a körök céljának megjelölésénél. Ezért gyakran a már máshol elfogadott alapszabályt nyújtották be. A századfordulón Félégyházán ismét fellendülő szervezkedésnél is ezt tapasztaltuk.

1899. szeptember 24-én 800 fős tömeg népgyűlésen határozott egy munkásképző egyesület alakításáról. Október 25-én már a polgármester továbbította benyújtott alapszabályukat az alispámhoz, azzal a megjegyzéssel, hogy nem látja szükségét Félégyházán munkás egyesület alakításának. Később a szűkszávú véleményezést bővebben is kifejtette. Attól tartott, hogy felvilágosítás és oktatás helyett, mint azt az alapszabályban írták, a titkos cél a munkások felbujtása lesz. Ez szerinte a még romlatlan gazdasági munkások között elégedetlenséget szított volna, másrészt könnyen kapcsolatot teremthettek volna más városok munkásaival, írta, mely kapcsolatot ellenőrizni igen nehéz. Ugyanakkor tényként állapította meg azt is, hogy a városban olyan egyesület, ahol a munkások is művelődhetnének, nincs.⁹⁸ Kifogásolta az egyesület vezetőségének személyi összetételét is. Az alapszabály, melyet Szombati Balázs ideiglenes elnök és Udvardi Sándor ideiglenes jegyző adott be, lényegében megegyezett az orosházi Munkás Kör 1890-ben már jóváhagyott alapszabályaival, az viszont budapesti mintára készült. Célkitűzése: „Tag-

98 B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai 4037/1899. sz.

jait felvilágosítás és oktatásban részesíteni, köztük a tudomány és művelődés, nemkülönben a társalgási szellemet fejleszteni és előmozdítani.”⁹⁹ Eszközük a megvalósításhoz: hasznos és népszerű könyvek olvasása, esetleg kiadása, valamint az előbbieknél az egyletből való kikölcsönözése, felolvasások tartása, olvasószobák alakítása, társas multságok, hangversek, ünnepélyek. Közművelődési céljaik ellenére a polgármesteri vélemény hatására működésüket a Belügyminisztérium nem engedélyezte. Az elutasítást követően szinte azonnal újabb akciót kezdeményeztek. 1900. június 10-én ismét nyilvános gyűlésen határoztak a megalakulásról és az alapszabály módosításáról. Az egylet célja a következők szerint alakult: „. . . alkalmat szolgáltatni a tagoknak, hogy hasznos és népies tudományos modorban tartott valamint szórakoztató olvasmányokhoz jussanak, a művelt társaséleti élvezeteket megszerezhessék és ezek által művelődésüket és szellemi haladásukat előmozdíthassák.”¹⁰⁰ A változtatás ellenére a polgármester a korábbival teljesen megegyező, a jóváhagyást ellenző kísérelő levéllel küldte tovább a hozzá beadott alapszabályt. Az eredmény elutasítást tartalmazó belügyminiszteri leirat lett. Indoklás: „. . . az egylet alakításában résztvevő egyének nem nyújtanak elég biztosítékot az iránt, hogy az alapszabályban körülírt céltól el nem térő működést fejtenek ki, sőt ellenkezőleg kétségtelennek látszik . . . más célt szolgálni hivatott egyesület létrehozására irányult leplezett kísérellet forog fenn.”¹⁰¹

Harmadik kíséreltük az elutasítást követően kéthónapos szünet után következett. A még mindig Szombati Balázs vezetésével összeállított alapszabályba most az anyagi érdekvédelem is belekerült, díjmentes munkaközvetítés formájában. Ezzel a változtatással még erőteljesebb ellenzést váltottak ki, a polgármester szociális mozgalomra gyanakodott. A belügyminiszter országos tapasztalataira hivatkozva, amely szerint a munkások művelődési egyesületei csupán fedőszervek, ismét elutasította a jóváhagyást. Szombatiék ezután sem adták fel a reményt, s végül negyedik próbálkozásra 1903. március 3-án megtörtént a legalizálás. Az új egyesület neve: Általános Munkás Önképző Egylet lett. Céljaik megegyeztek a második alapszabályban foglaltakkal, tehát részben engedelményt tettek és lemondtak az anyagi érdekvédelemről, tisztán művelődési célokat fogalmaztak meg.¹⁰² Rövid ideig tartó működésük alatt műkedvelő előadásokat, multságokat, felolvasásokat rendeztek. Tartott körükben előadást Bokányi Dezső és Weltner Jakab is.

99 U. o.

100 U. o.

101 U. o.

102 B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hivatal iratai: 3134—1904. sz.

Könyvtárat hoztak létre, amely ugyan kevés kötetből állt, de a korabeli baloldali irodalomból adott válogatást. Szellemi vezetőjük az egyesület elnökhelyettese Szécsén Manó baromfikereskedő volt, aki nyomdászsegéd korában már a városba érkezése előtt kapcsolatot talált a szocialistákkal. Ő látta el a kört szocialista eszméket hirdető füzetekkel.¹⁰³ A működést ellenszenvvel figyelő városi vezetés csak az alkalmat várta a beavatkozásra. Ezt az 1904. június 12-én tartott közgyűlés szolgáltatta. A közgyűlésen, amelyet tárgyával együtt előzetesen szabályosan bejelentettek a főjegyzőnek, elhatározták a „munkarend” kibocsátását. A „munkarend” megjelent a Félgyházi Közlöny hasábjain és önálló röplapként is. A földmunkások által elfogadott és követelt munkafeltételeket tartalmazta. Az ok tehát megvolt. Eltértek az alapszabálytól, ezért a polgármester kérte az azonnali felfüggesztést, amely október 17-én megtörtént. Az önképző kör vagyont és ingóságait lefoglalták, vezetését kihallgatták.¹⁰⁴ A vezetőség kitartott amellett, hogy nem követtek el alapszabály-ellenes tevékenységet, a munkarend elfogadása nem volt kötelező a tagságra nézve, kiadására azért volt szükség, mert az itteni gazdák súlyosabb munkafeltételeket állapítottak meg, mint amit a miniszteri rendeletek megengednek.¹⁰⁵ A vezetőség tagadó valománya ellenére az egyesület működését nem folytathatta, hiszen a helyiségükben talált könyvek és röpiratok szemléletes bizonyítékai voltak baloldaliságuknak. Ez maga elég ok volt az 1905. január 30-án kelt határozat meghozatalához, amelyben Széll Ignác államtitkár az egyesület felosztatását elrendelte.¹⁰⁶ A határozatot az árverezés elrendelésével egyidőben február 20-án hirdették ki. Az árverés alól kivételt képezett a könyvtár, amelyet összetétele miatt nem mertek áruba bocsájtani. A felvett jegyzőkönyvből tudjuk, hogy a könyvtár értéke kb. 10 korona lehetett. Állományában megtalálhatók voltak a következő művek: Kautzky: Marx gazdasági tanai, Marx: Bérmun-ka és tőke című műve, A szocializmus és magántulajdon, A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig, A szociális eszme jövője. Ugyancsak lefoglalták a Szécsén Manó tulajdonát képező füzeteket: a Csizmadia Sándor által írt antiklerikális agitációs irat, a Csuhasok 10 példányát, Bebel: Kereszténység és szocializmus című művének 15 példányát, A mi hőseink 16 példányát, A szociáldemokrácia evangéliuma 14 példányát, Hazafiság és nemzetköziség 16 példányát, Szózat a nőkhöz 16 példányát, valamint a Néppártja e a néppárt? című agitációs írások 20 példányát. A munkások felvilágosításának ezek az írott eszközei nem kerülhettek ismét forgalomba. Jel-

103 U. o.

104 U. o. — 1904. október 17-i jkv.

105 Uo. — 1904. október 31. jkv.

106 B—KML. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 3134/1904. sz.

lemző az egyesület működésére, hogy nemcsak felolvasásokat szerveztek. Tervezték az analfabéták oktatását is, de erre már nem kerülhetett sor.

A rövid életű munkásművelődési kör megszüntetésével csak ideiglenesen sikerült művelődési és egyesületi törekvéseiket megakadályozni. Ebben az időben már egymás után alakultak az egyes szakmák szakegyletei, ahol a szakmai érdekvédelem mellett a munkások műveltségének emelésére, szaklapok járatására, könyvtár felállítására különös gondot fordítottak. Az 1900-as év után alakuló munkás szakegyletek központi irányító szervük, az országos szakmai szövetségek által kidolgozott alapszabályok alapján működtek. Az országos szakegyetek helyi csoportjainak megalakítása legtöbbször nem ment zökkenésmentesen. A munkások egyesülését, felvilágosítását minden eszközzel igyekeztek akadályozni, hiszen a jogait ismerő, művelt munkás veszélyeztette a kialakult parasztpolgárság érdekeit, a korábban egyértelmű gazdasági és politikai hatalmát. A kormány és a helyi hatóságok ellenőrzési jogkörét a 2219/1898. számú belügyminiszteri rendelet kibővítette: „... a törvényhatóság kötelességei közé tartozik — írja —, hogy tudatában ama veszélynek, melyet a laza ellenőrzés maga után vonhat, ezen munkás-egyesületek működését kettőzött figyelemmel kísérje, és főgondját képezze, hogy az ilyen egyesület az alapszabályokban kitűzött céltől eltérve, a törvényes rendet veszélyeztető izgatás szervezetévé ne váljék. — Ezen hatósági ellenőrzés hatályosabbá tétele céljából láttam jórészt szükségét annak, hogy a f. évi február 26-án 1136. eln. sz. alatt kelt belügyminiszteri rendeletben említett szabályok ellenére való alakulását, illetőleg alakítását az ekként alakult vagy szabályszerűen létrejött, de jogérvényes határozattal feloszlott vagy felfüggesztett egylet vezetésében, gyűlésében vagy bármiféle működésében való részvételt kihágásnak minősítsem; úgyszintén ezen szempontból kívánom, hogy az alakuló munkásegyletek alapszabályainak keretébe oly határozmányok illesztessenek be, melyek a hatóság részére az egyesület működésének hatályos ellenőrzésére vannak hivatva szolgálni. Így az ilyen egyesületi alapszabályzatba való felvételét kívánom oly határozmányoknak, melyek szerint a hatóság az egyesületi gyűlésekre az egyesületeknek mindenkor bejelentendő helységeibe bármikor szabad bemeneteli, a gyűlések jegyzőkönyveibe, az egylet pénzkezelésébe s összes irataiba bármikor betekintési s általában általános ellenőrzési joggal bír oly irányban, hogy az egyesület működése az alapszabályoknak megfelelő-e? Miatán pedig feltétlenül szükséges, hogy az ellenőrzés folyamán észleltekből kifolyó intézkedések gyorsan vitessenek keresztül, hogy a megtorló eljárás késedelemmel ne járjon, kötelességévé teszem a törvényhatóságnak, hogy minden olyan esetben, midőn az alapszabályzati céloktól eltérő, az állam vagy az egyesületi tagok vagyoni érdekeit

veszélyeztető bármely eljárás észleltetrék, az ily munkás-egyesület működését saját hatáskörében ideiglenesen haladéktalanul függessze fel, s ezen intézkedésről a kormányhatóság végleges döntése céljából hozzám az ezen felfüggesztést követő vizsgálatra vonatkozó iratokkal kellően kiegészített jelentést tegyen. Végül elrendelem, hogy az ily munkás-egyletek vezetését és működését a hatóság minél sűrűbben vizsgálat alá vegye, s hozzám az eredményről minden félév végén jelentést tegyen.” Ugyanakkor nagy jelentőségű volt, hogy a munkás szakegyletek belügyminiszter által jóváhagyott alapszabályai jogilag is biztosították a külön rendőrhatalósági engedély nélküli tanfolyamok, tudományos felolvasások rendezését.

Elsőként 1904. augusztus 28-án nyilvános gyűlésükön az építőmunkások határozták el, hogy megalakítják a Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetsége kiskunfélegyházi csoportját. A gyűlésen Gorba Sándor az országos szövetség képviselője ismertette az egyesülés szükségességét, elmagyarázta az alapszabályt. Első alkalommal a polgármester — formai okokra hivatkozva — itt is megakadályozta a helyi csoport működését, az országos szövetség fellebbezésére azonban a belügyminiszter megsemmisítette a jogsértő határozatot.¹⁰⁷ Az építők szívósságát bizonyítja, hogy már a felfüggesztés alatt újjáalakultak 50 taggal, erre azonban mint utólag kiderült, nem volt szükség. A nyugalom nem tartott sokáig. Feljelentés alapján 1907. július 9-én a polgármester ismét feloszlatta a szakegyletet, s bár szinte azonnal — 1907. július 28-án újjáalakultak, mivel a feloszlattott és az új egyesület tagjai azonosak voltak a működést az alispán nem engedélyezte.¹⁰⁸ December 1-én itt is sor került az árverezésre, természetesen ismét a könyvtár kivételével. A 70 kötetből álló könyvtár kötetei néhány népszínműtől eltekintve a szocializmus irodalmát képviselték. Marx és Engels műveiből 36 füzet volt, több mint az egész állomány fele. Az árverés megtartása ellenére a szakegylet illegálisan tovább működött. Az országos szövetség fellebbezésére 1910-ben „mert a hatósági jelentés szerint a helyi csoportnak a megalakulás bejelentése óta ideiglenesen folytatott működése kifogásra okot nem szolgáltatott” a 60.103/1910-es belügyminiszteri határozat az 1907. július 9-i újjáalakulást visszamenőleg jóváhagyta. A többi szakszervezet megalakulása és tevékenysége nem volt ilyen zaklatott. Az építőket a vas- és fémmunkások szakegyletének megalakulása követte 1904. december 28-án, 1906-ban a Magyarországi Vasúti Munkások Országos Szövetségének és a Molnárok és Malommunkások Országos Szövetségének helyi csoportjai alakultak meg. Az ácsok 1908 januárjában egyesültek, május-

107 B—KmlL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 4616/1904. sz.
108 U. o.

ban pedig a földmunkások próbálkozták már negyedszer létrehozni helyi csoportjukat.¹⁰⁹

A földmunkások csoportja volt a legnépesebb, már az alakulásnál 100 tagjuk volt. Alakulásukat különböző formai okokra hivatkozva háromszor megakadályozták. Az ideiglenes működési engedély megtagadása ellenére is tevékenykedtek. Tagságuk jelentős részben azonos volt a feloszlott Munkás Önképző Kör tagjaival. Az önképző kör által szervezett „népgyűlések” hivatalos körökben még 1907-ben is kísértettek, mert az engedély megtagadásának egyik titkos oka volt, hogy a Szociáldemokrata Párt szónokainak ne legyen lehetőségük előadások tartására. A szakszervezeti mozgalom, ha nem is olyan tömegekkel, mint az iparosodottabb vidékeken, de minden akadályozás ellenére létezett. Előadásokat azonban nem csak az egyes szakegyletekben, hanem a helyi Szociáldemokrata Párt irányításával is tartottak tudományos és politikai témákban egyaránt.¹¹⁰

Nagy jelentőségű volt 1912-ben a Munkás Otthon megalapítása. Létrehozását a szakegyletek találkozó helyén — Kossuth utcai Fridt vendéglő —, a Szociáldemokrata Párt szervezésével nyilvános gyűlésen határozták el. A szokásos huzavona után 1912-ben engedélyezték működésüket.¹¹¹ Alapszabályuk teljes egészében művelődési célokat tartalmazott, és megegyezett az 1899-es már idézett Munkás Önképző Egylet céljaival. Előrelépést jelentett a 4. §., amely szerint „minden munkás és munkásnő, kisbirtokos, kisiparos és kereskedő . . . aki legalább 18. életévét betöltötte” tagja lehet az otthonnak. Lehetőséget kívántak teremteni minden munkásnak, de főleg minden szervezett munkásnak a közös művelődésre, szórakozásra, gyűlések tartására. A Munkás Otthonban tartotta alakuló gyűlését a földmunkások szakegylete. A megalakulást a Szociáldemokrata Párt és a Munkás Otthon egyaránt segítette. Elfogadták a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének alapszabályait, amelynek értelmében a főleg anyagi érdekvédelem biztosítását a műveltséget emelő eszközökkel is segíteni kívánták.¹¹² Ilyen eszközök voltak: a szakoktatás, előadások, felolvasások, vitaülések tudományos és közgazdasági kérdésekből, olvasószoba és könyvtár fenntartása, dalkar és zenekar alakítása, szaklapkiadás. Ugyancsak a Munkás Otthonban tartották alakuló ülésüket a cipész és csizmadia munkások és munkásnők 1911-ben. Alapszabályuk érdekessége, hogy részletesen közölték a könyvtár használatának feltételeit.¹¹³

109 B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 3353/1907. sz., 488/1905. sz., 2588/1906. sz., 3426/1906. sz., 6154/1907. sz.

110 B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 1593/1908. sz.

111 B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 3657/1911. sz.

112 B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 1534/1912. sz.

113 B—KmL. Kiskunfélegyháza, Polgm. Hiv. iratai: 6383/1911. sz.

Művelődési lehetőségeik szaporodásával a város munkásai egyre inkább rájöttek ezen igények jogosságára. Létrehozták Kultúrterjesztő Bizottságukat. A bizottság szervezett munkásokból alakult. Igényeik jogosságának felismerése odáig vezetett, hogy 1913-ban a Tanácstól évi 200 korona támogatást kértek ismeretterjesztő és tudományos előadások, felolvasások rendezéséhez. A kérés teljesítéséről nincs tudomásunk. A művelődéshez való jog ily mérvű tudatosulása, melynek érdekében már anyagi követeléssel is felléptek, nagy jelentőségű. A város munkásainak további művelődési törekvéseiről és azok megvalósulásáról a későbbiekben egyre kevesebb adatunk van. Néhány hír 1914-ből még elszórtan rendezvények tartásáról táncskodik, a világháború kitörésétől a munkásművelődés kérdése is háttérbe szorult, s csak a Tanácsköztársaság kikiáltása után került ismét napirendre.

Az ismertetett események és folyamatok alapján megállapítható, hogy a népművelési kezdeményezések, ideértve a felnőttoktatás, ismeretterjesztés és egyesületi élet különböző formáit, ahogyan az ország más területein, úgy itt is két ellentétes pólusról indultak. Részben a parasztság különböző rétegeinek és a munkások szakmai csoportjainak kezdeményezésére a Szociáldemokrata Párt, a Szakszervezeti Tanács és a Földmunkások Országos Szövetsége irányításával, részben éppen ezek ellensúlyozására állami és egyházi irányítással igyekeztek megfelelő mederbe terelni a népművelési törekvéseket. A város gazdasági, társadalmi szerkezete művelődési életében is pregnánsan tükröződött. Legkorábban a polgárság különböző egyesületei alakultak. Működésükben alig mutathatók ki eltérések. A társas szórakozás kereteit lényegében azonos formák között biztosították. Bálakat, társas vacsorákat rendeztek, valamennyi egyesület tartott kisebb vagy nagyobb állománnyal könyvtárat, néhány ismeretterjesztő előadást, gyakran nemcsak az egyesületi tagok körében. A politikamentességet hangsúlyozták, kivételt csupán a 48-as Olvasókör, mely a Függetlenségi Negyvennyolcas Párt egyesülete volt, és a Szabadelvű Párt egyesülete a Gazdakör képezett. A Gazdakör később a Nemzeti Munkapárthoz csatlakozott, politikai tevékenysége azonban főleg szólamok hangoztatásában merült ki. Jelentős volt viszont az ismeretterjesztő tevékenységük, elsősorban a mezőgazdasági szakismeretek terjesztése terén szereztek érdemeket. Más jellegűek az 1890-es évektől alakuló munkáskörök, ahol az oktatási, művelődési tevékenység gyakran kapcsolódik össze gazdasági, politikai követelésekkel.

Az ismeretek gyarapítása a felnőtt lakosság körében tehát részben társadalmi úton a különböző egyesületekhez, pártokhoz kapcsolódva valósult meg, részben állami irányítással elsősorban a népiskolákhoz kötődve. Az intézményes oktatás, s ide tartozott az analfabéták oktatása, valamint a

pár hónapos, alapvető ismereteket adó tanfolyamok szervezése, korunkban két ízben, az 1870-es és az 1910-es években került a hivatalos művelődéspolitikába. Az első időszak Eötvös—Türr—Irányi tevékenységéhez és az első népművelési törvényjavaslat előterjesztéséhez kapcsolódott, a második időszak csúcspontja a pécsi szabadoktatási kongresszus volt, amikor a szabadoktatást kívánták állami felügyelet és irányítás alá vonni.

A munkásművelődés legdinamikusabb időszaka az 1890-es évektől kezdődött, amikor a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek tevékenysége már erősen éreztette a hatását. A földmunkások egyesülési és művelődési törekvései, főként az agrárszocialista mozgalmak hatására, szintén erre az időre tehetők. A századforduló már az éles művelődéspolitikai harcok színtere volt. A szakegyletekben folyó politikai és kulturális tevékenység valósággal összemosódott. Mindezek ellensúlyozását a társadalmi osztályok megbékélésének, a nemzeti és vallásos szellem szükségességének hirdetése szolgálta. Ugyanezt a célt szolgálták az államilag szervezett népkönyvtárak, a felnőttek körében tartott „népies” előadásorozatok, háziipari tanfolyamok. A közművelődési életbe való állami beavatkozás ezek mellett a jogi szabályozással kifejtett korlátozásban és rendőri intézkedésekben is megnyilvánult. Az egyházi befolyás elsősorban az ifjúsági és nőegyleteknél éreztette hatását. Korszakunk tehát a művelődési igények tudatosulásának, s ezen igények kielégítéséért folytatott sokszor igen éles harcnak a színtere volt.

KÖZKÖNYVTÁRAK, HÍRLAPKIADÁS

Nyilvános könyvtárak szerepét sem az iskolai sem az egyesületi könyvtárak nem töltötték be. A fenti intézmények keretein kívülrekedt lakosság könyvvvel való ellátását közkönyvtárak felállításával lehetett volna megoldani. Kiskunfélegyházán 1880-as adatok szerint 1000 lakosra 377 kötet könyv jutott. Ebben benne volt az egyletek, iskolák és három magánkönyvtár állománya. Ugyanekkor Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegyében 1000 lakosra 600 könyv jutott. A különbség szembeütően tükrözi a közkönyvtárak hiányát. A statisztikai adatok két évvel korábban sem mutathattak kedvezőbb képet ezért a megyei tanfelügyelő kezdeményezésére Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye Közigazgatási Bizottsága határozatot hozott, mely szerint: „I. A községi iskolák tanítói könyvtára községi könyvtárrá legyen . . . II. Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye minden városa és községe köteleztetik, hogy 30 éven keresztül e célra házi költségvetésében annyi összeget irányozzon elő, mely összeg megfelel a községi lakosok és birtokosok

által fizetett állami egyenes adó 1%-a ötödreszének.”¹¹⁴ Ezenkívül az iskolai mulasztási pénzek és tandíjak egy részét szintén a könyvtár fejlesztésére fordíthatták. Intézkedett a határozat az állománygyarapítás tartalmi oldaláról is, amennyiben megszabta, hogy a községi számadásba felvett könyvek csak a népkönyvtárak alapítására és terjesztésére alakult központi bizottság által engedélyezett könyvek és folyóiratok lehettek. A gyarapítást ajándékozás útján is engedélyezték előírva, hogy a tanfelügyelő és a járási szolgabírák éber figyelemmel kísérjék a könyvtárakat, nehogy erkölesrontó művek is az állományba kerüljenek. Erről a községi népkönyvtári bizottság összetétele — lelkész, jegyző, tanító — is gondoskodott. A könyvtár helye a népiskola lett volna felelekezetenként megosztva. Nem bizonyított a határozattal való összefüggés, de tény, hogy 1878—79-ben a tanítóképzőben létrehoztak egy úgynevezett népkönyvtárat, amely 1891-ig létezett, amikor beolvadt az iskola ifjúsági könyvtárába. Működéséről és állományáról nincsenek adataink.

Országosan 1882 körül kezdtek megalakulni a népkönyvtárak, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felhívást adott ki a lakosság nagy tömegei számára szolgáló könyvgyűjtemények alapítására. 1884-től a helyi sajtóban is napirendre került a népkönyvtárak ügye. Holló Lajos több cikkben is követelte egy népkönyvtár felállítását. A következő lépés azonban csupán egy kölesönkönyvtár megnyitása volt. A tulajdonos, Fraknó József segédlelkész, a Szent István Társulat által szerkesztett „népiratkák”-at díjtalanul kölesönözte. Könyvtárát elsősorban az „alsóbb földművelő osztály” számára szervezte, hogy alkalmat nyújtson téli esteken az olvasás gyakorlására, „... hogy így a nép olvasási kedve jó eszközül szolgáljon sok oly babonás szokások kiirtására, melyek az igazi vallásosságra erkölcsi és értelmi fejlődésre egyaránt hátrányosak.”¹¹⁵

Hozzájárultak a könyvek népszerűsítéséhez a helyi újságok is, kritikák és könyvismertetések közlésével. A könyvvásárlás hasonlóan a népkönyvtár ügyéhez csak nagyon lassan haladt előre. Az úgynevezett ponyvairodalom viszont itt is megtalálta az utat közönségéhez. A Főlegyházi Hírlap 1893-ban külön felhívta a figyelmet Hazafi Verrai Jánosra, aki mint a haza vándorapostola, népköltője 1 garasért árulta „Országra szóló emléklapját”, amelyben hajmeresztő rímekbe szedett Kossuth-verseket terjesztett. A krajeáros rémregények búvköréből nem volt könnyű kiemelkedni. Az olvasóközönség formálásában nagy feladat hárult volna a könyvtárakra.

1898-tól a Földművelésügyi Minisztérium programjában is szerepelt nép-

114 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Közigazgatási Bizottsága felterjesztése: L 37, F 1, Cs 9, Sz 48/1878. — B—KmL. Kiskunfélegyháza.

115 *Főlegyházi Hírlap* 1890. nov. 30. (VIII. évf. 48. sz.)

könyvtárak telepítése a falvakba, városokba. Kiskunfélegyházán a téli „népies” előadásokon a Földművelésügyi Minisztérium ajándékként ismeretterjesztést szolgáló füzeteket és könyveket osztottak. 1900-ban kiosztottak 100 könyvet és 507 füzetet, 1901-ben 200 könyvet és 500 füzetet. A könyvek a „Magyar gazda kincsesháza” sorozatba tartoztak, a füzetek pedig ismertetőik voltak a gazdasági cseléd- és munkáspénztárról.

1906-ban a város elhatározta, hogy a múzeumot új helyre költözteti. Itt két külön termet szántak a könyvek elhelyezésére és olvasószoba megnyitására. Miletz János 500 kötetes értékes hagyatéka azonban, mely a könyvtár alapját képezte volna, még 1908-ban is szekrények tetején porosodott. Ilyen elhelyezés mellett a kölcsönzéseket sem szorgalmazták, de az állomány összetétele is inkább tudományos könyvtárnak felelt meg. A szakszervezetek és munkáskörök könyvtárainak ellensúlyozására népkönyvtárak felállítását a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is egyre inkább sürgette. Mind a Földművelésügyi Minisztérium mind a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által összeállított népkönyvtári kollekciónak kevés igazán értékes irodalmat tartalmaztak.

Szabó Ervin, a kor kiemelkedő könyvtár- és művelődéspolitikusa a pécsi szabadoktatási kongresszuson tartott előadásában a népkönyvtárakról szólva mondta: „... ezek a könyvtárak eleinte azzal a bevallott tendenciával létesültek, hogy a tudásnak és a műveltségnek félelmetes különbségeit a vagyonos osztályok és a proletárság között áthidalják, be nem vallott, de összeállításuk elveiből igen sokszor kétségbevonhatatlanul kitűnő feladatuk ellenben az, hogy az ún. hazafias, erkölcsös, vallásos irodalommal nem tudásukat, hanem erkölcsüket hozzák közelebb a vagyonos osztályokéhoz, vagyis a lázadás szellemét öljék ki belőle.” Miközben bírálta a népkönyvtári összeállításokat, irányelveket is adott, milyen legyen, milyennek kellene lennie a népkönyvtárnak: „A nép könyvtárainak nem lehet más céljuk, minthogy a nép szükségleteit művelődés és szórakozás iránt szolgálják. Vagyis a tudomány köréből azt kell nyújtaniok, ami a munkásság gazdasági, társadalmi és politikai törekvéseivel és harcaival közvetlen vagy közvetett vonatkozásban van, azok eredetét, történetét megvilágítja, elméleti alapjukat szélesíti és tudományos perspektívát nyit a jövőre. Szóval mindazt, ami az egészségesebb, teljesebb tisztább, tudatosabb, egyszóval: emberiebb létért való törekvéshez fegyvereket szolgáltat. A szórakoztató irodalom, a szépirodalom és művészeti irodalom köréből pedig nyújtaniok kell azt, amit a tömegek tényleg élvezettel olvasnak.”¹¹⁶

¹¹⁶ Szabó Ervin magyar nyelven megjelent könyvtártudományi, művelődéspolitikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye. 1900—1918. Bp. 1959. 88—89. p.

Elsőként vidékünkön a Félegyházához tartozó Gátér pusztán alapítottak 500 korona értékű vándorkönyvtárat, amely 216 műből, 334 kötetből állt. Forgalma csekély volt, 1908-ban az alapítás évében 22 fő 59 kötetet kölcsönzött. Ezek a számok a következő évben ugrásszerűen megemelkedtek: 502 főre és 963 kötetre. A Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület 1911-ben a város lakosai részére alapított népkönyvtárat, heti egy napos kölcsönzési idővel, 168 műből álló állománnyal. A könyvek csekély számához viszonyítva már az első év forgalma jelentős, 398 kötetet kölcsönöztek ki. A népkönyvtárak tehát összeállítási hibáik ellenére is azokon a helyeken, ahol megfelelő volt a kölcsönzési feltétel, felkeltették az érdeklődést az olvasás iránt. A tervszerű gyarapításhoz azonban kevés volt a tanács által biztosított évi 20 korona segély. Az összeg aránytalanul alacsony voltát szemlélteti, hogy a múzeum, amely ekkor már állami felügyelet alatt állt, könyvtára fejlesztésére évi 400 koronát kapott az államtól. Az olvasási igény növekedését bizonyítja a második kölcsönkönyvtár megnyitása. Vesszősi József nyomdatulajdonos 1911-ben nyitotta meg az 1200 kötetből álló kölcsönkönyvtárat. A kölcsönzés forgalmi adatai sajnos ismeretlenek.

Az Országos Közművelődési Tanács az általa megjelentetett „vasárnapi könyv”-ből 1000 darabot küldött ingyenes szétosztásra. Mindez a kezdeményezés azonban nem oldotta meg a lakosság könyvellátását, az olvasási kultúra kifejlesztését, legfeljebb csak az olvasási igények felismerését jelentette.

A sajtó a maga eszközeivel csak kiegészítő szerepet játszott az olvasási kultúra megteremtéséért folytatott harcban, bár véleményirányító szerepe, valamint az ismeretterjesztés terén kifejtett tevékenysége egyaránt fontos a népművelés történetében. Az 1873-ban megjelenő első helyi lapot korszakunkban még 18 követte. Volt olyan év (1884) amikor párhuzamosan négy hetilap is megjelent.¹¹⁷ Közművelődési és politikai szempontból egyaránt kiemelkedik közülük Holló Lajos lapja, a Félegyházi Hírlap, mely a lapok többségével együtt a negyvennyolcas függetlenségi politikát szolgálta. Több cikkben is kiállt a nyilvános könyvtár létesítése mellett, harcolt a sajtóért, könyvnyomdáért, az oktatásügy fejlesztéséért. A helyi lapok szerkesztői és munkatársai között is ott voltak a félegyházi tanárok, dr. Káplány Antal, Osza György, Szalay Gyula. Volt lapszerkesztő a monográfiaíró Szelemyhegyi Tivadar is. Az 1902-ben indult Félegyházi Közlöny később a Nemzeti Munkapárt kiskunfélegyházi szervezetének lapja lett, de ilyen irányú hatását már csak 1913-tól korszakunk utolsó szakaszában érezte. A helyi

¹¹⁷ Száz éves Félegyháza hírlapirodalma. Kivonatos hírlapbibliográfia 1873—1973. Összeállította: Fekete János.

lapok megjelenési példányszámáról sajnos nincsenek adataink, így nem tudjuk, a lakosság hány százalékához jutottak el. A városba érkező országos lapokról és folyóiratokról szintén hiányosak az adataink. Annyi bizonyos, hogy általában kis példányszámban rendeltek belőlük. 1885-ben postai úton 76-féle lap, 654 példányban járt. 1893-ból csupán a politikai lapok számát ismerjük, 13-féle lap 299 példányban érkezett.¹¹⁸ Legnagyobb példányszámban járatották a Pesti Hírlapot, 1885-ben 44, 1893-ban 86 példányban. Utána nagyságrendben a Budapesti Hírlap, a Magyar Hírlap, a Budapest és az Egyetértés következtek. A munkáskörökbe legális és főleg illegális úton eljutó baloldali lapok példányszámát nem ismerjük, de hatásuk a szervezkedés megindulásában a művelődési törekvések erősödésén lemérhető.

SZÍNHÁZÜGY

A színházi kultúra nem tudott gyökeret eresztetni városunkban. Különösen a hivatásos társulatok működését kísérte közöny, sőt nem egyszer teljes elzárkózás. A különböző vándortársulatok színháznak az öreg Duttyán fogadó termét használták, ahol a közönség állva nézte az előadást. Az 1870-es évektől egyre gyakrabban keresték fel a várost Vajdafi Béla, Krecsányi Ignác, Hegyi Gyula, Szededi Mihály, Csiszér Kálmán, Bánfalvi Lajos társulatai.

1875 után a vidéki színészek egyre inkább a népszínház hatása alá kerültek, csaknem kizárólag népszínműveket és operetteket játszottak. Bérletes összeállításoknál 10 előadásból 6 népszínmű, vígoperett, vagy érzelgős dráma volt. A közönség ízlésének ilyen mérvű kiszolgálásával sem tudtak kasszasikert elérni. A művészi értéket képviselő, ízlésformáló előadások és a sekélyes népszínművek egyaránt negyed és fél házak előtt zajlottak. „Ma még nálunk Thália vándorapostolát éhenkórász, naplopónak avansziroztatják, s a bérletgyűjtő, ügybuzgó színésznek tíz ház közül kilencben ajtót mutatnak”, írta a *Félegyháza*.¹¹⁹ A meghirdetett sorozatokat a társulatok szinte soha nem tudták végigjátszani. Itt jutott csődbe Szededi Mihály, Pesti Iház társulatának színészei pedig csupán 25 bérletet tudtak eladni. A századvég némi fellendülést hozott. 1896-ban pl. Ágh Aladár színtársulata mind a 14 előadását megtarthatta. Az új században feltűnő Morvai Sándor, Szabadhegyi Aladár, Zoltán Gyula, Palotai Antal, Szalkay Lajos színiigazgatók azonban már ismét a lakosság színház iránti teljes közönyét tapasztalhatták.

¹¹⁸ Városunk postai forgalma = *Félegyházi Hírlap* 1885. augusztus 9. (IV. évf. 32. sz.) Milyen lapokat olvasunk? = *Félegyházi Hírlap* 1893. január 1. (XI. évf. 1. sz.)

¹¹⁹ Színház = *Félegyháza* 1883. október 28. (I. évf. 42. sz.)

Néhány kiemelkedő előadásról is meg kell emlékeznünk. Dobó Sándor színtársulata mutatta be először Félegyházán az Ember tragédiáját, majd a helyi származású, később nemzeti színházi tag Molnár László főszereplésével a Bánk bánt. Többször és nagy sikerrel vendégszerepelt Jászai Mari és Blaha Lujza. A néhány sikeres előadás azonban nem változtatta meg az általános képet. A helyi közélet irányítói többször is megpróbálták változtatni az érdektelenségen. Molnár László, Holló Lajos újságcikkben követelték színügyi bizottság felállítását. Kecskeméten már 1879-ben létrejött a bizottság, melynek vezetője Katona Zsigmond gyógyszerész Félegyházára is küldött egy felhívást hasonló Színügyi Bizottság megalakítására. A közgyűlés a felhívást elutasította. Második felhívásuk egybeesett Molnár László fellépésével (1886), aki a megoldást színi kerületek megalakításában látta.¹²⁰ A kecskeméti Félegyháza, Cegléd, Nagy-Kőrös, Szolnok és Halas városok, valamint Kecskemét összefogásával szerettek volna egy „Alföldi Magyar Színtársulatot” létrehozni, s ehhez kapcsolódva minden városban színpártoló egyület alakítani, a színészeknek bizonyos összegű állandó támogatást biztosítani. Javaslatuk szerint a társulat Félegyházán május közepétől június közepéig szerepelt volna. Bizonyára ez, a mezőgazdasági jellegű város számára kedvezőtlen időpont is hozzájárult az elutasításhoz. A Félegyházi Hírlap 1892-ben vezércikkben sürgette a színügyi bizottság felállítását, de a közömbösséget csak 1898-ra sikerült megtörni, amikor létrejött a kecskeméti színikerület, Kecskemét, Nagykőrös, Félegyháza, Cegléd és Szolnok városok részvételével.

A kerülettel egyidőben megalakultak a színügyi bizottságok is. A megállapodás szerint a közösen szerződött társulat másfél hónapig játszott városunkban. A rövid idejű fénykor után felbomlott a társulás majd 1904-ben ismét megalakult Alföldi Színikerület néven. Félegyházán kívül tagja volt Békéscsaba, Makó, Szentes, Kalocsa, Kiskunhalas és Csongrád. A kerület élén Lukács Gyula békési főispán állt. A szerződött színészek nemcsak a városoktól, hanem az államtól is kaptak anyagi támogatást. A megállapodás szerint városunkban 5 hétig december 21-től január 31-ig tartott volna a színházi idény. A három évre alakult kerület Palotai Antal társulatával kötött szerződést. A félegyházi első próbaszereplésről azonban erkölcsi sikerrel, de üres zsebbel távoztak Csongrádra. Palotaival 1 év után felbontották a szerződést, helyette Szalkay Lajos nagyszombati igazgató társulatát alkalmazták.

Félegyházának ekkor már olyan rossz híre volt, hogy Festetich Andor

¹²⁰ A színikerületbe tartozó városok közösen tartottak fenn egy színtársulatot, amely a városok közötti megállapodás szerint, egy-egy városban előre meghatározott időszakban tartotta előadásait.

országos színművészeti felügyelő kijelentette, ha ez az utolsó próbálkozás sem sikerül, tíz évig nem enged társulatot a városba. A színügyi bizottság alakítása a tanács hatásköréből lassan a képviselőtestület hatáskörébe csúszott át. Az 1917-es városi szabályrendelet szerint a hattagú bizottságot a képviselőtestület választotta a közgyűlés tagjaiból. Hivatalból tagja volt a rendőrkapitány, elnöke a polgármester vagy helyettese, jegyzője a főjegyző. A bizottság hatásköre: helyhatósági „színi engedélyek” kiadása, s felügyelni arra, hogy az előadások megfelelő művészi színvonalon álljanak. Az előadásokat az 1886-ban átadott előkelő Korona vendéglő dísztermében, a főgimnázium tornacsarnokában vagy az 1894-ben a Hattyú vendéglő kertjében kialakított nyári színpadon tartották.

A hivatásos színészek mellett gyakran léptek fel műkedvelők. 1892-től eleinte jótékonysági célokra, majd a különböző egyesületek könyvtáruk javára tartottak színházi előadásokat. Az Iparos Ifjak Egyletének megalakulásától kezdve rendszeressé váltak a fillér-estek. A látogatottság ezeken az előadásokon megfelelő volt. Közönségük többsége a munkások, agrárproletárok és iparosok közül került ki, esetenként néhány meghívott helyi előkelőség is megjelent. Olcsó szórakozási lehetőség volt, de a műsorválasztás miatt a színházi előadásokban rejlő óriási nevelő hatás nem, vagy csak ritkán bontakozott ki.

ÖSSZEGEZÉS

A város népművelési helyzetét elemezve, megállapítható, hogy a dualizmus korára jellemző polgárosodás nyújtott alapokat a népművelés fejlődéséhez.

A város mezőgazdasági jellege a tárgyalt korszakban végig megmaradt. Ipar lényegében csak kisipari szinten alakult ki, a malmok, gyufagyár, dohánybeváltó jelentős számú munkavállalót nem foglalkoztattak. A kiegyezés utáni mezőgazdasági konjunktúra, a mezőgazdaságot kiszolgáló helyi ipar és kereskedelem egy viszonylagos jómódban élő, de kulturálódásra alig fogékony paraszti réteget és szórakozásaiban a polgárság felső rétegeit utánozó, de annak anyagi lehetőségeitől messze elmaradó kispolgárságot alakított ki. A földnélküli, illetőleg törpebirtokos réteg szétszórtsága, életmódja miatt az 1900-as évek elejéig nem volt jelentős tényező a város közművelődési életében. Ipari munkásság kialakulásáról alig beszélhetünk. Az országos átlagnál, különösen a hasonló lélekszámú városokénál nagyobb mezőgazdasági túlsúly, a lakosság döntő többségének mezőgazdasági foglalkozása, a város vezető testületének a gazdag paraszti rétegekhez történő

tartozása vagy kötődése, az 1870-es évek elejétől kezdődő, az oktatás és népművelés előtérbe kerülésére irányuló országos törekvéseket is lelassította, de nem akadályozta meg.

Az országos törekvések hatására az 1870-es évek végétől a közoktatás viszonylag jelentős fejlődést mutat, növekszik az iskolai osztályok száma, csökken a korábban az országos átlagot magasan meghaladó analfabétizmus, a középiskolák (főgimnázium, tanítóképző) működése következményeként elsősorban a polgári rétegek műveltségi szintje növekszik, de mindez kihatással van a paraszti, iparos rétegek művelődésére is (szakképzett tanítók az elemi iskolákban).

Az iskolán kívüli művelődés elsősorban az egyesületekben folyt. A megalakuló egyesületek, az engedélyezés feltételeként, politikai kérdésekkel nem foglalkozhattak. Ennek ellenére az egyesületek több csoportja politizált, nyíltan vagy titokban, aszerint, hogy céljaik megfeleltek-e a hivatalos politikai irányvonalnak, vagy szemben álltak azzal. A kialakult egyesületek a korszak társadalmi rétegződését, egyben a műveltségi állapot szerinti különbségeket is tükrözik. A birtokos osztály, melynek köréből a helyi vezetők is kikerültek, Kiskunfélegyházán is akadályozta a szegényparasztok és agrárproletárok kulturális fölemelkedését. Az egyesületeket ért politikai hatások közül a negyvennyolcas függetlenségi eszme hatása a legkorábban alakult egyesületeknél érezhető. Ezek főként a városi vezető rétegek, a tehetősebb parasztok, a kispolgárság társasági élet iránti igényét elégítették ki, művelődési céljait szolgálták. Az iparosok és kereskedők egyletei elsősorban érdekvédelmi céllal alakultak, de emellett népművelési feladatokat is elláttak. Különösen így volt ez az 1872. évi VIII. tc. (Ipartörvény) megjelenése után felállított ipartestület illetőleg egyesületei esetében, ahol a könyvtárszervezés, dalárdaalakítás, műkedvelő színjátszás egyaránt helyet kapott.

Az agrárszocialista mozgalmak hatása és a Szociáldemokrata Párt eszméi irányítása az 1890-es évektől éreztette hatását. Tükröződött ez az Általános Munkás Önképző Kör működésében és az ipari munkások szakegyleteinek tevékenységében is. Az uralkozó osztályok kulturális monopóliumának megdöntéséért folytatott harc a századfordulóra városunkban is egyre élesebbé vált. A parasztság és a kialakuló munkásság felismerte, hogy az uralkodó osztályoknak nincs szándékában kulturális törekvéseiket támogatni, művelődési igényeiket megfelelő mértékben kielégíteni. Világosan kiderült ez az egyesülés jogi szabályozóinak egyre erélyesebb szigorításából is. Az ideológiai ellenakciókat takaró „népies” előadások, a kiosztott „erkölcsnemesítő” füzetek és „népiratkák” és az állam által létrehozott népkönyvtárak a munkások olvasási igényét nem elégítették ki. Az olvasmányok tudatosabb

megválogatása a szakegyletek és agrárszocialista körök könyvtárait a népkönyvtárak fölé emelte. Jelentőségüket növelte, hogy a tárgyalt időszakban olyan közkönyvtár, amely a tömegesen jelentkező olvasási igényt kielégíthette volna, nem jött létre. Ezt sem a csekély könyvállományú népkönyvtári kollektciók, sem a kölcsonkönyvtár nem tudta pótolni. A lakosság nagy többségének egyedüli olvasmányát a sajtótermékek jelentették. Az egyéni előfizetők száma a lakosság számához viszonyítva kevés volt ugyan, de az egyesületekben a tagok számára hozzáférhetőek voltak a helyi és az országos folyóiratok és napilapok egyaránt. A sajtó még az írni-olvasni nem tudók körében is a kitekintés és a kapcsolatteremtés eszközévé vált, hiszen, mint azt a földmunkások esetében láttuk, egy-egy olvasni tudó társuk lakásán csoportosan hallgatták a felolvasásokat. A dualizmus fél évszázada alatt a sajtótermékek száma megsokszorozódott. A mennyiségi fejlődés azonban nem jelentett minden esetben minőségi előbbrelépést. A helyi lapok a városban uralkodó pártok szócsöveivé váltak, telve személyeskedő, a másik párt ellen uszító, annak képviselőit támadó cikkekkel, nacionalista és demagóg szövegekkel. Mindezek ellenére jelentőségük, különösen az országos lapoknak a tudatformáló hatása, óriási volt. Segítettek feloldani a zárkózottságot, amely érződött az ideérkező szintársulatoktól való elfordulásban, az idegen származású értelmiségiek nehézkes befogadásában is. A félegyházi ember nehezen fogadta el az idegenből jött eszméket. Az idegen előadó akár ismeretterjesztő céllal érkezett, akár a művészet egy-egy ágának képviselőjeként, cleve elzárkózással találkozott, s ezt csak nagyon jó előadók és nagyon érdekes témák tudták ellensúlyozni. Ilyen előadó volt a nagyhatású szocialista szónok, Bokányi Dezső, de ide sorolhatjuk az irodalmi esteken nagy sikerrel fellépő Tömörkény Istvánt, Kiss Lajost és Szalay Gyulát is.

Az áttekintett korszakban nem tudták megoldani a különböző társadalmi osztályok, rétegek egységes művelődési közösségeinek létrehozását. A közművelődési tevékenység különféle formái azonban — a felolvasások, ismeretterjesztés, könyvtáralapítás, politikai nevelőmunka, műkedvelés, társas szórakozás — a legtöbb egyesületben egységet alkottak. Függetlenül a város társadalmi összetételéből származó visszahúzástól, a tárgyalt időszakban, ha lassan is, de megalapozódott a közoktatás, az egyesületi társas élet, az ismeretterjesztés, a sajtó, melyek jelentős szerepet játszottak a gondolkodó, az újat kereső, a jobb életért szüntelenül harcoló ember megformálásában.

BIBLIOGRÁFIA

I. KORTÖRTÉNET:

1. BEREND T. Iván—SZUHAY Miklós: Tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944.
2. Az első magyarországi népszámlálás. (1784—1787.) Bp. 1960.
3. ERÉNYI Tibor: A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. Bp. 1962, Táncsics K.
4. FEKETE János: Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcaneveinek története. (Kiskunfélegyháza) 1974.
5. FÖLDES Béla: Városaink és a városi lakosság életviszonyai az utolsó népszámlálás alapján. Bp. 1883, Akadémia K.
6. Földmunkás és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848—1948. Szerk.: Pölöskei Ferenc—Szakács Kálmán. Kiadja: a Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete. 1—2. köt. Bp. 1962, Táncsics K.
7. GALGÓCZY Károly: Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye monográfiája. I—III. köt. Bp. 1876—1877.
8. HANÁK Péter: A dualizmus korának történeti problémái. Bp. 1971, Tankönyvkiadó.
9. HANÁK Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról = *Történelmi Szemle*, 1962.
10. HORVÁTH Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története. (1896—1914.) Bp. 1974, Gondolat K.
11. Magyarország társadalma és gazdasága 1867—1967. Szerk.: Juhász János Bp. 1967, KSH.
12. Magyarország története 1849—1918. Szerk.: Hanák Péter, Erényi Tibor és Szabad György közreműködésével. Bp. 1975, Tankönyvkiadó.
13. Magyar statisztikai évkönyv. I. évf. 1893. Bp., 1894.
14. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása községenként. Szerk. és kiadja: M. Kir. KSH. Bp. 1904.
15. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség részletes leírása. Szerk. és kiadja: M. Kir. KSH. Bp. 1907.
16. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása. Szerk. és kiadja: M. Kir. KSH. Bp. 1913, Atheneum.
17. Magyarország városai és vármegyéi. Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye II. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 1910, Országos Monográfia Társaság.
18. A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Szerk.: Thirring Gusztáv Bp. 1912.

19. MATLEKOVICS Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezer éves fennállásakor. Bp. 1897.
20. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Tanulmányok. Szerk. és bev.: Szabó István. Bp. 1965, Akadémia K.
21. RUBINEK Gyula: Parasztszocializmus. Bp. 1895.
22. SZERELEMHEGYI Tivadar: Kis—Kun—Félegyháza város monográfiája. Nagykőrös, 1882.
23. ZSIGMOND Konrád: A kiskunfélegyházi tanyai paraszti nép. 1902. Kézirat a Kiskun Múzeum tulajdona.

II. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET:

1. BAYER József: Shakespeare drámái hazánkban. Bp. 1909.
2. DÉRI Gyula: A szabadoktatás története és elmélete és 1912—1913. évi eredményei. Bp. 1915.
3. Félegyházi Nagy Képes Naptár 1895.
4. GYÖRGY Aladár: Magyarország köz és magánkönyvtárai 1885-ben. Kiadja: a M. Kir. SH. Bp. 1886—87.
5. GULYÁS Pál: A népkönyvtárak szervezése, fenntartása, kezelése. Bp. 1913.
6. HAJDÚ Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827—1944. Szeged, 1977, (Szegedi Ny.)
7. A hazai népkönyvtárak kialakulása és mai helyzete. = Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1911.
8. Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1908. évi működéséről. Bp. 1909, Stephaneum Rt.
9. KATKÓ József: Adalékok a népművelés történetéhez a dualizmus korában, különös tekintettel Békés vármegyére. Szarvas, 1962. (KlNy. a Szarvasi Felsőfokú Ovónőképző Intézet 1962. évi évkönyvéből)
10. A kiskunfélegyházi Móra Ferenc gimnázium emlékkönyve fennállásának 150. évfordulója alkalmából. 1809/10—1959/60. Kiadta az intézet igazgatósága.
11. KISS Jenő: Az agrárszocialista olvasókörök történetéből. (1867—1914.) = *Magyar Könyvszemle* 75. évf. 1959. 2. sz. 180—193. p.
12. KOVÁCS Máté: Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 1849—1945. Bp. 1970, Gondolat.
13. KÖTE Sándor: A magyarországi munkásmozgalom népoktatási törekvései. 1867—1890. = *Pedagógiai Szemle* 1961.
14. Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának X. jelentése 1911. évi működéséről. Bp. 1912, Atheneum.
15. NOVÁK József: Törekvések a magyar népművelési törvény megalkotására. = *Népművelési Értesítő*, 1967. 4. sz. 326—344. p.
16. NOVÁK József: A magyar népműveléstörténet kutatásának néhány kérdése. = *Népművelési Értesítő* 1966. 1. sz. 66—92. p.
17. II. Országos Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója. II. köt. Bp. 1898.
18. PAPP Istvánné: Adalékok az alföldi olvasókörök és népkönyvtárak történetéhez. 1890—1914. = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*. (Szerk.: Waldapfel Eszter.) 1957. Bp. 1958, (Kossuth ny.)
19. Pukánszky, Kádár Jolán: Krecsányi Ignác hagyatéka a Nemzeti Múzeum könyvtárában. = *Magyar Könyvszemle* 1925.

20. SOÓS Pál: A pályakezdő Szabó Ervin politikai és kulturális törekvései. (Fejezetek a magyar századforduló munkásművelődésének történetéből.) Bp. 1977, Akadémia K.
 21. SZABÓ Ervin: Általános irányelvek a népkönyvtárak könyveinek megválogatására. — magyar nyelven megjelent könyvtártudományi, művelődéspolitikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye. Bp. 1959.
 22. VARGHA Gyula: Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Bp. 1880, Statisztikai Hivatal.
- III. Mind az általános történeti, mind a művelődéstörténeti részhez felhasználtam a Bács-Kiskun megyei Levéltár kiskunfélegyházi részlegének, a Pest megyei Levéltárnak és az Országos Levéltárnak a témához kapcsolódó iratait, a helyi sajtó cikkeit vm. a Népszava egyes cikkeit. Pontos hivatkozások a jegyzet rovatban találhatóak.

MELLÉKLET

Táblázat a Kiskunfélegyházán 1882-től 1915-ig megtartott ismeretterjesztő előadásokról

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
1882. XII. 12.	A dráma fejlődése + hangverseny	Szívák János Iván, tanár	
1882. XII. 16.	A kávéról	Zajzon Dénes tanítóképző ig.	
1882. XII. 20.	Közegészségtan	Dr. Horpáczky B. orvos	
1883. I. 20.	Az orvostudomány haladásáról, az élet feltételeiről	Dr. Horpáczky B. orvos	
1883. II. 10.	A „Napról”	Mihálovics Alajos gimnáziumi tanár	
1883. II. 23.	I. Lipót király kora	Holló László gimnáziumi tanár	
1883. III. 2.	Arany János	Szívák János Iván tanár	
1883. III. 9.	A vízről	Rózsa János tanár	kísérlet
1883. III. 16.	A jászkunok nyelvéről	Szerelemhegyi Ti-vadar gimnáziumi tanár	

A fenti előadásokat a Felolvasó Egyesület — elnöke Zajzon Dénes — tartotta a képezde zenetermében. Valamennyi felolvasáshoz zenei műsor kapcsolódott. Közönsége: a városi „elit” köréből került ki.

1883. XII. 28.	A gyümölestenyésztés Német, Francia, Csehországokban	Villási Pál vándortanár	városháza nagytermében
1886. XII. 19.	A szántásról	Hoffer József	A Gazdakörben. Eke bemutató, szántáspróba.
1887. VII. 4.	A mondat fogalma. Pénznekem. Hittan-előadás	Chobodiezky Alajos a tanítóképző tanára Trungel Károly tanár	A római katolikus tanító egyesületben.

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
1889. III. 23.	A családi nevelésről	Zajzon Dénes	A Korona nagy termében. E. M. K. E. és az Eötvös alap javára.
1892. II. 28.	A zsidók társadalmi s jogi helyzete Magyarországon, a magyarok bejövételétől napjainkig	Dr. Bindfeld Lajos ügyvéd	Kereskedelmi Egyletben.
1894. XII. 8.	Az ügyvédi praxistról	Várady Sámuel ügyvéd	Kereskedelmi Egyletben.
1897. I. 10.	Az összetartás mint a társasélet fő kelléke	Fehér Antal	Függ. 48-as körben
1897. I. 17.	A fa és szőlőtermesztés	Hadadi Dániel szegedi főkertész	Függ. 48-as körben
1897. II. 21.	„Orgonanyíláskor”	Móra Ferenc	Főgimnáziumban
1898. XII. 13.	Okszerű talajművelés	Gyulay Károly tk. gazdasági szaktanár	tk. zenetermében.
1898. XII. 15.	A baromfitenyésztésről és tojástermelésről	Kárpáthy Károly tanár	
1898. XII. 18.	Tűz és jégkár elleni biztosításról. A méhészet.	Csepreghy Endre igazgató Tóth János méhészeti vándortanár	Városháza nagytermében.
1898. XII. 20.	Földművelési módok és eszközök	Gyulay Károly	
1898. XII. 22.	Gyümölcsfatenyésztés	Kun István állami főkertész	
1899. I. 10.	A műtrágyák	Gyulay Károly	
1899. I. 12.	Háziipari óra, kosár és seprű kötés	Gyulay Károly	
1899. I. 17.	Káros rovarokról és az azok elleni védekezésről	Kárpáthy Károly	
1899. I. 19.	A vetésről	Gyulay Károly	
1899. I. 21.	A természeti tűneményekről A vetések ápolásáról	Csepreghy Endre Gyulay Károly	
1899. I. 22.	Méhészetről A vetések gondozásáról	Tóth János Gyulay Károly	

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
1899. I. 24.	Természeti tűnemények	Csepreghy Endre	
1899. I. 26.	Ipari óra, kosárfonás, seprűkötés	Gyulai Károly	
1899. I. 29.	A gazdák érdekét támogatni hivatott törvényekről A gyümölcsfák művelése	Csepreghy Endre Czapáry Albert városi főkertész	
1899. II. 1.	A peronoszpóráról	Kárpáthy Károly	
1899. II. 3.	Ipari óra		
1899. II. 6.	Ipari óra		
1899. II. 7.	A gazdák érdekét védő törvények Rétek és legelők állapotáról, mesterséges takarmány természetéről, zombolyai kazalkészítésről	Csepreghy Endre Gyulai Károly	
1899. II. 9.	Állattenyésztés fontossága, magállatok megválasztása	Gyulai Károly	
1899. II. 11.	Peronoszpóráról Méhészetről	Kárpáti Károly Tóth János	
1899. II. 20.	ipari óra		
1899. II. 21.	Az állattenyésztésről	Gyulai Károly	
1899. II. 23.	A gazdák érdekeit védő törvények	Csepreghy Endre	
1899. II. 25.	A baromfityénysztésről Állattenyésztésről	Kárpáthy Károly Gyulai Károly	

A téli gazdasági tanfolyamot az F. M. szervezte. Helye a t. k. zeneterme és a városháza nagyterme volt. Közönsége a gazdákból alakult, nők nem vettek részt. A tanfolyam végén könyveket osztottak. Az előadások idejét a sajtó közölte, azok nyilvánosak voltak.

1900. XII. 2.	Tűz és jégbiztosítás A burgonya művelésről	Csepreghy Endre Berger Károly	Jelen volt 100 fő
1900. XII. 9.	A gyümölcs nevelésről	Czapáry Albert	
1901. I. 6.	A gazdát érdeklő káros rovarokról A gyümölcsfa nevelésről	Kárpáti Károly Czapáry Albert	

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
1901. I. 10.	A filoxéráról	Wagner János tanár	

Az előadások „Téli népies előadások” sorozat keretében zajlottak az F. M. szervezésében. A résztvevők között kiosztottak 100 könyvet 507 füzetet az F. M. ajándéka-ként.

1904. IV. 3.	Megnyitó I. A magyar regényirodalom klasszikusai Költemények (A macska, Nem alszik Panka) Az ízlés hanyatlása	Dr. Szerelemhegyi Károly polgármester Szalay Gyula főgimn. tanár Móra Ferenc Dániel Mihály	Bevétel 4 előadásra, bérlet: 330 k jegy: 50,10 k.
1904. IV. 10.	A nőnevelésről A fájdalom érzéséről Részletek a magyar zene történetéből	Rettkesné—Stetti- na Róza Dr. Czobos Károly Haubner Károly— Sennyei József— ifj. Spolárich Lajos	Jegyekből: 55,50 k.
1904. IV. 17.	A napról Báró Eötvös József: A vár és a kunyhó Japán—orosz háború és Japánország	Mihálovits Alajos főgimn. tanár Szabó Ilonka Dr. Róth Zsigmond	Jegyekből: 31,50 k.
1904. IV. 24.	A gyermekek neveléséről Az embert fertőző néhány állati betegség Zárszó Vetített képek a baktéri- umokról	Csepreghy Endre a tanítóképző igazga- tója Dr. Knopp Kelemen állatorvos Szalay Gyula	Jegyekből: 18,— Felülfizetés: 4,20 k.

A népszerű Irodalmi Esték első ciklusa sikerrel zárult. Helye a főgimnázium torna-csarnokában volt. Időpontja: vasárnaponként 5—7 h-ig. Rendezőségi díj: 2 korona — jogosít az előadások látogatására. Belépődíj esténként 30 fillér, tanulóknak 20 fillér. A 4 előadásra bérlet 1 korona.

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
II. ciklus			
1904. XI. 6.	Petőfi — értekezés Mikszáth: Az ügyes-bajos paraszt	Dr. Kaczián Géza fővárosi író Mihálka Géza	
1904. XI. 20.	Az emberiség őskora — Kőkorszak Régi magyar „tánczene” Illusztráló zene — Haub- ner	Madarassy László, a Nemzeti. M. gya- kornoka Szalay Gyula	Eredeti tár- gyakkal szem- léltetett
1904. XI. 27.	A középkor vallási és tár- sadmái élete a közép- kori intézmények virág- zása korában. Zenei műsor.	Dr. Porst Kálmán főgimnáziumi tanár	
1904. XII. 4.	Uránia — Az éjféli nap országá 2. A modern asszony	Ifjúsági előadás Norvégjáról 100 vetített kép. Esti előadás	
III. ciklus			
1905. III. 12.	Az emberiség őskora — különös tekintettel a fém- korszakra, az ősember mű- velődési viszonyaira, s az emberiség elterjesztésére, 2. Erdélyi Zoltán: Végtár- gyalás, szavaltat Tanhäuser nyitány	Madarassy László Stross Olga Főgimn. zenekara	
1905. III. 19.	1. Bevonulási induló a Tanhäuserből 2. Veterán: Ferenc bá' élete és kora 3. Ábrányi Emil — Horváth Ákos: Mi a haza	Főgimn. tanulói Mihálovits Alajos Ifj. Mihálovits Alajos	Teltház
1905. III. 26.	1. Kelet-Ázsiáról különös tekintettel Mandzsuriára, Kínára, Japánra 2. Szavaltat — zongora kí- séréttel	Cholnoky Jenő kolozsvári egye- temi tanár	

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
IV. ciklus			
1905. XI. 12.	1. A szentírás és a tudomány 2. Alard — szimfónia	Sille István főgimnáziumi tanár	
1905. XI. 19.	1. Dancha: Resignatio — hegedű szóló 2. Kiskunfélegyházi nyelvjárás 3. Loewe: Ballada	Dongó Orbán	
1905. XI. 26.	1. Farkas Imre: Czinka Panna — szavalat 2. Móczár Andor: A kiskun lakodalmak 3. Tanhäuser nyitány	Mihálovits Alajos	A helység kicsinek bizonyult, 450 fő vett részt
1905. XII. 3.	1. Vilauxtemps: Ballada és Polonaise — hegedű szóló 2. Nápoly és környéke — útirajz 3. Dalok	Beck Dezső zenetanár Toldy Jenő lelkész	
1905. XII. 10.	Uránia — A Magas Tátra és környéke, 52 képpel A középeurópai nagyvárosok 59 képpel	Simonyi Jenő Halácsy Endre vers felolvasás: Szalay Gyula	A szövegek könyveket 10 fill.-ért árulták. 350 fő
V. ciklus			
1906. IV. 1.	A quattrocentón át a cinquecentóig: Michelangelo 2. Bízunk — költemény 3. Egy ember aki házasságban utazik — bohózat	Takács Andor tanárjelölt Fazekas Antal tanárjelölt Szalay Gyula	Beöthy Zsolt 150 reprodukciót adott szemléltetéshez

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
1906. IV. 5.	1. A keletázsiai világforgalom útvonala 2. A Balaton 3. Pompeji és a római élet	Uránia, 48 kép Uránia, 66 kép Uránia, 46 kép Felolvasta: Szalay Gyula tanár Vetített: Kerékyártó Árpád	gimnáziumban
1906. IV. 6.	A fenti ismételése a főgimnázium diákjainak		
1906. IV. 7.	A fenti ismételése a közs. polg. leányiskola és az elemi iskola növendékeinek		
1906. IV. 8.	Idegen hegyek között Tiroli és szlovén dalok	Dr. Szerelenhegyi Tivadarné saját felvételeit vetítette Dr. Vladár Józsefné	350 fő, a dalok a vetítés aláfestését szolgálták.
1906. IV. 22.	1. Henri Wieniawsky: Sowerier de Moscon — hegedű szóló 2. Klímatikus üdülőhelyek 3. Rákóczi zászlaja — melodráma	1. Peregi István 2. V. Kerékyártó Árpád főgimn. tanár 3. Rinóczy József és a főg. vegyeskara	
VI. ciklus			
1906. XI. 25.	1. Megnyitó 2. Népdalok — cimbalom 3. Kozmetikák — felolvasás 4. Monológ — vidám	1. Dr. Porst Kálmán főgimn. ig. 2. Tóth József ó-segédlelkész 3. Dr. Czobos Károly 4. Balázs G. Árpád	

Dátum	Téma	Előadó	Megjegyzés
1906. XII. 2.	1. Mendelsohn: Rondo Capriccioso — zongora 2. „Vegyten köréből” — felolv. 3. Dancha: Solode Concert Snike: Jönnek a cigányok (hegedű) zongora kísérettel 4. Wieniawsky: D moll verseny	1. Ipolyi Jolán 2. Pinkert Zsigmond tanár. Kísérleteket is bemutatott. 3. Ipolyi Lacika (5 éves) 4. Ipolyi István	Emelt hely- árak. Felnőtt jegy 40 fill. tanuló: 30 Telt ház!
1906. XII. 9.	1. „Idegen hegyek között” felolvasás (Tírol—Svájc) 2. Magyar és svájci dalok	Dr. Szerelemhegyi Tivadarné Dr. Vladár Józsefné	vetített képekkel
1906. XII. 16.	1. Greguss Ágoston: A helyes pár — szavalat 2. A jogbölcsezet és a szociológia — felolvasás 3. Magyar népdal egyveleg	1. Mihálovits Matild 2. Dr. Spolárich Lajos ügyvédjelölt 3. Holló Irénke	A ciklus végén meg- alakult a Közm. Egyesület
VII. ciklus			
1907. II. 24.	1. Megnyitó 2. Az elektromos kísérletek jelenségei — felolvasás 3. Rudnyánszky: Zsarnok	1. Kolossváry Mihály Ó-templomi plébános 2. Sztodolnik János a tanítóképző tanára 3. Mihálka Géza	2. Kísérletek, bemutatta a drótnélküli távirást és a röntgen sugarakat.
1907. III. 3.	Uránia I. Honfoglalás II. Tisza	1. 64 kép, Felolvasó Dr. Porst K. 2. 63 kép, Felolvasó Szalay Gy.	

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
1907. III. 10.	<p>1. Tompa Mihály: Az öreg szolga — szavaltat</p> <p>2. Vieuxtemps: Ballade et. Polonaise</p> <p>Ridley: Magyar ábránd</p> <p>3. A mezőgazdasági munkás viszonyok, felolvasás.</p> <p>4. Wieniawski: Legenda</p> <p>Hubay: Csárdajelenet</p>	<p>1. Váradai Ilonka</p> <p>2. ifj. Herédi Imre hegedűművész</p> <p>3. Dr. Hoffer József</p> <p>4. ifj. Herédi Imre — Sennyei József</p>	
1907. III. 17.	<p>1. Erdélyi Zoltán: Március 15. — szavaltat</p> <p>2. Magyar népdalok</p> <p>3. Egy készülő modern regényből felolvasás</p>	<p>1. Kárpáthy Margitka tanuló</p> <p>2. Almássy Ilonka</p> <p>3. Dániel Mihály</p>	
1907. III. 24.	Délnémet nagyvárosok Budapest	<p>Uránia, 62 kép</p> <p>Uránia, 58 kép</p>	
1907. IV. 7.	<p>1. Inezédy László: Nővérszavaltat</p> <p>2. A világvégéről — felolvasás</p> <p>3. Gabányi Miklós: Az öngyilkos — monológ</p> <p>4. Mozart: Larghetto a Clarinett quintettből</p> <p>Haydn: Rondo all'Ongharese</p>	<p>1. Borbélyi Ilonka</p> <p>2. Boleszni Antal</p> <p>3. Hendrik Ferenc</p> <p>4. Sennyei József tanár — Bártfai Gyula — Csola János</p>	
VIII. ciklus			
1907. XI. 10.	<p>1. Himnusz</p> <p>2. Megnyitó</p> <p>3. A miniszter előszobájában — egyfelv. dramollett</p> <p>4. Hazánk</p>	<p>1. Daloskör</p> <p>2, Dr. Porst Kálmán</p> <p>4. Daloskör</p>	A főgimnázium tornacsarnokában felavatták a K. E. színpadát.
1907. XI. 17.	<p>1. Farkas Imre: A vén Ambrus fia — elbeszélés</p> <p>2. A fenimizmus problémája — felolvasás</p> <p>3. Dalok — kísér Almási Miska bandája</p>	<p>1. Gáll Rózsika</p> <p>2. Sebőkéné, Jakubek Emma</p>	380 fő

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
1907. XI. 24.	<p>1. Régi magyar dalok — cimbalmon</p> <p>2. A világítás, a fény-sugarak keletkezése és természete — felolvasás</p> <p>3. Tarnay Alajos: Ugy-e Jani?</p> <p>4. Aranyvirág — operett "Varázskeringő" operett-részlet</p> <p>5. Sugon: Fésű dal — operett</p> <p>6. Göre Gáborból a Tapsnóta (félegyházi szöveggel)</p>	<p>1. Markgráf Vilmos</p> <p>2. Pinkert Zsigmond</p> <p>3. Holló Józsefné</p> <p>4. Szalay Gyuláné</p> <p>5. Holló Józsefné</p> <p>6. Holló Józsefné</p>	<p>2. Kísérletek</p> <p>5. Eyszrich Dóri és Szalay Margit szalagos fésűn kísérték.</p> <p>6. A félegyházi szöveget Szalay Gyula írta.</p>
1907. XII. 1.	<p>1. Erdős Reneé: Sphinx — szavalat</p> <p>2. A jövő problémái — felolvasás az energia kihasználásáról, a repülés élettani problémáiról</p> <p>3. Schubert: Impromtu</p>	<p>1. Rozner Janka</p> <p>2. Szabó István mérnök</p> <p>3. Leyrer Mátyás, a tanítóképző tanára.</p>	
1907. XII. 8.	<p>1. Erkel: Hunyadi László — nyitány</p> <p>2. „Dies Irae” — népies-elbeszélés</p> <p>3. Dalok</p> <p>4. Gaál Mózes: „Loco” humoros monológ</p>	<p>1. zongorán 6 kézre</p> <p>2. Felolvasta aszerző, Rády Lajos főjegyző</p> <p>3. Bartkó Etelka</p> <p>4. Rózsa Lajos</p>	

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
1907. XII. 15.	<p>1. Himnusz</p> <p>2. Megnyitó — a honfoglalás méltatása</p> <p>3. Árpád és a honfoglalás — felolvasás</p> <p>4. Garay János: Árpád a honalapító — szavalt</p> <p>5. Szózat</p>	<p>1. Daloskör — Haubner</p> <p>2. Kolossváry Mihály esperes plébános</p> <p>3. Dr. Porst Kálmán</p> <p>4. ifj. Mihálovits Alajos</p> <p>5. Daloskör — Haubner</p>	Árpád emlékének
1907. XII. 22.	A közös ügyek — felolvasás	Dr. Horváth Zoltán ügyvéd	Népkörben! 2 hetenként
1907. XII. 22.	Vallás és szocializmus	Csatári Gusztáv hittanár	Földművelők Ifj. Egyesületében
1908. I. 5.	A szegedi paprika termesztés	Szentannai Sámuel gazd. szaktanár	Földművelők Ifj. Egyesületében
1908. I. 19.	Kiskunfélegyháza alapítása és fejlődése Az országos gazdasági munkás és cselédpénztár	Fazekas József tanítójelölt Szentannai Sámuel	Földművelők Ifj. Egyesületében
1908. II. 2.	A társadalom hibáiról és rossz szokásairól	Dr. Hetessy Kálmán	Földművelők Ifj. Egyesületében + minden alkalommal műsor
1908. II. 9.		Szentannai Sámuel Czapári Albert kertész	Földművelők Ifj. Egyesületében + minden alkalommal műsor
1908. II. 16.	Tej kezelése, hamisításának felismerése	Pinkert Zsigmond tanár	Földművelők Ifj. Egyesületében + minden alkalommal műsor

Dátum ²	T é m a	Előadó	Megjegyzés
Tavaszi ciklus			
1908. III. 15.	1. Himnusz 2. Megnyitó beszéd 3. Tárogató játék 4. Ünnepi beszéd 5. Talpra magyar 6. Petőfi: Két ország ölelkezése — szavaltat 7. Szózat	1. Daloskör — Haubner 2. Kolossváry Mihály esperes 3. Domján Árpád alsódabasi főjegyző 4. Toldy Jenő 5. Daloskör 6. Dr. Porst Kálmán 7. Daloskör	A Közm. Egyesületben, közben szorúzzák a színpadon lévő Petőfi szobrot.
1908. III. 22.	1. Liszt: II. rapszódia — zongorán 2. Az aranyról — felolvasás 3. Brumer E. Simfónia	1. Dóczy Gizike 2. Mihálovits Alajos főgimn. tanár 3. Tan. képz. IV. o. tanulói	Közm. Egyesületben
1908. III. 29.	1. Széne de Ballett — zongorán 2. Az emlékező tehetség és csodái — felolvasás 3. Ina — Éji szállás Grandában c. dalműből 4. Népdal egyveleg	1. Baksay Gizike 2. Tóth József Ótemplomi segédlelkész 3. Daloskör 4. Daloskör	Közm. Egyesületben
1908. IV. 5.	1. Schmet — Dolf: Impromtu — zongora 2. Régészeti kirándulás Kiskunfélegyháza határába 3. Farkas Imre: Dal a porcelán babáról	1. ifj. Eyszrich György 2. Szalay Gyula 3. Holló Józsefné	Közm. Egyesületben. Zsúfoltság miatt a karzat beépítését javasolták, 400-al növelte volna a férőhelyet.
1908. IV. 5.	Nyúltenyésztésről	Szentannai Sámuel	Földműves Ifj. Egyesületben

Dátum	Téma	Előadó	Megjegyzés
1908. IV. 12.	1. Hazslinszky Gusztáv: Tavaszi dal-ének Abt Ferenc: Kakukk dal — ének 2. A gazdálkodás haszna és szépsége 3. Plowier: „Felsült sze- relmesek” I felv. vígj.	1. Német Mariska 2. Szentannai Sámuel	
1908. IV. 26.	1. Magyar szerenád — ének 2. A nőkérdésről — felol- vasás 3. Dalegyveleg	1. Haubner Károly 2. Boleszny Antal 3. A tanítóképző ta- nulói	
1908. IV. 26.	A növények életéről — elő- adás	Pinkert Zsigmond	Gazdaifjak részére
Őszi ciklus			
1908. XI. 15.	1. Megnyitó 2. Az alföldön kóborló cigánycsaládokról — felolvasás 3. Költemények 4. Jobbonszky Nelli nagykorúsítása 5. A kérő Magyar ángyó	1. Kolozsváry Mi- hály 2. Tömörkény István 3. Móra Ferenc 4. Sz. Szigetty Vilmos levéltáros 5. Kiss Lajos	Közművelődési Egyesületben
1908. XI. 22.	1. Coppée: A kovácsok sztrájkja 2. Összehasonlító élet- kortanulmány, kapeso- latban az emberi élet- kor meghosszabbításá- nak kérdéseivel 3. Weber: Bűvös vadász — jelenet	1. Dr. Bertesik Pál káplán 2. Dr. Láncai Vilmos orvos 3. Sennyei Bella— Sennyei József	
1908. XI. 29.	1. Heltai Jenő: A liften — monológ 2. Veterán (Móczár Andor hátrahagyott írataiból) — felolvasás 3. Dalok	1. Rózsa Milike 2. Mihálovits Alajos 3. Daloskör	

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
1908. XII. 6.	1. Eötvös József: Vár és kunyhó 2. A kenyér — felolvasás 3. Weber: Vadászkar	1. Mihálovits Istvánka 2. Dr. Hoffer József 3. Daloskör	
1908. XII. 13.	1. Nyitány a „Mignon” dalműből — zongorán 2. Franciaországi utazás tapasztalatai — felolvasás 3. Taylor: Barátságból — 1 felv. színjáték	1. Fener Szerén — Sennyei József 2. Sebőkné, Jakubek Emma polg. isk. tanár.	Zsúfoltság
1908. XII. 6.	A háziállatok takarmányozása a kiscgazdák viszonyaihoz mérve	Szentannai Sámuel	Gazdaifjak tanfolyama a tk. zenetermében.
1908. XII. 13.	1. Talajművelésről 2. A vérről és a légzésről + szavaltat és dalok	1. Szentannai Sámuel 2. Pinkert Zsigmond	80 fő közreműködött a t. k. ifjúsága.
1908. XII. 20.	1. Szántás, boronálás, hengerezés, 2. A „szocializmusról”	1. Szentannai Sámuel 2. Szabó Kálmán segédlelkész	80 fő közreműködő: t. k. ifj.
1909. I. 17.	A méhészetről, Sötét kezek — elbeszélés	Szentannai Sámuel Budavári László	80 fő közreműködő: t. k. ifj.
1909. I. 29.	Gyümölcsfa tenyésztésről	Szentannai Sámuel	Katonáknak minden szombaton.
1909. II. 21.	1. Szőlőművelés — előadás 2. Baromfitenyésztés 3. Jövőévi program megbeszélése 4. Az F. M. által ajánlókozott 100 kötetes könyvtárból könyv kiosztás	1. Eckert János — kecskeméti vincellérisk. tan. 2. Szentannai Sámuel	
1909. II. 28.	Burgonya termelésről	Szentannai Sámuel	Gazd. Ifj. Egyesületében

Dátum	Téma	Előadó	Megjegyzés
1909. III. 7.	A gyümölcsfák tavaszi gondozása	Szentannai Sámuel	Az előadások nyilvánosak.
1909. III. 9.	A villamosságról és villamos gépekről — előadás	Szondi János	Honvédség 40—50 fő, kísérletekkel
1909. III. 11.	Az égésről, robbanóanyagokról, puskapor történetéről	Pinkert Zsigmond	Honvédség 40—50 fő, kísérletekkel
1909. IV. 18.	1. Jesensky Dániel: Éji párba 2. A római világirodalom 3. Tóth Kálmán : Állat irodalom — satírikus költemény	1. Zólyomi Böske 2. Csokán Lajos tanár 3. Mihálka Géza	Közművelődési Egyesületben
1909. III. 27.	A növénytermelés alapismeretei	Szentannai Sámuel	honvédségnek

Őszi ciklus

1909. XI. 21.	Megnyitó 2. Kaland — magán jelenet 3. Kövig és Mosdy — esztétikai szabad előadás 4. Dalok	1. Porst Kálmán ügyvezető elnök 2. Bartkó Etelka (Bp-i vendég) 3. Dr. Katona János tk. ig. 4. Bartkó Etelka	Telt ház
1909. XII. 5.	1. Arany János: Jóka ördöge 2. A művelődés elterjesztésére szolgáló intézmények (főleg a helyi múzeum céljáról beszélt) 3. Ének	1. Szluka Ferenc 2. Dr. Szabó Kálmán 3. Gál Hermin — Haubner	
1909. XII. 12.	1. Zempléni P. Árpád: A narancs — szavalat 2. A nő a XIX. szd-i költészetünkben — felolvasás 3. Mayzes Miklós: Kuruc dalegyveleg	1. Somos Gizella 2. Dr. Sántha György főgimn. tanár 3. A tk. ifj. kórusa	A tornacsarnokban már nem férnek. Sürgeti a Közm. Palotát.

Dátum	Téma	Előadó	Megjegyzés
1909. XII. 19.	1. Ábrányi Emil: Van-e koldusnak hazája — szavalat 2. Léghajók és repülőgépek háborúban — felolvasás 3. Szakács és titkár — 1 felv. vígjáték	1. Kárpáti Margit 2. Memlaur Károly nyugd- honv. ezredes	

Tavaszi ciklus

1911. III. 19.	1. Himnusz 2. Elnöki megnyitó 3. Endrődi S.: Petőfi — Szózat 4. Ünnepi beszéd 5. Petőfi: Csatadal	1. Daloskör 2. Dr. Forst Kálmán 3. Mihálka Géza — Daloskör 4. Sztankó Albert 5. Daloskör	III. 15. emlékére
1911. IV. 2.	1. Gabányi: Baleset 2. A nevelés legújabb iránya 3. Ének	1. Szabó Irén — Szabó Kornél 2. Dongó Orbán tanár 3. Főgimn. vegyeskara	
1911. IV. 9.	1. Ady Endre — felolvasás — 2. Molnár Ferenc: Gitt egylet	1. Dr. Sántha György főgimn. tanár	
1911. IV. 23.	1. Szórakozott kisaszszony — víg monológ 2. A repülés története, léghajók — felolvasás	1. Krébecz Ida 2. Boleszny Antal	Saját készítésű ábrákkal, modellekkel, szemléltet.
1911. VII. 16.			Munkás Ott-honban köz-művelődési előadás

Őszi ciklus

1911. XI. 12.	1. Himnusz 2. Megnyitó 3. Petőfi Egerben — 4. Zenei összeállítás, felolvasás	Daloskör Dr. Forst Kálmán Dr. Katona János, és a tk. zenekara	
---------------	---	---	--

Dátum	Téma	Előadó	Megjegyzés
1911. XI. 19.	<p>1. Ének összeállítás</p> <p>2. Utazás jóbarátaink és ellenségeink országában — felolv. a baktériumokról.</p> <p>3. Ábrányi: . . . ? Vígmonológ</p>	<p>1. Főg. vegyes és férfi kara</p> <p>2. Dr. Láncezi Vilmos orvos</p> <p>3. Schwirgshakl Hugó szentesi tanár</p>	
1911. XI. 26.	<p>1. Traviata: Polonais — zongora</p> <p>2. A repülésről — felolvasás</p> <p>3. Az orr-monológ</p>	<p>1. Füredi Erzsébet</p> <p>2. Boleszny Antal főgimn. tanár</p> <p>3. Kárpáti Károly</p>	
1911. XII. 3.	<p>1. Gaal Ferenc: Dalbokréta</p> <p>2. Pénz — felolvasás a tőkérről, vámról, kereskedelemről</p> <p>3. Két süket — vígjáték</p>	<p>1. Daloskör — Haubner</p> <p>2. Kurucz Béla főgimn. tanár</p>	
1911. XII. 10.	<p>1. A nyelv eredete — felolvasás</p> <p>2. Közm. Egyesület közgyűlése</p> <p>Tavaszi ciklus</p>	<p>1. Dongó Orbán</p>	
1912. III. 24.	<p>1. Megnyitó</p> <p>2. Schubert: Rosamunda — nyitány</p> <p>3. Keresztény világfelfogás a történelemben — felolvasás</p> <p>4. Dalok</p>	<p>1. Jenovay Dezső KE. elnöke</p> <p>2. Fodor József főg. tanár és Eyszrich György VIII. o. t.</p> <p>3. Szőke József szentesi főgimn. tanár</p> <p>4. Főgimn. ének-kara</p>	
1912. IV. 14.	<p>1. Ének — románc</p> <p>2. Heidelberg — felolvasás</p> <p>3. Vígjáték</p>	<p>1. Sztricha Mariska</p> <p>2. Illyés Kálmán ref. lelkész</p>	

Dátum	Téma	Előadó	Megjegyzés
1912. IV. 21.	1. Székely: Szigetvári emlék — zongorán 2. Minő szerepe van a családi nevelésnek az iskola nevelő munkájában — felolvasás 3. Dalok	1. Armandola Vladimírné 2. Gaál Mózes 3. A tanítóképző énekkara	
Őszi ciklus			
1912. XI. 17.	1. Elnöki megnyitó 2. Czerny: Grandes Fantaises — zongorán 6 kézre 3. Az egyetem kapujáig — pedagógiai szabad előadás 4. Dohnányi—Kun: népdalok	1. Jenavoy Dezső elnök 3. Gaál Mózes bp-i tanári kör elnöke, X. ker. főgimn. ig. 4. Constantium III. és IV. évf. énekkara	
1912. XI. 25.	1. Levél ária — „Rip rip”ből, Aranyhajú királylány „Tüskerózsából” 2. A világszabadság első magyar költője Bacsányi János—felolvasás 3. Haydn op. 33. — vonós négyes	1. Kerébecz Ida 2. Dávid László főgimn. tanár 3. Fodor József főgimn. tanár vezetésével	Telt ház
1912. XII. 1.	1. Gabányi: Finom lakodalom — monológ 2. „Tejgazdasági tanulmányúton”: Tejszövetkezetek keletkezése nálunk, de Laval fölöző-gépek, külföldi tejszövetkezetek, vaj a világpiacon — felolvasás 3. Magyar népdalegyveleg	1. Bense Vilma 2. Czeglédi Tivadar gazd. isk. igazgató 3. Főgimn. énekkara	Telt ház

Dátum.	Téma	Előadta	Medjedyzés
1912. XII. 8.	1. Magyar mű és népdalok 2. Az alföldi városok hatása a magyar nemzet kultúrfejlődésére — szabad előadás 3. Mozart: Trio Largetto	1. ifj. Kőrössy Gyula, zongorán kísért Haubner K. 2. Dr. Czettler Jenő miniszteri titkár 3. Jakó Dezső zongorán, Gyémánt Miklós hegedűn, Fodor József gordonkán.	
1912. XII. 15.	1. „Rigoletto Concert — Paraphrase Liszt” 2. A háborús Balkán — szabad előadás 3. Aranylakodalom — színdarab	1. Füredi Rezsinkó 2. Dr. Koritzánszky Ottó	

A Gazdasszonyok Egyesületében Pinkert Zsigmond a tanítóképző tanára 1913. I. 15-től sorozatos előadást tartott háztartási és gazdasági ismeretekből 6 héten keresztül. Az előadások nyilvánosak voltak.

1913. III. 9.	Okszerű és minden ágazatú talajművelés — szabad előadás		Ingyenes, a főg. torna-csarnokában, a gazdaközön-ség részére
1913. III. 11.	1. Gazdatársadalmi szervezkedések, gazdakörök állattenyésztése 2. A rovarok elleni védekezés 3. Állatbiztosításról	1. Serfőző Géza 2. Jobbonovszky József 3. Erdős Rezső	P. P. S. Kk. vm. Gazdasági Egyesülete szervezésében nyilvános előadás a kisvárosházán „Gazdanap”
1913. VI. 1.	Gazdasági szakelőadás	Czeglédi Tivadar gazd. szakisk. ig.	Szt. János téri leányisk.

Dátum	Téma	Előadó	Megjegyzés
1913. XI. 23.	A szocializmus — szabad előadás	dr. Lőwy Ödön Kecskemét	A félegyházi szakszervezetek közös kultúrterjesztő bizottsága szervezte a a Népkör helységében.
		Zigány Zoltán bp-i polg. isk. igazgató Jászi Oszkár egyet. magántanár	A félegyházi szakszervezetek közös kultúrterjesztő bizottsága szervezte a Népkör helységében.

Őszi ciklus

1913. XI. 30.	1. Megnyitó 2. Az egyetem kapujáig — pedagógiai szabad előadás 3. Abt. F. Alkonyatkor	1. Jenovai Dezső elnök 2. Gaál Mózes 3. Constantium énekkara	A tavaszi elmaradt
1913. XII. 14.	1. Bellény: Rómeó és Júlia, nyitány — zongorán 4 kézre 2. „Magaslesen” az oroszán vadász naplójából — felolvasás 3. Pogátsnigg Guidó: „csak magyarok legyünk”.	1. A tanítóképző növendékei 2. Dr. Katona János igazgató 3. Tk. énekkara	
1914. I. 25.	1. A munkásgimnáziumok hivatása	1. Dr. Máté Lajos Bp. főgimn. tanár	Munkás Otthon oktatási bizottsága szervezte a főgimn. tornacsarnokában.

Dátum	T é m a	Előadó	Megjegyzés
1914. III. 8.	<p>1. A gyümölcs feldolgozásának és értékesítésének különböző módjai</p> <p>2. A növények nemesítése</p>	<p>1. Stegmüller Mária</p> <p>2. Czeglédi Tivadar igazgató</p>	Gazdasszonyok Egyesületében, nyilvános

1915. december 31-ig tartó időszakban ismeretterjesztő előadás megtartásáról nem tudunk.

A Duna melléki ellenforradalom

ROMSICS IGNÁC

I. AZ ELLENFORRADALOM OKAI

Közvetett oka: a térség osztály-erőviszonyai május végén, június elején

A modern háború igényeire felkészületlen és belső problémákkal terhes Magyarország életében az I. világháború súlyos zavarokat okozott. A mezőgazdasági termelés a háború utolsó két esztendejében a békeévek 50—60%-ára süllyedt, csökkent a szén- és vastermelés. A fogyasztási iparágak helyzete ennél is súlyosabb volt. 1918-ra nemcsak a hátország elégséges élelmezése és ruházása vált lehetetlenné, hanem a frontokon harcoló katonaságé sem érte el a kívánt szintet.¹ Az Osztrák—Magyar Monarchia széttörése, a nemzetiségi területek leválása mind az ipar, mind a mezőgazdaság és a közélettel szembevonatkozásában katasztrofálissá nagyította azokat a háború kiváltotta bajokat,² amelyeken elsősorban az októberi forradalomnak kellett úrrá lenni. A polgári demokratikus koalíciós kormányzat külpolitikai törekvései azonban hamarosan csődöt mondtak. Rövid néhány hónap alatt bebizonyosodott, hogy az antant hatalmak Magyarországhoz való viszonyát a forradalmi hullám meggátolásának a vágya, s a háború alatt kötött titkos szerződések realizálására való törekvés irányítja.³ A külpolitikai lehetőségek időnkénti felcsillanása nem változtatott azon a tényen, hogy a kormány semmiféle gazdasági támogatást nem kapott a nagyhatalmaktól, sőt a gazdasági blokád mindvégig érvényben maradt.⁴ Ilyen nemzetközi konstellációban a polgári demokratikus forradalom nem tudott, nem tudhatott úrrá lenni a gazdasági nehézségeken, s az ebből fakadó szociális problémákon, amelyek végsősoron — kiegészülve a március 20—21-i külpolitikai csóddal — a Berinkey-kormányt lemondásra kényszerítették.

A polgári demokratikus rendszert követő Magyar Tanácsköztársaságnak

1 BEREND T. Iván—RÁNKI György: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 329 p. 105. old.

2 Számszerű elemzését lásd a Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyvében. A Tanácsok Országos Gyűlésének (továbbiakban: TOGY) (1919. június 14. 1919. június 23.) Naplója. Bp. 1919. az Athenaeum R. T. Könyvnyomdája. 272 p. 55., 173. és 175. old. Vö. GALÁNTAI József: Magyarország az első világháborúban. Bp. 1974, Akadémiai Kiadó. 452. p. 390—392. old.

3 L. NAGY Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. Bp. 1965, Kossuth Könyvkiadó. 309 p. 16—48. old.

4 U. o. 58. old.

a szocializmus megvalósítására tett kísérlete mellett mindenekelőtt ezeken a pillanatnyi szociális problémákon kellett úrrá lenni. A Forradalmi Kormányzótanács ennek érdekében radikálisan megváltoztatta az ország külpolitikai orientációját,⁵ és gyökeresen új gazdaságpolitikát dolgozott ki. Államosították az ipari, bányászati és kereskedelmi üzemeket, s a nagybirtok kisajátításával a magyar mezőgazdaságot is új alapokra helyezték.⁶ A bajok pillanatnyi kezeléseként jelentős béromeléseket vezettek be.⁷ Ezek az intézkedések átmenetileg javították az agrár és ipari munkásság életkörülményein, az adott viszonyok között azonban csak tüneti kezelésnek bizonyultak. A forradalom gyors nemzetközi terjedéséhez fűződő remények sem váltak valóra, s hamarosan az is világossá vált, hogy az adott helyzetben Szovjet-Oroszországnak nincs lehetősége katonai segítséget nyújtani.⁸ A Tanácsköztársaság ugyanarra a békekonzferenciára utaltatott, amely a polgári demokratikus rendszert megbuktatta. Bár a Tanácsköztársaság felszámolásának eszközeit illetően eltérések voltak az angolszász politikusok és a francia katonai vezetés között,⁹ realpolitikuskok előtt nem volt kétséges, hogy az az antant, amely a polgári demokratikus kormányzatot lemondásra kényszerítette, a Forradalmi Kormányzótanácshoz sem lesz kíméletesebb. Céljuk érdekében mindvégig érvényben tartották a gazdasági blokádot¹⁰ (az átengedett olasz és osztrák szállítmányok jelentéktelenek voltak az ország ellátatlanságához képest¹¹), s április közepén hallgatólagosan megengedték a francia kezdeményezésű román intervenciót.¹² Ilyen körülmények között a gazdasági nehézségek tovább fokozódtak. Varga Jenő a Tanácsok Országos Gyűlésén bizonyította, hogy egyes szakágakban a termelékenység nemcsak a békeévekhez képest „borzasztó rossz”, hanem a polgári demokratikus kormányok eredménytelenségeihez képest is csökkenés mutatkozik.¹³ A mezőgazdaság alapvető feladata: a közélémezés, továbbra

5 Az új külpolitikai koncepció fegyveres szövetséget ajánlott fel Szovjet-Oroszország proletárjainak és fegyveres szövetségbe hívta „Csehország, Románia, Szerbia és Horvátország munkásait és földműveseit”. (Lásd a „Mindenkire” című kiáltványt. Közli: A Magyar Munkásmozgalmak Történetének Válogatott Dokumentumai (továbbiakban: MMTVD) című válogatás 6/A kötete. Bp. 1959, Kossuth Könyvkiadó. A kötetet összeáll. Gábor Sándorné, Hajdú Tibor, Szabó Gizella. 745 p. 3—4. old.)

6 Az ipari, bányászati és kereskedelmi üzemek államosításáról szóló IX. számú rendeletet közli: MMTVD 6/A. 37. old., a közép- és nagybirtok szocializálását megparancsoló XXXVIII. számú rendeletet lásd: u. o. 114. old.

7 HAJDÚ Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969, Kossuth Könyvkiadó. 461 p. 387—392. old.

8 Szovjet-Oroszország súlyos katonai helyzetére lásd a Forradalmi Katonai Tanács beszámolóját. Lényegét közli: A magyarországi forradalmak krónikája 1918—1919 című válogatás. Bp. 1969, Kossuth Könyvkiadó. Közreadja: Hetés Tibor. 376 p. 291—292. old.

9 L. NAGY, 1965, 84—85. old.

10 U. o. 137. old.: „A Tanácsköztársaság gazdasági elszigetelése olyan eszköz volt a proletárdiktatúra megdöntésére törekvő nagyhatalmak kezében, amelyet mindvégig következetesen alkalmaztak.”

11 GÁBOR Sándorné: Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969, Akadémiai Kiadó. 301 p. 214. old.

12 L. NAGY, 1965, 116—121. old.

13 TOGY. 30. old.

is probléma maradt, sőt minél távolabb került az ország 1918 nyarától, annál súlyosabbá vált.¹⁴

Alapvetően az ország gazdaságának átstrukturálása és új alapokra helyezése, másodsorban a fokozódó gazdasági nehézségek s az ebből adódó élelmiszer- és áruhiány, a vásárlóerővel alig bíró „fehér pénz” miatt, s végül néhány közismerten elhibázott intézkedés következtében a Kormányzótanács tömegbázisa márciushoz képest május végére, június elejére leszűkült.

Az úri kis- és középbirtokosok, a katolikus papok, a katonatisztek, valamint a közigazgatási és karhatalmi apparátus emberei közül 1919 elejére kialakult csekély számú és erejű ellenforradalmi csoportok mellé, melyek a proletárdiktatúrát természetesen még hevesebben támadták, mint a polgári demokráciát, a városi és falusi középrétegek újabb és újabb csoportjai sorakoztak. A pénzintézetek és kereskedelmi üzletek szocializálása vagy zár alá vétele, az üzemek szocializálási határának esetenkénti túllépése, a kisiparosság szerszámainak helyenkénti köztulajdonba vétele sértette a városi középrétegek tulajdonosi érdekeit, és ahol túlkapásokra nem is került sor — megingatta biztonságérzetüket. Ahogy változott gazdasági helyzetük, ahogy romlottak életviszonyaik, kezdeti lojalitásuk úgy alakult át passzivitássá, helyenként antipátiává. Egyik csoportjukat, a kereskedőket, a Pest megyei direktórium közgazdasági osztályának vezetője június 11-én már így jellemezte: „A kereskedők ma mint a közellátás szervei szerepelnek, de nem tudnak beilleszkedni a proletárdiktatúrába. Egyik lábukkal a proletárruralom, a kollektívizmus szolgálatában állanak, a másik lábukkal azonban még mindig kereskedők akarnak lenni, tovább akarják folytatni az átkozott kereskedői politikát. Úgyszólván mindenütt kétlelkű, kétéletű emberek vannak”. A kisiparosság politikai mentalitásáról a Belügyi Népbiztosság egyik politikai nyomozójának a véleményét idézzük: „... a kisiparosság... a mostani állapotoktól idegenkedik, de nézetének nyíltan nem mer kifejezést adni, habár ez határozottan meglátszik viselkedésén.” Az értelmiség egyes csoportjainak — az általános bajok mellett — a világorradalom „késése” okozott csalódást.¹⁵

¹⁴ HAJDÚ, 1969, 394. old.

¹⁵ Az osztály-erőviszonyok módosulásáról, azon belül a városi kispolgárság megváltozott hangulatáról tömör összefoglalást ad HAJDÚ Tibor: Az 1918-as októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság története kutatásának újabb eredményei című referátumában. (= A Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Nemzetközi Tudományos Ülésszak. Bp. 1969. március 17—19.) Szerk. Gábor Sándorné és Muci Ferenc. Bp. 1970. Akadémiai Kiadó. 501. p. 19—35. old. Ezenkívül még lásd JÁSZI Oszkár: Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Bécs. 1920, Bécsi Magyar Kiadó. 168 p. 124. old. és HAJDÚ, 1969, 234. old.

A kisiparosok szerszámainak köztulajdonba vételét az eddigi munkák nem igen dokumentálták. A Duna—Tisza közén — több jel erre mutat — gyakori jelenség volt. Lásd pl.: Pest megyei Levéltár (továbbiakban: PmL)

A Kormányzótanács kényszerűségből viszonylag toleráns politikát folytatott a birtokos parasztsággal. A kis-, közép- és gazdagparasztság (noha — különösen a középső és felső rétegük — potenciálisan kezdettől az ellenforradalom legszámottevőbb bázisa volt) az első hetekben élvezte is a helyzetéből fakadó előnyöket. Batyuzásból, vidékre utazott felvásárlókkal kötött csereüzletekből jelentős hasznot húztak. Május elejétől azonban a parasztság vásárlóképes rétegei egyre ritkábban kaptak iparcikket mezőgazdasági termékeikért, s a megbízhatónak hitt „kékpénz” is eltűnt a forgalomból.¹⁶ Május végén, június elején az árutermelő parasztság már nem nagyon kereskedett.

A „fehér pénz” elfogadása helyett — ha raktározásra nem nyílt lehetősége — elpusztította terményeit.¹⁷ A készletekkel rendelkező Duna—Tisza közí birtokos parasztság kedvezőtlen politikai állásfoglalás-változtatásának a fenti, általános tényezők mellett az is oka volt, hogy az ország minden megyéjére érvényes élelmiszer- és állatbegyűjtés¹⁸ mellett a déli demarkációs vonal mentén és a tiszai fronton állomásozó katonaság utánpótlását is biztosítani kényszerült. A „Déli Hadsereg Főparancsnoksága” már március végén vágóállatokat és élelmiszereket kért a kiskunhalasi direktóriumtól.¹⁹ Április 2-án pedig a Duna—Tisza közén állomásozó alakulatok parancsnoka jelentette be, hogy csapatait Pest—Pilis—Solt—Kiskun Vármegye középső és déli része köteles élelmezni.²⁰ A katonaság hivatalos bevásárlóinak élelmiszer-, ló- és szarvasmarha-begyűjtése, kocsik igénybevétele végigkísérte a 133 napot. Bár ezek formálisan nem rekvirálások voltak, ténylegesen mégis a háborús évekre emlékeztették a birtokos parasztságot, mert

PPSKk Vm. Alisp. ir. TAGYOB. abonyi j. 21. old., uo. Kiskunfélegyháza. 3. old. és *Félegyházi Proletár.* 1919. ápr. 27. 1. évf. 7. sz. 3. old.

A Pest megyei Direktórium közigazgatási osztályvezetőjének megállapítására lásd MSZMP K. B. Párttörténeti Intézetének Archívuma (továbbiakban: PIA) 600. f. 3/19 6. e.; vö. a kecskeméti kereskedők május 30-i és június 16-i panaszai: Bács-Kiskun megyei Levéltár (továbbiakban: B-KmL) Kecskemét, Kormányzótanácsai biztos ir. 761/1919. sz. és uo. 902/1919. sz. A kisiparosokat jellemző jelentést közli Kalocsa és Vidéke. 1918—1919. Forrásgyűjtemény. Szerk. Benke Ferenc—Berta Somogyi László—Németh Gábor. Kalocsa. Kiad. a Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága. 239. p. 182. old.

¹⁶ HAJDÚ, 1969, 373—374. és 385—386. old.

¹⁷ Dunántúlra lásd L. NAGY Zeuzsa: Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon 1919. Bp. 1961. Kossuth Könyvkiadó. 202 p. 117. és 122—123. old.; Duna—Tisza körére: *Kiskőrös és Járása.* 1919. máj. 18. 13. évf. 20. sz. (számozatlan) „Hírek” rovatban, *Félegyházi Proletár.* 1919. ápr. 21. 1. évf. 7. sz. 2. old. és *Halasi Vörös Újság.* 1919. ápr. 22. 1. évf. 4. sz. 2. old.

¹⁸ Duna—Tisza közí meglétére lásd: Gera Sándor: A Magyar Tanácsköztársaság népjóléti és művelődési tevékenysége Kecskeméten. = *Proletártavas* 1919. Szerk. Bognár Lajos és Bodor Jenő. Kecskemét. 1969, 323 p. 128. old., *Halasi Vörös Újság.* 1919. ápr. 26. 1. évf. 5. sz. 3. old. és *Félegyházi Proletár.* 1919. máj. 22. 1. évf. 4. sz. 3. old.

¹⁹ B—KmL. Kiskunhalas. Direktórium ir. 40/1919. sz.

²⁰ B—KmL. Magyar Tanácsköztársaság plakátjai. I. köt. „Eltársak! A Duna—Tisza közötti...” 1919. ápr. 2. (Fehér alapon fekete betűs szöveg.) Közli: *Halasi Vörös Újság.* 1919. ápr. 12. 1. évf. 3. sz. 1. old.

a hadsereg bevásárlói általában „fehér pénz”-zel fizettek.²¹ Súlyosbította a helyzetet, hogy a frontok hátsó vonalaiba vont vagy pihenőbe küldött csapatok esetenként jogtalanul és ellenszolgáltatások nélkül is rekviráltak.²² (A megyei direktórium mindvégig egyik legsürgősebb feladatának tartotta az önkényes begyűjtések megszüntetését.²³)

Fentieknél fontosabb, hogy június elejére a proletárdiktatúra tulajdonképeni osztálybázisának politikai arculata is megváltozott. Nemcsak a falu alsó rétegeiben csökkent a lelkesedés, s kezdődött meg az a folyamat, amelyet a falu hagyományos tekintélyuralmi viszonyaiba való visszasüllyedésnek nevezhetünk²⁴, hanem a városi ipari munkásság és agrárproletariátus egysége is megbomlott. A szociáldemokraták és kommunisták összecsapása nemcsak a legfelsőbb szinteken zajlott le. A belső nehézségek fokozódásával párhuzamosan az agrárvidékek kisipari szociáldemokrata munkásságának és vezetőségének, ill. az odaérkezett politikai megbízottaknak és a helyi kommunisták csoportjainak az ellentétei is elmélyültek. Május végén, június elején a Tanácsköztársaság központi szerveihez sorozatban futottak be olyan jelentések és íródtak olyan újságcikkek, amelyek — szemben az áprilisi beszámolókkal — már nem egy-egy polgári és kispolgári réteg antipátiájáról, „kétlelkűségéről”, hanem az agrár és ipari munkásság — szóhasználatukban: lakosság — erősebb-gyengébb fokú közömbösségéről, helyenként lázongásáról számoltak be. Kiskunhalason „... a helyzet nagyon két színű, it a hangulat nagyon rá mutat ara, hogy a lakosság legnagyobb része a proletár diktatura ellen van” — jelentette május végén Virág János politikai nyomozó.²⁵ A Félegyházi Proletár (Kiskunfélegyháza) június 20-i számának egyik cikkírója a helyi munkásság mentalitását ostromozva megállapította, hogy a „nemzetközi szocializmus vérvörös lobogója alatt csak 30—40 ember halad, azok is nagyrészt vezető emberek.” A továbbiakban azt írja, hogy míg a templomokban és körmenetekben „ezren és ezren jelennek meg”, „addig az előre meghirdetett népgyűlésen alig jelenik meg 150—200 ember; a megjelent emberek nagy része

21 B—KmL. Kalocsa. Főszb. ir. 2477/1919. és uo. Kig. ir. 2313/1919. ;PmL. PPSKk Vm. Alisp. ir. TAGYOB-Nagykörös. 5. old.; *Félegyházi Proletár*. 1919. ápr. 13. 1. évf. 2. sz. 3—4. old. és uo. 1919. máj. 22. 1. évf. 4. sz. 2. old.

22 Ilyen jelentésekre és híradásokra lásd: PmL. PPSKk Vm. Dir. el. ir. 311. old., *Hadtörténeti Intézet Levéltára*. (továbbiakban: HIL). MT. 131/5. 1919. máj. 20. 98—99. lt-j. PIA. 603. f. 1/153. 6. e. 2—3. old.—PmL. PPSKk Vm. Alisp. ir. TAGYOB. Nagykörös. 5. old., B—KmL. MT. plakátjai. 1919. ápr. 5., „Tudomásomra jutott...” (Kék színű alapon fekete betűs szöveg.). *Halasi Vörös Újság*. 1919. ápr. 2. 1. évf. 14. sz. 2. old., *Halasi Munkás*. 1919. jún. 7. 1. évf. 11. sz. 1. old., B—KmL. Kiskunhalas. Munkástanács jkv-e. 1919. jún. 21. 70. old., uo. 1919. máj. 17. 43. old., *Félegyházi Proletár*. 1919. máj. 18. 1. évf. sz. n. 2. old., végül TOGY. 192. old.

23 Vörös hadügyi felelős megállapítása: PmL. PPSKk Vm. Munkástanácsa Intéző Bizottságának május 10-i jkv-e. 81. old. és Joanovits távirata: B—KmL. Kalocsa. Kig. ir. 2195/1919.

24 JÁSZI. 130—131. és HAJDÚ. 1970. 30—31. old.

25 B—KmL. Kecskemét, Kormányzótanácsi biztos ir. 836/1919. sz.

is teljesen hidegen hallgatja az előadó fejtegetéseit.”²⁶ A június 21-i szám közölte Totovich György budapesti politikai megbízott levelét, amelyben Totovich kifejti, hogy mindenben osztja az idézett cikkíró álláspontját.²⁷ Június 19-én az addig baloldali szociáldemokratának ismert Farsang Pétertől²⁸ közölt a lap egy olyan cikket, amelyben a proletárdiktatúra célkitűzéseivel, terveivel szemben Farsang a szakszervezetek józanságára, komolyságára apellált.²⁹ Azokra a szakszervezeti csoportokra, amelyeket Iványi Sándor kormányzótanácsi megbízott ugyanebben az időben a Direktórium elleni lázításért megfenyegetett.³⁰ Nagykőrösön, de különösen Kecskeméten és Cegléden az 1918 nyarat idéző élelmiszerhiány okozott a korábbiakhoz hasonló, de ezúttal a direktóriumok ellen irányuló szociális elégedetlenkedést. Kecskeméten előbb a volt városháza őrségét támadta meg „több ezer főnyi” tüntető, majd — másnap — kb. ötezren az élelmezési hivatalt ostromolták meg.³¹ A szegedi ellenforradalmi kormány hírszerzői által május végétől nyomon követett szociális elégedetlenkedés Cegléden június 18—19-én robbant ki. „Felizgatott, félrevezetett asszonyok lármázva, lázadozva követelték az ennivalót és lehetetlen vádakot emeltek a munkástanács intéző bizottsága ellen.” — írta a Népakarat tudósítója. Az intéző bizottság tagjainak lakását megtámadó tüntetőket Vágó Béla, ill. a város katonai parancsnokává kinevezett Gábor Mózes fékezték meg — katonasággal és statáriális intézkedésekkel.³² A nagykőrösi mozgalom kevésbé volt veszélyes, Hajdú János párttitkárnak békés eszközökkel sikerült a június közepi elégedetlenkedőket leszerelni.³³

A kisipari munkásság politikai arculatának megváltozása kifejeződött abban is, hogy a volt szociáldemokrata vezetők közül többen megpróbálták lemondani pozíciójukról. Sajber Károly a januári Munkástanács elnöke (Kiskunfélegyháza) június elején direktórium tagyagáról³⁴, június közepén pártvezetői tiszteről akart lemondani.³⁵ A kiskunhalasi szociáldemokraták vezetője, Hibó Sándor már május végén lemondott direktórium tagyagá-

26. *Félegyházi Proletár*. 1919. jún. 20. 1. évf. 45. sz. 1. old.

27 U. o. 1919. jún. 21. 1. évf. 46. sz. 2. old.

28 Minősítésének okaira lásd: Rácz János: Kiskunfélegyháza 1917—1919-ben. = *Proletártavas* 1919. i. m. 26. old.

29 *Félegyházi Proletár*. 1919. jún. 19. 1. évf. 44. sz. 2. old.

30 B—KmL. Kiskunfélegyháza. Direktórium ir. 533/D. 1919. sz. (370. old.)

31 B—KmL. Kecskemét. Kormányzótanácsi biztos ir. 682/1919. sz.

32 A szegedi hírszerzők beszámolóira lásd HIL. Szegedi HM. 5. a. oszt. 74/1919. és 566/1919. sz. (761. cs.) A június 18—19-i lázongásról és Vágó, valamint Gábor intézkedéseiről a Népakarat június 19-i (I. évf. 36. sz.) és június 22-i (I. évf. 37. sz.) számai számolnak be.

33 *Nagykőrösi Néptársaság*. 1919. június 22. (I. évf. 70. sz.)

34 *Félegyházi Proletár*. 1919. jún. 7. 1. évf. 35. sz. 1. old.

35 RÁ CZ, 37. old.

Ahhoz azonban, hogy egyidőben és a térség egészében vagy jelentős részén ellenforradalom bontakozzék ki, a fentiekén kívül olyan, közvetlen okokra is szükség volt, amelyek a lakosság jelentékeny részét egyszerre érintik és hozzák mozgásba. A felkelés megkezdéséhez szükséges utolsó tényezőt a Forradalmi Kormányzótanács CIX. sz. rendelete és Hamburger Jenőnek a Tanácsok Országos Gyűlésén elmondott beszéde szolgáltatták.

Közvetlen okai: a forradalmi Kormányzótanács CIX. számú rendelete és Hamburger beszéde

Jóllehet a polgár- és munkásrétegek közötti életszínvonalbeli különbségek nivellálására törekvő szociálpolitika április—májusban hozott némi eredményeket, az ország közellátási problémáit — jelentős részben az antant hatalmak magatartása miatt — a Forradalmi Kormányzótanácsnak sem sikerült máról holnapra maradéktalanul megoldani. Az aratást megelőző hetekre az ellátatlanok száma ismét — mint 1918 nyarán — politikailag veszélyes szintre szökkent. Ennél is tragikusabb volt, hogy a Tanácsköztársaság közéletmezési perspektívái sem voltak sokkal kedvezőbbek. A már 1918-ban is igen alacsony vetésterület a román megszállás miatt tovább csökkent, s a bevetett szántók várható terméshozama is alacsony-
nak mutatkozott.⁷² Az is behizonyosodott, hogy a birtokos parasztság nem fogja a munkásság által is megfizethető áron eladni terményeit, hanem megpróbálja feketepiacon értékesíteni, s ha már ennek sem lesz lehetősége, elrejti vagy megeteti az állataival.⁷³ Hamburger Jenő, a földművelésügyi népbiztosok egyike mindezt tudta, és ennek szellemében tartotta meg referátumát június 17-én, a Tanácsok Országos Gyűlésén. Körvonalazva a közéletmezés jövő évi kilátásait — precíz számításokkal bizonyítva — Hamburger bejelentette, hogy ha a birtokos parasztság összes termésfeleslege az ország rendelkezésére fog állni, évi 72 kg gabonánál akkor sem jut több egy személyre.⁷⁴ Ez a bejelentés, ill. ennek várható megvalósulása Magyarország minden társadalmi rétegét negatív módon érintette. A 72 kg-os gabonakvóta nemcsak a városi középrétegek életszínvonal-csökkenését tartósította volna, hanem az ipari munkásságét is, mert a magyarországi proletariátus évi gabonafogyasztása az I. világháború előtt 125 kg körül mozgott.⁷⁵ Legkedvezőtlenebbül azonban a parasztságra (2. kat. holdastól

72 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. l. ó. e.; általában és az egész országra: HAJDÚ, 1969. 386. old.

73 PIA. 600. f. 3/19. ó. e. 471 p., valamint TOGY. 53. old. és L. NAGY, 1961, 117. old.

74 TOGY. 53. old.

75. BEREND T.—RÁNKI, 97. old.

a gazdagparasztig) nézve volt, mert kétszeresen, mint fogyasztót és mint eladót is érintette. A birtokos parasztság fogyasztási szintje korábban jóval meghaladta az évi 150 kg-ot,⁷⁶ s a megváltozott körülmények között a földmunkásság fogyasztási igényeit is messze kielégítetlenül hagyta. Berényi Pál (Kecskemét küldötte) Hamburger referátumának vitájában 240—300 kg-ban szabta meg azt az évi kvótát, ami mellett a földmunkásság elégedett lenne,⁷⁷ a Pest megyei Intéző Bizottság június 11-i ülésén pedig havi 25—30 kg-os fejadagot emlegették a felszólalók.⁷⁸ Ezen túlmenően Hamburger rendelettervezete a parasztságra mint eladóra is vonatkozott. Megvalósulása — 4 tagú családot és az átlagos 1 q/kat. h. nettó jövedelmet alapul véve⁷⁹ — azt jelentette volna, hogy a tanácskormány ellenszolgáltatás nélkül, vagy „fehér pénz”-ért (a paraszti „értékrend” szerint a kettő között nemigen volt különbség) minden gazdaság 3 kat. h. feletti termelvényét begyűjtötte volna. Hamburger fejtegetéseit és referátumának vitáját (a vitában elhangzottak olyan vélemények, hogy a szocializálás felső határát 100 kat. h-ról 20 kat. h-ra kellene csökkenteni⁸⁰), a június 18-i Népszava közölte.⁸¹

Az ország külpolitikai perspektívái sem voltak kedvezőbbek. Külpolitikai orientációnk radikális megváltoztatása az eredményesség szempontjából illuzórikusnak bizonyult, s ami előre látható volt, bekövetkezett: Párizs nem fogadta el teljesértékű tárgyalópartnerként a Forradalmi Kormányzótanácsot sem. A megindult intervenció után a kormány kezében egyetlen fegyver maradt: katonai győzelmekkel elhárítani a proletárdiktatúrát fenyegető külső veszélyt. Az antant hatalmak és a környező országok harci ereje mellett ez a feladat megkövetelte volna a március végén, április elején önkéntes bevonulások alapján megszerveződött Vörös Hadsereg egységei számának növelését. A Forradalmi Kormányzótanács ezért adta ki május 31-én elvi jellegű CIX. számú rendeletét. A rendelet kimondta, hogy „minden dolgozó férfi védköteles”.⁸² A Kormányzótanács elvi jellegű intézkedését június elején a Hadügyi Népbiztosság úgy konkretizálta, hogy „a sorozások egyelőre csak Budapesten és az országnak a Duna balpartján levő meg nem szállt területén hajtandók végre.”⁸³ A sorozási rendelet, amely tehát csak a Duna—Tisza közére vonatkozott — Hamburger fejte-

⁷⁶ Az országos átlag 150 kg volt. Lásd erre TOGY. 53. old.

⁷⁷ TOGY. 80. old.

⁷⁸ PIA. 600. f. 3/19. 6. e. 499—500 p.

⁷⁹ TOGY. 53. old.

⁸⁰ Uo. 47. és 82. old.

⁸¹ NÉPSZAVA, 1919. jún. 18. 157. évf. 144. sz. 2—4 old.

⁸² A rendelet közli: Tanácsköztársasági Törvénytár. Szerk. Pongrácz Jenő. Bp. 1919, A Szocialista-kommunista munkások Magyarországi Pártjának Kiadása. IV. füz. 19—20. old.

⁸³ HIL. MT. Bp-i kat. ker-i Parság. Szerv. Ir. 27 116. sz. 114/5. 218. 18-i j.

ról.³⁶ Példáját követte Gál Lajos intéző bizottsági és Hatházi Imre direktóriumi tag.³⁷ A kiskunhalasi Direktórium kommunista vezetői jól látták, hogy nem csupán néhány vezető ingatag magatartásáról, hanem a szociáldemokrata munkásság jelentős részének egyet nem értéséről van szó. Május végén felettes szervek „a helyi hatóságok kérésére” a kiskunhalasi Vörös Őrség létszámát — a környéken állomásozó nagyszámú katonaság jelenléte ellenére — kétszeresére emelték.³⁸

A kiskunmajsai intéző bizottság június 14-én annak a Günsberger Gyulának a javaslatára mondott le testületileg, aki a polgári demokratikus forradalom időszakában a szociáldemokrata párt helyi csoportját megszervezte, s aki a közigazgatási szervek átalakításáért folytatott 1919 eleji politikai küzdelem vezetője volt. Az Intéző Bizottság lemondását a Munkás-, Katona- és Földművestanács június 19-i közgyűlésén „hosszas vitatkozás után” elfogadta, majd „egyhangú határozattal” a Tanács tagjai is lemondtak megbízatásukról.³⁹ Az Intéző Bizottság és a tanácsszervek átalakításával végződtek a ceglédi események is.⁴⁰

A kalocsai ipari és földmunkások a városba érkezett politikai megbízottaknak a középrétegekkel szembeni erélyes politikája láttán távolodtak el a Tanácsköztársaságtól. A diktatúra módszereinek kezelése kérdésében kialakult ellentét a májusi túszzedés körül csúcsosodott ki. Dóra János (Kalocsa Direktóriumának elnöke) túszzedésre vonatkozó rendeletének a megjelenése⁴¹ után a kalocsai Szocialista Párt vezetősége lemondott. A május 25-i munkásgyűlés Dóra János, Klein Ignác (Kalocsa városparancsnoka) és „a kiküldött budapesti elvtársak irányában” bizalmatlanságát fejezte ki.⁴² Május 25-től Kalocsán drámai gyorsasággal peregtek az események. Június 8-án 300 földmunkás megverte a Budapestről érkezett politikai szónokot, a kivezényelt Vörös Őrség nem volt hajlandó közbelépni. A június 9-re tervezett gyűlés „az ipari munkások fenyegető magatartása miatt” elmaradt.⁴³ Szury Kálmán (kormányzótanácsi megbízott) 150 főnyi karhatalmi alakulatot kért a Vörös Őrség Országos Főparancsnok-

36 B—KmL. Kiskunhalas. Munkástanács jkv-e. 1919. máj. 17. 47. old.

37 Kiskunhalasi Thorma János Múzeum (továbbiakban: KTJM): Kiskunhalasi Intéző Bizottság jkv-e. (másolat). 1919. máj. 14. (Lelt. sz.: 2040.)

38 *Halasi Vörös Újság*. 1919. máj. 21. 1. évf. 8. sz. 4. old.

39 B—KmL. Kiskunmajsa. Előjárósági ülések jkv-3. 1917—1921. köt. 1919. június 14-i ülés és no. Közgyűlési jkv. jkv. 1919—1920. köt. 1919. jún. 19-i ülés.

40 *Népakarat*. 1919. június 19. (1. évf. 36. sz.)

41 OSZK (Országos Széchényi Könyvtár). Plakáttár. MT. plakátjai. Kalocsa. „Elvtársak! Proletárok!”. 1919. máj. 20. 64 × 47 cm. Árpád Nyomda. (Piros alapon fekete betűs szöveg.)

42 PmL. PPSKk Vm. Kormányzótanácsi biztos ir. 8 (Kalocsai j.) 95. old.

43 U. o. 99—100. old.

ságától, majd feloszlatta a szakszervezeteket és a Munkástanácsot.⁴⁴ Kalocsán június elejétől csak idegenből vezényelt karhatalmi alakulatokkal lehetett a rendet, s egyben a proletárdiktatúrát fenntartani.

Kisebbségi mértékben, nem ilyen általános jelleggel, de a Duna—Tisza közéhez hasonló jelek mutatkoztak a dunántúli kisipari munkások körében is.⁴⁵ Az a szekszárdi munkásság pedig, amely már a proletárdiktatúra kikiáltása előtt átvette a hatalmat a megyeszékhelyen⁴⁶, június közepén semmiben sem különbözött a halasi, félegyházi vagy kecskeméti proletároktól. A szociáldemokratákból alakult szekszárdi Direktórium május 25-én ugyanazért („túlzott diktatúra” miatt) mondott le,⁴⁷ mint amiért a Szocialista Párt kalocsai vezetősége. Itt sem csak renegát vezetőkről, hanem a munkásság egy részének véleményéről volt szó. A Belügyi Népbiztosság egyik megbízottjának a szekszárdi munkásságról alkotott benyomása kísértetiesen emlékeztet a kiskunfélegyházi proletárok jellemzésére: „Pünkösöd vasárnapján a munkásokat ünnepélyesen megnyitották Szekszárdon, a megnyitás előtt napokkal plakátok hirdették az ünnepélyt, mégis a megnyitás alkalmával . . . a Munkásokat helyiségeiben alig lézengett néhány ember, később csupán a dalárda és a Direktórium tagjai és néhány ember jelent meg, a szervezett munkásság látszólag tüntetőleg távoltartotta magát . . . Ilyen körülmények között egy megbízható munkásgárda megszervezése is nagy nehézségekbe ütközik”.⁴⁸ Aranyos György Tolna Vármegye kormányzótanácsai megbízottja június 13-án (akárcsak a kiskunhalasi vezetők május végén) 100 megbízható vöröskatonát kért Szekszárdra, mert „a lakosság 95%-a nem szívesen látja a mai tanácskormányt, mert alig van 4—5 megbízható embere, s mert könnyen megisméltődhetik egy tamásihoz hasonló eset.”⁴⁹ (Tamásiban május 30-án helyi jellegű zendülés tört ki.) A Tanácsköztársaság és a dunántúli munkásság egy részének megváltozott viszonyát reprezentálta a dunántúli vasutas sztrájk.⁵⁰

Ezzel szemben a budapesti és az ipari övezetek nagyüzemi munkássága június első felében is a proletárdiktatúra viszonylag szilárd bázisának tekinthető. Bár az egyre rosszabb közellátás hatására a főváros munkásainak köré-

44 U. o.

45 A továbbiakban általunk kifejtendők mellett vö. a Dunántúlon állomásozó II. Hdt. akkor iparancsnokának, Pogány Józsefnek hasonló értelmű jelentésével, ill. Böhm kommentációjával. Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. é. h. n. Népszava Könyvkiadó. 382. p. 281—283. old.

46 VENDEL István: Szekszárd megyei város monográfiája. Szekszárd. 1941, Molnár ny. 364 p. 241. old.

47 A két forradalom Tolna megyében (1918—1919). A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság történetének válogatott dokumentumai. Szerk. K. Balogh János. (Kiad. MSZMP Tolna megyei Prop. Biz. és Műv. Oszt.) Szekszárd. 1969, 376 p. 220—221. old.

48 PIA. 603. f. 1/660. 5. e. 1. old.

49 U. o.

50 Lásd erre L. NAGY, 1961, 135—136. old.

ben is megjelentek a diktatúrával szembeni elégedetlenség jelei⁵¹, a június 24-i ellenforradalomnak nem sikerült a budapesti munkásság körében számottevő befolyásra szert tenni (csak egy újpesti bőrgyár csatlakozott).⁵² Ellenkezőleg, a Lemberkovics-féle lázadás a szervezett munkásság egységes fellépése következtében omlott össze órák alatt.⁵³ Azonban az ipari és agrár-munkásság egy részének az erősebb-gyengébb fokú közömbössége is rendkívül káros volt. Bátorítólag hatott a birtokos parasztságra, a közép- és gazdagparasztság és a volt közigazgatási és államvédelmi apparátus sorából kikerülő nyílt ellenforradalmi csoportokra, s ezzel közvetve elősegítette az ellenforradalmi hangulat terjedését.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy rövid távon a Magyar Tanácsköztársaságnak nem sikerült megoldani azokat a gazdasági-szociális problémákat, amelyek részben a Berinkegy-kormány bukását okozták, s júniusra a Tanácsköztársaság ideiglenesnek vélt elszigeteltsége is stabilizálódott. Többszörös áttételen keresztül mindez kedvezőtlenül befolyásolta a diktatúra proletár és nem proletár bázisát. A városi és falusi középrétegek többféle okból, különböző elgondolással és változó intenzitással, de szembefordultak a proletárdiktatúrával. A proletárrétegek között pedig a passzivitás és a közömbösség, ill. a szociális (sőt helyenként a politikai) elégedetlenség jelei kezdtek mutatkozni.

A megváltozott helyzetet tükrözte a kisebb-nagyobb ellenforradalmi mozgalmak elszaporodása. Joanovits Sándor már a Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegyei Intéző Bizottság május 10-i ülését azzal kezdte, hogy a napirend előtt szóvátette a megye területén elszaporodott ellenforradalmi zendüléseket. Napirend előtti megjegyzésének vitájában — minden bizonnyal az áprilisi tanácsválasztások során jelentkező dunapataji⁵⁴ és dömsödi⁵⁵, valamint a május elejei ráckevei⁵⁶, foktői⁵⁷, Abony környéki⁵⁸, prónayfalvi⁵⁹ és soltvadkerti⁶⁰ zavargásokra, ill. az április 24-i Kecskemét környéki zen-

51 A budapesti munkásság körében érezhető hangulatváltozás, nyugtalanság emlegetése, s a kitartásra való buzdítás visszatérő motívumai voltak Kun Béla júniusi beszédeinek, felszólalásainak. Lásd: KUN Béla: Válogatott írások és beszédek. I—II. köt. Sajtó alá rend. Vass Henrik, Friss Istvánné és Szabó Éva. Bp. 1966, Kossuth Könyvkiadó. 490 + 524 p. I. köt. 397., 411. és 415. old.

52 HETÉS, 1969, 312. old.

53 GÁBOR Sándorné: Az 1919. június 24-i ellenforradalmi kísérlet. = *Párttörténeti Közlemények*. (Ptk). 1962. 8. évf. 2. sz. 67—97. old.

54 Íratok Pest megye történetéhez. 1918—1919. (Okmányközlés.) Szerk. Dr. Csicsay Iván, Göndics Zoltán, dr. Kende János, Koltai Sándorné, dr. Lakatos Ernő. Bp. 1969, MSZMP Pest megyei Biz. 482 p. 243—244. old.

55 FARKAS József: A ráckevei járás története 1918—1919-ben. Ráckeve, 1969, 95 p. 75. old.

56 Íratok Pest megye történetéhez. 298. old.

57. PIA. 609. f. 8/1919 — Ft. 52—53—54. 6. e. 1—5. old.

58 NÉPAKARAT, 1919. május 6. (I. évf. 17. sz.)

59. B-Kml. Kiskunhalas. Direktórium ir. 115/1919.

60. PIA. 609. f. 12/sz. n. 2. 6. e. és uo. 12/45. 6. e.

dülésre⁶¹ gondolva — a felszólalók figyelmeztették az Intéző Bizottság hadügyi felelősét, „hogy a megye hemzseg az ellenforradalmi mozgalmaktól.”⁶² Szury Kálmán, Kalocsa kormányzótanácsi megbízottja június 7-én politikai nyomozókat kért a megyei Intéző Bizottságtól, mert az ellenforradalmi hangulatot és szervezkedést a dunavecsei és a kalocsai járásban igen erősnek ítélte.⁶³ Iványi Sándor jelentette május végén, hogy „Kiskunmajsa és környéke közismerten ellenforradalmár”.⁶⁴ Ugyanebben az időben a Vörös Hadseregbe belépett hivatásos tisztek által szervezett ellenforradalmi összeesküvést lepleztek le Jánoshalmán.⁶⁵ Május közepén Kiskunhalason⁶⁶ és Nádudvaron⁶⁷, május 19-én Kalocsán⁶⁸ és Szegedalsó-központon volt kisebb-nagyobb jelentőségű ellenforradalmi zendülés, megmozdulás.⁶⁹ Ugyanezekben a hetekben a Dunántúlon helyi jellegű zendülések valóságos sorozata zajlott le.⁷⁰ Egészében véve az országos és vidéki sajtó május 15. és június 15. között kb. kétszer annyi ellenforradalmi cselekménnyel foglalkozott, mint a megelőző két hónapban.⁷¹

Mindezek alapján a *Duna melléki ellenforradalom közvetett, távolabbi okának Magyarország meg nem szállt területeinek június eleji osztály-erőviszonyait tartjuk, amelyek az agrárvidékeken, tehát a Duna—Tisza közén és a Dunántúl nagyobb részén különösen kedvezőtlenül alakultak. Kedvezőtlenül, mert a birtokos parasztság különböző, elsősorban középső és felső — számban is számottevő — rétegeinek a Tanácsköztársasággal szembeni ellenállása fokozódott, legaktívabb elemeinek, a tényleges és tartalékos katonatiszteknek, a volt közigazgatási és rendőrségi apparátus embereinek az igazatása március—áprilishoz képest több és nagyobb eredményt mutatott fel. Velük szemben — egy-két megye (pl.: Somogy, Győr, Komárom) kivételével — az agrár es kisipari munkásság nem képviselt olyan erőt, amely akcióik lefékezésére elegendő lett volna, sőt kisebb, elsősorban a falusi agrárproletariátus közül kikerülő részük helyenként az ellenforradalom uszályába került, s még néhány mezőváros ellátatlanjai is szembekerültek vezetőikkel.*

61 U. o. 605. f. TAGYOB. II/29. 53—54. és 140. old. és PmL. TAGYOB. Kunszentmiklósi j. főszb. jelentése. 6. old.

62 PmL. PPSKK Vm. Munkástanácsa Intéző Bizottságának jkv-e. 1919. máj. 10. 1. old.

63 Uo. Kormányzótanácsi biztos ir. 8/Kalocsai j.) sz. n.

64 B-KmL. Kiskunfélegyháza. Kormányzótanácsi biztos ir. 58. old.

65 PIA. 609. f. 13/1919 — 133. ó. e.

66 B-KmL. Kiskunhalasi Intéző Bizottság jkv-e. 1919. máj. 23. 76. és 79. old., valamint uo. 1919. máj. 25. 59. old.; vö. PIA. 609. f. 13/129. ó. e.

67 PIA. 609. f. 8/85. ó. e. 1—8. old.

68 Uo. 8/179. ó. e. 1—4. old. és uo. 642. f. 1919—IV—964. ó. e. 4. old.

69 Uo. 609. f. 13/1919 — 133. ó. e.

70 L. NAGY, 1961. 131—145. old.

71 A Magyar Tanácsköztársaság sajtójának repertórium. Összeáll. dr. Kálmán Lászlóné. Bp. 1968, Kézirat gyűjtemény. 489 p. 161—168. old.

getéseikhez hasonlóan —, a friss frontélmények után senkinek sem kedvezett. De ez is, mint a „72-kg-os” rendelettervezet, elsősorban a parasztság érdekeivel ütközött. A munkás ugyanis — teljesítve a parancsot — „csak” családját hagyta volna otthon, és az életét kockáztatta volna. A paraszt azonban — lévén aratási idő — egész évi munkájának gyümölcsét, egyben maga és családja jövő évi megélhetését tette volna ki veszélynek.

Tekintetbe véve, hogy a járások többségében június 18-án és 19-én kezdődtek volna a sorozások⁸⁴, valamint a birtokos parasztság bármiféle rekvirálással szembeni ellenszenvét, a két rendelet, s a június 18-án kirobbanó ellenforradalom közötti ok-okozati összefüggés minden bizonyítás nélkül is nyilvánvaló, de a forradalmi és ellenforradalmi tábor kortársi véleményei is egyértelműen alátámasztják, hogy a júniusi ellenforradalom közvetlen okai az ismertetett két rendeletben keresendők. Az Almási Lajosné dunapataji pedagógus tulajdonában lévő egyháztörténeti könyv szerzője (a dunapataji református pap) írta: „Március 21 után mind feszültebb lett a helyzet, egészen addig, amíg a kommunista kormány rendeletet adott ki, amely katonai sorozásra szólította a földműves lakosságot, és el akarta venni tőle magántulajdonát, meghatározva, mennyi kg búza és termény esik fejenként egy lélekre.”⁸⁵ P. Lányi Ede kalocsai jezsuita szerzetesnek a Tanácsköztársaság idején vezetett naplója is egymás mellett említi a sorozást és a „fejadag-rendeletet”, mint az ellenforradalom okait.⁸⁶ A Kalocsai Néplap december 3-i visszaemlékezése szintén a „Népszavában és a Vörös Újságban közölt hírek (sorozás, 72 kg-os fejadag)” következményeként tárgyalja a felkelést.⁸⁷ Winkler Pál érseki könyvtáros az ellenforradalom okaként csak a várható terménybeszolgáltatást,⁸⁸ a felkelés leverése után a Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának a Duna—Tisza közére érkezett nyomozócsoportjainak a jelentései pedig csak a sorozást említik.⁸⁹ Az ellenforradalom közvetlen okainak meghatározása szempontjából perdöntőnek tartjuk, hogy a felkelés után Szegedre menekültek közlésein alapuló június 28-i hadügyminisztériumi feljegyzés okokat tárgyaló része teljes mértékben megegyezik az eddig ismertetett véleményekkel. A fogalmazványt készítő tisztviselő ezeket írta: „Az egész forradalmat Pest megyében a végleg elkeseredett parasztság kezdte meg (: a tanácskormány a jövő aratásból csak 72 kg búza

84 PmL. PPSKk Vm. Direktóriumának vegyes ir. Sorozási jelentések.

85 Közli: *Kalocsa és Vidéke*, 1909. aug. 22. 22. évf. 34. sz. 3. old.

86 P. LÁNYI Ede: *Vörös naplóm.* (Szébb jövő) 7. sz. Pécs. 1932, Dunántúl ny. 48 p. 39. old.

87 *Kalocsai Néplap* (továbbiakban: KN), 1919. dec. 3. 43. évf. 67. sz. 1. old.

88 WINKLER Pál: *Kalocsa története.* Kalocsa. 1927, *Árpád Rt.* 168 p. 142. old.

89 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. l. 6. e. Közli: *Iratok Pest megye történetéhez.* 356. old. és K. BALOGH János: *Tolna megye a Magyar Tanácsköztársaság időszakában.* Szekszárd. 1964, *MSZMP Tolna Megyei Biz.* 256 p. 195. old.

fejkvótát hagyott meg egy évre, elrekvirálta az összes zsákokat és sorozásokat rendelt el 18—42 évig:”⁹⁰

A náborús évek anyagi és emberáldozatának, s az ebből adódó fásultságnak, a birtokos parasztság mentalitásának az ismeretében a megye és az ország vezetői előtt sem lehetett, s nem is volt titok, hogy a sorozási rendelet és a fejadagra vonatkozó számítások milyen hatást fognak kiváltani az országban, különösen az agrárvidékeken. A Duna—Tisza közén tulajdonképpen már a március végi, április eleji toborzást sem fogadta egyöntetű lelkesedés. Bár a térség városainak ifjómunkásai, diákjai, régebb óta szervezett munkásai, s különösen a bácskai menekültek közül szép számmal jelentkeztek a Vörös Hadseregbe,⁹¹ a lakosság túlnyomó többségét kitevő parasztság s a munkásság másik része már ekkor passzív maradt. A kecskeméti Direktórium március 26-i jelentése szerint az „Alföld metropolisában”, „A Vörös hadsereg szervezése abszolút kudarcra végződött”;⁹² később „... mintegy 2000-en jelentkeztek, különösen a breszti béke után hazatértek és az ipari munkásság köréből, de feltűnő volt a parasztság távolmaradása.”⁹³ Csuka Béla politikai megbízott panaszolta április 4-én és 6-án Kiskőrösről, hogy „... a sorozás csekély eredménnyel folyik.”⁹⁴ Pontosan tudjuk, hogy a 4480 lakosú Hajóson április 30-ig hatan,⁹⁵ a 4164 lakosú Sükösdön május 8-ig tizenhárman,⁹⁶ a 14 729 lakosú Abonyban május 30-ig „egy-ketten”⁹⁷ jelentkeztek vöröskatonának. Hogy ezek nem kiragadott adatok, s a Vörös Hadsereg szervezése ebben a térségben valóban nem hozta meg a kívánt eredményt, azt a Duna—Tisza közti agitációs körútjáról áprilisban visszatérő Sinkó Ervin fenti jelentésekkel egybehangzó véleménye — úgy véljük — meggyőzően bizonyítja.⁹⁸ S ha március végén, április elején, amikor pedig a földmunkások és parasztok jelentős része munka nélkül volt, a Vörös Hadsereg szervezése ilyen visszhangra talált, nyilvánvaló, hogy a mezőgazdasági munkák dandárja, az aratás megkezdése előtt még kevesebb sikerre számíthatott. A megye Munkástanácsának és Intéző Bizottságának június 9—11-i ülésein a Duna—Tisza közti küldöttek ezt világosan

90 HIL. Szegedi HM. 5/a. oszt. 583/1919. sz.

91 B-KmL. Kiskunhalas. Direktórium ir. 9/1919. sz.; Olvasókönyv a magyar munkásmozgalom Bács-Kiskun megyei történetéhez. Összeáll. Szabó Miklós—Békevári Sándor—Bálint Béláné—Fenyvesiné Góhér Anna—Bárony Ferenc. Kecskemét. 1975. Kiad. Bács-Kiskun megyei Lapkiadó Vállalat. 472 p. 75. old.; PATAKI Ferenc: A ceglédi vörös munkászázilóalj története. = 1918—1919 Cegléden. Szerk. I. Sándor Ildikó. Cegléd. 1969, Kossuth Múzeum kiadása. 142. p. 59—93. old.; Rácz, 35—36. old.

92 A táviratot közli: HAJDÚ Tibor: A forradalom győzelme vidéken. = *Századok*. 1959. 93. évf. 1. sz. 170. old.

93 B-KmL. 1919-es különgyűjtemény. Szili István gépirásos visszaemlékezése.

94 PIA. 603. f. 6/26. 6. e. 40. fol.

95 Uo. 606. f. 3/41. 6. e. XVI. köt. 1352. fol.

96 Uo. XVII. köt. 1403. fol.

97 Uo. XIX. köt. 1592. fol.

98 SINKÓ Ervin: Szemben a bíróval. = *Valóság*. 1975. 18. évf. 1. sz. 40. old.

meg is fogalmazták. „Tisztában kell lenni azzal — mondotta Cseh Mihály —, hogy a vidéki munkásság, a parasztság nem érzi át teljesen még, hogy mi az a proletárdiktatúra, nem tudja, hogy miért kell harcolni, és így készen kell lenni arra, hogy nem szívesen állnak be a vörös hadseregbe.” Sőt, fejezte be felszóla lását Cseh: „... helyenként a fegyverek hatalmát is igénybe kell venni és a sorozáshoz vörös katonát kell vinni.”⁹⁹ Lei Péter még élesebben fogalmazott: „A sorozás nagyon kényes kérdés. Ha a falvak lakosságát kényszerítik a sorozásra, ez rendben van, de kérde, tudnak-e annyi vöröskatonát felállítani, hogy a parasztot fegyverrel kényszerítsék a sorozásra. Ez lehetetlen.”¹⁰⁰ A Hadügyi Népbiztosság emberei szintén realisták voltak. Katonai körökben a proletárdiktatúra létrejötte óta vitatott kérdés volt a Vörös Hadsereg felállításának módozata és a személyi utánpótlás biztosítása. Szamuely és Szántó Béla már márciusban az általános védkötelezettség mellett foglalt állást. Pogány és sógora, Czöbel azonban jól látták, hogy egy ilyen hadsereg a várható nagy ellenállás miatt talán létre sem jönne, s ha megalakulna is, harci morálja nagyon alacsony szinten mozogna. A Forradalmi Kormányzótanács különbizottsága március 24-én ezért Pogány javaslatát mellett döntött, ami nem jelentett mást, mint Stromfeld 1919 januári tervezete alapján a Vörös Hadsereg toborzáson alapuló önkéntes véderőként való megszervezését.¹⁰¹ A Hadügyi Népbiztosság — e március 24-i döntés bizonyossága szerint is — számolt rendeletének várható következményével. Ez látszik abból is, hogy a Vörös Őrség Országos Főparancsnoksága utasította a II. számú vörösőrkerületi parancsnokságot (a Duna—Tisza közti vörösőrségek magasabb parancsnoksága), hogy „tekintettel a Vörös Őrség csekély létszámára és arra, hogy az ottani parasztok sorozásra előállni vonakodni fognak, kéri, hogy a ... vörösőrségek a sorozás tartalmára legalább tíz-tíz fővel megerősítsenek.”¹⁰² A II. sz. vörösőrkerület a parancsot nem tudta teljesíteni. Minden bizonnyal azért nem, mert a Pesten átlomászott tartalék alakulatait (Bandl-különítmény) a Hadseregfőparancsnokság már korábban az északi frontra irányította.¹⁰³ (Nem valószínű persze, hogy a községenkénti 10—10 fő erősítés megakadályozta volna a június 18-án kirobbanó felkelést.)

Hamburger bejelentésének a fogadtatása szintén előre látható volt. Az

99 PIA. 600. f. 3/19. 6. e. 290. old.

100 Uo. 307. old.

101 Lásd erre Breit József, doberdói: A magyarországi 1918/1919. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. I—III. köt. Bp. 1929. Grill K. 236+103+248 p. II. köt. 9. old. és Forradalmárok, katonák. Szerk. Hetés Tibor. Bp. 1968, Kossuth Könyvkiadó—Zrínyi Kiadó. 299 p. 127—128. old.

102 HIL. MT. V. Ö. O. F. Karh. Oszt. ir. 1919. jún. 18. 111/21. 83. lt-i j.

103 Vö. HAJDU, 1969. 305. old.

ajándékozás-önkéntesség formájában teljesített élelmiszerekvirálás és állatbegyűjtés vagy sorozás alól egyre több település (pl.: Izsák, Ordas, Dunavecse, Dunapataj, Kohárszentlőrinc) próbálta magát kivonni,¹⁰⁴ s végül a helyi tanácsszervek vezetői — köztük a vitatható nézeteket valló, de Kecskeméten reálpolitikusnak bizonyult Sinkó — kezdték hangoztatni, hogy a rekvirálások folytatása lázadásokat eredményezhet.¹⁰⁵ A népbiztosoknak szintén nem voltak illúzióik. Hamburger olyan jól ismerte a birtokos parasztságot, hogy még a 72 kg-os fejadagot sem tekintette reálisnak, hanem „mivel nem számíthatunk a kiscgazda termésfeleslegére egészen”, 50 kg-ot látott biztosítottnak.¹⁰⁶ És — tegyük hozzá — ezt is csak aratószázadokkal, úgy, hogy „meglehetősen erős karhatalmat leszünk kénytelenek szervezni” az ipari proletáriátus szükségleteinek biztosítására.¹⁰⁷

Ezekután felvetődik a kérdés: ha a proletárdiktatúra gazdasági és katonai vezetői ilyen világosan látták módszereik következményét, akkor miért nyúltak (akartak nyúlni) mégis ezekhez az eszközökhöz? Az eddigiekben tulajdonképpen már megválaszoltuk a kérdést. A Tanácsköztársaság június közepi, már súlyos gazdasági és külpolitikai-katonai helyzetéből csak ez a bizonytalan sikerrel kecsegtető megoldás látszott kivezető útnak. Hamburger referátumának elkéseredett hangvétele nem alkati pesszimizmusából fakadt, hanem a helyzetismeret alakította olyanná. Böhmmel nem egyszerűen defetista hajlama mondatta a június 21-i hadügyi vitában, hogy „a hadsereget most, rögtön, azonnal, órák alatt meg kell tudni megfelelően kiképzett katonákkal erősíteni”,¹⁰⁸ hanem a frontokon uralkodó állapotok is.¹⁰⁹

Ezért a *Forradalmi Kormányzótanács CIX. sz. rendelete, annak konkrétizálása, ill. a Hamburger javasolta begyűjtés egészében véve nem tartoznak a Tanácsköztársaság vitatható, hibás intézkedései közé.* A Forradalmi Kormányzótanácsnak a „vidék” várható reakciója ellenére is meg kellett kísérelnie a Vörös Hadsereg emberanyag utánpótlását, s a nagyüzem (jórészt budapesti) munkásságnak mint a proletárdiktatúrát legegységelműbben támogató rétegnek az élelmezése is elsőrendű feladata volt.

104 A dunavecsei járásra: Országos Levéltár (továbbiakban: OL). L. 14. 2302/1919. sz.; Izsákra: B-KmL. Izsák. Közgyűlési jkv. 1911—1919. köt. 1919. ápr. 19.; Ordasra: B-KmL. Ordas. Közgyűlési jkv. 1918—1925. köt. 1919. jún. 2.

105 Sinkó Ervin véleményét lásd B-KmL. Kecskemét. Kormányzótanácsi biztos ir. 416/1919. sz. slatt. Vö. A kalocsai földmunkások vezetőjének, Nagy Jánosnak, a Megyei Intéző Bizottság egyik ülésén elhangzott felszólalásával: PmL. PPSKk Vn. Munkástanácsa Intéző Bizottságának május 10-i jkv-e. 58. old.

106 TOGY. 53. old.

107 Uo. 54—55. old. idézi: JÁSZI: 125. old.

108 TOGY. 201. old.

109 Az északi front június eleji helyzetére lásd LIPTAI Ervin: *Vöröskatonák, előre!* Bp. 1969, Zrínyi Katonai Kiadó. 410 p. 270—290. old., különösen a 287. oldalon írottak.

A Kormányzótanács a Tanácsköztársaság helyzetének megszilárdítása érdekében kényszerült kiadni, ill. kilátásba helyezni a fenti rendeleteket, amelyekre „a vidék”, elsősorban a Duna—Tisza köze a Duna melléki ellenforradalommal válaszolt.

A felkelés „kapcsolatai”

A felkelés okainak lezárásaként ki kell térnünk a mozgalom „kapcsolataira”, amelyeket a témával összefüggő problémát tárgyaló kutatók többsége a Duna-melléki ellenforradalom egyedüli vagy fontos okának tart. Néha nyan feltételezik, hogy „a fehér tiszti egységek támogatásával” „Szegedről . . . indult ki a felkelés,”¹¹⁰ többek szerint a június 24-i budapesti lázadással állt szerves kapcsolatban.¹¹¹ Mint érdekességet, s nem mint „célpontot” említjük meg, hogy a „dunamelléki” ellenforradalmat Rákosi a bécsi komité és a szegedi ellenforradalmi kormány olyan „közös művének” te-

110 A kortársak közül ezt vallotta Joanovits Sándor, PPSKk Vm kormányzótanácsai megbízottja. „. . . Megállapítást nyert — mondotta a megyei Intéző Bizottság július 12-i ülésén, — hogy az ellenforradalmi mozgalom főleg Szegedről és a szerb demarkációs vonalon túlról, Bajáról táplálkozott, onnan indult ki . . .”. (PIA. 600. 3/19. ö. e. II. köt. 526—527. old.)

Ezt a felfogást vallja Kun József is: „A belső ellenforradalmi csoportok június 24-re nagyarányú ellenforradalmi megmozdulást készítettek elő. Június 20-án Jugoszlávia irányából fegyveres ellenforradalmi csoport hatolt be a Duna-Tisza közére, és Kalocsa felé közeledett.” (KUN József: A külső és belső ellenforradalmi erők szervezkedése a Magyar Tanácsköztársaság megdöntésére. = *Honvédségi Pártmunkás*. 1959. június. 10. évf. 6. sz. 575. old.)

K. Balogh János, a téma dunántúli kutatója hasonlóképpen vélekedik monográfiájában: „. . . a Duna mentén sokkal nagyobb arányú, sokkal erősebb tüzfegyverekkel felszerelt fehér tiszti egységek támogatásával tört ki az ellenforradalom”. (K. BALOGH, 1964. 185. old.)

L. Nagy Zsuzsa — sokkal disztingváltabban — így ír: „. . . a szegedi kormány munkáját fedezhetjük fel az események mögött”. (L. NAGY, 1961. 166. old.)

111 Az első ilyen — még kortársi vélemény a Vörös Újság június 27-i számának egyik cikkírójától származik, aki ezeket írta: „A Pest megyei ellenforradalom szervezői ugyanazok voltak, mint a pestinek.” (*Vörös Újság* 1919. jún. 27. 2. évf. 119. sz. 5. old.)

A Vörös Újság megállapítását kronológiailag a Tanácsköztársaság bukása utáni propagandafüzetek egy része követi. Idézzük a két legpregnansabbat. Tarján írja: „A kalocsai ellenforradalom szerves összefüggésben állott a június 24-i budapesti monitor-lázadással.” (TARJÁN Vilmos: A terror. I. rész. Bp. é. n., Újságüzem Rt. 62 p. 53. old.) Bizony László szerint pedig „A koncepció az volt, hogy a falvak felkelése le fogja kötni a vidéken levő vöröskatonákat, sőt esetleg a fővárosból is el fog venni katonai erőket, a fővárosban maradó csekély erőket pedig le fogják verni az ellenforradalmárokkal”. (BIZONY László: A magyarországi bolsevizmus 133 napja. 18. old.)

Ez utóbbi saját véleményeként idézi a Tanácsköztársasággal foglalkozó népszerűsítő jellegű szintézis szerzője. (LIPTAI Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság. 2. kiad. Bp. 1968, Kossuth Könyvkiadó. 479 p. 395. old.)

A június 24-i tiszti puccsot részletesen ismertető értekezések egyike hasonló szellemben nyilatkozik: „A Duna-Tisza közén — a Budapestről kiinduló lázítás hatására — . . . tört ki az ellenforradalom . . .”. (GÁBOR Sándorné, 1962. 79. old.)

Ezt a „koncepciót” Sarlós Béla fejti ki legrészletesebben. Sarlós feltételezi, hogy a dunántúli ellenforradalmak leverése után „. . . az ellenforradalom beláította, hogy a vidéki akciók egyedül nem lehetnek eredményesek. Arra törekedett tehát, hogy a fővárosban és vidéken egyidőben robbantson ki a korábbinál jóval szervezettebb, nagyobb katonai erőkre támaszkodó akciót. Így következett be . . . a június 24-i budapesti ellenforradalmi puccskísérlet. Ezzel egyidőben Kalocsán és környékén . . .”. (DR. SARLÓS Béla: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékai. Bp. 1961, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 363 p. 130. old.)

kintette, amelybe „Haubrich is be volt avatva”, s amelynek a budapesti Vörös Őrség vidékre csalogatása volt a feladata.¹¹²

Nem tartjuk kizártnak, hogy a Duna melléki ellenforradalomban néhány Szegeddel kapcsolatot tartó tiszt részt vett, Haidaker Károlyról pedig bizonyított is, hogy Gömbösök képviselője volt.¹¹³ Ahhoz azonban, hogy Szegedről tiszti egységek kerüljenek Kalocsa környékére, a déli demarkációs vonalon vagy az uszódi aknazáron kellett volna átjönniük. A Vörös Hadsereg egységei azonban mindkét helyet őrizték, s az országos Főparancsnokság napi jelentései sem tesznek említést ilyen akcióról. Másrésről egy június 26-ig Szegeden tartózkodó hírszerző jelentéséből tudjuk, hogy a szegedi ellenkormány június 24-én határozta el először — éppen a Duna—Tisza közén történtek hatására —, hogy a Tanácsköztársaság területén ellenforradalmi akciókat szervez.¹¹⁴ Ha a Duna melléki ellenforradalom által érintett területeknek komoly kapcsolata lett volna Szegeddel, úgy ez az ellenforradalmi kormány hadügyi vagy belügyi irataiban feltétlenül tükröződne; ugyanúgy, ahogy a Cegléd—Kecskemét—Kiskunfélegyháza körzettel való kapcsolatuk is hétről hétre dokumentálható a megmaradt, ill. eltűnt, de az iktató-mutatókönyvekbe bevezetett jelentésekből.¹¹⁵ De nem tükröződik! Végül: ha valóban létezett volna egy szegedi irányítás, akkor a hadügyminiszter részére készített — már idézett — június 28-i feljegyzés az ellenforradalom bukásának első számú okát bizonyára nem abban látta volna, hogy „Semmi előkészítés, szervezettség.”¹¹⁶

Szemben az előző „konceptióval” a Lemberkovics-féle puccsot és a Duna melléki ellenforradalmat azonos irányítókra visszavezető felfogás nagyon tetszetősnek tűnik, s az ellenforradalom szervezőinek gondolkodásmódjába beilleszkedő történetíró számára valóban logikus következménye a június 18 előtti felkelések sorsából levonható tanulságoknak. Mi sem természetesebb ugyanis, mint a sorozatosan kudarcot valló regionális zendülések után egy olyan akciót indítani, amely egyszerre hozza mozgásba a vidéket és a fővárost. Annál is inkább jogosult egy ilyen elgondolás, mert a vidékiek lázadásának kiindulási pontja és terjedési iránya (Budapesttől távol, Kalocsa környékén robbant ki, és Pest felé terjedt), mintha valóban olyan célzatú irányítást takarna, hogy a pesti ellenforradalmár tisztek akciójának sikerét

112 Rákosi börtönaplójának kópiáját közli: A Magyar Tanácsköztársaság. 1919. Bp. 1949, Szikra. 351 p. 294. old.

113 VENDEL, 265. old. és L. Nagy 1961. 163. old.

114 HIL. MT. 58/4. 1919. jún. 26. 43. lt-i j.

115 A Hadügyminisztériumba befutó jelentésekre lásd HIL. Szegedi HM. 5/a. és 3(Hírszerző). Oszt. iratait; a Belügyminisztériumba érkező jelentésekre: OL. K. 573. I. csomó (pl.: 50/1919. sz.), a segédkönyvekre OL. K. 573. 5—6. csomó.

116 HIL. Szegedi HM. 5/a. Oszt. 583/1919. sz.

a főváros karhatalmi alakulatainak lekötésével a vidék biztosítsa. Forrás-szinten azonban mindez nem bizonyítható. A Vörös Újság ilyen értelmű mondata (lásd a 111. sz. jegyzetnél) lehet egyszerű frázis, lehet az ellenforradalmak ellen felszólító célzat, utalhat arra, hogy a kortársak között élt egy ilyen nézet, de mint abszolút megbízható tény — levéltári források hiányában — semmiképpen sem fogadható el. Bizony László és Tarján Imre az ellenforradalmi korszak kérészetű pamfletjeihez hasonlóan nem tartották szükségesnek a forrásmegjelölést, ezért mint hiteles megállapítás a véleményükön alapuló Liptai-idézet sem állja meg a helyét. Az 1962-es tanulmány szerzője, Gábor Sándorné kútfőként valóban illetékes személy véleményére, a Ludovika 1919-es parancsnokának az Új Magyarországnak megjelent visszaemlékezésére alapít. Idézzük Bartha tábornok idevágó mondatait: „Mert a június 24-i ellenforradalom igenis meg volt szervezve, csak véletlenül múltott, hogy nem sikerült, Lemberkovics Jenő pontos és precíz haditervet dolgozott ki. Ebbe a haditervbe tartoztak bele a Duna—Tisza közti parasztforradalmak is, mert az volt a szándékunk, hogy felláztítsuk az alföldi vöröskatonai erőket, összeköttetést létesítsünk Budapest és Szeged között és az egész Alföldet birtokunkba vesszük.”¹¹⁷ Talán nem járnánk messze az igazságtól, ha Bartha szavait a 20 év távlatából visszatekintő résztvevő mindent kiszínező gazdag képzelőerejével magyaráznánk, de ennél kézzelfoghatóbb bizonyítékok is vannak. Először is: a nagyszámú visszaemlékező közül Barthán kívül senki sem említi, hogy Lemberkovicsnak vidéki kapcsolatai voltak. Az ellenforradalom leverését követő nyomozások sem derítettek fel ilyen értelmű dokumentumokat. Ezzel szemben ismert, hogy a IV. Hadtest vezérkara és a Hadügyi Népbiztosság körül formálódó tiszti összeesküvésnek Lemberkovics csak alárendelt szereplője volt, s vezetőiktől magukra hagyva néhány nap alatt érlelődött meg a fiatal tisztekben (Lemberkovics inspirációjára), hogy — letartóztatásukat megelőzendő — akcióba kezdjenek.¹¹⁸ A Lemberkovicsnak tulajdonított vidéki kapcsolatok inkább Hónig Vilmostal, a Budapesti Vörös Vasas Hadosztály parancsnokával hozható összefüggésbe. (Valószínű, hogy Bartha téves azonosítása mögött Lemberkovics tettekre kész merészségének tudatos glorifikálása húzódik meg Hónig visszalépésével szemben.) Mint ismeretes, Hónig Vilmos tüzérőrnagy (Haubrich helyettese) a június 24-i zendülést megelőző tiszti összeesküvés egyik vezéralakja, azok katonai vezetője volt. A Hadügyminisztérium törzstiszti becsületügyi választmányára részére készített jelen-

117 DALLOS Sándor: A ludovikások ellenforradalmának hőseiről és a balsiker okairól beszél Bartha tábornok. = Új Magyarország, 1939. jún. 27. 5. old. Az újságcikk a HIL. Tanácsköztársaság anyagának 124/4. egységében 12. sz. cikként található meg. Bartha nyilatkozatából részletet közöl Gábor Sándorné, 1962. 79. old.

118 HAJDU, 1969. 288. old.

tésében — a Tanácsköztársaság megdöntése után íródott — Hőnig beszámoló arról, hogy az ellenforradalom kirobbanása előtt felkereste Szikora László tartalékos hadnagy, és átadta neki a vidéki csoportokról készült kimutatásokat.¹¹⁹ Hőnig ezt csatolta jelentéséhez. A lista azokat a településeket is feltünteti, ahol beszervezett ellenforradalmár csoportok álltak készenlétben. Szerepel többek között Budakeszi, Budaórs, Szentendre, Újpest, Kispest, Vác, Piliscsaba, Sashalom és több Budapest környéki falu, de egy sincs közöttük Tolna megyéből vagy a Duna—Tisza közéről. Az „alföldi vörös katonai erők” alatt pedig a Kiskunfélegyházán állomásozó 38. vörös dandár törzsének 78 tisztjét kell értenünk, akiket a lista szintén feltüntet.¹²⁰ Mivel a Hőnigék szóhasználatában vidéket jelentő Pest környéki falvaknak a Duna—Tisza közti településekkel való azonosítása téves, s mert Bartha tábornok szavainak így forrásfedezete nincs, a Duna melléki és a Lemberkovics-féle ellenforradalmat azonos szervezőkre visszavezető „koncepció” egyelőre nem tekinthető bizonyítottnak.

Bár a két felfogás különbözik, lényegük, az ti., hogy a „dunamelléki” ellenforradalom szervezői és irányítói nem helybeliek voltak, hogy a mozgalom nem ennek a régióknak gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaiból, az osztály-erőviszonyok június eleji helyzetéből fakadt, hanem az ellenforradalmi centrumokból irányított tudatos lázítás, izgatás eredményeképpen jött létre, megegyezik. Kifejtettük, hogy a mi véleményünk más. *A Duna melléki felkelést a térség ellenforradalmi rétegeinek a Forradalmi Kormányzótanács CIX. sz. rendeletének realizálási kísérletére és Hamburger fejtegetésére adott olyan „válaszának” tekintjük, amelyet megvalósult formájában a júniusi erőviszonyok tettek lehetővé.* Ezzel természetesen nem tagadjuk bizonyos helyi aktív ellenforradalmi csoportok izgató tevékenységét, amely — amint erre a Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának nyomozócsoportjai is rámutattak¹²¹ — a sorozási rendelet után felerősödött. A szegedi vagy budapesti irányítást azonban nem feltételezzük. Másrészt a tudatos ellenforradalmi csoportok izgató tevékenysége is csak azért és annyiban lehetett eredményes, mert és amennyiben a lakosság egy része maga is sérelmesnek, igazságtalannak érezte a két rendeletet.

119 HAJDU Tibor: Az 1919 júniusi ellenforradalmi kísérlet történetéhez. = Ptk. 1959. 5. évf. 2. sz. 240—272 p. 240. old.

120 HIL. MT. 124/2. 37. és 63. old.

121 A Pöltz-csoport jelentése: „Az izgatóknak kapóra jött a tanácskormány sorozási rendelete. A földműves nép már megunt a háborúskodást, aztán attól is tartott, hogy a mezei munkát nem tudja befejezni, ezért felült a pogrommal telődött izgatásnak”. (PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. l. 6. e. Közl.: Iratok Pest megye történetéhez. 356. old.)

A Hakány-csoport jelentése: „Sikerült megállapítanunk, hogy az egész vidéket néhány . . . ember tartotta izgalomban . . . Az izgatóknak kapóra jött a tanácskormány sorozási rendelete.” (PIA. 35/1919. sz. n. l. 6. e. idézi: K. BALOGH, 1964. 195. old.)

A március és június között kirobbant kisebb-nagyobb vidéki ellenforradalmi akciók, zendülések okaik oldaláról vizsgálva két csoportba sorolhatók. Néhány felkelést a külső vagy belső aktív — jórészt katonatiszti — ellenforradalmi csoportok robbantottak ki. Ilyen volt a nyugat-magyarország felkelések zöme.¹²² s a Duna—Tisza közén, a Kecskemét környéki Héjjas-fivérek szervezte zendülés.¹²³ A helyi ellenforradalmak másik, kisebb része nem kapcsolódott ilyen közvetlenül ellenforradalmi központokhoz, nem szervezés, hanem egy falu, a falu néhány emberét ért „sérelem” következtében tört ki. Ezek közé tartozik a május 29-i nagyszékelyi ellenforradalmi megmozdulás, ahol a lakosság azért támadta meg és zavarta el a 25 fős vörösörkületmenyt, mert az borjút rekvirált egy gazdától¹²⁴, vagy a május 15-i nádudvari (Duna—Tisza köze), ahol a vöröskatonák kocsügénylése szolgált a zendülés okául.¹²⁵ Az eddig elmondottak és a később kifejtendők alapján formálisan a Duna melléki ellenforradalom is ez utóbbiak csoportjába tartozik. Valójában azonban egyik típusba sem sorolható, mert területi elterjedésének nagysága, és viszonylag hosszú időtartama minden korábbi belső ellenforradalmi felkeléstől megkülönbözteti.

II. ESEMÉNYEI ÉS JELLEMZŐI

Eseményei, kiterjedése

A sorozási rendelet megjelenése és a felkelés kitörése közt eltelt néhány nappól, az ellenforradalom felé mutató apró momentumokról keveset beszélnek a források. A helyi sajtó semmiféle közvetlen előzményt nem jegyzett fel, a paraszt pedig a legkevésbé volt az az ember, aki elképzelései, érzései feljegyzésére gondolt volna. Amennyire ezt a Vörös Őrség nyomozóinak a mozgalom elfojtása után Solton felvett jegyzőkönyveiből megállapítani lehet, a sorozási rendelet megjelenése után a térség egyes társadalmi rétegeinek körében korábban is észlelt elégedetlenség felerősödött, és az általános védkötelezettség ellen fordult. Az egyik Solt melletti tanyán lakó Pelikán (?) nevű kovács a nyomozók kérdéseire elmondta, hogy 17-én felkereste Szabó János és „valami sorozásról beszélt”. 18-án Szabó ismét meglátogatta Pelikánt, s ezúttal azzal állt elő, hogy „menjenek be Soltra tiltakozni.”¹²⁶ Feltételezhető, hogy ezekben a napokban Solton és más Duna —

122. L. NAGY, 1961. 99—102. és 139. old.

123. Legteljesebb leírása: PIA. 605. f. TAGYOB. II/29. ó. e. 53—54. és 140. old. Vö. Breit, III. köt. 71. old.

124. K. BALOGH, 1964. 140. old.

125. PIA. 609. f. 8/85. ó. e. 1—8. old.

126. U. o. 35/1919. sz. n. l. ó. e. 56. old.

Tisza közi községekben több „Szabó János” kereste fel a maga „Pelikán kovácsát” hasonló célzattal. (A spontán elégedetlenkedés — amint ezt az ellenforradalom okainak feltárására alakult különbizottság is megállapította — természetesen kiegészült néhány „izgató” aknamunkájával, akiknek „kapóra jött a tanácskormány sorozási rendelete.”¹²⁷) Amikor ugyanis 18-án délelőtt Szabó és Pelikán bement Soltra, ott már a szakszervezeti tagok gyűlést tartottak.¹²⁸ A tanácskozáson elhangzott vélemények közül egyet örökített meg a jegyzőkönyvvezető. Tóth János másfélholdas törpebirtokos azt fejtegette, hogy „nem érti a tanácskormány sorozási parancsát, mivel a tanácskormány megígérte volt, hogy katonának nem kell többé lenni . . .”¹²⁹ Ez az adat azt bizonyítja, hogy a solti földmunkások egy része értetlenül fogadta a Hadügyi Népbiztosság rendeletét, a Tanácsköztársaság addigi politikájának (legalábbis annak, amit ők láttak és éreztek belőle) mintegy a tagadását látták benne. Valószínű, hogy a többség és elsősorban a birtokos parasztok sokkal határozottabban utasították el a sorozás gondolatát, mert Végi Lajos 25 holdas gazda vezetésével a gyűlés résztvevői közül kb. 200-an a Vörös Őrség laktanyája elé vonultak, hogy lefegyverezzék a karhatalmi őröket. A soltiak akciója ekkor még eredménytelenül végződött. A Vörös Őrség parancsnokának és az egyik direktóriumi tagnak a felszólítására a tömeg széteszlott.¹³⁰

Hasouló előzmények után kerülhetett sor 18-án este a dunapataji földművesek gyűlésére is, mert a Kalocsai Néplap egyik visszaemlékezője szerint a „Népszavában és Vörös Újságban közölt hírek (sorozás, 72 kg-os fejadag)” hatására „forrni kezdett a közhangulat Dunapatajon.”¹³¹ Péter János a dunapataji sorozóbizottság elnöke június 18-án lényegében ugyanezt jelentette: „Dunapatajon a sorozást 19-én kellett volna megtartani, a sorozás miatt ellenforradalom ütött ki 18-án délután . . . 18-ról 19-re hajló éjjelen a dunapataji földműves csoport gyűlést tartott, melyen 18-tól 45 évig mindenki . . . köteles volt megjelenni.”¹³² A jelentés utolsó mondata szervezettségre utal, a szervezőkről azonban nem szólnak a források. Még élő adatközlőim is csak arra emlékeznek, hogy a község legtenkéntélyesebb családjából származó Váradi Sándor gazdagparaszt mellett a fő hangadó Benke Sándor középparaszt volt.¹³³

127 U. o.

128 U. o. 55. old.

129 U. o.

130 U. o. 54. old.

131 KN. 1919. dec. 3. 43. évf. 67. sz. 1. old.

132 HIL. MT. V. Ő. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 18. 111/21. 84. lt-i j.

133 KN. 1920. nov. 3. 44. évf. 90. sz. 2. old. és Bikszegi Sándor (Dunapataj) visszaemlékezése. (Saját gyűjtés.)

A Duna melléki ellenforradalomba ekkor vagy a későbbiekben bekapcsolódó települések 18—19-i hangulatáról nem állnak rendelkezésünkre eseményeket részletező források. A sorozások megkezdésének fogadtatása azonban ezeken a helyeken is hasonló lehetett, mert a sorozó bizottságok megmaradt jelentéseiből tudjuk, hogy a Vörös Hadsereg szervezését a többi településben is bojkottálták. Június 18—19-én például a 2.307 lakosú Csengődön és a 11 562 lakosú Kiskőrösön 1—1 embert toboroztak, a 2 485 lakosú Páhin pedig senki sem jelentkezett.¹³⁴

A solti, dunapataji és részben a kiskőrösi, csengődi és páhi események időbeli egybeesése, az események hasonlósága látszólag ellentmond a mozgalom egészében véve szervezetlen jellegének. Valójában azonban nem cáfolja azt. Az események hasonlóságát és időbeli egybeesését az okozta, hogy ezeken a helyeken kezdődtek volna először, június 18-án a sorozások, s a többi településben általában csak néhány nappal később.¹³⁵

Az ellenforradalom elsőnek Dunapatajon győzött. Az esti gyűlésen hozott határozatok értelmében június 18-án éjszaka a „parasztok” letartóztatták a Direktórium tagjait, a község kommunistáit, és lefegyverezték a helybeli vörös őrséget is. A postát elfoglalták, a telefonvezetékeket elvágták, a községbe Budapest felől vezető országutat eltorlaszolták, és a torlaszok mellé fegyveres őrséget állítottak.¹³⁶ Az ellenforradalom területi továbbterjedése a koncentrikus körök bővüléséhez hasonlít. 18-tól Dunapatajtól számítva naponta minden irányban újabb és újabb területekkel gyarapodott. 19-én Dunapatajtól délre Homokmégy és az ún. Alsószállások (Halom, Alsómégy, Hillye, Öregcsertő), keletre Szakmár és az ún. Felsőszállások (Alsóerek, Felsőerek, Keserűtelek, Gombolyag stb.), északra Solt és Harta, nyugatra Ordas, Géderlak és a Tolna megyei Madocsa követte a kezdeményező település példáját. 20-án és 21-én déli irányban Érseksanádig, kelet felé a Kunszentmiklós—Szabadszállás—Akasztó—Kiskőrös—Kecel vonalig, északon Dunavecscén, Szalkszentmártonon, Tasson és Dömsödön át Kiskunlacházáig terjedt a mozgalom,¹³⁷ a Dunántúlon pedig a Paks és Dunapentele közötti falvakkal bővült.¹³⁸ A felkelés 21-én érte el legnagyobb kiterjedését, mert bár 22-én és 23-án — főleg a Dunántúlon — újabb területekkel (Paks—Szekszárd—Ózsákpusztá háromszög) gyarapodott,¹³⁹ a Duna—Tisza kö-

134 PmL. PPSKK Vm. Direktóriumának vegyes ir. Sorozási jelentések.

135 Uo.; vö. HIL. MT. V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 18. 111/21. 83. lt-i j. és B-KmL. Kalocsa. Járásíró főszb. ir. 2446/1919.

136 Lásd a 131. és 132. jegyzetnél közölt forrásokat.

137 HIL. MT. IV. Hdt. Karh. ir. 1919. jún. 21. 87/8. 297. lt-i j.

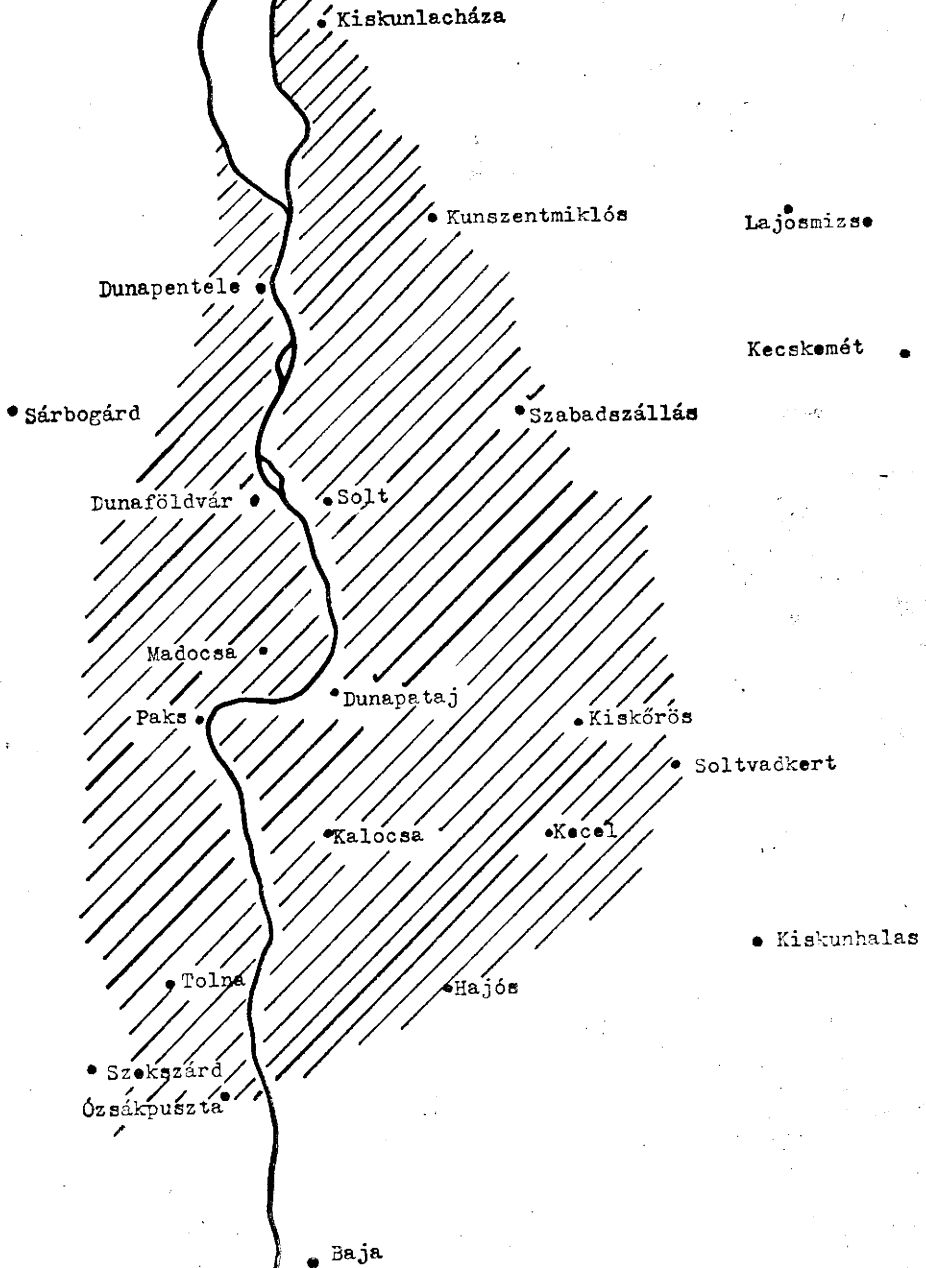
138 Uo. V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 20. 111/21. 85. lt-i j. és SZABÓ László: A bolsevizmus Magyarországon. A proletárdiktatúra okirataiból. Bp. 1919, Athenaeum. 240 p. 220. old.

139 PIA. 606. f. 2/19. ő. e. I. köt. 5. sz. távirat.

Budapest

1. A dunamelléki

ellenforradalom kiterjedése

zén ugyanekkor már Dunapataj alatt álltak az ellenforradalom leverésére érkező vörös csapatok.¹⁴⁰

Az ellenforradalom mind nagyobb területre való terjeszkedése sajátos formában — fizikai példával élve — a láncreakcióhoz hasonlóan történt. Dunapatajon kirobbant, ók értesítették a szomszédos falvakat, s azok, mint a stafétabotot, vitték a lázadás gondolatát újabb községekbe. Az első hadtesthez érkező egyik jelentés pl. leírja, hogy „Szabadszállásra ma délelőtt kettőkor 70—80 főből álló fehér (soltiak) érkezett, a lakosságot felszólították, hogy csatlakozzon. A lakosság erre kaszára, kapára kapott.”¹⁴¹ Kiskőröst a keceliek egyik csoportja mozgósította. A piacon kidoboltatták, hogy minden férfi 18 évestől 50 évesig fegyveresen vagy ásóval, kapával jelentkezzék a község házában.¹⁴² Páhira pedig a kiskőrösiek üzentek át.¹⁴³ Soltiak fegyverezték le az apostagi és a dunavecsei vörösöröket,¹⁴⁴ a dunavecseiek Dömsödre küldtek küldöncöt,¹⁴⁵ a dömsödiek Kiskunlacházára vonultak, a lacháziak Ráckevét akarták fellázítani.¹⁴⁶ Mőzs lakosságát a Fadról, Bogyiszlóról és Tolnárol Szekszárd ellen vonulók szólították fel csatlakozásra.¹⁴⁷ Az ellenforradalom továbbterjedésének ez a formája annyira általánossá vált, hogy a felkelés bukása után a Vörös Őrség nyomozói képtelenek voltak megállapítani, hogy hol kezdődött a zendülés. „Minden község az előtte fekvőt nevezte meg, amely őt belekényszerítette. Ez ment Dabtól Kalocsáig.” — írják.¹⁴⁸

Valószínűleg a felkelés elterjedésének fenti módja alakította ki a Tanácsköztársaság néhány kutatójában azt a nézetet, hogy a Duna melléki ellenforradalmat tulajdonképpen a Kalocsa környékiek lázítása okozta.¹⁴⁹ Kalocsa lakossága — társadalmi strukturáltsága, a közép- és gazdagparaszt-ság erőssége, a gyári munkásság teljes hiánya miatt — valóban kevésbé volt alkalmas szocialista forradalmi tartalom hordozására, mint az ország más városainak népessége. Az évszázadokra visszatekintő, s a város valamennyi társadalmi rétegének magatartását, politikai állásfoglalását még mindig erőteljesen befolyásoló papi gazdasági, politikai és ideológiai hatásmechanizmusok mellett pedig még az agrár és ipari munkásság is alkalmat-

140 HIL. MT. VHP. 624/303. hadm. sz. 57/100. 140. lt-i j.

141 U. o. I. Hdt. 226/10. 77/33. 183. lt-i j.

142 *Kiskőrös és Járása*, 1919. dec. 21. 13. évf. 51. sz. 2. old.

143 PmL. PPSKk Vm. Alisp. ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j. Páhi. 2. old.

144 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. 1. 6. e. 4. old.

145 *Iratok Pest megye történetéhez*. 346. old.

146 FARKAS, 76—78. old.

147 *Igazság*, 1919. júl. 11. 1. évf. 24. sz. 3. old.

148 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. 1. 6. e. 11. old.

149 Lásd pl. Liptai, 1965. 395—396. old.

lannak bizonyult erre.¹⁵⁰ Az is igaz — amint ezt később látni fogjuk — hogy — éppen az előbbiek miatt — az ellenforradalomba bekapcsolódott települések közül Kalocsán és közvetlen környékén volt legnagyobb a felkelők száma. Ebből azonban nem következik, hogy a Duna melléki ellenforradalmat a Kalocsa környékiek lázítása okozta. A Duna melléki ellenforradalomnak a Kalocsa környékiek lázítására való visszavezetése véleményünk szerint szemléletében és tényeiben egyaránt helytelen. Szemléletében azért elfogadhatatlan, de legalábbis vitatható, mert — formális példával élve — ahogy a Nápolyból kiinduló 1848-as forradalmi hullám nem tekinthető az olasz szabadságharcosok művének, úgy a falvakba beharó 10—20 paraszt sem lehetett volna gyújtó szikra a felhalmozódott szociális és politikai feszültség robbanóanyaga nélkül. Tömegmozgalmak ugyanis sohasem keletkeznek, ha nincsenek valóságos sérelmek. Tényeiben pedig azért nem helytálló, mert a Kalocsától 40 km-re fekvő Soltan előbb tört ki a lázadás, mint az érseki városban. S mire Kalocsa elesett, fehér zászlók kerültek a Kalocsától 80—100 km-re fekvő Dömsöd és Kiskunlacháza házára is. A Duna melléki ellenforradalom „nápolyiai” nem a bigottan vallásos Kalocsa környéki földművesek, hanem a fejlettebb politikai tudattal rendelkező református Duna menti birtokos parasztok voltak.

Június 25-ig, az utolsó ellenforradalmi fészek felszámolásáig a lázadók győztek, és hosszabb-rövidebb ideig hatalmon voltak a Szekszárd—Érsekcsanád—Kecel—Soltvadkert—Páhi—Szabadszállás—Kunszentmiklós—Kiskunlacháza—Dunapentele—Előszállás—Tengelic—Szekszárd határolta térség valamennyi településében, tehát Tolna megyéből a dunaföldvári és központi járásban, Pest—Pilis—Solt—Kiskun Vármegyéből a kalocsai, kiskőrösi és dunavecsei járásban, valamint a kunszentmiklósi járás nyugati és a ráckevei járás déli részein.

Az ellenforradalom elterjedéséről és kiterjedéséről mondottakkal kapcsolatban megemlítjük, hogy a június 24-i budapesti puccsról értekezve Gábor Sándorné a Duna melléki ellenforradalomhoz sorolja a június 24-én és 25-én a biai, gödöllői, pomázi és váci járások néhány községében észlelhető ellenforradalmi megmozdulásokat is.¹⁵¹ Megállapítása azért vitatható, mert a pomázi, gödöllői stb. járások zendülései jellegük, kapcsolataik alapján sokkal inkább rokoníthatók a Lemberkovics-féle felkeléssel, mint a Duna melléki ellenforradalommal. Míg utóbbi egészében véve a sorozási rendelet, ill. kisebb mértékben a Hamburger-beszéd hatására tört ki, addig a Budapest környéki falvak (Szentendre, Rákoscsaba, Budakeszi stb.) fel-

150 ROMSICS Ignác: Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai 1918—1919-ben. = Cumánia. (Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei.) III. Historia. Szerk. Horváth Attila. Kecskemét. 1975. 469 p. 317—373. old.

151 GÁBOR Sándorné, 1962. 79. old.

kelése jóelőre megszervezett ellenforradalom volt, legszorosabb összefügésben a Hönig-féle szervezkedéssel. Ezek a falvak voltak Hönigék vidéki bázisai, amelyeket a már idézett kimutatás is egytől-egyig feltüntet.¹⁵² Az ellenforradalmár tisztekkel való kapcsolatukat egyértelművé teszi a biai járás főszolgabírójának TAGYOB jelentése, amennyiben sajnálkozva jegyzi meg: „... a Budapesten megkísérelt ellenforradalomban a járás községei nem vettek részt, mert annak kitöréséről és leveréséről úgyszólván együtt értesültek. Csupán Budakeszi kapott hírt előbb, mire a lakosság a harangokat félreverte, és felfegyverkezve kivonult Budapest határára, hogy a vörösök menekülését megakadályozza”.¹⁵³ A szentendrei zendülés szintén „a budapesti hírek hatására” tört ki 24-ről 25-re virradó éjjel.¹⁵⁴

Az ellenforradalom kiterjedésével kapcsolatban ezek után még egy kérdés vetődik fel: miért csak ezekben a járásokban tört ki? Miért nem érintette a Duna—Tisza közének más részeit, pl. Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas vagy Kiskunmajsa környékét, hiszen az ottani falvak lakosságának osztálytagozódása hasonló volt az itteniekéhez. Az sem valószínű hogy a Kecskemét környéki tanyavilág agrármunkásai öntudatosabbak, birtokos parasztjai más mentalitásúak lettek volna, mint pl. a kunszentmiklósi járásban lakók. S végezetül: a sorozási rendelet és Hamburger számításai ott is ugyanazt jelentették, mint itt. A felkelés továbbterjedésének a déli demarkációs vonalon és a tiszai fronton elhelyezett — részben a Duna—Tisza közi agrár- és ipari munkásságból kikerülő — katonaság száma és tűzereje szabott határt. Az I. Hadtest június 18-i és június 21-i hadrendje szerint Kiskunfélegyháza, Kiskunmajsa, Jánoshalma és Hajós körzetében elhelyezve a déli frontot 4 határvédelmi zászlóalj, valamint az 51. és 52. vörösőr zászlóalj és a 15. (bácskai) gyalogezred egyik zászlóalja védtek.¹⁵⁵ A Tisza vonalat Kiskörétől Alpárig a 7. hadosztály (bihari vörös- ezred, budapesti vörös- ezred, tengerészezred) csapatai tartották.¹⁵⁶ Az alakulatok létszáma és tűzereje¹⁵⁷ néhány kilométerről is a felkelés kitörését

152 HIL. MT. A Hönig Vilmos elleni per iratai. 124/2. 37. és 65. old.

153 PmL. PPSKk Vm. Alisp. ir. TAGYOB. Biai j. Budatétény. 9. old.

154 PTA. 628. f. 1920—B. 5721. 6. e. 53. old.

155 HIL. MT. I. Hdt. ir. 186/2. hdm. sz. 77/22. 120. lt-i j.

156 U. o. VHP. 1919. jún. 21. 56/13. 213. lt-i j.

157 A tiszai és a déli front csapatainak (I. Hadtest) tűzereje:

	kézfegyver	géppuska
7. hadosztály		
bihari vörös ezred	1053	8
budapesti vörös ezred	1815	28
tengerészezred	1853	36
IV. határvéd kerület		
1. zlj.	466	—
2. zlj.	370	—

gátló körülménynek számít, különösen — mint ahogy volt — akkor, ha egy részük a két front mögöttes területein állomásozott. Június 18. és 22. között zászlóaljnyi erők tartózkodtak Szolnokon, Jászladányban, Nagykőrösön, Kecskeméten, Kiskunhalason és Nádudvaron.¹⁵⁸ Kisebb egységek voltak Kunszentmiklóson, Kerekegyházán, Szabadszálláson, Fülöpszálláson, Kiskunfélegyházán és Jánoshalmán.¹⁵⁹ Ha térképen összekötjük a Duna—Tisza közén állomásozó egységek leginkább hátra (nyugatra) vont alakulatainak az állomáshelyeit, a Duna melléki ellenforradalom keleti és déli kiterjedésének a határvonalait kapjuk. A felkelés déli és keleti irányú elterjedésének határai és az itt állomásozó katonaság közötti összefüggés különösen akkor nyilvánvaló, ha tudjuk, hogy — értesülve az ellenforradalom kitöréséről — az I. Hadtest parancsnoksága nemcsak készenléti állapotot rendelt el, hanem a direktóriumokat is figyelmeztette a felkelés továbbterjedésének veszélyére.¹⁶⁰ Ezt valószínűsítik a Tanácsköztársaság megdöntése után keletkezett kiskunhalasi és fülöpszállási TAGYOB jelentések is. Kiskunhalason „június 24-én a vörös uralom nehéz órákat élt át . . . A direktórium s más vörös szervek rémülve gondoltak az elkövetkező eseményekre, állandóan fűtve tartották a vasúti mozdonyokat . . . A lakosság szorongásukat örömprevesse nézte, s várta a fejleményeket . . . az itt lévő nagyszámú ismeretlen érzésű vörös katonaság miatt nem léphetett a tettek mezejére.”¹⁶¹ Fülöpszállás „A júniusi ellenforradalomba nem kapcsolódott bele olyan mértékben, mint a Duna-menti községek, aminek fő oka az volt, hogy a község állandóan erősen meg volt szállva vörös katonasággal, csaknem minden házhoz jutott vöröskatona.”¹⁶² Ha az idézett jelentések hangvételével nem is értünk egyet, ha a „lakosság” kifejezést túl általánosnak, túlzásnak tartjuk is, a jelentések lényegét igaznak véljük, mert egyéb körülmények is arra utalnak, hogy a szóbanforgó napokban a felkelés keleti és déli határain túl elhelyezkedő települések polgári és kispolgári rétegeinek

3. zlj.	300	2
4. zlj.	418 /	—
I. Tábori rendész vörösőr ezred		
51. zlj.	465	2
52. zlj.	503	2
15. (bácskai) vörösőrezred		
1. zlj.	453	8
(HIL. MT. VHP. 1919. jún. 21. 57/1. 13. lt-i j. és uo. I. Hdt. 1919. jún. 21. 77/32. 177. lt-i j.)		
158 HIL. MT. VHP. 619/55. sz. 56/13. 213. lt-i j.		
159 Uo. I. Hdt. 186/2. hdm. sz. 77/32. 120. lt-i j. és PmL. Alisp. ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j. Kunszentmiklós. 1. old., Fülöpszállás. 5. old. és Izsák. 3. old.		
160 B-KmL. Kiskunhalas. Intéző Bizottság jkv-e. 1919. jún. 20. 172. old. és PIA. 606. f. 3/6. 6. e. 8. köt. 809. fol.		
161 PIA. 605. f. TAGYOB. II/29. 6. e. 219. old. A jelentés másolatát lásd a KTJM-ben: Bori Benő visszaemlékezései. 5. old. Lelt. sz.: 5713.		
162 PmL. Alisp. ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j. Fülöpszállás. 5. old.		

körében is ellenforradalmi hangulat uralkodott, s az ottani agrár és ipari munkásság szintén vonakodott katonának állni. A Kiskunhalasi Munkástanács június 21-i ülésén pl. csak a tanácstagok fele jelent meg. Az ülés pedig úgy kezdődött, hogy Hubert József, a Belügyi Népbiztosság politikai megbízottja kifogásolta, hogy „a szervezett munkások maguk hangoztatják, hogy nem mennek el sorozásra”.¹⁶³ A kiskunfélegyházi Munkástanács június 19-én kénytelen volt a sorozás végső határidejét június 28-ig meghosszabbítani, mert a lakosság vonakodott eleget tenni a parancsnak.¹⁶⁴ Június 22-én plakátok jelentek meg a falakon, amelyekkel Iványi statáriumot rendelt el. Visszavont minden fegyverviselési rendeletet, kijárási tilalmat rendelt el, s a vasúti pályaudvar környékét lezáratta.¹⁶⁵ 26-án pedig megbízható vörösörök „sürgős leküldését” kérte a Belügyi Népbiztosságtól.¹⁶⁶ Kiskunmajsáról június 27-én futott be hasonló kérés.¹⁶⁷ Nagykőrösön június 19-én senki sem, június 20-án pedig 1 fő jelentkezett a Vörös Hadseregbe.¹⁶⁸ A toborzó népgyűlésen szónokló párttitkár beszédét megszakító tömeg hangulatát a Nagykőrösi Népujság így adja vissza: „Ne a háborúról beszéljen nekünk, hanem az aratásról! Úgy van, úgy van! — hallatszott ezer ajakról, mire általános zűrzavar támadt a teremben. Közbekiáltások hallatszottak, hogy a 75 kilós évi gabonafejadagot nem lehet elfogadni . . .”¹⁶⁹ Néhány településről pontosan tudjuk, hogy a Duna melléki ellenforradalom időszakában hányan jelentkeztek vöröskatonának, s ezek közül hányan voltak alkalmasak és alkalmatlanok¹⁷⁰ (lásd: 293. old.).

A felsorakoztatott adatok, s különösen a kunszentmiklósi, kiskunfélegyházi és monori járás sorozási eredményei úgy véljük, igazolják kiinduló tételünket: június 18. és 26. között a térség déli és keleti felében is ellenforradalmi hangulat uralkodott, a sorozásokat lényegében ott is bojkottálták. következőképpen a Duna melléki ellenforradalom déli és keleti irányú továbbterjedésének a demarkációs vonalon és a tiszai fronton elhelyezett katonaság szabott határt.

Északon a főváros közelében, Ráckeve előtt halt el a felkelés. Amikor június 20-án délben a ráckevei proletárvezetők tudomást szereztek arról, hogy Dömsöd és Kiskunlacháza is a felkelők mellé állt, Fekete Béla poli-

163 B-KmL. Kiskunhalas. Munkástanács jkv-e. 1919. jún. 21. 62—63. old.

164 *Félegyházi Proletár*, 1919. jún. 20. 1. évf. 45. sz. 1. old.

165 B-KmL. Kiskunfélegyháza. Munkástanács ir. Plakátok. „Hirdetmény. Tudomására hozom . . .”. 1919. jún. 22. (Fehér alapon fekete betűs szöveg.) A plakát szövegét a Félegyházi Proletár is közölte. Lásd: 1919. jún. 24. 1. évf. 48. sz. 3. old.

166 OL. BM. K. 148. 1920-36-453. (8868.)

167 PIA. 606. f. 3/41. ó. e. XXII. köt. 1831. fol.

168 Uo. 1782. fol.

169 *Nagykőrösi Népujság*, 1919. júl. 2. 1. évf. 78. sz. 1. old.

170 PmL. PPSKk Vm. Direktóriumának vegyes ir. Sorozási jelentések.

Település	lakos	jún. 18.		jún. 19.		jún. 20.		jún. 21.		jún. 22.		jún. 23.		jún. 24.		jún. 25.		jún. 26.	
		a	n	a	n	a	n	a	n	a	n	a	n	a	n	a	n	a	n
Kiskunmajsa	15 940	11	13	—	—	11	4	—	—	—	—	—	—	43	66	27	20	12	18
Szank	3 830	—	—	—	—	—	—	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Újfalu	1 637	—	—	—	—	—	—	27	19	95	49	4	1	—	—	—	—	—	—
Alpár	3 692	—	—	—	—	—	—	36	22	156	141	5	2	—	—	—	—	—	—
Jászszentlászló	2 748	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	7	—	—	—	—	—	—
Orgovány	2 968	—	—	—	—	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Izsák	7 138	—	—	—	—	—	—	0	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kerekegyháza	4 450	—	—	—	—	—	—	—	—	0	22	—	—	—	—	—	—	—	—
Szabadszállás	9 559	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0	3	—	—
Peszéradacs	1 610	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Üllő	5 188	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	15	24	29	—	—
Alberti	5 557	26	43	—	—	—	—	0	5	—	—	—	—	—	—	33	44	—	—
Pilis	5 762	0	14	—	—	—	—	14	0	—	—	—	—	9	23	—	—	—	—
Vasad	1 421	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	4	—	—
Gomba	2 630	7	31	—	—	0	36	25	35	—	—	1	9	23	30	—	—	—	—
Bénye	1 227	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	13	—	—	—	—	—	—
Monor	11 436	0	52	—	—	0	80	58	46	—	—	18	46	17	37	0	4	—	—
Pilis	5 762	—	—	—	—	11	0	—	—	—	—	0	0	—	—	—	—	—	—
Káva	782	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	14	—	—	—	—	—	—
Irsa	6 123	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43	42	—	—	—	—
Ceglédbercel	3 396	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	5	—	—	—	—	—	—
Tápióbieske	3 818	—	—	—	—	0	6	0	20	15	33	8	6	21	50	4	10	0	5
Nagykátá	8 910	—	—	—	—	0	18	0	18	0	2	0	9	3	4	2	17	—	—

a = alkalmas

n = nem alkalmas

तिकai megbízott és Leykó Sándor vörösőrparancsnok vezetésével a ráckeveiek felkészültek a fehérek fogadására. A vörösőrökből, tanácstagokból, öntudatos munkásokból álló mintegy 30—50 főnyi osztag géppuskatűzzel fogadta a Duna hídján átkelni akaró lázadókat. Majd amikor azok északról, Szigetcsép, Szigetújfalu irányából próbálkoztak betörni a faluba, a vasútállomásnál kibontakozott ellenállás kényszerítette őket visszavonulásra.¹⁷¹ A Duna melléki ellenforradalom északi irányú továbbterjedése nem véletlenül akadt el a Csepel-szigeten; a ráckeveiek győzelme nem esetleges jelenség volt. Körülbelül itt kezdődött a történeti Pest megyének az a része, amelynek politikai arculatát — szemben a tradicionális Duna—Tisza közti társadalmi struktúrával és egészében véve konzervatív politikai gondolkodással — az ipar-forgalmi népesség, s ezen belül az ipari munkásság nagyobb számaránya és a főváros szellemi kisugárzása határozta meg, ill. jellemezte.¹⁷² A ráckeveiek győzelmének objektív alapja ugyanúgy ez volt, ahogy végsősoron a kispesti járás Duna—Tisza közínél jóval kedvezőbb sorozási eredményei is ezekre a körülményekre vezethetők vissza.¹⁷³

Az ellenforradalom dunántúli határait, a felkelés közvetlen okának hiánya, ill. ebből adódóan a mozgalom terjedésének a Duna—Tisza közti kibontakozásánál lassúbb üteme határozta meg. Bár az ellenforradalom közvetlen okainak bemutatásakor a 72 kg-os fejadagról szóló Hamburger-féle fejtegetést és a Hadügyi Népbiztosság rendeletét egymás mellett tárgyaltuk, az eddigiek nem hagynak kétséget afelől, hogy a lakosság a sorozási rendeletet súlyosabbnak érezte. Ezt a parasztok részéről megnyilvánuló differenciálást persze nem valami objektív mérlegelés motiválta. Minden valószínűség szerint csupán arról volt szó, hogy a sorozás közvetlen fenyegette a paraszt egyéves munkáját, a beszolgáltatásra pedig csak néhány hét múlva kerülhetett sor. A nagyobb mozgósító erővel rendelkező közvetlen kiváltó ok, a dolgozói védkötelezettséget elrendelő leirat azonban csak a Duna—Tisza közére vonatkozott, s a Dunántúltra nem. S ha a márciustól júniusig felhalmozódott szociális és politikai feszültség elég is volt ahhoz, hogy — követve a Duna bal partján fekvő települések példáját — az ellenforradalom itt is lábrakapjon, a mozgalom terjedési ütemének Duna—Tisza közéhez fogható gyorsaságát nem tudta biztosítani. A Dunántúlon a köz-

171 HIL. MT. V. Ő. O. F. 1919. jún. 20. 111/21. 85. lt-i j.; Ráckevei Állami Árpád Múzeum (továbbiakban: RÁÁM). A/56-69. (Viszsaemlékezés.) 9. old. Részletezi: Farkas, 76—77. old.

172 Lásd erre ROMSICS Ignác: A történeti Dél-Pest megye foglalkozásszerkezeti viszonyai a XX. század elején = BácsKiskun megye múltjából — I. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. 1975. 251 p. 187—207. old.

173 Az első sorozási napokon (június 17-től 21-ig) Soroksáron 212-en, Marxfalván 147-en, Pestszentlőrincen 245-en, Dunaharasztn 134-en jelentkeztek, s ezek között egyetlen alkalmatlan sem volt. (PmL. PPSKk Vm. Direktóriumának vegyes ir. Sorozási jelentések.)

vetlen fenyegetettség érzése hiányzott. Konkrétan ez a különbség azt eredményezte, hogy míg a Duna—Tisza közén másfél nap (19-én hajnaltól 20-án délig) elegendő volt ahhoz, hogy Dunapatajról kiindulva Hajóstól Kiskunlacházáig (közel 100 km-es távolság) győzzön az ellenforradalom, Tolna megyében közel három nap (19—21.) kellett a Paks és Dunapentele (40 km-es szakasz) közötti terület meghódításához. Az ellenforradalom dunántúli terjedésének tehát tulajdonképpen semmi sem szabott határt. A Duna—Tisza közti terjedési ütemnél ez a kb. négyszer lassúbb kibontakozás a felkelés megindulása (június 19.) és a budapesti karhatalmi alakulatok lokalizáló hadműveleteinek megkezdése (június 23.) között rendelkezésre álló 5 nap alatt csak akkora területen biztosíthatta az ellenforradalom győzelmét, mint amekkorán a felkelés el is terjedt. Mire a mozgalom hullámai a megyeszékhely, Szekszárd alá értek (június 23.), a lázadás leverésére érkező alakulatok egyike már bevonult Dunaföldvárra.¹⁷⁴ Feltételezhető azonban, hogy ha a dolgozók védkötelezettsége a Dunántúlra is vonatkozik, akkor az ott is az ellenforradalom gyorsabb terjedését vonta volna maga után. Erre utal a dunántúli — köztük a somogyi! — földmunkások határozott vonakodása a lajstromozástól.¹⁷⁵

A hatalomátvétel típusai

Június 18. és június 24. között tehát Tolna vármegye két járásában és Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye 5 járásának nagyobb részén az ellenforradalom ragadta magához a hatalmat. A helyi tanácsszervek hatalmának megszűnése ill. az ellenforradalom győzelme azonban különbözőféleképpen játszódott le az egyes helységekben. Az ellenforradalom hatalomrakerülése lényegében — szoros összefüggésben a települési formával, a helység földrajzi elhelyezkedésével, ill. az ebből adódó egyéb tényezőkkel — 3 típusba sorolható.

Néhány félreeső faluban, eldugott pusztán, ahol a kommunizmus ismeretlen volt, ahol még júniusban is a falu társadalmi és politikai viszonyainak lényeges átalakítását célzó rendeleteket figyelmen kívül hagyó, „a kisgazdákból és az intelligencia egy részéből” alakult Munkástanács és Direktóri-

174 PIA. 606. f. 2/19. ő. e. I. köt. 6. sz. távirat és K. Balogh, 1964. 189—191. old.

175 Legprecízebben Kávássy ismerteti. KÁVÁSSY Sándor: Latincea Sándor. Bp. 1973, Akadémiai Kiadó. 163 p. 123—124. old. Forrásai között nem szerepel Latincea június 26-án keltezett alábbi távirata: „Járási megbízottaim jelentik, hogy a mezőgazdasági munkások lajstromozása nem vihető keresztül; a földmunkások tömegesen kilépnek a földmunkások szövetségéből és elégedetlenségüket fejezik ki az általános mozgósítással szemben, mielőtt valami nagyobb dolog történne, utasításokat kérek”. (PIA. 603. f. 2/24. ő. e. 233. fol.)

um funkcionált, ott a felkeléshez való csatlakozás és a hatalomátvétel (tulajdonképpen nem is nevezhető annak) minden konfliktus nélkül zajlott le le.¹⁷⁶ Amikor az ilyen helyeken megtudták, hogy a szomszédos településben már megszűnt a tanács hatalom, akkor ezt egyszerűen konstantálták, és csatlakoztak a felkeléshez. Ilyen volt Páhi, ahol tudomást szerezvén arról, hogy Kiskőrös már a fehéreké, a lelkész, Zachár tanító, Hostya bíró és Bana vörösőrparancsnok „azonnal összejöttek, és kimondták a falu csatlakozását”.¹⁷⁷ Így történt Csengődön, ahol a „direktorok” vezették a felkelőket¹⁷⁸, és így alakulhattak az események Homokmégyen is, mert az ellenforradalom leverése után új direktóriumot kellett választani a régi helyett, amelynek egyik tagja fegyverrel esett el a hajósi vörösőrök elleni harcban.¹⁷⁹ Ide sorolható a Kalocsa melletti Bátya község is, ahol a Direktórium elnöke a június végi napokban szintén az ellenforradalmárok helyi vezetőjévé avaszt. Mindezt a község főjegyzőjének 1942-es felterjesztéséből tudjuk. Bíró (Ivota) János kitüntetésre való felterjesztésének indoklásából az is kiderül, hogy a konfliktus nélküli hatalomátvétel egy olyan fejletlen politikumú mikrovilágot feltételez, amelynek anakronisztikus homogenitását lényegében az 1918/19-es forradalmak és ellenforradalmak sem igen bomlasztották fel. „Bíró Jánost a község közönségének általános bizalma állította a község élére a világháború utáni zavaros, forradalmi időkben, mert az ő közismert erejeyeitől várta a nép a falu nyugalmanak biztosítását. Bíró János harctereket járt, orosz hadifogságból szökés útján hazatért, szegénysorsú kisgazda léte-re vállalta a kommunizmus alatt a direktórium megbízatást, s ezzel elejét vette annak, hogy községünkben a kommunista eszmék gyökeret verjenek a nép között. Részt vett a kalocsavidéki ellenforradalomban, amiért menekülnie kellett a községből. A kommunizmus letörése után a nép általános lelkesedéssel megválasztotta törvény szerint is bírójának, s azóta a mai napig megszokás nélkül a lakosság általános bizalma folytán megmaradt ezen tisztében, s irányítja a község politikai, gazdasági, kulturális életét és fejlődését” — jelentette a főjegyző.¹⁸⁰ A források hiánya miatt felderíthetetlen, hogy szám szerint hány eldugott falu sorolható a hatalomátvétel konfliktus nélküli típusába. Valószínű, hogy sokkal kevesebb, mint azok közé a falvak közé, ahol a tanácsok és direktóriumok megbuktatása kisebb-nagyobb összeütközésekkel járt együtt, mert március végén, április elején a Páhihoz,

176 Ilyen településekre lásd PmL. Alisp. ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j. Főszb. ált. jelentése. 12. old., uo. Szabadszállás. 4. old., uo. Páhi. 1. old.

177 U. o. Páhi. 3. old.

178 U. o. Csengőd. 1. old.

179 B-KmL. Homokmégy. Közgyűlési jkv. 1917—1924. 1919. júl. 6.

180 U. o. Kalocsa. Járási főszb. eln. ir. 21/1942.

Csengődhez, Bátyához hasonlóan berendezkedő települések zömében május folyamán újjáalakították a tanácshatalom szerveit.¹⁸¹

Azokban a helységekben, ahol már áprilisban többé-kevésbé megfelelő összetételű tanácsszerveket választottak, ill. ahol ténylegesen a májusi átszervezés során ment át a hatalom a proletariátus kezébe, az ellenforradalmár elemek néhány öntudatos munkás és szegényparaszt vezetővel, s helyenként a Vörös Őrség kisebb-nagyobb részével találták szembe magukat. Ezekben a községekben az ellenforradalom győzelme a Vörös Őrség lefegyverzése vagy megfutamítása, ill. a tanácstagok letartóztatása vagy elmenekülése által realizálódott. A dunapataji sorozóbizottság elmenekülő elnökének, Péter Jánosnak a jelentéséből tudjuk, hogy így történt pl. Dunapatajon.¹⁸² Ugyancsak a Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának napi jelentéseiből ismeretes, hogy Pakson, Solton, Kiskőrösön is.¹⁸³ A mozgalom láncreakcióhoz hasonlított terjedéséből adódott, hogy a konfliktusos hatalomátvétel első lépéseit gyakran a már fellázadt szomszéd faluból érkező hírvívó osztag tette meg. A hartai vasútállomás vörösőr őrsét június 19-én éjszaka a dunapatajiaiak egyik csoportja fegyverezte le.¹⁸⁴ A dunavecsei vörösöröket solti parasztlakosok tették harcképtelenné, s a dunavecseiek vezetésük alatt foglalták el a községházát.¹⁸⁵ Bölskénről jelentették, hogy „folyó hó 20-án öt-hat óra között Madocsa község felfegyverzett polgárai Bölske község és állomás területén megtámadták a vörösöröket, lefegyverezték és tetteg bántalmazták...”¹⁸⁶ Ugyanezen nap esetében a dunaföldvári vörösöröket és direktórium tagokat együtt futamították meg a bölskeiek és a madocsaiek.¹⁸⁷

A külső erőknél ez a mozgósító funkciója átvezet a konfliktussal együttjáró hatalomátvételtől az ellenforradalom győzelmének harmadik típusához, a proletárhatalom megdöntésének ahhoz a formájához, amelyben a szomszéd falvak már fellázadt lakosságának nem mozgósító, kezdeményező,

181 A forradalom jellegének megfelelőbb összetételű tanácsok, direktóriumok kezébe ment át a hatalom. április 13-án Kalocsán (KN. 1919. ápr. 12. 43. évf. rendk. kiad. 2. old.), április végén Ráckeven (*Kapcsoló*, 1909. márc. 15. 4. évf. 6. sz. 3. old.), május 18-án Érsekcsanakon és Sükösdön (PIA. 603. f. 6/26. 6. e. 136. és 362. old.), május 22-én Prónayfalván (no. 310. old.), május 25-én Nagyszékelyen (K. BALOGH, 1964. 180. old.) május utolsó napjaiban Fülöpszálláson, Pakson és több Tolna megyei községben. OL. BM. K. 148. 1920-36-453./9067. (402.) old., PmL. PPSKk Vm. Alisp. ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j. Főszb. ált. jelentések. 12. old. és L. NAGY 1961. 73. old.), valamint június 10-én Szabadszálláson (PIA. 603. f. 6/26. 6. e. 363. old.).

182 HIL. MT. V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 20. 111/21. 84. lt-i j. és KN. 1919. dec. 3. 43. évf. 67. sz. 1. old.

183 HIL. MT. V. B. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 111/21. 85. lt-i j. és *Kiskőrös és Járása*, 1919. dec. 21. 13 évf. 51. sz. 2. old.

184 HIL. MT. VHP. 1919. jún. 19. 50/10. 163. lt-i j.

185 LUKÁCSY Imre: Beszél a múlt. A dunavecsei református egyházközség és Dunavecse története. Dunavecse 1943. Dunamente kiad. 176 p. 67. old.

186 SZABÓ, 197. old.

187 PIA. 601. f. 2/XXXVII-3050. 6. e. 6. old.

hanem döntő szerepe volt. Ebbe a típusba gyakorlatilag csak a két város, Kalocsa és Szekszárd tartozik. Kalocsán elsősorban a június 10. óta ott állomásozó Kecskemétről jött vörösőr különítmény, Szekszárdon a szervezett szociáldemokrata és kommunista ipari munkásság akadályozta az ellenforradalom belső erőkre támaszkodó győzelmét. Kalocsán és Szekszárdon is csak akkor szűnt meg a prolatárhatalom, amikor már a környező falvak mindegyikében győztek a lázadók, és akkor is csak a támadó falvak kezdeményezése után.

A dunapataji események híre 18-án este érkezett meg Kalocsára, a me- nekülő direktóriumi tagok jelentették a történeteket. A város vezetői azon- nal intézkedni próbáltak. Munkáskülönítményt szerveztek, melyet 19-én reggel Dunapataj ellen próbáltak bevetni. A munkások azonban elhagyva Kalocsát szétszéledtek, s visszatértek a városba.¹⁸⁸ A felkelés továbbterje- déséről Kalocsa lakói úgy értesültek, hogy a foktöiek és a bátyaiak közül 19-én senki sem jelent meg a sorozáson. Amikor késő délután Szury Kálmán, a város kormányzótanácsi megbízottja és Dóra János a Direktó- rium elnöke néhány vörösörrel visszavonult az érseki palotába, s ott el- sáncolta magát, a lakosság előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a szomszédos fal- vak is csatlakoztak a mozgalomhoz. Este 7-re Kalocsa hangulata veszé- lyessé vált, de a korábbi eredménytelen felkelési kísérletek s a városban tartózkodó mintegy 40—50 főnyi vörösőr különítmény jelenléte óvatosság- ra intették a város ellenforradalmár rétegeit.¹⁸⁹ 20-án délelőtt mindenki hal- lotta a fehérek előőrseinek és a város környékén cirkáló vörös őrzőjárat tűz- párbaját ¹⁹⁰, a jezsuita Stephanium kollégium naplóírója pedig „igen meg- döbbséget keltő hírekről” szerzett tudomást, ti. arról, hogy „nagy események és nagy harcok előtt állunk”.¹⁹¹ Az ellenforradalommal szimpatizálók közül azonban továbbra sem mert színt vallani senki. Egyik visszaemlékezőm el- mondta, hogy Kalocsa polgársága és kispolgársága esztelenségnek tartotta „a szállásiak” lázadását, mert külső erők nélkül lehetetlennek látták bár- miféle ellenforradalom tartós győzelmét.¹⁹² Ugyanígy látta a szegedi ellen- forradalmi kormány hadügyminisztériuma részére készített feljegyzés szer- zője is, amennyiben azt írta, hogy a városi polgárság és kispolgárság („in- telligencia”) „mindenütt közömbös letargiában van” és a „felszabadulást kívülről várja”.¹⁹³ A délelőtt 11 órakor frontális támadásba lendülő „alsó-

188 KN. 1920. jún. 19. 44. évf. 51. sz. 1—2. old.

189 KN. 1919. okt. 14. 43. évf. 49. sz. 2. old. és 1919. okt. 16. 50. sz. 2. old.

190 *Kiskunhalas Helyi Értesítője*, 1920. márc. 3. 20. évf. 9. sz. 3. old.

191 BERNHARDT Zsigmond: *Egy jezsuita emlékei a kommunizmus idejéből*. Bp. 1919, Korda. 125. p. 95. old.

192 Raisch Lajos (Kalocsa) visszaemlékezése. (Saját gyűjtés.)

193 HIL. Szegedi HM. 5/a. oszt. 583/1919. sz.

szállási felkelők” ezért a város ellenforradalmi rétegeinek támogatása nélkül szorították a különítményeseket a temetőtől a mezőgazdasági gépgyár és a vasútállomás épületei felé. A fehérek egy része a városháza felé nyomult, nagyobb részük pedig a hátráló vörösöroket vette üldözőbe. A vasútállomáson ismét heves kézítása bontakozott ki, amely a többszörös túlerőben lévő ellenforradalmárok győzelmével végződött.¹⁹⁴

A dunántúli felkelők hasonló körülmények között induló Szekszárd elleni támadása a két város, s mindenekelőtt a két város munkásságának politikai állásfoglalásából adódó különbségek miatt más eredménnyel zárult. A június 23-i szekszárdi hangulat hasonlatos volt a június 20-i kalocsaihoz. Az ellenséges nyilatkozatok szájról-szájra jártak, a rémhírtérjesztők élén voltak a katonatisztek, a régi közigazgatás vezetői, a földbirtokosok és a gazdagparasztok. A Tolna, Mőzs irányából támadó Fadd és Bogyiszló környéki felkelők közeledésének hírére kezdtek bevonni a vörös zászlókat, a tisztviselők szabotálták a munkát, a munkásotthon előtt egy kaszával fölfegyverkezett földműves a királyt éltette.¹⁹⁵ Az ellenforradalmi hangulat ellenére a vörösörok és ifjúmunkások maroknyi osztaga és a támadó fehérek közötti ütközet lezajlott anélkül, hogy bárki is megkísérelte volna a Cséby József vezetésével győzedelmeskedő kommunisták két tűz közé szorítását.¹⁹⁶ Az ellenforradalmároknak tehát nem sikerült elfoglalni Szekszárdot. A megyei és városi direktórium hatalma azonban időlegesen mégis megszűnt, mert a válságos helyzetben a városi és megyei szervek prominens vezetői elmenekültek.¹⁹⁷ 23-án éjszaka Szekszárdon egyetlen politikai csoport sem gyakorolta a hatalmat. Egyelőre nem lehetett tudni, hogy a megüresedett vezetői pozíciókat az akcióba nem kezdő, de továbbra is készenlétben álló ellenforradalmár rétegek, a szervezett munkásság többségére támaszkodó szociáldemokrata vezetők, esetleg a visszatérő kommunisták foglalják el. Nem tekinthető véletlennek, hogy a város ellenforradalmár rétegei 24-én sem mertek akcióba kezdeni, hogy a kommunisták másnap sem tértek vissza, ill. a városban maradt részük (Cséby és csoportja) továbbra is háttérben maradt, valamint az sem, hogy az aspiráns csoportok közül a hatalom gyakorlásáról május végén lemondott szociáldemokrata vezetők vették át a város irányítását.¹⁹⁸ A június 23-i és 24-i szekszárdi események a város tényleges erőviszonyait dokumentálták. A komolyabb tömegbázis nélküli kommunisták elmeneküléséig objektíve a szociáldemokraták szö-

194 KN, 1919. okt. 12. 43. évf. 48. sz. 2. old. és 1919. okt. 16. 50. sz. 2. old.

195 *Igazság*, 1919. júl. 11. 1. évf. 24. sz. 3. old., PmL. PPSKk Vm. Dir. eln. ir. 579. old.; részletezik: L. NAGY 1961. 162—163. old. és K. BALOGH, 1969. 282. old.

196 VENDEL, 264—265. old. és K. BALOGH, 1964. 189—91. old.

197 SZABÓ, 201. old.

198 K. BALOGH, 1969. 282. old.

vetségei voltak a város ellenforradalmár csoportjainak annyiban, amennyiben megtagadták a proletárhatalom megmentését célzó kommunista vezetők munkásgárda felállítására vonatkozó kérését.¹⁹⁹ A kommunisták elmenekülése és háttérbe húzódása után az események elméletileg háromféle irányban haladhattak. Az eddigiiek ismeretében nem kétséges, hogy ha a Szekszárdot támadó felkelőknek sikerült volna a városba bevonulni, a vezetés itt is az ellenforradalmár polgári és kispolgári csoportok kezébe ment volna át, s a szociáldemokraták nem vagy igen kis mértékben részesedhettek volna a hatalomból. A véletlen (a támadók a heves és többirányú puskatüzéből arra következtettek, hogy túlerővel állnak szemben)²⁰⁰ azonban úgy hozta, hogy a város belső erőviszonyai dönthették el az új hatalom jellegét. 24-én reggel Forster volt alispán és más „megyei urak” is készültek a megüresedett pozíciók elfoglalására,²⁰¹ a szociáldemokraták határozott fellépése láttán azonban meg kellett elégedniük az új direktórium támogatásával.²⁰²

Az események ilyen alakulása miatt Szekszárd különleges helyet foglal el a Duna melléki ellenforradalom történetében. A szociáldemokrata munkásság és vezetőik — kihasználva a kialakult helyzetet — előbb a kommunista összetételű és szellemű tanácsszerveket buktatták meg, majd megakadályozták az ellenforradalom hatalomrakerülését, s végül maguk vették át a város irányítását. A június 24-től 30-ig funkcionáló²⁰³ szociáldemokrata Direktórium politikájának sarkpontjai (kommunistaellenesség, ill. tolerancia és szövetség a polgársággal)²⁰⁴ emlékeztetnek a március 21. előtti állapotokra, s a Peidl-éra alatti időszakra is. Utóbbitól az különbözőteti meg, hogy ez a júniusi szociáldemokrata Direktórium az országos események alakító hatása nélkül és a fegyveres beavatkozás elkerülésével — úgy tűnik — stabilizálni tudta volna a hatalmát Szekszárdon.²⁰⁵

Feltételezésünk szerint — minden alapunk megvan erre, hiszen a június eleji szekszárdi erőviszonyok megegyeztek a Duna—Tisza közí városokéval — ha Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye keleti és déli részein nem állomásozik katonaság, többé-kevésbé hasonlóképpen alakultak volna az események Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason, Kecskeméten, Nagykőrösön és Cegléden is.

199 Uo. és uő. 1964. 198. old., valamint L. NAGY, 1961. 163. old.

200 VENDEL, 264—265. old. és K. BALOGH, 1964. 190—191. old.

201 Uo.

202 L. NAGY, 1961. 164. old.

203 Uo.

204 Uo. és K. BALOGH, 1969. 280—282. old.

205 A szociáldemokrata direktórium június 30-án mondott le, miután az elmenekült kommunista vezetők a budapesti karhatalommal megérkeztek. (K. BALOGH, 1969. 280—282. old.)

A győzelem okai

A Duna melléki ellenforradalom átmeneti győzelmének alapvető okai a térség június közepi társadalmi erőviszonyaiban gyökereztek. Június közepére a Duna—Tisza közén és Tolna megyében is kialakult egy számottevő ellenforradalmi csoportosulás, amelynek derékhadát a birtokos parasztság adta. Ezeket a településenként kialakult csoportokat a Hadügyi Népbiztosság rendelete és Hamburger javaslata mobilizálta. A felkelés ideiglenes sikerének elsőszámú biztosítója az ilyen csoportok településenkénti megléte volt. Az események azt igazolják, hogy a felkelők ereje mindenütt elegendő volt a helyi tanácsok és direktóriumok hatalmának megdöntéséhez. Számukat tekintve azonban csak igen óvatos becslések engedhetők meg. A IV. Hadtesthez érkezett egyik jelentés szerint június 21-én Fülöpszállástól délre 6—7 ezer emberből, 25 ágyúból és 8 géppuskából álló „fehérgárdista oszlop” figyeltetett meg.²⁰⁶ A dunavecsei református pap 13 000 dunapataj környéki fegyveresről hallott.²⁰⁷ A halasi védőszakasz parancsnokság felderítői Kalocsán 6—8 ezer, Kecelen 1000 felkelőt figyeltek meg.²⁰⁸ Egy dunaföldvári megfigyelő Solton 4 ezer felfegyverzett embert vélt látni.²⁰⁹ Nyilvánvaló, hogy ezek a jelentések túloztak, mint azt a IV. Hadtest hadműveleti tisztje az egyik ilyen jelentés mellé oda is jegyezte.²¹⁰ Közélebb jutunk a felkelés valós számához, ha az ellenforradalmárok ellenőrizhetőbb falvankénti számából indulunk ki. Hozzávetőlegesen megállapítható, hogy a dunapataji, alsó, és felsőszállási felkelők száma 3000—3500 fő körüli mozgott. Tudjuk ugyanis, hogy ugyanabban az időben (19-én) körülbelül 2000-en Hajósnál, körülbelül 800-an Ordasnál támadtak,²¹¹ ezenkívül kb. 250-en („40—50 szekér fegyveres paraszt”) Dunatétlen felé vonultak.²¹² A szegedi hadügyminisztériumban készült feljegyzés a Kalocsa környéki ellenforradalmárok számát hozzávetőlegesen ugyanennyire tette: a június 21-i akciókat szerinte 3600-an hajtották végre.²¹³ Ez azt jelenti, hogy a *Kalocsa környéki falvak férfilakosságának mintegy 35—45%-a tartozott az aktív ellenforradalmárok közé. Dunapatajtól távolodva ez az arány — s ez összhangban van a mozgalom terjedési üteméről mondottakkal —*

206 HIL. MT. IV. Hdt. Karh. ir. 1919. jún. 21. 87/8 297. lt-i j.

207 LUKÁCSY, 67. old.

208 HIL. MT. I. Hdt. Hdm. oszt. 1919. jún. 21. 77/30. 169. lt-i j.

209 U. o. V. Ő. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 20. 111/21. 40. lt-i j.

210 U. o. IV. Hdt. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 21. 87/8. 297. lt-i j.

211 Lásd erre egyrészt: HIL. MT. Hdm. ir. 620/5. sz. 56/13. 203. lt-i j. és uo. I. Hdt. Hdm. ir. 216/9. sz. 77/30. 163. lt-i j. Másrészt: KN. 1919. dec. 3. 43. évf. 67. sz. 1. old.

212 HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 620/5. hdm. sz. 56/13. 203. lt-i j.

213 U. o. Szegedi HM. 5/a. oszt. 583/1919. sz.

csökkent. A felkelést közvetlen közelről figyelő visszaemlékezők szerint Dunavecsén 300, Kiskunlacházán 200 volt az ellenforradalmárok száma.²¹⁴ Közlésükre alapuló megállapításunk helyessége mellett szól az, hogy míg a Kalocsa környékiek ugyanabban az időben a Géderlak és Ordas közötti 150 fős tengerészkülönítményt és a Hajósnál állomásozó 52. zászlóalj törzsét és törzsszázadát is szétszórták,²¹⁵ addig a Dömsöd és Kiskunlacháza környékieket a ráckeveiek 30—50 fős osztaga is meghátrálásra kényszerítette.

Az akcióképes aktív mag településenkénti megléte és mobilizálódása tehát elsőszámú és nélkülözhetetlen feltétele volt az ellenforradalomnak, mint ahogy minden felkelésnek az. A proletárdiktatúra megdöntéséhez azonban nem minden feltétel nélkül elegendő, hiszen a felkelők kb. 10—45%-os arányával szemben ott volt még a férfilakosság másik 55—90%-a is. Csak-hogy ez az 55—90%-nyi férfilakosság — közte az agrár- és ipari munkássággal — távolról sem bizonyult az ellenforradalom meggátlását szívügyének tekintő csoportosulásnak. Amint már ejtettünk erről szót, júniusra a proletárdiktatúra tulajdonképpen osztálybázisán belül is a közömbösség jelei kezdtek mutatkozni, s a Duna melléki ellenforradalmat közvetlenül kiváltó két tényező ezeket a bajokat tovább mélyítette. Annýira, hogy Szekszárd és Kalocsa kivételével egyetlen település nincstelenjei sem kísérelték meg az ellenforradalom megfékezését, a proletárhatalom megvédését. Az ellenforradalom és a proletárdiktatúra harcának kimenetelével szembeni közömbösségüket, de általában az egész időszakra jellemező mentalitásukat is, igen érzékletesen szemlélteti az egyik homokmégyi földmunkás feleségének a visszaemlékezése. Tamás Sándorné mondta el, hogy az ellenforradalom napjaiban a házak padlásán két „zászló” volt készenlétben. Egy fehér lepedő és egy a kalocsai népviselet díszítéséhez szükséges ún. „bécsi piros” szövetdarab. A két „zászlót” úgy váltogatták a „padláslyukban”, ahogy a naponként változó események ezt megkívánták. Ha vörösök jöttek, a „bécsi piros” lengett a tetőn, ha fehérek, akkor a lepedőt lobogtatta a szél.²¹⁶ Az ipari munkásságra egészében jellemző passzivitáson belül külön nyomatékkal kell hangsúlyozni a szociáldemokratáknak a megvalósult proletárdiktatúrával, annak sorsával szembeni közömbösségét. Sem Kalocsán, sem Szekszárdon nem álltak a fehérek támadása ellen védekező vörösörök közé. Amikor a szekszárdi kommunista vezetők (Kövendi Sándor, Cséby József) — felkészülendő a fehérek fogadására — egy munkásgárda felállítására tettek kísérletet, az egész városból mindössze 43-an kértek

214 RÁÁM. A/56-69. 9. old. és LUKÁCSY, 67. old.

215 HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 620/5. hdm. sz. 56/13. 203. It-i j. és Kalocsa és Vidéke 1918—1919. 182. old.

216 A homokmégyi özv. Tamás Sándorné szóbeli közlését megerősíti a kalocsai Bozsó Ferenc visszaemlékezése és a homokmégyi születésű nagykőrösi muzeológus, Fekete István szóbeli közlése.

fegyvert. (A legrégebb szociáldemokrata múlttal rendelkező, 63 főt foglalkoztató nyomdász- és könyvkötő üzemből is csak 4-en). Vezetőik, Koreczky, Horváth és Ketskés szintén megtagadták a város védelmét.²¹⁷ A kalocsai munkások közül pedig csak a vezetők egy része vállalta a proletárhatalom fegyveres védelmét.²¹⁸ *A Duna melléki ellenforradalom győzelmének az agrár- és ipari munkásság közömbössége legalább olyan fontos oka volt, mint a Tanácsköztársaság helyi szerveit fegyveresen megtámadó csoportok akciói.* Sőt — ezen túlmenően — az is megállapítható, hogy a térség földmunkásai, iparos segédei közül néhányan az ellenforradalom fegyveres akcióinak is a részeseivé váltak. A Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának nyomozói az ellenforradalom leverése után Solton 34 embert helyeztek vád alá a felkelésben való részvételük miatt. A 34 ember 53%-a (18) vagyontalan földmunkás és 1—2 holdas törpebirtokos volt. A 29%-nyi (10) birtokos paraszt mellett eljárás folyt 6 kisiparos, segéd és tanuló ellen.²¹⁹ Nem készült vagyoni helyzetüket pontosan feltüntető jegyzék a kiskunlacházi résztvevőkről, de néhányuk neve mellé ilyen megjegyzéseket írtak: „szobafestő, vagyontalan”, „géplakatos, vagyontalan”.²²⁰ Források utalnak arra, hogy néhány földmunkás és ipari proletár Kalocsán is a felkelők közé állt.²²¹ A Kiskőrös és Járása című hetilap július 6-i száma pedig egyenesen azt állítja, hogy „a kiskőrösi mozgalom deréhadát a félrevezetett földmunkás proletariátus adta”.²²² Ha az idézett solti kimutatás nem is tekinthető reprezentatívnak, (sokan elmenekültek a felelősségrevonás elől), ezek az adatok cáfolhatatlanul bizonyítják, hogy az ellenforradalomban — településenként változó arányban — az ipari és földmunkásság is részt vett. Ugyanakkor — amint ezt a Kiskőrös és Járása cikkírója is észrevette — legtöbbjük esetében ez nem tekinthető olyan mértékű tudatos szembefordulásnak a proletárdiktatúrával, mint amilyen a kiszegdákánál, katonatiszteknel feltételezhető. A felkelés résztvevőinek ez a csoportja felfogásunk szerint csak annyiban különbözött a „zászlókat cserélgető” passzív rétegektől, hogy hagyta magát — úgymond — sodortatni az árral, ill. a kényszernek engedett. *A mozgalom vezetői azonban mindenütt a közép és gazdagparaszt-ság, ill. a tartalékos és tényleges katonatisztek, volt csendőrök közül kerültek ki.* Madocsa és Bölske környékén Gy. Keresztes János 38 kat. h-as középparaszt,²²³ Dunapatajon Várady Sándor gazdagparaszt és Benke Sándor kö-

217 K. BALOGH, 1964. 198. old.

218 KN. 1920. jan. 19. 44. évf. 51. sz. 1—2. old.

219 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. 1. 6. e. 54—59. old.

220 U. o.

221 U. o. 619. f. 1920—B. 1949. 6. e. 91. old. és KN. 1919. okt. 12. 43. évf. 48. sz. 2. old.

222 *Kiskőrös és Járása*, 1919. júl. 6. 13. évf. 27. sz. „Utóhangok”.

223 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. 1. 6. e. 8—9. old. és K. BALOGH, 1964. 88. old.

zépparaszt,²²⁴ Solton Végi Lajos 25 kat. h-as középparaszt és Bencze Gábor „gazdálkodó”²²⁵ Bátyán Bíró (Ivota) János 5 kat. h-as kisparaszt²²⁶ volt a felkelés egyik kezdeményezője. Kalocsán Szabóky Jenő és Bors Béla mérnökök, tartalékos századosok,²²⁷ Dunavecscén Lodoni főhadnagy,²²⁸ Kiskőrösön Spang József főhadnagy,²²⁹ Kiskunlacházán Humayer Géza hadnagy és Újvári Géza ludovikás növendék,²³⁰ Bogyiszlón dr. Baranyi László, Faddon Vass József volt tisztek²³¹ álltak a felkelés élére. A Dunántúlon jelentős szerepet játszott még Kabdevo és báró Zech alezredes, báró Jeszenszky őrnagy, Müller és Fördös századosok, valamint Haidekker Károly csendőrfőhadnagy.²³²

Mással, mint az osztályerőviszonyok kedvezőtlen alakulásával, mint a támadók elleni sikeres védekezés kilátástalanságával nem lehet magyarázni a térség kommunista vezetőinek magatartását sem. Településről településre visszatérő jellemzője ugyanis az ellenforradalom győzelmének, hogy az egyes községek proletárvezetői az ellenállás megkísérlése nélkül rendre elmenekültek. Kalocsáról Dóra János, a Direktórium elnöke, Szury Kálmán kormányzótanácsai megbízott, Klein Ignác városparancsnok, Gaudényi Lajos vádbiztos és Travnik Julianna, a proletár nők vezetője;²³³ Szekszárdról a Direktórium testületileg;²³⁴ Dunaföldvállról, Dunapatajról, Kiskőrösről, Dömsödről a direktórium tagok egy része²³⁵ Mőzsről Koleszár tanácselnök; Paksról a Direktórium többsége hagyta sorsára a községet.²³⁶ A forrásfeltárás során mindössze 4 olyan esetre bukkantunk, amikor a Tanácsköztársaság megbízott vagy választott vezetői valamilyen formában megkísérelték az ellenforradalom győzelmét megakadályozni. Ezek közé tartozott Miklós Béla, a Belügyi Népbiztosság politikai megbízottja, aki az ellenforradalom idején állandóan a szabadszállási nép között tartózkodott, s „hathatós szónoklatokkal igyekezett megnyerni az ingadozókat a prole-

224 Lásd a 133. jegyzetnél közölteket.

225 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. l. 6. e. 54. old. és Magyar Politikai Lexikon. Szerk. T. Boros László. Bp. 6. n. Európa irodalmi és Nyomda Rt. 511 p. 40. old.

226 B-KmL. Kalocsa. Járási főszb. ir. 21/1942. sz.

227 *Vörös Ujság*, 1919. jún. 27. 2. évf. 119. sz. 5. old.

228 HIL. MT. V. B. O. F. Karh. ir. 1919. jún. 19. 111/21. 85. lt-i j.

229 VÁRY Albert: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Vác. 1922, a Váci Királyi Országos Fegyintézet Könyvnyomdája. 172 p. 143. old.

230 PIA. 609. f. 1/1919-3387. 6. e. 5. old.

231 VÁRY, 143. old.

232 *Igazság*, 1919. júl. 11. 1. évf. 24. sz. 3. old. és K. BALOGH, 1964, 195. old.

233 WINKLER, 143. old.

234 SZABÓ, 201. old. és K. BALOGH, 1969. 267. old.

235 PIA. 601. f. 2/XXXVII-3050. 6. e. 6. old. és PmL. PPSKk Vm. Tiszti főügyészének ir. 2883/12. és Iratok Pest megye történetéhez. 346. old.

236 VÁRY, 101. old. és K. BALOGH, 1964. 186. old.

tárdiktatúra ügyének”.²³⁷ Szopkó dunavecsei politikai megbízott úgy próbálta a délről terjedő mozgalom továbbterjedését meggátolni, hogy 20-án reggel házkutatást tartott, s a lőfegyvereket — mintegy 400 db vadászfegyvert, több tucat katonai Mannlichert és revolvert — elkobozta a lakosságtól.²³⁸ A dömsödi Direktórium elnöke, munkatársainak kérése ellenére, megtagadta a felkelők beengedését a községbe, mondván: „inkább lőjék agyon, semmint ezt megtegye”.²³⁹ A solti Direktórium egyik tagjának határozott fellépésével a felkelés helyi győzelmét sikerült késleltetni.²⁴⁰ A bátor helytállás együlálló példái ezek. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a Tanácsköztársaság helyi vezetői ellenállás nélküli menekülésének, ennek az önmagában immorális magatartásnak az oka minden esetben személyes gyávaság lett volna. Sokkal inkább a védekezés objektív lehetőségeinek a reális számbavétele, ami után nem maradt egyéb választásuk, mint a gyors menekülés. Semmiképpen sem menthetők fel azonban azok a proletárvezetők, akik az ellenforradalmárok közé álltak, s kiszolgálták a felkelőket. Ilyen volt Czumi Gábor vagyontalan, a kiskunlacházi Direktórium tagja, aki a felkelőket a vörösörök lőszerraktárához vezette.²⁴¹ Kalocsán Fodor Ernő direktórium tag, nyomdászról és Bagó Györgyről, a Forradalmi Törvényszék tagjáról tudjuk, hogy az ellenforradalmárok közé álltak.²⁴²

Ebben a helyzetben különösen fontos lett volna az erős és megbízható karhatalom jelenléte, amely ha meggátolni nem is tudta volna a felkelés kirobbanását, győzelmét mindenképpen megnehezíthette volna. A Pest és Tolna megyei Vörös Őrséget azonban számbeli csekélysége, összetétele és vezetése egyaránt alkalmatlanná tették ilyen feladat ellátására. A járásonkénti (40—60 ezer ember) egy-egy századnyi (160—200 fő)²⁴³ karhatalom forradalmi időszakban

237 NAGY Béla: Történelmi sorsfordulók a dunavecsei járásban. Bp. 1968, Franklin ny. 256 p. 34—35. old.

238 HIL. MT. VHP. 1919. jún. 20. 56/13. 212. lt-i j.

239. Iratok Pest megye történetéhez. 346. old.

240 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. l. 6. e. 54. old.

241 U. o. 6. old.

242 PIA. 619. f. 1920-B. 1949. 6. e. 91. old. és KN. 1919. okt. 12. 43. évf. 48. sz. 2. old.

243 A kalocsai, kiskőrösi és a dunavecsei járás közbiztonságát a Duna-Tisza közén elhelyezett vörösőr ezred III. zászlóalja védte. Községenként ez minimális erőt, 10—15 embert jelentett. A dunavecsei járásban elhelyezett század erői pl. a következőképpen oszlottak meg:

Település	Összlakosság	Vörösörök száma
Tass	3310	21
Szalkszentmárton	3877	15
Dömsöd és Dab	4660 és 937	22
Dunavecse	4815	20
Apostag	2666	10
Dunaegyháza	2153	10
Solt	7447	28
Dunapataj	6039	28
Harta	5035	20

(HIL. MT. V. Ö. O. F. sz. nélkül. 111/39. 181. és 192. lt-i j.)

kevésnek mondható. Másrészt a Vörös Őrség országosan a csendőrség, ill. a nemzetőrség átvételével szerveződött, s így a régi karhatalom emberei csaknem mindenütt tagjai maradtak a Tanácsköztársaság rendőrségének. A Tolna megyei Vörös Őrségről jelentette Forster alispán augusztus 1. után, hogy „tulajdonképpen magva a derék régi magyar csendőrség volt, s csupán a neve változott meg”.²⁴⁴ Pest megye Intéző Bizottságának ülésein elhangzott heves kifakadások a Vörös Őrség megbízhatatlanságáról, revíziójának szükségességéről ugyanezt bizonyítják.²⁴⁵ A vörös karhatalom szervezéséből adódó hibák most, az ellenforradalmi akciók idején mutatkoztak meg igazán: a kalocsai és szekszárdi vörösőrökön kívül (ebből a kalocsai idegenből vezényelt egység) egyetlen olyan őrs sem akadt, amely megpróbált volna a terjedőben levő ellenforradalom elé akadályokat gördíteni. A Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának nyomozói az ellenforradalmi akciók győzelmének egyik okaként szintén a „vörösőrök gyáva magaviseletét” jelölték meg, amennyiben — írják — „egyetlenegy faluban sem álltak ellen a fehéreknek”.²⁴⁶ Ellenkezőleg, nemcsak gyáván elfutottak, hanem több helyen (pl.: Kiskunlacháza, Szabadszállás, Kiskőrös) részben vagy testületileg az ellenforradalmárok mellé álltak.²⁴⁷ A Vörös Őrség vezetői Pakson egyenesen az ellenforradalom vezetői és irányítói lettek,²⁴⁸ s a Szekszárd ellen támadó felkelők vezetői (volt katonatisztek) is „mind katonai és vörösőri parancsnoki minőségben állottak”.²⁴⁹

A Duna melléki ellenforradalom győzelme tehát alapvetően a térség június közepére kialakult erőviszonyaiból fakadt. Az ellenforradalmat közvetlenül kiváltó két tényező mozgásba hozta a birtokos parasztságot, és magával sodorta az agrár- és kisipari munkásság kisebb részét is. Ugyanakkor a Tanácsköztársaság nem rendelkezett olyan tömegbázissal, amelyre támaszkodva a tanácsosok helyi vezetői megkísérelhették volna a mozgalom megfékezését. Ez annál is inkább lehetetlen volt, mert a helyi vörösőrsegek számuk, összetételük és vezetőségük miatt alkalmatlannak bizonyultak tulajdonképpen feladatuk ellátására, sőt helyenként a felkelők oldalára álltak. Az ellenforradalom győzelmét, ill. a helyi direktóriumok és tanácsok ideiglenes bukását mindezek a tényezők együttesen eredményezték, ill. tették lehetővé.

244 RÉTI László: Így látta az ellenség. Bp. 1969, Gondolat Kiadó. 195 p. 169. old.

245 A május 10-i ülésen Medveczky Jenő figyelmeztette az Intéző Bizottságot, hogy a Vörös Őrség „mindenféle megbízhatatlan elemekből áll”. (PmL. PPSKk Vm. Munkástanácsa Intéző Bizottságának május 10-i jkv-e. 5. old.) Június 10-én Navarra Jenő háborodott fel, hogy „még mindig zsandárok basáskodnak a vidéken”. (PIA. 600. f. 3/19. 3. e. II. köt. 331. old.)

246 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. 1. 6. e. 11. old.

247 HIL. MT. I. Hdt. 226/10. sz. 77/33. 183. lt-i j., *Kiskőrös és Járása*, 1919. dec. 21. 13. évf. 51. sz. 3. old és FARKAS, 76. old.

248 HIL. MT. 129/66. Pintye János visszaemlékezése. 1. old. és L. NAGY, 1961. 161. old.

249. *Igazság*, 1919. júl. 11. 1. évf. 24. sz. 3. old.

Programja, módszerei

A hatalom megszerzése után minden politikai mozgalom soronlevő feladata, hogy a megdöntött államigazgatási szervek helyébe a saját céljainak megfelelő felépítmény-szférát hozzon létre. A Duna melléki ellenforradalom győzelme új törvényhozó, végrehajtó és bíraskodó szerveket természetesen nem eredményezett, hanem — amennyire ez megállapítható — vagy a március 21 előtti intézményeket állították vissza, vagy a proletárdiktatúra szerveit választották újjá. A Kalocsai Forradalmi Törvényszék iratai között található egy temetési kérvény, amelyet Greksa István, Homokmégy község helyettes jegyzője írt alá június 20-án. Az aláírás fölé ütött pecsét sem a Munkástanácsé, hanem az 1900 óta használatban levő képviselőtestületi bélyegző lenyomata.²⁵⁰ Ugyanitt maradt nyoma a visszaállított Kalocsai Törvényszék június 20—21-i működésének.²⁵¹ Minden kommentár nélkül közlik a források, hogy a „régí elöljáróságot” állították vissza Faddon, Bogyiszlón, Tolnán,²⁵² Dunaföldváron²⁵³ és Dunavecscén.²⁵⁴ Valószínű, hogy a tanácsszervek átalakításával szemben a március 21. előtti közigazgatási apparátus visszaállítására volt az általánosabb, mert csak egy településről, Soltról tudjuk, hogy új Munkástanácsot és Direktóriumot választott.²⁵⁵ Az ellenforradalom győzelméig funkcionáló szervek ilyen vagy olyan formájú megszüntetéséből azonban keveset tudunk meg arról, hogy a régi közigazgatás vagy az átalakított tanácsszervek működését milyen tartalommal kívánták megtölteni; általánosabban: a proletárdiktatúra helyébe milyen jellegű államhatalmat óhajtottak. Közélebb jutnánk elgondolásukhoz, ha ismernénk a mozgalom programját. A rendelkezésre álló források azonban nem elegendők a felkelés tartalmi céljainak bemutatásához, mindössze ideológiájának — ha (elsősorban parasztságról lévén szó) jogosult egyáltalán koherens eszmerendszerre gondolni — két vonását ismerjük.

A Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának nyomozói töredékesen rögzítették Móri Károlynak, a kiskunlacházi kocsmáros fiának Középszin-gögn elmondott beszédét. A töredékesség ellenére Móri beszédének egyszerű gondolati gerince pontosan körvonalazható. Móri előbb a felkelés végső okát állapította meg: „Felpanaszolta, hogy mindent elvettek tőlünk”. A szónok következő gondolata arra utal, hogy anyagi biztonságuk megrendü-

250 PIA. 609. f. 8/180. 6. e. 1. old.

251 Uo. 8/200. 6. e. 1—4. old. és 8/203. 6. e. 1. old.

252 *Igazság*, 1919. júl. 11. 1. évf. 24. sz. 3. old.

253 PIA. 691. f. 2/XXXVII-3050. 6. e. 5. old.

254 HIL. MT. V. Ó. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 20. 111/21. 85. lt-i j.

255 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. l. 6. e. 4. old.

léséért a Budapestről érkező rendeleteket, ill. ezek országos és helyi végrehajtóit tették felelőssé. (Móri a Direktóriumot „garázdálkodással” vádolta, s a „kommunista” szóval a „rabló” jelzõt társította.) A diagnózisból következett a terápia: ezt az állapotot meg kell szüntetni! „Most elérkezett a parasztforradalom, amely benneteket fel akar szabadítani a rabló kommunisták igája alól” — mondotta Móri. Amint látjuk, a proletárdiktatúra lehetséges bírálata a paraszti gondolkozásban erősen lemeztelenítve, ideológiai elemek híján, az anyagi érdekelttség szintjén jelentkezett. Nem kevésbé vulgarizált a proletárdiktatúrát követő rendszer képe: „Szabadok leszünk, nem fognak kirabolni minket”.²⁵⁶ Mindamelllett Móri beszéde reális dokumentuma az ideológiai elemeket nélkülöző, anyagi lehetőségeik meghatározta paraszti gondolatvilágnak. *A Magyar Tanácsköztársaságból a parasztság középső és felső rétege azt tartotta a legfontosabbnak, hogy terményeiket, állataikat — többnyire ellenszolgáltatás nélkül vagy „fehér pénz” ellenében — elveszik. Ez elég volt ahhoz, hogy a tulajdon, a vagyon biztonságát mindennél fontosabbnak tartó paraszti gondolkodás a proletárdiktatúrát károsnak, számára haszontalannak ítélje, s helyette a polgári szabadságjogokat, mindenekelőtt a vagyonbiztonságot és a szabad kereskedelmet garantáló rendszert követelje. Ez az erősen anyagi érdekelttségű diktatúraellenes szemlélet külsőségekben úgy nyilvánult meg, hogy a Tanácsköztársaság színével, a vörössel nem az ellenforradalom használta nemzeti színeket szegezték szembe, hanem a fehér volt a szimbólumuk. A vörös színű parolit dühösen tépték le az elfogott vörösörök és vöröskatonák ruházatáról,²⁵⁷ maguk pedig fehér szalagot, fehér „jelvényt” vagy fehér libatollakat viseltek öltözkükön.²⁵⁸*

Szerepelt a Duna melléki ellenforradalom agitátorainak kelléktárában a korábbi, de különösen a későbbi szélsőjobboldali irányzatokban centrális helyet elfoglaló antiszemizmus. A nacionalista, antiszemita uszítás jelentőségét L. Nagy Zsuzsa többször idézett könyvében már aláhúzta.²⁵⁹ A Duna—Tisza közén szintén gyakori jelenség volt. A Vörös Őrség lefegyverzése után a dunapataji lázadók zsidóüldözésbe kezdtek. Egy izraelitát a menekülő sorozóbizottsági elnök, Péter János szeme láttára ütöttek agyon.²⁶⁰ Amikor a dömsödi fehérek meglátták, hogy Hirschler Sándor zsidó vallású kezében fegyver van, el akarták tőle venni, hangoztatván; a zsidónak nem kell fegyver. Tették ezt annak ellenére, hogy Mirschler könyörgött, ne ve-

256 U. o. Közli: Iratok Pest megye történetéhez. 345. old.

257 U. o.

258 PIA. 619. f. 1920-B. 2656. ő. e. 21. old., no. 609. f. 1/1919-3387. ő. e. 8. old. és *Igazság*, 1919. júl. 11. 1. évf. 24. sz. 1. old.

259 L. NAGY, 1961. 86. old.

260 HIL. MT. V. Ő. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 19. 111/21. 84. lt-i j.

gyék el tőle, mert ő is ellenforradalmár.²⁶¹ A Kalocsa és Solt környékiek antiszemizmusa úgy jelentkezett, hogy az ellenforradalmárok közé álló vagy kényszerrel besorozott zsidókat az első vonalakba küldték.²⁶² A magyar társadalom fejlődésének sajátosságaiból s a század végén felerősödő zsidóellenes propaganda eredményességéből eredő antiszemitzmusnak a 10-es évek-re erős gyökerei voltak a Duna mentén is; elsősorban a városi értelmiség és kispoigárság, de az uzsorahitelekkel és a kölcsönadóval szemben védtelen parasztság körében is. A nacionalizmusnak ez a formája különösen felerősödött az I. világháború idején, mert a vidéki kiskereskedők közül igen gyakran csak az általában jobb kapcsolatokkal rendelkező zsidó árusoknak volt portékájuk, s így a drágaság miatt keletkező szociális elégedetlenség gyakran öltötte magára az antiszemitzmus köntösét.²⁶³ *Az ellenforradalom zsidóellenessége egyrészt tehát az elmúlt évtizedek társadalmi, politikai és ideológiai viszonyaiban gyökeredzett, másrésztől azonban — néhány momentum erre utal — a felkelők erős kommunistaellenességének volt megjelenési formája.* A kommunisták = zsidók, ill. a proletárdiktatúra = zsidóuralom téves gondolati azonosítást pontosan rögzíti a Tanácsok Országos Gyűléséről készült jegyzőkönyv és több helyi forrás.²⁶⁴ Ezért a Duna melléki ellenforradalom „ideológiájában” jelentkező antiszemitzmus nem azonosítható a tudatos fajelmélet konkrét jelentkezésével, hanem inkább a központi helyet elfoglaló diktatúra- és kommunistaellenesség megjelenési formájaként fogható fel.

Az ellenforradalom módszereinek, az elfogott kommunistákkal szembeni eljárásainak a vizsgálata szintén kettősséget fed fel. A hatalomátvétel során előfordultak a vörösörökkel és a direktórium tagokkal szemben kegyetlenkedések. Fischer Lajos, a Vörös Hadsereg bevásárlója pl. beszámolt arról, hogy a Dunaföldvárra bevonuló fehérek megverték, s a pénzét elvették. Ugyanők az elfogott vörösöröket felpofozták, ütlegelték, és néhányukat késsel is megsebesítették.²⁶⁵ Kalocsán hasonlóképpen bántak Rigó Ferencsel, a Forradalmi Törvényszék elnökével és néhány más kommunistával.²⁶⁶ Önkényes, ítéletnélküli kivégzések azonban ritkán fordultak elő, a Duna—Tisza közén a szabályos tűzharcban elesettekén kívül a felkelés mindössze egyetlen kommunistának, Csupó Imrének, a kalocsai Szocialista Párt elnö-

261 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. l. 6. e. 1. old. Közl: Iratok Pest megye történetéhez. 344. old.

262 PIA. 642. f. 1920-IV-2056. 6. e. 16—18. old. és uo. 609. f. 35/1919. sz. n. l. 6. e. 4. és 58. old.

263 Lásd erre PmL. PPSKk Vm. Alisp. biz. ir. 212/1918. sz., uo. PPSKk Vm. Alisp. kig. ir. 8075/1918. és 12 265/1918. sz., valamint *Félegyházi Hírlap*, 1919. febr. 23. 37—25. évf. 8. sz. 1. old.

264 TOGY. 28. old., PmL. PPSKk Vm. Kormányzótanácsai biztosának ir. 8(kalocsai j.). sz. nélk. Déry Gyula és Zsuga Imre jelentése., uo. 99—100. old. és PIA. 609. f. 8/179. 6. e. 4. old., valamint *Népakarát*, 1919. jún. 1. 1. évf. 28. sz. 1. old., n. o. 1919. jún. 3. 1. évf. 29. sz., uo. 1919. jún. 22. 1. évf. 37. sz. 1. old.

265 PIA. 601. f. 2/XXXVII-3050. 6. e. 3. és 5. old.

266 U. o. 609. f. 8/sz. n. 2. 6. e. 1. old. és *Vörös Újság*, 1919. jún. 27. 2. évf. 119. sz. 5. old.

kének az életét oltotta ki.²⁶⁷ Ahol fegyveres ellenállással nem találkoztak, ott a kalocsai, dunaföldvári esethez hasonló „fenyítést” sem mindig alkalmazták, hanem letartóztatták és őrizetbe vették az elfogott proletárvezetőket.²⁶⁸ Dömsödön a faluból zavarták ki őket,²⁶⁹ Homokmégyen csak a községházáról.²⁷⁰ A Böleske környékiek módszere pedig az volt, hogy az „összefogdosott hangosabb vezetőket” valamilyen eszközzel nevetségessé tették a lakosság előtt.²⁷¹

Történeti összefüggéseibe ágyazva a Duna melléki ellenforradalom a birtokos parasztság politikai önállósodása egyik lépcsőfokának tekinthető. Ez a folyamat a XX. század elején vette kezdetét, és első jelentős állomása Nagyatádi pártalakítása volt. A parasztság nagy tömege a háborús évek idején aktivizálódott igazán, amennyiben az elszaporodó rekvirálásokkal szemben egyre erőteljesebben bontakozott ki ellenállása. Az önálló politikai véleményformálás jeleként a Károlyi-párt szervezetei mellett 1919 elején a Duna—Tisza közén is megjelentek a Kisgazdapárt helyi csoportjai.²⁷² A Magyar Tanácsköztársaság magántulajdon elleni támadása s különösen az ezzel kapcsolatos ellenforradalmi propaganda újabb tömegeiket készítette érdekeik végiggondolására. A világháborús rekvirálások elleni paraszti oppozícióra emlékeztető 1919 március—áprilisi elszigetelt, s többnyire csak a „sértettekre” kiterjedő ellenállási formákkal szemben a Duna melléki ellenforradalom már a birtokos paraszti osztályérdekeket tükröző politikai véleményformálás tömeges meglétének a jele. Ez a „vélemény” természetesen kevésbé volt előremutató, mint a szocializmus, s az adott időszakban kifejezetten haladásellenesnek minősíthető. Igen fontos szerephez jutott azonban a Tanácsköztársaság megdöntése után, a „hagyományos” baloldal válságának időszakában, amikor az SZDP mellett a különböző paraszti irányzatok voltak az egyetlen komoly tömegbázissal és némi mozgástérrel is rendelkező demokratikus intézkedéseket is követelő politikai csoportosulások. A Duna melléki ellenforradalom érintette területeken az 1920-as nemzetgyűlési választások során ugyanaz a parasztság adta voksát a keresztény blokk demokratikusabb programú pártjára, a Kisgazdapártra, amely júniusban a proletárdiktatúra ellen támadott. Az 1920-as választások ugyanis — helyen-

267 KN. 1919. okt. 12. 43. évf. 48. sz. 2. old.

268 Kiskunlacháza: PIA. 609. f. 1/1919-3387. 5. e. 3. old. Dunapatajra: KN. 1919. dec. 3. 43. évf. 6—7. sz. 1. old. és Bicszegi Sándor id. visszaemlékezése, Dunavecére: Lukácsy, 67. old.

269. FARKAS, 76. old.

270 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. 1. 6. e. 45. old.

271 U. o. 9. old. és K. BALOGH, 1964. 187. old.

272 Kalocsára és környékére: KN. 1919. márc. 15. 43. évf. 11. sz. 3. old. és 1919. február 22. 8. sz. 2. old. Kecskemétre és környékére: *Kecskeméti Polgár*, 1919. február 13. 2. évf. 36. sz. 3. old. és 1919. március 4. 2. évf. 52. sz. 1. old., Kiskőrösre: *Kiskőrös és Járása*, 1919. március 16. 13. évf. 11. sz. „Hírek” rovat., a kunszentmiklósi járásra: PmL. PPSKk Vm. Alispánjának ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi járás. 15. old.

ként a közigazgatási apparátus határozott szándéka ellenére — a Duna melléki ellenforradalom által érintett valamennyi járásban kiscgazdapárti győzelmet hoztak.²⁷³ S a kiscgazdapárti programmal megválasztott nyolc képviselő közül négy a Duna melléki ellenforradalom vezetője volt.²⁷⁴

Perspektívái

Az ellenforradalom programjának, tartalmi céljai realizálásának első számú feltétele a Magyar Tanácsköztársaság megdöntése volt. Ehhez legegyszerűbb útnak minden ellenforradalom számára a központnak számító Budapest elfoglalása kínálkozott. Tudatosodott-e egyáltalán a felkelők között, hogy a helyi győzelmek csak a sorozás és beszolgáltatás prolongálását jelenthetik? Bár az ellenforradalom vezetőinek elképzeléseiről nem szólnak a források, a kortárs megfigyelők jelentéseiből és a visszaemlékezésekből megállapítható, hogy a résztvevők, legalábbis azok egy részének körében élt a Budapest ellen vonulás gondolata. Ez különösen Dömsöd és Kiskunlacháza környékén jelentkezett erősebben, de megtalálható volt a kalocsai járásban is.²⁷⁵ A kortárs Lukácsy Imre visszaemlékezés jellegű feldolgozása ugyanezt sugallja, amennyiben a Dunapataj és Kalocsa környéki felkelőkről úgy ír, mint akik már 20-án meg is kezdték volna az előnyomulást a főváros felé.²⁷⁶ A Kalocsai Néplap egyik nekrológja szerint az ellenforradalmárok kocsi-táborral akarták körülvenni a várost. Úgy gondolták, hogy ezzel meg tudják akadályozni a főváros élelmiszerellátását, amitől a Forradalmi Kormányzótanács lemondását várták.²⁷⁷

Megvoltak-e a reális alapjai a főváros körülfogását és kiéheztetését célzó tervnek? Fenyegette-e a Duna melléki ellenforradalom ténylegesen is a Magyar Tanácsköztársaságot, vagy irreálisnak kell tekintenünk ezt a felkelők egy része között kétségkívül meglevő elgondolást? A felkelők száma, szakszerű vezetése, kisebb mértékben felszereltsége megfontolásra int. Az aktív ellenforradalmároknak a férfilakossághoz viszonyított településenkénti 10—40%-os aránya együttesen több ezer főt jelentett. Fegyverzetük már

273 Dunavecsei járás: Bencze Gábor, dunaföldvári járás: Bodor György, kalocsai járás: Szabóky Jenő, kiskőrösi járás: Meskó Zoltán, központi járás: Renczes János, kunszentmiklósi járás: Szabó Balázs, Szekszárd és környéke: Wéber János. (Lásd a *Világ* 1920. január 28-i, február 11-i és az *Új barázda* 1920. január 27-i, 28-i számait, valamint a Magyar Politikai Lexikon és az 1920-as Nemzetgyűlési Almanach megfelelő címszavait.)

274 Bencze Gábor Solton, Szabóky Jenő Kalocsán, Renczes János és Wéber János a Dunántúlon volt vezető, Forrásokra lásd a 273. sz. jegyzetet.

275 HIL. MT. V. Ó. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 20. 111/21. 85. lt-i j. és LÁBAY Gyula: Az ellenforradalom története az októberi forradalomtól a kommün bukásáig. Bp. 1922. „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt. 199 p. 11. old.

276 LUKÁCSY, 67. old.

277 KN. 1919. dec. 3. 43. évf. 67. sz. 1. old.

kevésbé volt félelmetes. Lukácsy írja, hogy a dunavecsei 300 kezében nagyobb részt ásó, kapa és fejsze volt.²⁷⁸ A Szekszárd ellen induló Fadd és Bogyzsló környéki parasztok egy része is „lehetetlen szerszámokkal volt felszerelve”.²⁷⁹ Mindamellett figyelemreméltó a már említett tény, hogy Szopkó egyetlen település lakóitól 400 db vadászfegyvert és több tucat Mannlichert, revolvert kobzott el, közvetlenül, az ellenforradalom kitérése előtt.²⁸⁰ Az is tagadhatatlan, hogy sem a Géderlak mellett állomásozó 5., 8. tüzéru teget és a 20. sz. tengerész egységet, mintegy 150 fős ágyúval, géppuskával, karabéllyal és kézigránáttal jól felszerelt alakulatot,²⁸¹ sem a Hajóson elhelyezett 52. zászlóalj törzsét és törzsszázadát (12 tiszt, 497 fő legénység; lőerejük: 508 fegyver, 180 db töltény fegyverenként, két géppuska 12 000 lőszerrel²⁸²) nem lehetett volna kaszával, kapával felfegyverkezve megfutamtítani, ill. lefegyverezni. Másrészről a térségben elhelyezett vörösőr- és vöröskatonae gységek lefegyverzésével javítottak is fegyverzetükön. Hatalmukba kerítették a Géderlak mellett felállított parti üteg négy ágyúját 400—500 lövedékkel, a kecskeméti határvédkerületi parancsnokság fölőpszállási zászlóaljból Dunapataj ellen küldött különítmény 4 géppuskáját, a Harta és Fülöpszállás közötti harcokban az I. tábori rendész osztály két géppuskáját, s az apróbb csetepatékban jelentékeny mennyiségű gyalogsági fegyvert.²⁸³ S ha fegyverzetük hagyott is kívánnivalókat maga után, vezetésük biztosította azt a katonai szakszerűséget, ami a Vörös Hadsereg egységeire jellemző volt, hiszen mindkét oldalon az I. világháborút megjárta tényleges és tartalékos tisztek álltak.²⁸⁴

A felkelésben részt vevők viszonylag nagy száma, szakszerű vezetése ellenére a Duna melléki ellenforradalom ténylegesen és közvetlenül mégsem fenyegette a Magyar Tanácsköztársaság létét, bukásáig megmaradt potenciális veszélynek. Ennek három oka volt. Egyrészt azért nem, mert a mozgalomnak nem volt egységes vezetése. A rendelkezésre álló néhány nap pedig rövid időnek bizonyult a spontán vagy helyileg szervezett, de egymástól független akciók koordinált támadássá szervezéséhez. Az 5 gócpont (Dunapataj—Kalocsa, Bölcske—Madocsa, Kiskőrös—Kecel, Dömsöd—Kiskunlacháza, Solt—Harta) vezetői ugyan igyekeztek a környező kisebb települések ellenforradalmárait összefogni és irányítani (Dunapataj és Kalocsa között Szabókyék állandó

278 LUKÁCSY, 67. old.

279 *Igazság*, 1919. júl. 11. 1. évf. 24. sz. 3. old.

280 HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 1919. jún. 20. 56/13. 212. lt-i j.

281 U. o. 620/5. hdm. sz. 56/13. 203. lt-i j.

282 Kalocsa és Vidéke 1918—1919. 182. old.

283 PIA. 606. f. 2/16. 6. e. I. köt. 108. sz. távirat és HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 1919. jún. 20. 56/13. 212. lt-i j.

284 Lásd a 304. oldalon közölteket, forrásai a 227—232. számú jegyzeteknél.

lovas járőr összeköttetést létesítettek,²⁸⁵ Solt telefonon érintkezett Hartával és Dunavecsevel²⁸⁶, a Madocsa és Bölske környéki falvak mozgalmát Gy. Keresztes János fogta össze²⁸⁷), de az egyes gócpontok között nem jött létre összeköttetés. Többek között azt sem sikerült megszervezniük, hogy a Hajós környékén nélkülözhető erőket — a Szamuely—Fehér csoport támadását feltartóztatandó — június 23-ra a Dunapataj—Harta körzetbe koncentrálják.²⁸⁸ Másrésről a Budapest elleni egységes fellépés is csak akkor lehetett volna eredményes, ha a főváros körülfogásával egy időben magában a fővárosban is felkelés robban ki, vagyis ha az ellenforradalmár tisztek nem 24-én, hanem már 20—21-én megindították volna akciójukat. Ily módon lázadásuk lekötötte volna a IV. Hadtest proletárdiktatúrához hű egységeit, és ezzel megteremtették volna a Duna melléki ellenforradalmárok szabad felvonulásának lehetőségét. Mint ismeretes, nem így történt. Mire Lemberkovicsék megindították felkelésüket, a Duna melléki lázadók már a déli demarkációs vonal felé menekültek. Ezért a Pestről délre küldött ellenforradalmi őrnaszádok (Csuka és a Fogas) június 24-i kapcsolatteremtési kísérletei a Duna menti községekkel eredménytelenek maradtak.²⁸⁹ Végül — s ez talán a Duna melléki ellenforradalom perspektívtalanságának legfontosabb oka — a felkelők zöme esetében nem tételezhető fel a legvégső konzekvenciáig tudatosan végiggindolt részvétel. Többük esetében csak arról volt szó, hogy nem akartak katonák lenni, mert — amint a Vörös Őrség nyomozói megjegyzik — „attól . . . tartott, hogy a mezei munkát nem tudja befejezni”.²⁹⁰ Mihelyt a közvetlen fenyegetettség elmúlt, azaz a sorozóbizottságok és a Tanácsköztársaság helyi szerveinek vezetői elmenekültek, nemigen látták közvetlen értelmét a további harcnak. Vulgáris, de jellemző példája ennek a mentalitásnak a Kalocsát megtámadó parasztok egy részének észjárása, akik a város elfoglalása után — irányítóik igyekezete ellenére — hazaindultak mert „etetésí idő közeledett”.²⁹¹ A felkelők másik része és elsősorban a vezetők természetesen nem így gondolkodtak, de hogy a településen-

285 *Vörös Újság*, 1919. jún. 27. 2. évf. 119. sz. 5. old.

286 LUKÁCSY, 69. old.

287 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. l. 6. e. 8—9. old. és K. BALOGH, 1964. 88. old.

288 HIL. Szegedi HM. 5/a. oszt. 583/1919. sz.

289 Benkő Kálmán a két őrnaszád lázítási kísérletét eredményesnek mutatja be. Írja, hogy felszólításukra „mindenhol lelkes éljenzésbe fogtak, láttuk, amint lefegyverzik a vörösőrségeket, s már szaladtak, hogy a Direktóriumot is feloszlassák. Így ment ez Dunapenteléig”. (BENKŐ Kálmán: Az 1919. évi június hó 24-i tengerészeti ellenforradalom. Bp. 1920. Heisler és Kózal ny. 56 p. 32. old.) Tekintve, hogy a két őrnaszád június 24-én hagyta el Budapestet (az időpont meghatározására lásd GECSÉNYI Lajos: A dunai hajóraj az 1919. június 24-i ellenforradalomban. = HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 72—86. p. 80. old.), Benkő közlésének nincs valóságos alapja. Szamuely és csapatai ugyanis a Budapest—Kalocsa közötti útszakaszt június 20. és 24. között tették meg. Nem tudunk arról, hogy nyomukban újabb ellenforradalmak lobbantak volna fel.

290 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. l. 6. e. Közli: Iratok Pest megye történetéhez. 356. old.

291 Geri József (Kalocsa) visszaemlékezése.

kénti lázadókat maguk is ingatag tömörüléseknek látták, azt Szabóky Jenő és a Kalocsa környéki ellenforradalmárok kapcsolata jól bizonyítja. Kalocsa elfoglalása után a felkelők küldöttséget menesztettek Szabókyhoz, hogy álljon az élükre. Szabóky — éppen az előbbieket miatt — hasonlóan a város polgári és kispolgári rétegeinek egy részéhez — reménytelennek látta a felkelés helyzetét, ezért csak némi gondolkodás, munkatársaival (Dunavédgát Társulat mérnökei) való tanácskozás után fogadta el az ajánlatot. A városban tartózkodó tényleges és tartalékos katonatisztekkel (Bors Béla százados, Jakula főhadnagy) folytatott megbeszélés után — hivatkozva a Vörös Hadsereg várhatóan gyors ellenakcióira — néhány órával később — eredménytelenül — még egyszer megkísérelte a további fejleményeknek elejét venni. Ezt követően rendelte el a sorozást, maga pedig a déli demarkációs vonalon túlra indult, hogy az ott állomásozó szerb—francia egységektől katonai segítséget kérjen.²⁹²

A Duna melléki ellenforradalomnak tehát a felkelők nagy száma, viszonylagos felszereltsége és szakszerű katonai vezetése ellenére nem nyílt lehetősége céljai realizálására. Értesülvén a Budapestről Szamuely Tibor vezetésével meginduló karhatalmi csapatok gyors előretöréséről, a főváros ellen vonulás gondolatát egyébként is gyorsan kiszorította a védekezés megszervezésének szükségessége. Védelmi intézkedéseik (utak eltorlaszolása, vasútvonalak használhatatlanná tétele)²⁹³ a forradalmi csapatok támadását lefékezték, de az ellenforradalom bukását nem akadályozhatták meg.

III. BUKÁSA

A forradalmi alakulatok és a felkelők fegyveres harca

Miután a Vörös Őrség helyi őrsei egymás után letették a fegyvert, ill. átálltak a felkelők oldalára, *a Duna melléki ellenforradalom lokalizálása és elfojtása a Vörös Őrség magasabb egységeinek és a Vörös Hadsereg alakulatainak a feladatává vált.* A forradalmi csapatok és a felkelők 6 napos harca 2 szakaszra oszlik. Az ellenforradalom felszámolásának első időszakában (június 19—21.) a térségben elhelyezett vörösőr- és vöröskatona- egységek erőtlen és koordinálatlan támadásait a mozgalom mindenütt sikeresen kivédte. A

²⁹² Raisch Lajos (Kalocsa) visszaemlékezése. KN. 1919. okt. 16. 43. évf. 50. sz. 3. old. és uo. 1920. jún. 23. 44. évf. 52. sz. 2. old.

²⁹³ Lásd erre HIL. MT. V. Ő. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 19. 111/21. 84. lt-i j., uo. IV. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 21. 88/5. 108. lt-i j., KN. 1919. dec. 3. 43. évf. 67. sz. 1. old., SZABÓ, 199. old., VÁRY, 39. old. és Iratok Pest megye történetéhez, 345. old.

második szakasz (június 20—25.) fordított előjelű erőviszonyok melletti harcai az ellenforradalom bukását eredményezték.

Az államvédelmi szervek megyei és országos parancsnokai viszonylag korán, csaknem a felkelés kitörésével egyidőben értesültek a Duna melletti eseményekről. Szury Kálmán, Kalocsa kormányzótanácsi megbízottja már 18-án éjszaka jelentette a Dunapatajon történeteket a Pest megyei Vörös Őrség kecskeméti ezredparancsnokságának.²⁹⁴ A Vörös Őrség Országos Főparancsnoksága 19-én hajnali 4 órakor értesült a felkelés kitöréséről, Péter János segélykéréséből.²⁹⁵ Gyors jelentéseiknek köszönhető, hogy a Duna—Tisza közti Vörös Őrség már június 19-én megkezdte a dunapataji zendülés elfojtását, ill. a mozgalom továbbterjedésének meggátlását. Szury kérésére a kecskeméti határvéd kerületi parancsnokság feltöltés alatt álló fülöpszállási zászlóaljának egy 4 géppuskával megerősített 60 főnyi különítménye már 19-én reggel Dunapatajra érkezett. Akciójuk azonban eredménytelenül végződött. A faluba befutó szerelvényt az otthonmaradt ellenforradalmárok (nagy részük ugyanekkor az uszódi folyamvédparancsnokság tengerészeivel állt harcban) körülfogták, a meglepett vörösőroket fogságba ejtették és lefegyverezték.²⁹⁶ Késő délelőtt érkezett a község körzetébe a II. számú (Budapest-vidéki) vörösőr kerületi parancsnokság utasítására kirendelt 200 főnyi kecskeméti vörösőr különítmény. Ütközetre azonban most sem került sor, a karhatalom harc nélkül visszafordult, s délután 6-kor jelentette: „nagyobb erősítést kell bevetni, az egész vidék forrong”.²⁹⁷ Erre azonban nem nyílt lehetősége az ezredparancsnokságnak, mert a hírek hallatán a kecskeméti Vörös Őrség egy része is megtagadta a szolgálatot. A fellázadt vörösőrök letartóztatták a közlélemezési osztály vezetőjét, s Berkes kormányzótanácsi megbízottnak is menekülnie kellett. A rendet végül Vágó Béla, az I. Hadtest parancsnoka s a vele érkező 200 szolnoki tengerész állította helyre. A rendbontó vörösőroket bevagonírozták, 300-at Zalaegerszegre, 100-at pedig Budapestre küldtek „retabliozásra” és ottani szolgálattételre.²⁹⁸ A kecskeméti Vörös Őrség lázadása megakadályozta, hogy a megyei parancs-

294 WINKLER, 142—143. old.

295 HIL. MT. V. Ő. O. F. Karh. ir. 1919. jún. 19. 111/21. 84. lt-i j.

296 HIL. MT. VHP. hdm. ir. 1919. jún. 20. 56/13. 212. lt-i j. Részben közli MMTVD. 6/B. 286. old. Lásd még KN. 1919. okt. 16. 43. évf. 50. sz. 2. old. és WINKLER, 142. old.

297 HIL. MT. V. Ő. O. F. 1919. jún. 19. 111/21. 84. lt-i j. és uo. IV. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 20. 88/5. 108. lt-i j.

298 HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 1919. jún. 20. 56/13. 202. lt-i j. és uo. V. Ő. O. F. Karh. ir. 1919. jún. 19. 111/21. 84. lt-i j.

A kecskeméti Vörös Őrség hangulatának jellemzőképpen idézzük a II. határvéd kerületi parancsnokság jelentését a Kecskemétről megérkező 300 vörösőrről: „Transzport a lehető legrosszabb viszonyok között és fegyelmezetlen hangulatban ért ide . . . A legénység anélkül, hogy tudta volna hova megy, ígéretekkel és tévútra vezető kijelentésekkel lett nemcsak összeszedve, hanem elindítva . . . Azzal bocsátották útba, hogy Zalaegerszegről 2—3 nap múlva visszatérnek.” (PIA. 606. f. 2/8. ő. e. 13. sz. távirat.)

nokság 19-én délután és éjszaka újabb erőket vessen be. Ezalatt az ellenforradalom déli irányban Hajóson túlra, észak felé Ráckeveig terjedt, s amint ez bebizonyosodott, a felkelést már a 19-i támadásoknál nagyobb erőket összpontosító ellencsapásokkal sem lehetett megfékezni.

A Pest megyei Vörös Őrség és az I. Hadtest csapatai június 20-án 3 helyen kísérelték meg az ellenforradalmi csoportok felszámolását. A kora reggeli órákban a déli demarkációs vonal kiskunhalasi vonalparancsnoksága 4 szakaszt indított Hajós ellen, hogy az 52. zlj. törzsének 19-én az alsószállási felkelőktől elszenvedett vereségét az ellenforradalmárok visszaszorításával kompenzálja. Heves utcai harcok után a különítmény behatolt Hajósra, sőt a Miske felé visszavonuló „fehéreket” is üldözőbe vette. A későbbiekben azonban vereséget szenvedtek, és visszavonulni kényszerültek.²⁹⁹ Kalocsát június 20-án este az a tengerészekből és kisebb részben tüzérekből álló alakulat támadta meg, amelyet a dunapataji és felsószállási felkelők szórtak szét 19-én délelőtt. Vállalkozásuk eredménytelen maradt. Rövid tűzpárbaj után — a túlerő láttán — meghátráltak, majd visszavonultak a Duna balpartján veszteglő „Viza” és „Compó” őrnaszádokra.³⁰⁰ A hajósi és kalocsai csatározásnál sikeresebben indult a Fülöpszállás melletti ellencsapás. A vállalkozás csak 20-án délután kezdődhetett, miután Vágó s a Kecskemétre érkező Vajda Zoltán (a Vörös Őrség országos főparancsnoka) a lázadó vörös-őröket lefegyverezte, és eltávolította az egyébként is veszélyes térségből. Az 50 tábori rendész vörösőrből és a Vágó-hadtest tengerészezredének 10. századából (III. zászlóalj) álló különítmény Bászler János (a kecskeméti vörösezred parancsnoka) irányításával 20-án déltől fejlesztett ki támadást Fülöpszállás irányában. Feladatuk az ellenforradalom Pest felé terjedésének megállítás volt. A Fülöpszállástól néhány kilométerre fekvő Teleki-tanyánál azonban nagyszámú ellenforradalmár csoporttal találkoztak. Az ütközet mindkét oldalról jelentős embervesztéssel járt; Hrobár János, fülöpszállási politikai megbízott jelentése szerint a fehérek közül 26-an halálos sebesülést kaptak, 25-en pedig fogságba estek.³⁰¹ Hrobár adatainak hozzávetőleges pontosságát más források is mererősítik.³⁰² A forradalmi csapatok kezdeti sikerei ellenére az ütközetet a felkelők nyerték meg. Hrobár szerint azért, mert a tanya épületei közé behúzódó katonákat „kb. 5—6000 ember vette körül és ezáltal teljesen körül lettek véve, miért is kénytelenek voltak magu-

299 HIL. MT. I. Hdt. Hdm. ir. 216/9. sz. 77/30. 163. lt-i j. és Szegedi HM. 5/a. oszt. 583/1919. sz.

300 Uo. IV. Hdt. Karh. ir. 1919. jún. 21. 87/8. 297. lt-i j. és uo. Hdm. ir. 1919. jún. 21. 88/5. 105. lt-i j., valamint KN. 1919. okt. 16. 43. évf. 50. sz. 3. old.

301 HIL. MT. I. Hdt. Hdm. ir. 206/1. hdm. sz. 77/27. 149. lt-i j. uo. 216/14. hdm. sz. 77/30. 167. lt-i j. és uo. VHP. Hdm. ir. 621/306. sz. 57/1. 14. lt-i j.

302 VÁRY, 78—79. old.

kat keresztülvágni, és Fülöpszállásra visszavonulni.”³⁰³ Valószínű, hogy az ellenforradalmárok 5—6000-es száma túlzás, ugyanakkor biztos, hogy komoly túlerő kényszerítette meghátrálásra a kecskeméti különítményt, mert arra sem volt idejük, hogy a felszerelésüket, fegyverzetüket épségben megóvják.³⁰⁴

A Tanácsköztársaság Tolna megyei vezetői sokkal reménytelenebb helyzetben kísérelték meg az ellenforradalmi csoportok helyi erőkre támaszkodó megfékezését, mint azt a Duna—Tisza közén láttuk. Míg ott a vörösőrök mellett számos katonai egységet is mozgósítottak, Tolna megye Direktórium csak a szekszárdi vörösőrök megbízható részére támaszkodhatott. Amikor június 20-án Aranyos György, Tolna megye kormányzótanácsi megbízottja értesült a Madocsa környéki mozgalmakról, azonnal a lázadók ellen akart indulni. „A Madocsa és környéki ellenforradalmi ügyben . . . az ellenforradalmi akciót rögtönítélő bírósággal fogom elfojtani” — jelentette a Belügyi Népbiztosságnak.³⁰⁵ Aranyos ekkor még nem tudta, hogy a felkelés minden eddigi zendülésnél nagyobb erőket mozgat, s azt sem sejtette, hogy a szekszárdi vörösőrök közül mindössze 67-en fogják követi. Velük, s a Bonyhádról érkezett 14 vöröskatonával indult 21-én reggel a madocsaiak ellen.³⁰⁶ Pakson helyreállították az éppen felboruló rendet, majd Bölske és Madocsa között rajtaütöttek a felkelőkön.³⁰⁷ Néhány foglyot ugyan ejtettek, de — hasonlóan a Duna—Tisza közti akciók kimeneteléhez — rövid időn belül visszavonulásra kényszerültek. Pakson felszálltak az Uszód mellől éppen odaérkező „Viza” és „Compó” őrnaszádokra, és Dunaföldvár mellett elhagyva Dunapentelére hajóztak.³⁰⁸

Pest megyében 20-án estére, Tolna megyében 21-re bizonyosodott be, hogy — elsődlegesen az ellenforradalmárok nagy száma, másodsorban az erőtlen és rendszertelen ellencsapások miatt — a megyei karhatalmak és a térségben állomásozó mozgatható katonai alakulatok a Duna melléki ellenforradalmat elfojtani vagy továbbterjedését meggátolni nem képesek. Aranyosék visszavonulása után Tolna megyében egyszerűen nem volt a felkelők ellen bevethető vörös egység, a Duna—Tisza közti alakulások pedig vagy elmenekültek vagy védekezésre rendezkedtek be.

Június 20-ra a Tanácsköztársaság legfelső politikai és katonai vezetősége előtt is világossá vált, hogy a Duna melléki ellenforradalom felszámolására a

303 HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 621/306. sz. 57/1. 14. lt-i j. és uo. Zámbori Geher Gyula hagyatéka. 124/9. 420. lt-i j.

304 PIA. 606. f. 2/16. 6. e. I. köt. 180. sz. távirat.

305 K. BALOGH, 1969. 269. old.

306 U. o. 268. old.

307 K. BALOGH, 1964. 191—192. old.

308 SZABÓ, 197—198. old.

két megye karhatalma, valamint a déli demarkációs vonalról és a tiszai frontról elvonható századnyi erők együttesen sem képesek. A felkelés elfojtása, de legalábbis lokalizálása pedig egyre sürgetőbb feladatként jelentkezett, mert június 20-án délután már a Csepel-sziget egy részét is az ellenforradalmárok tartották birtokukban. S ez rányomta bélyegét a főváros hangulatára is. Amikor 20-án délelőtt Erdélyi Mór a Tanácsok Országos Gyűlésén feltette a kérdést: „Mert . . . mi is először a burzsoázia ma”, néhányan izgatottan kiabáltak közbe: „Ráckevénél megláthatja. Nézze meg. (zaj.)”.³⁰⁹ Egy az ellenforradalmi csoportok ellen bevethető, a feladat sikeres megoldásához szükséges komoly ütőerejű katonai expedíció létrehozása azonban tartalék csapattekintély hiányában nem kevés akadályba ütközött. Említettük már, hogy a II. számú (Budapest vidéki) vörösőr kerületi parancsnokságnak nem voltak mozgatható erői. A legtöbb, amit tenni tudott, az az volt, hogy a feladat elvégzésével kecskeméti ezredét bízta meg. Amint látjuk, a kecskeméti vörösőrezred erői ehhez elégtelenek voltak. A Vörös Őrség Országos Főparancsnoksága a kerületekbe beosztott egységein kívül szintén nem rendelkezett számottevő fegyverrel. Diszponált ugyan még az ún. központi alakulatok (pl. Jakab-zászlóalj, Fabik-csoport) fölött, ezek azonban az utóbbi hetekben vidéki állomáshelyeiken tartózkodtak. Visszarendelésük esetén féltő volt, hogy saját körzetükben borul fel a rend. Vajda Zoltán, a Vörös Őrség főparancsnoka ezért a Hadügyi Népbiztossághoz továbbította az ellenforradalmi akciók terjedéséről szóló jelentéseket, maga pedig Kecskemétre utazott.³¹⁰ A Hadügyi Népbiztosság június 20-án közölte a Vörös Őrség Országos Főparancsnokságával, hogy katonai potenciálja neki sincs, ugyanakkor javasolta, hogy forduljanak a IV. Hadtesthez vagy egyenesen a Hadsereg-főparancsnoksághoz. Az átiratok ezután a Haubrich-hadtesthez kerültek. A IV. Hadtest kötelékébe tartozott akkor a 9. vörös vasas hadosztály, a Vörösőrhadosztály, a Hídfőhadosztály és a gyári munkásezredek. Mivel a hadtest feladata Budapest belrendjének biztosítása volt, az ellenforradalom leverésének ügyét Haubrich tisztjei is továbbították, immár a legfelsőbb katonai vezetéshez, a Vörös Hadsereg Főparancsnokságához.³¹¹ A Hadsereg-főparancsnokság 20-án délelőtt tárgyalta meg az ügyet, s mivel tartalékokkal vagy a frontokról elvonható erőkkel Böhm sem rendelkezett, az ellenforradalom leverésével az eddig Budapest védelmére fenntartott IV. Hadtestet, a hadműveletek irányításával pedig Szamuely Tibort bízta meg.³¹²

Szamuely Tibor, a polgári radikális újságíróból lett kommunista március

309 TOGY. 182. old.

310 HIL. MT. V. Ő. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 21. 111/21. 85. lt-i j.

311 U. o. VHP. Hdm. ir. 1919. jún. 20. 56/13. 202. lt-i j.

312 Uo. VHP. Hadműveleti Napló. III. 65/3. 152. old. és uo. IV. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 20. 88/4. 86. lt-i j.

21. és április 5. között helyettes hadügyi népbiztos volt, majd a budapesti lakás- és rokkantügyekkel foglalkozott.³¹³ Április 21-én a Keleti Hadseregparancsnokság kinevezte az arcvonal mögötti területek rendjének biztosítása és az esetleges ellenforradalmi mozgalmak elfojtása céljából felállított Rögtönítélő Forradalmi Törvényszék elnökévé.³¹⁴ Szamuely és a Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztályának karhatalmi különítményéből (Cserny-féle csoport) kivált, s mellé beosztott 30—40 Lenin-fiú áprilisban és májusban az ország számos helyén bizonyította be, hogy a Tanácsköztársaság ellenségeivel szemben nem ismernek könyörületet.³¹⁵ Újabb megbízatását Szamuely 21-én délelőtt kaphatta, mert a kora délelőtti órákban még felszólalt a kongresszus vitáiban. 11—12 óra körül azonban Böhm már azon sajnálkozott, hogy Szamuely nincs ott.³¹⁶ A feladat sikeres elvégzése érdekében a Hadseregfőparancsnokság Szamuely parancsnoksága alá rendelte a IV. Hadtest vasas hadosztályának két és a vörösőr hadosztály öt századát, a Fülöpszálláson védekezésre berendezkedett egy tengerész és egy táborigazgató vörösőrszázadot, az I. Hadtest tengerészezredéből a III. (Peczka-féle) zászlóaljzat, a Dunapentelén veszteglő „Compó” és „Viza” őrnaszádokat 160 tengerésszel, valamint a Duna—Tisza között levő összes béke vörösőr alakulatokat.³¹⁷ A szárazföldi előnyomulást három Budapesten állomásozó monitornak a Dunáról kellett volna támogatni³¹⁸, azonban amikor Szamuely utasítást adott a hajók befűtésére, az ellenforradalmár tisztek — javítási munkálatokra hivatkozva — megtagadták a parancs teljesítését.³¹⁹ A katonai parancsnokok mellett és között egyébként több vezető kommunista (Poór Ernő, Kellner Sándor, Braun Mór, Gábor Károly stb.) is részt vett a támadásban.

A hadműveletek június 20-án késő délután kezdődtek. A két vasas század Cwick János parancsnoksága alatt a Csepel-szigeten, Tököl, Ráckeve, Rácalmás terepszakaszon nyomult előre, az 5 vörösőr század pedig Fehér Imre ezredes vezetésével Kiskunlacháza irányában. A támadás lendületét fékezte az ellenforradalmárok előrelátása, az ti., hogy vagy felszedték vagy használhatatlanná tették a vasúti síneket. Ezért Budapest külvárosai után az előretörés csak nagyon lassan, gyalogmenetben történhetett. A vasasok ennek ellenére már 20-án este Ráckevére érkeztek. Útjukon a legcsekélyebb

313 GÁBOR Sándorné: Szamuely Tibor. Bp. 1974, Akadémiai Kiadó. 246 p.

314 BREIT, III. köt. 44. old.

315 Pl.: május 3-án Abony és Szolnok környékén (Breit, III. köt. 163. old.), június elején a Dunántúlon. (lásd pl.: Sarlós, 129—130. old.)

316 TOGY. 196. és 202—203. old.

317 PIA. 606. f. 2/19. 6. e. I. köt. 4. sz. távirat; 2/3. 6. e. IX. köt. 1067. sz. távirat; HIL. I. Hdt. Hdm.ir. 226/13. sz. 77/33. 185. lt-i j.

318 HIL. MT. VHP. Hadműveleti Napló. III. 63/3. 152. old.

319 BENKŐ, 19. old. és GÁBOR Sándorné, 1962. 83. old.

ellenállást sem tapasztalták.³²⁰ Az 5 vörösőr század éjjel 10—12 óra között érkezett Kiskunlacháza alá. Fehér egyik századát előre küldte Kunszentmiklósról, maga pedig a másik 4 századdal Kiskunlacházát közelítette meg. Este 9—10 körül, amikor a falu „fehérgárdistái” értesültek a vörösörök közeledéséről, félreverték a harangokat, s Brekovics Mihály, Konta Béni vezetésével a faluszéli rozstáblában készültek fel a védekezésre. Elöl mintegy 100—150 tűzfegyverrel rendelkező felkelő, hátul kb. 100 főnyi kaszás, kapás paraszt. Amikor a csapatait megelőző Fehér az ellenforradalmárokat megadásra szólította fel, azok elutasították a hozzájuk intézett fegyverletételi javaslatot, és tüzzel válaszoltak. A túlerőben levő vörösörök kibontakozó rohamának láttán azonban néhány pernyi ellenállás után megfutamodtak.³²¹

A június 21-i hadműveletek azzal kezdődtek, hogy a Fehér által Kunszentmiklósról küldött vörösőr század kisebb csatározások árán³²² bevonult Tassra.³²³ Dél körül Kunszentmiklósról érkezett Szamuely Tibor is különítményével. Félnapos késésének az volt az oka, hogy a különítmény szokásos közlekedési járművén, a 2. és a 8. számú páncélvonatból álló szerelvényen az Északi főműhelyben javításokat végeztek, s csak 21-re tudták üzemképes állapotba helyezni.³²⁴ A Lenin-fiúk páncél- és teherautókra ültek, s ugyan ezen a napon előnyomultak a Tass és Dunavecse közötti területekre. Az itteni lakosság a legcsekélyebb ellenállást sem tanúsította. Amikor pl. Dunavecse értesült Szamuely közeledéséről, a lakosság a községháza elé vonult, hogy megtárgyalja, felvegyék-e a harcot vagy kegyelmet kérjenek. A többség az utóbbi mellett szavazhatott, mert az érkező Lenin fiúkat „fehérgárdisták” helyett büntetlenségért könyörgő küldöttség fogadta.³²⁵ Bár a Tass és Dunavecse közötti falvak már 21-én dél körül felszabadultak, a Tass és Kiskunlacháza közötti részek, Dömsöd és környéke továbbra is az ellenforradalmárok kezén maradt, mert az éjszakai harcokban részt vevő Fehér-különítmény csak 21-én délután indult tovább Kiskunlacházáról. Így történhetett, hogy amikor 21-én délelőtt két politikai nyomozó érkezett Kunszentmiklósról Dömsödre, löni kezdtek rájuk. Sőt, amikor ezek visszafordultak, és a már felszabadított Tassra menekültek, a nyomukban haladó dömsödi üldözők Tasst is megtámadták. A csetepaté délután ért véget, a fehérek visszavo-

320 HIL. MT. IV. Hdt. Karh. ir. 1919. jún. 21. 87/8. 297. lt-i j. VÁRY, 109. old. és FARKAS, 77—78. old.

321 HIL. MT. IV. Hdt. Karh. ir. 1919. jún. 21. 87/8. 297. lt-i j., KN. 1919. dec. 31. 43. évf. 77. sz. 2. old. és Iratok Pest megye történetéhez, 345. old.

322 A környékről összegyűlt lázadók az első lövések után szétfutottak. Lásd: LUKÁCSY, 67. old. és VÁRY, 122—123. old.

323 Iratok Pest megye történetéhez, 343. old.

324. HIL. MT. IV. Hdt. ir. 341. sz. 88/7. 201. lt-i k. és no. Hüb. 11. oszt. II. Páncélvonatok helyzete. 1919. június 21. 13/70. 884. lt-i j.

325 *Népszava*, 1919. jún. 27. 47. évf. 152. sz. 6. old. és LUKÁCSY, 67—68. old.

nultak Dömsödre.³²⁶ Dömsödön és környékén csak 21-én állt helyre a rend, amikor a Ráckevéről odaérkező két vasas század, délről pedig a Dunavecseről visszaforduló Lenin-fiúk bevonultak.³²⁷

Június 21-én estére tehát a Csepel-sziget és a Dunavecse—Kunszentmiklós vonaltól északra fekvő Duna menti településekben megszűnt az ellenforradalom hatalma. Az első két nap hadműveleteinek során a forradalmi csapatok komolyabb ellenállásba nem ütköztek. Következett ez az ellenforradalomnak abból a tulajdonságából, hogy Kalocsa és Dunapataj környékéhez képest a dunavecsei járás északi felében és a ráckevei járásban a mozgalom egyrészt kevesebb embert ragadott magával, másrészt intenzitása is alacsonyabb fokú volt.

A Dunavecstől délre fekvő községek is érezték, hogy erejük kevés lesz a koncentrált támadás visszaverésére, mégsem adták meg magukat. Vezetőik abban bíztak, hogy Szabóky Jenő kérése meghallgatásra talál a francia—szerb katonai vezetésnél.³²⁸ A soltiak és a hartaiak az ellenforradalom keleti irányú kiterjesztésével próbálkoztak. 21-én éjjel egy 70—80 főből álló osztaguk behatolt Szabadszállásra. A 38. huszárezred itt állomásozó pótszázadát megfutamították, a direktóriumot elkergették, s kidoboltatták, hogy a tanácskormány lemondott, s hogy a férfiak jelentkezzenek katonai szolgálatra. A lakosság erre „kaszát, kapát ragadott”, s a vörösörök és a pótszázad tisztjei is csatlakoztak. A Solt környéki fehérek 100 gyalogsági fegyverrel és 27 rekesz tölténnyel tértek vissza falujukba, amit a pótszázad raktárából vittek magukkal.³²⁹ Távozásuk után a szabadszállásiak gyülekezete feloszlott, s amikor 22-én Fehér ezredes továbbra is a csapatok zöme előtt járó százada Kunszentmiklósról Szabadszállásra érkezett, már nem akadt dolga.³⁰ Így a soltiak vállalkozása — azonkívül, hogy fegyverzetük javult — nem járt eredménnyel.

A forradalmi alakulatok komolyabb ellenállásba nem ütköző, ezért gyors előretörése 22-én lelassult. A továbbra is Fehér lassabban haladó csapatai előtt támadó Szamuely-féle motorizált különítmény Soltot is, Hartát is csak erős tűzharc árán tudta elfoglalni.³³¹ A Dunapataj alá érkező 3 autónyi Lenin-fiút pedig olyan erős gránáttűz fogadta, hogy kénytelenek voltak visszafordulni.³³² Szamuely maga sem számított ilyen heves védekezésre.

326 Iratok Pest megye történetéhez, 343—344. old.

327 U. o. 344. old.; LUKÁCSY, 69. old. és RÁÁM, 64. 1004. 1. sz. (Visszaemlékezés.) 2. old.

328 KN. 1919. okt. 16. 43. évf. 50. sz. 2. old.

329 HIL. MT. I. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 23. 77/35. 208. lt-i j. és u. o. 226/10. sz. 77/33. 183. lt-i j.

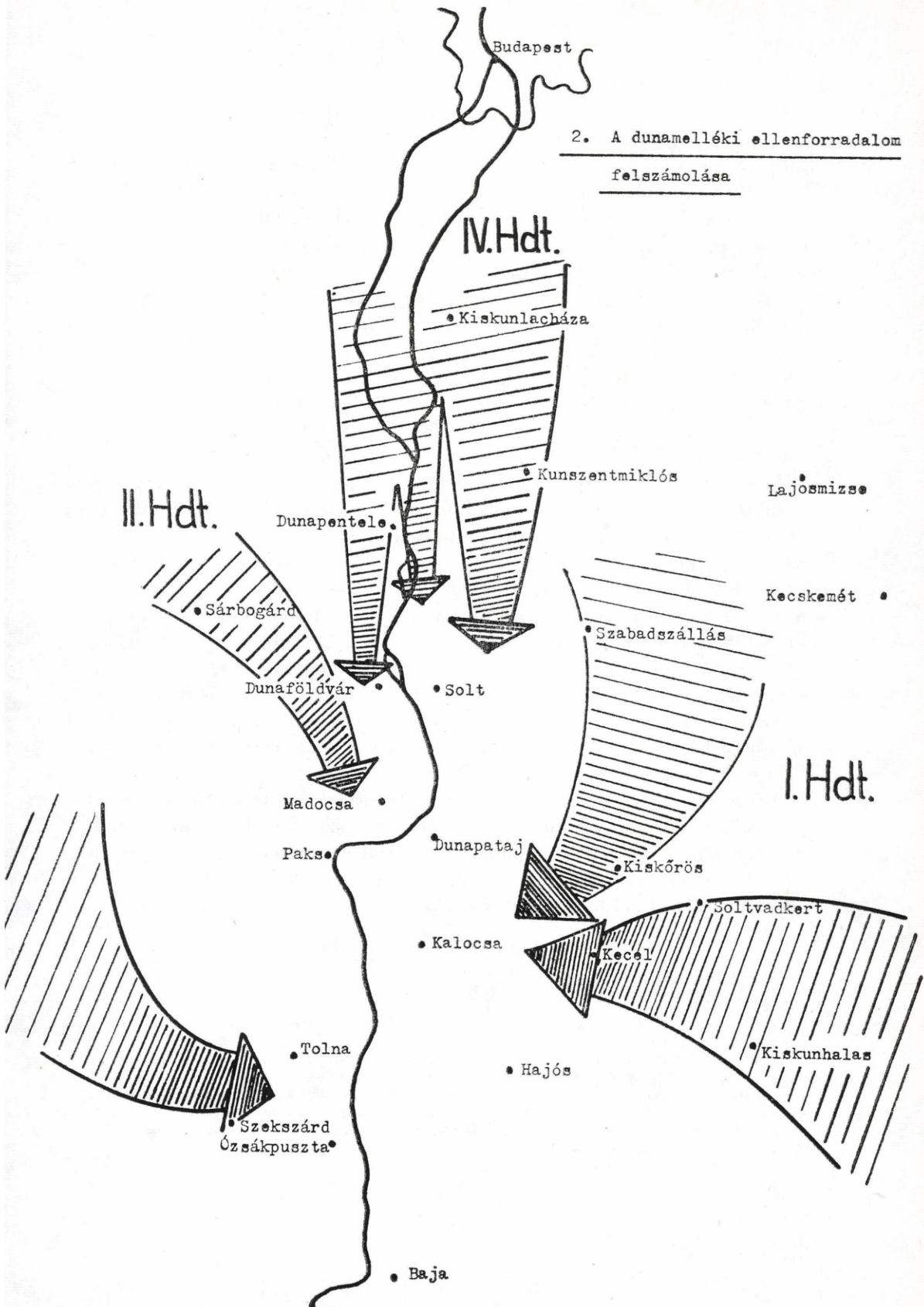
330 U. o. 1919. jún. 23. 77/25. 208. lt-i j. és PmL. Alisp. ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j. Szabadszállás. 1. old.

331 HIL. MT. Visszaemlékezések. 134/10. 6 (Dékán István). 2. old. Ezenkívül: VÁRY, 155. old. és LÁBAY, 112—113. old.

332 HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 624/303. hdm. sz. 57/10. 140. lt-i j.

Budapest

2. A dunamelléki ellenforradalom
felszámolása

Harta elfoglalása után mint várható tény jelentette Vágónak: „Dunapatajra valószínűleg 1 órán belül bevonulok”.³³³ Ehelyett az eddig komoly ellenállásba nem ütköző, s ezért gyanútlan Lenin-fiúktól Hartát is visszafoglalták az aktív védelembe átmenő Dunapataj környéki felkelők.³³⁴ A 22-ről 23-ra virradó éjszaka mindkét részről a másnapi — várhatóan döntő — ütközetek előkészítésével telt el. Kalocsán aggodalom lett úrrá a város ellenforradalmár elemein. Felkészültek ugyan a Dunapatajnál várható támadásra, de inkább az érkező szerb municioról, s az egyes vidékiek által látni vélt szerb járőrökről szóló — persze valótlán — hírekben bíztak. P. Lányi Ede naplójába jegyezte: „Gyanús, hogy 9-kor a fehér vezetés már távol van a városházától, s egy fiatal tiszt intézkedik”.³³⁵ A vörösőr és vöröskatona alakulatok vezetői 22-én éjszaka csapatösszevonásokat rendeltek el, Szamuely aknavetőket, gyalogsági és géppuska löszert kért a Hadsereg főparancsnokságtól.³³⁶ Vágó Béla közreműködésével koordinálták az ellenforradalmi falvak ellen másnap délről, északról és keletről indítandó támadás terveit. A hadműveleti terv szerint a vállalkozást a kiskunmajsai és kiskunhalasi határvédelmi zászlóaljoknak (7 század és 1 üteg) kellett megkezdeni 23-án hajnalban. Feladatuk a Kiskőrös—Kecel—Soltvadkert háromszög megtisztítása volt. Ezzel egy időben a III. (Pecz kay-féle) tengerész zászlóaljat — megerősítve a 2 század vasassal — Fülöpszállás—Kiskőrös terepszakasán kívánták előremozgatni. A kunszentmiklósi és a kiskőrösi járás elfoglalása után a két csoportnak Kecel körzetéből kellett támadást intézni Kalocsa ellen. Ezalatt a 10. tengerész századdal megerősített Fehér-csoport (5 vörösőr század) Szamuely vezetésével elfoglalja Dunapatajt, majd Kalocsa alatt egyesül a Kecel felől rohamozó Szőke és Pecz kay alakulataival — fejeződik be a hadműveleti terv.³³⁷

A tervnek megfelelően Szőke a kiskunhalasi és kiskunmajsai határvédelmi zászlóaljak élén 23-án hajnalban támadást fejlesztett ki Kecel irányában. Az akcióban részt vettek a dunai folyamvéd-parancsnokság érsekcsanádi századának tengerészei is.³³⁸ Az Imrehegy felől közeledő vörösőröket a keceli ellenség puskatűzzel fogadta. Rövid tűzharc után Szőke parancsot adott a

333 U. o. I. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 23. 77/35. 205. lt-i j.

334 KN. 1919. okt. 16. 43. évf. 50. sz. 2. old. és HIL. Szegedi HM- 5/a. oszt. 583/1919. sz.

335 U. o.

336 PIA. 606. f. 2/3. 6. e. X. köt. 1157. sz. távirat.; HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 623/112. hdm. sz. 57/9. 128. lt-i j. és u. o. 623/123. hdm. sz. 57/8. 137. lt-i j.

337 PIA. 606. f. 2/16. 6. e. I. köt. 41. sz. távirat és HIL. MT. I. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 23. 77/35. 194. lt-i j.

338 A tengerész különítmény parancsnoka, Győri József visszaemlékezésében elmondja, hogy az **uszódi** folyamvédparancsnokság segélykérő telefonjelentései után századának egy részével azért hagyta el Érsekcsanádot, hogy a Kalocsa környéki harcokban részt vegyen. Császártöltés alatt ellenforradalmárokba ütköztek, ezért megváltoztatták úticéljukat, és kelet felé vonultak. Így találkoztak 23-án hajnalban a határvédelmi zászlóaljakkal. (lásd HIL. MT. Visszaemlékezések. 129/86. (Győri József). 31—32. old.)

köztség lövetésére. A tüzérségi előkészítés és a faluvégi tűzpárbaj az ellenforradalmároknak viszonylag komoly embervesztést okozott.³³⁹ Váry Albert szerint 19 keceli lakos vesztette életét,³⁴⁰ egy későbbi statisztika 22 halottról tud.³⁴¹ Amikor az ágyútűz után a vörösörök ismét rohamra indultak, Kecel lakossága parlamenterek útján a támadás leállítását kérte. Vezetőik kiadása, s a feltétel nélküli fegyverletétel elfogadása után Szőke teljéltette kérésüket.³⁴² A keceli csatával egy időben a határvédelmi zászlóalj jobbszárnya Soltvadkert felé nyomult. Soltvadkert Kecelhez hasonlóan ellenállt, az ütközetben 9 „fahérgárdista” vesztette életét. Ugyanakkor — a Duna melléki ellenforradalom leverése során egyedülálló módon — Soltvadkert lakosságának egy része a vörösörök oldalán harcolt az ellenforradalmárok ellen.³⁴³ Soltvadkert és Kecel elfoglalása után Szőke csapatai Kiskőrös ellen indultak. Az ellenforradalmárok nem várt szívóssággal védekeztek. A vörösörököt meghátrálásra kényszerítették, és pályakocsijukat is elfoglalták.³⁴⁴ Szőke sikeresen indult délelőtti támadása tehát eredménytelenül végződött, Kiskőrös felkelői megvédték állásaikat.

Szőke vállalkozása még be sem fejeződött, amikor északról Szamuely és Peczkay csapatai is megkezdtek hadműveleteiket. A tengerész zászlóalj Akasztó—Csengőd—Páhi szélességben rajvonban nyomult előre, a két század vasas pedig Vajda Zoltán, Braun Mór, Poór Ernő és Gábor Károly irányításával egyenesen Kiskőrös irányában támadott. A meglepett kiskőrösieknek, akik Szőke délelőtti kudarcra után nem számítottak újabb támadásra, ráadásul északról jövő veszélyre, nem volt idejük felkészülni az ellenállásra.³⁴⁵ 23-án estére tehát — Szőke veresége ellenére — a hadművelati terv első része, a Kecel—Kiskőrös—Soltvadkert háromszög felszabadítása sikeresen befejeződött.

23-án estére Dunapatajon is elbukott az ellenforradalmi lázadás. Délelőtt a Duna-menti részeken újult erővel indult meg a harc. Szívós kézitusa alakult ki Harta centrumában, ami a „fahérgárdisták” visszavonulásával végződött. Dunapataj előtt még elkeseredettebb, mintegy 4—5 órás harc bontakozott ki, amely csak délután 5—6 óra körül fejeződött be, szintén a vörösörök és a Lenin-fiúk győzelmével.³⁴⁶ A dunapataji csata a Duna melléki ellenforradalom felszámolásának legvéresebb ütközete volt. Szamuely jelen-

339 HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 624/303. hdm. sz. 57/10. 141. lt-i j.

340 VÁRY, 83. old.

341 *Az Ellenforradalmár*, 1939. júl. 5. 1. évf. 7. old.

342 HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 624/303. hdm. sz. 57/10. 141. lt-i j.

343 *Kiskőrös és Járása*. 1920. máj. 9. 14. évf. 19. sz. 2. old. és VÁRY, 117. old.

344 HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 624/303. hdm. sz. 57/10. 141. lt-i j. és *Kiskőrös és Járása*. 1919. dec. 21. 13. évf. 51. sz. 2—3. old.

345 PIA. 642. f. 1920—IV—1123. 6. e. 15. old. és *Kiskőrös és Járása*. 1920. jún. 20. 14. évf. 25. sz. 3. old.

346 *Vörös Újság*. 1919. jún. 27. 2. évf. 119. sz. 5. old. és MMTVD G/B. 306. old.

tésében így kommentálta: „Ez volt az első komoly támadás, amely egész állóharccá fejlődött. Utolsó pillanatig védték az állásokat. Mindkét részről elég erős veszteségek.”³⁴⁷ Az ütközet résztvevője, Krajovics József Lenin-fiú visszaemlékezéseiben írja, hogy „sokan estek el a Lenin-fiúk közül”.³⁴⁸ Dékán István, Szamuely sofőrje 4 halottról és több sebesültről tud.³⁴⁹ A felkelők sokkal súlyosabb veszteségeket szenvedtek. A Vörös Újság 300 halottról szóló híradása³⁵⁰ ugyan nyilvánvaló túlzás, de az ellenforradalmárok tényleges embervesztesége, mintegy 42—48 halott is³⁵¹ egyedülálló a Duna melléki ellenforradalom története során. A csatát veszített fehéreket Kalocsáig üldözték a vörösörok és Szamuely különítményesei, de Szóke és Peczkay késlekedése, valamint az est leszálta miatt Kalocsa elfoglalása június 24-re halasztódott.³⁵²

A dunapataji veszített ütközetrel a Duna melléki ellenforradalom sorsa megpecsételkedett. Szamuely alaptalanul tartott Kalocsa ellenállásától, s kért üteget a város ostromához.³⁵³ Fehér ezredes is túlbecsülte a visszavonulók szívósságát. Amikor 23-án éjszaka 2 dunapataji embert küldött Kalocsára, hogy az ellenforradalmárokat rábíráják a harc beszüntetésére, azok már szekérre hányták holmijukat, s vonultak a déli demarkációs vonal felé. Fehér üzenetére Horváth Lajos joghallgató, a „fehér vezérkar” ittmaradt tagja telefonon jelentette, hogy a város megadja magát.³⁵⁴ A dunapataji veszített csatán kívül a fejvesztett menekülés oka volt még az is, hogy éjfél körül Peczkay is megadásra szólította fel a várost Kiskőrösről.³⁵⁵ 24-én hajnalban Fehér ezredes és segédtisztje, majd 8 óra körül az Internacionálét éneklő vörösörok minden ellenállás nélkül vonultak be a városba.³⁵⁶ Dél tájban Szamuely és a Forradalmi Rögtönítélő Törvényszék különítménye is megérkezett.³⁵⁷ A győztes akciósorozat méltó befejezése lett volna a menekülő „fehérgárdisták” bekerítése és elfogása. Ennek sikertelenségét az érsekcsanádi tengerészek parancsnoka, Győri József írja le visszaemlékezésében. Elmondja, hogy a felkelők 24-én hajnalban „100 meg 100 szekérral” vonultak Hajós felé. A tengerészek géppuska tüzére behúzódtak

347 HIL. MT. VHP. Hdm. ir. 624/303. hdm. sz. 57/10. 140. lt-i j.

348 U. o. Visszaemlékezések. 131/68. (Krajovics József). 2. old.

349 U. o. Visszaemlékezések. 134/10. 6 (Dékán István). 2. old.

350 *Vörös Újság*, 1919. jún. 27. 2. évf. 119. sz. 6. old.

351 VÁRY Albert 48 halott adatait közli (Váry, 42—43. old.), a dunavecsei járás főszolgabírója a Tanácsköztársaság megdöntése után készült jelentésében 42 főnyi veszteséget említ. (PmL. PPSKk Vm. Törvényhatósági Biz-nak Közgyűlési jkv-e. 1919. 457. sz. 28—29. old.)

352 KN. 1919. okt. 6. 43. évf. 50. sz. 2. old.

353 HIL. MT. IV. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 23. 88/5. 121. lt-i j.

354 KN. 1919. dec. 31. 43. évf. 77. sz. 2. old. és WINKLER, 144. old.

355 P. LÁNYI, 41. old.

356 KN. 1919. dec. 31. 43. évf. 77. sz. 2. old. és BERNHARDT, 97. old.

357 PmL. Alisp. ir. TAGYOB. Kalocsa. 4. old. és PIA. 619. f. 1921—B. 12. 6. e. 15. old.

a községbe, majd folytatták a visszavonulást. Mire a csatárláncba fejlődött tengerészek és vörösőrök elfoglalták Hajóst, az ellenforradalmárok elegendő előnyt szereztek ahhoz, hogy ütközet nélkül a megnyitott déli demarkációs vonal mögé hátráljanak.³⁵⁸ A Hadsereg főparancsnokság hadművelési naplójába 1919. június 25-én a következő bejegyzés került: „Kalocsán az ellenforradalom le van verve.”³⁵⁹ Peczkay joggal jelentette: „A parasztlázadás teljes mértékben letörve. Csend és nyugalom van.”³⁶⁰

A Dunapataj környékén kirobbant felkelés Tolna megyében egy nappal később, június 19-én kezdődött, ezért az ellenforradalmi akciók dunántúli terjedéséről szóló jelentések is később árasztották el a Vörös Őrség Országos Főparancsnokságát és a Belügyi Népbiztosságot.³⁶¹ Másrésztől Aranyos június 20-i, már idézett optimista hangvétellű távirata sem láttatta szükségesnek a központi beavatkozást.³⁶¹ A madoccai visszavonulás után, 21-én azonban már Aranyos is 250 főnyi karhatalmat kért a Belügyi Népbiztosságtól.³⁶³

A Tolna megyei ellenforradalom leverésének a megszervezését nem kísérte olyan huzavona, mint amilyen a Duna—Tisza közti csapatkiküldésre jellemző volt. A jelentések kézhez vétele után, 22-én a Hadsereg főparancsnokság azonnal utasította a IV. és a II. Hadtestet, hogy a dunántúli ellenforradalmat saját erőkkel számolják fel.³⁶⁴ A IV. Hadtest főhadiszállásán kidolgozott hadművelési terv értelmében a budapesti vörösőr hadosztály karhatalmi dandárja egy századának (Kelemen-féle különítmény), valamint a II. Hadtesthez tartozó V. (székesfehérvári) tábori rendészeti osztály 140 emberének Berta vezetésével Sárbogárd, Előszállás felől kellett elfoglalni Dunaföldvárt, majd folytatni az előnyomulást Paks felé. A Budapest különböző laktanyáinak legénységéből összeállított ún. kombinált zászlóaljnak (mintegy 900 fő)³⁶⁵ Kellner Sándor vezetésével a Szekszárd—

358 HIL. MT. Visszaemlékezések. 129/86 (Győri József). 34—35. old.

359 MMTVD 6/B. 329. old.

360 HIL. MT. V. Ő. O. F. Karh. ir. 1919. jún. 26 111/21. 89. lt-i j.

361 Lásd erre pl.: HIL. MT. V. Ő. O. F. Karh. ir. 1919. jún. 20. 111/21. 85. lt-i j.; PIA. 606. f. 2/19. 6. e. I. kőt. 5. sz. távirat. és SZABÓ, 197. és 199. old.

362 K. BALOGH, 1959, 269. old.

363 SZABÓ, 197—198. old.

364 HIL. MT. I. Hdt. hadm. ir. 226/13. sz. 77/33. 185. lt-i j. és u. o. VHP. Hadművelési Napló. III. 65/3. 155. old.

365 A kombinált zászlóalj legénysége az alábbiak szerint állt össze:

Petőfi laktanya	254
Lassalle laktanya	195
Trockij laktanya	135 és 1 géppuskás szakasz
Bebel laktanya	120
Martinovics laktanya	150 és 1 géppuskás szakasz
	854 és 2 géppuskás szakasz

vasutas ezred

77 műszaki

(HIL. MT. I. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 23. 77/28. 218. lt-i j.)

Ózsákpusztá—Paks háromszöget kellett felszabadítania, s az akció végén Pakson egyesülni Bertáékkal.³⁶⁶ A vállalkozást a Kelemen-féle karhatalmi század kezdte meg; 22-én délelőtt vonattal Adony—Szabolcsig jutottak. Támadásuk itt megtorpant, mert a vasúti síneket az ellenforradalmárok itt is használhatatlanná tették. Miután a Budapestről utánuk küldött vasúti század megjavította a megrongált síneket, ellenállás nélkül Előszállásig hatoltak. Itt csatlakozott hozzájuk Aranyos György alakulata, amely a madocsai visszavonulás óta a „Compó” és „Viza” őrnaszádokon tartózkodott. Még ezen az éjszakán ostrom alá vették és felszabadították Dunaföldvárt.³⁶⁷ 23-án reggelre Berta tábori rendészei is Dunaföldvárra érkeztek.³⁶⁸ A két alakulatnak a tervek szerint 23-én a Dunaföldvár és Paks közötti területeket kellett volna felszabadítani, erre azonban — valószínűleg a Kellner-különítmény késlekedése miatt — nem került sor. A kombinált zászlóalj késlekedése, a támadás lefékezése Lajtós Géza százados (Haubrich segédtsíztje) szabotázs akciójának volt az eredménye, amennyiben — amint ezt a Hönig perben tett vallomásaiban elmondotta — vonakodott a különítménynek lőszert kiutalni.³⁶⁹

Lajtós szabotálása azonban csak késleltetni tudta a Dunaföldvár és Paks közötti ellenforradalmi csoportok felszámolását, megakadályozni nem. A Berta-különítmény 24-én délelőtt Böleskén, Madocsán, Dunakömlődön át Paksig hatolt, s még ugyanezen a napon — a „Viza” és a „Compó” segítségével — Paksot is elfoglalta.³⁷⁰ Sem a parancsnokságokhoz befutott jelentések, sem Váry nem tesznek említést elesett felkelőkről, ill. vörösőrökről, ezért valószínű, hogy a támadás nem ütközött komoly ellenállásba. Madocsán pedig, ahol Tolna megyében először győzött az ellenforradalom, a vörösörök közeledésének hírére „szövetség jött létre a kiscgazdák és a Munkástanács között”, a mozgalom vezetője, Gy. Keresztes János pedig kijelentette: „együtt kíván dolgozni”.³⁷¹ A 24-én éjszaka megérkező kombinált zászlóalj 25-i Ózsákpusztá—Bogyiszló—Tolna szélességű támadása sem ütközött jelentékeny ellenállásba.³⁷² A gyors siker oka ugyanaz, mint a Kiskunlacháza és Dunavecse közötti komolyabb ellenállásba nem ütköző előnyomulásé: a Tolna megyei felkelés egyrészt kevesebb embert

366 K. BALOGH, 1969. 276. old.

367 PIA. 606. f. 2/19. 6. e. I. köt. 6. sz. távirat; HIL. MT. I. Hdt. Hdm. ir. 236/15. sz. 77/35. 202. lt-i j. és *Tolna megyei Újság*. 1919. nov. 15. 1. évf. 10. sz. 3. old.

368 PIA. 606. f. 2/19. 6. e. 6. sz. távirat.

369 HIL. MT. A Hönig-per iratai. 124/2. 49. old.

370 U. o. Zámboi Geher Gyula hagyatéka. 124/91. 434. old. és IV. Hdt. Hdm. ir. 22. hdm. sz. 88/5. 130. lt-i j.

371 PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. 1. 6. e. 9. old.

372 HIL. MT. V. Ö. O. F. Karh. ir. 1919. jún. 24. 111/22. 87. lt-i j. és u. o. IV. Hdt. Hdm. ir. 243. sz. 88/6. 143. lt-i j., *Tolna megyei Újság*. 1920. jún. 19. 2. évf. 2. 6sz. 3. old. és K. Balogh, 1964. 192. old.

mozgatott, másrészt hevessége is elmaradt a Solt és Kalocsa közötti települések ellenforradalmi megmozdulásaitól.

Egy nappal később tehát, mint a Duna—Tisza közén, 1919. június 25-én Tolna megye két járásában is megszűnt az ellenforradalmárok közel egy hetes uralma. A mozgalom vezetői és legaktívabb résztvevői — követve a Pest megyeieket — a déli demarkációs vonal mögé, előbb Bajára, majd Szegedre menekültek.³⁷³ A Duna—Tisza közéről menekültek számát Joannovits Sándor, Pest megye kormányzótanácsi biztosa 1500-ra,³⁷⁴ Winkler Pál érseki könyvtáros több mint 2000-re becsülte.³⁷⁵ Kelemen Béla a szegedi kormány minisztere pedig több ezer kalocsai és dunapataji menekült-ről tudott.³⁷⁶ A Tolna megyei „fahérgárdisták” számáról nincsenek adataink. Az ellenforradalmárok egy része 1919 augusztusában Horthy katonájaként tért vissza. A szegedi toborzóbizottságoknál július végéig jelentkező 3464 főből ugyanis csak 1019 volt szegedi, a többiek Bokor Pál közlése szerint a „vörös terror elől menekültek”.³⁷⁷ Valószínű, hogy ezek jórésze a Duna melléki ellenforradalom résztvevője volt, mert a Tanácsköztársaság területéről ehhez fogható tömeges menekülés nem fordult elő. Pontosán tudjuk, hogy Dunapatajról és közvetlen környékéről mintegy 600-an lehetnek az ellenforradalmi hadsereg katonái.³⁷⁸

Az ellenforradalmat követő büntető eljárások

Az ellenforradalom bukása után a felkelés érintette járásokban a politikai hatalmat és irányítást a karhatalmi csapatok vezetői, a Duna bal partján Szamuely Tibor, majd visszarendelése után Braun Mór és Köves János, Tolna megyében pedig Krammer Sándor és Lefkovits Vilmos vették át.³⁷⁹ A Hadsereg főparancsnokság, ill. az Igazságügyi Népbiztosság megbízottjainak főfeladata — a tanács hatalom újjászervezése mellett — az ellenfor-

³⁷³ *Igazság*, 1919. júl. 11. 1. évf. 24. sz. 10. old. és VENDEL, 275. old.

³⁷⁴ PIA. 600. f. 3/19. 6. e. II. köt. 526. old.

³⁷⁵ WINKLER, 143. old.

³⁷⁶ KELEMEN Béla: Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez. 1919. Szeged. 1923. Szerző. Mars Nyomda. 605 p. 347—348. old.

³⁷⁷ BOKOR Pál: Szegedországtól Magyarorszáig. Bp. 1939, Stádium Nyomda. 141 p. 123. old. és PATAKI István: Az ellenforradalom fegyveres szervezkedése Magyarországon és Ausztriában a proletárdiktatúra ellen. A „nemzeti hadsereg” létrehozásának első periódusa. (1919. márc. 21—1919. aug. 1.) = HK. 1968. 15. évf. 3. sz. 429—462 p. 446. old.

³⁷⁸ KELEMEN, 548. old.

³⁷⁹ OSZK. Plakáttár. MT. plakátjai. Kalocsa. „A Vörös Hadsereg Rögtönítélő Törvényszékétől. 1. sz. Parancs”. 1919. jún. 25. Árpád Nyomda Rt. 95 × 63 cm. (Piros színű papíron fekete betűs szöveg), és VENDEL, 266. old.

radalom itt maradt vezetőinek és résztvevőinek a felelősségre vonása volt. A büntető-felelősségre vonó eljárások lehetséges formái közül a Duna mindkét partján a törvényszéki ítélezés és a hadisarc kivetés vált általánossá.

Az elfogott ellenforradalmárok és a felkeléssel szimpatizálók ügyeinek a kivizsgálása már a fegyveres harcok idején megkezdődött, s július közepéig elhúzódott.³⁸⁰ Az ítélethozatalban a Tanácsköztársaság igazságszolgáltatató szerveinek mindhárom típusa (forradalmi törvényszék, katonai forradalmi törvényszék, rögtönítelő forradalmi törvényszék) részt vett.³⁸¹ A Csepeli Forradalmi Törvényszék a ráckevei, a Kiskunhalasi Forradalmi Törvényszék a soltvadkert, a III. tengerész zászlóalj Katonai Forradalmi Törvényszéke az akasztói, a Szekszárdi Forradalmi Törvényszékből alakult Rögtönítelő Bíróság a dunántúli, a Braun Mór, Lévai Oszkár, Gábor Károly összetételű Rögtönítelő Törvényszék a kiskőrösi ellenforradalmárok felett ítélezett.³⁸² A csepeli bíróság 3, a tengerész zászlóaljé 2, a szekszárdi 6, a kiskőrösi 3 halálos ítéletet hozott.³⁸³ Törvényszéki ítélethez nem köthető egy-egy kivégzés történt Kecelen és Érsekcsanádon.³⁸⁴ A legtöbb halálos ítéletet a Szamuely Tibor elnökléte alatt működő Rögtönítelő Forradalmi Törvényszék hozta. Tasson 3, Hartán 1, Solton 14, Dunapatajon 12, Kalocsán 22 ellenforradalmárt végeztetett ki.³⁸⁵

Az ellenforradalmi korszak publicisztikájával és történetírásával szemben³⁸⁶ megállapítható, hogy a forradalmi törvényszékek általában nem találmokra válogatott embereket akasztottak vagy lőtték agyon. A letartóztatandó felkelők és szimpatizánsok listáját mindenütt a forradalmi csapatokkal viszatérő direktórium tagok, ill. a korábban a községben tartózkodó politikai

380 *Proletár*, 1919. júl. 23. 43. évf. 33. sz. 3. old. és K. BALOGH, 1964. 197. old.

381 A szocialista bíróságok funkcióinak és eljárás módjainak azonosságaira és különbségeire lásd SÁRLÓS, 13—32. old.

382 PmL. PPSKk Vm. Törvényhatósági Biz-nak Közgyűlési jkv-e. 1919. 457. sz. 41—42. old. és 48. old.; VÁRY, 4., 39. és 85. old.; SÁRLÓS, 131. old.

383 U. o.

384 VÁRY, 80—81. old. és *Az ellenforradalmár*. 1939. júl. 5. 1. évf. 7. old.

385 PmL. PPSKk Vm. Törvényhatósági Biz-nak Közgyűlési jkv-e. 1919. 457. sz. 28—29., 30. és 31. old.; KN, 1919. szept. 10. 43. évf. 47. sz. 4. old.; B—KmL. Kalocsa. kig. ir. 283. 2451, 3001—3006/1919. és WINKLER, 145. old.

Más források szerint Dunapatajon 14, ill. 16 halálos ítéletet hoztak. Vö. VÁRY, 42—43. old., ill. PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. l. 6. e. 18. old.

386 Pl.: HUSZÁR Károly: A proletárdiktatúra Magyarországon. Bp. 1920. Újságárus. 219. p. 42. old.; TÁRJÁN, 30—32. old.; LÁBAY, 11. old.; GÁL Imre: A polgár a viharban. Bp. 1937. Duna Könyvkiadó. 271 p. 217—228. old.; SZABÓ, 203—204. old. GRATZ Gusztáv: A forradalmak kora (Magyarország története 1918—1920). Bp. 1935. 143—144. old. stb.

megbízottak és nyomozók állították össze.³⁸⁷ A büntetőeljárás alatt állóknak pedig általában csak kis hányadát, a szervezőket és a vezetőket végezték ki, az elfogottak többségét kisebb-nagyobb fegyház- vagy börtönbüntetésre ítélték. A Csepeli Forradalmi Törvényszék 2 napig hallgatta ki a Ráckevén letartóztatott mintegy két tucatnyi személyt, s közülük hármat, egy volt főhadnagyot, egy volt csendőrfőhadnagyot és egy gazdagparasztot ítélt halálra.³⁸⁸ Azonosítani lehet, hogy a kivégzett főhadnagy nem más, mint Paulheim Elek, aki a budapesti ellenforradalmár tisztek Csepel-szigeti megbízottja volt, s Hönig listáján mint a csepeli ellenforradalmárok vezetője szerepelt.¹⁸⁹ Kiskőrösön is csak az ellenforradalom 3 irányítóját végezték ki, a letartóztatott másik 38 ellenforradalmár egy részét szabadonbocsátották, egy részét kényszermunkára ítélték, harmadik csoportjuk pedig pénzzel válthatta ki magát a büntetés letöltése alól.³⁹⁰ A III. tengerész zászlóalj törvényszéke az elfogott 25 Soltszentimre környéki lázadóból ötöt ítélt halálra, a másik húsz lázadó 10—10 évi fegyházbüntetést, ill. 15—15 évi kényszermunkát kapott.³⁹¹ *Ezeknek a bíróságoknak a munkáját tehát a forradalmi időszakban érthető és indokolható szigor s a Magyar Tanácsköztársaság célkitűzéseire méltó körültekintő és differenciált ítélkezés egyaránt jellemezte.* Nincs teljes képünk a Szamuely Tibor elnöklése alatt működő rögtönítélő bíróság által halálraítélt ellenforradalmárok összetételéről. Mindössze a Kalocsán kivégzettek nevét és foglalkozását ismerjük. A Vörös Hadsereg Rögtönítélő Forradalmi Törvényszéke Kalocsán 3 birtokosparasztot, 5 napszámós agrárproletárt, 2 tanítót, 2 kisiparost, 1 joghallgatót, 1 zenészt, 1 uradalmi intézőt és 1 szolgabíróit ítélt halálra.³⁹² Az azonban kiderül a forrásokból, hogy az ellenforradalom legfőbb helyi szervezői és irányítói sem Solton, sem Dunapatajon, sem Kalocsán nem voltak a kivégzettek között. Ők idejében a déli demarkációs vonalon túlra menekültek. Jogos büntetésük alvezéreikre, s a mozgalom egyszerű résztvevőire hárult. Az igazságszolgáltatás ezeken a helyeken átcsapott szigorú példastatuálásba, ami ilyen mértékben szükségtelen, s hosszab távon káros hatású volt.

387 PmL. PPSKk Vm. kormányzótanácsai megbízottjának ir. Ált. politikai ügyek. 16. old.; *Kiskunhalas Helyi Értesítője*. 1920. máj. 26. 20. évf. 21. sz. 2. old.; uo. 1921. máj. 18. 21. évf. 20. sz. 2. old.; u.o. okt. 5. 21. évf. 40. sz. 2. old.; PIA. 628. f. 1920—B. 12 222. 6. e. 4. old.; u.o. 619. f. 1920—B. 2004. 6. e. 28. old. és VÁRY, 45. old.

388 PmL. PPSKk Vm. Törvényhatósági Biz-nak Közgyűlési jkv-e. 1919. 457. sz. 48. old., valamint SÁRLÓS 131. old. és FARKAS, 78. old.

389 HIL. MT. A Hönig-per iratai. 124/2. 37. old.

390 *Kiskőrös és Járása*. 1919. dec. 21. 13. évf. 51. sz. 3. old.

391 PIA. 605. f. TAGYOB. II/29. 6. e. 59. old.

392 KN. 1919. szept. 10. 43. évf. 47. sz. 4. old.; B—KmL. Kalocsa. Kig. ir. 233., 2541., 3001—3006/1919. és WINKLER, 145. old.

A bírósági eljárásokkal párhuzamosan az ellenforradalomban résztvevő községeket termény és készpénz beszolgáltatásra kötelezték.³⁹³ A hadisarc nagysága nagyjából-egészében megfelelt az ellenforradalom településenkénti intenzitásának, mert pl. a kunszentmiklósi járásban egyáltalán nem, a ráckevei járásban csak Kiskunlacházán szedtek.³⁹⁴ Ugyanakkor bizonyos esetlegességet is mutat, mert a dunavecsei járásból Dunaegyháza, Apostag, Dömsöd sem fizetett hadisarcot, holott — különösen Dömsöd — aktív résztvevői voltak a felkelésnek, nem kevésbé a kiskőrösi járás települései, amelyek közül mindegyik mentesült a beszolgáltatás alól.³⁹⁵ A hadisarc beszedésének lehetséges két formája (kollektív kivetés a településre, ill. egyénekre) közül az utóbbit alkalmazták, azaz minden „burzsuj” vagyoni helyzetének megfelelően fizetett.³⁹⁶ A kivetett sarcot Kiskunlacházán például 450-en, Solton 231-en, Dunapatajon 161-en fizették be.³⁹⁷ A polgári és kispolgári lakosság által befizetendő összeget, ill. beszolgáltatandó terményt a teljhatalmú megbízottak parancsára a településenkénti munkástanácsok, ill. azoknak egy különbizottsága állapította meg, az illetők vagyoni helyzetét alapul véve. A Dunapatajon kivetett 1 millió koronát például

³⁹³ Község	készpénz (K)	szarvas- marha (db)	sertés (db)	tojás (db)	zsír (l)	baromfi (db)
Dunavecse	300 000	200	100	25 000	1000	2000
Dunapataj	802 000	250	—	5 000	1700	2400
Harta	321 224	215	102	4 180	1542	1391
Ordas	50 000	47	49	1 000	200	700
Solt	151 105	201	133	5 390	683	2100
Szalkszentmárton	—	100	34	—	500	32
Tass	—	53	—	—	500	—
Kalocsa	5 000 000	—	—	—	—	—
Dunaszentbenedek	50 000	50	30	1 000	—	1000
Bátya	85 000	—	—	—	—	500
Foktő	150 000	150	—	1 000	5 q	100
Szadmár	200 000	60	45	—	—	—
Fajsz	100 000	—	—	—	1,5 q	100
Dusnok	80 000	20	25	—	—	1000
Géderlak	50 000	50	50	3 000	—	100
Homokmégy	250 000	100	150	3 000	—	—
Kiskunlacháza	100 000	40	—	—	—	—
Szekszárd	4 000 000	—	—	—	—	—
Paks	2 000 000	—	—	—	—	—
Dunaföldvár	1 000 000	—	—	—	—	—

(PmL. PPSKk Vm. Törvényhatósági Bi-nak Közgyűlési jkv-e. 1919. 457. sz. 32—33., 41. és 48. old., K. BALOGH 1969. 282. old. és u. 6. 1964. 192. old.)

394 PmL. PPSKk Vm. Törvényhatósági Biz-nak Közgyűlési jkv-e. 1919. 457. sz. 44. old.

395 U. o. 32—33. old. 49. old.

396 OSZK. Plakáttár. MT. plakátjai. Kalocsa. „A Vörös Hadsereg Rögtönítélő Törvényszékétől”. 4. sz. parancs. 1919. jún. 29. 47 × 32 cm. (Rózsaszínű papíron fekete betűs szöveg). PIA. 628. f. 1920—B. 12 222. 6. e. 566—570. old. és K. BALOGH, 1964. 194. old.

397 PIA. 628. f. 1920—B. 12 222. 6. e. 566—570. old., u. o. 619. f. 1921—B. 673. 6. e. 122—125. old., u. o. 609. f. 35/1919. sz. n. 1. 6. e. 32—35. old.

161 ember 300 és 7500 korona közötti tételekben fizette be.³⁹⁸ A hadisarc kivetés általában nem váltott ki nyílt elégedetlenkedést. Június végi, július eleji jelentések beszámolnak arról, hogy az állatok és az élelmiszerek Budapestre szállítása zavartalanul bonyolódott.³⁹⁹ Ez alól csak Szekszárd volt kivétel, ahol a polgárság megtagadta a begyűjtésre vonatkozó parancs teljesítését. Krammer és Lefkovits erélyes fellépésére (kilátásba helyezték a túsok kivégzését) azonban néhány óra alatt Szekszárdon is összegyűlt a kívánt összeg.⁴⁰⁰

Az újabb és minden eddiginél súlyosabb kényszerű beszolgáltatás tovább fokozta a birtokos parasztságnak és egyéb kispolgári rétegeknek a Tanácsköztársasággal szemben táplált ellenséges érzelmeit. Az is feltételezhető, hogy néhol zavarokat okozott a termelésben,⁴⁰¹ az adott helyzetben mégis érthető intézkedés volt. A budapesti proletariátus júliusi élelmezési helyzete tette szükségessé.

IV. HATÁSA A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG LEGFELSŐBB VEZETÉSÉNEK DÖNTÉSEIRE

Mint a június eleji erőviszonyok kifejezője a Duna melléki ellenforradalom két vonatkozásban is hatást gyakorolt a Magyar Tanácsköztársaság legfelsőbb vezetésére, annak döntéseire.

Egyrésztől egyértelművé tette a Tanácsköztársaság vezetői előtt, hogy a „vidék” nem akar és nem is fog részt vállalni a Vörös Hadsereg emberanyag utánpótlásának biztosításában, s ennyiben egyik motiváló tényezője volt a június 29-i feltétel nélküli visszavonulást elrendelő döntésnek. Feltételezhető, hogy a pártvezetőségi ülésnek, s a június 19-i Kun-referátumnak a második Clemenceau-jegyzékre adott kitérő válasza⁴⁰² mögött — a diplomáciai időhúzás mellett — az elrendelt és 18-án már „megkezdődött” sorozás eredményeire való várakozás is meghúzódott. Az pedig biztos, hogyha 20-án és 21-én nem a terjedő felkelésről, hanem a sorozás kedvező fogadtatásáról és tömeges jelentkezésekről tettek volna jelentést Kunnak, egészen más pozícióból tárgyalhatott volna Clemenceau-val, majd 23-tól

398 PIA. 619. f. 1920—B. 1949. 6. e. 72. old., u.o. 609. f. 35/1919. sz. n. 1. 6. e. 32—35. old. és K. BALOGH, 1964. 194. old.

399 PmL. MT. PPSKk Vm. kormányzótanácsai biztósának ir. 6 (dunavecsei) j. 1. old., PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. 1. 6. e. 29. és 39. old.

400 K. BALOGH, 1964. 194. old.

401 Lásd erre a honokmégvi Direktórium július 20-i jelentését: PIA. 609. f. 35/1919. sz. n. 1. 6. e. 45—46. old.

402 KIRSCHNER Béla: Az 1919-es visszavonulás kérdéséhez. *Korlár.* 1970. 14. évf. 1. sz. 96—102. p. és HAJDÚ, 1969. 274—289. old.

Pellé tábornokkal. Ebben az esetben a magyar csapatok garancia nélküli visszavonásának megkezdését június 30-ban megállapító Pellé-diktátumra a Forradalmi Kormányzótanács friss hadosztályok bevetésével válaszolhattott volna. Módja lett volna a „feltételek” kiharcolására. A Duna—Tisza közéről azonban nem ezt jelentették, s ami minimumra csökkentette a külpolitikai követelkezés belpolitikai biztosítékait, június 24-én Budapesten is ellenforradalom tört ki. Ebben a helyzetben — miután Kun június 25-i kétségbeesett táviratait Párizs válasza sem méltatta — a június 28-i pártvezetőségi és a június 29-i kormányzótanács ülés nem igen hozhatott más döntést, mint amit hozott,⁴⁰³ hiszen utánpótlás nélkül az északi front képtelen lett volna a 30-a után várható cseh ellentámadást feltartóztatni vagy legalábbis nagyon kétséges lett volna egy ilyen összecsapás kimenetele. A Szovjetek Központi Intéző Bizottságának június 30-i ülésén ilyen értelemben hangoztatta Kun, hogy a feltétel nélküli visszavonulásnak „Az ellenforradalommal való teljes leszámolás volt . . . az egyik indoka”, hogy a biztosíték nélküli visszavonulás álláspontjához való csatlakozásra „nem a külpolitika, nem a nemzetközi forradalom állása készítetett, hanem a belső dezorganizáltságunk”.⁴⁰⁴ Az ország belső helyzetének a döntés meghozatalában játszott szerepének ez az abszolutizálása nyilvánvaló túlzás, hiszen hozzájárult ahhoz Párizs magatartása, mindenekelőtt 25-i hallgatása csakúgy, mint Lenin józan hangú üzenete vagy a nemzetközi forradalom kiterjesztésére hivatott bécsi felkelés kudarca. Ugyanakkor belpolitikai helyzetünk valóban nem engedte meg a „harcosabb kiállást”, s ennyiben a június 28-i, ill. 29-i döntés a Tanácsköztársaság reális lépésének tekinthető.

Másrészről a Duna melléki ellenforradalom tényeiből, ideiglenes győzelmének körülményeiből levonható, s a Forradalmi Kormányzótanács tagjai által bizonyára le is vont tanulságok hozzájárulhattak ahhoz, hogy a pozsonyi egyezmény aláírása után rendelkezésre álló egy-két hetet a forradalom vezetői a Tanácsköztársaság belső helyzetének megszilárdítására, s korábbi politikájuk bizonyos mértékű felülvizsgálatára igyekeztek felhasználni.⁴⁰⁵ A július eleji „reformkísérletek” két sarkpontja, a közigazgatási és karhatalmi apparátus megtisztítása, ill. a falu alsó rétegeinek leválasztása és szembefordítása a közép- és gazdagparasztsággal, olyan célok voltak, amelyeknek megvalósítása jelentős mértékben javíthatott volna a Tanácsköztársaság belpolitikai perspektíváin, kedvező irányban változtathatta

403 U. o. és HAJDÚ, 1969. 307. old.

404 KUN, I. köt. 405. old.

405 Lásd erre részletesen HAJDÚ, 1969. 310—312. old. A duna melléki ellenforradalom és az ún. július eleji reformkísérletek közötti összefüggésre pedig Népszava 1919. júl. 2. XLVII. évf. 150. sz. 5. old. („Kiskőrös az ellenforradalom után”).

volna meg az ország osztály-erőviszonyait, s ezzel egy újabb, a Duna mel-
léki ellenforradalomhoz fogható felkelés győzelmének a lehetőségét is meg-
szüntethette volna.

A július eleji elhatározások végrehajtására azonban — mint ismeretes
— a rendelkezésre álló idő alatt, és az adott körülmények között csak rész-
legesen került sor; a belső erőviszonyokon nem sikerült javítani.⁴⁰⁶ Ezért
amikor — helyesen — hangsúlyozzuk, hogy a Magyar Tanácsköztársaság
megdöntését alapvetően külső tényezők okozták, arra is utalni kell, hogy
a harc olyan végzetes kimenetelének feltételeit az ország belső helyzete
teremtette meg. A megszálló román és az ellenforradalmi csapatok komo-
lyabb ellenállás nélküli benyomulása az ország területére a kedvezőtlen
belső erőviszonyok következménye is volt.

V. ÖSSZEZÉS

1919. június 18-án a Duna menti Solton és Dunapatajon ellenforradalom
tört ki. 1919. június 25-ig, az utolsó ellenforradalmi fészek felszámolásáig
a felkelők győztek és hosszabb-rövidebb ideig hatalmon voltak a Szek-
szárd—Érsekcsanád—Kecel—Soltvadkert—Páhi—Szabadszállás—Kun-
szentmiklós—Kiskunlacháza—Dunapentele—Előszállás—Tengelic—Szek-
szárd határolta térség valamennyi településében, tehát Tolna megyéből
a dunaföldvári és a központi járásban, Fejér megye keleti szegélyén, vala-
mint Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegyéből a kalocsai, kiskőrösi és duna-
vecsei járásban, ill. a kunszentmiklósi járás nyugati és a ráckevei járás déli
részein.

A Duna melléki ellenforradalom a Magyar Tanácsköztársaság május
végétől, június elejétől érezhető és egyre fokozódó belpolitikai válságának
a következménye volt, amelyet közvetlenül egy a katonai-külpolitikai hely-
zettel összefüggő intézkedés, a védkötelezettség elrendelése, kisebb részben
a 72 kg-os fejadagra, és az ezzel kapcsolatos rekvirálásokra vonatkozó
Hamburger-féle referátum (TOGY) váltott ki. Az ellenforradalmi centru-
mok (Bécs, Szeged), ill. a Lemberkovics-féle zendülés és a Duna melléki
ellenforradalom között közvetlen kapcsolat nem volt.

A mozgalom derékhadát a birtokos parasztság adta, de a térség agrár- és
ipari munkásainak egyes csoportjai is részeseivé váltak. A politikai realitá-
sokat jobban ismerő és akceptáló városi polgári és kispolgári rétegek vi-
szont általában nem kapcsolódtak be aktívan. Az ellenforradalom vezetői

406 HAJDÚ, 1969. 311—320. old. és L. NAGY, 1961. 168—180. old., különösen a 168. és a 175. old.

a közép- és gazdagparaszság, a hivatásos katonatisztek és a volt csendőrök, valamint a polgári foglalkozásukat tekintve értelmiségi munkakörben dolgozó tartalékos tisztek közül kerültek ki.

A felkelésnek átgondolt, pontosan körvonalazott programja nem volt. „Ideológiájának” két kitapintható vonása: proletárdiktatúra helyett a vagyonbiztonságot és a szabadkereskedelmet garantáló rendszer követelése, valamint a kommunistaellenesség, amely gyakran az antiszemitizmus köntösében jelentkezett.

Az ellenforradalmárok viszonylag nagy száma, szakszerű vezetése és tűrhető fegyverzete ellenére a Duna melléki ellenforradalom a Tanácsköztársaság létét közvetlenül nem fenyegette. Elsősorban azért nem, mert a Forradalmi Kormányzótanács és a helyi direktóriumok, ill. a felkelés résztvevőinek egy része, mindenekelőtt a mozgalom uszályába került vagy abba belekényszerített agrárproletárok között alapvető érdekellentét nem volt. S bár történeti összefüggéseiben a Duna melléki ellenforradalom a parasztság középső és felső rétegeire a század elejétől jellemző és egyre erősödő politikai önállósodás egyik megnyilvánulásának tekinthető, a birtokos parasztság egy részéről sem tételezhető fel a legvégső konzekvenciáig végiggondolt részvétel; többük esetében csak a két rendelettel szembeni oppozícióról volt szó.

Ugyanakkor a felkelés lokalizálása és elfojtása csak a Vörös Őrség magasabb egységeinek és a Vörös Hadsereg alakulatainak sikerült. A térség Tanácsköztársasághoz híű polgári (nem katonai) lakosságának és az itt állomásozó karhatalmi csapatoknak az együttes erejét ugyanis ez a feladat meghaladta.

A Duna melléki ellenforradalom egyértelművé tette a Tanácsköztársaság vezetői előtt, hogy a „vidék” nem akar és nem is fog részt vállalni a Vörös Hadsereg emberanyag utánpótlásának biztosításában. Ennyiben egyik motiválója volt a június 29-i feltétel nélküli visszavonulást elrendelő kormányzótanácsai döntésnek. Mint a június eleji osztály-erőviszonyok kifejezője ezenkívül hozzájárulhatott ahhoz is, hogy a pozsonyi egyezmény aláírása után rendelkezésre álló egy-két hetet a Tanácsköztársaság belső helyzetének megszilárdítására igyekeztek felhasználni.

Adatközlők jegyzéke

	születési idő	születési hely	foglalkozás 1918—1945 között	lakóhely
Bikszegi Sándor	1895	Dunapataj	gépész-segédmunk.	Dunapataj
Bozsó Ferenc	1906	Szabadka	mérnök	Kalocsa
Geri József	1902	Kalocsa	napszámos-kubikus	Kalocsa
Raisch Ferenc	1889	Kalocsa	tanító	Kalocsa
özv. Tamás Sándorné	1898	Öregcsertő	napszámos-cseléd	Homokmégy Alsómégy

Rövidítésjegyzék

B-KmL.....	Bács-Kiskun megyei Levéltár
BM	Belügyminisztérium
cs	csomó
f	fond
fol	folió
főszb	Főszolgabíró
Hdm	Hadművelési
Hdt	Hadtest
HM	Hadügyminisztérium
HIL	Hadtörténeti Intézet Levéltára
HK	Hadtörténeti Közlemények
Hünb	Hadügyi Népbiztosság
jkv	jegyzőkönyv
karh	karhatalmi
köt	kötet
KTJM	Kiskunhalasi Thorma János Múzeum
kig. ir.	közigazgatási iratok
lt-i j	levéltári jelzet
MT	Magyar Tanácsköztársaság
OL	Országos Levéltár
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
oszt.	osztály
ő. e.	őrzési egység
PIA	Párttörténeti Intézet Archívuma
PmL	Pest megyei Levéltár
PPSKk Vm	Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye
PtK	Párttörténeti Közlemények
RÁÁM	Ráckevei Állami Árpád Múzeum
TAGYOB	Tanácsköztársaság Adatait Gyűjtő Országos Bizottság
TOGY	Tanácsok Országos Gyűlése
VHP	Vörös Hadsereg Parancsnoksága
V. Ö. O. F.	Vörös Őrség Országos-Főparancsnoksága

Pataji katolikusok és a Tanácsköztársaság

PASTYIK ISTVÁN

A Tanácsköztársaság új típusú államhatalom lévén, nagy feszültségeket hordozott magában. A régi rend hívei a fegyveres lázadásig támadták, akik pedig mellé álltak, sokat vártak tőle. A proletárállamnak naponta kellett megküzdenie az újfajta gondokkal. Hadműveletekkel válaszolt a katonai nyomásra, közben pedig leverte a Duna mentén az ellenforradalmat. Az utóbbi során jutott ez a környék olyan jelentőséghez, amely elválaszthatatlan a proletárdiktatúra történetétől.

Elég nagy a száma a forráskiadásokban a pataji vonatkozásoknak az 1918/19-es forradalmi időkről.¹ A dokumentációs anyag zöme mégis lap pang. A Duna mentén kirobbant ellenforradalommal és annak társadalmi hátterével csak egy történész foglalkozott tanulmányokban.² A pataji eseményekről pedig ez az első munka.³ A szerző tudja, hogy tanulmányának tárgya a helyi 1918/19-es kérdéseken belül sem a legfontosabb, mégis ehhez nyúlt először. Ennek több oka volt. A források kínálták annak lehetőségét és bemutatását, hogy a javarészt parasztokból álló Katolikus Körben

1 BÁRSONY Ferenc—BÉKEVÁRI Sándor—ESZIK Sándor (szerk.): A magyar munkásmozgalom Bács-Kiskun megyei harcossal. (Életrajzgyűjtemény). Kecskemét 1969. BENKE Ferenc—BERTA SOMOGYI László—NÉMET Gábor: Kalocsa és vidéke 1918—1919. Forrásgyűjtemény. Kalocsa 1969. BOGNÁR Lajos—BODOR Jenő: Proletártavas 1919. Kecskemét 1969. GÁBOR Sándorné—FEHÉR András—HORVÁTH Zoltánné—MILEI György: A magyar munkásmozgalom a nagy októberi szocialista forradalom győzelmét követő forradalmi fellendülés időszakában. A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása, harca a proletárforradalom győzelméért. 1917 november 7—1919 március 21. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (MMTVD) 5. Budapest 1956. CSICSAY Iván—GÖNDICS Zoltán—KENDE János—KOLTAI Sándorné—LAKATOS Ernő (szerk.): Iratok Pest megye történetéhez 1918—1919. (Okmányközlés). Pest megye múltjából 2. Budapest 1969. PÁLINKÁS József: Népiünk szabadságmozgalmának dalai. 1919. Budapest 1959. ROMSICS Ignác—SZABÓ Csaba: Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna—Tisza közti történetéhez. Kecskemét 1976. SZABÓ Miklós—BÉKEVÁRI Sándor—BÁLINT Béláné—FENYVESSINÉ GÓHÉR Anna—BÁRSONY Ferenc: Olvasókönyv a magyar munkásmozgalom Bács-Kiskun megyei történetéhez. Kecskemét 1975.

2 ROMSICS Ignác: A Duna melléki ellenforradalom. Valóság 1977/1, 18—35 és 1977/2, 56—68. ROMSICS Ignác: Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai 1918—1919-ben. Cumania III., 1975. 317—371.

3 A szerzőt a munkájában a következők segítették: Balanyi Béla dr., Csontos Jánosné, Iványosi-Szabó Tibor dr., Máté László dr. (Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét); Drozdik Ágoston dr., Lovas Istvánt, Rózsahelyi György dr., Szabó István (Római Katolikus Plébániahivatal, Dunapataj); Köveshegyi András (Főszékesegyházi Könyvtár, Kalocsa); Vorák József (Thorma János Múzeum, Kiskunhalas); Gazdag István dr. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen).

miként ment végbe a balratolódás; hogyan történt az állam és az egyház szétválasztása valamint az egyházi javak lefoglalása; továbbá milyen szürke volt a plébánosnak a szerepe; és végül, de leginkább, hogy a kántortanítóból lett forradalmár újta körvonalazhatóvá váljék.

*

A francia kommün sikertelen kísérlete után 1917 őszén Oroszországban megdöntötték a tőkés társadalmat. Az ezért folyó osztályharcban mintegy százezer magyar hadifogoly vett részt. Az ottani tapasztalatokat 1918 őszén már alkalmazták idehaza, ahol a forradalmi hangulatot nemcsak az összeomlott frontokról hazaözönlő katonák, hanem a munkások és az agrárproletárok is szították. A magyar polgári demokratikus forradalom azonban a tőkés rend megreformálásán nem ment túl, a vele való gyökeres leszámolást a proletárdiktatúra vállalta.

A patajiakat megmozgatta a polgári demokratikus forradalom. Visszhangja Lukácsy István plébános följegyzéseiben maradt ránk. Lukácsy elmondta ebben, hogy a leszerelt katonák fosztogatni kezdtek, lövöldözések hallatszottak az utcákon, és a csőcselék a boltokat feltörve kifosztotta, elsősorban a zsidókét. Megjegyezte még azt, hogy „szívesebben hallgatták a szociáldemokrata lázítók beszédeit mint a templomban Isten igéjét.”⁴ A szűkszavú híradás elég ahhoz, hogy a helyi kilengések mögött meglássuk a forradalmiságot. Lukácsy szemléletében a forradalom valóban káros, de elkerülhetetlen velejárói, például a fosztogatások, nem különültek el a forradalom tartalmától, és ezért tőle nem tudhatunk meg bővebbet a „szociáldemokrata lázítók” beszédeiről. Antiklerikális színezetükre a plébánosnak az ellillanásából lehet következtetni.

Lukácsy István 1874-ben született Mohácson. 1897-ben szentelték pappá, ezután a kalocsai egyházmegyében dolgozott, Bácskában is. Várady Árpád Lipót érsek 1917 nyarán Akasztórról helyezte át a pataji plébániára adminisztrátornak.⁵ Plébánosi kinevezését csaknem tíz évvel később kapta meg.⁶ Pasztorációja körülbelül háromezer katolikusra terjedt ki, mivel egyházilag Ordas, Bödd, Szentkirály, Érsekharta, Harta, Bojár és Állampuszta a pataji plébániához tartozott. A környéken ismert papot az első világháborúban gyakran keresték fel a másfelekezetűek is, hogy az orosz hadifogságba került

⁴ Római Katolikus Plébániahivatal. *Historia Domus*. Lapszámozás nélkül, ezért lásd Lukácsynak időrendet tartó följegyzésében.

⁵ *Schematismus cleri partis in Hungaria sitae archidiocesis Colocensis et Bacsiensis ad annum Christi bissextilium 1936*. Kalocsa (1936). 98—99.

⁶ Részint ugyanott, részint a *Historia Domus*ban.

patajiaknak megírja a hozzátartozók nevében a levelet, és német nyelvtudása miatt ilyen kéréssel a hartaiak is benyitottak hozzá.⁷ Egyházi tevékenységének ismertetése nem tartozik ide, azonban célszerű fölvezetni politikai állásfoglalásának hátterét. Lukácsy a kiegyezés korának embere. Vidéki pap, aki életformájával beilleszkedett a falusi életbe. Másfélszáz holdnál több földjét műveltette. Az államnak jómódú parasztként adózott, az egyházközségtől járó javadalmakat pedig behajtatta.⁸ Gondolatait nem feszegették társadalmi kérdések. Helyzete olyan osztályszemléletet kínált neki, amelyet nem utasított el. Konzervatív volt, akinek félelme a válságos időben alaptalanul nőtt naggyá. Ezt a polgári demokratikus forradalom alatti magatartása mutatja. 1918 októberének végén attól félt, hogy a rendzavarók megrohanják a plébániát. Ezért halottak napjának estéjén, november 2-án, anyjával rokonához, a Varga- utcán lakó Faragó Istvánhoz lopódzott éjszakára.⁹ Aggodalma túlzott volt, mert a plébániára nem hatolt be senki. Ezt látva hazament, és később sem lett bántódása. 1918 decemberében tovább tartott a bizonytalansága. Elhatározta, hogy a roratékat nem tartja meg, ezért csak a szokott időben, reggel fél nyolckor misézett adventben.¹⁰ Nyilván az éles antiklerikális hang rémíszttette meg, mert politikailag nem sok vizet zavart Patajon. 1919 januárjában is változatlanul a polgári rend híve. A 19-én megtartott tisztújító közgyűlésen arra intette a Katolikus Kör tagjait, hogy „a mindent felfogatni készülő tendenciák hullámverésében... iparkodjék... a véres háborúból hazajött katonatestvérekre szelidítőleg, engesztelően hatni, őket régi társadalmi rendjökbe, békés polgári életbe visszasegíteni”.¹¹

*

Alighogy 1919 március 21-én megalakult a Tanácsköztársaság, a politikai hangulat március 25-én magával sodorta a Katolikus Kört, amely rendkívüli közgyűlést tartott szerény székházában.¹² A jegyzőkönyv — a formai jegyek elhagyásával — így szól: „Tárgy: A dunapataji Kath. Kör be-

7 Historia Domus.

8 U. o. A behajtás annyira megingatta helyzetét, hogy ezért kellett Patajról távoznia.

9 Historia Domus.

10 U. o. A rorate hajnali mise az adventben. Elnevezése az adventi miseszöveg „Rorate coeli desuper — Harma-
tozzatok a magasból egek” kezdőszavaitól való. Az advent (érkezés) november utolsó vasárnapjától karácsonyig tart. Az advent az egyházi év kezdete.

11 A Dunapataji Katolikus Kör jegyzőkönyve. Pataji Múzeum. Egyébként a forradalmi eszmékkel hazatért hadifoglyok lecsillapítását munkásotthonok létesítésével akarta elérni a hadügyminiszter, amint erre rámutat GAZDAG István: Hajdú és Bihar megyék gazdaságtörténetének néhány kérdése az első világháború éveiben című tanulmányában; Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve V. Debrecen 1978, 18 p.

12 A Körnek az otthona a Búgealjon volt, bérelt, majd megvásárolt, nádfüldéles parasztházban. Az 1940-es évek elején székházat építettek ugyanott.

lépése a magyar szocialista pártba. Jelen vannak Lukácsy István elnök vezetése alatt a kör tisztikara és a tagok kevés kivétellel majdnem mindnyájan. S. Horváth József a kör választmányi tagja ismerteti e belépésnek nagy jelentőségét. Rámutat arra, minő okok követelik, hogy az egész magyar társadalom tömörüljön a magyar szocialista párt kebelében: a haza megmentése a megszálló idegen nemzetektől s az elnyomott proletariátus gazdasági fellendítése. A lelkes helyesléssel fogadott előterjesztés után Lukácsy István elnök¹³ szolt a tárgyhoz. S. Horváth József¹³ indítványára a dunapataji r. [római] kath. [katolikus] kör rendkívüli közgyűlése egyhangú határozattal kijelenti, hogy teljes mértékben és minden egyes pontjában helyesli a magyar szocialista párt politikai és gazdasági világnézetét, a proletariátus felemelésére zászlója alá csoportosul és a magyar szocialista párt földműves szakszervezetének kebelében maga részére is tevékeny munkakört kér. Kimondja továbbá hogy e határozatról jegyzőkönyvi átiratban értesítessék a dunapataji socialista párt vezetőségét.”¹⁴

Nem tudjuk, hogy ez a rendkívüli közgyűlés külső vagy körülményezésre gyűlt-e össze. Így nem állapítható meg, hogy milyen erők álltak mögötte. Lehetséges, hogy a Kör jobboldali tagjai így látták a biztosítékát a további működésnek. Az sem kizárt, hogy a helyi munkástanács a formális csatlakozással is megelégedett egyelőre. Legvalószínűbb azonban az, hogy a Kör baloldali elemei a csatlakozást a tartalmi munka feltételének, vagy pedig az első lépésnek tekintették. A jegyzőkönyv szerint, amelyet Lukácsy írt, a tagság lelkes helyesléssel és egyhangú határozattal döntött. A későbbi események alapján a közgyűlés hűségnyilatkozatának egyöntetű őszinteségét el kell vetni. Lukácsy megnyilatkozása köpönyegforgatás. A Kör elnöke ugyanis a jegyzőkönyvben a hozzászólásának fontos szavait olvashatatlaná tette, nyilván a Tanácsköztársaság leverése után. Mivel a körülményes erők kimutatásában a most említettek félrevezetnék a kutatást, utána kell néznünk, hogy kik voltak a baloldaliak a Körben. A proletárdiktatúrának négy meggyőződéses hívét találjuk meg.¹⁵ Közülük legfontosabb Farkas János, a Kör jegyzője. Baloldali még S. Horváth József, Banai András és Cs. Horváth János. Ők a Kör igazgatóválasztmányának tagjai. S. Horváthot a januári tisztújító közgyűlésen egyhangúan választották a négytagú tisztikarba alelnöknek. A tizenkéttagú választmányba pedig titkos szavazással elsőnek Banai, a tizenegyediknek Cs. Horváth került be. Banaira, egy másik társával együtt, fölényes többséggel szavaztak, tehát Banai népszerűségéhez nem fér kétség. Eszerint a 60—80 taglétszámú

13 Eredeti törlések. A plébános tintával vastagon áthúzta, de ez a mondat értelmét nem változtatja meg.

14 A Kör jegyzőkönyve.

15 Ezt a jegyzőkönyvből tudjuk meg, mert később a Körből kizárták őket.

Kör vezetőségének a negyede volt baloldali 1919 tavaszán.¹⁶ Egyébként a határozat a Kör alapszabályzatának részint ellentmondott, részint nem.¹⁷ Az alapszabályt a belügyminisztériumban hagyták jóvá.¹⁸ A Kör célját ismertető, harmadik paragrafus kimondta, hogy a Kör „politikával egyáltalán nem foglalkozik”.¹⁹ Ugyanakkor e paragrafus első mondatában az van, hogy a Kör célja „Dunapataj város katolikus közönségének szellemi, anyagi és társadalmi érdekeinek előmozdítása”.²⁰

*

Az állam és az egyház szétválasztására Patajon 1919 március 31-én került sor. A munkástanács közgyűlést tartott, amelyben többféle kérdést vitattak meg. Az öt napirendi pont közül utoljára foglalkoztak az egyházakkal: „Tárgyaltatott az egyházi tisztviselők járandóságának ügye. Tekintettel arra, hogy az új törvény értelmében az egyház az államtól elválasztatott, ennek folyamányaként az egyházi tisztviselők fizetését és minden járandóságát ezentul egészen az egyházak fogják viselni, a község tovább arra nem kötelezhető. 1919/9. sz. [számú] határozat: Az egyházi tisztviselőknek az egyházaknak a község által eddig kiszolgáltatni szokott fa járandóság — miután annak folyósítására a község a változott viszonyok folytán nem kötelezhető — egyhangulag megvonatik, illetve a kiszolgáltatás beszüntettetik.”²¹ Ez a határozat volt az, amelyen keresztül először történt meg az állami és az egyházi ügyeknek szétválasztása Patajon. A helyi, három felekezetnek, — vagyis a reformátusoknak, a katolikusoknak és az izraelitáknak — tudomásul kellett venniük, hogy klérikusaiknak, kántoraiknak és templomszolgáiknak eltartása felekezetük belső ügye. Magától értetődő azonban, hogy az eset lényege ebben az időben, vagyis március végén, nem a juttatás törlése, hanem az egyházi ügyeknek az állami ügyektől való szétválasztása, amely még a polgári forradalmaknak is rendszerinti velejárója. Ez a szétválasztás azt eredményezte, hogy az állam és az egyház régi, kölcsönös szövődményektől szabadult meg. A hazai katolikus főpapság a nagybirtokos arisztokratizmusával azonosította magát a nagypolgársággal a legfontosabb politikai, gazdasági és szociális kérdésekben. A vidéki, jobbjobvedelmű plébáno-

16 A Kör jegyzőkönyveinek elemzése alapján.

17 A Dunapataji Katolikus Kör alapszabályai. Kalocsa 1894. Nyomtatott füzetecske. Pataji Múzeum.

18 Az 1894. július 10-én jóváhagyott alapszabály belügyminiszteri jelzése: „56 689. szám. /V. b.”

19 A Kör alapszabálya, 1 p.

20 Pataj 1409—1872 volt mezőváros, de még a századfordulón is „város” maradt a köztudatban. Az 1894-ben — Siómaros után az országban másodikként — föllállított pataji Kossuth-szobor talapzatán is „város” van.

ÁDÁMFI József: A világ Kossuth- szobrai (Budapest 1979) című könyveben csonkán közölte (54 p.) a feliratot.

21 Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Dunapataj levéltára, 571/a. V. ö. MÁTÉ László: Dunapataj mezőváros levéltárának rendezése. Levéltári Szemle 1967/1, 40—54.

sok sem különböztek egyházi és világi feletteseiktől. Most kiszorultak az államhatalomból.

A jegyzőkönyvben az egyház és az állam szétválasztására három, elvi vonatkozású mondanivaló tartozik. Az első még a munkástanács közgyűlésének megnyitásán hangzott el mint általános *politikai* szempont: „Bencze József a munkástanács elnöke . . . felkéri a munkástanácsot, hogy . . . az új korszak követelményeinek megfelelően határozni szíveskedjenek.” A második *jogi* természetű, az, hogy „az új törvény értelmében az egyház az államtól elválasztott”, tehát a munkástanács ennek értelmében fog dönteni minden ilyen kérdésről. A harmadik megállapítás a *közigazgatási* gyakorlatnak adott kulcsot az egyházi kérdésekben: „a község a változott viszonyok folytán nem kötelezhető” a felekezetek részéről semmire. Az állam és az egyház szétválasztását kimondó gyűlésen kilenc munkástanács tag és még három politikai biztos vett részt. A politikai biztosok egyike: Farkas János, a katolikus kántortanító.

*

Farkas János Patajra kerülésének körülményei az Iskolaszék és Egyháztanács jegyzőkönyveiből állnak össze egésszé.²² Már a polgári demokratikus forradalom idején egyre inkább a közügyek érdekelték Farkast.²³ A Tanácsköztársaság alatt pedig nagy szerepet játszott a munkástanácsban a proletárdiktatúra kezdeti heteiben is.²⁴ Lukácsy plébánosnak csak a Tanácsköztársaság leverése után jött meg a bátorsága ahhoz, hogy ezt írja róla: „kántortanítónkat a forradalmi, de különösen a kommunista eszmék egészen elkábították. Leglelkesebb híve lett a kommunista államnak. Iskolásaival nem törődött, később a közbiztonság parancsnoka lett a községnek. Kántori teendőit is husvét után egészen elmellőzte.”²⁵ Az érhető, hogy Farkas politizálása nem sokáig fért meg az egyházi szolgálattal, az azonban nem, hogy

22 Római Katolikus Plébániahivatal, Dunapataj. Iskolaszék és Egyháztanács jegyzőkönyvei az 1916-tól induló kötetben. Lapszámolás nélkül. Az idevonatkozó jegyzőkönyvek: 1916. február 12., 1916. augusztus 19, 1916. november 26, 1916. december 8. és 1917. január 24.

23 A 66. jegyzetünkben felsorolt visszaemlékezők közül a 2, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 13 és 18 nyomán: Ennek a jóhangú és eszes — középtermetű, barna, bajuszát rövidre vágó, kissé sasorrú — kántortanítónak népszerűsége volt Patajon. Hamar otthonosan érezte magát a pataji környezetben. Jól tudott tanítani. Farkasék két kislánya az anyára hasonlított, aki városi ízléssel öltözködött. A még iskoláskorú lányait gondosan öltöztette egyforma ruhába. Visszahúzódottsága családi életükkel magyarázható: férje olyan parasztnőhöz járt, akinek pesti házassága föl-bomlott; kárt yázott az úri kaszinóban; lakodalomban boros viselkedéséért és szertelen mulatozásáért megszólták. A háború vége felé a megélhetés gondja készítette nyilván Farkasékat arra, hogy 1918 szeptemberében pusztai, jól tanuló testvérpárt — Engerth Miklóst és Györgyöt — vállaljanak el.

24 CSICSAY Iván—GÖNDICS Zoltán—KENDE János—KOLTAI Sándorné—LAKATOS Ernő (szerk.): Iratok Pest megye történetéhez 1918—1919. (Okmányközlés). Budapest 1969. 243—244 p.

25 Historia Domus.

az iskolásokkal nem törődött, holott az iskolákat már államosították. Az állam és az egyház szétválasztásával Farkasnál is végbement kettős foglalkozásának szétválasztódása, úgy, hogy a tanítói állás mellett döntött, de nem anyagi érdekből, nem a biztosabb megélhetésért, hanem a polgári demokratikus forradalom idejétől kibontakozó, egyre visszafordíthatatlanabb meggyőződésből. Látni fogjuk azt is, hogy balosságában voltak a forradalomnak ártó vonások, mert személyes indulatait agitálásába és cselekvéseibe belevitte.

*

A felekezeti vagyont a proletárdiktatúra áprilisban kezdte lefoglalni. Kalocsa helyi lapja 11-én adta hírül röviden, hogy „Fáber Oszkár, a közoktatásügyi népbiztosság vallásügyi likvidáló meghatalmazottja . . . a kalocsai direktóriumot felhatalmazta az összes egyházi javak Kalocsán és vidékén való őrizetbe vételével.”²⁶ Patajon késéssel történt meg a szekularizáció. Ez csak annyira volt indokolt, amennyire az iskolák vagyonát érintette, hiszen az államosítással az oktatási intézmények gondja a Tanácsköztársaság nyakába szakadt. Viszont a likvidálók vallási rendeltetésű vagyont is leltároztak. Ezt tették a reformátusoknál és az izraelitáknál szintén.

A Likvidáló Bizottság május 17-én ment a plébániára, és leltárral vette számba az ingó és ingatlan vagyonból a legfontosabbakat. Csak a templomról nem készült leltár. A likvidálás célja az volt, hogy az egyházi vagyont a lehető legkevesebbre csökkentsék. A kiküldöttek csoportosították a plébánossal együtt az egyházi vagyont, és ennek kétféleségéről A- és B-jelzetű leltárt írtak. Az egyik: „Pestv.megyei, [vármegyei] Dunavecsei járás.²⁷ Dunapataj község. A-leltár. A köztulajdonba vett és a Róm. kath. [római katolikus] egyház tulajdonát képező hitfelekezeti és alapítványi ingatlanokról és a hozzátartozó felszerelésről. a) Ingatlanokban: 1.) 636 637 kat. [kataszteri] hrsz [helyrajzi szám] alatt Plébániai épület és mellékhelységei [így] udvartérrel 634 □-öl [négyyszögöl], 2 drb [darab]. Jegyzet: Paplak; 2.) 634 635 kat. hrsz. alatt kántortanítói lakás. Iskola, 2 tanteremmel, udvartér, 469 □-öl, 3 drb. Jegyzet: Tanítólak, iskola;²⁸ 3.) 100 2594/1. 2594/2 kat hrsz. alatti Temetőterület, 2 kat. hold és 694 □-öl; 4.) A r. kath. egyház tulajdonát képező inámi és pataji ingatlanok:²⁹ 1. Harangozó alap 4. kat. hold

²⁶ *Kalocsai Néplap* 1919. április 11., 4 p. A felhatalmazás száma: 625/1919.

²⁷ Dunapataj csak három évtizede tartozik a kalocsai járásba.

²⁸ A katolikus templom előtt délre nyíló utcában az egyházi épületek így sorakoztak: templom, plébánia, kántorlakás és iskola.

²⁹ Inám középkori falu volt, majd elpusztult. Patajtól délkeletre, a Szelidi-tótól délnyugatra terül el.

és 757 □-öl; 2. Kántori javadalom 15 kat. hold és 1593 □-öl; 3. Lelkészi javadalom 54 kat. hold és 676 □-öl; 4. Altanítói alap 4. kat. hold és 573 □-öl; 5. Iskola alap 9 kat. hold és 1296 □-öl; 6. Temető alap 2. kat. hold és 1027 □-öl, 5 drb. — b) Ingóságokban: A két tanteremben 36 iskolapad, 4 hoszszupad, 2 dobogó, 2 asztal, 2 szék, 10 fogas, 3 térkép, 1 mértékábrázoló kép, 2 tábla állvánnyal, 1 számológép, 2 szekrény, 2 kályha, 4 falvédő deszka, 2 földgömb, hossz, tér- ürmértékek, folyóiratok, 1 egyházi kis szekrény, tintás-üvegek.³⁰ Összesen 75 darab. — A felelősség teljes elvállalása mellett kijelentem, hogy a jelen leltárba felvett vagyonton kívül semminemű vagyont nem kezelek, ilyen a legjobb tudomásom szerint az egyház illetve a hitfelekezeti birtokában nincsen, továbbá, hogy semmit el nem titkoltam és el nem rejtettem. Lukácsy István sk. r. k. [római katolikus] vagyongazdálkodó. Jelen leltár három egyenlő példányban kiállított, felolvasatott és aláíratott. Dunapataj 1919. május 17. Lukácsy István r. kath. lelkész sk. átadó; Nagy Lajos sk.; Dalló Sándor sk. átvevő, munkás és paraszt tanács tagok; Dobor István sk. Liquid [így] elnök; Gyenizse Antal sk. liquid jegyző; Hadházi Sándor sk. liquid. biz. [likvidálási bizottsági] tag.”³¹ Az egyházi javakat lefoglaló kiküldöttek a tanács DUNAPATAJI MUNKÁSDIKTATURA feliratú bélyegzőjét használták.³²

A másik: „Pest vármegye, Dunavecsei járás, Dunapataj község, B leltár. A köztulajdonba vett 's a Róm kath. egyház tulajdonát képező hitfelekezeti pénz- és értékekről. a) Értékek: 1. Különbféle egyházi alapítványokból hadikölcsön kötvények köztulajdonba vett értékpapírok 19 800 koronaértékben;³³ 2. A dunapataji és kalocsai takarékpénztáraknál különféle egyházi alapítványok templom- mise és vegyes pénztárak tőkésítése 25 589 korona 30 fillér értékpapír.³⁴ b) Készpénz. Készpénz napló szerint 333 korona és 95 fillér. Jegyzet: Gazdálkodási célokra visszahagyva. Összesen 333 korona 95

30 A régi iskolapadok emlékeztetnek a templomi padokra. Kényelmesen négy gyerekült benne, szükség esetén ennél is több. Két gyerekre jutott egy tintásüveg. Ezek olyan alakúak voltak mint a cilinderkalap, és a padba fűrt, gyermektényérnyi lyukba illeszkedtek peremükkel fölfelé. Belőlük a tintát acéltollal mártogatták a tanulók. A felsorolás számológépe az úgynevezett orosz számológép. Ez lábakon áll, körülbelül négyzetméteres fakeretbe fogott oktatási eszköz volt; a vízszintes acélhuzalokon soronként tíz, összesen száz, dió nagyságú fagolyót lehetett könnyedén ide-oda lökdölni.

31 Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Dunapataj levéltára. V. ö. Levéltári Szemle 1967/1.

32 Főnt, félkörívben: DUNAPATAJI; középpütt, vízszintesen és kötőjellel: MUNKÁS-; lent és homorún: DIKTATURA.

33 Hadikölcsönkötvényeket 1914 őszétől lehetett jegyezni, évente tavasszal és ősszel, 1918-ban csak nyáron; összesen nyolcszor. GAZDAG i. m., a 7. lapon, TELESZKY János könyvének — A magyar állam pénzügyei a háború alatt (Budapest 1917) — adatait nézve megállapította: „A hadikölcsön jegyzék sorában megtaláljuk a társadalom minden rétegét, városokat, községeket, vállalatokat.”

34 A Dunapataji Takarékpénztár Rt. 1882-ben alakult. V. ö.: Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei komasz 1934—1935. évre. Szerk.: KALLÓS János. Budapest 1934. 390 p. A Takarékpénztár mostani jogutódja a Dunapataj és Vidéke Takarékszövetkezet.

fillér készpénz és 45 389 korona 30 fillér értékpapír.”³⁵ Az A-leltárhoz hasonló záradékkal és ugyanazzal a bélyegzővel.

Nemsokára elkészült a fenti leltárakról szóló elismervény, amely már a részleteket is tartalmazta: „Elismervény. Arról, hogy a dunapataji Róm. kath. egyházi tulajdonhoz tartozó egy drb. kalocsai takarékpénztári altanítói alap betétkönyvecskét 802 kor 20 fill; egy drb ugyancsak takaréki temetőalap betétet 199 kor; egy drb ugyancsak takaréki kegy. adom. [kegyes adomány] alap betétet 1717 kor. 80 fill.; egy drb ugyancsak takaréki kegy adom. alap betétet 2138 kor. 20 fill.; egy drb dunapataji takarékpénztári templomfestési alap 556 korona 50 fill; egy drb mft [mint fent] Szent Antal persely alap 38 korona 70 fill.; egy drb mft. róm. kath. templom alap 10 208 kor. 32 fill.; egy drb templomépítési alap 1789 kor. 84 fill.; egy drb mft Lou. [Lourdes-i] szobor 128 kor. 36 fill.; egy drb mft altanítói alap 100 kor; egy drb mft. Plébániai-alap 14 kor. 63 fill.; egy drb mft. kegyes alapítvány 4091 kor. 26 fill.; egy drb. mft. Szt. [szent] mise alapítvány 57 kor. 50 fillér. Összesen 23 548 kor. 41 fillér értékű összesen 14 drb betét könyvecskét és egy drb a dunapataji takarékpénztár által kiállított 19 200 kor. névértékű hadikölcsönkötvény elismervényét a mai napon a Tanácskormány közoktatásügyi népbiztosságának 13. K. N. számú rendelete alapján további eljárás végett átvettük. Dunapataj 1919 május 24. Előttünk Gyenizse Antal sk.; Dalló Sándor sk.; Nagy Lajos sk., Dobor István sk.” Körbélyegzővel.³⁶

A szekularizációban nincs semmi új. Már a középkorban sokat torzsalakodtak, sőt villongtak miatta Európában. A radikálisabb polgári forradalmak szinte intézményesítették. Mértékét a jog értelmezése, illetőleg a forradalmak és a háborúk heve szabta meg. A Dunapataji Munkásdiktatúra Likvidáló Bizottságának leltárai pontos képet adtak az egyházközség vagyonáról. Az el nem vitt értékek a későbbi ellenőrizhetőségnek leltározott zálogai lettek. A lefoglalt értékpapírok értéke nem volt megvetendő: mintegy száz, középjövedelmű tisztviselőnek a havi fizetése. Patajon röviddel a Tanácsköztársaság megalakulása után szabályozták a községi alkalmazottak fizetését, és a munkástanács közgyűlése például az állatorvos és az óvónő bérét évi háromezer, a jegyzők és a munkástanács elnökének fizetését pedig évi hatezer koronában állapította meg. A tanács tagjai és a politikai biztosok évi négyezer koronát kaptak, a községi szolgák ennek felét. A tisztviselők napidíját május elsejei hatállyal 25 korona átlagban határozták meg.³⁷ A szekularizációval az egyházközség mintegy százholdnyi földterületet kény-

35 Lásd a 31. jegyzetünket.

36 A 31. jegyzetünk szerint.

37 A 21. jegyzetünk szerint.

szerült átadni, de az iskolák fenntartását átvállalta a proletárállam. Nyilvánvaló, hogy ennek anyagi fedezetét valahonnan elő kellett teremteni, elsősorban abból az egyházi vagyonból, amelyből az egyházi iskolákat tartották fent.

*

A proletárdiktatúra a fokozódó osztályharcban, továbbá a közismert külpolitikai helyzetében egyre jobban ellentétbe került azokkal, akik a tőkés rendet védték vagy afelé húztak. Lukácsy jobboldali volt, de nem agitált a jobboldaliság mellett, sőt meglapult. Mégsem érezte magát biztonságban. Ezt írta: „A lelkészek folyton félni kellett, hogy tusz gyanánt vagy ellenforradalmi érzelmeiről gyanúsítva felviszik Budapestre, amint az akkori szó-lás-mondás kifejezte: „Gaideszbe teszik” azaz eltüntetik. Engem is megfenyegettek kétszer, hogy tuszul visznek, sőt a kommunista országgyűlésen egy elvtárs-képviselő meginterpellálta a belügyi népbiztost: „Nem tud-e a dunapataji katolikus plébános és református kántor ellenforradalmi törekvéseiről?”³⁸ A tanácskormány valóban szedett túsokat, de Lukácsy István sokkal kisebb személyiség volt annál, hogy túsoként Pestre vigyék. Komolyan vett önkényes ijesztgetést, és nem gondolta át azt, hogy, ha valóban kiszemelték, akkor nem szóltak volna neki kétszer is.

A Tanácsköztársaság történetével foglalkozó művekben szó van arról, hogy ezen a környéken 1919 júniusában ellenforradalmi felkelés robbant ki. Ez a fegyveres ellenállás Patajon 18-án kezdődött, és 23-án verték le Szamuely Tibor irányításával, akit a Forradalmi Kormányzótanács hatalmazott fel. Az események részletezése nem tárgya e munkának, amelyet Lukácsy szereplésével kell folytatni. A plébános jónak látta a menekülést. Erről így számolt be: „Én Böddön keresztül Géderlakra mentem, hová fél egykor értem, mikor is Drozdik Imre esperes ur lakásán találkoztam P. [páter] Kosalik kalocsai jezsuita áldozópappal.³⁹ Itt rejtőzködtem hétfőtől szombat délutánig, mikor édesanyám Szabó Lajos harangozót küldte értem, hogy már hazajöhetek, a veszély elmúlt.”⁴⁰ Bár Lukácsy kommunistaellenes volt, de tevékenyen nem vett részt a proletárdiktatúra fegyveres megdöntésének kísérletében. Különben nem mert volna visszatérni a Tanácsköztársaság fennállása alatt. A voltaképpeni ellenforradalmárok vagy elestek a határban lezajló harcban, vagy már bent Patajon fogták el és végezték ki őket, de a

³⁸ Historia Domus.

³⁹ Bödd a középkorban falu volt, később elpusztult. Pataj határában van. 1945-ig a kalocsai érsekség majorja, ahol gazdatiszt irányította az ott lakó, uradalmi eselédek munkáját. Géderlak a középkorban falu, most község. 1979-ig egyházigazgatásilag esperesi kerület székhelye. Lukácsy, ha gyalog ment is, két óra alatt Géderlakra ért. Drozdik Imre (1877—1941) hét évig volt Géderlak esperesplébánosa.

⁴⁰ Historia Domus.

legtöbbje, így a magukat ellenforradalmárnak nevező irányítók, egéruat nyerve Szegedre menekültek, és beálltak Horthy seregébe.⁴¹ Ha Lukácsy nyílt ellenforradalmár lett volna, azt tények felsorolásával hangoztatta volna a Tanácsköztársaság leverése után.

A tanácskormány sem ilyen, sem olyan politikai szerepet nem szánt a papságnak. A vallásszabadságot pedig nem kérdőjelezte meg, sőt a megbolygatóit forradalmi törvényszékkal fenyegette meg. Kunfi Zsigmond 1919 április 17-én Kalocsán, — nem véletlenül az érseki székhelyen —, így beszélt a tömeggyűlésen: „Mert hisz épen én vagyok a népbiztosok közül az, aki a vallási dolgokban intézkedem, s kijelentem önöknek, hogy a proletárurolom senkit sem gátol vallása gyakorlásában, senkivel sem akarja vallását megtagadtatni. Mindenki intézze el dolgát Istenével úgy, ahogy ő azt legjobbnak látja, de igenis nem tőrjük, hogy a papok politikai dolgokba belekontárkodjanak. Törödjenek a másvilággal és prédikáljanak vallási tétéleket. Nem tartozik azonban a vallásossághoz az, hogy az érsekeknek ezer holdas birtokuk legyen. És nem tartozik a vallásossághoz az sem, hogy a papok a szószéken politikai dolgok ellen izgassanak. Hagyják békén a politikát és őket is békén fogjuk hagyni. Kijelentem, hogy aki az ellenkezőjét állítja annak, amit elmondtam a vallás szabad gyakorlására vonatkozólag, az gaz alávaló rágalmozó, ellenforradalmár, aki a forradalmi törvényszék elé állítandó.”⁴²

Ha Lukácsy nem lett volna plébános, neve talán föl sem merül a helytörténet forradalmi időszakában. Nincs rá adat, hogy az ellenforradalmi akcióhoz köze lett volna. Csupán megjijedt a forradalom antiklerikalizmusától, — klerikalizmus és vallásosság két külön dolog —, és a válságos időben nem maradt hívei között, hanem magát mentette a vélt üldözéstől. Főpásztor, a kalocsai érsek, aki a polgári demokratikus forradalom idején nyílt színvallást tett a köztársasági államforma mellett, nem menekült el Kalocsáról, sőt fogadta Szamuelyt, aki egy vitával beérte vele.⁴³ Patajon nincs megbízható nyoma annak, hogy a forradalom erői a vallást támadták volna intézményesen. Ez nem zárja ki azt, hogy az egyházat mint vagyonos kö-

41 V. ö. KÁDÁR Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Budapest 1978. 116.

42 A vallásszabadságról szóló rendeletet Kunfi, a közoktatásügyi népbiztos, április 17-én adta ki. Ugyanezen a mapon ment Kalocsára, — a helyi sajtó értesülése szerint autója elromlott és kocsival ért oda —, ahol népgyűlést tartott. Beszédének idézett része: *Kalocsai Néplap* 1919. április 23., 2 p. A tanácskormány a rendeletet felolvastatta az ország valamennyi templomában, a felolvasást ellenőrizték a helyi direktóriumok, amelyek a kormány frásos jelentésre kötelezett. Ide vonatkozik GERGELY Jenő: Politikai katolicizmus Magyarországon. Budapest 1977. 121. P.

43 Várady érseknek a polgári demokratikus forradalom idején kiadott szózatából: „A köztársaság, emberileg szólva, a legtöbb biztosítékát nyújtja annak, hogy az állam vezetésében a népek akarata érvényesüljön.” *Kalocsai Néplap* 1918. november 23., 2–3 p.

zösséget, a feudális-kapitalista állammal összefonódott intézményt ne támadták volna. Ebből az következik, hogy sem az ellenforradalmi lázadásnak, sem a leverésének nem volt vallási illetőleg vallásellenes tartalma. A Duna mentén kitört fegyveres osztályharcnak az egyház szemlélője volt. Lukácsy visszaemlékezéséből világosan látszik, hogy az utólagos értesülései nagyon hiányosak és rendszertelenek voltak, tehát nem állt az események sodrában. Várta, hogy mi lesz, és politikailag nem aktivizálódott az ellenforradalmi rendszer alatt. Legfeljebb hivatali eljárást kezdeményezett az állásától önként megvált beosztottja ellen.

*

Farkast az ellenforradalmi megmozdulás kibontakozásakor halálra keresték Patajon és annak tanyavilágában, de nem találták. Fölvette a kapcsolatot a vörös erőkkel, csatlakozott Szamuelyhez, mielőtt az még be tudott volna nyomulni Patajra. Helyismerete meggyorsította a vörös különítmény előnyomulását. Velük tartott Kalocsára, ahol kivégezték Gallina Zoltán 38 éves uradalmi intézőt a pataji Böddpusztáról, Ribári József 34 éves pataji mészárosot és Berta Antal böddi béresfiút. Lukácsynak a korszakot mintegy huszonöt mondatban leíró ismertetéséből egy mondat foglalkozik az esettel: „Farkas János kántorról azt beszéltek, hogy ő két jóbarátját, Gallina Frigyes [így] böddi uradalmi intézőt és Ribári József dunapataji mészárosot Kalocsán Szamuely kezére adta s felakasztatta őket.”⁴⁴ A köztudatba az ment be, hogy Gallina és Ribári kivégzésében Farkast a személyes bosszú vezette, mert a felvásárolt, rengeteg fokhagymáért barátainak nagy összeggel tartozott, és adósságától akart megszabadulni. Ennek bizonyítására használható adat nem került elő.⁴⁵ Gallina az uradalmi cselédekkel tisztos-

44 *Historia Domus*. — A visszaemlékezők — lásd a 66. jegyzetünk közül az 1., a 6. és a 14. — nyomán: Gallina Zoltán Böddön lakott az uradalom gazdatiszti lakásában. Amikor a vörösök a fehérek visszaszorításában Böddnél tartottak, Gallina ellenállásra gondolt, de látva a fölényes túlerőt, felhagyott vele. Ribári József legény volt még, felszemet a háborúban kilőtték. A katolikus hentes és mészáros székében kóserhúst is mértek a zsidóknak. A náruk vasorázó vöröskatonák bevitették magukat másnap Kalocsára Ribárral, de csak különös fogata — paraszthintóval és nagyfoltos, „církuszos” lovakkal parádézott — került haza. Június 24-én estefelé végezték ki a fűteán. A *Kalocsai Néplap* 1919. szeptember 10-i száma azt írja, hogy az exhumált ellenforradalmárok között két ismeretlen volt: „Egyikben az ingén levő R. J. betűkről Ribári József dunapataji lakost gyanították. A másik ismeretlennek azóta megállapították a személyazonosságát. Berta Antal bödbakodi béresnek hasonló nevű fia.”

45 A 66. jegyzetünkben felsorolt visszaemlékezők közül főleg az 1., a 3., a 4., az 5., a 6., a 14. szerint tény, hogy Farkas a barátainak segítségével (társulásai?) 1918 nyarán merész vállalkozásba fogott. Két-három vagon fokhagymát vásárolt össze, ezt három prizmába rakatta az iskola udvarán. A pénzt valószínűleg Ribári adta. Gallina szerepe nem világos. Kézenfekvő az a feltételezés, hogy a hadseregnek szánta eladni, de a front 1918 őszén összeomlott, a hagyma a nyakán maradt és befűlledt. Barátaival heves szóváltások után haragos viszonyba került. Mondják, hogy Ribári sokat tett ezért a barátságért korábban, mert azért adott ki egy tehenet tartásra, hogy Farkasék háztartásában mindig legyen elég tej.

ségesen bánt.⁴⁶ Válltig hangoztatta azonban nekik, hogy vigyázzanak, mert ha kommunizmus lesz, akkor elveszik az uraságtól azt, amije van, és akkor nem marad semmi a cselédségnek. Ribári rövid időre elbújt a különítmény benyomulásakor, de nem tudni, miért. A gazdatisztben és a mészárosban az ítélkezők Kalocsán olyan politikai szálkát láttak, akiket a sorsuk nem tettük vagy kijelentéseik súlyosságáért, hanem adott helyzetükért ért utol.

Az akció végeztével Farkas hazament Patajra, ahol később szolgálati lakásának kéményébe rejtette a kapott lőszereket és a kézigránátokat. Ezeket otthagya végleg, elmenekülése után bukkantak rájuk.⁴⁷ Farkas János ugyanis a proletárdiktatúra utolsó napjaiban irányt vett külföldnek.

*

Az 1919/20-as iskolai év némi akadályokkal indult. A kántorlakás melletti iskolában román katonák szállásolták be magukat, és november elejéig maradtak benne.⁴⁸ Farkas távozásával határozni kellett állásáról. Ideiglenesen Dobos Lajos állami tanítót alkalmazta a szeptember 2-án összeült Iskolaszék és Egyháztanács, amely megtárgyalta, — amint Lukácsy írta visszaemlékezésében —, „Farkas János kántortanító kommunista viselkedését.”⁴⁹ A kiskunhalasi sajtó egyik november végi száma arról tudósított, hogy fegyelmi vizsgálatot indítottak a másik két pataji felekezeten is: a reformátusoknál Csajághy Imre, az izraelitáknál Weiler Arnold ellen. Eből az említésből Farkas sem maradt ki.⁵⁰

Az Iskolaszék és Egyháztanács szeptember 2-i gyűléséről részletes jegyzőkönyvet írtak. Fontos kiegészítéseket ad az eddigi képhez. Lukácsy terjesztette elő az ügyet. Eszerint Farkas János „a vörös proletár diktatúra alatt olyan viseletet tanúsított, melylyel kivívta maga ellen a legszigorúbb vizsgálatot. Farkas János már a novemberi forradalom után egészen belevetette magát a socialis mozgalmakba, de oly képen, hogy ezen eljárásával

46 Például az uradalmi cselédek gyerekeit kocson a pataji vásárba vitette, és adott rá pénzt, hogy tétre láb-belit vegyenek nekik. Lásd a 66. jegyzetünkben az 1. visszaemlékezőt, aki uradalmi alkalmazott volt.

47 A kántorlakás öreg, legalább százéves épület volt már Farkasék idejében. Tetőzetének déli oldala az 1940-es évekig zsindeyből volt. A legnagyobb szobája a XIX. század második feléig tanteremül szolgált. A konyha nyitott kéményét valamikor úgy alakították zárttá, hogy a régi boltívet meghagyták, és újabb boltívet húztak alá. A kettős boltív között elég tágas rés maradt, ahová be lehetett bújni egy kis vasajtón, ami az alsó boltívbe vágott nyílást zárta el. Farkas ide rejtette a robbanószereket. Egyébként a puskával mesterien bánt, télen sokszor vadászott, főleg a Dunaháton, és iskolásokkal riasztatta a vadat. Fegyverét a forradalmi időkben éjszakára az ágyához állította. Ezeket a 66. jegyzetben felsoroltak közül az 5., a 8. és a 15. emlékezőtől lehetett megtudni.

48 A 66. jegyzetünk 15. adatközlője szerint eltűzelték az összes iskolai anyakönyvet, amelyekből néhány szét-szóródott lap maradt meg, de később azok is elkallódtak.

49 Historia Donus.

50 Halasi Újság 1919 november. 26.

és tevékenységével Egyházának és a kath. iskolaügynek ártott. Jelen volt minden szakszervezeti gyűlésen, hol élesen követelte az iskolák azonnal való államosítását, az Egyháznak minden jogától s birtokától való megfosztását. E közt, hivatkozással arra, hogy a politikai ügyekkel el van foglalva, az iskolásokat több napon keresztül elhanyagolta; volt hét, hogy egész héten át be sem nézett a tanterembe tanítványai közé. Sokan panaszozzák, hogy a szakszervezeti gyűléseken a leggyalázatosabb kifejezéseket használta. Egyháza, annak intézményei s a papság ellen. Mikor a proletár diktatura beköszöntött, első volt, ki az államosított iskolák liquidálását sürgette, [helyesen: az államosított iskolák javára a likvidálást sürgette], követelte annak azonnal való végrehajtását. R. kath. kántor is lévén március 21 óta alig teljesített egyházi funkciót, legfellebb azokat a temetéseket végezte, melyeket busásan megfizettek neki. Vasárnapi s hétköznapi miséket már husvét után nem is énekelte el. Május elsejétől már egészen elhagyta kántori teendőit, ettől az időtől fogva Dobos Lajos állami tanító helyettesíti őt a plébános felkérésére. Mikor kiűtött a fehér forradalom Kalocsa, Uszod, Dunapataj környékén, ebben tevőlegesen felfegyverkezve a vörösök oldalán vett részt. Herman János kalocsai nagykereskedő látta üzlete ajtóból [így], amint talpig felfegyverkeve [így] vörös katonák közt rohant a fehér csapatok ellen, Uszodon többen látták hogy a vörös monitor katonái közt harcolt. Dunapatajra — állítólag — ő vezette be a vörös csapatok jobb szárnyát a dunai erdőségben, Farkas maga dicsekedett el Dunapatajon Horák Jánosnak, Lendvai Ilonának hogy Ribáry József dunapataji mézszarost Kalocsán ő akasztotta fel. Mach Keresztély érsek-hartai bérlő elpanaszolta, hogy Kalocsára beidézve Szemuely elé maga Farkas ütötte-verte pisztoly-agygyal véresre s követelte, hogy mint ellen forradalmár, ki a szerbek segítségét várja, akasszák fel. Makk [így] Keresztély csak 100 ezer kor. érő requirált dolgokkal váltotta meg életét.⁵¹ Ezután Lukácsy Indítványozta, hogy — mivel Farkas „fegyelmi vétséget követett el, továbbá hivatalát ugyszolván május elejétől elhagyta” —, Dobos Lajos állami tanítót kérjék föl helyettesítésre. A közgyűlés elfogadta az indítványt.⁵²

Az Iskolaszék fegyelmi határozata közel másfél év után került irattári helyére. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920. IX. 28-i 87.909/VII. d., az érseki hivatal fegyelmi bírósága pedig 1921. I. 4-én kelt 173. számú iratával közölte helybenhagyását.⁵³ Ezt az Iskolaszék és Egyháztanács 1921.

51 Római Katolikus Plébániahivatal, Dunapataj. Iskolaszék és Egyháztanács jegyzőkönyve, az 1916-tól induló kötetben; 1919. szeptember 2-i jkv.

52 Uo.

53 Uo., 1921. március 13.

március 13-án vette tudomásul. Farkasnak csak 1921. június 7-én lett utóda⁵⁴ Az új kántortanító majdnem évtizedig maradt, de az egyházközség nagyon rosszul járt vele.⁵⁵

*

Farkas további sorsának másfél évtizedére világít rá az a cikk, amelyet a kiskunhalasi sajtó 1936. április 25-i számában olvashatunk. Mellőzve a cikk címét és néhány bevezető mondatát, amelyből itt csak annyi az új, hogy Farkas 1936-ban 45 éves volt és Soltvadkerten született, idéznünk kell további kétharmadát a fontos részletek miatt: „Farkas János nem várta be az ellenforradalmi csapatokat, hanem az akkor még jugoszláv megszállás alatt levő Bajára ment, ahol a jugoszláv rendőrségnél állást kapott és mint rendőrbíró működött. A csempészek és az illegális határátlépők felett ítélkezett, majd a bajai háromszög kiűritése után a jugoszláv csapatokkal együtt ő is elhagyta a várost.⁵⁶ Zentára ment, ahol tanítónak nevezték ki és közben meg is szerezte a jugoszláv állampolgárságot. A vörös uralom leverése után Kalocsán felülvizsgálták a forradalmi kivégzéseket és Dunapatajon, valamint Kalocsán akkor az a hír terjedt el, hogy Farkas János juttatta a vörösök kezére a kivégzett embereket. Megállapították, hogy Farkas Jugoszláviába költözött és diplomáciai úton kérték a jugoszláv kormánytól a gyanúsított kiadását, de a kérést elutasították és a szabadkai törvényszék folytatta le a zentai tanító ellen az eljárást. Évekkel ezelőtt hallgatták ki először Farkas Jánost, aki kijelentette, hogy sohasem volt meggyőződéses kommunista. Arra a kérdésre, hogy miért menekült el Dunapatajról, azt válaszolta, hogy a vörös forradalom leverése után zavaros idők kezdődtek, nem érezte életét biztonságban és ezért átszökött az akkor jugoszláv megszállás alatt volt Bajára, ahol az édesapja is élt. A szabadkai vizsgálóbíró diplomáciai úton megküldötte Farkas János vallomását a kalocsai törvényszékhez. Kihallgatták a Farkas által bejelentett tanukat. Fekete Mihály dunapataji kisbíró kihallgatásakor azt állította, hogy Farkas János előtte eldicsekedett azzal, hogy ő juttatta akasztófára Ribári Józsefet. A kalocsai egyházi hatóság, amely Farkas ellen — aki kántor is volt — hivatalból le-

54 A Sajakslakról — közel van a Duna és a Tisza torkolatához — 1917. január 24-én Patajra került Farkas Jánosnak Horváth Béla lett az utódja, aki Bogyiszlóról jött. Uo., későbbi jkv.

55 Horváthtal — a 66. jegyzetünk 15. adatközlője szerint — csak akkor volt baj, ha berúgott. Ilyenkor nagy botrányokat esapott, elaludt az orgonán, karikás ostonnal ment be a tanterembe, a tanulókát a gémeskúthoz kötötte vagy a gémfához kötve felhúzta: a cigányzenészeket olyan gyakran rendelte lakására, hogy a nagybőgőt azok sokszor el sem vitték. Jómóddal jöttek. — gyermekük nem volt —, de mégis elszegényedtek.

56 Részletes szakirodalomként lásd GERGELY Ferenc—KÖHEGYI Mihály: Pécs—Baranya—Baja háromszög történelmi problémái 1918—1921 között. Baja 1974.

folytatta a vizsgálatot és a bűnügy irataihoz csatolt jegyzőkönyv szerint Farkas János erősen szimpatizált a vörösökkel, sőt vallásellenes beszédeket mondott. A szabadkai törvényszék nemrégiben kapta meg az időközben alaposan megduzzadt iratcsomót, amelyet először dr. Raskov Masa államügyész tanulmányozott és megtette előterjesztését. Gájics Bogdán vizsgálóbíró újból beidézte a zentai tanítót és elébe tárta a magyarországi terhelő vallomásokot, amelyekre a tanító újból azt válaszolta, hogy haragosai akarnak ártani neki. Az iratok ezután felkerültek a törvényszékhez, amely jogerősen beszüntette a további bűnvádi eljárást Farkas János tanító ellen.⁵⁷ Farkas azért vallott így, hogy a zaklatásokat elkerülje. Az eljárás jugoszláv részről történt beszüntetésével azonban nem zárult le Farkas ügye.

*

1920-ban Bácska átkerült a békeszerződéssel Jugoszláviához. 1941-ben Magyarország megszállta és visszacsatolta. Kalocsa helyi lapja 1941 tavaszán ezt írta: „Az elkövetkező két hét elég lesz a magyar honvédségnek arra, hogy a Bácskát teljesen megtisztítsa minden, nem odavaló elemtől.”⁵⁸ A kalocsai helyőrség honvédei szeptemberig voltak Bácskában.⁵⁹ Az ellenforradalmi rendszer politikai megbízottai valóban nagyarányú átfésülést végeztek. Farkast fölismerték Zentán és letartóztatták. Több hónapon át készítették elő perét, és 1942 január 31-én bíróság elé állították Kalocsán. A helyi lap nem késett a hírveréssel: „Ma ítélik a törvényszék egy 23 év előtti kommunista bűnperében. 1919-ben Farkas János dunapataji kántortanító a vörös uralom alatt teljhatalmú megbízott, később direktóriumi elnök lett, s mint ilyen, személyes jóbarátja volt a vörös hiénának, a gyászos emlékű Szamuely Tibornak. Dunapatajon Ribányi [így] József hentest bevádolta Szamuelynél, aki kivégeztette az ártatlan fiatalembert. 1921-ben, a vörös rémuralom elmúlása után nyomozólevelet adtak ki Farkas ellen, aki a Bácskába szökött és valóságos réme lett az ottani magyarságnak. Rendőrfogalmazónak alkalmazták a szerbek Zomborban, ahol sok „kémgyanus” magyart vetett börtönbe a szökött kommunista Farkas. Többféle címen indult itthon eljárás ellene, de valamennyi elévült. A gyilkosság vádja azonban fennáll és az augusztus 23. óta vizsgálati fogságban levő Farkas János ma ad számot tetteiről a kalocsai törvényszék Szarvas-tanácsa előtt.”⁶⁰

57 *Kiskunhalas Helyi Értesítője* 1946. április 25. Thorma János Múzeum, Kiskunhalas.

58 *Kalocsai Néplap* 1941. április 19. Érseki Könyvtár, Kalocsa.

59 Szeptember végén katonai parádéval fogadták őket Kalocsán.

60 *Kalocsai Néplap* 1942. január 31. Érseki Könyvtár, Kalocsa.

Egy hét múltával ugyanez a lap tudósított a szombati tárgyalásról. Az ötmondatos cikkből csak azt idézzük, ami újat mond: „Mikor Bácska vizs-
szatért, Farkas is a kalocsai ügyészség fogházába került és a törvényszék a
január 31-én megtartott tárgyaláson dr. Gyenes Sándor kir. [királyi] ügyész
vád- és dr. Nyáry Pál védőbeszéde után bűnösnek mondta ki és — nem jog-
erősen — tízévi fegyházra, tízévi hivatalvesztésre és polgári jogainak gya-
korlásától való felfüggesztésre ítélte.”⁶¹

Farkas az első két évet Kalocsán töltötte le. A pataji Pinczés Béla és felesége
ismerte. Javában állt a háború, amikor 1943-ban árdrágításért két hétre
lecsukták Pinczést, akit felesége látogathatott. Farkas irodai munkát vég-
zett, az úgynevezett leíróban dolgozott. Ő volt a rabok miséjén a kántor:
harmóniumkísérettel vezette az éneket. Több szentképet adott Pinczésné-
nek, aki gondosan megőrizte azokat.⁶² Az egyik hátulján Farkasnak a kutató
előtt jól ismert kézírása van a következő szöveggel: „Imádkozzatok az ár-
tatlanul szenvedőkért! Kalocsa, 1943. évi márc. 26. farkas.”⁶³ Ennek félre
nem érthető mondanivalója van: Farkasnak, a politikai elítéltnak 1943
tavaszán azt volt a véleménye, hogy ártatlanul vagy jogtalanul — a kettő
nem egy — ül börtönben. A nyomatékért keltezte és aláírta. Néhány héttel
azután, hogy Pinczés Béla megismerte, Farkast elvitték Szegedre, mert
„hosszúidős” volt, és kellett a hely más elítélteknek. Valószínű, hogy onnan
a rá kiszabott büntetés letöltése előtt szabadult, talán akkor, amikor Sze-
geden összeomlott az ellenforradalmi rendszer.

*

Farkas János forradalmiságáról 1918 őszétől beszélhetünk, tehát a ko-
rábbi munkásmozgalommal sem elméleti, sem gyakorlati kapcsolata nem
lehetett. A polgári demokratikus forradalom Patajon két gyökérből táp-
lálkozott: a századforduló agrárszocialista mozgalmanak helyi, jól kimutat-
ható szála találkozott a forradalom hangulatában hazatért katonák más

⁶¹ Uo., 1942. február 7.

⁶² Farkas komoly volt és tartózkodó, de mihelyt megszólalt, barátságossá vált. Polgári öltözékben járt-kelt a
fogházban; házikabátját a derékon egy-egy csat húzta összebb, és a szürke kabátujjra fekete, végeinél gumizott
koptatót húzott irodai munkájakor. A református Pinczésné tőle tanulta meg a Keresztfához megyek kezdetű,
nagybőjti éneket, valamint a Most segíts meg, Mária kezdetű imát. Pinczés Béla napok alatt jóba került a kulesártól
a börtönigazgatóig, — leleményességével párosult bravúros tangóharmonikázása a transzponálásnál sem akadt
meg —, mert addig nem nyugodott, amíg hangszerét be nem vitték a börtönbe is, a többi meg magától ment.
Olyannyira, hogy a városba is kijárt. Felesége bármikor meglátogathatta.

⁶³ Pataji Múzeum. 9 × 5 cm. Pinczésné 1979-ben ajándékozta az intézménynek. Egyébként Farkas április elsején
még Kalocsán volt.

világot akaró szándékával.⁶⁴ Patajon a kettő együtt hatotta át a napi politikát. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a helyi agrárszocialista hagyományok az első világháborúra annyira meggyengültek, hogy önmaguktól új erőre nem kaptak volna. Ez a légkör könnyítette meg 1918 őszén Farkas balratolódását, aki 1919-ben egyre inkább befolyásolta a pataji eseményeket.⁶⁵ A kántortanító kitört a falusi értelmiség életfomájából, visszafordulás nélkül akart forradalmár lenni. Nem volt ugyan rendkívüli személyiség, de forradalmiságára szüksége volt a helyi munkástanácsnak, sőt az ellenforradalmi megmozdulást leverő erőknek is. Szerepe elválaszthatatlan lett Pataj tanácsköztársaság-korabeli történetétől és annak negyedszázados utóregzéseitől.⁶⁶

64 Az 1918/19-es forradalmi időkben Patajon fontos szerepet vállalt az a Dobor István (1862—1939), aki már a századforduló szocialista mozgalmának egyik országos vezetője volt. A pataji küldöttség élén vett részt 1897-ben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt első földmunkás kongresszusán a fővárosban, ahol sürgette: „A munkások szakegyletekben, körökben tömörüljenek, amelyeknek a feladata legyen a szocializmus eszméjének az elterjesztése”. (Az 1897. évi január 31., február 1-én és 2-án Budapesten tartott első magyarországi földműves-munkás-kongresszus jegyzőkönyve. Budapest [1897], 48. p. A Népszava kiadása, megvan a Pataji Múzeumban. Lásd még: MMTVD 2, A magyar munkásmozgalom az imperializmusra való átmenet időszakában 1890—1900. Budapest 1954.) Dobor ott volt az ún. független szocialisták ceglédi kongresszusán 1897 február elején. Itt a kisgazdákat a szocialistákhoz való csatlakozásra szólította fel (MMTVD 2, 404). Tagja lett az országos végrehajtó bizottságnak (Uo., 406). 1919-ben direktórium tag Patajon. Tíz évre ítelték, felét le is töltötte, 1925-ben szabadult. (V. ö. BÁRSONY—BÉKEVÁRI—ESZIK könyvében a 22—23. lapon; bibliográfiailag jegyzetünk legelején.)

65 Farkas peritait, ha előkerülne, két tanulmányban kellene feldolgozni: az egyik a környék ellenforradalmi megmozdulásának részleteire világítana rá; a másik jogtörténetileg — figyelemmel a jugoszláv—magyar párhuzamra — vizsgálná meg (kikérelési kísérlet diplomáciai úton, törvényességi eljárás) ezt a fordulatot és tanulságos büntetőpert.

66 Farkas János csak két és fél évig volt Patajon, annak is hat évtizede. Ezért állt össze nagyon nehezen, de gondos válogatással az a mozaikkép, amely róla és a dolgokról egyébként nem volt föllelhető. A legjobb visszaemlékezők — névsorban, születési helyükkel és évükkel — a következők voltak: 1. Bényei István, Miske 1888. 2. Bicsi Erzsébet Vámos Jenőné, Dunapataj 1902. 3. Dávid István, Dunapataj 1906. 4. Dávid Sándor, Dunapataj 1909. 5. Engerth Miklós, Szilberek 1907. 6. Frei Janka Ribári Jánosné, Tolna 1900. 7. Hajdú Julianna Nemes Mihályné, Dunapataj 1906. 8. Horváth József, Dunapataj 1903. 9. Horváth Teréz Tótyik Mihályné, Dunapataj 1900. Kontra Julianna Pinczés Béláné, Dunapataj 1908. 11. Körmendi József, Dunapataj 1902. 12. Madácsi Mária Szőke Istvánné, Dunapataj 1903. 13. Matos Kálmán, Németsoksa 1911. 14. Papp Sándor, Dunapataj, 1897. 15. Pastyk István, Topolya 1894. 16. Pinczés Béla, Rákospalota 1909. 17. Polyák Mária, Dunapataj 1907. 18. Tótyik Imre, Harta 1896. E tanulmány szerzője tapasztalatból ért egyet GLATZ Ferenc megállapításával: „az *oral history*... szakszerű forráskritikával csak a már meglevő társadalomtörténeti információk birtokában és ezekkel viszonyításban tudjuk helyesen értékelni”. A szóbeli források és kritikájuk. Századok 1980, 10108.

A kalocsai érsekség a politikai katolicizmus szolgálatában (1911–1942)

HARGITAY GÁBOR

Történetírásunk mindig megkülönböztetett figyelmet szentelt Magyarország hercegprímásának, hiszen személye és tevékenysége a magyar egyház álláspontjának szimbóluma volt. Ez teljesen érthető. De épp ily mértékben érthetetlen, elgondolkoztató, hogy az egyházi rangsorban és a tényleges jelentőségben is közvetlenül a prímást követő kalocsai érsekek miért estek ki csaknem teljesen az érdeklődés köréből. Közéleti súlyuk és munkásságuk között nem volt akkora különbség, amekkorát a róluk írt irodalom mennyiségi összehasonlítása mutat!

Ha számbavesszük Kalocsa főpapjait Asztriktól Császkáig (1831—1904) — a magyarországi katolikus politikai mozgalom megindulásáig —, megállapíthatjuk, hogy az érseki szék csaknem ezer éves fennállása alatt számos képviselővel járult hozzá a magyar kül- és belpolitika alakulásához, történetéhez — igen sokszor az esztergominál nagyobb szerephez jutva. Találunk közöttük királyi kancellárokat, akik az uralkodó vitás kérdéseinek elsimításán fáradoztak, vagy trónkövetelők békítését vállalták — hiszen a kor szokása szerint a világiak ilyen esetekben gyakran elfogadták az egyház képviselőinek közreműködését —, katona-főpapokat: nemcsak a Mohácsnál fővezérként elesett közismert Tomorit, hanem a tatárok ellen Muhinál hősi halált halt Csák Ugrint is; az udvari politikai intrikák művészeit; a feudális anarchia zavarosában halászó gátlástalan főurakat; a koronázás dicsőségéért késhegyig harcolókat, vagy akár az eleve megoldhatatlan diplomáciai kérdések áldozatait, mint például a Rákócziék és az udvar között közvetítő, végül mindenki által megvetett Széchenyi Pált (1696—1710).

A példák sokszínűséget, helyenként végleteket mutatnak, de közvetve, vagy közvetlenül kapcsolhatók a politikai tevékenység fogalomköréhez. Úgy érezzük, hogy ez a kialakult középkori tradíció egyszersmind a kérdés újkori kutatásának jogosságát is igazolja, hiszen a magyar katolikus egyház még a XX. században is milliós tömegekre tudott hatást gyakorolni. Sem a békés évtizedekben, sem a forradalmak és ellenforradalmak idején nem volt közömbös a kalocsai érsekek megnyilatkozása, állásfoglalása. Tehát egyáltalán

nem érdektelen legújabbkori történelmünk alakulását illetően, hogy milyen szerepük volt Kalocsa újkori érsekeinek a politikai katolicizmus szolgálatában.

A levéltári anyag feltárását abban a reményben végeztük, hogy hozzájárul az 1911—1942 közötti három évtized klerikális politikai tevékenységének realisabb megítéléséhez.

A magyarországi katolikus politikai szervezkedés megindulása az 1890-es évek első felére esik. Előzménye csupán az 1847-ben alapított Szent István Társulat működése volt, amelyet „jó és olcsó” könyvek terjesztésére hoztak létre. A váltakozó eredménnyel működő — hol prosperáló, hol elszürkülő — intézmény mellett a 80-as évek végén kisebb szervezeteket is létrehoztak, mint pl. a Szent Imre Egylet és a Központi Katolikus Kör. Ezek hasonló céllal, de vérszegény eredménnyel működtek. A 90-es évek végéig ennél több nem történt. A szocialista eszmék gyors terjedése és a „Rerum novarum” c. szociális kérdésekkel foglalkozó pápai enciklika megjelenése azonban Magyarországon is megindította a keresztényszocialista szervezkedést. Ugyanakkor létrejött és aktivizálódott a katolikus politika fundamentuma: a Néppárt.

Az 1903-tól, az ipari városokban létrehozott keresztényszocialista szervezetek is a magántulajdon tiszteletben tartására nevelték tagjaikat. Nem a szociális problémák megszüntetését, hanem az ezekbe való beletörődést hangoztatták. De a mozgalom nem ért el sikereket, s ekkor a püspöki kar a — német mintára 1908-ban nálunk is megalakult — Katolikus Népszövetséget tolta előtérbe. Ez a szervezkedés elsősorban a kispolgári és paraszti rétegek között folyt, de valamennyi katolikus politikai szervezet összehangolásának igényével lépett fel, főleg néppárti szervezők irányításával, s azzal a bevalolt céllal, hogy a nemzetet megmentse a szemlátomást közelgő forradalomtól. 1904-től megjelent a keresztényszocialista sajtó is. Támogatására több szervezetet hoztak létre, melyek közül a legjelentősebb a Katolikus Sajtóegylet volt, Prohászka elnökletével.

A néppárti és keresztényszocialista szervezkedés a klerikális politikai mozgalomnak egy-egy ága volt. Ezek mellett különböző társadalmi szervezeteket hoztak létre, mint a Mária Kongregációt, a Szent László Társulatot, a Katolikus Legényegyletet, majd az ebből kinőtt Mesteregyletet, melyeknek önállóan nem volt ugyan komolyabb jelentőségük, de a politikai szervezkedéssel karöltve alkalmasak voltak a tartaléksereg, a társadalmi bázis összefogására. A szervezkedés első hulláma mégsem ért el látványos sikereket, sőt a háború előtt kifejezetten válságba jutott. Ezen a politikus alkatú és aktivitású új hercegprimás, Csernoch sem tudott változtatni.

Hiszen az a kizsákmányoló rendszer került egyre szembetűnőbb válságba, melynek védelmében ezt az egyházpolitikai akciót elindították.

1914-től a klerikális politikai szervezkedés megélénkült. A háború mechanizmusa erősítette a kisemberek tehetetlenségének érzését — s ezzel a templomok látogatottsága növekedett; megtizedelte az értelmiséget — mely lassította a kulturális élet fejlődését, a megszigorított sajtócenzúra pedig megkönnyítette a keresztény eszmék terjesztését. A katonai helyzet s a háború elhúzódása azonban 1917-re jelentősen megváltoztatta a néptömegek hangulatát — a vallásos tömegeket is. Az egyházi vezetőknek számolniok kellett a háborúellenes forradalmi harc erősödésével.

Ez a felismerés szülte a klerikális propaganda 1917 után feltűnt pacifizmusát. De a radikális osztályharcos erők ellen — melyek az oroszországi szocialista forradalomtól új lendületet kaptak — már ez a taktikai manőver is kevésnek bizonyult. Nemcsak itthon, az egész monarchiában feszült volt a helyzet. Ez ismét felvetette a hercegprímás régi tervének megvalósítását, a katolikus szervezkedés két ágának egyesítését. 1918. február 3-án a Keresztényszocialista és a Néppárt fuzionál: Keresztény Szocialista Néppárt néven, majd ez a párt csatlakozva a többi klerikális politikai csoporthoz létrehozza a 48-as Alkotmánypártot —, de a Néppárt továbbra is önálló pártként működik. Az így koncentráldott katolikus politikai mozgalom agitációját 1918 tavaszától az antiszemita demagógia jellemezte, ami már előkészítője a 20-as évek politikájának. A forradalmi válság mélyülésének ellensúlyozására megkezdte az ún. „szociális kurzusok” szervezését, melyeken a fiatalabb tanítókát és papokat a tömegek forradalmi törekvéseinek leszerelésére próbálták felkészíteni, de a forradalom útját már nem tudták eltorlaszolni.

A Tanácsköztársaság leverése után kialakult fasiszta rendszer azonban újabb lehetőséget nyújtott a katolikus politikai mozgalomnak. A 20-as évek kurzuspolitikája felkarolta a klerikalizmust, Prohászkt, Banghát a kor ideológusainak ismerték el. De a működési kör ugyanakkor beszűkült. Az egyház már nem rendelkezett azokkal a szinte korlátlan lehetőségekkel, mint a monarchiában.

A kalocsai érsekség Haynalddal lép be a polgári kori magyar katolikus politikai mozgalom megindulásának időszakába. Ő volt ennek a tényleges megindítója. Ezt Császka György és Városey Gyula (1905—1910) viszi tovább. A kalocsai levéltári anyag azonban sajnos nem ad betekintést a mozgalomban betöltött szerepükre — noha az irodalom jelez ilyen tevékenységet mindkettőjüknél. Különösen feltűnő ez Városey esetében akiről közismert, hogy székesfehérvári működése alatt a helyi keresztényszocialista mozgalom szervezésének egyik mozgatója volt és sokak szerint ez az agilis közéleti szereplés is hozzájárult érseki kinevezéséhez. Ezek ismeretében feltételezhet-

jük, hogy Kalocsán sem vonult vissza teljesen s ezzel mintegy előkészítette a politikai talajt az utódok számára. Csernoch rövid szereplésének érezhető gyakorlati sikerei — személyes rátermettségen túl — bizonyára ezzel is magyarázhatók. Az őt követő érsekek már tradíciónak tekintették a politikai katolicizmus aktív szolgálatát. De a korszak nagy történelmi eseményeket felvonultató sodrása egyébként sem engedte meg a reakció nélküli szemlélődést. Különösen nem, miután a várható következmények életbevágóak voltak az egyház jövője szempontjából is. A több mint 60 000 holddal rendelkező érsekek gondolkodását a földbirtokos lét is befolyásolta. Az érsekség súlya nemcsak az ideológiai és társadalmi életben volt kiemelkedő, hanem a gazdasági struktúrában is előkelő helyet foglalt el. Volt tehát konkrét indíték. Ez az összetett motívum, mely Európában a keresztényszocializmust s a tudatos katolikus politikai szervezkedést szülte, itthon is megtette hatását s megkésve ugyan, de a kalocsai érsekeket is aktivizálta. E két évtizedes késésnek azonban számukra voltak bizonyos előnyei is, amennyiben addigra már kirajzolódtak a harc formái, taktikai konturjai, tisztázódtak a vezető ideológiák és kitermelődtek a megfelelő káderek. A kalocsai érsekek ezek birtokában kezdhették meg tevékenységüket s folytathatták az ellenforradalom számukra kedvező légkörében, ahol az államhatalom minden olyan politikai irányzatot felkarolt mely a rendszer konszolidálását, eszmei népszerűsítését szolgálta.¹

Persze — mint látni fogjuk — a tisztán politikai ügyek kapcsán szolgálnak még újdonságokkal is, melyek személyi érdeklődésükből, vagy az egyházmegye földrajzi-történelmi sajátosságaiból fakadnak.

Csernoch már kalocsai kinevezését megelőzően ismert alakja volt a katolikus politikai mozgalomnak. Kifejezetten politikus alkata kezdetben némi feltűnést keltett, később azonban egy elfogadott, s a papi mivolttal teljesen összeegyeztethetőnek tartott tevékenységi kör példaként állított művelője lett. S noha mentalitásában számos paptársa osztozott, a gyakorlati politikai érzék és a képességek dolgában Csernoch bizonyult a legkiemelkedőbbnek. Valószínűleg egyháza is ezzel a mértékkel mérte elsősorban, amikor fáradozásait egy szokatlanul gyors karrierrel honorálta. Csernoch, Simor hercegprímás halála után lép erőteljesen a politikai küzdőtérre, mikor irdavezetői státuszából felmentik. A néppárt híve és harcosa kezdettől fogva. 1896-ban mikor első próbálkozásként képviselőjelöltként fellépett, az ellenfelét választották meg.² Ez azonban nem szegte kedvét. 1901-ben újra indult

1 GALÁNTAI, 1960. 230.

2 KN. 1911. március 21. — Az elnök szerint „Csernoch János dr. személyazonosságát megállapítani nem lehetett”. Csernoch számíthatott valami hasonlóra, mert nemcsak Esztergomból, hanem Trencsénből is vitt személyazonossági bizonyítványt. A régi trükk mégis hatásosabbnak bizonyult.

szülőhelyén, Szokolcán s egymás után három ízben győzött. A szokolcai mandátumot mint temesvári püspök is megtartotta, hogy e területet esetleg pánszláv jelöltek meg ne szerezhessék. Ebből némi vita lett, hiszen így mint püspök hivatalból a főrendiház tagja — de egyben képviselő is. Az ügygel foglalkozó parlamenti bizottság azonban engedélyezte ezt, s Csernoch teljes főpapi ornátusban ült a képviselőtársak között. Ezt a góteszk helyzetet később feloldotta, nem lépett fel képviselőnek a következő — Khuen Héderváry-féle — választásokkor, hanem bevonult a főrendiházba. Az itt elhangzott beszédeire nagy gonddal készült. Sokan őt tartották a néppárt eszének. Az 1904. évi áprilisi vasutassztrájk alkalmával Hieronymi kereskedelmi miniszter többek között Csernoch szavára és közbenjárására érvényesítette azokat a szempontokat, melyek végül a sztrájk letöréséhez vezettek. Tanügyi és szociális vonatkozású törvényjavaslatok tárgyalásán sűrűn emelt szót, s a közügyek terén a társadalmi egyesületi mozgalmak felkarolását tartotta fontosnak.³ Ezek a klerikális politika ismert területei. Csernoch személyében e mozgalom aktív résztvevője, módszertani kérdéseinek ismerője került az érseki székbe, akinek emellett figyelemre méltó néppárti múltja is volt. Meg kell jegyeznünk, hogy Császká és Városov után ezzel a rutinnal és személyes kapcsolatokkal rendelkező Csernoch, már személyével jelentősen megváltoztatta a kalocsai érsekség politikai súlyát.⁴

Csernoch Kalocsa 84. érseke s a nyolcadik aki a csanádi egyházmegye éléről került a kalocsai érseki székbe. Ünnepléses beiktatása 1911. június 1-én, csütörtökön délelőtt 9 órakor volt a kalocsai iskolanének templomában. Azért ott, mert a székesegyházatot éppen renoválták.⁵ Az ilyenkor szokásos banális gratulációk áradatából a hercegprímás levelét idézzük: „A Bölcseség Lelke árássa el nagyméltóságodat mindazokkal a kegyelmekkel, melyek a gondjaira bízott főegyházmegye javára kifejtendő működésének áldásos eredményét biztosítják.”⁶ Nos, ami működésének eredményét illeti, az bevált, hiszen Csernoch e jókívánásokat nem egészen két év múlva már Vaszary székében kamatoztatja. A főpásztorok székfoglalásukkor kibocsájtott körlevelei általában programadó ihletésűek. A hívekhez íródnak s ennek) megfelelően — mint a politikai befolyásolás eszközei — elvileg homogén közösségekre hatnak. De minthogy e közösséget a hétköznapokban igen eltérő

3 KN. 1911. március 21. — Főleg a katolikus legényegyletek, a Katolikus Kör, a Keresztény Szociális Egyesület és a Szent Vince Egyesület finanszírozása érdemel említést. Ő alapította a keresztény eszmék hirdetésére az esztergomi népakadémiát.

4 Ezt a politikai levéltári anyag megjelenése is bizonyítja. Sajnos Csernoch csak igen rövid ideig volt kalocsai érsek, így dokumentumanyaga is igen gyér. Mégis alkalmas egy kép kialakítására, míg az előbb említett két főpásztor anyaga ebből a szempontból csak hiányos mozaikot ad.

5 K.É.L. I. Persz. Csernoch. — Csernoch érseki beiktatására kiadott nyomtatott meghívó.

6 K.É.L. I. Persz. Csernoch. — Vaszary Kolozv ídülőzle levele Balatonfüredről, 1911. június 17-ről.

sékletességet fog tanúsítani.”¹³ A megajánlott összeg felosztására nézve ki-
mondták továbbá, hogy minden nagyjavadalmas a kongruára kivetett ösz-
szeg 22 %-át fizesse. Ez a püspökök által méltányosnak talált arány Kalo-
csán, Csernoch számára váratlan bonyodalmakat okozott. Egy rutinlevélben
közli ugyanis a kalocsai Főszékesegyházi Káptalannal a határozatot, s a
püspökkari jegyzőkönyvből felhívja a figyelmet a támogatás okául felsorolt
négy évrre s „biztosra veszi”, hogy a káptalan mely a „katolikus ügyek
anyagi és erkölcsi támogatásában eddigelé is mindig az elsők között volt”,
készséggel fog csatlakozni.¹⁴ A káptalan azonban szokatlanul éles válasz-
levelében kijelenti, hogy a kivetett hozzájárulási mértéket „egyáltalán nem
tartja méltányosnak”. Tulajdonképpen nem a jelenlegi összeg rendeltetése,
hanem egy régi presztizssérelem bosszantja őket. Azt írják Csernochnak,
hogy már a kongrua megállapításakor memorandumot intéztek a püspöki
karhoz, jelezve, hogy a hozzájárulás csak úgy lenne igazságos, ha az összes
javadalmasra nézve egyazon kulcsot állapítanának meg. Ezt akkor figyel-
men kívül hagyták, pedig több káptalan együttes álláspontjáról volt szó,
ráadásul most az új hozzájárulást is a már eredetileg sérelmezett arányok
szerint vetik ki. „Ezért kénytelenek vagyunk — bár sajnálattal — kijelen-
teni, hogy jövőben olyan adóztatáshoz, melyek a mi meghallgatásunk nélkül
s a mi terhünkre állapíttatnak meg — semmi körülmények között hozzájá-
rulni nem fogunk . . . Az üdvös cél iránti tekintetből különben a reánk kive-
tett 3564 korona évi járulékot 1911 - kezdődően 5 éven át viselni fogjuk —
tisztellel kérjük azonban nagyméltóságodat, hogy imént kifejtett állás-
pontunkat a püspöki karnál alkalmilag jelezni méltóztassék.”¹⁵

Az összeg tehát megvan és politikai szempontból Csernoch számára ez a
döntő. De miután az sem közömbös, hogy milyen a viszony a káptalan és az
érsek között, egy újabb levélben megnyugtatta a testületet, hogy érvelésük-
kel teljesen egyetért, maga is annak idején ezt az álláspontot képviselte a
kongruaügyben. Végig az aránykulcsról beszél, a káptalan presztizssérel-
mére nem tér ki, abban nem foglal állást. Közben megjegyzi, hogy a nép-
párti támogatást nem kötelezően, hanem önkéntes hozzájárulásként kérte
a püspöki kar. Végül ígéretet tesz arra, hogy a káptalan álláspontját tovább-
bítja.¹⁶ A hercegprímásnak írt levelében mégis azt írja, hogy a káptalan a díj

13 KÉL. I. Pol. ir. — Jegyzőkönyv a püspöki kar 1911. november 9-én, a püspöki konferencia alkalmából
tartott bizalmas értekezletéről.

14 KÉL. I. Pol. ir. — Csernoch levele a kalocsai Főszékesegyházi Káptalannak. Kalocsa, 1911. december 26.

15 KÉL. I. Pol. ir. — A kalocsai főkáptalan levele Csernoch érsekehez. Kalocsa, 1912. január 5. Végetetül a
következő megjegyzést teszik: „Ha a püspöki kar minket nagyjavadalmasoknak tekint, akkor — midőn köteles-
séget kell teljesíteni — méltán kérhetjük azt, hogy a jogok gyakorlásánál is figyelembe vételessünk és nélkülünk és
rólunk semmiféle intézkedés ne tétessék.”

16 KÉL. I. Pol. ir. — Csernoch levele a kalocsai Főszékesegyházi Káptalannak. Kalocsa, 1912. január 14.

melyek az ún. „rossz sajtó” előretörését eredményezték, nem elemezhetette, mert azok túl messzire vezettek volna. A szembenálló sajtók közötti nívóbeli különbséget is csak anyagi kérdésekre egyszerűsíti le, de ezzel elismeri, hogy létezik ilyen különbség. A kérdés megközelítésében Csernoch igazolta politikus kvalitásait. Felvetette a problémát, a várható következmények ecsetelésével érzelmileg ráhangolta híveit, majd a kérdés teljes leegyszerűsítésével megvilágította a megoldás útját. Mindezt azokkal az eszközökkel, melyek Városynak is a rendelkezésére álltak. Természetesen nem állítjuk, hogy egy robbanásszerű döntő fordulat következett ezután az egyházmegye sajtóéletében. Hiszen a Csernoch által elhallgatott valódi problémák változatlanul léteztek és hatottak, melyekkel valószínűleg az érsek is tisztában volt, hiszen nem véletlenül emlegette a mozgalom „szellemét”. Annyi eredménye azonban volt, hogy a korábbi évekhez képest jelentősen megnőtt a katolikus sajtóegylet javára tartott évi gyűjtés összege. Csernoch következő körlevelében reméli, hogy ez a buzgóság nem fog lelohadni, hanem a kedvezőbb eredmény ösztönzőleg hat a katolikus sajtó jövőbeni támogatására.¹²

Említettük már azt az egyébként közismert tényt, hogy Csernoch aktív támogatója volt a néppártnak. Érseki kinevezése ezen semmit sem változtatott, sőt a státusz adta lehetőségek kihasználására sarkallta. Kalocsai tartózkodásának idejére esik egy, a néppártra nézve döntő fontosságú segítség szorgalmazása és végső soron realizálása. A párt elnöksége a püspöki karhoz fordult anyagi támogatásért, amely a segély feltételeinek megállapítására háromtagú bizottságot nevezett ki a kalocsai érsek vezetésével. Az összeg jelentős volt, de elmaradása esetén a néppárt a feloszlatás alternatíváját is kilátásba helyezte. A Csernoch vezette bizottság természetesen javasolta a segélyt, melynek alapján a püspöki kar azt a határozatot hozta, hogy a nagyobb javadalmasokkal együtt évi 150 000 koronát folyósít a néppártnak, mint a konzervatív keresztény eszmék parlamenti képviselőének. Azzal a további megkötéssel, hogy az összeg az „Alkotmány” és a párt sajtó-támogatására is szolgál. Az egyelőre 1911 - kezdődőleg öt éven keresztül folyósítandó támogatást a néppárt a püspökkari jegyzőkönyv szerint a következőknek köszönheti: „1. Hatvanhetes alapon áll és kifelé is minden kétséget kizárva megmarad. 2. A földbirtokot és egyéb valóban produktív munka érdekeit védi. 3. A választójog kérdésében a radikális irányzattól tartózkodik és 4. az ellenzékieskedés taktikájában feltehetően bizonyos mér-

¹² LITT. CIRC. Csernoch. Kalocsa, 1911. november 24. 5921. — Az 1911. évi gyűjtés eredménye 3411. 63 koronára volt. Ehhez az érsek ötszázzal, a káptalan 330-al, az espereskerületek pedig 30—250 korona között változó összeggel járultak hozzá.

politikai hatások érik, a körlevelek egy része az ezek elleni harccal foglalkozik s az egyes híveknek módszertani útmutatóul szolgál. Ilyen jellegű Csernoch székfoglaló pásztorlevele is, melyben a sajtó jelentőségével foglalkozik. „Semmi sem gyakorol olyan nagy hatást az olvasó lelkiületére, mint megszokott napilapja” — írja.⁷ E felismerésből kiindulva attól a veszélytől óvja híveit, mely szinte az olvasó szándéka és felismerése nélkül hat, átalakítja gondolkodását, ingadozóvá, kételkedővé, majd hitetlenné teszi. Szerinte a vallás ügyeivel foglalkozó folyóiratok rendesen épp a hitet támadják. A „rossz sajtó” a nagyközönség bizalmával él vissza, hiszen ma mindenki olvas és mindent, amit eléje tálalnak. Így a hitetlen sajtó óriási pusztítást végez lelkiekben, mert a hitetlenség kikezdi az egyént, családot, s ez átszármazik a társadalmi, állami életre is, pedig „sehol sincs nagyobb szükség Istenre, hitre, mint a társadalomban . . . mert ő a társadalom alapja. S mihelyt az épület alól ezt az alapot, Krisztust elrángatjuk, megszűnik a jogok alapja, a köteleesség szentsége, az önfeláldozás, a mérséklet s az önmegtágadás indoka.”⁸ Ez a klerikális politika egyik ismert, gyakran hangoztatott érve. Kalocsán sem volt új, de mégis volt némi aktualitása a felelevenítésének. Ugyanis Városey érsek már 1908-ban egy körlevélben konkrét napot is megjelöl az ún. sajtóvasárnap megtartására, melyen az egyházmegye papjainak kötelezővé tették a hívek figyelmét a katolikus sajtó támogatására felhívni, s a perselygyűjtést a sajtóegyesület rendelkezésére bocsájtani.⁹ Városey nagy reményeket fűzött rendeletéhez, ami azonban feltűnő érdektelenségbe fulladt. Ezt Csernoch állapítja meg, amikor a téma felelevenítése kapcsán megjegyzi, hogy 1910-ben az egyházmegye a sajtóvasárnapi gyűjtés eredményét tekintve az összes magyar egyházmegyék között a legutolsó helyre szorult.¹⁰ Ez az eredménytelenség méltán tünt fel az új érseknek hiszen nagykiterjedésű és népes egyházmegyéről van szó. Csernoch ezután konkrétan megfogalmazza a stratégiát. „A sajtóvasárnapokon a mi hívő katolikus népünket, mely eddig sok helyütt öntudatlanul lassan, de biztosan ható mérget szívott magába az istentelen sajtótermékek lapjairól, figyelmeztetnünk kell az őt fenyegető veszedelemre, jó olvasmányokat kell a kezébe adnunk. A katolikus sajtómozgalom elsőrendű célja előfizetőket gyűjtteni.”¹¹ Ennek érdekében a körlevél a szokásosnál keményebb hangot használ. A papság teendőit direktívában adja meg s hangsúlyozza, hogy ne a rendelet betűi, hanem szelleme szerint járjanak el. Nem is nagyon volt más út. Hiszen azokat az okokat,

7 LITT. CIRC. Csernoch. Kalocsa, 1911. 3081.

8 U. o.

9 LITT. CIRC. Városey. Kalocsa, 1516/1908.

10 LITT. CIRC. Csernoch. Kalocsa, 1911. szeptember 28. 5042.

11 U. o.

5 éven keresztül történő fizetésére „készségesen vállalkozott”. Az aggályokról ígérete ellenére nem szólt. Nem volt itt az „alkalmi időpont”?¹⁷ Pedig a káptalan komolyan gondolta a fenyegetést. 1915. október 8-án kelt levelükben melyet Csernoch utódjának Váradynak írtak — nyíltan megtagadják az összeg folyósítását az 5 éves határidő lejárta után. Megismétlik a már ismert érveket a püspöki kar eljárásával szemben, hozzátéve, hogy ezekben Csernoch is igazat adott nekik, s ígerte, hogy a püspöki kart is tájékoztatja. Ez nem történt meg, de a káptalan nem változtat eredeti álláspontján.¹⁸ Így ez az egyébként egyházi belügynek tekinthető elégedetlenség a katolikus politika anyagi bázisát és némileg határfokát is gyengítette. S noha a mozgalom ennél lényegesen nagyobb belső problémákkal is küzdött, bizonyos jelentőséget tulajdoníthatunk neki, amennyiben — mint már említettük — a probléma kiindulópontjával több káptalan nem értett egyet s így feltételezhető, hogy a sérelem továbbgyűrűzése máshol is okozott hasonló gondokat.

Figyelemre méltó Csernoch tevékenysége a választások idején is. Főleg néppárti jelöltek, esetleg azok hívei keresték fel leveleikkel. Vagy egyszerűen bejelentették, hogy néppárti programmal szándékoznak indulni, vagy konkrét segítséget kértek.¹⁹ ²⁰ Az 1912-es zentai pótválasztások alkalmával azonban a miniszterelnök is írt neki. A levélben megnevez néhány papot, „akiknek politikai nézetei távolról sem fedik a szükséges higgadt politikai irányt”. Erre a Zentán május 24-én tartandó képviseléválasztás előkészületei alkalmával hívták fel a figyelmét. Ezért arra kéri az érseket, „figyelmeztesse a tisztelendő urakat az excellenciád bölcsessége által sugallt magatartásra”.²¹ Csernoch tehetett bizonyos lépéseket, mert a választások után négy nappal keltezett levélben a miniszterelnöki államtitkár megköszöni előzékenységét, mellyel a zentai papságot figyelmeztette a választás alatti helyes magatartásra. Mindazonáltal megjegyzi, hogy a választás eredménye nem volt kedvező. S bár nemcsak a papság magatartásában keresendő a kudarc, mégsem hallgatja el, hogy éppen az egyik figyelmeztetett pap (Vermes Gyula káplán) féktelen agitációja — a kormány képviselője ellen — nem használt túlzottan az ügynek, holott pedig a választást megelőző napon a nevezett káplán magatartására nézve az érseki irodaigazgatótól megnyug-

17 KÉL. I. Pol. ir. — Csernoch levele Vaszary Kolozs dr. hercegprímásnak. Kalocsa, 1912. január 23.

18 KÉL. I. Pol. ir. — A kalocsai Főszékesegyházi Káptalan levele Várady érsekhez. Kalocsa, 1915. október 8.

19 KÉL. I. Pol. ir. — Dr. Kőszeghy Mihály levele Csernochoz, 1910. április 2-i keltezéssel jelzi az érseknek, hogy a bácsalmási kerületben a néppárti pártvezetőség jelölésére néppárti programmal szándékozik fellépni.

20 KÉL. I. Pol. ir. — A Szent Antal nyomda és irodalmi vállalat mint szövetkezet képviselőinek levele Gander István aláírásával. Szabadka, 1910. április 26. Arra kéri az érseket, hogy adjon szabadságot egy Petres János nevű szabadkai papnak, hogy az a választások irányításában személyesen is részt vehessen.

21 KÉL. I. Egyh. pol. ir. — A miniszterelnök levele Csernochnak. Budapest 1912. május 9.

tató kijelentéseket kaptak.²² Csernoch válaszában azzal védekezik, hogy Vermest még a választást megelőző napon is figyelmeztette táviratilag, hogy az agitációtól tartózkodjék, Ezek után hajlik arra, hogy a káplán magatartását azzal az információval magyarázza, amely nem tartja kizártnak az anyagi háttérrel. Vermesnek ugyanis súlyos adósságai voltak, melyeknek esetleg ellenértéke lehetett a választások alatti magatartása.²³ Az eset mindenestre azt bemutatja, hogy Csernoch mennyire tágan értelmezte a politizálást, s hogy ezt az értelmezést bizonyos politikai körök — jelen esetben kormánykörök — el is várták tőle.

A katolikus politikai szervezkedéssel és a keresztényszocializmus fő irányelveivel következő fejezetünkben foglalkozunk bővebben, Várady érseki kinevezését megelőző korszakában elmondott beszéd-kéziratának elemzése kapcsán. Most Csernoch kalocsai szereplésének azon momentumairól szólnunk, melyek e szervezetekkel és ideológiáikkal kapcsolatba hozhatók. Csernoch ezt a területet a katolikus politikai mozgalom lényeges részének tekintette, mert e szervezeteket alkalmasnak találta a munkásmozgalom egyre érezhetőbb erősödésének ellensúlyozására.

Mikor a X. katolikus nagygyűlés határozataira felhívja körlevelében a papság figyelmét, akkor a keresztény munkásegyletek szaporításán túl azok intelligens vezetőkkel való ellátását szorgalmazza az egyes ipari centrumokban.²⁴ Bizonyára láthatta azt az alig feloldható ellentmondást, ami az intelligens munkásvezető és a keresztényszocialista munkásszervezetek ideológiája között van. Hiszen a munkások legjobbjai általában képesek voltak felismerni valódi érdekeiket, amit a mindennapok küzdelmei különben is elég plasztikusan illusztráltak ahhoz, hogy a keresztényszocializmus által képviselt megoldási javaslatot ne tekintsék alternatívának. Ha pedig nem munkások voltak a vezetők, akkor a munkásmozgalom agitációjától megérintett — tehát legveszélyesebb — rétegek elve bizonytalanul fogadták őket. Így ebbe a közegbe nem tudtak behatolni. De a szervezkedés módszereitől a püspöki kar is idegenkedett. Ezt a problémát igyekszik kikerülni a szervezkedés akkor, amikor elsősorban kispolgári és paraszti rétegek felé irányul s vezetőit is a rendszer exponensei közül toborozza. A különböző katolikus társadalmi szervezetek a politikai szervezkedés társadalmi bázisát alkották, és alkalmasak voltak a tartaléksereg összefogására. Csernoch

22 KÉL. I. Egyh. pol. ir. — Jeszenszky miniszterelnökségi államtitkár levele. Budapest, 1912. május 28.

23 KÉL. I. Egyh. pol. ir. — Csernoch kézzel írt pizkozata Jeszenszkyhez. Kalocsa, 1912. június 2. Vermessel kapcsolatban Csernochnak később is lesz kellemetlensége, mikor már mint hercegprímás a klerikális szervezkedés két irányának, a néppártnak és a keresztényszocialistáknak egyesítésén fáradozik. Az 1917 nyarán kezdődött közeledést a Katona — Vermes csoport késleltette egy ideig. Vermes ekkor már ismert keresztényszocialista szervező volt. (lásd Galántai, 1960. 172. 173. 222.)

24 LITT. CIRC. Csernoch. Kalocsa, 1911. augusztus 11. 4473.

igen fontosnak tartotta ezek közül a Magyar Gazdaszövetség felkarolását. Egyik körlevelében szó szerint közli a szövetség levelét, amely az osztályharc „kitörésével” ijesztgeti a gazdákat s közben a „nemzet törzsének” nevezi őket.²⁵ A szövetség nyíltan bevallja, hogy: „a gazdák között megindult fölforgató tevékenység ellensúlyozására alig van kilátásunk az egyház támogatása nélkül.”²⁶ Csernoch erre felhívja a papság figyelmét, hogy a szövetség évi nagygyűlésére a falvakból csoportos kirándulásokat szervezzenek. Megadja azokat a témákat, melyekről szó lesz. Ezek tisztán gazdasági kérdések és valóban alkalmasak az érdeklődés felkeltésére.²⁷ Ha pedig már megjelentek a gyűlésen, akkor a szövetség dolga, hogy az előadásokkal a kellő politikai hatást el is érje.

Az 1911-es tanév elején Csernoch körlevelében veszi védelmébe a Mária Kongregációt, mert a napi sajtó, szervezett társulatok, de magánosok részéről is elhangzott az iskolából való kitiltásának követelése. „Azért emelek szót — írja —, mert ha az ellenséges támadások célt érnének, úgy a katolikus egyház tanítói szabadságán nagy csorba esnék és a vallásos nevelés egyik leghathatósabb eszköze hullnék ki a hitoktatók kezéből.”²⁸ Ezzel tulajdonképpen már elmondta a lényegét. Hiszen azok az erők, melyek támadták, pontosan ezt akarták elérni. De ezen túl olyan ellenzői is voltak a kongregációnak, akik egyébként a katolikus nevelés híveinek vallották magukat. A kifogásokat pontokba szedve Csernoch ezeket is igyekszik megnyugtani. Mindenekelőtt kijelenti, hogy „nem áll, hogy a kongregáció vezetését Jézus társasága tartja kezébe”.²⁹ Szerencsésebb lett volna, ha ezt egyszerűen kihagyja a vitából, hiszen közismert volt e csoportok túlnyomóan jezsuita vezetése. A többi kérdésre már valamivel jobb válaszokat ad. Például arra a vádra, hogy a kongregáció felekezeti gyűlölködést szít, azt mondja, hogy a katolikus tan megismertetése a célja s nem más vallások cáfolata. Elsősorban! De ha a kongregációk valóban a hittani ismeretek elmélyítésének bevallott szemináriumai voltak, akkor nem nélkülözhatték a cáfolatok megismertetését. Hiszen az összejövetelek egyik közismert célja volt, hogy az előadó — témájának kifejtése kapcsán — felvértezze hallgatóit a mások által képviselt álláspontok visszaverésére. Ebben az értelemben pedig ezek a foglalkozások — ha általában a folyamatos uszítástól tartózkodtak is — mégsem tekinthetők a felekezeti béke műhelyeinek. Ezt valószínűsíti különben a körlevél utolsó mondata is. „A kongregáció fontos kultúrtényező, mert mint

25 LITT. CIRC. Csernoch. Kalocsa, 1911. november 22. 6083.

26 LITT. CIRC. Csernoch. Kalocsa, 1911. november 22. 6083.

27 LITT. CIRC. Csernoch, Kalocsa, 1911. május 27. 3430.

28 LITT. CIRC. Csernoch. Kalocsa, 1911. augusztus 25. 4453.

29 U. o.

konzervatív erő föltartóztatja a rombló irányzatokat.”³⁰ Nyilvánvalóan itt az osztályharc ideológiájára céloz, mert ez a legújabb és egyben legveszélyesebbnek tartott irányzat. De nem ez az első a történelemben melyet az egyház a saját szempontjából rombolónak ítélt. S noha a régi harcok — melyeket a katolicizmus akkor még az erő helyzetéből vívott — mostanra már ideológiai véleménykülönbséggé finomodtak, nehéz elképzelni, hogy ez a tradíció teljesen elkerülte a kongregációk figyelmét.

Csernoch kalocsai tartózkodása alatt nem nagyon foglalkozott szociális kérdésekkel. Egy beszédét azonban érdemes idéznünk ezzel kapcsolatban, amelyben a keresztény jótékonyság lényegét fejt ki. A keresztény szociális tevékenység — mondja — abban különbözik a kor jótékonyságától általában, hogy a természetfeletti erőket is felhasználja. Teszi ezt azért, mert a testi és lelki nyomor között rendszeren okozati összefüggés van. A kettő együtt jár és legtöbb esetben csak fokozati különbség van köztük. „A nyomorgó testben beteg lélek lakozik, sőt ez képezi a bajok forrását. Legtöbb esetben az a tapasztalat, hogy csak akkor sikerül a testet a földi nyomorúságból kiemelni, miután a lelket sikerült megtisztítani a salaktól.”³¹ Ez a szemlélet — azon túl, hogy tipikus keresztényszocialista alapállású — teljesen beillik a Csernoch személyiségéről kialakult képbe. A szociális kérdés anyagi oldalának bagatellizálása s a lelkiek fontosságának hangsúlyozása egyben a kérdés legolcsóbb megoldása is. Csernoch — elődeivel és utódaival ellentétben — nem volt jótékonykodó típus. Az egyetlen, amit az elkerülhetetlen iskolai támogatáson túl tudunk róla, hogy az érseki birtokoknak a hajósi országút mellett elterülő telektömbjét felparcelláztatta és viszonylag előnyös feltételek mellett „keresztény kisembereknek” juttatta.³² Ez azonban elenyésző s inkább a keresztényszocialista tömegbázis erősítését szolgálta, mint a látványos jótékonykodást, tekintve, hogy a földek szinte kizárólag iparosok és polgárok között lettek szétosztva. Kalocsán is rengeteg anekdóta kering az érsek takarékoságáról, — hogy ne mondjuk zsugoriságáról. Egy jellemzőt mi is elmondunk. Egy ízben a kalocsai főszékesegyházi énekesek kérték harmadik ötödéves korpótlékuk kiutalását, melynek adminisztratív részét az iroda el is végezte. Mikor érseki szignálás alá került a dolog, Csernoch azal a bővítéssel adta ki a karnagyhoz írott rendeletet, hogy „érthetetlen előttem, hogy miért kapnak több fizetést azok, akiknek évtizedek alatt mindig

30 U. o. — A vádak és a válaszok felsorolásában az ismert álláspontok ismétlése tükröződik, amelynek végső kicsengése az, hogy Csernoch a kongregációt ért atrocitást az egész keresztény világnézet elleni támadásnak tekinti.

31 KN. 1912. április 24. 33. sz. — A lap Csernochnak a régi országház épületében elmondott beszédét közli „A keresztényi szeretet a nyomor enyhítésében” címmel.

32 KN. 1927. július 27. — Csernoch hercegprimás életrajzi adatai.

kopottabb lesz a hangjuk.”³³ Ugyanakkor az érsek nagy horderejű és komoly összegeket igénylő beruházások finanszírozásában igen nagyvonalú volt. De csak akkor, ha bebizonyították neki, hogy a lépés rentábilis. A rentabilitást pedig a szociális kérdés épp úgy nélkülözte, mint a felemelt korpót-lék. Talán ezért foglalkozott keveset az ilyen kérdésekkel. Másfelől viszont előfordult, hogy egy kétszázhatvan tagú küldöttség élén 1912. január 21-én felkereste Serényi Béla gróf földművelésügyi minisztert s személyesen tolmácsolta a kérelmet, mely egy döntő fontosságú vízügyi probléma elintézését kérte.³⁴ A miniszter a legnagyobb jóindulatról biztosította a küldöttséget. Ez természetesen bizonyos körökben emelte az érsek népszerűségét.³⁵

Csernoch kalocsai tartózkodásának idejére esik a görög katolikus püspökség felállítása. Ebben az érseknek is volt bizonyos szerepe. A miniszterelnök 1911. november 5-i keltezéssel arról tájékoztatja Csernochot, hogy az eddigi eredménytelenség után talán a kívánt útra terelhető egy görög katolikus magyar egyházmegye létesítésének ügye. Ezután leírja, hogy mérvadó vatikáni köröket magánúton értesített a tervről, továbbá egy memorandumot adott be a curiának, melyben az ügy történeti előzményeit s a lényegét részletesen ismertette. Ezeket a lépéseket s a beterjesztést a pápa és a bíbornoki testület számottevő tagjai a legnagyobb jóindulattal fogadták, — úgyszintén a király, kinek külön, kötelességszerű jelentést tett. Így az ügyet sikerült kedvező kilátások mellett hivatalos útra terelni. A püspöki kar november 9-én tartandó tanácskozásán tárgyalni fogja s — tekintve, hogy Csernoch a konferenciát előkészítő bizottság elnöke — arra kéri: „hasson oda, hogy a püspöki kar az új püspökség felállítása mellett foglaljon állást.”³⁶ Csernoch már másnap válaszol s ígéretet tesz, hogy az ügyet a püspöki értekezleten a magyar kormány intuiciójának megfelelően támogatni fogja.³⁷ Sőt azt is megígéri, hogy a miniszterelnökséget idejében és bizalmasan értesíteni fogja a püspökkari határozatról. Ezt november 23-i levelében meg is teszi azzal a kiegészítéssel, hogy az ügyet a nunciussal is támogatni fogja.³⁸

33 KN. 1927. július 30. — „Apró emlékek Dr Csernoch János bíboros, hercegprímás kalocsai érdeksége idejéből.”

34 KN. 1912. február 4. — Csernoch előadta, hogy a Pest megyei Duna völgyi lecsapoló és öntözőtársulat műveinek engedélyezése és gyakorlatának szabályozása tárgyában Pest vármegye közigazgatási bizottsága végső határozatának oly megváltoztatását kéri, hogy a felső belvizeket a társaság autonóm területén keresztül ne nyílt csatornával vezessék le, mert ez a vízjogi törvényekkel is ütközik, hanem Hartánál vezessék ki a Dunába.

35 A levéltárban találtunk egy könyvecskét, melynek első oldalán a következő szöveg olvasható: „Vasúti mozdonyfűtők és vontatási munkások országos otthona, Budapest. Tagsági igazolvány. Száma 118. Nagyméltóságú Csernoch János érsek úr, alapító tag részére. Tagsági idejének kezdete 1911. június 1. Budapest 1911. június 8. Barbaries István sk. elnök.” (KÉL. I. jersz. Csernoch.) Ez a dokumentum is mutatja, hogy Csernoch a groteszk külsőségektől sem idegenkedett, ha azokat a politikai cél indokolta.

36 KÉL. I. Egyh. pol. ir. — A miniszterelnök (Kuen-Héderváry) levele az érsekhez. Budapest, 1911. november 5. Hozzászeli még, hogy az ügy iránt Benova bécsi nuncius is kezdettől fogva a legnagyobb jóindulattal tanúsította.

37 KÉL. I. Egyh. pol. ir. — A miniszterelnök levele az érsekhez. Budapest 1911. november 11.

38 KÉL. I. Egyh. pol. ir. — A miniszterelnök levele az érsekhez. Budapest 1911. november 27.

Ezzel a témával kapcsolatban még két levelet találtunk. Az egyiket a vallás és közoktatásügyi miniszter írta 1912. júliusában s immár a püspökség hivatalos felállításáról ad hírt a király és a pápa rendeleteire utalva.³⁹ A másikban Szabó Jenő főrendházi tag, a görög szertartású katolikus magyarok országos bizottságának elnöke kér kihallgatást az érsektől az új püspöki székhely ügyében.⁴⁰ Ez a néhány adalék természetesen kevés ahhoz, hogy megítéljük Csernoch tényleges szerepét az ügyben. Kalocsai korszakáról kialakítandó képünkbe azonban mindenképpen beleillenek ezek a részmomentumok is.

A Parlament elnökévé választott Tisza István 1912. június 4-én önkényesen lezárta a csaknem egy éve húzódó parlamenti vitát és megszavazta a véderőtörvényt. Az ezt követő napokban pedig heves dulakodások és drámai jelentek közepette — a mentelmi jog megsértésével — rendőrökkel hurcoltatta ki a parlamentből az obstruáló képviselőket. Sőt néhányukat éppen a mentelmi bizottsággal hosszabb időre kizáratta az ülésekről. Az eset természetesen teljesen felkavarta a politikai életet, melynek hullámai Kalocsára is elértek. Elsőnek az ülésekről ugyancsak kizárt Apponyi Albert gróf levele érkezett az érsekhez, „Amit Tisza a képviselőházban elkövetett és elkövet, az a caesari örület felső foka” — kezdi.⁴¹

A technikai obstrukció gyűlöletes volta itt annál kevésbé mentség, mert az tényleg megszűnt és annak helyét a rendes vita és igen komoly kiegyenlítési kísérletek foglalták el — folytatja. A véderő nincs elfogadva, erre a létre nem jött képviselőházi határozatra nem lehet törvényt építeni. Most a főrendiháznak jut szerep, hogy ezt a nagy hibát jóvá tegye. „A főrendiháznak oda kell állnia egy vakmerő hamisítvány és a király közé: ezzel tartozik az alkotmánynak és a királynak.”⁴² Arra kéri az érseket, hogy ehhez az akcióhoz csatlakozzon s a püspöki kar tagjait is igyekezzen megnyerni. A nyomaték kedvéért megjegyzi, hogy ez az egyház érdeke is, melynek ellenségei nagy örömmel vennék a püspöki kar elpártolását az alkotmányos úttól. „Vagy ha ezt nem vállalod — írja befejezésül —, legalább ne jöjj el az ülésre és ne okozd régi tisztelőidnek azt a fájdalmat, amelyet sokaknak Zichy János okozott azzal, hogy ezután a merénylet után is benne maradt a kormányban.”⁴³ De négy nap múlva megjön Zichy levele is, aki „ismerve — Csernochnak — az ország érdekeit mindig szem előtt tartó felfogását” — azzal a bizalomteljes kéréssel fordul az érsekhez, hogy a főrendiház június 15-

39 KÉL. I. Egyh. pol. ir. — A vallás és közoktatásügyi miniszter levele Csernochnak. Budapest 1912. július 11.

40 KÉL. I. Egyh. pol. ir. — Szabó Jenő levele Csernochnak. Budapest 1912. november 9.

41 KÉL. I. Pol. ir. — Apponyi Albert gróf levele Csernochnak. Ebenbad 1912. június 6.

42 U. o.

43 U. o.

ülésén megjelenni és „hathatós befolyásával a szőnyegen levő javaslatok törvényerőre emelkedését biztosítani szíveskedjék.”⁴⁴

Még ugyanezen a napon érkezett levelében Zichy Aladár is igyekszik megnyerni az érseket, de ő mint a néppárt tagja, a munkapárt ellenzékének érveit mondja. Az ügyel kapcsolatban nem azt tartja a legdöntőbbnek, hogy Tisza a véderőt keresztül vitte, — amit maga is „szükségesnek” mond —, hanem hogy a fegyveres erőszakot alkalmazta a parlamentben. Ezzel az alkotmányon rést ütött, a dinasztia és a nemzet közé új éket vert s minden konzervatív politikának megnehezítette létét, úgyszólván kompromittálta. „Mindezt helyre hozni és azoknak megmagyarázni, kiknek érdekében ezt Tisza cselekedni vélte, a főrendek joga és kötelessége.”⁴⁵ Ezután a következő megoldási javaslatot teszi. „Egyedül a főrendiház állíthatja helyre a jogfolytonosságot azzal, hogy a restitúció in integrumot keresztül viszi azon kötelezettséggel az ellenzék részéről, hogy legalább formában adja meg a véderőt etc. ami ma formasérellemmel van keresztüllerészakolva. A házszabályt pedig megcsinálja azután az egész ház kompromisszummal.”⁴⁶ Befejezésül arra kéri az érseket, hogyha ezt a gondolatmenetet osztja, úgy jelenjen meg a főrendiházban és próbáljon másokat is megnyerni ezen álláspontnak.

A vérig sértett Apponyi az „utolsó órában” még egyszer felemeli szavát, megismételve azt a korábban kifejtett álláspontját, hogy a püspöki karnak nem szabad ligába lépnie az alkotmány rombolóival. „A magyarországi katolicizmus végveszélyét jelentené főpásztorainak ilyen elhatározása. Átok lesz azok emlékéen is, akik egyházunkat ilyen gyűlöletes helyzetbe hozták.”⁴⁷

Az a tény, hogy egy ilyen kiélezett politikai szituációban Csernoch néhány exponens politikai érdeklődésének középpontjába került, sok mindet elárul. Ez a figyelem az érsek főrendi státuszán messze túlmutat. Hiszen a püspöki kar állásfoglalása semmiképpen sem függhetett az „egyik érsek” befolyásától olyan mértékben mint ahogy azt a levélírók Csernochtól várták. Ebben az esetben azonban az elaggott hercegprímás tehetetlen egyházvezetésének újabb bizonyítékát kell látnunk. Csernochoz mindenki a püspöki kar erős emberének tartotta és sordöntőnek remélték a testületre gyakorolt hatását. Itt azonban az érsek igen kellemetlen helyzetbe került, miután mint

44 KÉL. I. Pol. ir. — Zichy János kultuszminiszter levele Csernochnak. Budapest 1912. június 10.

45 KÉL. I. Pol. ir. — Zichy Aladár levele Csernochnak. Budapest 1912. június 10.

46 U. o. — Majd így folytatja: „Ha a Főrendiház ezt keresztül tudja vinni, úgy hivatalát teljesítette: 1. mert az alkotmányt megvédte, 2. mert a Felsőtestület nem hozza azon helyzetbe, hogy szentesíten illegális törvényeket, 3. mert létjogosultságát a Főrendiház bebizonyítja és így jövőre fennmaradását biztosítja, 4. az egész dinasztiaának végtelen szolgálatot tesz, hogy az annyira elmérgesedő viszonyt a nemzet és uralkodóház között helyesen visszatereli normális állapotba.”

47 KÉL. I. Pol. ir. — Apponyi levele Csernochnak. Budapest 1912. június 15.

néppárti politikusnak és mint főpapnak egyaránt állást kellett foglalnia az ügyben. Ez pedig a dolog természeténél fogva csak egy verzió lehetett. Valóságban azonban az a furcsa helyzet állt elő, hogy a néppárt a képviselőházban a véderőtörvény vitájában a kormány törvényjavaslata ellen, a püspöki kar viszont a főrendiházban mellette foglat állást.⁴⁸ Így Csernoch két tűz közé került. Talán éppen erre alapozza a néppárti Zichy Aladár a kompromisszum alternatíváját. Ez áthidalná ugyanis Csernoch személyes politikai konfliktusát. Az érsek, aki valószínűleg megjelent az ülésen, — úgy gondoljuk — ilyen álláspontot képviselhetett.⁴⁹ Apponyi leírta, ami történt, levelében az indulatok és a gyenge érvek domináltak. A volt néppárti Zichy János kérése — mégha az egyházi szempontból figyelemre méltó kultuszminiszteri székben szólt is — nem valószínű, hogy befolyásolta volna az érseket végső álláspontja kialakításában. Viszont a kormánnyal és személy szerint Tisza Istvánnal kialakított jó kapcsolatok ugyancsak erősen eshettek latba. S nem valószínű, hogy Csernoch a kormány ilyen mérvű támogatását élvezte volna a prímási szék elérésében, ha ebben a konfliktusban szélsőséges álláspontot képvisel.

Ezzel tulajdonképpen már eljutottunk Csernoch hercegprímási kinevezéséhez, amely a szokástól eltérően igen nagy vihart kavart, miután az utódlás nem Vaszary halálát követően, hanem annak leváltása után realizálódott. Csernoch rövid kalocsai tartózkodása arról győzött meg bennünket, hogy az érsek előléptetése már egy nagy vonalaiban kialakult gyakorlat hivatalos szentesítése volt, amely az egyház számára a pillanatnyi kül- és belpolitikai helyzetben elkerülhetetlenné vált. Ez a gyakorlat pedig Csernochoz tekintette a magyar egyház fejének, politikai vonalon mindenképpen, de egyházi szempontból is, — a hierarchiában elfoglalt helye folytán. A kor igénye a prímás politikai kvalitásait helyzete előtérbe s ebből a szempontból Csernoch kézenfekvő megoldás volt. Olyannyira az, hogy Vaszaryt még a tradíciók védőbástyája sem menthette meg a leváltástól.

*

Várady Lipót Árpád 1865. június 18-án született Temesvárott. Elemi és középiskolai tanulmányait szülővárosában, a hittudományi tanulmányokat a budapesti és a bécsi egyetemen az Augustineumban végezte. 1888. augusztus 18-án szentelték pappá. Megyéspüspöke fölszentelés után a te-

48 GALÁNTAI, 1960. 107.

49 Az egyetlen adatunk, ami Csernoch főrendiházi megjelenését valószínűsíti, az Apponyi második levele Ennek dátuma június 15. Ezen a napon volt az ülés. Feltételezhető, hogy még annak megkezdése előtt küldhette át. Csernochnak Apponyi. Nem címezhetette Kalocsára, mikor tudta, hogy 15-e az ülés napja.

mesvári papnevelő intézet tanulmányi felügyelőjévé, rá egy évre zsinati vizsgálóvá s a hittanárokat képző bizottság tagjává tette. 1890. január 19-én a pesti egyetemen a hittudományok doktorává avatták. Ezután püspöki szertartónak és szentszéki jegyzőnek, majd püspöki titkárnak nevezték ki. A pápa 1895-ben kamarásává, a király 1896-ban kultuszminiszteri osztálytanácsossá emelte és a minisztériumba rendelte.⁵⁰ A következőkben ezt az időszakát vesszük vizsgálat alá egészen a kalocsai érseki kinevezéséig. Kézirataiból nyomon követhetjük a katolikus politikai szervezkedésben betöltött szerepét. A dokumentumok jobbára az 1900-as évek második felétől datálódhatnak és így alkalmasak annak megítélésére, hogy Várady társadalmi és szociális kérdésekben milyen álláspontot képvisel érseki kinevezése pillanatában.

Várady mint a kultuszminisztérium munkatársa vagy később mint győri püspök természetesen a katolikus politikai mozgalom fő céljaitól és álláspontjaitól nem térhetett el. Kézrel írt fogalmazványai s a bennük tett javaslatok, áthúzások és lényegkiemelések azonban az egyes kérdések egyéni érvelését tárták elénk. A dokumentumok elemzésénél mi is a szerző által kiemelt vagy több helyen ugyanabban a verzióban hangoztatott álláspontokra koncentráltunk. Várady igen nagy figyelmet szentelt a szervezkedésnek.

„Az organizáció lett napjainkban az a hatalom, amely parancsol, irányít, vezet ha kell, milliókat abba az irányba, melybe akar”.⁵¹ Ez a szervező munka soha nem állhat meg, mert a társadalom megújulásában soha nincs nyugvópont, azonkívül egyre szaporodik azoknak a száma, akiket a baloldal szervez be. „A modernisták céltudatosan konstruált tudománya el akarja homályosítani az evangéliumi Krisztust, és új krisztusokat kreál.”⁵² Ehhez hozzáteszi még, hogy a keresztény társadalom szervezésének az az alapfeltétele, hogy a modern társadalom „új életszerveit” képesek-e a keresztény gondolat és szellem erejével megtölteni. Ezek közül legfontosabbnak a sajtót tartja, de azt sem önmagában, hanem a szervezkedéssel együtt. A katolikus közönség katolikus sajtót nem olvas — kesereg —, „sokkal jobban ismeri a lóversenyek legapróbb eseményeit, mint saját egyházának legfontosabb ügyeit”.⁵³ Így attól önmagában nem várható döntő eredmény. A Katolikus Népszövetséget, mely e szervezkedést összefogja, korszerű intézménynek tartja, olyannak amely „hasznos felvilágosító csatáival széles

50 *Dunántúli Hírlap*. Győr, 1914. május 5. — Várady életrajzi adatai.

51 KÉL. I. Persz. Várady. — A XI. Katolikus Nagygyűlésen elmondott záróbeszéd. 1911. november 18.

52 U. o.

53 U. o. — Az idézett mondatot kiegészítésként szúrta két sor közé.

körben irtja a hazugságok vadhajtságait”.⁵⁴ „Nem a máról holnapra változó napi politikai kérdéseket hajszojja, hanem minden egységes politikai állami lét alapját, a hazafiságot erősíti azzal, hogy a nép hitét, erkölcsét óvja és gyarapítja.”⁵⁵ Úgy látja, hogy az antikeresztény irányzat kulturális és szocialista egyesületeiben milliókat fegyverez fel a mai, de főleg keresztény társadalom ellen. „A készülődés, a fegyverkezés pedig olyan lázzal és olyan komolysággal történik, mintha döntő, végső ütközetre készülnének minden ellen, amit a kereszténység hozott és épített a világban.”⁵⁶ Ez ellen fel kell készülnie a keresztény erőknél, hogy képesek legyenek megvédeni a hit ezer éves bástyáit s a keresztény kultúrát.

Váradynak tehát a szervezkedést nem csupán az erőviszonyok pusztán ki-egyenlítésének érdekében szorgalmazta, hanem azért, mert a végső össze-ecsapást reális lehetőségnek tartotta. Szociális kérdések mindig foglalkoztatták. Ennek során a marxizmus klasszikusainak életművét is áttanulmányozta — hogy tetteit kritizálhassa. Erre később majd visszatérünk. Itt most csak annak bizonyítására említettük meg, hogy az osztályharc filozófiai célkitűzéseinek és a magyar szociális valóság ismeretének összevetéséből méltán következtethetett arra, hogy a „végső ütközet” bekövetkezhet Magyarországon.

Erre utalhat az, hogy beszédeinek zömében társadalmi problémákat tárgyal. Eközben nemcsak a kérdéseket veti fel, hanem igyekszik azokat megválaszolni is és álláspontját hallgatóival elfogadtatni. Tudnunk kell, hogy ezek a felszólalások kizárólag olyan közönség előtt hangzottak el, amelyet a katolikus politikai szervezkedés bázisának tekintettek s melyről potenciálisan feltételezték az elhangzottak további propagálását.

A társadalom egyik alapvető problémája a szociális kérdés. Ez azonban nemcsak néhány visszaélés orvoslását, vagy az egyes osztályok jóléti kérdését jelenti Váradynál, hanem a gazdasági-társadalmi viszonyok új berendezkedésének problémáit. Egyik beszédeiben „ujkori gazdasági-társadalmi alakulatok” címen a kérdés történeti fejlődését vázolja fel.⁵⁷ Eközben az ipari forradalom ismert momentumait elemzi, majd a nagyüzem fellépését — mint kiindulópontot — s kialakulásának néhány következményét tárgyalja. Jobbára angol példákat használ s így jut el a társadalmi változásokra áttérve a XVIII. századi angol liberális törvény kritikájához. Ennek tulajdonítja ugyanis — a szabadverseny, a győzőn a jobb, s a nyomában felviruló jólét eredményének — a társadalom mechanikus berendezését.

54 KÉL. I. Persz. Váradynak. — Népszövetségi gyűlésen elmondott beszéd. 1913. szeptember 21. 55 U. o.

56 KÉL. I. Persz. Váradynak. — A XI. Katolikus Nagygyűlés záróbeszéde. 1911. november 18.

57 KÉL. I. Persz. Váradynak. — Közművelődési előadássorozat egyike. Győr, 1912. március 7.

„A szabadság féktelenségbe csapott, nem a jobb, hanem az erősebb, a kíméletlenebb, a lelkiismeretlenebb győzött.”⁵⁸ Marxot, „a szocialisták apostolát”, aki szerinte igen jól jellemezte a tőke zsarnoki uralmát, mely nem más, mint „az uzsora pusztítása a földbirtokon, piszkos versenyek győzelmé az iparban, munkások kíméletlen kizsákmányolása a gyárparban”.⁵⁹ A Marx álláspontjára való egyetértő hivatkozás mindenestre látványos szónoki fogás, mely alkalmas a majdan levont konzekvenciák különbözőségének poentirozására. Várady jól tudja, hogy a tőke marxi jellemzése aligha képezheti vita tárgyát. Nem ezért, mert Marx írta, hanem azért, mert igaz. Ha pedig igaz, akkor Várady egész további értékelése is könnyebben elfogadtatható a közönséggel, főként ha ez a marxizmus folyamatos kritikájának és a keresztényszocialista verzió — különben mint látni fogjuk — meglehetősen szűk eszköztárának váltogatásával folyik. Várady a szocializmust e szabadelvű nemzetgazdaság reakciójának tartja. Hiszen Marx az akkori liberális rendszer bírálata során vont le konzekvenciáit. „Marx arra a következtetésre jut — mondja Várady —, hogy a tőke kíméletlen féktelensége végeredményben bizonyos idő múlva arra vezet, hogy minden termelő eszközt kevesek kezébe juttat. S akkor elérkezik az ideje, szüksége annak, hogy a magántulajdon megszűnjék s a termelés eszközei, gyárak, bányák, földek köztulajdonba menjenek”.⁶⁰ Ez valóban a tétel leegyszerűsített, de lényegében hibátlan kifejezése. S noha nem vág kifejezetten a gondolatsor logikájába, közvetlenül ezután a következő mondat áll: „Marx nem ismer az emberi cselekedet felett álló erkölcsi törvényt”.⁶¹

Várady nem véletlenül sietett ezt megjegyezni, hiszen a kérdés marxista és keresztényszocialista megközelítése között éppen ez az alapvető különbség. Ezután így folytatja: „Marx szerint a vallás az uralkodó osztály érdeke, mely mint a szellemi élet része, a mindenkori gazdasági fejlődés visszatükrözése, lecsapódása s végső soron eredménye, s amely fejlődés vastörvényekkel a szociális államhoz vezet”.⁶² Végezetül megjegyzi, hogy Marxot, prófétaként fogadták és tanait nagy tömegek vallják. Ezután az elhangzottak kritikájára és saját álláspontjának kifejtésére tér rá. Mi most néhány jellemző gondolatot ragadunk ki ebből.

A történelmi materializmus azon felfogása, mely szerint az emberiség

58 U. o.

59 U. o. — Majd a vállalkozó tőke további jellemzésére ismét Marxot idézi: „A profit hiányától borzad: 10%-nál biztos, 20%-nál élénk, 50%-nál merész, 100%-nál legázol minden emberi törvényt, 300%-nál már nincs az a gaztett, amit meg ne kockáztatna.”

60 U. o.

61 U. o.

62 U. o. — Itt Várady kitér az osztályharcra és az azt ellensúlyozni látszó iparos középréteg jelentőségére is. Erről a kérdésről később — több más beszéde alapján — bővebben szólnunk.

fejlődését nyers anyagi törvények irányítják kizárólag: téves és hamis. A munkásosztályból egy új értelmes középosztály kezd kifejlődni, mely el-
lensúlyozza az osztályharcot. S noha a munkás és a vállalkozó érdeke két
különböző dolog, nem okvetlenül és mindenkor ellentétes is. Sőt ezer szál-
lal egymásra vannak utalva. Ebben a kérdésben lényegyet — a termelőerők
magántulajdonát és ezzel a kizsákmányolás lehetőségét — nem érinti. Ezért
fontos számára az osztályharc ellenpólusa, a középosztály, mert így az alap-
kérdés elkülöníthető. Ebben a megközelítésben a középrétegek adják a biz-
tonságot. Várady az egyház történelmi szerepének marxista értelmezésére
a következőket mondja: „Az egyház nem áll semmiféle politikai rendszer,
államforma szolgálatában. Minden tisztességes kormányzattal megfér”.⁶³
Ez a propagandaízü kijelentés igen gyöngye pont Várady érvelésében, hi-
szen köztudott, hogy az egyház minden kizsákmányoláson alapuló politikai
rendszert kiszolgált, államformára való tekintet nélkül; ha mással nem,
azzal az ideológiával amelyet hirdetett. Időnkénti ellenzékiisége valamely
rezsimmal szemben mindig csupán presztizsokokra vezethető vissza. Ezzel
kapcsolatban máshol azt mondja, hogy: „A társadalmat a keresztény
vallás építi fel és a vallástalanság rontja le”.⁶⁴ A társadalom szükséges alap-
ja az Isten. Ha ezt elveszik, a társadalom nem egyéb kőhalmaznál, mit
semmi sem tart többé össze. Minél inkább benn lakik Isten a társadalom
szívében, annál inkább gyökeret ver abban a béke, a rend, a civilizáció.
„Igaz, hogy minden nyomor akkor sem tűnik el — mert a társadalom tö-
kéletlen lényekből; áll s így mindig tökéletlen marad — de legalább elvi-
selhetővé válik a nyomor, és nem idéz elő felforgatást”.⁶⁵

Itt az egyházi ideológia társadalomban betöltött jelentőségét ecsetelve
nemcsak előbbi kritikánkat húzza alá — nevezetesen azt, hogy ez a fenn-
álló politikai rendszernek a lehető legjobb —, hanem egyszersmind igen
plasztikusan megfogalmazza a keresztényszocializmus alapállását is, mely
nem a bajok orvoslását, hanem az azokba való beletörődést szorgalmazza.
Érvelésében addig megy, hogy ezt a fékező hatást az uralkodó osztályra is
érvényesnek véli. „Mi tartóztatja vissza azokat, akik parancsolnak, a ha-

63 U. o.

64 KÉL. I. Persz. Várady. ÉN. — Ezzel a rövidítéssel jelöljük azokat a dokumentumokat, amelyeken sem évszámot, sem alkalom- vagy helymegjelölést nem találtunk. A szóban forgó beszédkéziratokat egy csomagban összekötve találtuk, de készítésük módja, kivitele és rendeltetése is azonosnak látszik. Úgy gondoljuk, hogy néhányukról minden különösebb ok nélkül maradtak le ezek az adatok. Hogy mégis hivatkozunk rájuk, azt az indokolja, hogy mint Várady által sajátkezűleg leírt gondolatok, most a mi szempontunkból még akkor is forrásértékűek, ha pontosan nem is tudjuk, hogy mikor és hol hangzottak el. Azt ugyanis ismerjük — hiszen a tartalmukból kiderül —, hogy a katolikus politika érdekében íródtak. Ezt a forrástípust különben csak Várady érseki kinevezését megelőző időszakának tárgyalásánál használtuk fel.

65 U. o.

talomra, erőre támaszkodnak, attól, hogy e hatalommal vissza ne éljenek?” — teszi fel a kérdést.⁶⁶ És az ismert választ adja rá.

Lett volna példa a történelemben bármikor arra, hogy az erő nem azt tette amit akart, — beleértve ebbe az egyház történetének azon korszakát is, mikor még ha közvetve vagy közvetlenül is de rendelkezett helyenként effektív katonai erővel? Nem hisszük, hogy ebben Váradynak kételyei lettek volna. Propagandafogásnak viszont kétségtelenül látványos Isten mindenkire vonatkoztatott fékező hatásának hangsúlyozása.

Beszédeiben állandóan visszatér a „társadalmi bajok” témakörére. Úgy látja, hogy a modern társadalom szegénye sokkal nyomorultabb szellemileg, mint testileg. Soha a szegénységért többet nem tettek és soha hálátlanabb nem volt az. Minél többet kap, annál többet követel, annál kevésbé köszöni meg. Miért? „Mert lelke meg van fosztva Istentől”.⁶⁷ Ez különben szinte az összes probléma végállomása, végső kicsengése. A szociális kérdés megoldásának társadalomtudományi verziójára azt válaszolja, hogy ha a legszegényebb rétegek osztállyá erősödnének s ezek az új társadalmi osztályok bevonulnának a parlamentbe, akkor a problémát esetleg nem az összesség szempontjából fogják megoldani, hanem „egyoldalúlag” s az orvoslással új sebeket ütnek.⁶⁸ Úgy érzi különben, hogy ez az érv elég ahhoz, hogy ez a megoldási javaslat elfogadhatatlan legyen. Mintha az akkori pártok a többség képviselőiben ültek volna a magyar parlamentben.

Más helyen a társadalom betegségének legfőbb okául a kereszténység egyik ismert tanát, az „eredeti bűnt” hozza fel, mely arról szól, hogy az eredeti bűn az első emberpár vétke folytán minden emberre átszármazott. Elfogadja, hogy ez az emberi elme előtt balgaság, hogy megfoghatatlan, de úgy érzi, „hogy megfoghatatlansága még nem ok annak elvetésére”.⁶⁹ Ugyanis aki „hitben és alázattal elfogadja az eredeti bűnről szóló tant, annak kezébe van adva a kulcs, kinyithatja vele a múlt, a történelem rejtélyes titkait. Csakis a kereszténység ezen alaptanítása mellett érthetjük meg, hogyan lehet a legszentebb érzelmeket megtadagni, a legtermészetesebb igazságokat félreismerni.”⁷⁰ Végezetül hadd idézzük egy beszédének zárógondolatait, melyek mintegy összefoglalják ezt a problémakört. A társadalom is úgy van — mondja Várady —, mint az egyes ember, ha betegnek mondja magát és minden ismerőse ajánl neki más és más gyógyszert. Mi sem szűkülökünk reformeszmékben melyek nagy része, amíg általánosságokban mozognak, úgy tűnnek fel, mintha a kenyérszaporítás titkát rejtenék magukban

66 U. o.

67 KÉL. I. Persz. Várady. ÉN. — Beszédtöredék.

68 KÉL. I. Persz. Várady. ÉN. — „A szegénység mint a társadalom betegségének jele” c. beszéd.

69 KÉL. I. Persz. Várady. ÉN. — Szentbeszéd.

70 U. o.

mindaddig, míg a gyakorlat ki nem mutatja elégtelenségüket. Egyik adóreformot sürget, a másik takarékpénztárakkal és szövetkezetekkel akar segíteni, a harmadik a munkásokat akarja szerveztetni, s vannak akik a szavazati jog általánossá tételével remélik a nyomor megszűnését. Mindezen javaslatoknak lehet több-kevesebb értéke, s némelyik valóban áldásos és hasznos, de a társadalom gyógyításában annyit érnek, mint egy csepp víz a tengerben. Ezek mind külső kezelési módok. „A kereszténység az egyetlen erkölcsi hatalom, mely belső gyógyításra képes . . . Nem félek a társadalmi bajainktól, mert tudom, hogy a világ képtelen önmagát meggyógyítani, de Krisztus tanítása és példája ki tudja emelni a mostani világot sarkaiból. Csak egy hiúsíthatja meg az áldást és jótéteményt: az emberek szabad akaratára, az istentelenség, a hitetlenség.”⁷¹

Tulajdonképpen az imént tárgyalt társadalmi kérdésekkel szorosan összefüggő — s talán legjelentősebb — kérdést, az osztályharc értelmezését azért vesszük külön címszó alatt, mert tárgyalása Váradynál is mindig külön, önálló beszédekben szerepel. Utalásként ritkán hozza szóba, s jobbára csak akkor említi, ha az osztályharcra kapcsolatos teljes álláspontját kifejtheti hallgatóinak. Azért foglalkozik vele sokat, mert — mint mondja — ez a jelszó annyira „divattá vált” s mert a kulcsot adja meg a munkásmozgalmak megértéséhez. Ezt a fogalmat egyébként Marx és Engels „találta ki” s követőik „vakon utánuk mondják”⁷² Érdekes, hogy ezeket csaknem mindenütt elmondja hasonló fogalmazásban, majd kifejti az osztályharc lényegét, — meglehetősen pontossággal. „A fejlődést az osztályok harca viszi előre s tulajdonképpen a történelem nem egyéb, mint ezen osztályok harca. A munkásokkal szemben álló régi avult világ pusztulásra van ítélve vallási, erkölcsi, jogi elveivel együtt, összeroppan a harc alatt s akkor minden vagyon, hatalom a proletárság ölébe hull. Minden tőke és termelőeszköz közvagyon lesz, a magánvagyon megszűnik s vele a sok igazságtalanság. Addig is pedig, míg ez elkövetkezik, a munkásságnak szervezkednie kell, előrenyomulni, mind jobban szorongatni a birtokos osztályt. Ez az osztályharc rövid elmélete és taktikája dióhéjban”⁷³

Várady szerint ez az elmélet tarthatatlan. Harcok ugyan voltak a történelemben, de csak a legkivételesebb esetben osztályharcok. Inkább nemzeti harcok minden osztályharc nélkül. Kár, hogy nem említ néhány ilyen „legkivételesebb” esetet, mert akkor megtudhatnánk, hogy valóban látja-e az osztályharc lényegét, s valóban azokban a történelmi folyamatokban keres-e, melyekben ténylegesen lejátszódtak. Mert azt senki nem vitatta, hogy

71 U. o.

72 KÉL. I. Persz. Várady. — A budai katolikus legényegyletben elmondott beszéd. 1909. február 18.

73 U. o.

voltak nemzeti harcok, sőt nem egy esetben szorosan kapcsolódva a résztvevő államok belső problémáival, esetleg osztályainak harcával. De ez nem bizonyíték az osztályharc cáfolatára. „De fogadjuk el — mondja egy szónoki fordulattal Várady — azt a be nem bizonyított tényt, hogy minden változás osztályharcnak az eredménye. Akkor minden népnél két egymással szemben álló tábornak kellene léteznie, amelynek nézetei teljesen különböznek a vallás, az erkölcs, a jog és a politika terén. De mindennek nyoma sincs a valóságban!”⁷⁴

Pedig 1909-ben, mikor ezt Várady írta bizony elég markánsan kirajzolódtak a szemben álló osztályok világszerte s a vezető tőkés országokban a proletariátus erkölcsi, jogi és politikai nézetei is erőteljesen megfogalmazódtak. Ezután Várady a következő meglepő kijelentést teszi: „Így a történelmi tapasztalat és a józan ész világánál az osztályharc elmélete egy nagyhangú frázissá zsugorodik össze, amelynek semmi belső igazsága nincs.”⁷⁵ Nem tudjuk, hogy a katolikus legényegylet közönségét ezzel sikerült-e meggyőznie, azonban beszédeit ismerve állíthatjuk, hogy ennél sokkal felkészültebben szokott érvelni. Valószínűleg ő is érezhette ezt, mert azonnal rátért a szociáldemokrata vezetők értékelésére — egyébként az osztályharc apropójából —, akik szerinte végtelen elbizakodottsággal minduntalan milliók nevében beszélnek, akik csakis az őket vakon követő munkásokban látják az ország egyetlen hasznos polgárait, s akik a polgári társadalomról csak végtelen megvetéssel és kézlegyintéssel beszélnek. Ez a gyűlölködő és igazságtalan magatartás a nemzeti boldogulás szempontjából a legszerencsétlenebbül van megválasztva. „Az élet arra tanít, hogy a népjogok kiterjesztése, a jólét nem a külső erőszak fegyvereivel megy végbe, hanem olyképpen, hogy az igazság ereje hódítja meg a lelkeket. Fényes példa rá Magyarországon a jobbáság felszabadítása.”⁷⁶ Ezután a munkásvezetőket ahhoz a kocsmáros-hoz hasonlítja, aki ismeri gyalázatos pálinkájának gyilkos mérget, s ezért magát és családját is megkíméli tőle, de ugyanakkor továbbadja a tudatlan tömegnek, a jó haszon, a nyereség fejében. Tehát az osztályharc hirdetésének tömegmérgezés a célja, a társadalom felforgatása a politikai hatalom elérése érdekében.⁷⁷

De találkozunk a kérdés más oldalról való megközelítésével is. „Az ellentétben álló osztályok harcának kimenetelétől egész közigazdaságunk érdeke függ. A munkásosztály bérharcjai javították a munkadíjakat, de drágították is a megélhetést s ennek negatív hatását különösen a hivatali értelmiség

74 U. o.

75 U. o.

76 KÉL. I. Persz. Várady. — A szociális kurzuson elhangzott beszéd. Szeged, 1909. március 25.

77 U. o.

érzi. Ehhez járul a cselédviszonyok általános romlása”.⁷⁸ Ennek a valóban meglévő objektív folyamatnak természetesen nem a bérharc volt a legdöntőbb oka, hiszen az is már következmény volt. Az uralkodók propagandája mégis szívesen emlegette mint minden rossz forrását, s alkalmazta mint eszközt a munkások egységének megbontásához, igaz, szerény sikerrel. Várady rezignáltan jegyzi meg, hogy e társadalmi jelenségekkel szemben a nagyközönség egy része teljesen közömbös. Vagy azért, mert kényelmetlennek találja e kérdésekkel való foglalkozást, vagy azért, mert az „előretörő szociáldemokrácia félelemben, rettegésben tartja”, — vagy mert nem látja be az állapotok súlyos voltát és bízik a szuronyok erejében s mindent az államtól vár.⁷⁹ Szerinte a letűnt nemzedék nagyot hibázott akkor, mikor — különösen a művelt osztályokban — engedte a keresztény hit fényét elhalványulni. „Most látjuk a közömbösség pusztító hatását, mely megfogyasztotta az ellenálló erőt, az erkölcsi tőkét az osztályharc felforgató áramlatával szemben.”⁸⁰

Valóban a letűnt nemzedék uralkodó osztályának „hibájáról” van szó? Sokkal inkább tehetetlenségről, mint közömbösségről kellene itt beszélni. Várady helyenkénti pontatlansága és felületessége, melyet saját verziójának kifejtése közben is tapasztalunk, az egyértelmű politikai szándékon túl — úgy gondoljuk — hagyományos történet szemléletére vezethető vissza. Ebbe nem tudja belehelyezni az osztályharc fogalmát, mint folyamatot. Ezért kimerevíti, s ebben a statikus formában kritizálja, ami viszont a kérdés lényegét teszi megközelíthetetlenné. Így jut el az osztályharc praktikumának bírálatához az elmélet helyett. Ez a hallgatók számára is érthetőbb és egyúttal alkalmas a következményekkel való ijesztgetésekre is.

Említettük már, hogy Várady az osztályharc ellensúlyozásának objektív lehetőségét az iparos középosztály erősítésében látja. Ez nem új gondolat, hiszen a munkásmozgalom történetén végig vonul a munkások anyagilag legerősebb rétegeinek fékező hatása. De propagandafogásnak is jó, elhítenni az iparosok alsóbb rétegével, akiknek életkörülményei sokszor alig különböztek a munkásokétól, hogy ők a „középosztály”. „Az iparos osztály mintegy egyensúlyozója a társadalomnak. Mérsékli a felsőbb rétegeket s irányítja az alsóbbakat. Talpazat, melyen a társadalom békéje nyugszik”.⁸¹

78 U. o.

79 U. o. — Várady megjegyzi még, hogy „ezek a mi munkánkat is fölösleges erőfeszítésnek tartják, csak hogy a maguk maradisága igazolva legyen.”

80 U. o.

81 KÉL. I. Persz. Várady. — Beszéd az iparos kongregációk 1912. évi november 21-én tartott ülésén. „Valamikor az iparos osztály ezen szerepe sokkal szembeötlőbb volt, jobban érvényesült. A szabadverseny hatására megjelenő új tényezők a nagytőke és a munkásosztály számbeli és vagyoni ereje, harcai, küzdelmei, érdekei azonban féltelték pozíciójából. ”Ezt azonban csak átmeneti korszaknak tartja Várady, mert úgy látja, hogy a kisipar néhány új iparág létrehozásával s néhány régi nélkülözhetetlenné tételével képes megvédeni létjogosultságát.

A nagytőke és a munkások harcai különösen rámutattak arra, hogy mennyire szüksége van a társadalomnak egy erőteljes középosztályra, de — sajnos — idő kell ahhoz, hogy ez a felismerés térthódítson. Pedig Németországban már 1904 óta fennáll és működik a középosztályúak szövetkezete azzal a jelszóval, hogy a középosztály társadalmi hatalom. S ezt a parlamentben gyakorlati javaslatokkal is erősítik.⁸² Magyarországon az iparos kongregációktól várhatjuk az iparos osztály erősítését, újjászületését. Az iparos osztály életében legfontosabb az egyház vezetése. Ezek előrebocsátása után Várady a szociáldemokrata színezetű beszervezésektől óvja az iparosokat.” Az iparosok érdekvédelmi társulásai helyes kezdeményezések. De a vezetést néhány ember kezébe kell letenni. S végül is ezek mégis csak emberek. Mi biztosítja az iparosokat arról, hogy vezetőik valóban híven szolgálják érdekeiket? Ha a vallástalan munkaadó képes visszaélni munkásaival, mi biztosítja az iparosokat, hogy a vallástalan vezetők nem élnek-e velük épp úgy vissza?”⁸³

A következtetés világos: az iparosok vezetésére egyedül az egyház alkalmas, mert ha „vallástalan” emberek kezébe tesszük sorsukat, akkor becsapják őket.

Most nézzük meg, hogy ezen az alapon hogyan kell értelmezni a bérharcot. Az iparos osztály jogos törekvése — mondja Várady —, hogy munkabérét megkapja. De ne feledjük, hogy a munkabérnek is van határa, még pedig vállalat jóvedelmezőségében. „Ott, ahol a határt elérték, a bérharc értelmetlenné válik, a munkás saját érdeke ellen tör, mert aláássa az ipar versenyképességét s azt eredményezi, hogy a tőke elfordul az ostromlott ágtól s más elhelyezést keres . . . Tehát a bérharc soha nem lehet cél, hanem kivételesen ritka eszköz csak, melynek célja a tartós, őszinte béke a munkaadó és a munkás között.”⁸⁴

Várady — mint látjuk — kínosan kerüli a bérharcok egyik kulcskérdését, a tőkés profitjának mértékét, hiszen ez a kizsákmányolás fokának kérdéséhez és egyben a bérharcok jogosságához vezetne. Az idézet egyébként igen jól mutatja, hogy a keresztényszocialista szervezetekben milyen jellegű politikai propagandamunka folyt.

Várady igen nagy aktivitással fáradozott a Keresztény Háziaszonyok Országos Szövetségében. Az itt elhangzott beszédeiben a cselédkérdés és a nőkérdés problémáival foglalkozik.

A szövetség megalakuló ülésén már leszögezi, hogy — noha kapcsolatban maradnak a Nővédő Egyesülettel — a cselédügyet ezentúl mégis teljes ön-

82 U. o.

83 KÉL. I. Persz. Várady. — A budai katolikus legényegyletben elmondott beszéd. 1909.

84 U. o.

állósággal kívánják gondozni. Hiszen a szövetkezet egyik célja, hogy védelmezze a keresztény családok érdekeit a különböző romboló áramlatok közepette s e keretbe egyúttal neveljen magának a „család körébe illő cselédosztályt”. Mindjárt fel is sorolja a kiszemelt eszközöket: „Cselédközvetítés a főváros területén, a cselédek szellemi és lelki képzése, végül a szervezetnek kiterjesztése az ország minden részére s ezzel kapcsolat létesítése a központ és a vidék között.”⁸⁵ „A család körébe illő cselédosztály” nevelése az uralkodó osztály szempontjából valóban fontos lehet, de ez önmagában nem valószínű, hogy felkeltette volna Várady érdeklődését. Sokkal inkább az a folyamat, amely ellen az egész keresztényszocializmus küzd s amely már a cselédséget is megérintette. A cselédség igényei nőnek — figyelmeztet — a lakás, élelmezés, ruházat, szórakozás tekintetében. Ma már (1907-ben) a cselédlány olvas, mozit néz, melyek nagy hatással vannak lelkivilágára. „Mindezt betetőzi korszakunk fő jellemvonásának, az osztályöntudatnak emelkedése, amely a sokaság szervezésének erején épül fel. Nem célunk, de képtelen is volna ezt a fejlődést megállítani. Nem marad más hátra, mint úgy irányítani, hogy a cselédosztály a modern viszonyok között is megmaradjon a keresztény kritériumok talaján.”⁸⁶ Szükséges tehát a társadalom magasabb osztályainak érdeklődése az alsóbbak sorsa iránt, és fontos is, mert különben e rétegek közötti szakadék egyre nagyobbodni fog „s a magára maradt rétegek vezetését olyanok veszik át, akik azt a keresztény társadalom ellen irányítják.”⁸⁷

Várady tehát ebben látja a szövetség fő hivatását s arról panaszlik, hogy hallgatóival nehéz ezt elfogadtatni, miután azok hajlamosak a kérdés túlságos leegyszerűsítésére. Ezt húzza alá az is, hogy a szövetségben elmondott beszédei jóval több frázist tartalmaznak a többiekénél, tehát a hallgatók színvonalához vannak méretezve. Ezekből a részekből arra következtetünk, hogy a szövetség tagjai szívesebben hallották szervezetük jótékony jellegét, mint a baloldali szervezkedés elleni harc perspektíváját. Ez utóbbi nem mondott nekik sokat. Lehet persze, hogy Váradynak később sikerült meggyőznie őket ennek fontosságáról is.

A másik visszatérő téma — mint már említettük — a nőkérdés, amely a szervezet jellegénél fogva teljesen érthető. Hosszú fejtegetéseket olvashatunk a nő radikális, mérsékeltbb és keresztényi felfogás szerinti hivatásá-

85 K.É.L. I. Persz. Várady. — A Keresztény Háziasszonyok Országos Szövetségének gyűlésén mondott beszéd. Budapest, 1907. június.

86. K.É.L. I. Persz. Várady. — A Keresztény Háziasszonyok Országos Szövetsége gyűlésén elmondott beszéd. Budapest, 1907. november 25.

87 U. o.

ról, a családban betöltött szerepéről, munkavállalásának hátrányairól.⁸⁸ Ezek részleteire nem térünk ki. Idézünk azonban egy beszédből, amelyben Várady mintegy összefoglalja kifogásait, s a modern nő kritikáját adja. „A modernizált nő szabados és férfias. A modernizált férfi is mást keres a nőben, mint a keresztény ember, de a nő viszi az új bálványt a társadalomban s ahogy a nő gondolkodik, érez, olyan a következő nemzedék. S ez az új női alak Isten ostora a társadalomnak, amely a szó szoros értelmében testi-lelki betegséggel, elfajulással veri az emberiséget.”⁸⁹ Ezt a jellemzést Várady már mint győri püspök írta. Valóban ez lett volna a véleménye a női nem jelentős részéről? Vagy csak a kongreganistákat akarta elijeszteni a modern nőideál követésétől?

Ezek voltak hát — dióhéjban összefoglalva — Várady álláspontjai néhány alapvető kérdésben. Úgy gondoljuk, hogy a katolikus politikai mozgalomban való erőteljes részvétele jó befektetésnek bizonyult személyes karrierje szempontjából is. Hiszen, ha Csernoch előmenetelét az uralkodó osztályoknak az az igénye szülte, hogy az egyre bonyolultabb társadalmi viszonyok reális átlátására képes, politikai minőségű főpapok kerüljenek előtérbe, akkor valószínűleg Várady is ennek köszönhette gyors karrierjét. Nagyjából Csernoch érseki kinevezésével egyidőben, 1911-ben került a győri püspöki székbe. S mikor Csernoch prímás lett, Váradyt tették a helyére. Ezzel az ország két legtekintélyesebb főpapi székében valóban politikai alkatú — tehát az eredeti kívánalmaknak megfelelő — jelölt került, akik egymással is állandó levelezésben álltak. Ezek a levelek a szokásos udvariassági banalitásokat leszámítva igen komoly politikai témákról szóltak. Itt említjük meg példának Várady 1912. október 8-án keltezett levelét, melyben a katolikus mozgalom „siralmas” helyzetét elemzi.⁹⁰ Ez a levél különben azt a korábbi feltételezésünket is erősíti, hogy a gyenge Vaszyt a főpapok sem tekintették a magyar egyház igazi fejének s lényeges politikai kérdésekben Csernochoz, a kalocsai érsekhez fordultak tanácsért. Itt húzzuk alá azt a — különben közhírt — tény, hogy Várady mint a Szent László Társulat alelnöke, majd elnöke, s a Katolikus Népszövetség lelkes vezére politikai szempontból egyébként is több volt, mint a püspökök egyike. Romániai és bukovinai útjai, melyeket a társulati munka érdekében tett, majd a munka külterjessé

⁸⁸ Például. KÉL. I. Persz. Várady. — A Keresztény Háziasszonyok Országos Szövetsége gyűlésén elmondott beszéd. Budapest, 1909. március 31.

⁸⁹ KÉL. I. Persz. Várady. — Mária-kongregációs felvétel alkalmával elmondott beszéd. Győr, 1911. december 8.

⁹⁰ KÉL. I. Pol. ir. Csernoch. — Várady győri püspök levele Csernochnak. Győr, 1912. október 8. „Siralmas helyzetben vagyunk. A néppárt belebonyolódott a merev ellenzékieskedésbe. A katolikus egyházat az „Alkotmány” képviseli nagy türelmetlenséggel és egyoldalúsággal. Hogyan másszunk ki ebből a helyzetből, mely megbénítja minden erőnket? Népküldtől elszigetel bennünket a ferde irányzatú sajtó, a személyeskedő nyelvöltögetés, heccelő-dés stílusában. Én arra fektetnék súlyt, hogy a sajtónk reformáltassék.

tétele — melynek során magyar papokat és apácákat küldtek a szóban forgó területekre, de még a német kikötőkbe és New Yorkba is a kivándorlók segítésére — eléggé exponálták tevékenységét.⁹¹ Ha összevetjük ezt a gyakorlati munkát és a szinte folyamatos előadói szereplést — melynek néhány alap gondolatával az imént ismerkedtünk meg —, akkor elmondhatjuk, hogy Kalocsa új érseke témánk szempontjából méltán érdemelhet figyelmet.

Ennek a figyelemnek külön aktualitást ad az a kor, melyben Várady Kalocsán működött. Az első világháború, a polgári demokratikus forradalom, a Tanácsköztársaság, a trianoni békeszerződés — és ezzel az egyházmegye szétszakadása — súlyos mozzanatok történelmünkben.

Milyen szerepet játszott ezekben a kalocsai érsek?

Várady székfoglalójának hangulatából úgy érezzük, hogy azt a tényt, hogy Csernoch örökébe lépett, önmagára nézve nem tartja szerencsésnek. „A ragyogó képességű és tündöklő főpásztori erényeket mutató Csernoch után foglalom el e magas méltóságot” — írja.⁹² Az előd ilyen értékelése — ráadásul, ha az felfelé lépett és nem elhalálozott — úgyszólván kötelező szokás volt. Itt azonban többet is jelenthetett, hiszen Várady ismerte Csernoch képességeit s személyének tényleges politikai súlyát, melynek valóban nagy tisztelője volt. A pásztorlevél témája is a mindkettőjük által képviselt gondolattal a katolikus egység dicséretével foglalkozik. S hogy optimistább lehessen, mint a két évvel ezelőtt Csernochnak írt levelében volt, nemcsak a hazai, hanem a világegyházról beszél. „Amikor oly nehéz ma embereket összehozni, akkor két-háromszáz millió katolikus a legfenségesebb dolgokról egy és ugyanazon hitet vallja. Ez nem származhatik emberi kéztől: ez Krisztus műve.”⁹³ Úgy látja, hogy az immár 1800 éves egyházon nem látszik sem az öregség, sem a fáradság, — bár körülötte sok minden porba hullott. Majd — bizonyára a magyar praktikumra gondolva — megjegyzi, hogy az egyházat sok gyűlölködés is éri s ez csak annyiban érthető, hogy akik gyűlölik, nem igazi alakjában ismerik. „Hanem oly hazug módon, oly elesúfitott alakban, hogy gyűlölniök kell”.⁹⁴ Ez a stílus azt a Váradyt idézi, akit beszédeiből megismertünk. Valószínűleg tevékenysége is a megkezdett úton haladt volna. A katolikus politikai szervezkedés a háború alatt is tevékenykedett. Az érsek figyelmét azonban ezután inkább azok az események kötötték le, melyek jelentőségükben messze túlhaladták a mozgalom problémáit.

Várady érseki székfoglalójának napján, 1914. június 29-én gyilkolták meg Szarajevóban Ferenc Ferdinánd trónörökösét. „Érseki kinevezésem

91 Dunántúli Hírlap. Győr, 1914. május 5.

92 KÉL. I. Persz. Várady. — Pásztorlevél az érseki székfoglalásakor. Kalocsa, 1914. június 29.

93 U. o.

94 U. o.

tiszta öröme váratlanul keserű fájdalommal változott... Szent István koronájának várományosát siratjuk”.⁹⁵ Egy hónap múlva pedig körlevélként közli a császár híres kiáltványát a háború kirobbantásáról — melyet Tisza István is aláírt — s amelyből megtudhatják a hallgatók, hogy apostoli királyuk a „kötelesség útjára lépett.”⁹⁶

Várady a trónörökös meggyilkolására minden rendhagyó elem nélkül reagált — noha nem valószínű, hogy kételyei lettek volna a következményeket illetően. Október 6-án gyűjtést rendelt el az egyházmegyében, melyhez a maga részéről 5000 koronával járult hozzá. A befolyt összeg felét a Vöröskereszthez, másik felét a Hadsegélyező Hivatalhoz küldte el.⁹⁷ A felhívást minden kommentár nélkül adta ki. Ettől kezdve azonban jobbára magyarázatokkal kísért dokumentumokat találtunk, melyekben főpapi tekintélyének minden súlyával a háborút és annak mozzanatait igyekszik magyarázni, indokolni. A hadikölcsön előnyéről például elmondja, hogy azt a kormány — igen helyesen — magától a nemzettől kéri és várja. Sajnos — teszi hozzá — hazai közönségünk eddigelé nem méltányolta kellőképpen az állami kölcsönök nemzetgazdasági jelentőségét s így a külföldiek által megvett állampapírokkal sok magyar érték vándorolt külföldre. „Tanuljunk meg végre, hogy ti. megtakarított pénzünk helyes befektetésének nem a földvásárlás az egyedüli módja, . . . hanem helyes, célszerű s egyben hazafias eljárás is, ha az államot, önmagunkat vállaljuk adósunkká és így a kölcsönök hasznát is önmagunknak juttatjuk. Nem ajándékot kér tőlünk az állam, hanem kölcsönt, mely után olyan kamatot fizet, mint akár a legjobb pénzüntézetek.”⁹⁸ Ez az utolsó mondat arra utal, hogy a nagyközönség nagyjából sejtette az ily módon „befektetett” pénzének sorsát. Ezért kellett a dolog „kölcsön” jellegét aláhúzni, mintegy megerősíteni.

Várady 1915. szeptember 15-i körlevelében találkozunk először azzal a szemlélettel, mely a hadi események kimenetelét Isten külön irgalmának tulajdonítja. Ez később végigvonul az egész világháború megítélésén. Az említett körlevél nagy sikerekről számol be, „melyek Istennek meg nem hálálható irgalmából fegyvereinket a harctéren kísérik . . . Nem ok nélkül remélhetjük, hogy a sikerek október hóban fokozódni fognak, amikor az egész október hónapban XIII. Leó pápa intézkedése folytán gyakoroltatni szokott a szent olvasó . . .”⁹⁹ Vajon Várady önmagában hogyan próbálta feloldani azt az egyébként még hívó ember számára is feloldhatatlan ellent-

95 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1914. június 30.

96 LITT. CIRC. Várady. Bad-Ischl, Kalocsa, 1914. július 28. 4471.

97 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1914. október 6. 5375.

98 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1914. november 10. 5850.

99 LITT. CIRC. Várady. Tátralomnic, 1915. szeptember 15.

mondást, ami az egymással szemben állók esetleges felekezeti azonosságában rejlik. Hiszen Isten bármelyikük könyörgését hallgatja meg, azt csak a másik rovására teheti. A könyörgés tehát önmagában nem elég. Az olasz és a magyar tábori papok bizonyára egyforma színvonalú munkát végeztek egyházi szempontból a lelkek gondozása terén sőt, jószerivel ugyanazokat az érveket mondták híveiknek a győzelem reményét keltve, mint a másik tábor papjai. Komolyan gondolta Várady, hogy az októberi „szent olvasó gyakorlat” ok lehet arra, hogy a sikerek fokozódjanak? Vagy tisztában volt azzal, hogy egy jó szériában levő hadigépezet lendületéből még futja néhány hónapig s így abból bizonyos tőkét lehet kovácsolni?

Máshol a következő magyarázatot olvashatjuk: „A világháborúban az irgalmas és jóságos Isten szeretetre akar indíttatni. Hogy a mostani korszellem beteges kinövésaitól meggyógyítson, azért teszi ránk a mennyei atya mint lelki orvos a háború metsző kését, azért küldi az ínség és a halál kérlelhetetlen hatalmait a népekre”.¹⁰⁰ Ez a háborút magyarázó „hivatalos” ideológusok, = Bangha és Prohászka-hatását tükrözi. (Ugyanakkor Prohászka faji konzekvenciáival Váradynál sehol sem találkozunk.) Ez a beállítást már mindenesetre következetes és a katolikus politikai mozgalom propaganda céljaira is kiválóan felhasználható, különösen majd később, mikor meg kell magyarázni a katolikus közvéleménynek is, hogy miért vesztették el a háborút. A társadalom elfordulása Istentől — ez értendő a „korszellem beteges kinövésén” — a háború oka általában.

Később ez egy új elemmel bővül, mely szerint a vereség Isten plusszbüntetése. Persze ez Várady álláspontjának teljes leegyszerűsítése. Később bővebben kitérünk a részletekre is. Tisza miniszterelnök 1915. áprilisában azt kéri az ország főpapjaitól, hogy „világosítsák fel a népet” a mezei munka szükségességéről és az élelmiszerek bevallásának elkerülhetetlenségéről. Várady, mielőtt a miniszterelnök teljes levelét közölné, néhány saját gondolatot is szükségesnek tart elmondani bevezetőül. „Az állam a hadisegélyt a legkevésbé sem szánta arra, hogy az otthon maradt családtagok vétkes pazarlást folytassanak, gondtalan semmittevésben töltsék napjaikat... s munkakerülőket neveljenek. Egyesek a bőven kínálkozó munkát s keresetet egyszerűen visszautasítják s a hadisegélyből biztosítják henye életüket.”¹⁰¹ E ténymegállapítás után azzal folytatja, hogy ezek az emberek bünt követnek el hazájuk ellen, mert a kint küzdők helyett nem végzik el a gazdasági munkát s a „föld csalánt terem”. Az állam helyesen teszi, hogy ezt nem tűri tovább, „mert ha nem látunk a jövőbe, akkor az éhínség réme

100 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1915. febr 7. 518

101. LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1915. április 7. 1483.

fog fenyegetni bennünket”.¹⁰² Ez az intézkedés is a Monarchia súlyos gazdasági helyzetének következménye, melynek problémáit a háború elhúzódása egyre markánsabban vetette fel s melynek később is lesz nyoma a körlevelekben. Másrészt újabb bizonyítéka annak, hogy az érsek a kormány intézkedéseinek feltétlen és lelkes támogatója volt a háború alatt. Ez a lelkesedés a hadi események értékelésén is nyomon követhető. Az 1916-os újévi körlevelében egy haditudósító stílusában üdvözli az eseményeket. „Fölmúlhatatlan kitartással sikerült a kárpáti támadásokat visszautasítani s diadalmas hadaink mélyen az orosz birodalom testébe behatolva immár féken tartják a legirtózatosabb ellenséget. Az olasz minden kísérlete összeomlik Tirolnak páratlan hősiességgel védelmeszt kőszikláin. Szerb szomszédunk pedig most már teljesen összetörve hever katonáink lába alatt, országa elfoglalva, hadserege széjjelszórva bűnhődik az elkövetett gaztettekért.”¹⁰³ Ezek a mondatok tartalmukban nagyjából az akkori tényleges helyzetet tükrözik; formájukat, fogalmazásukat tekintve azonban az eseményekkel érzelmileg is azonosuló szerzőt állítanak elénk. Ez különben természetes, hiszen Várady — mint az uralkodó osztály egyik exponens vezetője — a háborútól remélt előnyök beteljesedését látta az átmeneti katonai sikerekben. Nagy lelkesedéssel támogatta a Kárpátokban elesett magyar katonák sírjainak felkutatására és a „feldúlt tűzhelyek” újjáépítésére indult mozgalmakat is.¹⁰⁴ ¹⁰⁵ Ez különben a Szent László Társulatban gyakorolt érdeklődési körébe is beleillett. Várady első — kifejezetten a világháborút magyarázó — beszédét 1916-os dátummal találtuk. A Katolikus Háziaszonyok Szövetségében mondta el, tehát női hallgatónak. Ebben a háború célját kifejtve valamelyest reálisabb érvelést ad a katolikus politika beállításánál. „A cél: biztosítani előretörő népünknek a fejlődést, az életet. A mi útjaink keresztették ellenfeleink útjait a Balkánon”.¹⁰⁶ Ez majdnem az érdekszférák összecsapásának, új piacok szerzésének elismerése. Persze a kiegészítéssel, hogy mindezért az ellenfelet okolja. „Ellenfeleink nem érték be a békés versengés eszközeivel s a fegyverek erejével akartak döntést kicsikarni”.¹⁰⁷ Ez azért még így is több, mint a keleti pravoszláv hatás és a nyugati modern pogányság elleni kereszties háború hangoztatása, amelyekkel különben az érsek is azonosította magát. Meddig tart még a mérkőzés? — teszi fel Várady a kérdést. Mi már véget vetnének az öldöklésnek, de ellenségeink válasza mind-

102 U. o.

103 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1916. január 1.

104 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1915. október 16. 4523.

105 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1915. október 22. 4614.

106 KÉL. I. Persz. Várady. — Elnöklő megnyitó beszéd a Katolikus Háziaszonyok Szövetségének közgyűlésén. 1916. május 9.

107 U. o.

annyiszor a kegyetlen gúny és visszaütés volt — mondja. Anglia válasza például a lealázást és örök szegénységet hozta volna számunkra. „Szerencsére azonban a feltételeket a győző szabja meg . . .” — teszi hozzá.¹⁰⁸ Várady kitűnő szónok hírében állt s mint ilyen gyakran bocsátkozott jóslatokba. Nem ez a mondása az első, sem az utolsó, melyet a történelem később szomorú poénná változtatott.

Végül a beszéd utolsó montataival figyelmezteti hallgatóit, hogy az asszonyok ne terheljék a frontra küldött leveleiket panasszal, mert az a kintieknek is kellemetlen. „Akkor lesz a nő igazi bajtársa férjének, ha tudja helyettesíteni a családi tűzhely fenntartásában. A honvédelem egy részét a nők teljesítik, mert végzik a férjek munkáját.”¹⁰⁹

Várady Románia hadbalépésekor külön körlevelet szentelt az eseménynek, a „fájdalom és harag” jegyében. „Románia bevallott célja a Monarchiának román nép lakta részét elhódítani, vagyis megcsonkításunkra törő rabló módon”.¹¹⁰ A szándékot erkölcstelennek tartja, mert a kiszemelt területeken nagyszámú más ajkú nép is él — köztük a magyar „mely saját erejéből alkotott e hazában nemzetet s tartotta azt esztendőik óta. A később beszívárgott románokat „testvéri fogadtatásban” részesítette s most ez a hála.¹¹¹ A román hadbalépést egyébként stratégiailag nem tartotta jelentősnek, és csupán a háború elhúzódása miatt kesereg. Milyen eszközökkel lehet a lelki erőt szilárdítani, fokozni az ismételt megpróbáltatások leküzdésére — teszi fel a kérdést? A válasz: „Tekintsük kötelességünknek a nemzet védelmét”.¹¹² Várady 1917-ben a főrendiházban tartott beszédét is a világháborúnak szentelte, s ebben megvonta a háború addigi mérlegét. A beszéd két szempontból érdekes számunkra. Egyrészt azért, mert — noha a Háziasszonyok Szövetségében elmondottak csak mintegy egy éve hangzottak el — Várady a háború célját a központi hatalmak részéről némileg más verzióban adja elő. Másrészt mert az ellenfelekkel foglalkozó részben a nyugati demokrácia kritikáját adja. „A központi hatalmak erkölcsi fensőbbtségét toronymagasra emeli a tiszta lelkiismeret, mellyel a háborúba lépett, ti. egyedül és kizárólag a jogos önvédelem céljából, hódító szándék nélkül — mondja az érsek.”¹¹³ Igaz, most nemcsak a Balkánról beszél, hanem az egész szövetséges tömbről, — de ettől a megjegyzése még érvényes lehetne, ha valóságon alapulna. Persze a főrendek előtt a hivatalos álláspontot

108 U. o.

109 U. o.

110 KÉL. I. Persz. Várady. — A beszéd latinról fordított címe: „A hívekhez szóló buzdítás a keresztény bátorság erényét segítő eszközökről”, Kalocsa, 1916. szeptember 8.

111 U. o.

112 U. o.

113 KÉL. J. Persz. Várady. — Főrendiházi beszéd, 1917.

emlegetni sokkal politikusabb dolog. De az önvédelem hangoztatása összefügghet azzal a pacifizmussal is, melyet a klerikális propaganda 1917-ben kezdett érvényesíteni a háborúval szembeni aktív forradalmi harc ellensúlyozására. Azonkívül Váradynál sem volt ez új, hiszen a Háziasszonyok Szövetségében is elhangzott — de ott csupán kiegészítésként. Most főszerepet kapott s az eredeti érvelés maradt el. Várady a nyugati demokráciák kritikájára abból az apropóból tér ki beszédében hogy az antant nemcsak fegyverekkel, hanem a „lelki megtévesztés fegyverével” is harcol ellenük. Ez pedig a demokrácia hangoztatása, a „becsvágyó uralkodók és diplomaták vezette” háborús politika ellen, melyet a legjobban érdekelt elem „a nép megkérdezése nélkül gyakorolnak”.¹¹⁴ Mindenekelőtt a demokrácia fogalmát definiálja majd ezt behelyettesíti az angol belpolitikába, és a következő észrevételt teszi: „Nem abban látom a miniszteri mindenhatóság érvényesülését a népakarattal szemben, hogy Anglia elfogadta a védkötelezettséget, elfogadta a polgári jognak minden korlátozását, amitől az angol lélek irtózott mert mindez az egyszer elfogadott háborús helyzet kényszerű következménye volt. Hanem igenis látom az angol demokrácia imbecillitását azon módon ahogyan ezen helyzetet előkészítették, látom a közvélemény tervszerű megejtésében, melyet már a háború előtt a Northcliff sajtó segítségével előkészítettek, a német gyűlölet felszításában, az angol diplomácia előzetes aknamunkájában, amely azután nem engedett többé a nemzetnek szabad választást.”¹¹⁵

Az amerikai demokráciát pedig azzal a kézlegyintéssel intézi el, hogy annak szoros kapcsolata a plutokráciával közismert tény, hogy a szenátus, a képviselőház külső drapéria csupán, s az igazi mozgatóerők a milliárdosok, érdekszövetkezetek és sajtójuk. Így — fejezi be a gondolatsort Várady — ellenfeleink népháborút viselnek ugyan, de az „a tudatosan félrevezetett népek háborúja”.¹¹⁶ Nincs okunk vitatkozni az érsek végső konzekvenciájával. Érvelésének azonban van egy komoly szépséghibája. Nevezetesen az, hogy a nyugatinál lényegesen elmaradottabb gazdasági-társadalmi struktúra védelmében hangozott el.

Várady ugyanebben az évben már a háború tanulságairól is ad ki főpásztori szöveget. „Használunk kell az Isten által adott józan eszünket, hogy megértsük Isten látogatásának (ti. a háborúnak — H. G.) tanulságait, s a

114 U. o.

115 U. o. — Az ellenfeleket sorba véve így folytatja: „Ugyanez a játék ment végbe Franciaországban, ahol már húsz év előtt összezsugorodott revans gondolatát tüzeltek fel. Azt is nap-nap mellett figyelhattuk, hogy Olaszországban mint kényszerítette bele a kormány a sajtó segítségével, az utca terrorjával a túlnyomó többségben békés hajlamú népet, — sőt a túlnyomó többségben békés hajlamú parlamentet is a háborús politikába . . .”

116 U. o.

felettünk suhogó Isten ostorának hatására magunkba szálljunk.”¹¹⁷ A tanulások levonása — melyet általában egy bizonyos eseménysor végén szokás megtenni — arra enged következtetni, hogy a háborút 1917-ben már Várady is nagyjából eldöntöttnek vélte, vagy legalábbis súlyos kétségei voltak a kimenetelét illetően. A dokumentum hangneme is ezt látszik igazolni, mely merőben más, mint az 1916-ban kiadott háborúval kapcsolatos állásfoglalások. A háború egyik fontos tanulsága — mondja —, hogy „kimutatta sok számító jelszónak a hazugságát, mely eddig ezer meg ezer ember fejét fordította el. (Ha ezt az idézetet kiemelnénk a további gondolatsorból, ismét egyet kellene értenünk az érsekkel — bár minden bizonnyal másra gondolnánk mint ő —, ami a folytatásból egyébként egyértelműen kiderül.) Ilyen jelszó a nemzetiségek felszólítása, egyesítése.”¹¹⁸ Ez azért hazug — mondja Várady mert csak ürügy. Mert ezen a címen akarnak a Monarchia testéből hódítani, s ezért megnyertek néhány izgága, lepézelhető embert, hogy a maguk hatalmát más országok épségének rovására gyarapítsák. „Tiszta nemzetiségű vidék a hódításra kiszemelt területen alig létezik... így a tervezett hódítás — még ha sikerülne is — zavarokat vonna maga után mert a behódított magyar, német, lengyel és más népek soha nem békélnének meg az erőszakos kiszakítással.”¹¹⁹

Várady itt — szándékán kívül — minden nacionalista hódítás kritikáját adja. Ha nacionalizmus harcol nacionalizmus ellen, akkor ebből a szempontból nincs kibontakozási lehetőség hiszen bármelyik győz, azt csak a pillanatnyi erőfölényének köszönheti, de ezzel a probléma tényleges megoldása helyett egy újabb hasonló konfliktus majdani okát teremti meg. Vagyis az érsek is most azzal vádolja a nemzetiségeket, amivel azok vádolták a magyarokat. Közép- és Kelet-Európa e tradicionális betegségét csak a szocialista rendszerek tudták hathatósan gyógyítani.

Várady is ismerhette az internacionalizmus ideológiáját, de természetesen mi sem állt tőle távolabb. Érvelésével csupán a magyar nacionalizmus várható megpróbáltatásait ecseteli némi fenyegető éllel, miután mást úgy sem nagyon tehet. Így lett a kérdésből tanulság. Azzal — érthetően — nem foglalkozik, hogy a magyar nacionalista jelszavak, melyek a háborút voltak hivatva alátámasztani, mennyire voltak igazak. Vagy talán a következő mondatba ezt is beleértette? „Nagy iskola a háború a népek számára! Arra való, hogy megtanulják vezetőiket ismerni, belássák irtózatot botlásaikat, becsülni tudják mások igaz jogait s szélnek bocsássák a hazug jelszavakat.”¹²⁰

117 KÉL. I. Persz. Várady. — Főpásztori szöveg a háború tanulságairól. Kalocsa, 1917. február 15.

118 U. o.

119 U. o.

120 U. o.

Nem. Ezt a gondolatsort is az ellenfelekre érti. Pedig, hogy mennyire aktuálisak voltak ezek a megállapítások Magyarországra is, azt az elkövetkező 1918—1919-es események világosan mutatták. A nép éppen ezeknek a konzekvenciáknak a levonásával jutott el a forradalomig.

Várady ezután még néhány tanulságot említ. Olyanokat, hogy reméli az USA viselkedése kijózanítja a magyarokat az amerikai kivándorlás lázából. Hogy ellenségeinket az önzés, kapzsiság s a birvágy indította arra, hogy az életünkre törjenek stb. E jobbára érdektelen fejtegetések után azonban rátér a háború alatt Magyarországon szerzett tapasztalatokra. „Fájdalommal kell felpanaszalnunk, hogy a kapzsiság ördöge sorainkban is számtalanokat megejtett, uzsorára csábított, amilyentől a keresztény lelkiismeretnek borzadva kell visszariadnia. A sötét árnyék szüli az árdrágítók, úzerkedők, közvetítők hosszú seregét. Ezek nemcsak a szegényektől, de a korábban jómódúaktól is elveszik a megélhetés eszközeit. A hatóságok — bármennyire igyekeznek — csak töredéküket tudják ártalmatlanná tenni. A társadalomnak segíteni kell ezek leküzdésében: önmegtadással, könyörületesen, jó szívvel. Mindenki hozzájárulhat a közszükség könnyítéséhez: a szegény béketűréssel és imádsággal, a gazdag adományaival.”¹²¹ Ez az idézet is aláhúzza azon véleményünket, mely szerint Várady a problémák meglátásában és kimondásában néhol feltűnő tisztánlátásra képes, ugyanakkor megoldási javaslatai és konzekvenciái igen szegényesek és egysíkúak. A békéről kiadott körlevele is ezt tükrözi, ami legalább érthető, hiszen Váradynak aki végig a háború intézményének támogatója volt, kellemetlen lehetett a békéről írni. Nem mintha emberileg nem üdvözölte volna, hanem mert mind politikus túlságosan exponálta magát — hívei előtt is — a háború mellett. Így hát maradt az egyetlen járható út: a békét behelyezni abba a tevékenységi és ideológiai rendszerbe, melyet a háború alatt képviselt. Így lett a béke is az isteni gondviselés munkája, mint ahogy a háború is az volt. Így került inkább a veszített háborún való kesergés s a háború alatt elmélyült osztályharc kimenetelével való fenyegetőzés előtérbe, mint a béke üdvözlése.¹²²

A háború után a sajtó és a haladó közvélemény is méltán támadta a magyar főpapok szerepét az események támogatásában. Erre válaszolva a Kalocsai Néplapban jelent meg egy cikk Várady védelmében. A szerző sorra veszi a háborús körleveleket és idéz belőlük. Kiemeléseik elsősorban az érsek keresztényi és humánus kitételeit tartalmazzák, s így igen önkényesek.¹²³ Ugyanis nem ezek a momentumok domináltak a körlevelek összességét tekintve. Abban azonban igaza van a cikknek, hogy Várady tartózkodott

121 U. o.

122 KÉL. I. Persz. Várady. — Bőjtői körlevél a békéről, Kalocsa, 1918. február 2.

123 KN. 1919. február 22. és 1919. március 1.

a nyílt uszítástól. Ez azonban csak módszertani kérdés, hiszen a körlevelek egyébként a háború támogatását szolgálták.

A Károlyi hatalomrajutását követő napokban az érsek egy iratot intézett a kalocsai Nemzeti Tanácshoz. Ebben a testület tudomására hozza, hogy az egyházmegye papsága, a káptalan és ő személy szerint is „kötelességszerűleg” csatlakozik a felelős kormányhoz és támogatja annak szerveit.¹²⁴ Egy hét múlva pedig a köztársaság kikiáltásakor külön körlevelet adott ki. Ebben „szíve mélyéből kívánja”, hogy az átalakulás a nemzet javára váljék. Úgy látja, hogy a világ és a belső politika alakulásai egyaránt szükségessé tették a köztársaság kimondását, az országra nehezedő súlyos feladatok egész sora pedig egyenesen követelte, hogy az államforma tekintetében mielőbb teljesen világos helyzet álljon elő. Ugyanakkor figyelmeztet az ebben rejlő veszélyekre is: „A köztársaság a nép szabadsága szempontjából tökéletes államformának mutatkozik, de csak ha a nép elég okossággal és megfontolással tudja önmagát kormányozni. Különben könnyen eszközzé válik egyesek kezében, akik azután a néptől nyert hatalmat nem a közjóra használják”.¹²⁵ Tehát a köztársaság — folytatja — nem azt jelenti, hogy ki-ki „garázdálkodhat amint neki tetszik”. Ellenkezőleg. A nagyobb jogok nagyobb felelősséggel járnak. „Ha nem tartjátok szem előtt a felelősséget, mellyel a nyert jogokért Istennek és a hazának tartoztok, áldatlan zűrzavar állhat elő.”¹²⁶ Ezek az érvek Várady ellenszenvét mutatják az új államformával szemben. Egyetlen köztársaság sem jelentett szabad garázdálkodást polgárainak, és ezt az érsek is jól tudta. Viszont a háború alatt megerősödött forradalmi erők győzelmének alkotmányos formája méltán megrettentette. Ő, aki végigharcolta legaktívabb éveit a baloldal ellen s így ismerte erőiket, céljaikat, felismerhette az erőtartalékokban rejlő potenciális veszélyt. Hiszen nem valószínű, hogy Károlyira gondol elsősorban, amikor a nem megfelelő vezetésről beszél — noha tőle is bizonyára sok minden elválasztotta. Sokkal inkább annak lehetőségére, ami a baloldal radiális szárnyának előtérbe kerülésével szükségszerűen bekövetkezhet a vezetésben.

Ugyanakkor már most kezdi foglalkoztatni az egyházmegye idegen megszállásának problémája is, mely következő fejezetünk anyaga lesz. „Legfőbb gond hazánk épségének megvédése . . . ez országunk létérdeke” — mondja.¹²⁷ És ezzel körülbelül ki is merül az anyagunk. Ugyanis a Tanácsköztársaság napjaiban teljes a csend. Se politizáló körlevelek, se állásfoglalások nincsenek. A proletárdiktatúra bukását követő időszak dokumentu-

124 KN. 1918. november 9.

125 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1918. november 16. 5430.

126 U. o.

127 U. o.

maiból azonban rekonstruálható egyrészt az érsek szerepe, másrészt véleménye az elmúlt eseményekről. Várady személyes jelentéséből tudjuk, — melyet Huszár Károlynak adott be „Az egyházmegye helyzete a vörös rémuralom alatt” címen —, hogy az érseket május 5-én éjjel tartóztatták le, és segédpüspökével és irodaigazgatójával együtt Budapestre szállították. Itt előbb a főkapitányságra, majd a Böszörményi úti csendőrlaktanyába vezették őket. Kihallgatásuk után azonban mindnyájukat szabadon engedték.¹²⁸ Ezt követően a kalocsai ellenforradalom kapcsán terelődött ismét a figyelem az érsekre. Szamuely Tibor ugyanis a Kalocsa környéki ellenforradalmat részben a papság művének tulajdonította s e véleményével nem állt egyedül a proletárdiktatúra vezetői között. Június 24-én érkezett a népbiztos Kalocsára, s déltájban jelent meg az akkorra már teljesen megszállt kastélyban. Magához rendelte az érseket, aki a feszültség viszonylagos felengedése után tagadta, hogy a papság szervezte az ellenforradalmat. Ez ugyan önmagában nem sokat jelentett volna, hiszen más egyebet aligha tehetett. Viszont az a tény, hogy Kalocsán ezekben a napokban kivégzett 20 ellenforradalmár között egyetlen pap sem volt, azt valószínűsíti, hogy Szamuelyék nem találtak egyértelműen terhelő adatokat, — pedig kerestek. A közhangulat befolyásolásának aligha vitatható tényét pedig, úgy látszik, nem tudták konkrét esetekre bontani. Váradyt ezután házi őrizetben tartották, de bántódása nem esett. Ekkor fogott hozzá „Szocialista irányelvek” c. könyvének megírásához.¹²⁹ A proletárdiktatúra bukása után Várady így jellemzi a 133 napot: „Felszabadították a falánkságot; kivették a vagyont mások kezéből és elprédálták; hangoztatták a munka jogát, de a legnemesebb munkát, a lelkek üdvözítésének munkáját kitörölték a foglalkozások sorából. A keresztény népet legszentebb kincsétől, a hitétől akarják megfosztani. A rendszer tönkre akarta tenni a családot; rémuralom volt, mely tévedésen, hazugságon alapult s nem vezethet a nép felemelésére, hanem lealjasítására . . .”¹³⁰ Ez a hang teljesen megegyezik a Magyar Püspöki Kar hivatalos állásfoglalásával, már ami a történelekről alkotott véleményt illeti. A szóban forgó püspökkari körlevélben azonban van egy figyelemre méltó momentum, mely Várady álláspontján túlmutat. Nevezetesen annak tagadása, hogy a Tanácsköztársaság az egész magyar munkásosztály

128 KN. 1919. október 31. — Várady érsek jelentése Huszár Károly vallás- és közoktatásügyi miniszternek. A letartóztatással kapcsolatban Váradyt külön bosszantotta, hogy a városparancsnok — Klein Ignác — egyébként pékmester volt. Hangjából ítélve az esettel kapcsolatban ezt tartotta a legsérelmesebbnek. — A segédpüspök Dr. Horváth Győző, az irodaigazgató Dr. Révay Tibor volt.

129 Winkler az érsek és a népbiztos beszélgetésének néhány részletét is leírja. Nem tudjuk, hogy honnan vette, mert nem volt jelen. Az elhangzottakat mindenesetre erős fenntartásokkal kell kezelnünk, nemcsak azért, mert az érseki könyvtáros valószínűleg elfogult főpásztorával szemben, hanem azért is, mert Winkler más műveiben is igen pontatlan. (WINKLER, 1927. 143. 144. 145.)

130 KN. 1919. szeptember 10. „A vértanúk sírjánál”.

állama volt, s hogy bukása ennek az osztálynak a letiprásával járt. „Itt nem győzött le, nem tepert le osztály osztályt, nem győzte le senki a munkásosztályt, hanem a gazdasági és társadalmi rend gonosztevőit törték le”¹³¹ Hogy ez nem az érsek személyes véleménye, hanem a püspöki karé, azt azért hangsúlyozzuk, mert Várady eddigi tevékenysége és felkészültsége felvetheti annak lehetőségét, hogy az érsek csupán azokból a politikai megfontolásokból azonosult a proletárdiktatúra ilyen beállításával, hogy a munkásosztály egyházi szempontból még megmenthetőnek vélt rétegét ne vesztésék el teljesen. Ez a szemlélet a katolikus politikai mozgalom keresztényszocialista szervezkedését is újra indokolttá teszi, mintegy átmenti létjogosultságát. Politikai tőke a baloldal ellen, az ingadozó munkásoknak precedensül állítható, elrettentésül a szociáldemokrata — kommunista beszerzés ellen. Így feltétlenül hasznos a klerikális mozgalom számára, tehát követhető. Ugyanakkor nehéz feltételeznünk az érsekről, hogy a Tanácsköztársaságot ő is csak egy „gonosztevő” réteg garázdálkodásának tartotta, amely a munkásosztálytól mintegy elkülönülve tevékenykedett. Mikor a szociáldemokrata Garami mentegetőzésére válaszol — melyben a szerző azon fáradozik, hogy tisztára mossa a szociáldemokráciát a Tanácsköztársaságban játszott közreműködésétől —, azt mondja, hogy az utólagos gyűlölet semmit sem árt a kommunizmusnak. A szociáldemokrácia úgy van berendezve elvileg, hogy előbb vagy utóbb diktatúrát akar a társadalomra kényszeríteni¹³² — Ez a diktatúra pedig nem létezhet tömegbázis nélkül, miután az elnyomó apparátussal szemben kell kivívni azt. A Tanácsköztársaság kivívásában is döntő jelentősége volt a tömegek nyomásának, hiszen ez az erő a börtönből emelte vezetőit a hatalomra. Úgy gondoljuk, hogy ez az érsek figyelmét sem kerülhette el. Ugyanakkor Várady konkrét lépéseket is tett a konszolidáció érdekében. Kalocsán megalakította a „Zrínyi Gárdát”, melynek célja a „tetőtől talpig katolikus érzésű és tiszta fényben tündöklő jellemek harcbaállítására a keresztény katolikus elvek érvényre juttatására minden téren, az egész országban. Jelszó: Ne rontsd a magyart!”¹³³ Felhívta a tanítói kart és a papságot, hogy a kommunista propaganda röpiratait, könyveit, esetleg képeit, melyek néhol még az iskolák könyvtárában megtalálhatók voltak, semmisítsék meg, „minthogy legnagyobb részt bomlasztó célzatú művek a tanulói ifjúságnak nem valók, az ifjúság a kellő bírálatra nem képes és minden ilyen fajta irányzatos olvasmány a tanulók fejlődését

131 LITT. CIRC. Budapest, 1919. augusztus 22. — A Magyar Püspöki Kar tanácskozásáról.

132 KÉL. I. Pol. ir. Várady. ÉN. (1919 vagy 1920) Válasz Garami Ernő „Szociáldemokrácia és bolsevizmus” c. cikkére, mely a „Népszavában” jelent meg. Kézirat.

133 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1912. november 20. 3899.

veszélyeztető izgalmat okoz.”¹³⁴ Ugyanígy elrendelte a „Néptanítók Lapja” azon számainak megsemmisítését melyekben bolsevista vagy anarchista irányzatú cikkek voltak.¹³⁵ Ismét erőfeszítéseket tett a katolikus sajtó támogatására. Azt írja egyik körlevelében, hogy a román megszállás és a „mostanában” végrehajtott vagyonválság a Központi Sajtószolgálat vagyonának egynegyedét elvitte, úgy, hogy ez a több milliós veszteség megbénítással fenyegeti a működést. „Nem szabad megtörténni, hogy keresztény lapjaink fennmaradása kétségessé váljon.”¹³⁶ Ezután szentbeszédek tartását, gyűlések vagy ünnepélyek szervezését rendeli el a katolikus sajtó érdekében s reméli, hogy minden plébániától jelentékeny összeg fog befolyjni.

Várady ezen túl jelentős elméleti tevékenységet fejtett ki a választások és választójog kérdésében, valamint gyakorlati tevékenységet szociális téren. Ezekről később bővebben szólnunk. Most a bácskai kérdésre térünk rá, amely az érseket érthetően a legjobban foglalkoztatta.

A kérdés bonyolultságára való tekintettel az anyag feldolgozásakor kronológiai sorrendben haladunk az egyházmegye egy részének megszállásától végleges szétszakításáig. Első dokumentumunk 1918. decemberétől datálódik, melyben a megszállt terület egyik prépost-plébánosának válaszol az érsek. A szövegből kiderül, hogy a prépost korábban figyelmeztette Váradyt, hogy egy érseki körlevél, mely a megszállással kettészakított egyházmegye mindkét részére ugyanazon szöveggel készült ellenérzést, „kellemetlen benyomást” keltett a szerb parancsnokságban. Várady meglepetéssel veszi tudomásul és ismételten kijelenti hogy ez távolról sem volt szándékában, sőt tekintettel a jelenlegi helyzetre, kifejezetten a hívek és papok érdekei voltak szem előtt. A prépost javaslatát — mely szerint a megszállt területek külön szöveget kapjanak — elfogadja, s levélhez mellékel is egy ilyet azzal az utasítással, hogy a nyomtatás előtt mutassák be a szöveget a szerb parancsnokságnak.¹³⁷ Ez az induló momentum azt mutatja, hogy az érsek kezdetben rendkívül óvatosan kezelte az ügyet. Ennek döntő oka valószínűleg az volt, hogy még nem látta elég tisztán a helyzetet. A mellékelte körlevélben az érsek bejelenti papjainak és híveinek, hogy az egyházmegye jelentős részét megszállta a szerb hadsereg. Ez a világháború következménye — mondja —, melyet keresztényi alázattal kell fogadni. „A megszállt szerb parancsnokság eddig barátságos magatartást tanúsított papjaimmal szemben s ez, remélem, engedi a hívek egyházi életének zavartalanságát

134 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1920. április 20. 492.

135 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1920. szeptember. 737. Melléklet.

136 LITT. CIRC. Várady. Kalocsa, 1921. augusztus 18. 2918.

137 KÉL. I. Persz. Várady. — Várady levele Vojnits Dezső prépostnak. 1918. december 22.

is.¹³⁸ Végezetül felhívja a papság figyelmét, hogy ha bevezetnék a cenzúrát, úgy a hatósági kivizsgálás minden követelményének készséggel feleljenek meg, s figyelmezteti a katolikus iskolák vezetőit, hogy „az olyan vegyes ajkú községekben, ahol eddigelé esetleg magyar lett volna a tanítás nyelve, az anyanyelv tanításának haladéktalanul adjanak helyt.”¹³⁹

Nos, ezt a szöveget valóban nyugodtan bemutathatták a szerb hatóságoknak. Űgy érezzük, hogy Várady itt is kvalitásainak megfelelő taktikát választott. Hiszen ebből az alapállásból a nacionalista jugoszláv kormány minden lépését a békejobb elutasításának kiálthatta ki, függetlenül attól, hogy melyik félnek milyen mértékben volt igaza a későbbi vitákban. Így a saját szempontjából igazolva láthatta későbbi lépéseit. Politikai szempontból szükség volt erre, mert a két fél között egyre inkább elmérgesedett a viszony. Várady továbbra is méltányosságát hangoztatja a dokumentumokban, amit a politikai megfontolásokon túl a helyzet kényszerjellege diktál. Mikor Dr. Matievics főispánnal hatásköri vitába keveredik a szabadkai Szent Rókus templom istentiszteleti rendjét illetően — jöllehet kifejezetten az érsekre tartozó intézkedési területről volt szó — „csak annyit jegyez meg, hogy „csodálkozok” a főispán önhatalmú beavatkozásán, s noha a maga részéről bármely indokolt észrevételt hajlandó a „legmesszebbmenőkig figyelembe venni”, az intézkedés jogáról nem mondhat le.¹⁴⁰ Ez nagyfokú türelmet mutat.

Várady mintegy két hét elteltével azonban hivatalosan is a Narodna Upravához fordul, mint a megszállt területek közhatalmának gyakorlójához, s ettől kezdve a sérelmek hangoztatása dominál tevékenységében. A megoldatlan kérdések súlyos teherként nehezednek a közösségre, tehát hallgatással nem mellőzhető — mondja —, és mint e területen élő 600 000 római katolikus hívó főpásztora teszi meg észrevételeit. Reméli, nem hiába. Reményét az előadandók igazságos és méltányos voltából meríti, „azon erkölcsi elvek erejéből — mondja — amelyekből kívánalmaim gyökereznek, s s amelyek védik a legyőzöttet és kötelezik a győzöt is”.¹⁴¹ De nem kevésbé meríti reményeit a megszálló hatalom több tényéből, amelyek arra engedik következtetni, hogy e hatalom a jogrend erőteljes védelmezője. Hiszen a megszállt területeken azonnal helyreállította a vagyon- és személybiztonságot s megtorolja a bűntényeket. Elismeri továbbá az érsek, hogy kérésére az egyik uradalmi bérlő-szövetkezet önkényes eljárását megzabolázták, az

138 KÉL. I. Persz. Várady. — Felhívás a megszállt területek papjaihoz, híveihez. Kalocsa, 1918. december 22
139 U. o.

140 KÉL. I. Pol. ir. — Várady levele Dr. Matievics István főispánnak (Szabadka), Kalocsa, 1919. január 18.

141 KÉL. I. Pol. ir. — Várady érsek memoranduma a Narodna Upravának. (Újvidékre.) Kalocsa, 1919. január 30.

érseki erdőket megvédték a vandál pusztítástól. Úgy véli, mindezek elég alapot szolgáltatnak arra, hogy az ezután felsorolandó sérelmek — a „kellő megvilágítás után” — esetleg „enyhíthetőnek bizonyulnak”.¹⁴²

E hosszú bevezető a lélektani hadviselés ismert fegyvere, mely szinte mód-szertani közhelynek tekinthető. Tartalmában mégis érdekes számunkra, hiszen — ha taktikai okokból is —, de az érsek tollából értesülünk a szerb hatalom néhány méltányos intézkedéséről. Mert ami ezután következik, az teljesen nélkülözi az esetleges érdemek taglalását s a sérelmek hosszú listáját tárja a Narodna Uprava elé.

A cenzúrával kezdi, mely — Várady szerint — túl szigorúnak mutatkozik. Az eljáró közegek elfoglaltsága vagy kényelemszeretete folytán teljesen ártatlan folyóiratokat foglalnak le, vagy semmisítenek meg tömegesen — közveszélyesnek titulálva azokat. Viszont néhány lappéldányt mintegy jutalomként egyeseknek átadnak, akik azután azokat uzsoraáron terjesztik a közönség között. Majd így folytatja: „Egyházi leveleket kapok ugyan Bács megyéből, de számos küldemény útközben elvész. Legyen szabad tehát kérnem, hogy a kívülről könnyen felismerhető egyházi levelezést engedjék át szabadon, amivel szemben leveleimért vállalom a felelősséget”.¹⁴³ Ezután arra kéri a Narodna Upravát, hogy magánleveleket ne semmisíttessenek meg, s a hírlapokra, szakközlönyökre nézve szűnjék meg a beviteli tilalom. Azzal érvel, hogy ez a köznyugalom szempontjából is célszerű, mert a közönség — ha megfelelően tájékoztatják — nem lesz kiszolgáltatva a rémhíreknek.

A folytatásban az érsek új témára tér át. A szabadkai Szt. Antal nyomdát a megszálló hatóság bezáratta, a „Délvidék” c. szabadkai lapot betiltotta, s Barth Benedek egyházmegyei áldozárt és nyomdaigazgatót egy időre bezárták. „Nem világos előttem — mondja Várady —, miért történtek ezek az intézkedések.”¹⁴⁴ Az egyik plébános jelentése szerint esetleg a magyar köztársaság kikiáltása alkalmából kiadott körlevél volt az ok. Az érsek ezzel kapcsolatban azzal védekezik, hogy a kérdéses körlevél csupán a háború után beállott helyzetnek megfelelő intelmekkel és buzdításokkal látta el a hívőket, — s ezekre a megszállott területen is szükség volt. Egyébként pedig a szerződészerű megszállás tényét a körlevél kifejezetten elismerte, „megtorlásra tehát okot nem szolgáltatott”.¹⁴⁵ Ebben igazat kell adnunk az érseknek. Ő is érzi, hogy másról van itt szó, mert megemlíti egy másik informátorának álláspontját, mely szerint a körlevél csak ürügy, s a valódi

142 U. o.

143 U. o.

144 U. o.

145 U. o.

ok az, hogy a Szt. Antal nyomdában megjelenő „Délvidék” tüntetett a megszálló szerb hatalom ellen. „Nincs módomban elbírálni, hogy a vádak alaposak-e vagy sem, de kérem, hogy a „Délvidék” megjelenését méltóztassanak újból lehetővé tenni”.¹⁴⁶ Így ez a verzió valószínűleg tartalmazhat némi igazságot, különben az érsek vitatná. Ennek híján azt mondja, hogy a lapnak lehetnek „hibái”, de a jelenlegi helyzetben hézagpótló s a közönség egy tekintélyes részének bizonyos erkölcsi támaszt nyújt, melyre a társadalmi rend fenntartása érdekében szükség van. Bejelenti, hogy a maga részéről megteszi a lépéseket a lap újbóli megindítása érdekében, de úgy, hogy az „semmi irányban ok nélkül ne támadjon”.¹⁴⁷ Ez már nem a politikus alázat hangja, inkább a követelésé. Pedig a lap beindítása mellett igen gyenge érveket hoz, ráadásul az ígérete sem mond túl sokat. Olyan sajtó még nem volt, mely ne tudta volna megokolni álláspontját. Ez önmagában — úgy érezzük — semmit sem jelent.

Végezetül az érsek rátér hosszú memorandumának utolsó kérdésére. Sok oldalról érkezik panasz amiatt — írja —, hogy a bírakat, közigazgatási tisztviselőket, a tanszemélyzetet hivatali esküre kényszerítik. A kívánt eskünek több formája van. Az egyik szigorú, a másik alig egyéb, mint fogadalom a hivatali teendők pontos teljesítésére. Várady szerint ezeket többen csak fenyegetésre teszik le, a jegyzőkönyvbe mégis úgy kerül, mintha az eskütételt szabadon teljesítették volna. Ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Méltóztassék elhinni, hogy a kikényszerített eskünek semmi bece, értéke nincs, még csak azt a célt sem szolgálja, hogy demonstratív ereje legyen a megszálló hatalom mellett. Ellenkezőleg: alkalmas annak kompromittálására”.¹⁴⁸ Majd azt ajánlja, hogy az eskü további kivitelétől, mint „idő előtti dologtól” tekintsenek el.

A Narodna Uprava elnöke két hét múlva válaszolt az érsek memorandumára. Ebben biztosítja Váradyt, hogy észrevételeit a „legnagyobb figyelem tárgyává tették”. Ugyanakkor sajnálattal közli, hogy a jelzett hivatali eskü fenntartásától nem tekinthetnek el annál is inkább, mivel az esküszöveg nem követel senkitől sem állampolgári, politikai hűséget, — „sem nem veszi elejét, hogy utóbb, a békeszerződés aláírása után mindenki szabadon ne határozhasson afölött, hogy melyik állam polgára akar lenni, vagy maradni”.¹⁴⁹ Különben is — teszi hozzá — ez az eskü a szolgálati hűségnek elmaradhatatlan biztosítéka, mely nélkül az alsóbb hivatali fórumnak az

146 U. o.

147 U. o.

148 U. o. Ezután az érsek még megemlíti néhány szorosan egyházi körből vett sérelmet.

149. KÉL. I. Pol. ir. — A Narodna Uprava elnökének válasza Várady memorandumára. Olvashatatlan aláírás. Novi-Sad, 1919. február 13.

impérium felettes hatóságaival való összműködése és a zavartalan közigazgatás és jogszolgáltatás el sem képzelhető. A Szt. Antal nyomda kérdésével kapcsolatosan azt írja az elnök, hogy az Várady kiküldöttjének szóbeli előadása szerint időközben rendeződött. (Az érsek válaszából tudjuk, hogy a „Délvidék” megjelenését engedélyezték.) Végül megemlíti, hogy a cenzúra problémáját a szerbek, horvátok, szlovének királyságának belgrádi kormányához irányították, mint a megoldásra egyedül illetékes fórumhoz. A záró sorokban biztosítja Váradyt, hogy „nekik is érdekük és legfőbb óhajuk a katolikus egyházzal és annak híveivel fenntartani a zavartalan jó viszonyt”. Viszont kéri az érseket, hogy „hatalmas befolyásával” hasson oda, hogy a nagyközönség nyugodjék bele ezen országrésznek új állami hovatarozásába és „renitentiájával ne tegye lehetetlenné a Narodna Upravának ama törekvését, hogy a közigazgatást és a személyi és vagyonzbiztonságot zavartalanul fenntartsa.”¹⁵⁰

Várady erre ismét tollat ragad, sorra veszi a megválaszolt témákat s néhány köszönő vagy korábbi álláspontját fenntartó mondatot fűz hozzájuk. (Például az eskü kérdésében változatlan a véleménye, tehát a válasz nem győzte meg.) Az érsek türelmetlenségét mutatja hogy öt napon belül válaszolt, ellentétben a Narodna Upravával, mely Várady memorandumára csak két hét után reagált. Ezt a sürgős ügyintézt a levél tartalma indokolja némiképp. Ugyanis az érsek ezután rátér a megszálló hadsereg és a lakosság közti egyre gyakoribb incidensek taglalására. Az esetek leírásában igen sok a szubjektív elem. Az érsek is sokszor feltételezésekkel érvel. Mégis követjük Várady gondolatmenetét, mert az ilyen szituációkra jellemző katolikus állapotok képét tárja elénk, ugyanakkor bemutatja az érsek igen nehéz politikai helyzetét.

Újvidéken — írja az érsek — a közönség egy része azon hírre, hogy a párizsi békekonferencia a megszálló csapatokat visszaparancsolta volna — tüntetett. A tüntetésben állítólag részt vettek az ottani magyar és katolikus főgimnázium tanulói is. Ezért a gimnázium igazgatóját letartóztatták — írja felháborodva Várady —, „mintha annak módjában lett volna olyan tömegjelenségben, amilyen a tüntetés volt, az ifjúságra bármely irányban befolyást gyakorolni.”¹⁵¹ Reméli, hogy azóta az igazgató szabadlábra került. A direktort bizonyára nem azért tartóztatták le, mert egy tömeget nem tudott feltartóztatni, hanem mert a tömeg megszervezésében lehetett szerepe, s mert pechjére egy valótlannak bizonyult hírre reagált.

150 U. o.

151 KÉL. I. Pol. ir. — Várady levele a Narodna Upravának. Kalocsa, 1919. február 18.

A következő problémából az érseknek is volt némi kellemetlensége. Az ügy az ő előadásában így hangzik: Martonoson elhatározták, hogy a tél folyamán missiót tartanak. Ezek amolyan ájtatosságok, idegen, többnyire szerzetes papok irányításával. Egy-egy községben 8—10 napon át előadják a keresztény hit fő igazságait „s hatásuk üdvösen befolyásolja, szelídíti a nép jellemét”.¹⁵² A missiókat azért tették télre, mert akkor a nép ráér naponta a templomot látogatni. Nos, a martonosi plébános januárban várta a már júniusban kijelölt szerzetes atyákat s jövetelüket a szerb parancsnoknak bejelentette, aki a missiót helyeslőleg tudomásul vette. Mikor a szerzetesek megérkeztek, beküldték őket Zentára, hogy az ottani szerb parancsnoknál is jelentkezzenek. A parancsnok azonban először lecsukatta, majd visszaküldte őket Budapestre. Erre a magyar kormány felszólította Váradyt, hogy nyilatkozzék a martonosi expedíció tárgyában, mert Újvidékről panasz érkezett Vyx francia alezredeshez, hogy politikai agitáció céljából a papok nyugtalanítják Bács megyét. „Íme egy mondvacsinált rabló történet, telve helytelen feltevésekkel és igazságtalan gyanúsításokkal” — kiált fel Várady.¹⁵³

Azt nincs módunkban elbírálni, hogy melyik félnek volt igaza. Annyit azonban meg kell állapítanunk, hogy a párbeszéd jelenlegi stádiumában már minden lehetséges módon igyekeztek kellemetlenkedni egymásnak, s ebben a szerbek helyzeti előnyben voltak, tehát lényegesen többet megengedhettek maguknak a gyakorlatban, mint Várady. Jellemző például, hogy a tanév második felének megkezdésekor a megszálló csapatok parancsnokai nem engedték át Bács megyéből az egyetemi és középiskolai ifjúságot s ritka kivételnek számított, ha valaki mégis átjutott a demarkációs vonalon.¹⁵⁴

Várady valószínűleg tisztában volt ezzel, de a szerbek sem láthattak túl sok fantáziát az érsekkel való párbeszédben. Mindenesetre az ilyen természetű dokumentumok eltűntek. Vagy ebben szerepet játszhat XV. Benedek pápa levele, melyben felszólítja a hercegprímást, hogy hasson oda, hogy egyházi személyek ne vessék be magukat a politikai életbe? (Azzal az indoklással, hogy a papság eddigi politikai szereplése több kárt, mint hasznot hozott az egyháznak).¹⁵⁵ Az ugyanis feltűnő, hogy ettől kezdve az érsek csak körlevelekkel lép a nyilvánosság elé s noha levelezést folytat, azokban vagy információkat kap, vagy a primással, a pápával tart kapcsolatot, esetleg

152 U. o.

153 U. o.

154 U. o.

155 KÉL. I. Pol. ir. — XV. Benedek pápa levele Csernochnak. Róma, 1919. március 12. A bécsi nunciason keresztül. Latip.

a miniszterelnök felszólítására referál, — de mindig magasabb fórumokhoz fordul. Saját hatáskörében pedig csak a körlevelekkel politizál.

De a kérdés egyébként is kinőtt már az egyházmegyei keretekből. Friedrich miniszterelnök is tájékoztatást kér az érsektől. Azt írja, hogy a békekötés után a magyar kormánynak egyik fontos kötelességét fogja képezni, hogy a nemzetközi jog korlátain belül foglalkozzék a magyarság azon részének sorsával, mely az anyaországtól esetleg elszakad. Ezért fontos, hogy e népelem helyzetében beálló minden változás felől már most informálva legyen, hogy illetékes helyen közbenjárhasson. Úgy gondolja, hogy Várady rendelkezik adatokkal, „elsősorban arról, melyek azok a sérelmek, melyek az ezen a területen lakó magyarság nemzetközi és nyelvi jogait, továbbá gazdasági-társadalmi érdekeit hátrányosan befolyásolják”.¹⁵⁶ Friedrich ezután külön felhívja az érsek figyelmét, hogy „csak megbízható forrásokon alapuló konkrét tényeket ismertessen”.¹⁵⁷ Ez a mondat Várady-nak, a politikusnak szól, mert különben az érsek szavahihetőségét kérdőjelezné meg. Így azonban csak azt jelenti, hogy Várady most lehetőleg tekintsen el az érzelmileg túlfűtött, jól felhasználható — de egyébként gyengébb — érvek felsorolásától, mely ugyan a politikai gyakorlatban bizonyára mindkettőjük kedvelt fegyvere volt, most azonban hatástalannak bizonyulna. Az érsek valószínűleg megfogadta Friedrich intelmeit, hiszen a miniszterelnököt nem blamálhatta azzal, hogy esetleg valótlan adatokat ad a kezébe akkor, mikor tulajdonképpen Várady érdekében is fáradozik. Válaszához a már régebben előfordult — és általunk is ismert — sérelmes esetek jelentését mellékeli, majd elmondja, hogy azóta a rendkívül szigorú ellenőrzés miatt nem állt módjában rendszeresen gyűjteni adatokat. Néhány hiteles tény azonban így is tud közölni.

Az oktatásügyről elmondja, hogy vármegye 5 gimnáziumából szerb nyelven tanítanak Újvidéken és Szabadkán, magyarul Baján és Zentán, németül Újverbászon. Moholon, ahol körülbelül 3000 szerb és 7000 magyar lakik, most október folyamán állítottak fel egy szerb nyelvű polgári iskolát és elhelyezték azt a régebben épített kórházi épületben.¹⁵⁸ Ehhez az érsek semmilyen kommentárt nem fűz. Nem tudjuk, hogy mit talál leírásában sérelmesnek. Friedrich pedig kifejezetten ilyen természetű adatokat kért. A folytatás már inkább megfelel a miniszterelnök kívánalmainak.

Várady leírja, hogy Péter király névnapján kivilágításnak kellett volna lennie. Baján ezt több helyen elmulasztotta a lakosság, mire a ki nem világított házak minden ablakát beverték a szerb katonák. Ugyanezen okból

156 KÉL. I. Egyh. pol. ir. — Friedrich miniszterelnök géppel írt levele Váradyhoz. Budapest, 1919. október 20. 157 U. o.

158 KÉL. I. Ehyh. pol. ir. — Várady válasza Friedrichnek a bácskai ügyekről. Kalocsa, 1919. október 27.

Péterréven katolikus magyar papokat tartóztattak le és tartottak fogva több órán át. Majd elpanaszolja, hogy papjai ismételten próbálkoztak hozzá átjönni, hogy ügyeiket vele megbeszéljék, de ismételten azt mondták nekik hogy: „Semmi közük a kalocsai érsekhez, itt az már nem parancsol”.¹⁵⁹ Végül elmondja, hogy a megszállott területen lévő érseki uradalmakat egy autonómiai bizottság kezelésére bízta. A múlt hónapban egy belgrádi küldött rátette a kezét Bajaszentistvánon az uradalmi pénztárra s csak a kezelők ügyessége és a 100 000 koronát is meghaladó tisztelet- és napidíj kifizetése folytán sikerült a pénztárt megmenteni.¹⁶⁰

Ezek voltak hát a legújabb sérelmek. Ami azt illeti, az ország akkori helyzetéhez képest nem nagy ügyek s Friedrich sem mehetett túl sokra velük. Rövidesen Várady számára is eltörpültek ezek a problémák. Bomba robbant ugyanis: a jugoszlávok a Határmegállapító Bizottsághoz küldött memorandumukban a bajai háromszöget követelték. Ez meglehetősen kapkodást idézett elő a magyar ügyintézésben. A kormány futárral küldte a szöveget Csernochnak, aki este 10 és hajnali 4 között válaszolt rá, mert annyira sürgős volt, hogy reggelig sem várhatott. Erről jegyzi meg Várady később: „Nem tudom, kinek a terhére könyvelhető el ez a minden méltányosságot nélkülöző módszer? Vajon hozzátartozik az antant eljárásához, vagy a kormány közegeinek tervszerűtlenségének köszönhetjük?”¹⁶¹ Mielőtt rátérnénk a jugoszláv memorandum szövegének ismertetésére, elmondjuk, hogy azt Várady már a primástól kapta. Csernoch egyben saját válaszát is elküldötte az érseknek — azt, amit a futárral visszaküldött — s felkérte, hogy amennyiben volna kiegészítenivalója, úgy Steuer György államtitkár útján jutassa a Határmegállapító Bizottság elé. Így a hercegprimás és az érsek véleményét is elsőkézből ismerjük meg.

A következőkben a jugoszláv álláspontot igyekszünk összefoglalni. Ez azzal a megállapítással indul, hogy a kalocsai és bácsi érsekség a török kiűzetése után Kalocsa székhellyel egy érsekségben egyesült, melyet 1918-ban a demarkációs vonal szerint ismét két részre osztottak. A felső kalocsai részben 27 plébánia maradt 53 lelkésszel, az alsó részben pedig 108 plébánia 190 lelkésszel. Az érsekség uradalmi a felső részben 58 000 hold, az alsó részben csak 15 000 Bács körül és 16 000 hold a bajai háromszögben, Bajától északra. Ha a bajai háromszöget elszakítanánk Bácskától és az északi részhez csatolnánk, akkor a kalocsai részben legfeljebb 46 plébánia volna 88 lelkésszel és volna 74 000 hold uradalmi földje. A bácsi részben a baja háromszög nélkül 89 plébánia volna 155 lelkésszel és csak 15 000 hold föld-

159 U. o.

160 U. o.

161 KÉL. I. Pol. ir. — Várady levele Csernochnak a memorendum ügyében. Kalocsa, 1920. június 7.

del. Így a kalocsai rész aránytalanul sokat, az alsó keveset kapna. E csekély 15 000 hold földből az új püspökséget és annak intézményeit nem lehetne fenntartani. Ennek folytán világos — mondja a memorandum —, hogy a katolikus egyház, a katolikus lelkészség és a felekezeti iskolák érdekei, amennyiben azok bácsi területen maradnak, azt kívánják, hogy az egész bajai háromszög és benne a 16 000 hold uradalmi föld Jugoszláviához legyen csatolva.¹⁶²

Csernoch hivatalos válaszában leszögezi, hogy a kalocsai érsek a „mai napig” illetékes főpásztor a az egész kalocsai egyházmegyének, melynek megosztására különben is csak az Apostoli Szentszék illetékes, ha a változó országhatárok miatt az egyházmegyei megosztást indokoltnak találja. Úgy véli, hogy a jelen esetben az egyházmegye területi épségének megtartása volna indokolt, mert ezeréves tradíció szól mellette s mert a jugoszláv részen a katolikusok túlnyomó részben magyarok és németek, „akik a keleti kultúra és az ortodoxia járma alá nem hajthatók”.¹⁶³ Szerinte anyagi kérdés nem játszik szerepet, mert Róma az egyházmegye megosztásával az érsekségi beneficiumot is megosztaná igazságosan, „a magyar egyházi birtok alapítóinak szándékára való figyelemmel”.¹⁶⁴ Vagyis számára nem kétséges, hogy a Vatikán a magyar érvelésnek adna helyt. A prímás szerint az ingatlanok földrajzi fekvése nem számít, mert az egyházi birtok magánbirtok, mely nem megy az államok tulajdonába. A memorandum statisztikai adatairól pedig csak annyit mond, hogy azok „ellenőrzése innen lehetetlen volt”. Végezetül az egész problémakört summázva kijelenti, hogy „a szerbek képtelenek a dolgot helyesen megítélni, mert államegyházunkról való felfogásuk korlátozza őket, ami a jövő magatartásukra is jellemző lesz”.¹⁶⁵ Ezt már Váradynak írja természetesen — magánhasználatra.

Az érsek Csernochnak válaszolva teljes egyetértését fejezi ki, majd kiegészítőleg hozzáteszi, hogy amilyen joron a jugoszláv kormány igényt formál a bajai háromszögre, ugyanazon jog címén igényelhetné magát Kalocsát és a Pest megyei birtokokat is. Hisz a kalocsai intézmények (iskolák, székesegyház, káptalan) szükségesek a jugoszláv területen lévő egyházak és iskolák érdekében. De Várady szerint igazságtalan a határvonal több más szempontból is. Etnográfiai szempontból azért, mert az elszakítandó területen vannak magyarok, németek s legkevesebben szerbek, gazdaságpolitikai szempontból — mert egymásra utalt területeket választ széjjel;

162 KÉL. I. Pol. ir. — Jugoszláv memorandum a Határmegállapító Bizottsághoz. Zombor—Szabadka, 1920. május.

163 KÉL. I. Pol. ir. — A hercegprímás levele Váradynak a memorandum ügyében. Esztergom, 1920. május 27.

164 U. o.

165 U. o.

stratégiai szempontból, mert a vonal sík földön, homokon fut keresztül, ugyanazon község sőt ugyanazon birtokos földjét választja széjjel, így mindkét félre alkalmatlan. De képtelen vasútpolitikai szempontból is, mert a Tiszántúlról a tengerhez vezető vasutat középen szakítja meg.¹⁶⁶

Az érsek ezután más témákra tér át. Mindenekelőtt arra kéri a primást, hogy próbálja elintézni — esetleg a bécsi apostoli nunciuson keresztül —, hogy a postaközlekedés az ügyek gyökeres rendezéséig biztosítva legyen. Eddig a jugoszláv kormány hozzájárulása mellett az volt a gyakorlat, hogy Budánovics Lajos bunyevác eredetű Szabadka—Szt. Terézi plébános rendszerint kéthetenként hozta a postát a demarkációs vonal egyik községébe, Érsekcsanádra, ahol Várady megbízottai átvették azt, és átadták az érsek postáját, amelyet a cenzúrázás után Szabadkára küldtek szét. Budánovics azonban május utolsó napjainak egyikén sürgönyözött az érseknek, hogy nem tud jönni. Várady abban reménykedik, hogy ez nem jelenti a postaközlekedés megszakadását. Mindenesetre erre reagálva kéri Cserhnochtól az intézkedést.¹⁶⁷

Kérését azzal egészíti ki, hogy fogadják el postaátvételtre — Budánovics mellett — megbízottként Ditelján István és Hirka Balázs szabadkai hitoktatókat és Czeizlinger Lajos bajai plébánoshelyettest. E személyeket Várady azért nevezi meg, mert úgy látja, hogy Budánovics személyével szemben a papság bizalma megingott. Hogy indokolt-e ez a bizalmatlanság, arról az érsek szerint lehetne vitatkozni, de azon nem, hogy valóban fennáll, „s noha bizonyítani nem lehet valószínűleg Budánovics közismert nemzetiségi érzületében gyökeredzik” — mondja.¹⁶⁸

Várady másik sérelme, hogy Tantos Gyula bajaszentistváni plébánost a jugoszláv hatóságok fogva tartják. Tantos személye a következő módon exponálódott az ügyben. Mikor a jugoszlávok megszállták Bács megyét, a bajaszentistváni és a bácsi birtokok kezelésére Tantos Gyula vezetésével egy bizottságot rendelt ki az érsek. Ez volt a már említett autonómia bizottság, melyet a jugoszláv kormány is elismert. Tantos és a bizottság — Várady szerint — minden törvényes kötelezettségnek megfelelt, a szerbek által kirótt 400 000 korona adót kifizette (ezen felül apróbb zsarolásoknak is engedett), sőt túlmélt a kötelezettség határán, amikor a „minduntalan tolakodó” hatósági személyeknek részleteket közölt a Számadáskönyvekből, noha azt a hatóság nem követelhette s az egyházi vagyonkezelő sem volt arra kötelezhető. „A jugoszlávok eljárása azt a benyomást kelti, mint-ha intézkedéseikkel nyomatékot akarnának adni a bajai háromszögre be-

166 KÉL. I. Pol. ir. — Várady levele Cserhnochnak a memorandum ügyében. Kalocsa, 1920. június 7.

167 U. o.

168 U. o.

jelentett igényükre és mintha Tantos elfogása. . . kezdetét jelentené annak a politikának, amely a bajaszentistváni javak kezelését megbízottaim számára lehetetlenné akarja tenni.”¹⁶⁹

Az érsek nem túloz, mikor ezt a konzekvenciát vonja le. A jugoszlávok valóban minden eszközzel érvényesíteni akarták igényüket. Az ún. „bajai háromszög” azonban a trianoni békeszerződés értelmében végül is Magyarországé maradt, s így Várady egyházmegyéje is lényeges területeket tartalmazott meg. A most tárgyalt napokban a kérdés ilyen megoldása csak az egyik változat volt, — ráadásul a legyőzött fél által képviselt változat. Váradyt egyébként is teljesen lekötötte a bácskai kérdés. Nagy intenzitással gyűjtötte a sérelmes adatokat, melyek ugyanakkor igen rossz hatással voltak rá. Egészsége meglehetősen labilis már ezekben az években, a hírek pedig minden alkalommal feldúlták, ami gyógyíthatatlan szívbetegségét tovább rontotta. Ezt a kifejezetten személyes momentumot azért említjük meg, mert ugyanakkor az érsek politikai aktivitása nem lankadt, ami némileg aláhúzza azt, hogy mekkora jelentőséget tulajdonított a bácskai ügyeknek.¹⁷⁰

1921 februárjában a pápának is beszámolt a kérdésről. Elmondta, hogy a bajai háromszöggel 21 plébánia kerül vissza 144 359 magyar, 36 945 német, 17 423 szláv, összesen 198 727 katolikus hívővel; ugyanakkor a pécsi egyházmegyéből „bizonyos számú” plébánia fog a jugoszlávoknál maradni, továbbá a csanádi egyházmegyéből 64 plébánia 250 000 magyar- és német-ajkú hívővel.¹⁷¹ Ezután rátért a megszállt területek helyzetének elemzésére, amely egyben újabb kirohanás a jugoszlávok ellen. A szláv elem — írta — Bács megyében kisebbségben van a magyarral és némettel szemben. Ezt a jugoszláv kormány a szerb elem mesterséges importálásával, a magyar intelligencia elnyomásával, a közéletnek szerb külsőbe való öltöztetésével igyekszik ellensúlyozni. Zenta város pl. mintegy 30 000 magyar és 1000 szerb lakost számlál, de a város külső képe, a feliratok szerbek s az utcán alig hallani magyar szót. Virágzó magyar községek adósságokkal küzdenek, mert a szerb hatóság a községi földeket „elprédálta” szerb katonáknak. Előkelőbb szerb hivatalnokok vendéglői mulatozásuk költségeit a községekkel fizettetik, az alacsonyabb rangúak pedig egyszerűen fizetés nélkül távoznak. Az érsekség bácsi birtokaira a szerbek azonnal rátették a kezüket, a régi bérlőket eltávolították s a bérleteket szerbeknek adták, de azok csak részben művelik s így a szép birtok nagy részét a fű növi be. Elszámolásról

169 U. o.

170 Az érseket informáló anyagra jellemző példa Petres János csávolvi plébános levele. Csávolly, 1920. október

4. Az érsek válasza: Kalocsa, 1920. október 10. Mindkettő: KÉL. I. Pol. ir.

171 KÉL. I. Pol. ir. — Várady érsek jelentése a pápának. Kéziratban. Kalocsa, 1921. február 2.

szó sincs. „Betetőzi az előadott sérelmeket a teljes jogi bizonytalanság — úgyszólván anarchia —, s a hivatalnokok megvesztegethetősége, korrupciója. A bírósági ítéletek teljesen bizonytalanok, önkényesek. A hatóságok intézkedései egymásnak ellentmondók.”¹⁷²

Nincs ebben a leírásban semmi szokatlan. A megszállás óta a két szemben álló fél nagyjából ebben a stílusban közelíti meg a másik gyengéit. Számunkra sem az most a fontos, hogy az elhangzottak realitásának mértékét vitassuk, — mely egyébként sem áll módunkban. Sokkal inkább azt húznánk alá, hogy Várady igen sokat várt a Szentszék állásfoglalásától, mert néhány jel arra mutatott, hogy a Vatikán inkább a magyarokkal szimpatizál ebben a konfliktusban. A radikális belgrádi lap, a „Tribuna” — mikor Róma visszautasította a jugoszláv kormány azon kívánságát, hogy Szabadka székhellyel mielőbb katolikus püspökséget állítsanak fel — egyenesen a jugoszlávok elleni ellenséges gondolkodással vádolta meg a Szentszékot, s követelte a kormánytól, hogy az — erre való tekintettel — szakítson a Vatikánnal.¹⁷³

Az adminisztrátor kinevezése sem látszott ekkor még valószínűnek. Az egyházmegyét, csak a politikai határok vágták szét. Csernoch is erre céloz, mikor azt írja a jugoszláv memorandumra válaszolva, hogy a kalocsai érsek a mai napig illetékes főpásztora az egyházmegyének. Várady ebbéli minőségét erősíti azzal, hogy a számára ellenőrizhetetlenné vált terület gazdasági-politikai életének fonákságaiból a teljes káosz képét igyekszik kialakítani s a pápa tudomására hozni. Arra ugyanis volt már példa, hogy az egyházmegyék több ország területére terjedtek ki. Elméletileg elképzelhető ebben az esetben is egy ilyen megoldás, — még ha gyengék is az esélyei. Várady mint az egyházmegye érseke természetesen ezen fáradozott.

A kérdés megközelítését azonban nagyban befolyásolta a tényleges politikai helyzet. Ez a Vatikánt is rendkívül óvatossá tette. Csaknem egy évvel az érsek jelentése után még mindig nincs határozott álláspont, de az már valószínű, hogy az elszakadt területet kiveszik Várady kezéből. 1921 decemberében a külügyminiszter közli az érsekkel, hogy még mielőtt a Szentszék az apostoli adminisztrátorok dolgában érdemben döntene — vatikáni követük útján érdeklődtek. Eredmény: „Az esztergomi adminisztrátorság sajnos mindjobban élő analógiájával számolni kell.”¹⁷⁴ Ugyanakkor a követ közbenjárására a Szentszék megígérte, hogy a kalocsai érsekség birtokainak visszaadatása iránt az S. H. S. kormánynál közbe fog járni,

172 U. o.

173 KÉL. I. Pol. ir. — Petres János levele az Érseki Főhatósághoz. Csávolgy, 1920. október 4. A kérdéses cikk a „Tribuna 1920. szeptember 30-1” számában jelent meg.

174 KÉL. I. Pol. ir. — A külügyminiszter levele Váradynak. Budapest, 1921. december 24.

valamint, hogy „a Szentszék a kinevezendő apostoli adminisztrátorok személyét illetőleg sem a szerb, sem a magyar kormánynál nem hajlandó hivatalosan összekötetésbe lépni, de ki akarja kérni a bíbornok hercegprímás véleményét, akit a magyar kormány informálhat”.¹⁷⁵ Egy másik levél pedig — a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumból — óvatosabb fogalmazásra inti az érsek adminisztrációját. Nem mintha szemet szúrt volna éppen a kalocsai iratok fogalmazása, hanem mert a külügyminisztert ismételten kellemetlen helyzetbe hozták ebben a tárgyban a külföldi hatalmak itteni képviselői. Azt kifogásolták, hogy a magyar kormányhatósági rendeletekben és egyéb hivatalos iratokban gyakran fordulnak elő ilyen kitételek: „meg nem szállott terület”, „cseh demarkációsális vonal” — és hasonlók. Most a külügyminisztérium arra kéri az érseket (a kultuszminisztériumon keresztül), hogy a gondjaira bízott kormányzati ágazatban szabatos, mindenben megfelelő kitételeket alkalmazzanak, miután a korábbi fogalmazások „feleslegesen szolgáltatnak alkalmat arra, hogy ellenségeink a trianoni békeszerződés megtartását illetően ellenünk vádaskodjanak”.¹⁷⁶ A terület politikai hovatartozása tehát már végérvényesen eldőlt, de az egyházmegye erre a részre eső státusza még mindig nincs megoldva. A döntés befolyásolására Várady látszólag már nem sokat tehet. De a hercegprímás bizonyára méltányolni fogja álláspontját, melynek magasabb fórumokon is igyekszik majd érvényt szerezni. Nincs adatunk arról, hogy az érsek tett-e lépéseket, de a végülis kinevezett adminisztrátor személye arra enged következtetni, hogy ha némi kompromisszummal is, de semmiképp sem Várady ellenére született megoldás, melyről később még szólni fogunk.

Említettük már, hogy a trianoni békeszerződéssel bizonyos, korábban szerb megszállás alatt lévő területek szabadultak fel. 1922 februárjában Bethlen információkat kér az érsektől ezen területek papsága és tanítósága hazafias lelkiületéről és a megszállás alatti magatartásáról az államhűség szempontjából. A miniszterelnök szerint „rendkívül fontos, hogy a kérdéses területek papi és tanítói kara izzó hazafias érzésű és az államhűség szempontjából kipróbált egyénekből álljon.”¹⁷⁷

Várady válaszában elmondja, hogy az ún. bajai háromszög római katolikus papsága kifogástalan magatartást tanúsított a megszállás alatt és azóta is. Ilyen szempontból senki ellen se hivatalos, se magánrészről panasz nem érkezett. A tanítók „nagy általánosságban” szintén kifogástalanul viselked-

175 U. o.

176 KÉL. I. Pol. ir. — A kultúrminisztérium levele Váradynak. Budapest, 1922. január 3. Megjegyzí, hogy a külügyminiszter az előbbiek helyett inkább az „elszakított terület” vagy „hódított terület” kifejezést ajánlja.

177 KÉL. I. Pol. ir. — Bethlen István miniszterelnök levele Váradyhoz. Budapest, 1922. február 1.

tek, de „meg kell állapítanom — mondja —, hogy a szerbektől kapott magas fizetés nem volt hatás nélkül némelyükre.”¹⁷⁸ Majd rátér az Igazoló Bizottság jelentésének taglalására. Ebből kiderül, hogy a 83 tanerő közül 4 ellen indítottak hazafiatlanság miatt fegyelmi vizsgálatot. Ezek közül kettő ártatlannak bizonyult, de a másik kettő sem követett el különösebb vétiséget, „hanem magyar létükre is inkább opportunistá szempontból kacérkodtak a megszállókkal.”¹⁷⁹ Vajon ez mit jelenthetett? Mindenesetre az egész kérdést immár az ellenforradalmi rendszer hamisítatlan levegője lengi körül. Megtudjuk még, hogy a szerbekkel három római katolikus tanerő vonult el, két bunyevác szabadkai származású, kik a jugoszláv részen jobb érvényesülést reméltek, s egy német tanítónő, kinek egész rokonsága a „túloldalon van” s fiatal lány létére nem akart elszakadni tőlük. Végezetül az érsek a következő mondattal nyugtatja meg Bethlent: „Meg vagyok róla győződve, hogy tanítóim mindent elkövetnek a hazafias érzés felébresztésére és fejlesztésére. — miben az állami részről nyert anyagi támogatás is segítségükre van —, s mely nyomasztó helyzetüktől megszabadítja és tisztas megélhetésüket biztosítja.”¹⁸⁰

Ha már a tanerőknél tartunk, ide kívánczok Várady egyik szívügye, az iskolák helyzete. Eddig is többször foglalkozott ezzel a témával, de mi azért nem érintettük, mert a most tárgyalt dokumentumban összefoglalja a kérdést, azonkívül — 1922 novemberéről lévén szó — már némi visszatekintése is lehet, ami higgadtabb kifejtésre adhat alapot. Igaz, az apró most sem nélkülözi az indulatokat. A külügyminisztérium átiratában közölte a kultuszminisztériummal, hogy a jugoszláv kormány budapesti követe útján panaszt emelt a hazai görög-keleti szerb egyházat a magyar hatóságok részéről ért sérelem tárgyában. A minisztérium ezt alkalmasnak találja arra, hogy viszont mi is feltárjuk a jugoszlávok által kultúrintézményeinken és ezek tagjain elkövetett „bizonyára súlyosabb sérelmeket.” Ezért arra kéri az érseket, hogy a sérelmek konkrét eseteit szedje össze, és — noha a felszólítást a kultuszminisztériumtól kapta — válaszát a külügyminiszternek juttassa el.¹⁸¹

178 KÉL. I. Pol. ir. — Várady válaszelevele Bethlennek. Kalocsa, 1922. február 6.

179 U. o.

180 U. o. — Más alkalommal módunkban volt átnézni az egyházmegye római katolikus elemi népiskoláinak 12 falura vonatkozó levéltári anyagát. Ezzel némi bepillantást nyertünk a tanítók javadalmazásába és az itt jelzett állami támogatás hatásköréről is informálódtunk. Ennek alapján elmondhatjuk, hogy az anyagiak továbbra is a tanítóóság központi problémáját jelentették. Helyzetük helyenként katasztrofálisnak volt mondható ezekben az években. Az érseknek tudnia kellett, hogy az állami segély nem szabadítja meg „nyomasztó helyzetükből” őket, — esetleg átmenetileg enyhíti sorsukat.

181 KÉL. I. Pol. ir. — A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium „bizalmas” jelzésű levele Breyer István államtitkár aláírásával Várady érseknek. Budapest, 1922. november 22.

Várady válaszában először a jugoszláv sérelmek konkrét eseteit igyekszik cáfolni. Mi nem ismerjük az eredeti dokumentumot. Az érsek tulajdonképpen igen lokális, kicsinyes problémákra válaszol, szerb tanítók működését kritizálja, lakáskérdéseket boncolgat. Ha voltak a jugoszláv tiltakozás anyagában komolyabb sérelmek, úgy azokra nem reagál. Ha pedig csak az említetetről volt szó, akkor a memorandumban egy olyan politikai lépést kell látnunk, melynek lényege a tiltakozás tényében s nem a tartalmában gyökeredik. Várady tollából is olvastunk már néhány hasonlót. A külügyminiszter sem a tiltakozás pontjainak szenteli figyelmét, hanem annak örül, hogy íme, alkalom nyílik saját tiltakozásunk ismételt kifejtésére.

Várady az 1918 előtti állapotok vázolásával kezdi mondanivalóját, hogy a beálló változásokat ezzel is érthetőbbé tegye. Elmondja, hogy a Bács megye területén működő iskoláknak, főleg az elemi iskoláknak legnagyobb része felekezeti jellegű volt. A fenntartási költségek részben a hitközség által kivetett s a közigazgatás által behajtott iskolaadókból, részben pedig a politikai községnek, vagy az állam által nyújtott szubvenciókból nyertek fedezetet. Az iskolák adminisztrálása, tanerők kinevezése, a tannyelv meghatározása a hitközségek autonóm körébe tartozott, a felügyeleti jogot pedig az állami és az egyházi hatóságok együttesen gyakorolták az állami és egyházi tanfelügyelőségek által.¹⁸² A szerb megszállással azonban az állami segélyek és a községi szubvenciók megszűntek — mondja az érsek. Az 1921. év nyarán kibocsátott rendelet hivatkozással az ó-szerbiai iskolatörvényre, amely törvény csupán állami és önkéntes hozzájárulásokból fenntartott magániskolákat ismer — a politikai községeket eltiltotta az egyházi iskolaadók behajtásában való közreműködéstől, ami által ezeket az iskolákat megfosztotta a legutolsó jövedelmi forrásuktól is. Az 1920. év augusztusában a belgrádi kormány által kibocsátott iskolaállamosítási rendelet oly magas mértékben emelte a személyzet fizetését, hogy az anyagiaktól megfosztott felekezeti iskolák azt megfizetni nem tudták. „Így a szerb közoktatásügyi hatóságok a törvényesség látszatával kimondhatták az összes iskolák államosítását.”¹⁸³ A hitközségek által autonóm joguknál fogva régente választott tanerőkkel rendelkező iskoláknál a választást teljesen beszüntették, a többi iskolaszék működését pedig annyira megbénították, hogy a „nem szláv intelligenciának” a befolyása az iskolaügy terén teljesen megszűnt. A hitközségek nevében álló tanügyi célokat szolgáló ingatlanokat több helyütt lefoglalták állami iskolai célokra. Az idősebb tanítókat nyugdíjazzák és helyüket szerb taní-

182 KÉL. I. Pol. ir. — Várady levele gróf Bánffy Miklós külügyminiszternek. Kalocsa, 1922. december 5. Ez a dátum található a fogalmazványon, de egyben az a jelzés is, hogy a levél december 12-én lesz elküldve.

183 U. o.

tókkal töltik be — fejezi be sérelmét az érsek.¹⁸⁴ Pedig tulajdonképpen itt már nem sérelemről van szó, hanem arról, hogy a világháborúban győztes fél hogyan rendezi be az elcsatolt, zömében magyarlakta területen új oktatási rendszerét. Válasznak különben jó, mert épp úgy nincs hatással a jugoszlávokra, mint azok tiltakozása a magyar kormányra.

A bácskai probléma egyébként pár hónapon belül egyházi vonalon is megoldást nyert. A trianoni békeszerződés értelmében elszakadt területek kormányozására a pápa apostoli adminisztrátort nevezett ki Budánovics Lajos személyében, akinek nemzetiségi érzelmei ugyan közismertek voltak, de aki egyben Várady embere, segítőtársa volt s aki mellett az érsek korábban is állást foglalt. Budánovics, kinevezését Pellegrinetti Hermenigild belgrádi nunciustól kapta 1923. február 10-én. Ezzel a kalocsai egyházmegye 86 plébániája került új adminisztrátor keze alá, az anyaegyházmegyében 62 maradt meg. Erről a pápa államtitkára útján 1923. február 15-én értesítette Váradyt.¹⁸⁵ Az érsek tudta, hogy az előbb-utóbb bekövetkezik, mégis teljesen lesújtotta a hír. Környezete ebben látta három nap múlva bekövetkezett halálának közvetlen okát.^{186 187}

Következő témánk kifejtéséhez kronológiailag vissza kell lépnünk az 1918—1922 közötti időszakra. Váradyt ugyanis élénken foglalkoztatták a választójog és a háború utáni választások kérdései, melyekről szólnunk kell. 1918. november 1-én kelt levelében — melyet a hercegprímásnak írt — a választójog kérdésével foglalkozik. Azzal kezdi, hogy a világháború az egész társadalmat minden ízében mozgásba hozta s immár bizonyos, hogy a háború előtti „régi életre” nem lehet visszatérni. Úgy látja, hogy az átalakulás egyik jellemző tünete a választójog kérdése, mely a háború következményeként került felszínre. Ezután Popovics minisztert idézi, aki egyik főrendiházi beszédében azt fejtegette, hogy nem lehet kötelességteljesítést követelni jogok megadása nélkül. Mivel pedig a világháború megkövetelte minden polgárától a legsúlyosabb adót, a véradót, ebből logikusan kell hogy következzen az, hogy az állam megadja az ellenszolgáltatást, a szavazati jogot. Az érsek ehhez annyit tett hozzá, hogy miután a világháború a véradót általánossá tette, a szavazati jog — „békében egyébként indokolt” — korlá-

184 U. o.

185 WINKLER, 1926. 6.

186 KN. 1923. február 19.

187 A bácskai terület elcsatolásának azonban volt folytatása is. Zichy érsek a Hágai Nemzetközi Bíróság elé vitte az ügyet s ott a pert Kalocsa nyerte. A kártalanítás hatalmas összege azonban — az ügyet személyes szempontok szerint kezelő ügyvéd jóvoltából — az érsekség számára soha nem vált hozzáférhetővé. Ezzel kapcsolatban nem találtunk dokumentumot, az esetet csupán a még élő, és akkor funkcióban levő aulikus papok elbeszéléséből ismerjük. Megemlítését mégis fontosnak tartottuk, mert irányt mutathat más kutatók munkájához.

tozottsága nem lesz fenntartható.¹⁸⁸ Ezzel kapcsolatban azonban súlyos aggályai voltak, melyeket pontokba szedve fejt ki Csernochnak. A következőkben ezek összefoglalását kíséreljük meg. Tehát az érsek szerint a „mai előkészületlenségben” az általános választójog a következők „kifejlésével” fenyeget:

a) Az általános képviselőválasztásoknál a radikális politikai (teljes nemzeti függetlenség, elszakadás Ausztriától, nemzetiségek autonómiája), radikális gazdasági (hitbizományok eltörlése, holtkéz vagyonának elvétele, parasztbirtok teremtése, ipari szindikátusok, munkásjóléti intézmények) és radikális kulturális (iskolák államosítása, szabadkőműves, protestáns, szociáldemokrata tanárok monopóliuma), jelszavak fognak előtérbe lépni, fokozatosan hódítani, „végül, ha semmi nem állja útjukat, győzelemre jutni.”¹⁸⁹

b) Fennáll az a veszély, hogy az általános választások példáján induló megyei, városi, községi képviselőválasztásokon ugyanazon destruktív elemek kerülnek előtérbe, mint az országos választásokon s ezek el fogják söpörni a helyi egyházi, hitfelekezeti iskolai intézményeket — amennyire rajtuk áll.

c) Az általános és községi választások következményeként átalakul az országos kormány s a községi előljáróságok arculata „s a nyugodtabb, józanabb elem a terror hatása alatt visszavonulva tehetetlen nézője lesz a mesterségszerűen űzött politikának”¹⁹⁰

d) Az új helyzet legközelebbi prédája az iskolaügy lesz, mert a radikális kormány szabadelvű és szabadkőműves erőkkkel fogja megtölteni az egyetemeket, közép- és falusi iskolákat, hogy saját rendszerének államilag fizetett ágenseket” szerezzen.

e) S végül ez a folyamat nem áll majd meg az egyház szentélyének küszöbén sem, hiszen ilyen apparátus mellett az állam és az egyház szétválasztása már csak idő kérdése, „ami egyenlő az egyház nyilvános meggyaláztatásával és a nyilvános életből való kiküszöbölésével”.

Az érsek a gondolatsort befejezve a következőt írja Csernochnak: „Azt a kérdést nem teszem fel, hogy engedhetjük-e a dolgokat idáig fejlődni? De a tendencia az eszmék természetéből kifolyólag ide vezet. Vajon siker reményében vállalkozhatunk-e az áramlat szabályozására?”¹⁹¹ A külföldi analógiákat vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy az egyház Franciaországban a szervezetlenségnek, Itáliában a nemzetiségi elv túltengésének esett

188 KÉL. I. Persz. Várady. — Várady levele a hercegprímáshoz. Budapest, 1918. november 1. Kézirat.

189 U. o.

190 U. o.

191 U. o.

áldozatul s csupán Németország áll szilárdan, ahol a világi papság derekas munkája megmentette az egyházat. Majd a magyar viszonyokra térve elmondja, hogy a legnagyobb erő a magyar és német katolikus nép egy jó részének és az egész tót katolikusságnak „kitűnő vallásossága”. „Gyengeségünk forrása ugyanakkor a radikális áramlat szervezettsége, az igazi katolikus intelligencia csekély száma, társadalmi gyengesége, — s a veszedelem, hogy a proletárok és a nemzetiségiek a maguk érdekeinek biztosításával megalkusznak a radikális irányzattal, azután pedig egyesült erővel ellenünk fordulnak”.¹⁹² Várady úgy látja, hogy a védekezés egyetlen lehetséges és hathatós útja a katolikus szervezkedés. Annál is inkább, mert a szociáldemokraták, a protestantizmus és a nemzeti egyházak is erős szervezeteket mutatnak fel. Ezután hosszasan időz a szociáldemokrata szervezeteknél s elmondja róluk azt, amit mint minisztériumi tisztviselő mondott valaha. Valóban feltűnő a kérdések felvetésének, a probléma megközelítésének, de még az egyes kitételek fogalmazásának változatlansága is. Ebből a szempontból nem fejlődött semmit az érsek álláspontja, igaz, új státuszában kevesebbet is beszélt ezekről a kérdésekről nyilvánosság előtt. A Csernochnak írt levél végső kicsengése tehát az, hogy a jelenlegi átmeneti időben szükségszerű a vallási alapon álló katolikus társadalmi szövetség megalkotása és erősítése. „Tagjai legyenek férfiak és külön nők 18. életévüktől kezdve. Tagsági kötelezettségük legyen az aktív katolikus élet szabályainak betartása. Minden vidéki egyesület vezetője a plébános, aki a nagyobb helyeken önálló csoportokat alkothat. Ezeket valamelyest összefogná a megyéspüspök. Fenn elég volna a püspökök kapcsolata.”¹⁹³ Váradynak ez a kívánalma teljesen beleillik abba a folyamatba, melyet az 1918 őszen elmélyülő forradalmi válságra reagálva a katolikus politikai mozgalom indított meg. Hiszen a klerikális propaganda által szervezett „szociális hetet” — és a mozgósító püspöki körleveleket tulajdonképpen hasonló motívumok születték.

Az érsek azonban nemcsak a választójog kérdésére reagál a dokumentumban, hanem magára a választásokra is. 1920. január 1-én egy körlevelet kizárólag ennek szentel, mert „kötelességének érzi”, hogy az országos választások előtt „néhány mellözhetetlen körülményre felhívja a hívek figyelmét”.¹⁹⁴ Elmondja, hogy a nemzet csak a keresztény elvekhez való visszatérésben keresheti jövőjének boldogulását, mert óriási bukását éppen az okozta, hogy nem keresztény jelszavak lettek úrrá az országon. A keresztény elvek kitézése azonban kötelezettségekkel is jár, melyeket mint elemi krité-

192 U. o.

193 U. o.

194 KÉL. I. Persz. Várady. — Körlevél a hívekhez. Kalocsa, 1920. január 1. Gépelt másolat.

riumokat szem előtt kell tartani.¹⁹⁵ De nagy feladatok várnak a leendő kormányra is — folytatja az érsek —, melynek erősnek kell lennie. „Hogy pedig az ország erős kormányhoz juthasson, arra kérlek benneteket, Kedves Híveim, hogy lehetőleg elkerülve a sokféle pártalakulást, a keresztény zászló mellé sorakozva olyan férfiakat válasszatok képviselővé, akik keresztény jellemükről ismeretesek előttetek.”¹⁹⁶ A „keresztény jellemszilárdság” a legfontosabb, mondja az érsek, mert anélkül — miként azt az országgyűlési pártok története mutatja — könnyen arra ébred kis idő múlva a választó közönség, hogy képviselője hátat fordítva az adott programnak, „sutba dobva talán a keresztény jelszavakat is”, pártközi egyesülésekbe bocsátkozik és az ilyen egyesülések teljesen kiforgatják az országgyűlést eredeti összetételéből és jellegéből.¹⁹⁷ Az 1920. januári választások különböző pártjainak nem világos programjai és elvi tételekben meg nem fogalmazott ideológiája a „keresztény kurzus” jelszavában kapott egységes kifejezést.¹⁹⁸ Váradynak ez a körlevele jól illeszkedik ehhez az irányelvhez. Ugyanakkor a keresztény politika azon tendenciáját is mutatja, mely a politikusok személyes vallási és jellembeli beállítottságára koncentrál, s nemcsak az általuk képviselt programra. A helyzet kialakulatlanságában ez bizonyára biztosabb fedezetnek látszott politikai szempontból, — ha ilyen biztosítékra a korabeli magyar politikusoknál egyáltalán építeni lehetett. Várady különben a körlevél befejező részében a nyomaték kedvéért még a Tanácsköztársaság felidézésével ijesztgeti híveit, majd ismét állást foglal az államforma kérdésében. Korábban már tárgyalt anyagunkból kiderült, hogy az érsek milyen nehezen bírta palástolni ellenszenvét a köztársasággal szemben. Most már nincs szükség óvatosságra, tehát Várady kijelenti, hogy a köztársaságot a nemzet csak azért vette tudomásul, mert az erőszakkal szemben védtelen volt. „De a magyar, ha szabadon nyilváníthatja nézetét, teljes egyértelműséggel ragaszkodik a királysághoz, amely 1000 év alatt naggyá tette, amellyel össze van forrva szeretete, tisztelete. Most lesz az alkalom ezen meggyőződésének érvényt szerezni, ezért olyan jelöltre adjátok szavazatokat, aki minden ingadozás nélkül a királyság híve.”¹⁹⁹ De a trón betöltésének kérdése, amely később a politikai élet divatos témája lesz a különböző lehetőségek jóvoltából, Várady számára sem tűnhetett könnyűnek. Ugyanakkor a valóság — Horthy kormányzósága — megnyugtató politikai miliónek látsz-

195 Uo. — Erről ezt mondja az érsek: „Az elvek megkövetelik, az Isten félelmét, polgártársaink jogainak megbecsülését, a felsőbbtség tisztetét, a szorgalmas munkát, — ugyanakkor kizárják a mások rovására élősködő kapzsiságot és munkakerülést.”

196 Uo.

197 Uo.

198 RÁNKI, 1967. 371.

199 KÉL. I. Persz. Várady. — Körelvél a hívekhez. Kalocsa, 1920. január 1. Gépel másolat.

hatott a katolikus politika szempontjából. Az érsek mindenesetre felhívja a papság figyelmét, hogy „azon hősi tettekre és kiváló honfiai erényekre” való tekintettel, amelyek Horthyt a legmagasabb polcra emelték, szerezzék be az iskolák számára a kormányzó arcképét s a népet is buzdítsák annak beszerzésére.²⁰⁰

Az 1922-es képviselőválasztások idején az akkor már nagybeteg érsek külföldi üdülőhelyen tartózkodott. A pártok képviselői azonban leveleikkel ott is felkeresték pénzt vagy csak erkölcsi támogatást kérve.²⁰¹ Az egyikre válaszolva Várady a keresztény egység bomlásán kesereg. A magyar politika legnagyobb átkának tartja azt, hogy a közjogi viszálykodásból nem tud kiemelkedni. Úgy látja, hogy ez a méreg 1867-től a háború kitöréséig kitarthatóan hatott s ezek az ellentétek fő okozói voltak az ország összeomlásának. De alig eszméltünk fel a háborút követő forradalmak csapásaiból — folytatja az érsek —, a közjogi ellentétek máris megújult szenvedélyességgel dühöngenek, magyar falja a magyart, a keresztény pártokat szétszaggatja a háborúskodás. Ez a látvány fokozza szenvedéseimet — mondja —, mert a nagy keresztény családot látom testvérharcban széjjeltépve, olyanokat, kiket hivatásszerű kötelességem különbség nélkül keblemre ölelni.²⁰² Várady a viszálykodás megszüntetését tartja elsőrendű kötelességének s ezt jelöli meg a folyamodók feladatául is még akkor is, ha ez netán áldozatokat jelentene számukra. A keresztény egység egész politikai pályájának egyik alapkonceptiója volt, mert ettől az erőtől várta a baloldal rohamos előretörésének megakadályozását. De eddig az egységet megbontó közjogi viszálykodásról nem beszélt. Most viszont, hogy a keresztény és hazafias jelzők a pártok kedvelt választási fegyverei voltak, erre is sor kerülhetett.

Várady kalocsai korszakát megelőző tevékenysége kapcsán már tárgyaltuk szociális jellegű állásfoglalásait. Ez az érdeklődés későbbi püspöki és érseki státuszában is nyomon követhető. 1912 júniusában például, még mint győri püspök, a felsőházban beszél a nem állami tanítók javadalmazásának elégtelenségéről s az állam hathatós támogatását követeli, melyre Teleszky pénzügyminiszter válaszol.²⁰³ Említettük már, hogy érseki kinevezése egybeesett a trónörökös meggyilkolásával. Ez itt azért érdemel ismét említést, mert a világháború erőteljesen felszínre hozta az egyébként is rendkívül súlyos szociális problémákat. Ugyanakkor egy új — hasonlóan súlyos — gondot is kitermelt: a rokkantak ügyét. Az érsek ennek a kérdésnek kezdet-

200 LITT. CIRC. Várady, Kalocsa, 1920. október 11. 3282.

201 KÉL; I. Egyh. pol. ir. Kruszt Sándor praelatus levele Váradyhoz. Budapest, 1922. április 10.

KÉL. I. Pol. ir. — A kalocsai Keresztény, Nemzeti, Földműves és Polgári Párt levele Bagó Soós Gergely elnök aláírásával. Kalocsa, 1922. május 18.

202 KÉL. I. Pol. ir. — Várady levele Bagó Soós Gergelynek. Bad Nauheim, 1922. május 21.

203 Alkotmány c. folyóirat 143. sz. 1912. június 18., kedd.

től fogva igen nagy figyelmet szentelt. Az volt a véleménye, hogy csak a súlyosabb eseteknél kell megoldást találni, de azok felkarolása elengedhetetlen. Az államhatalom viszont nem mehet el odáig, hogy az ily rokkantak teljes eltartását magára vállalja. „Ellenkeznek az osztó igazsággal is, hogy oly munkaerő, mely még használhatna, a tétlenségnek adassék át. De ez végzetes volna magára a rokkantokra a dologtalansággal járó kísértések, veszedelmek miatt.”²⁰⁴ Az érsek ezután kifejti a megoldás fő elveit. Fontos feladat — mondja, hogy a rokkant korábbi életszínvonala ne süllyedjen, sőt lehetőleg emelkedjék is, mert az így elért társadalmi helyzet nem lesz többé alamizsna, hanem a — „vitézségnek és megfogyatkozott erői mellett is tanúsított iparkodásnak megérdemelt jutalma”.²⁰⁵ Ebből a célból rokkanttelepek felállítására van szükség országszerte. A telepek előkészítésére ún. rokkantak iskoláját kell létrehozni, melyekben tanfolyamszerűen az új foglalkozási ág alapjait tanítsák. Különösen szorgalmazandók a gyárszerű ipari telepek, mert ezekkel egyben új iparágak is honosíthatók meg egyes vidékeken. Ezek mellett azonban föld is kell hogy legyen, hogy a zömmel paraszti múlttal rendelkező rokkantak üres óráikban elbabrálhassanak. Betetőzi a rokkanttelep helyes elindításának feltételeit, ha a betelepülők saját házat, hajlékot kaphatnak, s ezzel otthont teremthetnek. Végezetül igen nagy gondot kell fordítani a rokkantak lelki gondozására.

Ezeket a szempontokat azért kísértük figyelemmel, mert Várady a Kalocsán létrehozott rokkanttelepén mindezeket a gyakorlatban is megvalósította. A háború első évétől működtetett rokkantiskolát 360—380 katonával, akik a méhészeti eszközök gyártásában, kosárfonásban, seprőkészítésben, kefekötésben és egyszerűbb asztalosmunka végzésében nyertek kiképzést. E felsorolt foglalkozások befogadására kereseti ipartelepét építtetett, melyhez egy méhészeti telepet is csatoltak.²⁰⁶ Ezekhez és a lakóházakhoz szükséges telkeket az érseki földekből adományozta Várady. Az egész akcióról a Kalocsai Néplap 1922 októberében a következőket írta: „Tény az, hogy maga Kalocsa a legkevesebbet tett és tesz a rokkantak anyagi helyzetének javítására. Váradynak . . . tudható be egyedül, hogy a rokkantak e kis része nem nyomorog, — ami a többi százezernek kijut. A telepet az érsek a méhészeti egyesületre bízta három évvel ezelőtt, amely 85 000 korona költséggel iskolát és imaházat állított fel, s ezzel az érseken kívül a legnagyobb áldozatot hozta. De a város és a nagyközönség ezekhez eddig nem járult hozzá.”²⁰⁷ Ugyanakkor az érsek más módon is igyekezett a rokkantak segítségé-

204 KÉL. I. Persz. Várady. — Eszmefuttatás a rokkantkérdésről. Dátum nélkül. (a világháború alatt íródott)

205 Uo.

206 Uo.

207 KN. 1922. október 14.

gére lenni. Egy 1915. decemberi körlevelében például „melegen ajánlja” a papságnak, hogy a több helyütt üresedésben levő sekrestyési, illetve harangozói állásokat is lehetőleg ily működésre alkalmas rokkantakkal igyekezzenek betölteni.²⁰⁸ Várady legjelentősebb műve is szociális kérdéseket boncolgat, melynek megírásához a Tanácsköztársaság alatt fogott hozzá, mikor Szamuelyék házi őrizetben tartották. A könyvet az érsek halála után a jezsuita Bernhard Zsigmond rendezte sajtó alá, s adta ki 1923-ban a magyar Kultúrkönyvtár V. füzeteként, „Szociális irányelvek” címen, Budapesten.²⁰⁹

Várady — mint azt az egyházmegye szétszakadásáról szóló rész befejező soraiban már érintettük — 1923. február 18-án délelőtt féltizenegykor hunyt el, életének 58, áldozásának 35., püspökségének 12. és érsekségének 9. évében.²¹⁰ A gyászistentiszteletet Csernoch tartotta ünnepélyes segédlettel a főszékesegyházban. A koporsót a főszékesegyház alatti kriptában helyezték el a többi volt érsek mellé s szokás szerint egy márványlappal befalazták.²¹¹ A temetésen a hercegprimáson kívül megjelent Schioppa Lőrinc dr. pápai nuncius, a győri és a váci püspökök, a győri és temesvári káptalan képviselői s az egyházmegyei papság nagy része.²¹²

Várady életművének politikai vonatkozásai egy olyan főpapot állítanak elénk, aki egyházi státuszában is a kor jelentős társadalmi és szociális kérdéseire figyelt. Vette magának a fáradságot s eredetiben végigolvasta Marx és Engels műveit, hogy felkészültségével — azokat az egyház szempontjai szerint magyarázva — harcolhasson ellenük. Felismerte a munkásosztály szervezettségében és ideológiájában rejlő veszélyeket s mindent megtett azok ellensúlyozására. Így vitathatatlan egyéni képességeit a reakció szolgálatában egy végső soron feltartóztathatatlan történelmi folyamat fékezésére bontakoztatta ki. Ugyanakkor bizonyos emberbaráti meggondolásokból az érsek olyan gyakorlati gesztusokat is tett, melyek elvitathatatlanok s melyek emelték népszerűségét. A tárgyalt korszakban az egyház is kereste új helyét a társadalomban s ebből a szempontból Várady modern főpapnak tekinthető.

208 LITT. CIRC. Várady. 1915. december 7. 5388.

209 KN. 1924. január 5.

210 LITT. CIRC. Kalocsa, 1923. február 18. 736.

211 KN. 1923. február 24.

212 Kalocsai Jézus-társasági Érseki Főgimnázium értesítője az 1922—23-as tanévről. Emléklap. Megemlékezés Váradyról.

Zichy Gyula, Zichy János gróf és Redern Mária grófnő ötödik gyermeke 1871. november 7-én született a Fejér megyei Nagylángon. Szülei 9 éves korában a jezsuiták Bécs melletti kalsburgi nevelőintézetébe adták, melyben öt évet töltött. A gimnázium felső osztályait a ciszterciták székesfehérvári főgimnáziumában látogatta, érettségi után pedig belépett a székesfehérvári egyházmegye kötelékébe. Teológiai tanulmányait az innsbrucki egyetem hittudományi karán sikeresen fejezte be s így 1895-ben pappá szentelték. Egy évig segédlelkész a budakalászi plébánián s innen már a következő évben „püspökének kívánságára”, egyházi tanulmányainak kiegészítése céljából Rómába került az Academia dei Nobili intézetbe. A kánonjogi doktorátus megszerzése után XIII. Leó pápa szolgálattevő kamarásává nevezte ki s ily módon a Vatikánba került, ahol a pápa bizalmi embere volt egészen 1903-ig, annak haláláig. A következő pápa, X. Pius is megtartotta egy ideig maga mellett, majd két év múlva kinevezte őt a Hettyey Sámuel halálával megüresedett pécsi egyházmegye püspökévé. X. Pius személyesen szentelte püspökké a sixtusi kápolnában 1905. december 21-én, — Prohászka Ottokár székesfehérvári és Balázs Lajos rozsnói püspökkel együtt. A pécsi püspökséget 1906. február 6-án foglalta el ünnepelesen.²¹³

Zichy Kalocsára kerülése igen bonyolult módon összefüggött a főkegyúri jog kérdésével. Ennek kifejtése nem feladatunk, de említését fontosnak tartjuk, mert Zichy kezdetben egyáltalán nem szerepelt az eshetőségek között, és csupán a Vatikán és a kormány igen aktív diplomáciai küzdelmében vált a Szentszék jelöltjévé. Személye még ezután is jelentett némi problémát, hiszen köztudott volt róla, hogy súlyos beteg s hogy ezáltal önállóságát is nagymértékben elveszítette. A pécsi egyházmegyét mindenesetre Moson-nyi Dénes oldalkanonok irányította. De Zichy maga sem akart eljönni Pécsről s mindent megtett, hogy ez a „veszedelem” elháruljon a feje felől. A Vatikán figyelmét valószínűleg a jezsuiták hívták fel rá, akik számára Pécsen gimnáziumot, kollégiumot és rendházat kezdett építtetni s melynek költségeit az egyházmegye alig bírta. Joggal remélhették, hogy ha Zichy Kalocsára kerül, befejezi az építkezést. De Zichy János, a püspök testvére is olyan értelemben nyilatkozott, hogy az egész Zichy-családra nézve is előnyösnek tartja a kalocsai uradalomból adódó lehetőségeket.²¹⁴ Ez utóbbi persze nem volt befolyással a kinevezésre, de mindenesetre jellemző.

XI. Pius 1923. december 10-én — a pécsi püspöki székkal összefüggő jogkörének érintetlensége mellett — Zichyt a kalocsai érseki megye apostoli

213 KN. 1942. május 23.

214 CSIZMADIA, 1966. 276—301.

adminisztrátorává nevezte ki. 1925. szeptember 5-én pedig véglegesen kalocsai érsekké.²¹⁵ Így a székfoglaló alkalmából kiadott hagyományos körlevél Zichytől, az adminisztrátortól származik 1924. január 27-i dátummal. Ez utóbbira azért hívjuk fel a figyelmet, mert a kinevezés és a körlevél kiadása közötti csaknem másfél hónap alatt Horváth Győző püspök, káptalani helynök tett bizonyos intézkedéseket. Ezeket Zichy a körlevél első soraiban jóváhagyja és megerősíti, majd rátér a fő mondanivaló taglalására. A dokumentum alap gondolata az, hogy nagy katolikus kérdések és érdekek forognak veszélyben: az egyház és az állam közötti viszony, az oktatás, az egyházi birtok, a család, s hogy „minden jól nevelt gyermeke az egyháznak köteles e kincsek védelmére kelni”.²¹⁶ A felsorolás feltehetően a fontossági sorrendet is jelenti a szerző számára. A helyzet súlyosságának okait keresve Zichy elfogadja azt a sokak által hangoztatott érvet, hogy a nemesség pusztulása s az így gazdát cserélt vagyon „idegen kézre” jutása, valamint az iparos osztály helyzetének romlása a szabad ipar jóvoltából valóban súlyos problémák. De — teszi hozzá sietve — nem ez a főbaj. „A főbaj és a legnagyobb veszedelem abban rejlik, hogy Magyarország társadalmi élete, új munkarendje s nemzetgazdasági szervezete elhagyta a keresztény elvek szellemét”.²¹⁷

A székfoglaló tehát semmi újat nem tartalmaz. E teória hangoztatása ugyanakkor politikai szempontból épp oly aktuális, mint — mondjuk — Várady idejében volt. Ismételten felhívja a politikai rendszer figyelmét arra, hogy az egyház pozícióinak gyöngítése, lám, ide vezetett s ugyanakkor segítő kezét nyújt a közös ellenség, a baloldal ellen. Ilyen értelemben azok a veszélyek és érdekek, melyeket Zichy az imént felsorolt, némileg az egész rezsim problémájává lesznek, ami alkalmas az állam és az egyház viszonyának az egyház szempontjából kedvezőbb megoldását elősegíteni. Vagyis, ha azt a gondolatsort elfogadjuk, hogy a keresztény elvek háttérbe szorulása a társadalmi problémák legdöntőbb oka, akkor a kormánynak is érdeke azok ismételt exponálása, mert ez egyúttal a társadalmi problémákat is enyhíti. S noha a kérdés természetesen ennél sokkal bonyolultabb, az akkori viszonyok között nem volt rossz politika ennek hangoztatása, hiszen a jelentős pozíciókban a reakció képviselői ültek.

Zichy kalocsai tartózkodása alatt jelentős figyelmet szentel a keresztény-szocialista szervezeteknek. A hercegprímás 1924-ben a XVI. Katolikus

215 KN. 1924. január 5. — Zichy karrierjének egyik alapvető momentuma valószínűleg római tevékenysége volt. A Vatikán tradicionálisan előnyben részesítette azokat, akik intézetében végeztek, vagy pláne irodáiban is dolgoztak. Ez a tendencia még a jelenlegi püspöki kar összetételében is érezhető.

216 LIT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1924. január 27.

217 Uo.

Nagygyűlésen azt a veszélyt ecsetelte hallgatóinak, amely a hazát és az egyházat fenyegeti az „istentelen szociáldemokrácia” részéről azért, mert a jobboldal erői szervezetlenek. Erre hivatkozik a Keresztényszocialista Országos Szakszervezetek Szövetsége, mikor levelével felkeresi Zichyt, hogy a „vörös áradat feltartóztatására” s a katolikus szervezetek erősítésére némi anyagiakat áldozzon. „Az egri érsek már évek óta havi 3 q búza árát utalványozza mozgalmunknak” — írják.²¹⁸ Ezzel mindjárt jelezték azt az összeget is, amit már csak túlszárnyalni illik. Zichy válaszában kifejti, hogy a szövetség fontos működését teljes mértékben méltányolja és közli, hogy havi 3 q búza pénzbeli ellenértékét ezentúl ő is küldeni fogja.²¹⁹

1924—25-ben egyik visszatérő téma Zichy körleveleiben az egyetemi diákok támogatása. Felhívja a papság figyelmét, hogy csatlakozzanak a Kalocsai Diákok Országos Szövetségéhez, mely a helybeli jezsuita főgimnázium volt tanulóit anyagilag és erkölcsileg támogatja főiskolai tanulmányaikban. Az indoklás így hangzik: „A lelkipásztori és szociális feladatok megoldásában a lelkészkedő papság a jövőbe nem nélkülözheti a művelt középosztály támogatását. Részt kell tehát vennie annak kiképzésében s nevelésében is, főleg a jelenben, midőn a katolikus vallással ellenkező világnézet harcosai minden szellemi és anyagi erejüket latba vetik, s katolikusokat arcpírulásra készítő nagy anyagi áldozatokat hoznak csupán azért, hogy az egyetemi ifjúságot eszméik számára megnyerjék s nagyratörő terveik szolgálataiba állítsák.”²²⁰

Az érsek igen jó véleménnyel volt az alföldi katolikus nagygyűlésekről, melyek — mint mondotta — a demonstratív tömegfelvonulások magas lelkesültséget kiváltó pillanatnyi hatásán túl a vallásos felfogás megerősítése tekintetében is maradandó nyomot hagytak. A nagygyűlések hatására nem egy helyen élénkebb hitélet kezdődött, szociális és karitatív téren üdvös reformok léptek életbe, „parlagon heverő erők állottak az evangéliumi igazságok szolgálatába, évtizedes tespedés után örvendetes tevékenység vette kezdetét.”²²¹ Ezeket mérlegelve az érsek 1927. szeptember 7—8-án Kalocsán rendeztette meg a VI. Alföldi Katolikus Nagygyűlést.²²² E nagygyűlések propagálását Zichy elődeinél is megtalálhatjuk, de azok nem számolnak be ilyen eredményekről a hatást illetően.

218 KÉL. I. Pol. ir. — A Keresztényszocialista Országos Szakszervezetek Szövetsége nevében Székely János központi elnök levele Zichyhez, Budapest, 1924. október 17.

219 KÉL. I. Pol. ir. — Az Érseki Hivatal levele Székely Jánosnak. Kalocsa, 1924. október 30. Egy másik — ugyanekkor keltezett levélben — utasítják Harlikovits Máttyás érsekuradalmi jószágigazgatót az összeg folyósítására.

220 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1925. február 2. 57. Más alkalommal gyűjtést rendelt el az Americana Diákszövetség számára. Kalocsa, 1924. december 13. 3223.

221 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1927. augusztus 16. 2846.

222 Uo.

Ugyancsak visszatérő téma a katolikus legényegyletek szorgalmazása. Támogatásuk szükségességét az érsek 1931-ben kiadott körlevele a már évtizedek óta hangoztatott érvekkel támasztja alá: az iparosság számos tagja vezető szerepet tölt be nagyobb helyeken a közéletben s így befolyásuk is döntően esik latba, ugyanakkor az ipari munkásság között kifejtett szociáldemokrata és kommunista agitáció kivédésére is a katolikus legényegyletek a legalkalmasabbak.²²³ Hasonlóan nincs új elem Zichynek a sajtó jelentőségét megítélő álláspontjában. Sőt mintha Csernoch székfoglalóját olvasnánk egy 1932-ben kiadott körlevelének szövegében. Itt is szerepel az a veszély, mely a sajtóban tükröződő felfogás „észrevétlen” átvételéből leleselkedik a hívekre, — s a kézenfekvő megoldás, a katolikus sajtó erősítése. Ennek módszereit illetően azonban van új mozzanat a körlevélben. Zichy ugyanis kijelenti, hogy a „hívek körében kézenforgó sajtótermékek ellenőrzése (!) — H. G.) a lelkipásztornak elsőrendű kötelessége, de buzgó világi hívek közreműködését is igénybe kell venni ezen a téren”.²²⁴ Mivel pedig a katolikus akció hivatalos szerve az egyháztanács, úgy rendelkezik, hogy annak kebelében a legrátermettebb hitbuzgó tagokból november hó végéig (1932) sajtóbizottság alakuljon, melynek feladata az, hogy az egyházközség sajtóviszonyai felől érdeklődjék, tájékozódjék, s pontos kimutatást készítsen a hívek által olvasott sajtótermékekről, — napilapokról és folyóiratokról elsősorban. E tájékozódás után meg kell szervezni a katolikus lapok árusítását is. A sajtóbizottság megalakulásáról és működéséről évente egyszer januárban jelentést kér az érsek. Ugyanakkor a régi sajtóvasárnapok rendezését is ajánlatosnak tartja.²²⁵

E direktíva határozottsága Csernochra emlékeztet bennünket s egyben azt a gondolatot is felveti, hogy a katolikus sajtó ügye Zichy alatt épp oly probléma volt, mint előtte, Várady, Csernoch, Városvé idejében.

Zichy — saját bevallása szerint — kalocsai tartózkodása alatt ismerkedett meg a földmunkások körülményeivel. Ez a jellegzetesen alföldi probléma igen élesen foglalkoztatta az érseket. Lelkes híve volt a Szegedről kiinduló agrárfjúsági mozgalomnak, melynek három és fél napos ún. vezetői tanfolyamaira minél több jelentkezőt igyekezett mozgósítani. Úgy látta, hogy „az ország derékhada a földműves ifjúság” — Váradynál ez az iparos osztály volt — 1936-ban még mindig mozdulatlan és tehetetlen, s mindinkább elmarad a társadalmi rétegek törtető versenyében.²²⁶ Maga is segítette az agrárfjúsági legényegyletek létrejöttét, „legénytanfolyamok” tar-

223 LITT. CIRC. Zichy, Kalocsa, 1931. február 20. 615.

224 LITT. CIRC. Zichy, Kalocsa, 1932. november 16. 4342.

225 Uo.

226 LITT. CIRC. Zichy, Kalocsa, 1936. szeptember 1. 2901.

tásával és anyagi támogatással is. 1939-ben pedig Bellon Gellért dr. teológiai tanár vezetésével egyházmegyei titkárságot állítottatott fel. A titkár feladata volt legényegyletek alakítása az egyes plébániákon s a megalakultak központi vezetése. Zichy így indokolja ezt: „A világnézeti és társadalmi harcokban megszervezett agrártömegekre lesz szükségünk, kik a hit és a hazafiság talaján állnak.”²²⁷

De a földmunkás szervezetek támogatására korábban is tett egy látványos gesztust, amikor 1933. március 23-án a magyar földmunkások országos szerveinek küldöttségét személyesen vezette Gömböshöz.²²⁸ Ilyen politikai lépést Csernochtól láttunk utoljára. A küldöttség élén közli a miniszterelnökkel, hogy a szövetség által benyújtott gyakorlati munkásügyi és szociálpolitikai javaslatokból összeállított emlékiratot teljes mértékben magáévá teszi. Megemlíti, hogy mindenképpen elejét kell venni annak, hogy „a magyar népléleknek teljesen idegen”, felforgató eszmék a munkásság körében meghonosodjanak, s ennek legjobb orvossága a gyakorlati munkásügyi és szociális segítség nyújtása.²²⁹ Majd Gömbös „Nemzeti Munkaprogramjának” a munkanélküliség leküzdését, a vízügyek rendezését, telepítések fejlesztését, a termelés fokozását célzó pontjaira hivatkozva arra kéri a miniszterelnököt, hogy ezeket a törekvéseket a magyar földmunkások egész tömegére minél hatékonyabban terjesszék ki. „A magyar gazdasági válság gyógyításának alulról kell kiindulnia — mondja befejezésül az érsek —, a munkásnép 3 milliós tömegét kell megfelelő intézkedésekkel fogyasztó-vásárlóképesse tenni, s akkor elvonulnak országunkról a válság súlyos felhői s a lelkek a földi salaktól megtisztulnak.”²³⁰

Zichynek a kommunista veszélyről kinyilvánított nézeteit oly módon igyekszünk összefoglalni, hogy az erre vonatkozó jelentősebb dokumentumokat kronológiai sorrendben tárgyaljuk. Így elkülöníthetők egymástól azok a politikai problémák is, melyek kapcsán a kérdés ismételt felmerült.

Az érsek 1927 áprilisában egy körlevelet adott ki, melyben a „Magyar Munkás” c. lapot ajánlja a hívek figyelmébe, s melyet a vidéki földmunkásság „helyes irányítására” és jogos érdekeinek védelmére indítottak meg. Ennek az adott aktualitást — mondta az érsek —, hogy a „nemzetrontó és a nép szívében élő vallásos hit kiirtására törekedő szocialista és kommunista mozgalmak irányítói a sajtó útján főleg a városi és vidéki munkásnépre

227 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1930. március 6. 562.

228 KN. 1933. április 1.

229 KÉL. I. Persz. Zichy. A földmunkásküldöttség élén elmondott beszéd. Fogalmazvány. A KN. 1933. ápr. 1-i számából tudjuk, hogy 1933. március 23-án hangzott el. A beszédből a cikk is közül néhány részletet.

230 Uo.

vetették magukat, hogy annak felfogását gyökeresen átformálják és egy esetleges felfordulás esetén annak vállán uralomra emelkedjenek.”²³¹ Úgy látja, hogy módszeres izgatással, valamint annak hangoztatásával, hogy a kapitalista társadalom a munkásokat csak kizsákmányolja, de érdekeikkel, jogos követeléseikkel s szociális nyomorukkal nem törődik, „főleg a múltban, sikerült a vidéken élő földmunkások tömegeit aklukba terelni”.²³² Ez a kitétel szokatlanul erős, a körlevelekben alig fordul elő hasonló az általunk tanulmányozott 30 év alatt. A gondolatsort folytatva Zichy megjegyzi, hogy e baloldali mozgalom a kommunista gazdasági rendszer „nyilvánvaló és szomorúan tapasztalt csődje után talaját vesztette ugyan a józan magyar munkásság körében”, de a munkásság fölkarolása így is „parancsolóan szükséges”.²³³ Az érsek Mohácsot és Trianont egyforma katasztrófának tartotta, mert mindkettőt „nagy pogány rombolás” előzte meg. Sőt bizonyos szempontból a trianoni békeszerződés ránk nézve előnytelen voltát is a Tanácsköztársaságnak tulajdonította, olyan értelemben, hogy az „hadat üzent Istennek s ezért az Úr is elhagyott bennünket”.²³⁴ Ez a megközelítés a világháború elvesztésének Várady-féle magyarázatát juttatja eszünkbe, ahol az istentelenség elterjedése, a bukás egyik okaként szerepelt.

Hogy Zichy számára mennyire vörös posztó volt a kommunista szervezkedés, azt jól illusztrálja a következő eset. Szmrecsányi György, a Pozsonyból elmenekült volt főispán egy memorandumot szerkesztett Pozsony városának történeti, politikai és etnográfiai helyzetéről. A memorandumot lord Rothermere-nek nyújtotta be, aki a brit befolyás növelésére törekedve felkarolta a magyar reakció agresszív terveit s saját lapjaiban cikkezett a trianoni békeszerződés ellen. A memorandum egy példányát Szmrecsányi Zichynek is elküldte, aki az egész anyagban egyetlen ceruzajelzést tett, mintegy annak rendkívüli fontosságát kiemelve. A jelzés melletti szöveg így hangzik: „Különös színben tünteti fel a cseh kormányhatalmat azon egészen sajátos eljárás, amelyet a bolsevik agitációval szemben követ.”²³⁵ Ezután Szmrecsányi elmondja, hogy a csehek a bolsevik szervezkedést nemcsak tűrik, de támogatják is. Sőt a magyar földbirtokosok szolgálatában álló házi és mezőgazdasági cselédek kötelezik arra, hogy a „kommunista párt tagjai sorába beiratkozzanak s vasárnap délutánonként a Pozsonyból kiküldött agitátorok előadásait a községi iskolák helyiségeiben rendszeresen hallgassák. Az elmaradókat a közigazgatás bünteti”.²³⁶

231 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1927. április 8. 1170.

232 Uo.

233 Uo.

234 KN. 1926. szeptember 1.

235 KÉL. I. Pol. ir. — Szmrecsányi memorandum. Budapest, 1927. július. 20 gépelt oldal és 2 oldal melléklet.

236 Uo.

Az érsek elhitte ezeket a részleteket. Szmrecsányinak küldött válaszában azt írja, hogy figyelmesen átnézte a művet s örömmel állapítja meg, „hogy annak minden tekintetben tárgyilagos és kimerítő adatai kiválóan alkalmasak arra, hogy a nemes lordnak megbízható képet nyújtsanak . . .”²³⁷ Szmrecsányi — a szerző — méltán remélhette, hogy az itt tárgyalt részletek a Northcliff sajtóban igen hatásosak lesznek, ugyanakkor Zichy mentalitására is jellemző, hogy a memorandum 22 oldalából az említett 4—5 sort emelte ki, noha a gondosan és tendenciózusan szerkesztett összeállítás a korabeli reakciós vezető körök véleményét fejezte ki, s tartalmazott még néhány politikai csemegét.

Az érsek 1928-ban böjti szózatát teljesen a „vörösveszedelemnek” szentelte. Ezúttal nemcsak az ideológia, hanem a Szovjetunió is célpont volt. „Elmúlt már 10 éve, hogy a véres világháborúban a vörös rém felütötte fejét. Hatalmába kerítette Európa legnagyobb országát, megtagadta Istent . . ., legyilkolta az oroszok cárját, kiirtotta ártatlan családját . . ., szellemi és testi munkást számlálatlan tömegben ölt.”²³⁸ De ez a rém nemcsak otthon él és uralkodik, hanem kezét kinyújtja a szomszédok felé is s így minket is fenyeget. „Ha nem akarjuk, hogy nálunk is elsöpörjön mindent, akkor erősítenünk kell várainkat. E három vár pedig: saját lelkünk, keresztény családunk és a társadalom”.²³⁹

A magyar társadalom legdöntőbb problémáit Zichy a következő módon foglalja össze. Az egyik döntő momentum az, hogy a hatalom kezelői elfelejtik, hogy ők is emberek s úgy élnek, úgy élvezik hatalmukat, mintha túlvilági számadás nem is létezne. Ennél ijesztőbb a másik tünet, hogy a tömegekben hanyatlak a tekintély becslése. De a legszomorúbb — mondja az érsek — a néposztályok sokféle ellentéte, az osztályharc. S ezt a harcot sokan nemcsak, hogy nem ellenzik, hanem egyenesen szítják, támogatják s ezzel a társadalom jövőjét kockáztatják. „Éz az aknamunka a vörös rém”.²⁴⁰

Zichy Horthy melletti szimpátiája is abból fakad, hogy a kormányzó a „nemzeti veszedelem” legyűrése után „visszavezette az országot a keresztény eszmékhez”.²⁴¹ Az osztályharc kérdésére egyébként gyakran visszatért az érsek. 1932-ben azt írja, hogy a két szemben álló tábor egyikében a megriadt pénzhatalmasságok szorongatják kincseiket, hogy ne kelljen abból másoknak is adni, — a másikban pedig az „éhes nyomorgók elszánt

237 KÉL. I. Pol. ir. Zichy levele Szmrecsányi Györgynek a memorandum ügyében. Kalocsa, 1927. augusztus 21.

238 LITT. CIRC. Zichy. — Böjti Szózat. Kalocsa, 1928. február 15. 850.

239 Uo.

240 Uo.

241 KÉL. I. Pol. ir. — Körlevél-kézirat, mely a kormányzó 10 éves jubileumának megünneplését rendeli el. Kalocsa, 1930. február 21.

milliói” követelőznek munkáért és kenyérért, és lázadoznak minden ellen, amit mások bírnak. „E két véglet között hányódik a világ és a puszta emberi belátás 15 év óta nem tudta megtalálni azt az aranyhidat, mely ezt a két robbanó végletet kiegyenlítené”.²⁴²

Zichy ezzel tulajdonképpen elismerte azt, hogy az osztályharc a kor égető problémája világméretekben érvényes. Sőt, mikor — korábban — a „társadalom jövőjéért” aggódott, egyben a harc kimenetelének bizonytalanságát is érintette. Bizonyára sejthette, hogy a „belátás aranyhídját” azért nem találták meg „tizenöt év alatt”, mert azt a szemben álló felek antagonizmus a lehetetlenné tette. Azt az egyetlen lehetséges megoldást viszont, melyet a történelmi gyakorlat ekkor már 15 éve igazolt a Szovjetunió fennállásával, — természetesen nem fogadhatta el, hiszen minden erejével éppen ez ellen harcolt. 1934-ben kiadott böjti szózata a „társadalom hullafoltjairól” értekezik. Ennek végső kicsengését idézzük, mert ez csaknem minden megnyilatkozásában így szerepel: „Mindenkinek tudnia kellene, hogy a világ Isten nélkül előbb-utóbb teljesen elzüllik. Isten nélkül ugyanis nincs hit, hit nélkül nincs erkölcs, erkölcs nélkül nincs rend és nyugalom. A világ Isten nélkül a végzetes katasztrófa lejtőjére csúszott”.²⁴³

A kommunizmus kérdésével a pápai körlevelek is foglalkoztak, melyekben az egyház hivatalos álláspontját fogalmazták meg.²⁴⁴ Ezeket Zichy is rendszeresen közreadta. Annál feltűnőbb, hogy az érsek antikommunista megnyilvánulásai még ezeknél is egysíkúbbak. Ezt a fokozottabb szenvedélyeségtől motivált rosszindulatú túlfogalmazások sem feledtetik. Csernoch és Várady legtöbbször szociális vagy filozofikus aspektusból érveltek és rész-igazságokat próbáltak exponálni az egész igazság elhomályosítására, — vagyis a maguk szempontjából jó propagandisták voltak. Zichy azonban azt az — egyházi körökben általánosan elfogadott — gondolatsort ismételtette állandóan, hogy a szocializmus a hitet kezdte ki, a hit hiánya elpusztítja a nemzetet, — tehát a megoldás: vissza a hithez. De eközben semmilyen újdonságot nem olvashatunk tőle sem a téma megközelítésében, sem az érvelésben, sem az egyes részletek megítélésében.

Ugyanakkor teljesen új az a rendkívüli agilitás, melyet Zichy a világi közigazgatásban való hathatós részvétel érdekében kifejtett. 1929-ben a belügyminiszternek írt levelében a kalocsai érsek történelmi jogára hivatkozva ragaszkodik ahhoz, hogy az érseki befolyás a vármegyék életébe

242 KN. 1932. december 24.

243 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1934. február 10. 356. Hasonló gondolatokat találunk: LITT. CIRC. Kalocsa, 1932. február 28. LITT. CIRC. Kalocsa, 1932. február 10. LITT. CIRC. Kalocsa, 1937. február 10. Megemlítjük, hogy Zichy előszeretettel fejtette ki e gondolatait az ún. „böjti szózatok”-ban. Valamennyi itt jelzett dokumentum ilyen alkalommal íródott.

244 LITT. CIRC. XI. Pius apostoli körlevele. Róma, 1937. március 19.

a jövőben is intézményesen biztosítva legyen. Saját személyére nézve — gyenge egészsége és gyakori akadályoztatása miatt — semmit sem kér ugyan, de annál inkább „kívánatosnak” tartja, hogy helyettesei, kik az egyházi közigazgatásban munkatársai, az „egyházi érdekek kellő védelme érdekében” a vármegye bizottságaiban megfelelően képviselve legyenek. Ezután név szerint felsorolja azokat a személyeket, akikre gondolt.²⁴⁵

A belügyminiszter válaszában megnyugtatja az érseket, hogy a rendelkezések módot nyújtanak neki befolyása kellő mértékű érvényesítésére azokban a törvényhatóságokban, melyeknek területére a kalocsai érsekség egyházi fennhatósága kiterjed. Zichy jelöltjeivel kapcsolatban azonban „a legnagyobb sajnálatára” azt írja, hogy nem áll módjában a törvényhatóság önkormányzati szerveinek elhatározását olyan irányban befolyásolni, hogy a megnevezett egyéneket akár örökös tagokká, akár a törvényhatóság választás útján megalakítandó — testületi szerveinek tagjaivá megválasszák. Azt azonban a maga részéről is kívánatosnak tartja, hogy az érsek egyházi fennhatósága alá tartozó vármegyék önkormányzati testületeinek működésében érvényesüljön befolyása a kiválasztott emberein keresztül. Segítségül közli, hogy utasította Pest—Pilis—Solt—Kiskun és Bács—Bodrog vármegyék főispánjait, hogy az érsek által megnevezettek megválasztását a törvényhatósági bizottságba a lehetőség szerint mozdítsák elő.²⁴⁶ Zichy azonban levél útján személyesen is érintkezésbe lépett a főispánokkal. A Bács—Bodrog megyei főispán válaszában már pontos adatokat közöl az érsekkel. Eszerint a vármegyében a római katolikus vallásfelekezetek képviselőinek számát ötben állapították meg, a jánoshalmi, bácsalmási, bácsmadarasi, mélykúti és vaskúti plébánosok, mint a legnépesebb egyházközségek élén álló lelkészek a törvényhatóságnak választás nélkül tagjai lesznek. Baja városában ugyanígy a 3 legnépesebb egyházközség vezetője tagja lesz az új törvényhatósági bizottságnak.²⁴⁷

Zichy azonban nem elégedett meg ennyivel. Ennél többre gondolt személyi kérdésekben. 1930 januárjában például bizalmasan arra kéri Preszly Elemért, Pest vármegye főispánját, hogy „a vármegye és a kalocsai főegyházmegye között fennálló és mindgyakrabban előforduló közös érdekű ügyek könnyebb megtárgyalása és elintézése céljából” Révay Tibor praelátus, kanonokot — az érseki iroda igazgatóját — a vármegyei kis gyűlés tagjai közé jelölje és választassa meg. Az érsek azzal érvelt, hogy Révay a várme-

245 KÉL. I. Pol. ir. Zichy levele a belügyminiszterhez. Kalocsa, 1929. július 10.

246 KÉL. I. Pol. ir. — A belügyminiszter levele Zichynek. Budapest, 1929. október 29. Itt jegyezzük meg, hogy az 1929. évi XXX. tc. 4. §-a — a közigazgatás rendezéséről — a vallásfelekezetek képviselőinek számát a hívek számarányához képest állapítja meg a törvényhatósági bizottságokban.

247 KÉL. I. Pol. ir. — Bács-Bodrog vármegye főispánjának levele Zichy érsekhez. Baja, 1929. július 20.

gyei állandó választmányának is tagja volt régebben, s mint ilyen is kiválóan megfelelt.²⁴⁸

Más alkalommal pedig ugyancsak Preszlyhez — s ugyanazzal a fogalmazással a belügyminiszterhez is — fordult, jelezve, hogy az általános vármegyei tisztújítás alkalmából súlyt helyez arra, hogy Kalocsára — amennyiben személyváltás történik — a nem katolikus főszolgabírók évtizedekre terjedő sorozata után katolikus jelöltet válasszanak meg.²⁴⁹

Zichynek a közügyekkel való kapcsolata különösen megélnkült a választások idején, noha ő maga ezért nem volt hajlandó megszakítani karlsbadi üdülését, pedig az érsekuradalmi ügyész figyelmeztette, hogy távolmaradásával esetleg választójogának elvesztését kockáztatja, azonkívül az uradalom és az egyházmegye érdekeltségei Bács megyében olyan nagyok, hogy „az összeköttetés ápolása a közigazgatással egyébként is ajánlatos.”²⁵⁰ Mint láttuk, az érsek korábbi lépései pontosan ennek erősítését célozták, tehát távolmaradása valószínűleg az egyre súlyosbodó egészségi állapotával magyarázható.

Zichy ezekkel a politikai követelésekkel egyidőben a protestáns hatás visszaszorítására egy katolikus vármegyei szervezkedést is megindított. E tevékenység igen nagy diszkréciót igényelt a résztvevőktől, mert kipattanása esetén komoly fegyvert adott volna a protestáns vármegyei politikusok kezébe. Az első lépések megtétele 1927 januárjára nyúlik vissza. Az érsek Hanauer váci és Prohászka székesfehérvári püspöknek írt levelében arra hívja fel a figyelmet, hogy Pest vármegye ügyeinek intézésében a protestánsok vezérszerepet ragadtak magukhoz s a katolikusok méltatlan bánásmódban részesülnek. Ennek egyik oka — írja Zichy — a protestánsok részéről tapasztalható szervezethez, amely kellő időben előkészítvén az ügyeket, a közgyűlésekre rendszeren be tudja vinni azt a 80—100 embert — akiknek jó része katolikus — s akik a protestáns jelöltek részére a szavazatok többségét biztosítják. Ezzel ellentétben a katolikus megyebizottsági tagok nem is ismerik egymást, nincs is alkalmuk, hogy megismerkedjenek, — s így előzetes megállapodások katolikus részről nincsenek. Ha pedig néhány pap valamit szeretne kivinni az egyház érdekében, csak az a rövid idő áll rendelkezésükre, amely alatt a megyebizottsági tagok gyülekeznek. „De az ilyen elkésett szervezkedés gyümölcse természetesen pár perc alatt meg nem érhetik s a katolikus törekvések háttérbe szorulnak.”²⁵¹

248 KÉL. I. Pol. ir. — Zichy levele dr. Preszly Elemér főispánnak. Kalocsa, 1930. január 12.

249 KÉL. I. Pol. ir. — Zichy kéziratosa fogalmazványa két személynek is címezve. (Preszly és Seitovszky belügyminiszter) Kalocsa, 1929. augusztus 25. Az érsek mindjárt ajánl is valakit erre a célra dr. Madarász Adorján, volt abonyi főszolgabíró személyében.

250 KÉL. I. Pol. ir. — Nyáry Pál érseki uradalmi ügyész levele. Kalocsa, 1934. október 15.

251 KÉL. I. Pol. ir. — Zichy kézírata a váci és székesfehérvári püspöknek címezve. Kalocsa, 1927. január 24.

Zichy magyarázatul hozzáteszi, hogy azért említette az előbb papi személyeket, mert arról egyáltalán nincs tudomása, hogy „világi úr” ilyesmit kezdeményezett volna. Így, miután a legutóbbi megyebizottsági ülésen egyre hangosabban megnyilvánult a jelen lévő pap-képviselők között az az óhaj, hogy e „tűrhetetlen állapotoknak véget vessenek s a katolikusoknak legalább a méltánytalan támadásokkal szemben való védelmi szövetsége megalakuljon”, — az érsek már konkrét javaslatokkal áll elő.²⁵²

A szervezkedés élére a megyei közügyekben jártas Kolossváry Mihály váci praelátus, kanonok főrend kerüljön. Ő a megyei papság jelöltje, akiről Zichy úgy tudja, hogy hajlandó elvállalni e megbízatást. A biztonság kedvéért azonban jónak látná, ha az ügy természetének megfelelően az illetékes főpásztorok kérnék meg a praelátust ezen vezérszerep betöltésére. További lépésként össze kellene állítani egyházmegyénként a katolikus megyebizottsági tagok névsorát és róluk kartoték-rendszerben külön-külön íven bizalmas használatra információt kérni az illetékes lelkipásztoroktól. Olyan helyen — teszi hozzá az érsek —, ahol az ún. családi lapok be vannak vezetve, ez nem is okoz nehézséget. Fontos volna tudni azt is — mondja —, hogy az illetők anyagilag független és megbízható emberek-e? A kiépítendő egyházmegyei szervezetet úgy képzeli el, hogy az járásonként vagy esperes-kerületenként történnék, fontosnak tartja ugyanis, hogy aki ezen kerületek élére áll, az valóban tevékenykedjék is az ügy érdekében. Az egyházmegye képviselője természetesen a főpásztor, vagy akit ő kijelöl. Vezető állásban levő egyénnek van csak alkalmá az egyházmegye katolikus vonatkozású ügyei felett áttekintést nyerni.²⁵³

Hanauer válaszában elmondja, hogy a felvetett kérdés őt is már régebben foglalkoztatja. Amennyire lehetett, eddig is igyekezett a főispánnál elérni, hogy a katolikusok méltányosabb elbírálásban részesüljenek. Ez néha sikerült, máskor viszont erős kormánynyomás hiúsította meg. Így például a felsőházi tagok választásánál megállapodás volt az 5 katolikus és 3 protestáns tag, de Prónay államtitkár kieroszakolta a halasi Farkas Eleket. A szervezkedés kivitelezésével kapcsolatban a püspök óvatosságra inti Zichyt. Elsősorban azért, mert a katolikus világiak eléggé megbízhatatlanok, s ha ezáltal a szervezkedés nyilvánosságra kerül, azonnal megindul az ellenakció a felekezeti béke megbontásának jelszavával, — „s ekkor a világiaink egyszerre meghátrálnak.”²⁵⁴ Ezután azt javasolja az érseknek, hogy Budapesten egy bizalmas tanácskozást hívjon össze ebben a témában, 4—5 befolyásos megyebizottsági tag részvételével, melyre ő is elmenne. Befejezésül

²⁵² Uo.

²⁵³ Uo.

²⁵⁴ KÉL. I. Pol. ir. — Hanauer váci püspök levele Zichynek. Vác, 1927. január 28.

ismételten fokozott óvatosságot ajánl. „Az egész nagy körütekintést kíván — írja —, mert ha nem jól csináljuk meg, inkább árt, mint használ. Ebben az esetben nem annyira hitvallásról van szó, ami bukás esetén is tiszteletre méltó, hanem érvényesülésről a köz érdekében, amit csak a győzelem hoz meg.”²⁵⁵

Zichy helyesli a titkos tanácskozást és kéri a püspököt, hogy e célból Kolossváryval együtt jöjjön le Kalocsára vagy pedig intézkedjék, hogy a tervezett megbeszélést (Hanauer elnöklete alatt) Budapesten a legközelebbi megyegyűlés alkalmából tartsák meg, — melyen maga is megjelenni szándékozik.²⁵⁶ Prohászka is elfogadta Kolossváryt a szervezkedés fejéül s magát a tényt is örömmel üdvözölte, „annál is inkább — írja —, mert nem támadó, hanem védekező szerepre vállalkozunk”.²⁵⁷ Az érsek irodaigazgatója mintegy befejezésként levélben közölte Kolossváryval a nagy megtiszteltetést, hogy mindhárom főpap elfogadta személyét a szervezkedés vezetésére.²⁵⁸ Ekkor azonban váratlan dolog történt. Kolossváry a következőket válaszolta: „Nem vállalom a nekem szánt szerepet, mert megingathatatlan meggyőződéselem, hogy most csak ártanánk ezzel a katolikus ügyeinknek Pest megyében. Ezen szervezésben nem veszek részt!”²⁵⁹

Ez a momentum számunkra azért érdemel figyelmet, mert, ha Zichy valószínű információkat kapott Kolossváry politikai szerepléséről és a megyei közügyekben való jártasságáról, akkor az érsek választotta meg rosszul az akció indításának időpontját, még akkor is, ha valóban rosszul álltak a katolikus ügyek s így azok sürgették a szervezkedést. Sajnos, Kolossváry levelében nem fejtette ki, hogy miért tartotta kedvezőtlennek az időpontot, de határozottsága azt mutatja, hogy alapos oka volt rá. Az ügy azonban ezzel nem állt le, csupán annyi változás történt, hogy Révay Tibor érseki irodaigazgató vette kezébe a további szervezést, Zichy jóváhagyásával.

Egy 1929 márciusában — a hercegprímási palotában — tartott püspök-kari értekezlet jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy a székesfehérvári püspök javaslatot tett a felsőház katolikus tagjainak a püspöki kar részéről való megszervezésére is, — a katolikus ügyek védelmére — s hogy ezt több felsőházi katolikus tag is kívánatosnak tartotta. Elhatározták, hogy minden ordinárius megteszi a lépéseket az egyházmegyéje területén lakó felsőházi tagok megnyerése irányában. Ezenkívül a püspökök köteleességszerűen iparkodjanak majd megjelenni a felsőházi üléseken, hogy így is irányt adjanak a

255 Uo.

256 KÉL. I. Pol. ir. — Zichy válaszlevele Hanauer váci püspöknek. Kalocsa, 1927. február 3.

257 KÉL. I. Pol. ir. — Prohászka levele Zichynek. Székesfehérvár, 1927. január 27.

258 KÉL. I. Pol. ir. — Az érseki iroda igazgatójának levele Kolozsváry Mihályhoz. Kalocsa, 1927. február 3.

259 KÉL. I. Pol. ir. — Kolossváry Mihály levele az érseki iroda igazgatójához. Vác, 1927. február 5.

katolikus törekvéseknek. A székesfehérvári püspököt utasították, hogy folytassa ez ügyben a tájékozódást s hasson oda, hogy ha a szervezkedésre sor kerülne, akkor katolikus világi férfiak legyenek a vezetők.²⁶⁰ Shvoy Lajos tehát átvette az 1927 áprilisában elhunyt Prohászka örökét ebben az ügyben. Ugyanakkor érdekes, hogy a püspöki kar nem idegenkedett a világiaktól, legalábbis ami a felsőházi tagok beszervezését illeti.

Ez alatt Révay, az érseki iroda igazgatója lázasan kereste a személyi megoldást a visszalépett Kolossváry szerepére. Nem volt könnyű dolga. Már három év eltelt Kolossváry visszautasító levele óta, mikor az új potenciális jelöltnek így panaszkodik: „Hosszabb idő óta foglalkozom a katolikus megyebizottsági tagok szervezésével. Ennek akadálya volt az, hogy azok a tekintélyes urak, akiket megkértem, hogy az ügy élére állni szíveskedjenek, ettől a megbízatástól húzódoztak.”²⁶¹ Az új jelöltnek, Csik József újpesti plébánosnak azt írja, hogy ő mint Budapest közelében lakó országgyűlési képviselő a legmegfelelőbb megoldás lenne a vezérszerepre, — „egyéb értékes tulajdonságait nem is említve”. Ezután felsorol 74 embert — név, foglalkozás, helység jelöléssel, akiről már tudja, hogy katolikus megyebizottsági tagok. Elmondja, hogy igen előkelő világi helyről úgy értesült, hogy taktikai szempontból csak akkor lesz jó nyilvánosságra lépni, ha már a mozgalmat megszervezték. Végezetül közli a plébánossal, hogy mindezt az érsek „tudtával és helyeslésével” teszi, s hogy ezeket a sorokat a váci és székesfehérvári püspököknek is megküldte.²⁶² Erre válaszolva írja a bérma-körútról kissé megkésve hazatérő Shvoy Révaynak, hogy a szervezkedést a legmelegebben támogatja, de hozzát teszi: „Csak az a féltő, hogy talán már el is késtünk vele.”²⁶³ A szervezkedést egyébként Hanauer tanácsára sejtrendszerben képzelték el.²⁶⁴

Révay napjai ismét bizonytalanságban telhettek el, mert Csik csak mintegy 20 nap múlva válaszolt levelére. De végül is válaszolt és nem zárkózott el a „megtiszteltetéstől”. A levél bevezetőjében elmondja, hogy a „múltkoriban” több Pest környéki plébános buzdítására Verseghy katolikus népszövetségi titkárral egyetemben összehívtak egy értekezletet, melynek célja egy vármegyei keresztény párt esetleges megalakítása lett volna. A jelenlevő 25—30 tag közül azonban egyesek úgy nyilatkoztak, hogy ezt nem tartják célszerűnek, hanem ehelyett valami semleges titulus alatt titokban 40—50 embert „enyveljenek össze”. „Ez azonban nekem — írja Csik — egy

260 KÉL. I. Pol. ir. — Másolat a püspökkari jegyzőkönyvről. Budapest, 1929. március 13.

261 KÉL. I. Pol. ir. — Révay Tibor levele Csik József plébánosnak. Kalocsa, 1930. április 29.

262 Uo.

263 KÉL. I. Pol. ir. — Shvoy Lajos székesfehérvári püspök levele Révay irodaigazgatónak. Székesfehérvár, 1930. május 10.

264 KÉL. I. Pol. ir. — Révay irodaigazgató levele Shvoy püspöknek. Kalocsa, 1930. május 13.

vértelennek látszó kohézió lett volna s én inkább az aktív tevékenységet indítottam volna el, — amit a váci püspök sem ellenzett”.²⁶⁵ És ekkor jött közbe Révay levele, melyre oly módon reagál a plébános, hogy egy szűkebb körű értekezlet összehívását javasolja a Katolikus Népszövetség nagytermében, melyen a részleteket megbeszélnék.

Révay tehát megtalálta emberét. Örömet mutatja, hogy Csík levelére már másnap válaszol, melyben biztatja az értekezlet összehívására. A maga részéről annyit tesz hozzá, hogy kívánatos volna az értekezlet résztvevőit azokból toborozni, akik a sejteket képeznék. A kalocsai egyházmegyei rész egyik sejtjévé ajánlja mindjárt Dr. Máté-Tóth Jenőt, a káptalan ügyvédjét, aki jó katolikus, szónok és kitűnő szervező is. „Mi azután majd a magunk körzetében gyülekeznénk és tanakodnánk — mondja. A mostani gazdasági viszonyok közt bajos Budapestre menni, azután ez könnyen nyilvánosságra is jutna. A sejtek pedig nem így dolgoznak.”²⁶⁶ Máté-Tóth Jenő mikor értesül arról, hogy személye ily módon exponálódott, a következőket írja Révaynak: „Igen boldog vagyok, hogy a vármegye évtizedek óta református és szabadelvű hatalommal dirigált szellemét a sejtrendszer nem hangos, de annál eredményesebbé tehető gondolatával az Actio Catholika medrébe lehet terelni”.²⁶⁷ Majd megköszöni a bizalmat, melynek meg fog felelni. A gyakorlati kérdésekre térve közli Révayval, hogy igen nagy segítségére lenne, ha az irodaigazgató be tudná szerezni a vármegye egész törvényhatóságának és tisztviselői karának pontos listáját, teljes nacionaléjával, — főleg vallási vonatkozásban, hogy adandó alkalmakkor ne kelljen tanakodni kinek-kinek hovatarozása felől. „Te méltóságos uram, a főispán útján bizonyára precízen összeállítva jobban meg tudod, feltűnés nélkül, szerezni, mint én” — fejezi be levelét az ügyvéd.²⁶⁸ Csík csaknem két hónap elteltével válaszolt csak Révaynak, melyben leírja, hogy a szervezésre nézve az előkészületek megtörténtek, azonban az alaposabb munkát ószre kell hagyni, amikor az emberek ráérnek, — s hogy ószre, ha az ügy aktuális lesz, írni fog.²⁶⁹

Ősszel azonban ismét a Verseggy—Csík féle korábbi verzió került előtérbe. A katolikus Népszövetség titkára azt írja Révaynak, hogy Csík József apát-plébánossal történt megállapodása szerint — s Pest vármegye törvényhatósági bizottsági tagjainak kívánságára — most már véglegesen megalakítják a Keresztény Vármegyei Pártot. Részben Révay, részben saját el-

265 KÉL. I. Pol. ir. — Csík József levele Révaynak. Újpest, 1930. május 19.

266 KÉL. I. Pol. ir. — Révay válasza Csík Józsefhez. Kalocsa, 1930. május 20.

267 KÉL. I. Pol. ir. — Dr. Máté—Tóth Jenő főkáptalani ügyész levele. Kalocsa, 1930. május 22.

268 Uo.

269 KÉL. I. Pol. ir. — Csík József levele Révayhoz. Újpest, 1930. július 14. A plébános ehhez a levélhez mellékelten csatolta Pest vármegye törvényhatósági tagjainak időközben beszerzett névsorát.

gondolásuk szerint a vármegyei törvényhatósági tagok listájából 60—70 meghívót bocsátottak ki, hogy október 9-én (1930—H. G.) az Országos Katolikus Szövetség dísztermében, de. 11 órára jőjjenek össze egy értekezletre, amelyen azután leszögeznék a párt céljait, megalakítanák az intézőbizottságot stb. Ezután november 11-én a törvényhatósági nagygyűlés előtt reggel 9 órakor publikálnák, illetve jelentenék be a főispánnak a párt alakulását. Befejezésül elmondja, hogy október 9. után a katolikus vármegyei bizottsági tagoknak belépési nyilatkozatot fognak küldeni, és ezzel meg tudják állapítani majd, hogy november 11-re hányan lesznek. Verseghy számításai szerint kb. 70 tagja lesz a pártnak.²⁷⁰

Ez a verzió ily módon annyira eltér az eredeti elképzelésektől, hogy Révay a cél pontosítását tartja szükségesnek. Ezért válaszában elmondja Verseghynek, hogy a kalocsai érsek és a váci és székesfehérvári püspökök tudtával és hozzájárulásával még 1927-ben megkezdett szervezkedés elsődrendű célja az, hogy a megye életében a katolikus érdekek jogos védelemben és támogatásban részesüljenek, s hogy „a főispán úr jószándékú tervei minél könnyebben megvalósuljanak”.²⁷¹ A jelen esetben is a fő súlyt arra kell helyezni, hogy a közeljövőben megtartandó választásokon a katolikus illetve az „érdemes” jelölteket támogassák. Azt kellene tehát tudni, hogy a választások alkalmával kiket támogassanak, mert enélkül nincs magja, tartalma a szervezkedésnek. Így a fentiek alapján Révay nem tartja szükségesnek, hogy november 11-én a nagygyűlésen jelentsék be a párt megalakulását. „Egyelőre csak dolgozzunk — írja —, miként a protestánsok teszik, pártalakítás, nyilvánosság nélkül, de állandóan a mi embereinket összetartva. Ha tudunk így eredményt elérni, akkor lesz értelme esetleg a pártot publikálni.”²⁷²

Sajnos, a szervezkedéssel kapcsolatban ez a levél az általunk talált utolsó dokumentum. Így annak további fejlődését vagy bukását nem tudtuk nyomon követni. Az anyag azonban így is bepillantást engedett a katolikus politikai mozgalom problémáiba. Rámutatott arra, hogy Zichy felismerése és lépései, melyek a katolikus pozíciók erősítését szorgalmazták, a katolikus táboron belül is milyen nehézségekbe ütköztek. A katolikus vármegyei politikai szervezkedés — itt új dolog lévén — különösen felvetette ezeket a problémákat. Jól mutatja ezt többek között az a kálvária, amely például a vezető keresése körül folyt. Az előre kiszemelt szakember mereven elutasító magatartása, majd az a tény, hogy 3 évig nem találtak helyette megoldást, — s mikor végre találtak, akkor az illetőnek az eredeti elképzelésektől eltérő tevékenysége jelentett új gondokat, — mindenesetre illusztrálják azokat a

270 KÉL. I. POL. ir. — Verseghy levele Révaynak. Budapest, 1930. szeptember 30.

271 KÉL. I. Pol. ir. — Révay válasza Verseghynek. Kalocsa, 1930. október 2.

272 Uo. — Egyben közli Verseghyvel, hogy október 9-ére ő is felutazik Pestre.

nehézségeket, melyekkel egy ilyen jellegű szervezkedésnek — úgy látszik — számolnia kellett.

A következőkben néhány egymástól független témát fogunk röviden érinteni. Az egyetlen összefüggés közöttük az, hogy Zichy két világháború közötti korszakának jellemző momentumai, melyek most azért kerültek egymás mellé, mert kisebb lélegzetű kérdések lévén, nem érdemelnek külön kifejtést. Megemlítésük azonban szükséges az érsekről kialakítandó képünkhöz.

Zichy feltétlen Habsburg-párti volt. A szabadságharcot vérbefojtó Ferenc Józsefet „az új Magyarország egyik megalapítójának” tartotta, kinek „nemes egyénisége tovább él minden jó magyar lelkében”.²⁷³ IV. Károly halálának évfordulóján gyászistentiszteletet tartatott a plébániákon, melyre az összes helyi hatóságokat hivatalosan meghívatta.²⁷⁴ Igen jellemző a következő körlevél is. „II. Ottó király, kinek uralkodása elé minden hű magyar bizakodással tekint, november 20-án (1926—H. G.) üli születésének 14. évfordulóját. Elrendelem, hogy a számkivetésben élő törvényes király lelki és testi jólétéért november 20-án egyházmegyénk összes plébániatemplomában ünnepi szentmise tartassék, Te Deummal, melyre a hatóságok és hivatalok meghívandók”.²⁷⁵ Az érsek minden Habsburg-évfordulót számon tartott és hivatalosan elrendelte az azokra való megemlékezést. Ez visszatérően, éveken keresztül nyomon követhető a körlevelekben. Zichy ezzel tulajdonképpen a magyar főpapok ősi tradícióját követi, melyet grófi származása és jezsuita neveltetése is kézenfekvővé tett.

Igen gyakran foglalkozott korának erkölcsi kérdéseivel is. Körlevélben hívta fel a papság figyelmét 1924-ben a grázi viládkongresszusra, melyet a nyilvános erkölcstelenség ellen hívtak össze. Katolikus, de országos szempontból is fontosnak tartotta, hogy minél több magyar pap jelenjen ott meg.²⁷⁶ De maga is állást foglalt például az erkölcstelen női divat ellen. Úgy látta, hogy az erkölcsi érzés mély süllyedésére mutat az a divat, mely 1924-ben a női öltözködésben uralkodott. E kérdést taglaló körlevelében azt írja, hogy mivel a ruházat célja nemcsak az, hogy a testet védelmezze az időjárás mostohasága ellen, hanem egyúttal a tiszta erkölcs alapját képező „szemérmetségnek is oltalmul szolgál”, el kell ítélni az ezzel ellenkező öltözködést, „amely a testnek egyes részeit vagy teljesen fedetlenül hagyja, vagy átlátszó szöveggel borítva ahelyett, hogy befedné, a figyelmet még inkább

273 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1924. november 29. 2992.

274 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1924. március 11. 631.

275 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1926. november 16. 3646. Feltétlen royalizmusát tükrözi még: LITT. CIRC. Kalocsa, 1926. november 12. LITT. CIRC. Kalocsa, 1927. november 18. KÉL. I. Pol. ir. Az érsek levele Zichy Jánosnak. Kalocsa, 1927. november 12.

276 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1924. április 7. 844.

ráirányítja.²⁷⁷ Ezután Zichy az ellen tiltakozik, hogy katolikus nők ilyen öltözékben templomba járjanak, főleg hogy áldozzanak is; a katolikus iskolák tanítónőinek pedig egyszerűen megtiltja az ilyen ruhák használatát a nyilvánosság előtt.²⁷⁸ Ez a figyelmeztetés az „úri” — és középosztálybeli asszonyoknak szólhatott, hiszen a nők jelentős többségét kitevő falusi parasztlányok és asszonyok népviseletben jártak templomba, melyet a divat változásai nem nagyon érintettek. Az érseknek ezt a megnyilvánulását nem magyarázhatjuk csupán az agg egyházfő puritánságával. Közvetve tudniillik ez a gondolat is elvezet Zichy gyakran visszatérő vesszőparipájához, a családok védelméhez. Az érsek sokat kesergett a családi élet tisztaságának megromlásán, — melynek legijesztőbb tüneteit a tömeges válásokban és a természetes szaporodás szándékos meggátlásában látta. A megromlott erkölcsi felfogással szemben — melynek terjesztésében a sajtót, irodalmat, színművészetet is elmarasztalta — a „keresztény házasság Istentől rendelt céljára” hivatkozott: a gyermekáldásra. Úgy látta, hogy az „úrhatnámság szeretete, a kényelmes, gondtalan élet, szórakozás, öltözködés s a neveléssel járó gondok, szenvedések” sok anyát visszariasztanak a szüléstől.²⁷⁹ Igaz, abból sem csinált titkot, hogy ezeket jómódú szülőkre érti. A végső konzekvencia is ismerős: e szörnyű bajt az idézte elő, hogy a családok függetlenedtek Istentől.²⁸⁰

A következő néhány sorban azt igyekszünk összefoglalni röviden, hogy Zichy miként határozta meg a papság szerepét a levante-mozgalomban. 1927 szeptemberében az Országos Testnevelési Tanács társelnöke, vitéz Mátyás Sándor hivatalbalépésekor egy iratot intézett az érsekhez, melyre Zichy egy körlevélben reagált. Ebben örömmel konstatálja, hogy „az államhatalom hivatott képviselői” az ifjúság képzésében „egyszerűen nélkülözhetetlenek” tartják az egyház támogató munkáját, s így „a lelkipásztor számára új, gyönyörű munkaalkalom nyílik.”²⁸¹ Miután a leventéknek előírták — templomba vezetéssel — a vallási kötelek gyakorlását, a lelkipásztor kötelessége e kereteket lelki tartalommal kitölteni, hogy ne legyen a leventék megjelenése a szentmisén „üres parádé”, melyet csak a fegyelem külső kényszere alatt végeznek, „hanem önkéntes hódolat... amit szívesen teljesítenek.”²⁸² Éppen ezért a pap kísérje végig a gyakorlatokat, hogy a testi nevelés közben esetleg előfordulható káros befolyásokat megakadályozhassa. Az érdeklődés, dicséret, elismerés, melyet a lelkipásztor részéről

277 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1924. december 1. 3120.

278 Uo.

279 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1926. március 2. 822.

280 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1935. március 10. 1088.

281 LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1927. szeptember 25. 3349.

282 Uo.

tapasztalnak, fokozni fogja becsvágyukat. Kívánatos, hogy a leventék oktatást nyerjenek egyházi énekekben, egyes közös imádságokban s ily módon a szent cselekményekbe bekapcsolódjanak. Végezetül elrendeli az érsek, hogy évente egyszer — júliusban — minden plébánia számoljon be a leventemozgalomról a következő pontok szerint: 1. Hány katolikus levente van a plébánián? 2. Kik (név, vallás, állás) a leventeoktatók? 3. Hogyan teljesítik oktatói kötelességeiket a vallási gyakorlatokra való vezetés tekintetében? 4. A leventék járnak-e misére? Közös szentáldozás volt-e? Hányszor? 5. Észrevételek. — Befejezésül még egyszer felhívja a papság figyelmét, hogy karolják fel „e hazafias szempontból oly fontos mozgalmat.”²⁸³

Más alkalommal az ÉME kalocsai ügyvezető alelnöke kereste fel Zichyt levélben. Elmondta, hogy az ÉME Kalocsán 1927. november 20-án a numerus clausus törvényének tervbevetett eltörlésével szemben nyilvános tiltakozó nagygyűlést tartott, melyen azt a határozatot hozták, hogy ragaszkodnak a numerus clausus teljes épségben leendő fenntartásához, de egyúttal követelik, hogy azt terjesszék ki törvényhozási úton a középiskolákra is, valamint a külföldön szerzett oklevelek nosztrifikálására és a szellemi pályákra bocsátásra is. Az alelnök az érsek atyái támogatását kérte „a keresztény magyar fajnak e küzdelméhez”.²⁸⁴ Zichy válaszában nem megy részletekbe, a lényegyet tekintve azonban egyetért: „Ismerve azon súlyos feladatokat — írja —, melyek a magyar jövő megépítésében a keresztény magyar ifjúságra várnak, teljes mértékben támogatom azt a törekvést, hogy a magyar népek szellemi irányítása a keresztény és magyar eszméktől áthatott, nemzeti múltunk hagyományait tisztelő értelmiség kezébe kerüljön és maradjon.”²⁸⁵

Végezetül megemlítjük, hogy Zichy igen nagy aktivitással dolgozott a pálosok rendjének hazatelepítésén. Ez ugyan inkább egyházpolitikai mozzanat, mégsem hallgathatjuk el, mert az érsek — miután az egyetlen magyar eredetű rend 150 éven át csak lengyel földön létezett — a visszatelepítésnek egyházi és nemzeti szempontból egyaránt nagy jelentőséget tulajdonított. Zichy 1934 május közepén — népes magyar zarándoklat élén — maga ment Czestochowába, hogy a pálosok első csapatát személyesen vezesse Magyarországra. Átengedte a rendnek a Pécs felett, a Mecsek lejtőjén álló villáját, a hozzátartozó szőlővel együtt, s a pécsi rendház alapításában is részt vett.²⁸⁶

283 Uo.

284 KÉL. I. Pol. ir. — Az ÉME kalocsai ügyvezető alelnökének, dr. Szóva Istvánnak levele Zichyhez. Kalocsa, 1927. november 20.

285 KÉL. I. Pol. ir. — Zichy válasza Szóvának. Kalocsa, 1927. november 28.

286 KN. 1942. május 23. — Zichy egyébként is szorgalmazta a zarándoklatokat, melyeken maga is gyakran részt vett. 1929 őszén 36 napos szentföldi zarándoklaton vett részt. Lásd: LITT. CIRC. Zichy. Kalocsa, 1929. október 20.

Zichy a világháborút közvetlenül megelőző éveknek — az egyházat is érintő — belpolitikai problémáira nagyjából megszokott aktivitással reagált. 1938-ban nagy cikket írt a „Politika” c. folyóiratban, melyben a „nyilas izgatások” ellen lép fel. A németajkú magyar falvakat járó agitátorokat a „német horogkereszt utánzóinak” nevezi s tevékenységüket olyan szélsőségeknek tartja, mely ellen „meg kell védelmeznie a nemzetnek saját alkotmányos, tisztességes szabadságát.”²⁸⁷ Ezt a szélsőséget épp oly veszélyesnek tartja mint a „baloldalról jövőt”, mert — mint mondja — mindkettő végső célja a hatalom megszerzése. Ezután sietve hozzát teszi (a szövegben is kiemelve), hogy: „Soha senki sem kételkedett abban hogy ennek az agitációs propagandának semmi köze sincs a hivatalos német kormánykörök álláspontjához.”²⁸⁸ Zichy úgy érzi, hogy a királykérdés megoldása volna az egyik leghathatósabb intézkedés arra, hogy a politikai élet minden zavaros, forradalmi jelensége teljesen megszűnjön, lehetetlenné váljon. Azt elfogadja, hogy a Harmadik Birodalommal gazdasági és politikai jóviszonyban kell lennünk, de hozzát teszi, hogy a „nemzetiszocializmus ideológiájának hozzánk való importálása ellen a leghatározottabban tiltakoznunk kell.”²⁸⁹ Ettől a német példa miatt fél, melyben a „totalitás lélekgyilkos erőszakossága” mártíregyházakká tette a katolikus és protestáns felekezeteket egyaránt. Úgy látja, hogy ugyanennek a rendszernek az alkalmazása nálunk a politikai és faji függetlenségünk teljes elvesztéséhez vezetne — mint ahogy már 18 esztendeje beleolvadtunk volna a szovjet birodalomba, ha a „magyarság egészséges és józan életösztöne nem rázta volna le magáról a bolsevizmus vörös igáját.”²⁹⁰ Most ugyanez várna ránk ellenkező irányú „hallatlanul szívós expanzív erőnek” a környezetében — mondja. Majd végezetül azt ajánlja a protestánsoknak, hogy a pogányságot hirdető nyilasok ellen fogjanak össze. Ezt a lap ugyanazon számának további oldalain Maklár Károly református és Dr. Raffay Sándor evangélikus püspökök nagy örömmel fogadták — főleg a „testvéri hang” miatt.

Zichy tehát az uralkodó osztály azon csoportjához tartozott, mely az erősödő német befolyástól tartott. Tulajdonképpen a „vörös és zöld” veszedelem ismert teóriájával azonosította magát, amit e cikkében a „jobbról és „balról” jövő szélsőségekkel helyettesített. Ezzel szokták szembeállítani az „erős magyar birodalom” gondolatát, amely ugyancsak bizonyos szembenállást fejez ki a német törekvésekkel szemben. Zichynél — talán — ez a ki-

287 „Politika” c. folyóirat. Budapest, 1938. január 2. Zichy Gyula: „Küzdelem a szélsőségek ellen”.

288 Uo.

289 Uo.

290 Uo.

rálykérdés megoldásának szorgalmazásában követhető nyomon, bár erre ok lehet pusztán közismert royalizmusa is.

1939-ben a II. zsidójavaslat tárgyalása előtti napokban Zichy több levelet kapott. Az egyikben 14 zsidó és „zsidónak minősített” tiszt kéri az érseket — mint felsőházi tagot —, hogy ne adja szavazatát olyan törvény meghozatalához, amely a „magyar emléklapos tiszteket becsületükben sérti”.²⁹¹ Nem tudjuk, hogy az érsek mit válaszolt erre, de egy másik levélre reagálva, — melyet ezekben a napokban ugyancsak a zsidókérdés kapcsán kapott —, kifejti, hogy a zsidó-törvény javaslat túlzásait maga is elítéli „s azok ellen minden lehető módon küzdeni igyekszik s a megbízható katolikus törvényhozók egyöntetű állásfoglalását e tekintetben felette kívánatosnak tarja”.²⁹² Ugyanakkor hozzáteszi, hogy hivatalos kötelessége a közeljövőben máshova szólítja s állásfoglalása hangoztatására ezért „a hozzá legközelebb állót kell felkérnie”. Ez Glattfelder lett.²⁹³ Sajnos azt nem írta le, hogy mit tart túlzásnak a törvényjavaslat anyagában. Ebből a fogalmazásból mindenesetre feltelezhető, hogy csupán az egyes részleteket kifogásolta s nem a zsidótörvényt magát. Ezt különben a korábban tárgyalt zsidókérdéssel kapcsolatos levele is aláhúzza.

1939-el tulajdonképpen eljutottunk a világháború kirobbanásához és egyszersem Zichy politikai aktivitásának elhalványulásához is. A belpolitikai kérdések eltörpültek a világégés nagy formátumú problémái mellett, azonkívül szervesen össze is függtek sok helyen azokkal. Tehát a politikában a háború témáját nem lehetett elkerülni. Apor vatikáni követ jelentéseiből az látszik, hogy a Vatikán vagy nem, vagy a szokott elővigyázatos és lehetőleg kockázatot kerülő módon foglalt állást a háború folyamán.²⁹⁴ Ez az óvatosság különösen hathatott Zichyre, aki ennél jelentéktelenebb kérdésekről sem nyilatkozott egyéni módon és szívesen másolta le és hangoztatta a hivatalos verziót. De nem is igen volt mit nyilatkozni, hiszen egyelőre Magyarország nem állt hadban, Hitler pedig azzal az ideológiával söpört végig eddigi ellenfelein, melytől az érsek tartott. Mit mondhatott volna erről az eddig megismert Zichy híveinek? Sem a lelkendező, sem az elmarasztaló hang nem lett volna politikus. Így maradt az egyetlen megoldás, hogy látszólag — politikai vonatkozásban — nem vesz tudomást a háborúról. Egy 1940 decemberében kiadott körlevele azon kesereg, hogy a mai háborús viszonyok között igen nehezen tudják beszerezni az öröklámpa számára előírt olajbogyóból sajtolt

291 KÉL. I. Pol. ir. — 14 tiszt levele Zichynek. Budapest, 1939. február 10.

292 KÉL. I. Pol. ir. — Tobler János képviselő levele Glattfelder Gyula megyéspüspöknek. 1939. február 14. (Glattfelder továbbküldte azt Zichynek.)

293 Uo.

294 B. LŐRINCZ Jzerk. 1969. 284—304.

olajat, s ezért engedélyezi a helyben is beszerezhető növényi olajak használatát.²⁹⁵ Ez a körlevél ebben az évben az egyetlen háborúval kapcsolatos megnyilvánulás. De a levelek, politikai és egyházpolitikai iratok között sem találtunk olyan dokumentumot, mely a háborúval foglalkozna. Még 1941 áprilisában, a Jugoszlávia elleni magyar támadás hónapjában is hallgat az érsek, s csupán május 1-én szólal meg egy körlevélben: „A közelmúlt napokban egyházmegyénk nagyobb része, Bács-Bodrog vármegye déli területe tért vissza az ország kebelére dicső honvédeink küzdelme és vérhullatása árán. Reméljük a visszatért hívek lelki gondozását is mielőbb átvehetjük.”²⁹⁶ A Szovjetunió elleni támadással még rövidebben foglalkozik: „A bolsevizmus elleni keresztes hadjárat a magyar honvédség harcbevételét is szükségessé tette.”²⁹⁷ Egyik kérdéshez sem fűz kommentárt, ami különösen a bácskai területek visszacsatolásánál meglepő. A háború további eseményeihez pedig már nem is volt módja hozzászólni, mert 1942. május 20-án, érsekségének 17. évében elhunyt.

Zichy érseksége az ellenforradalmi rendszer azon két évtizedére esik, amikor a katolikus politika érvényesülési tere leszűkült. Az egyház változatlanul a rendszer támasza ugyan, de a korábbi, szinte kizárólagos hatalmat már nem kapja meg. A katolikus egyház jobboldali ellenzékiességbe vonult felső körei a protestáns érdekek állítólagos előtérbe helyezését sérelmezik s problémájuk a kormánnyal és a helyi politikai vezetőkkel állandósul. E megváltozott légkörben Zichy nem alkothatott Várady-szerűt. (Mint ahogy a politikusnak ismert fehérvári püspök, Prohászka Ottokár sem tudott igazán érvényesülni 1920 után). Egy mágnás családból származó főpaptól, ahol a Habsburg hagyományok is elevenen élnek még, egyébként sem várható az ellenforradalmi rendszer teljes kiszolgálása. De Zichy különben sem volt olyan agilis politizáló alkat mint elődei, kevesebb benne az egyéni szín. Szívesebben követte a klasszikus konzervatív főpapi hagyományokat s ezektől csak a kor kényszerítő körülményei térítették el. De végső soron ő is jól politizált az ellenforradalmi rendszer szolgálatában. Ahogyan a helyhatósági vezetőkkel levelezve igyekszik bejuttatni a katolikus érdekek embereit a helyi képviselőkbe — jól illusztrálja ezt. A nemzetellenes szélsőjobboldali mozgalmakkal való szembehelyezkedése s a zsidótörvény elítélése pedig egyenesen pozitív dolog. Ugyanakkor számos megnyilatkozásban indulatos túlfogalmazásokra ragadtatja magát, s hajlamos olyan — saját köreiben is elcsépelet — frázisok hangoztatására, melyek újkorukban sem voltak hatá-

295 LITT. CIRC. Zichy, Kalocsa, 1940. december 10. 5072.

296 LITT. CIRC. Zichy, Kalocsa, 1941. május 1. 1477.

297 LITT. CIRC. Zichy, Kalocsa, 1941. szeptember 22. 4054.

sosak. Az érsek Kalocsán is a Pécsről magával hozott Mosonyi Dénes oldal-kanonok befolyása alatt állt, melynek mértéke — különösen utolsó éveiben — már csaknem önállóságának feladását jelentette.

*

A tárgyalt érsek tevékenysége nagyjából a magyarországi kapitalizmus utolsó 30 évére esik, s így e főpapok is egyben az utolsók, akik ebben a közegeben tevékenykedhettek. Csernoch rövid kalocsai tartózkodásának legjelentősebb mozzanata, hogy jórészt kialakította és megalapozta azt a tevékenységi kört, mely azután tradícióvá válhatott a kalocsai érsek politikai gyakorlatában. Ezt a hagyományt az a rendhagyó momentum is erősítette, hogy Csernoch felfelé lépve, a magyar egyház feje lett s így az általa képviselt új típusú főpapi modelt élő és követendő példává tehetette. Így az utód (Várady) már Csernoch kvalitású és stílusú tevékenységet végzett. A kérdések lényegét kereste s ennek során igényes mélységekig jutott, hogy azután a megismert igazságokat a saját és egyháza szempontjai szerint magyarázva, kritizálhassa azokat, s harcolhasson ellenük. Zichy személyével a modern politikai érdeklődés halványulni kezdett.

Ebben — mint már említettük — az érsek személyén túl a megváltozott politikai légkörnek is szerepe volt. De még Zichy is megfelelt azoknak a követelményeknek, melyet az ellenforradalmi rendszer vezető körei egy új típusú főpaptól elvártak.

Rövidítések

KÉL	Kalocsai Érseki Levéltár
I.	Egyházi levéltár
Persz.	Perszonális iratok
Egyh. pol. ir.	Egyházpolitikai iratok
Pol. ir.	Politikai iratok
KN	Kalocsai Néplap
LITT. CIRC.	Litterae Circulares

IRODALOM

- BOTKA, 1870.: Péter kalocsai érsek pecsétje. Századok, 5. füzet.
- B. LŐRINCZ szerk., 1969.: A vatikáni magyar követ jelenti . . . Budapest.
- CSIZMADIA, 1966.: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest.
- ÉRDÚJHELYI, 1899.: A kalocsai érsekség a renaissance korban. Zenta.
- FOERK, 1911.: A kalocsai Szt. István kori székesegyház érseki sírja. Archeológiai Értesítő. XXI.
- FRAKNÓI, 1884.: Váradi Péter kalocsai érsek élete, 1483—1501. Budapest.
- FRAKNÓI, 1881.: Tomori Pál élete és levelei. Budapest.
- GALÁNTAI, 1960.: Egyház és politika, 1890—1918. Budapest.
- GYŐRFFY, 1969.: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia közleményei XVIII. k. 2—3. sz. Budapest.
- HEGEDŰS, 1954.: Patachich Gábor kalocsai érsek élete és restaurációs tevékenysége. Budapest. K. F. K. M. S. 551. (Az érseki könyvtár kézirat jelzése.)
- KARÁCSONYI, 1892.: Kik voltak az első érsekek. Budapest.
- KOMÁRIK, 1892.: Dr. Haynald Lajos bíboros kalocsai érsek emlékezete, 1816—1891. A Jézus-társasági Kalocsai Érseki Főgimnázium értesítőjében. Kalocsa.
- LÁNCZY, 1882.: Széchenyi Pál kalocsai érsek és a magyar nemzeti politika (1642—1710.) Századok.
- MÁRTON, 1883.: Váradi Péter kalocsai érsek élete. Budapest.
- MÁLNÁSI, 1933.: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. 1672—1732. Kalocsa.
- MESZLÉNYI, 1928.: A magyar katolikus egyház és az állam 1848—49-ben. Budapest.
- MOLNÁR, 1949.: A magyar társadalom története az Árpád kortól Mohácsig. Budapest.
- NAGY, 1968.: A kalocsai XI. századi érseksír leletei. Művészettörténeti értesítő XVII. évf. 1—2. szám.
- OMPOLYI, é. n.: Haynald Lajos politikai és egyházpolitikai tevékenysége, 1867—1889. In: Vázlatok Haynald Lajos bíbornok, érsek életéből, 1816—1889. Pozsony—Budapest. Kőhalmi-Klimstein József szerkesztésében.
- PADOS, 1862.: Szécsény Pál kalocsai érsek életrajza. Pest.
- RÁNKI, 1967.: Az ellenforradalom kora Magyarországon. In: Magyarország története II. kötet. Budapest, 1967. Molnár Erik szerkesztésében.
- SÖRÖS, 1917.: Frangepán Ferenc kalocsai érsek, egri püspök. Századok 7—8. szám.
- SUJÁNSZKY, 1855.: Gróf Nádasdy P. Ferenc néhai kalocsai érsek. Pest.
- UDVARDY, é. n.: A kalocsai és bácsi egyházmegye középkori története. I. II./A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában 533/I. II. jelzés alatt./
- VÁROSY, é. n.: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában M. S. 529 jelzés alatt. Kézrel írt fogalmazvány.
- WINKLER, 1926.: A kalocsai és bácsi érsekség. Kalocsa.
- WINKLER, 1927.: Kalocsa története. Kalocsa.

Duna—Tisza közü Mezőgazdasági Kamara 1922—1946

PINTÉR ILONA:

Tanulmányom témája a Duna—Tisza közü Mezőgazdasági Kamara (a továbbiakban: DTMK) hivataltörténete, amelynek tárgyalása során annak illetékességi területére és szervezetére, hatáskörére és működésére, valamint ügyintézésére kívánok kitérni. A DTMK-nak ugyanis, mint felülről létrehozott, előzmények és gyökerek nélküli szervnek először a szervezeti felépítése és a területi illetékessége volt meghatározott, az érdekképviseleti törvényben igen tágan körvonalazott hatáskör fokozatosan, a működés évei alatt tett meg tartalommal. Annak ellenére azonban, hogy a törvény az egész magyar mezőgazdaság társadalmi méretű irányítását akarta az öt mezőgazdasági kamarára bízni, a társ kamarákhoz mérten jól működő DTMK sem tett többet annál, amit hivatalnoki kara végzett.

A tanulmány a Bács-Kiskun megyei Levéltárban levő kamarai iratanyag-ra, a DTMK által kiadott működési jelentésekre és a mezőgazdasági érdekképviselettel kapcsolatos törvényekre és rendeletekre épül. A szabad tizedes rendszer alkalmazásával készült.

I. A DTMK TERÜLETI ILLETÉKESSÉGE

A DTMK-t a 37 250/1921. F. M. sz. r. hozta létre, működési területét Pest—Pilis—Solt—Kiskun, Csongrád, Bács-Bodrog, Csanád, Torontál és Arad vármegyékre, Budapest székesfővárosra, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Szeged és Baja thj. városokra kiterjedően határozta meg. Csanád, Arad és Torontál vármegyék egyesülésétől¹ eltekintve ez az állapot lényegében változatlanul maradt a DTMK megszűnéséig. A mezőgazdasági kamarák számát, székhelyét és működési területét újból megállapító 120 270/1938. F. M. sz. r. a DTMK-t nem érintette. A délvidék visszacsatolása annyival

¹ 1923: XXXV. tc. 11. §. 7.

növelte a területét, amennyivel Bács-Bodrog vm. gyarapodott.² A felszabadulás utáni területrendezés során a vármegyehatárok korrekciójából adódóan csatoltak hozzá néhány községet.³

1.1. A DTMK SZERVEZETE

Magyarországon 1922-ig, az 1920: XVIII. tc. szerinti mezőgazdasági kamarai szervezet kiépüléséig, a mezőgazdasági érdekképviseleti teendőket szabadtársulási alapon létrejött szervezetek: a vármegyei és egyéb helyi érdekeltségű gazdasági egyesületek és gazdakörök, továbbá az OMGE, a Magyar Gazdaszövetség és a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége⁴ végezték. Az 1868 júniusában összeült I. országos gazdakongresszuson márfelvetődött e rendszer megváltoztatásának a lehetősége, de a változtatás hívei csak az 1879. évi II. országos gazdakongresszuson értek el némi eredményt. A kongresszus kényszerszertársuláson alapuló érdekképviseleti szervezet kialakítása mellett foglalt állást. Kimondta, hogy: „A gazdasági egyesületek szervezetének teljes megváltoztatásával, ezek fenntartási költségeiben — úgy, mint ez az 1868: VI. tc. által a kereskedelmi és iparkamarákra szervezve van — a gazdasági egyesület területén levő minden földtulajdonos egyenes földadó forintja után fél krajcár maximum járulékkal vesz részt.” Bár az elhatározást gyakorlati lépések nem követték⁵, a kérdés nem került le a gazdagyűlések napirendjéről. A II. országos gazdakongresszus határozata alapján összehívott szövetséges gazdasági egyesületi nagygyűlések is foglalkoztak a mezőgazdasági érdekképviselet ügyével, különösen az 1883. évi III. és az 1892. évi IX. szövetségi nagygyűlés. Az 1892. évi nagygyűlésen a résztvevők egy csoportja a kényszerszertársulási alapon szervezett mezőgazdasági kamarák létrehozása mellett foglalt állást. A többség azonban úgy ezeken a nagygyűléseken, mint az 1895. évi III. és az 1896. évi IV. országos gazdakongresszuson a szabadtársulási elv mellett határozott, és nem kívánta a meglévő rendszer átalakítását. A Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének megalakítása is mutatja azonban, hogy a kérdést nem tekintették lezártnak. Az 1901—1906. évi országgyűlést megnyitó trónbeszéd az

² A 250. 604/1941. F. M. sz. r. kimondta, hogy a DTMK működési területe kiterjed Bács-Bodrog vm. visszafoglalt területére, valamint Szabadka, Újvidék és Zombor thj. városok területére is.

³ 4330/1945. M. E. sz. r.

⁴ Az 1896. évi IV. gazdakongresszus hozta létre az OMGE keretében. A szövetség létrehozásának egyik célja a mezőgazdasági érdekképviselet törvényhozási úton való szervezésének sürgetése volt.

⁵ Valószínűleg azért nem, mert úgy a kongresszusok, mint a nagygyűlések legerősebb csoportjai az OMGE-ből és a vármegyei gazdasági egyesületekből kerültek ki, amelyeknek nem volt céljuk a kialakult rendszer megváltoztatása. Lásd VÁSÁRHELYI Zoltán: A mezőgazdasági érdekképviselet fejlődése. Bp. Eggenberger. 1903. 146. p.

országgyűlési ciklus alatt megoldandó feladatok között említette a mezőgazdasági érdekképviselet ügyének rendezését, s a kérdés az 1920: XVIII. tc. megalkotásáig nem szűnt meg kormányzati program lenni.⁶ A mezőgazdasági érdekképviselet ügye iránti élénk érdeklődésre vallanak a korszakban tekintélyes számban megjelent tervezetek, tanulmányok.⁷

Annak, hogy a mezőgazdasági érdekképviseletről szóló törvény 1920-ban született meg, a legfőbb oka a veszített háborút követő átalakulás⁸ és a forradalmakra való visszahatásként is jelentkező kiscgazda-politika meghirdetése volt. De nem hozott döntést a törvény a kényszertársulás — szabadtársulás vitában, hiszen a mezőgazdasági kamarák, mint kényszertársuláson alapuló hivatalos érdekképviseletek mellett — változatlan súllyal és tevékenységi körrel — tovább működtek a gazdasági egyesületek és gazdakörök.

A törvényes mezőgazdasági érdekképviseleti rendszer háromlépcsős. A mezőgazdasági bizottságokra — községi, városi, járási, thj. városi és vármegyei mezőgazdasági bizottságokra — épül, amelyek tevékenységét öt kerületi mezőgazdasági kamara volt hivatva összefogni, irányítani és ellenőrizni, és az onnan kiinduló panaszokat, jogos igényeket az Országos Mezőgazdasági Kamara (a továbbiakban: OMK) és a földművelésügyi minisztérium felé továbbítani.

A mezőgazdasági érdekképviselet működési alapelveit az 1920: XVIII. tc. (a továbbiakban: T) határozta meg az 1937: XVII. tc.-ben (a továbbiakban: N) rögzített módosításokkal. E két tc. írta elő a mezőgazdasági kamarák összetételét⁹, a tagok megválasztásának módját¹⁰, rögzítette feladatukat¹¹,

6 Az érdekképviseleti törvény előzményeiről lásd *RUBINEK* Gyula: Indokolás a mezőgazdasági érdekképviseletről szóló törvényjavaslatához. DTKM kiadványai 2. sz. Kecskemét, 1925. 44—45. p. és *VÁSÁRHELYI* Z. i. m. 144—145. p.

7 Többek között *GLEVITZKY* Sándor: Mezőgazdasági kamarák. Sárospatak, 1888. 44 p., Az agrárkérdés Magyarországon. Írta: Reformér. Bp. 1894. 86 p., *RUBINEK* Gy.: Mezőgazdasági érdekképviselet. Bp. Pátria. 1895. 48 p., *POROSZKAY* Béla: Gazdasági érdekképviselet. Nagybecskerek, 1903. 33 p., *PAUR* Ödön: Mezőgazdasági problémák. A mezőgazdasági érdekképviselet kérdéséhez. Bp. Pátria. 1906. 82 p., *BERNÁT* István—*RUBINEK* Gy.: Törvényjavaslat a mezőgazdasági kamarákról. Bp. Pallas. 1908. 31 p., Mezőgazdasági érdekképviselet Németországban. A m. kir. Földművelésügyi Minisztérium berlini gazdasági szaktudósítójának jelentése. Bp. Pallas. 1908. 240 p., *KRISZTINKOVICH* Ede: Mezőgazdasági kamarák. Bp. Pallas. 1910. 646 p., Mezőgazdasági kamarák. Bp. Pallas. 1910. 646 p., Mezőgazdasági érdekképviseletekről törvénytervezet. Bp. Pfeifer. 1911. 1. p., *TONELLI* Sándor: A magyar közgazdasági érdekképviseletek. Bp. Ranschburg. 1914. 238 p.

8 „Mostani gazdasági helyzetünkben sem ezt, sem más olyan kérdést nem lehet elodáznunk, amelynek megoldásától azt reméljük, hogy mezőgazdaságunk talpraállításában hasznunkra lehet... Hazánk megmaradó részének mezőgazdasága terszerűen át kell, hogy alakuljon, ki kell, hogy épüljön a megváltozott helyzet adta követelés szerint. Fontolóra kell vennünk a megmaradt részek termelési feltételeit, az itt folytatandó mezőgazdaságunkba új rendszereket, új irányokat, új tényezőket kell beillesztenünk... (és ebben) rendkívül fontos szerep illeti a gazdatársadalmat.” — írta *RUBINEK* Gy. Lásd: Indokolás 36—37. p.

9 A mezőgazdasági kamara rendes és kültagokból áll. A rendes tagok részben választás, részben hivatali tisztjük alapján tagjai a kamarának. A választás alá eső rendes tagokat a kamara területébe tartozó vármegyék és thj. városok mezőgazdasági bizottságai tagjaik sorából választják. A választott tagok és póttagok számát és egy-egy törvényhatóságra eső hányadát első ízben a földművelésügyi miniszter állapítja meg, a későbbi választásoknál e tekintetben a kamara alapszabályai irányadók. A választott rendes tagok és póttagok számát úgy kell megállapítani, hogy a mezőgazdasági érdekeltségek öt csoportja egyenlően legyen képviselve. — (T) 28. §. Hiva-

szervezeti felépítésüket¹², megszabta a helyüket az állami hierarchiában¹³, rendelkezett a fenntartási költségek előteremtésének módjáról¹⁴, szabályozta a felettes szervekkel és más hivatalokkal való érintkezés mikéntjét¹⁵. Megszűnésüket a 24 070/1946. M. E. sz. r. jelentette, amely a földművelésügyi tanácsok létrehozásáról rendelkezett.¹⁶

talból rendes tagjai a mezőgazdasági kamarának a legalább egy törvényhatóság területére kiterjedőleg törvényesen megalakult és ilyen módon működő mezőgazdasági egyesületek és mezőgazdasági munkásegyletek elnökei és egy-egy vezető tisztviselője arra az időre, míg tisztjüket betöltik. Rendes tagjai továbbá a földművelésügyi miniszter által, az illetékes mezőgazdasági kamara meghallgatásával kijelölt gazdasági szövetkezetek vidéki központjainak elnökei és egy-egy vezető tisztviselője, és a kamara területén levő és vidéki központba nem társult gazdasági szövetkezetek azonos célokat szolgáló csoportjainak két-két képviselője. — (T) 32. §. A mezőgazdasági kamarák a közigazdaság, a mezőgazdaság és a mezőgazdasági munkásügyek körül érdemeket szerzett, és a kamara területén lakó egyének sorából a választott rendes tagok számának egynegyed részéig kültagokat is választhatnak. A kültagok szavazati jogosultság nélkül, tanácskozási joggal vesznek részt az üléseken. — (T) 33. §.

A törvényben rögzített öt érdekeltségi csoportot a novella eggyel kibővítette (lásd 20. sz. jegyzet), amely hez hetedikként csatlakozott az ún. gazdatiszti kúria. A gazdatisztek ugyanannyi kamarai rendes tagot és póttagot választottak, mint a többi csoport. — (N) 6. §. 1937-től hivatalból rendes tagjai a kamaráknak a működési területükön levő törvényhatóságok első tisztviselői, a vitézi törzsszékek egy-egy kiküldöttje, valamint a vármegyei és a thj. városi m. kir. gazdasági felügyelőségek vezetői. — (N) 8. §. A kamara életében kiváló érdemeket szerzett egyének közül legfeljebb öt örökös tiszteletbeli tagot lehet választani, akiket a rendes tagok tagsági jogai illetnek meg. A kültagok számát a kamarai alapszabályok határozzák meg. — (N) 9. §.

10 A kamarai tagok és póttagok választása titkos szavazással történik. A választás ellen a földművelésügyi miniszterhez lehet fellebbezni, aki végérvényesen határoz. Megválasztható a választó mezőgazdasági bizottság olyan tagja, aki legalább 30 éves, legalább 6 év óta állandóan a kamara területén lakik, és nem hivatali tisztjénél fogva tagja a választó mezőgazdasági bizottságnak. — (T) 29. §. A mezőgazdasági kamara rendes tagjainak választása 6 évre szól. E tagok fele része három évenként kilép. Helyük betöltése iránt azonnal intézkedni kell. A kilépő tagok az új választásokig gyakorolják tagsági jogaikat, és újból választhatók. A megüresedett tagsági helyre az azonos érdekeltségi csoport legelső szavazatot kapott póttagja lép. — (T) 30. §. 1937-től a kamarai tagok megválasztása 6 évre történik, a háromévenkénti kilépés megszűnik. — (N) 7. §.

11 A mezőgazdaság fejlesztésére és irányítására, valamint a mezőgazdasági lakosság különleges érdekeinek egyetemes előmozdítására és képviselésére kell mezőgazdasági kamarákat alakítani. A számukat, székhelyüket és működési területüket a földművelésügyi miniszter állapítja meg. — (T) 27. §. A mezőgazdasági kamarák feladata egyfelől az, hogy a mezőgazdaság fejlesztése körül segítségére legyenek a kormánynak és a földművelésügyi igazgatásnak, másfelől pedig, hogy az ország közgazdaságában és társadalmában előmozdítsák és képviseljék a mezőgazdaság, a birtokosok és a mezőgazdasági munkások egyetemes érdekeit. Kötelességük állandóan figyelemmel kísérni, tanulmányozni és feltárni területükön mindazokat a jelenségeket, amelyek az ottani mezőgazdasági termeléssel és az ott élő mezőgazdasági lakosság helyzetével összefüggenek. Feladatuk továbbá, hogy megfigyeléseik alapján megjelöljék területükön a birtokmegosztásnak azt az alakulását, a gazdálkodásnak azokat az irányait és módjait, amelyektől a természetben legtöbb eredmény, és a mezőgazdasági lakosság minden rétegére legkedvezőbb helyzet várható. Figyelemmel kell kísérniük más közgazdasági ágak, nevezetesen az ipar, kereskedelem, közlekedés, pénzügy- és vámpolitika fejlődését és a kamara területéhez tartozó vidék termelésére és mezőgazdasági helyzetére gyakorolt hatását. A tapasztaltakhoz képest szükség szerint megfelelő társadalmi, közigazgatási, kormányzati és törvényhozási intézkedéseket javasolhatnak, vagy pedig saját hatáskörükben a termelés helyes szervezésére és a gazdálkodás eredményességének emelésére megfelelő intézményeket, berendezéseket létesíthetnek és fenntarthatnak. — (T) 34. §. A mezőgazdasági kamara, mint a területén levő vármegyei mezőgazdasági bizottságok közvetlen felügyelő hatósága irányítja és támogatja azok működését. A gazdasági egyesületekkel, gazdakörökkel, mezőgazdasági munkásegyletekkel szükség szerint összeköttetésbe lép, és a gazdaságtársadalom, valamint a gazdasági munkások közérdekű szervezkedését elősegíti. — (T) 35. §.

12 A közgyűlésre vonatkozóan lásd (T) 39. § 8. és 41. §; az elnökségre: (T) 40. § és (N) 11. § 1.; a választmányokra: (T) 42. § és (N) 11. §; a szakosztályokra: (T) 43. § és (N) 13. §; a kamarai hivatalra: (T) 46. § 1.

13 A mezőgazdasági kamarák feletti felügyeletet a földművelésügyi miniszter gyakorolja. Az Országos Mezőgazdasági Kamara meghallgatása után, és a földművelésügyi miniszter előterjesztésére a kamarát a minisztertanács feloszthatja. — (T) 50. §. Az Országos Mezőgazdasági Kamara feladata volt az egyes mezőgazdasági kamarák működésének figyelemmel kísérése, és felettük felügyelet gyakorlása. — (T) 54. §.

A DTMK szervezetét a két tc. rendelkezései szerint megalkotott alapszabályok rögzítik.¹⁷ Az 1922-ben megalkotott alapszabályokat — és az ezek alapján készült ügyrendi szabályzatot, amelyet 1934-ben szervezeti és ügyrendi szabályzattá bővítettek — 1939-ben és 1942-ben átdolgozták, mindannyiszor az OMK szabályzatainak figyelembevételével.¹⁸

A DTMK a következőképpen épült fel:¹⁹

1. a kamarai tagok közgyűlése
2. a kamarai választmány
3. kamarai bizottságok
4. szakosztályok
5. a kamara elnöke, elnöksége, elnöki tanácsa
6. a kamarai hivatal

I.II. A közgyűlés a DTMK legfőbb szerve, amelyet választott rendes tagok, hivatalból rendes tagok és kamarai kültagok alkotnak.

A mezőgazdasági kamara választott rendes tagjai azok, akiket a kamara

14 A mezőgazdasági kamara olyan kiadása fedezésére, amelyet saját bevétele vagy állami hozzájárulás nem fedez, a földművelésügyi miniszter jóváhagyásával mezőgazdasági kamarai illetéket vehet ki. A mezőgazdasági kamarai illetéket a kamara kerületében földadó alá eső mezőgazdasági földbirtokok és az ilyen földbirtokok haszonbérlete után kell fizetni. A kamarai illeték a közadókkal együtt hajtandó be. Az illeték kivetésének, beszedésének és a kamara pénztárába való beszolgáltatásának részletes szabályait a pénzügyminiszter a földművelésügyi miniszterrel egyetértően rendelettel állapítja meg. — (T) 47—48. §. A (N) 16. § 1. szerint mezőgazdasági kamarai illetéket kell fizetni az adóköteles mezőgazdasági mellékipari üzemek után is, ha azok döntően saját nyerstermékeiket dolgozzák fel és adják el, továbbá a mesterséges halastavak után is. Mezőgazdasági kamarai illetéket tartoznak fizetni a gazdatisztek, valamint a mezőgazdasági termelési, értékesítési és fogyasztási szövetkezetek is.

15 A mezőgazdasági kamarák előterjesztéseiket a minisztériumokhoz és a törvényhozáshoz közvetlenül intézik. A törvényhatóságokkal, közhatalóságokkal, közhivatalokkal, magántestületekkel és magánosokkal, valamint egymással közvetlenül érintkeznek. A törvényhatóságok, közhatalóságok és hivatalok kötelesek a mezőgazdasági kamarák megkereséseit és javaslatait tárgyalás alá venni, és az elintézésről a megkereső kamarát értesíteni. — (T) 37. §. Olyan közigazgatási határozat ellen, amely a kamara által tett javaslatra vonatkozik, a kamara az 1929: XXX. tc. korlátai között jogorvoslattal élhet, ha az az általa képviselt egyetemes mezőgazdasági érdekek szempontjából nem megfelelő. 1937-től a kamara egyetemes országos jelentőségű ügyben a törvényhozáshoz vagy a kormányhoz közvetlenül nem, csak az Országos Mezőgazdasági Kamara útján tehet előterjesztést. — (N) 10. §.

16 A földművelésügyi tanács vette át a kamarai közgyűlés, az elnökség és a választmány jogkörét. Irányításával a kamarai hivatal változatlan összetételben működött tovább.

17 BKmL. DTMK ir. Szabályzatok dosszié. A (T) 38—39. §-a szerint a mezőgazdasági kamarák szervezetük részletes megállapítására és működésük szabályozására alkotják meg alapszabályaikat. Az alapszabályok és módosításaik csak a földművelésügyi miniszter jóváhagyásával érvényesek. Az alapszabályok a törvényekkel vagy rendeletekkel nem ellenkezhetnek.

18 A (N) 14. §-a kimondta, hogy a kamarai alapszabályoknak a kamarai tisztviselők szolgálati és nyugdíjviszonyaira vonatkozó rendelkezései, valamint az ezek alapján kibocsátott szolgálati, fegyelmi és nyugdíjszabályzatok nem térhetnek el az OMK tisztviselőire vonatkozó megfelelő rendelkezésektől, illetve szabályzatoktól.

19 Az 1939. évi alapszabályok 4. §-a az OMK alapszabályai felosztását átveve a kamarai szervezetet két részre — 1. intézkedésre hivatott 2. tanácskozási, véleményező és előkészítő szervekre — osztotta. Az előbbihez a közgyűlés, a választmány, az elnökség, az elnöki tanács, az elnök, az igazgató, a számvizsgáló és a fegyelmi bizottság, a fegyelmi választmány, a mezőgazdasági kamarai központi fegyelmi bizottság és a kamarai tisztviselők, az utóbbihoz a szakosztályok, szakbizottságok, és a kamarai értekezletek tartoztak. A DTMK tényleges szervezetében ez a felállítás nem hozott változást. Az intézkedésre hivatott szervek között említett fegyelmi választmány pl. nem is alakult meg.

területéhez tartozó vármegyék és thj. városok mezőgazdasági bizottságai tagjaik sorából rendes tagul megválasztanak. A választás a (T) 4., illetve a (N) 2.§-ában meghatározott csoportonként²⁰ történik úgy, hogy az érdekeltségi csoportok egyenlően legyenek képviselve. A háromévenkénti választások között megüresedett tagsági helyeket az érintett törvényhatóságok póttagjai közül a választmány javaslata alapján a közgyűlés tölti be. 1937-től a választás 6 évre szól.

Az alapszabályok rögzítik a közgyűlés választható tagjainak számát. Az 1922. évi alapszabályok szerint PPSK vm. 40 rendes és 20 póttagot, Csanád vm. 15 rendes és 10 póttagot, Torontál és Arad vm., Baja thj. város és Budapest székesfőváros 5 rendes és 5 póttagot, Csongrád és Bács-Bodrog vm., Kecskemét, Szeged és Hódmezővásárhely thj. város 10 rendes és 5 póttagot választ. Ezt a keretet a törvényhatóságok területe, lélekszáma, a választók száma és a mezőgazdasági kamarai illeték összege alapján az 1934. április 16-i közgyűlés módosította, amennyiben azontúl PPSK vm. 50 rendes, Csongrád és Bács-Bodrog vm. 15 rendes és 15 póttagot választ.

Hivatalból rendes tagjai a kamarának :

- a) a kamara területén legalább egy törvényhatóság területére kiterjedően törvényesen megalakult és működő mezőgazdasági egyesületek és mezőgazdasági munkásegyletek elnökei és egy-egy vezető tisztviselője;
- b) a kamara meghallgatásával a földművelésügyi miniszter által kijelölt gazdasági szövetkezetek vidéki központjainak elnökei és egy-egy vezető tisztviselője;
- c) a földművelésügyi miniszter által kijelölt, vidéki központban nem társult gazdasági szövetkezetek két-két választott tisztviselője.

A kamarai kültagok a kamara területén lakó, a közigazgatás, a mezőgazdaság, és a mezőgazdasági munkásügyek területén érdemeket szerzett egyének közül választhatók a közgyűlés által a rendes tagok számának egynegyedeig. A kültagoknak nincs szavazati joguk.

20 A (T) 4. § öt érdekeltségi csoportot (kúriát) hozott létre:

1. mezőgazdasági munkások és cselédek
2. 0—10 kh terület birtokosai, hasznélvezői és haszonbérleti
3. 10—30 kh terület birtokosai, hasznélvezői és haszonbérleti
4. 30—100 kh terület birtokosai, hasznélvezői és haszonbérleti
5. 100—500 kh feletti terület birtokosai, hasznélvezői és haszonbérleti
6. 500 kh feletti terület birtokosai, hasznélvezői és haszonbérleti.

A (N) 2. §-a hat választói csoportot alkotott, amelyhez hetedikként járult még a gazdatiszti kúria:

1. 0—3 kh terület birtokosai, hasznélvezői és haszonbérleti
2. 3—10 kh terület birtokosai, hasznélvezői és haszonbérleti
3. 10—30 kh terület birtokosai, hasznélvezői és haszonbérleti
4. 30—100 kh terület birtokosai, hasznélvezői és haszonbérleti
5. 100—500 kh terület birtokosai, hasznélvezői és haszonbérleti
6. 500 kh feletti terület birtokosai, hasznélvezői és haszonbérleti.

Az 1939. évi alapszabályok a közgyűlés összetételét jelentős mértékben módosították. Az újjáalakult DTMK választott rendes tagjainak száma 150 lett. PPSK vm. 48 rendes és 24 póttagot, Csanád—Arad—Torontál vm. 24 rendes és 12 póttagot, Csongrád vm. 18 rendes és 12 póttagot, Bács-Bodrog vm., Kecskemét, Szeged és Hódmezővásárhely thj. város 12 rendes és 6 póttagot, Budapest székesfőváros és Baja thj. város 6 rendes és 6 póttagot választott kamarai rendes tagul, ezen felül 25 rendes és 15 póttagot küldtek soraikból a gazdatiszti kúria tagjai.

1939-től a kamara hivatalból rendes tagjai a következők:

- a) a törvényhatóságok első tisztviselői
- b) a III., V. és VII. vitézi törzsszék 1—1 kiküldötte
- c) a vármegyei és a thj. városi m. kir. gazdasági felügyelőségek vezetői
- d) a kamara javaslatára a földművelésügyi miniszter által kijelölt gazdasági egyesületek 2—2 kiküldötte
- e) a kamara területén legalább egy törvényhatóság területére kiterjedőn működő gazdasági egyesületek és szövetkezetek együttesen választott 2—2 küldötte.

Teljes jogú tagja a kamarának a (N) 9. §-a alapján választott négy örökös tiszteletbeli tag: Purgly Emil és Szentjóbby-Staub Elemér volt kamarai elnök, Geszthelyi Nagy László igazgató és Kováts Jenő, a hódmezővásárhelyi mezőgazdasági bizottság elnöke.²¹

1942-ben a délvidék visszacsatolása újabb változásokat hozott. Az új alapszabály a kamarai rendes tagok számát 180-ban állapította meg. PPSK vm. 42 rendes és 21 póttag, Bács-Bodrog vm. 30 rendes és 15 póttag, Csanád—Arad—Torontál és Csongrád vm. 18 rendes és 9 póttag, Szeged és Szabadka sz. kir. város, Kecskemét és Hódmezővásárhely thj. város 12 rendes 6 póttag, Budapest székesfőváros, Újvidék és Zombor sz. kir. város és Baja thj. város 6 rendes és 6 póttag küldésére jogosult.

A közgyűlés, mint a DTMK legfőbb szerve kizárólagosan döntött a következő ügyekben:

1. az alapszabályok módosítása
2. a kamarai szabályzatok megalkotása és módosítása
3. az évi költségvetés és a kamarai illeték-kulcs megállapítása
4. az évi zárszámadás elfogadása
5. ingatlanszerzés, megterhelés, eladás, kölcsönfelvétel, vagyonjogilag kötelező szerződések jóváhagyása
6. perindítás, permegszüntetés, perbeli egyezségek kötése
7. az elnök és az alelnökök megválasztása

²¹ BKmL. DTMK ir. Közgyűlési jkv. 1939. febr. 23.

8. a választmányi tagok megválasztása
9. szakosztályok szervezése és megszüntetése, feladataik meghatározása és a szakosztályi tagok megválasztása
10. az igazoló, számvizsgáló, fegyelmi és egyéb bizottságok létrehozása, módosítása és megszüntetése, tagjainak megválasztása
11. tisztviselői állások szervezése és végleges betöltése
12. kamarai kültagok és örökös tiszteletbeli tagok választása
13. kamarai tagok tagságának törlése
14. a kamarai tagok és tisztviselők fegyelmi ügyeiben végső fokon való határozás²²
15. kamarai intézmények létesítésének jóváhagyása
16. országos kamarai tagok megválasztása
17. tiszteletdíjak megállapítása
18. tisztviselők nyugdíjazása

Kiterjedt jogai ellenére a közgyűlés szerepe a DTMK életében meglehetősen formális volt. Ezt meggyőzően bizonyítja az a tény, hogy a választmány által eléje terjesztett határozati javaslatokat minden esetben elfogadta.

A közgyűlést a kamara elnöke hívta össze évenként két alkalommal, tavasszal és ősszel. A tavaszi közgyűlésen a zárszámadás megtárgyalása és jóváhagyása, valamint a DTMK elmúlt évi működéséről szóló igazgatói jelentés elfogadása volt a fő feladat, az őszin pedig a jövő évi költségvetés megállapítása.

Az évi két közgyűlést csak rendkívüli időben nem hívták össze. 1922-ben és 1923-ban az alakulás utáni nehézségek közepette csak egy közgyűlés volt, 1938-ban pedig egyáltalán nem volt közgyűlés, mivel az 1937. évi mezőgazdasági bizottsági választások annyira elhúzódtak, hogy a DTMK újjáalakítására csak 1939 elején kerülhetett sor. Elmaradt az 1944. évi őszi közgyűlés is. A felszabadulás után a kamara testületi szervei nem működtek,²³ közgyűlés összehívására sem került sor.²⁴ 1942 júliusában, a DTMK fennállásának 20. évfordulóján pedig rendkívüli közgyűlést hívott össze az elnök az esemény méltó megünneplésére.

²² 1939-től az OMK és a vidéki kamarák képviselőiből sorshúzással alakított Központi Fegyelmi Bizottság volt illetékes a tisztviselők fegyelmi ügyeiben eljárni.

²³ A 85 934/1944. IX. 3. F. M. sz. r. rendelkezett a mezőgazdasági kamarák testületi szervei működésének szüneteltetéséről, amelyet a felszabadulás után nem helyeztek hatályon kívül.

²⁴ A DTMK vezetője 1945. április 18-ra összehívta a közgyűlést, amelynek feladata lett volna — a változott körülményekhez alkalmazkodva — az új elnökség megválasztása is. A földművelésügyi miniszter azonban nem járult hozzá a közgyűlés megtartásához, mivel a meglévő kamarai testület összetétele miatt nem tartotta alkalmasnak a népi érdekek végrehajtására. — BKML, DTMK ir. 958/1945.

A közgyűlés a határozatait egyszerű szótöbbséggel hozta. Határozatképes volt a közgyűlés az 1922. évi alapszabályok szerint akkor, ha 30 rendes tag jelen volt, a későbbi alapszabályok szerint a szavazati joggal rendelkezők egynegyedének megjelenése esetén. Valamennyi meghirdetett közgyűlésen megfelelő számban jelentek meg a tagok, részvétlenség miatt nem kellett egyszer sem a közgyűlést elhalasztani.

1.12. A kamarai választmány a kamarai ügyek állandó vitelére hivatott. Tagjainak száma 1939-ig 20, 1939-től 28. Hivatalból tagja a választmánynak az elnök és az alelnökök, szavazati jog nélküli tagja az igazgató. Tagjait a közgyűlés választja 3 évre — 1937-től 6 évre — a kamarai rendes tagok sorából úgy, hogy a törvényhatóságok és az érdekeltségi csoportok számaránya tükröződjék. Ez a kikötés azonban holt betű maradt, aminek bizonyítására az 1922. július 23-i alakuló és az 1939. február 23-i újjáalakuló közgyűlésen megalakított választmányok összetételét ismertetem. 1922-ben a választmányi tagok kúriánkénti megoszlása a következő volt:

kúria	választmányi tagok száma
1.	1
2.	4
3.	2
4.	3
5.	10

1939-ben valamennyi kúria 4—4 taggal vett részt a választmányban. E számokból is érzékelhető, mennyire nem lehetett szó az érdekeltségi csoportok számarányának tükröződéséről. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy az alsóbb kúriákból beválasztottak sem kizárólag a kisbirtokos gazdálkodók közül kerültek ki, még rosszabb az arány. 1922-ben pl. dr. Dömötör Lajos nyugalmazott helyettes polgármester a második kúria keretéből lett választmányi tag.

A választmány a kamara nevében végezte mindazokat a feladatokat, amelyek nem tartoztak kifejezetten a közgyűlés hatáskörébe. Eléje került minden kezdeményezés, ami a kamarából kiindult. Döntött a szakosztályok és a bizottságok javaslatairól — határozattá emelte, a közgyűlés elé terjesztette, vagy visszaadta további tárgyalás végett. A közgyűlésen tárgyalni kívánt ügyeket be kellett jelenteni a választmánynak. A közgyűlésen csak olyan kérdéseket tárgyaltak, amelyekkel a választmány már foglalkozott.

1935-ig, az állandó jelölő bizottság megalakulásáig az elnök, az elnökhelyettesek, a szakosztályi és bizottsági tagok megválasztására is a választmány tett javaslatot.

1939-ig a tisztviselői állásokat a titkári állással bezárólag, az igazgató javaslata alapján, a választmány töltötte be. Ezután a tisztviselői állások ideiglenes betöltése tartozott a hatáskörébe.

Választmányi ülést általában 3—5-öt tartottak évente. Egyet-egyét a közgyűlések előtt, a többit az időközben felmerült kérdések megtárgyalására. Az üléseket az elnök hívta össze. Határozatképességéhez 1939-ig az elnökön kívül 6, 1939 után 10 tag jelenléte volt szükséges.

Minden választmányi ülésen jelentést kellett tenni

- a) a megelőző ülésen hozott határozatok alapján történekről,
- b) a megelőző ülés óta történt fontosabb eseményekről,
- c) a megelőző ülés óta tartott bizottsági és szakosztályi ülésekről.

1.13. A közgyűlés meghatározott feladatkörrel állandó és ideiglenes jellegű bizottságokat alakíthatott. A DTMK alapszabályai, illetve szervezeti és ügyrendi szabályzatai a következő állandó jellegű bizottságok alakításáról rendelkeztek: igazoló bizottság, számvizsgáló bizottság, fegyelmi bizottság, jelölő bizottság, nyugdíj bizottság. A jelölő bizottság 1935-ben, a többi 1923-ban alakult meg először. A bizottsági tagok megbízása 1937-ig 3 évre szólt.

1.131. Az igazoló bizottság tagjait a közgyűlés választja, érdekeltségi csoportonként 1—1 rendes és 1—1 póttagot. Elnöke a kamara elnöke, szervezeti jog nélküli tagja az igazgató. Határozatképességéhez az elnökön kívül 3, 1939-től 5 tag jelenléte szükséges.

A bizottság az elnök által eléje utalt ügyekben jár el. Az elnök köteles a bizottság elé utalni a kamarába újonnan beválasztott, illetve delegált tagok tagsági ügyeit. A bizottság ellenőrzi a választások törvényességét, megvizsgálja a kamarai tagok kétségessé vált tagsági ügyeit, javaslatot tesz kizárásra és összeférhetlenségi ügyekben. Joga van eljárni az olyan kamarai tagokkal szemben, akik a hivatali titoktartást megszegik, a kapott megbízatást igazolatlanul nem teljesítik, vagy abban nem tárgyilagosan járnak el.

A bizottság a határozatait egyszerű szótöbbséggel hozza. 1939-től hivatalból tagja a kamara első alelnöke is.

A bizottság javaslatait felett a közgyűlés határoz.

A bizottság tevékenysége abban merült ki, hogy az újonnan megválasztott, illetve delegált tagok tagsági jogát megvizsgálta, valamint figyelemmel kísérte a tagok közgyűléseken való részvételét, s amennyiben azok a köz-

gyűlésről egy évnél tovább igazolatlanul távol maradtak, javaslatot tett a kamarai tagságtól való megfosztásukra.

1.132. A számvizsgáló bizottság tagjait a közgyűlés választja, érdekeltségi csoportonként 1—1 rendes és 1—1 póttagot. Elnökét a bizottság maga választja.

A bizottság a kamara vagyon- és pénzkezelése felett gyakorolt felügyeletet. Általában évente egy alkalommal ült össze, amikor felülvizsgálta és hitelesítette a zárszámadást, annak a közgyűlés elé terjesztése előtt.

Határozatképességéhez az elnökkel együtt 3, 1939-től 4 tag jelenléte szükséges. A bizottságot a bizottság elnöke hívja össze, de összehívhatja a kamara elnöke és igazgatója is. 1939—1942 között hivatalból tagja volt a bizottságnak a kamara elnöke és első alelnöke is. Mindvégig szavazati jog nélküli tagja az igazgató.

1.133. A fegyelmi bizottságba a közgyűlés érdekeltségi csoportonként 1—1 rendes és 1—1 póttagot választ. Elnökét a bizottság maga választja. A bizottság szavazati jog nélkül tagja az igazgató. Az 1939. évi alapszabályok szerint hivatalból tagja a kamara elnöke és első alelnöke. Üléseit a kamara elnöke hívja össze.

A bizottság a kamarai tagok és tisztviselők elnökség által eléje utalt ügyeiben volt illetékes eljárni, a kamara fegyelmi szabályzatában meghatározott ügyekben és keretek között. Döntései ellen a választmányhoz lehetett fellebbezni, végső fokon a közgyűlés döntött.

A fegyelmi ügyek 1939-ig voltak kamarai belügyek. 1939-től másodfokon ügy a kerületi kamarák, mint az OMK tisztviselői felett az ún. Központi Fegyelmi Bizottság határozott.

A DTMK fennállása alatt fegyelmi eljárás lefolytatására nem került sor.

1.134. A jelölő bizottság feladata a kamarai választások előkészítése, illetve a kamarai elnök, elnökhelyettesek, bizottsági, szakosztályi és választmányi tagok megválasztására javaslattevés. A tagjait a közgyűlés választja, érdekeltségi csoportonként 1—1 rendes és 1—1 póttagot. A bizottságnak a kamara elnöke, első alelnöke és igazgatója hivatalból tagja, de az igazgatónak nincs szavazati joga. Elnöke a kamara elnöke, a bizottság összehívásáról is ő gondoskodik.

A jelölés ajánlás alapján történt. Ennek hiányában a bizottság maga jelöl. Ajánlásra minden kamarai tag jogosult. A bizottság köteles volt jelölni azokat a tagokat, akikre legalább 40 ajánlás érkezett. A választáson szavazni csak azokra lehetett, akiket a bizottság jelölt. A jelölő bizottság tett javaslatot a szavazás módjára is.

A bizottság egyszerű szótöbbséggel határoz. Határozatképességéhez 1939-ig 5, azután 7 tag jelenléte szükséges.

I.135. A nyugdíjbizottság a kamarai tisztviselők nyugdíjügyeinek intézésére alakult, 6 tagból. Öt tagját a kamarai közgyűlés választotta az öt érdekeltségi csoport mindegyikéből, a hatodik tagot a tisztviselők saját körükből választották. A bizottság elnöke a kamara elnöke, szavazati jog nélküli tagja az igazgató.

A bizottság a kamarai nyugdíjszabályzatban lefektetett elvek szerint működött. Kezelte a tisztviselői nyugdíjalapot, és javaslatot tett annak felhasználására.

Az 1939. évi szervezeti és ügyrendi szabályzat szerint nyugdíj bizottság alakítható, de működésének körülményeit nem tárgyalja, az 1942. évi szabályzat pedig egyáltalán nem említi. Ennek ellenére a bizottság a kamara megszűnéséig folyamatosan működött.

I.14. Az alapszabályok szerint a közgyűlés egyes kérdések szak szerű megtárgyalására és előkészítésére szakosztályokat alakíthat. A szakosztályoknak hivatalból tagja — kivéve a munkás és a gazdatiszti szakosztályt — a kamara elnöke, alelnökei és igazgatója. Az elnökét minden szakosztály a tagjai sorából választja.

A szakosztályok a kamara nevében nem hozhattak határozatot. Döntéseiket a választmány elé kellett terjeszteniük, amely azokat tárgyalás alá vette, és határozattá emelte vagy a közgyűlés elé terjesztette, esetleg visszaadta.

A szakosztályi elnökök a szakosztályok összehívását és az ülés tárgysorozatát az elnökségnek kötelesek voltak előzetesen bejelenteni.

A szakosztályok kötelesek behatóan megtárgyalni, előkészíteni, véleményezni a vezetőség által hozzájuk utalt ügyeket, de önként is tárgyalhatnak bármely szakkérdést, és a mezőgazdaság fejlesztésére önálló javaslatokat tehetnek. Törvényadta joguk, hogy a közgyűlés és a választmány határozatai ellen — ha azokat a mezőgazdaság fejlődésére károsnak ítélik —, a kamara útján, felterjesztéssel élhetnek a földművelésügyi miniszterhez.

A szakosztályok tagjainak számát a közgyűlés határozta meg. Egy-egy szakosztály általában 20 tagból állt — a délvidék visszacsatolása után 22 tagból —, kivéve az alföldi szakosztályt, amelynek 150 tagja volt.

Az igazgató a kamarai tisztviselők közül minden szakosztályba előadót rendelt ki.

A szakosztályok a kérdések alaposabb megismerésére tagjaik számának fele részéig kívülállókat is meghívhattak, de a szavazati jog megadása nélkül. A szakosztályok határozatképességéhez 5 — az alföldi szakosztályéhoz 40 — tag jelenléte szükséges.

Már a DTMK alakuló közgyűlésén sor került két szakosztály létrehozására. A mezőgazdasági szakosztályt az általános gazdaságpolitikai ügyek tár-

gyalására hívták életre, a mezőgazdasági szakosztályhoz pedig a mezőgazdasági szakkérdések tartoztak volna. A következő közgyűlésen, amelyre 1923 decemberében került sor, üzemi és számtartási szakosztály létrehozását határozták el, azonban ténylegesen e három szakosztály egyike sem működött. Ugyanígy csak papíron létezett az 1927. május 27-i közgyűlésen megalakított fásítási és iskolánkívüli gazdasági szakoktatási szakosztály is.

A szakosztályi élet tényleges kezdetét az 1926. február 28-i közgyűlés jelentette, amikor a már korábban létrehozott adóügyi, állattenyésztési, gazdatiszti, gyümölcsészeti, szőlészeti és borászati, közigazdasági és növénytermelési szakosztályok tagjait megválasztották.²⁵

1927. február 22-én alakult meg a tanyai (kulturálisnak is nevezett) szakosztály, majd a harmincas évek elején jöttek létre újabb szakosztályok: 1931-ben az alföldi, a baromfi- és kisállattenyésztési és a munkás szakosztály, 1932-ben a földbérli szakosztály, és végül a méhészeti szakosztály, 1936-ban.

1.151. A kamara működését az elnök irányítja. Az elnököt és az alelnököket a közgyűlés választja a jelölő bizottság — ennek megalakulásáig a választmány — jelöltjei közül. Az alelnökök számát a (T)40. §-a 2-ben állapította meg, de a DTMK már az alakuló közgyűlésén 3 alelnököt választott, — és 1932-től, amikor a kamara addigi elnöke, Purgly Emil földművelésügyi miniszter lett, 6-ra emelkedett az alelnökök száma.²⁶ A (N) 11. §. 1. szerint az elnökök számát a kerületi kamarák maguk határozzák meg, és az alapszabályokban rögzítik. Az újjáalakult DTMK kúriánként 1—1, tehát összesen 7 alelnököt választott. Számuk a délvidék visszacsatolása után 8-ra emelkedett.²⁷

Az elnökválasztás közfelkiáltással vagy titkos szavazással történhetett. Az 1934. évi szervezeti és ügyrendi szabályzat szerint a közgyűlésen jelenlevő rendes tagok egynegyedének írásbeli kívánságára az elnök köteles titkos szavazást elrendelni. Az 1939. évi szabályzat szerint ehhez 40 rendes tag írásbeli kérése szükséges, de az elnökség bármikor elrendelheti. Az 1942. évi szabályzat szerint a jelenlevő rendes tagok egyötödének írásban előterjesztett, és a szavazásra vonatkozó határozat kimondása előtt benyújtott kérelmére köteles elrendelni az elnök, de saját elhatározásából bármikor megteheti. A kamarai tagok két alkalommal kezdeményezték az elnökvá-

²⁵ Az adóügyi szakosztály 1925. május 5-én, az állattenyésztési és a növénytermelési 1926. május 5-én, a gyümölcsészeti, szőlészeti és borászati 1927. március 22-én, a közigazdasági 1929. február 7-én, a gazdatiszti 1932. június 2-án tartotta alakuló ülését. Lásd: Küzdelem az Alföld jövőjéért. Beszámoló a DTMK másfél évtizedes munkájáról. (A továbbiakban: 15 éves jelentés.) Szerk.: Gesztelyi Nagy L. Kecskemét, 1937. 354—359. p.

²⁶ Uo. 349. p.

²⁷ BKmL. DTMK ir. Közgyűlési jkv. 1942. ápr. 19.

lasztás titkos szavazással történő lebonyolítását. Mindkétszer az alsó kúriák képviselői — az 1934. évi őszi közgyűlésen Sági S. János mezőgazdasági munkás, majd az 1939. évi tavaszi közgyűlésen M. Tóth János kisbirtokos —, de ekkor is a szokásos módon, közfelkiáltással választották meg az elnököt és az alelnököket.

Az elnök képviseli a kamarát kifelé. A kamarai hivatalos kiadványokat és okmányokat az igazgatóval együtt írja alá. Az igazgatóval együtt utalványozza a kamara kiadásait a költségvetés keretén belül, de indokolt, sürgős esetekben azon kívül is, a közgyűlésnek való bejelentés feltételével.

Mind az alapszabályok, mind a szervezeti és ügyrendi szabályzatok szerint az elnök a kamarai munka legfőbb irányítója. A gyakorlatban azonban ez nem valósult meg. Egyrészt azért, mert az elnökök a kamara székhelyétől távol laktak,²⁸ másrészt, mert egyéb elfoglaltságaik nem tették lehetővé a kamarai munkába való ilyen mélységű bekapcsolódást — a kamarai elnökség, épp úgy a kamarai tagság nem járt díjazással. Így a kamarai munka tényleges irányítója az igazgató volt.

1.152. A kamara elnökségét az elnök, az első — az elnök helyettesítésével megbízott — alelnök és az igazgató alkották. Az elnökség feladata, hogy az elnököt az irányító munkában mindenkor segítse.

A választmányi üléseket az elnökség készíti elő, így a választmány elé terjesztett javaslatok az elnökség javaslatainak tekinthetők.

A határozatképességéhez 2 tag, az elnök vagy az elnök helyettese és az igazgató jelenléte szükséges.

1.153. A kamara elnöki tanácsát az elnök, az összes alelnök és az igazgató alkotják. Az elnöki tanács a legfontosabb, halasztást nem tűrő, elvi jelentőségű ügyekben áll az elnök segítségére. Az elnök az elnöki tanácsot bármikor összehívhatja, de különösen akkor veszi igénybe, ha valamely fontos és sürgős ügy megtárgyalására a választmány, vagy az illetékes szakosztály összehívására nincs lehetőség, viszont az elnök, illetve az elnökség nem kíván a testület nevében dönteni. Ilyen esetekben az elnöki tanács állásfoglalását testületi állásfoglalásnak tekintik, amelyre azonban a legközelebbi választmányi ülés jóváhagyását kell kérni.

1.16. A kamarai hivatal végzi a kamara ügyvitelében előforduló összes hivatali teendőket — az elnök irányítása mellett, a közgyűlés és a választmány által hozott határozatok szellemében.

A kamarai hivatal készíti elő az elnökség, a választmány és a közgyűlés, valamint a szakosztályok és a bizottságok által tárgyalandó ügyeket. A

²⁸ A DTMK-nak fennállása alatt három elnöke volt: Purgly Emil tomapusztai, Szentjóbý-Staub Elemér csémőri és Máriássy Mihály gombai nagybirtokos.

testületi szervek határozatait feldolgozza, elkészíti a szükséges kiadmányokat és felterjesztéseket.

Az igazgató vezetése alatt áll, aki az irányítása alatt álló valamennyi tisztviselőnek és alkalmazottnak közvetlen hivatali főnöke. Résztvesz a kamara összes ülésén, azokon bármikor felszólalhat, szavazati joga azonban az elnökséget és az elnöki tanácsot kivéve nincs. Az elnökkel együtt képviseli a kamarát kifelé, vele együtt írja alá a kamara minden kiadmányát és okiratát.

A közgyűlés szükség szerint, és a költségvetés teherbírásának megfelelően rendszeresített állásokat fogalmazói, kezelői és számvevői szakon. 1939-ig a tisztviselői állások betöltése, a titkári állással bezárólag, az igazgató javaslata alapján, a választmány joga volt. A főtitkári állástól felfelé az állásokat igazgatói előterjesztés után a közgyűlés töltötte be. 1939-től a tisztviselői állások ideiglenes betöltésére jogosult a választmány, a véglegesítés a közgyűlés hatáskörébe tartozott. 1942-től mind a tisztviselői keret megállapítása, mind a rendszeresített állásokra történő véglegesítés csak a földművelésügyi miniszter jóváhagyásával vált jogerőssé. A szerződéses munkaerőket — akik létszáma általában meghaladta a státusban levőket — 1942-ig az igazgató alkalmazta. Ezután a felvételük az elnökség hatáskörébe tartozott. Egy évnél hosszabb időre csak a választmány köthetett szerződést, a közgyűlésnek való bejelentés kötelezettsége mellett.

A kamara rendszeresített tisztviselője vagy alkalmazottja olyan magyar állampolgár lehetett, aki legalább 20 és legfeljebb 40 éves volt, feddhetetlen előéletű, megfelelő képzettségű és egészséges.

A rendszeresített állások betöltése történhetett előléptetés, meghívás és nyilvános pályázat útján. Az állások előléptetés vagy meghívás útján történő betöltésére az elnökség tett javaslatot a választmánynak. Nyilvános pályázat kiírását az elnök indítványára a választmány — 1934-től a közgyűlés — határozhatta el.

Az egyes szolgálati ágaknál a képzettség tekintetében az előfeltételek a következők:

- a) Fogalmazási tisztviselőnél elsősorban mezőgazdasági vagy más főiskolai végzettség, gyakorlati közgazdasági ismeretek, és lehetőleg egy világnyelv értése. Azok, akik elméleti és gyakorlati mezőgazdasági képzettséget, valamint megfelelő mezőgazdasági és közgazdasági irodalmi tevékenységet igazolnak, előnyben részesülnek.
- b) A kezelőszemélyzetnél legalább 4 középszintű osztály elvégzése.
- c) A gépiróknál gépirás és gyorsírás perfekt tudása, 1934-től ezen felül négy középszintű osztály elvégzése is.

d) A számvevői szakon legalább a középiskola elvégzése és megfelelő számvevői ismeretek.

e) A hivatalsegédknél írni, olvasni és számolni tudás, és kellő helyismeret.

A DTMK tevékenységét döntően befolyásolta tisztviselőinek munkája, ügyszeretete. Minimális létszámmal, teljesen járatlan úton kezdtek a munkához. Egy-egy új státus szervezése a kamarai élet teljeseését jelzi, mintegy mutatója a fejlődési irányoknak. Ezért a fogalmazói kar összetételével és létszámának alakulásával érdemesnek tartom kissé részletesebben foglalkozni.

A DTMK alakuló ülésén a földművelésügyi miniszter által kinevezett igazgató dr. Gesztelyi Nagy László mellé 2 kamarai titkárt neveztek ki Kemény Szilárd és dr. Vaja Béla személyében. Kemény Sz. a mezőhegyesi ménesbirtok jószágfelügyelői állását cserélte fel a kamarai titkárságra. Az igazgató szerint itt, és a megelőző munkahelyén, Arad vm. gazdasági egyesületének titkaraként olyan gyakorlati mezőgazdasági ismereteket szerzett, amelyekre a kamarának nagy szüksége volt. Dr. Vaja B. a kamarához kerülése előtt főispáni titkár volt, az ő alkalmazását gyakorlati közigazgatási tudása tette kívánatosná.²⁹

Újabb fogalmazói állások szervezésére 1923 decemberében került sor, amikor a közgyűlés két segédtitkári állást hozott létre. Az egyiket Teölgyes Árpád volt MÁV gépgyári tisztviselővel töltötték be, a másik egyelőre betöltetlen maradt. Teölgyes Á. kereskedelmi akadémiát és a műegyetem közgazdasági szakát végezte.³⁰ A kereskedelmi, mezőgazdasági gépészeti és később a személyzeti ügyek előadója volt.

1924-ben a földművelésügyi minisztérium a mezőgazdasági kamarák bevonásával az egész országra kiterjedően meg akarta szervezni a növényvédelmet, és e célból a minisztérium Gyógy- és Ipari Növényforgalmi Irodája minden kerületi kamaránál egy szakember alkalmaztatásával járó költségek viselését vállalta. A választmány az állást Kerekes Ferenc okleveles gazdával töltötte be.³¹ A Növényforgalmi Iroda 1925 januárjában beszüntette az ígért összeg folyósítását. Ezzel Kerekes F. alkalmazása is megszűnt volna. Mivel azonban a kamara meg volt elégedve a munkájával, az üres segédtitkári állásra státusba vette.³²

1927-re a növénytermeléssel kapcsolatos ügyek annyira megsaporodtak, hogy növénytermesztési szakember alkalmazása vált szükségessé. E fel-

29 BKM L. DTMK ir. Választmányi ülés jkv. 1922. július 23.

30 Uo. 1923. dec. 19.

31 Uo. 1924. jún. 15.

32 Uo. 1925. márc. 29.

adat elvégzésére Szabó Lajos volt jószágfelügyelőt alkalmazta a kamara főtitkári minőségben.³³ A növénytermesztési ügyek mellett a talajjavítás kérdésével foglalkozott behatóan, e témában több tanulmánya is megjelent.³⁴

1935-ben Kemény Sz. nyugdíjba ment, és egy újabb állást is szerveztek. Az egyik üres státust Guoth Ernő okleveles gazdával töltötték be, állattenyésztési előadói minőségben.³⁵ A másik helyre Szuly Elemér okleveles gazda került, szintén előadóként. A legfontosabb feladata az volt, hogy szorosabbá tegye a kamara és a mezőgazdasági bizottságok kapcsolatát, megszervezze az ún. körzeti előadói hálózatot.³⁶ 1936-ban jött a kamarához dr. Pallaghy Kálmán okleveles vegyészmérnök, a kamara talajtani intézetének vezetésére.³⁷

1937-ben, a kamara fennállásának 15. évfordulóján a fogalmazói kar létszáma mindössze hét fő volt. Az előbbiekhöz képest a személyi összetételben nem, csak a besorolásban történt változás. Ekkor dr. Vaja h. igazgatói, Teölgys Á., Kerekes F. és Szuly E. titkári, Guoth E. segédtitkári státusban volt.³⁸

A kamarai novella megszületését követő újjáalakulás a fogalmazói kar létszámában is változásokat hozott. 1939-ben 2 helyettes igazgató (dr. Vaja³⁹ és Szabó L.), 4 titkár (Teölgys Á., Kerekes F., Szuly E. és Guoth E.), 2 fogalmazó (Pallaghy K. és Dér András) és 3 segédfogalmazó (dr. Tompa László, Váczy Zoltán és Veress Lajos) alkotta a fogalmazói kart.⁴⁰ Az újonnan alkalmazottak közül Dér A. okleveles gazda a baromfi- és kisállattenyésztési ügyekkel,⁴¹ dr. Tompa okleveles gazda és jogi doktor a jogi természetű ügyekkel,⁴² Váczy Z. okleveles gazda növénytermesztési ügyekkel foglalkozott.⁴³ Veress L. okleveles gazda és okleveles vegyésztanár a talajtani intézet dolgozója lett.⁴⁴

A megnövekedett létszám a hivatali munka átszervezését vonta maga

33 Uo. 1927. szept. 20.

34 Az alföldi futóhomoktalajok feljavítása. Bp. Pallas. 1936. 31 p. Az alföldi futóhomoktalajok feljavítása. A nyersszalma trágyázás költsége és jövedelmezősége. Kecskemét, 1932. 15 p. A gyümölcsfák műtrágyázása. Kecskemét, 1934. 12 p.

35 BKmL. DTMK ir. Választmányi ülés jkv. 1935. nov. 9.

36 Uo.

37 Uo. Tisztviselők dosszié. Alkalmazotti törzslap.

38 15 éves jelentés. 398. p.

39 Dr. Vajda Bélát a földművelésügyi miniszter 1940 tavaszán berendelte a minisztériumba, ahol 1944 végéig teljesített szolgálatot, ezért volt szükség másik helyettes igazgató kinevezésére is. — BKmL. DTMK ir. Választmányi ülés jkv. 1940. ápr. 10.

40 Uo. 5483/1939.

41 Uo. Tisztviselők dosszié. Alkalmazotti törzslap.

42 Uo.

43 Uo.

44 Uo.

után. Eddig minden szakterületnek csak egy szakembere volt, a munkakörök elhatárolására nem volt szükség, de a kis létszám miatt lehetőség sem. 1939-ben az igazgató öt csoportot szervezett, amelybe a fogalmazói tisztviselők vezetése alá osztotta a számvevőségi és a segédhivatali tisztviselőket is.⁴⁵

1944-ig még két tisztviselő alkalmazására került sor. Suba Dezső okleveles gazda legfontosabb feladata a terményértékesítési ügyek intézése volt.⁴⁶ Wimmer Károly, aki a budapesti közgazdasági egyetem mezőgazdasági fakultását végezte, és a kamarához kerülése előtt egy baromfikeltető központ vezetője volt, Dér A. feladatkörét vette át.⁴⁷ Dér A. titkár ugyanis a délvidék visszacsatolása után megszervezett zombori kamarai kirendeltség vezetője lett.⁴⁸

A felszabadulás után újjászerveződött DTMK mindössze 6 fős fogalmazói gárdával folytatta a munkát: Kerekes F. és Szuly E. főtitkári, Dér A., dr. Tompa és Suba D. titkári, és Veress L. segédtitkári beosztásban, s a lecsökkent létszám által követelt szélesebb tevékenységi körben.⁴⁹ Később visszatért még dr. Vaja és Teölgyes Á.⁵⁰ Az igazgató nem vehette fel a munkát, mivel az igazoló bizottság nem igazolta.⁵¹ Szabó L. h. igazgató meghalt, a többiek nem jelentkeztek. A megüresedett állások betöltésére a DTMK megszűnéséig nem került sor.

2. A DTMK HATÁSKÖRE ÉS MŰKÖDÉSE

A mezőgazdasági kamarákat a mezőgazdaság fejlesztésére és irányítására, valamint a mezőgazdaság különleges érdekeinek előmozdítására és képviselőtére hozták létre.⁵² A feladatuk az volt, hogy támogassák a földművelésügyi igazgatást, és valamiféle összhangot teremtsenek a birtokosok és a mezőgazdasági munkások között, a mezőgazdaság egyetemes érdeke jelszavával. A kamarák működésével kapcsolatosan gyakran használt „érdekvédelem” és „érdekképviselő” kifejezéseken ezért nem a mezőgazdasággal foglalkozóknak, hanem a mezőgazdaságnak mint termelési ágának az iparral és a kereskedelemmel szembeni érdekvédelmét és érdekképviselőt kell érteni. A törvény szerint kötelességük volt figyelemmel kísérni azokat a jelenségeket,

45 Uo. 2651/1939.

46 Uo. Tisztviselők dosszié. Alkalmazotti törzslap.

47 Uo. 6339/1941.

48 Uo. Délvidéki dosszié.

49 Uo. Tisztviselők dosszié. A DTMK tisztviselőinek kimutatása az 1946. évben.

50 Uo.

51 Uo.

52 (T) 27. §.

amelyek a mezőgazdasági termeléssel és a mezőgazdasági lakosság helyzetével összefüggtek, meg kellett határozniuk a gazdálkodásnak azokat az irányait és módjait, amelyekből a termelésben a legtöbb eredmény, és a mezőgazdasági lakosságra legkedvezőbb helyzet várható. Figyelemmel kellett kísérniük a többi gazdasági ágak fejlődését és a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatását. A tapasztalataik szerint társadalmi, közgazdasági, kormányzati és törvényhozási intézkedések megtételét javasolhatták. Intézményeket hozhattak létre a helyes termelés-szervezés, a termés-eredmények emelése érdekében.⁵³

A törvényalkotók a mezőgazdasági kamarák előtt álló feladatokat túlságosan nagy vonalakban, túl általánosan fogalmazták meg. A törvényjavaslat indokolása ezt azzal magyarázta, hogy mivel a hatáskörük kiterjed mindenre, ami a mezőgazdaságot és a mezőgazdasággal foglalkozókat érinti, a részletezés csak korlátozná a tevékenységüket.⁵⁴ A DTMK igazgatója a kamara előtt álló feladatokat a kamarai hivatalos lap, a Magyar Róna első számának vezércikkében, 1923 júniusában ennek megfelelően így határozta meg: „A mezőgazdaságnak minden ágát támogatni és előbbre vinni óhajtjuk. Különösen az alföldi homokos területek javítását, az itteni állattenyésztés fellendítését, a takarmány- és legelőkérdés rendezését, a gyümölcskultúra emelését, a műtrágyaigények kielégítését, a mezőgazdasági termények feldolgozásának és értékesítésének útjait és módjait igyekszünk megadni, hogy ezáltal lehetlenné tegyük a fogyasztóközönség kiuzsorázását. Feladatainkhoz tartozik a mezőgazdasági munkásság érdekeinek védelme, helyzetének javítása, amelyet földmunkás vállalkozó szövetkezetek szervezésével és kormányzati intézkedések kezdeményezésével óhajtunk munkálni.”⁵⁵

A DTMK megalakulása utáni évek látványos eredmények nélkül teltek. Az érdemi munkát az alakulást követő törvényszerű nehézségeken túl a kamara rossz anyagi helyzete is akadályozta. A (T) 47—48. §-a a kiadások fedezésére kamarai illeték kivetésétől rendelkezett. Az illetékkivetés törvényben ígért részletes szabályozása azonban csak 1924-ben történt meg,⁵⁶ addig — a fokozódó inflációban egyre nehezebben — államsegélyből fedezte működési költségeit. A rendelet hatása 1925 második felétől érződött. Ez idő tájt alakultak ki a kamarai hivatal tevékenységének fő vonalai is. A DTMK közreműködött a termelés előmozdítását célzó különböző állami akciók lebonyolításában. Gazdasági előadások, gyümölcsfaápolási tanfolyamok tar-

53 (T) 34. §.

54 RUBINEK Gy.: Indokolás . . . 77—79. p.

55 A mezőgazdasági kamarák és mezőgazdaságunk jövője. = Gesztelyi Nagy L.: Esőcseppek. Gondolatok, cikkek, megemlékezések. Kecskemét, 1942. 41. p.

56 8470/1924. M. E. sz. r., meghosszabbítva a 11 031/1926. M. E. sz. rendelettel. A kamarai illeték a kivetett földadó 2—6%-a volt.

tásával részt vett a mezőgazdasági szakoktatásban. Ellenőrizte a cséplési szemvesztéseket, az adókiivető hatóságoknak az átlagtermésekről és a mezőgazdaság jövedelmezőségéről adatokat szolgáltatott. Szállítási bizonyítványokat állított ki. Szakvéleményt adott a bíróságoknak. Egyeztető tárgyalásokat vezetett birtokosok és bérlők között. Vásárok tartását engedélyezte, vámok és révek díjszabását véleményezte. A felsőbb hatóságok kérésére törvény- és rendelettervezetekről mondott véleményt. Szaktanácsot adott a hozzá fordulóknak a legkülönbözőbb mezőgazdasági ügyekben. A felmerült panaszokat, a kamarai tagok által észlelt hiányosságokat felterjesztéseiben az illetékes fórumok tudomására hozta.⁵⁷

57 Jelentés a DTMK működéséről 1922—1932. Szerk.: Gesztelyi Nagy L. Kecskemét, 1932. 11—12. p. A DTMK ügyforgalmában mindez a következőképpen tükröződik: 1932-ben 5525 iktatmány közül

a belső igazgatási ügyek (személyi és dologi kintások, a tisztviselők ügyei stb.) száma	594
kamarai és mezőgazdasági bizottsági tagok nyilvántartása, a bizottságok működése	104
közgyűlési és választmányi ügyek	125
szakosztályok ügyei	126
növénytermelési ügyek	269
állattenyésztési ügyek	154
kertészeti ügyek	335
szőlészeti és borászati ügyek	38
növényvédelmi ügyek	57
közlekedés, vasúti tarifa	52
értékesítési, biztosítási, szövetkezeti ügyek	96
gazdakörök és gazdasági egyesületek ügyei	69
mezőgazdasági gépészet	94
szakoktatás, gazdasági előadások	186
kivitel és értékesítés	39
adóügyek	85
munkás- és cselédügyek, munkabér-megállapító bizottsági ügyek	125
adatszolgáltatás az OMK, a társkamarak és más szervek részére	64
társkamarak, törvényhatósági, stb. felterjesztések állásfoglalás és csatlakozás végett	121
egyesületektől vagy magánosoktól érkezett, főleg a helyzet javítását célzó javaslatok	74
adatgyűjtések	95
tanyai- és alföldfejlesztési ügyek	63
a kamarán kívüli szervek értekezleteire meghívók	127
talajtani intézeti ügyek	92
közületek és egyesületek kérelmei a DTMK támogatása iránt	135
intézkedést nem igénylő bejelentések	313
helyzetjelentések (a kamarai levelezők és a mezőgazdasági bizottságok havi jelentései)	77
ismeretterjesztő füzetek, kamarai kiadványok megküldése iránti megkeresések	256
a Magyar Róna ügyei	242
a kormányhoz intézett felterjesztések	43
kormányleiratok	86
kiállításokkal kapcsolatos ügyek	59
különfélék	446
vásárszabályrend, helypénz- és vámdíjak véleményezése	36
vásár- és hetivásár engedélyezése iránti kérések véleményezése	19
egyesületi alapszabályok véleményezése, tisztviselők kiszállásai	147
tanácsokat, útbaigazítást, felvilágosítást kérő megkeresések	446
származási igazolványok és más bizonyítványok kiadása	29

— BKmL. DTMK ir. 5202/1944. 1932. évi működési jelentés.

A működés főbb vonalainak kialakulása és a kedvező pénzügyi helyzet lehetőséget teremtett olyan lépések megtételére, amelyek a közvélemény figyelmére is számíthattak: kamarai intézmények születtek, és megindult a Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kamara Kiadványai című sorozat.

A DTMK életében meghatározó szerepet játszott az igazgatója, dr. Gesztelyi Nagy László. Jogi doktor, a sárospataki református kollégium növendéke volt, akinek érdeklődése korán a gazdasági élet felé fordult. Pályája első évét segédjegyzőként töltötte el, ezután a földművelésügyi minisztériumba került, ahol a mezőgazdasági munkaügyi osztályon dolgozott. Egy év múlva, 1917-ben a Magyar Gazdaszövetség tiszviselője lett. Itt dolgozott 1922-ig, amikor a földművelésügyi miniszter a DTMK igazgatójává nevezte ki. A két világháború közötti időszak közigazdasági és mezőgazdasági életének ismert alakja volt. Több mint harminc önálló munkája jelent meg, tanulmányait a Magyar Gazdák Szemléje, a Közigazdasági Szemle, az Új Élet, a Magyar Munkás Szemle, a Szövetkezeti Szemle közölte. 1929-ben egyetemi magántanár lett, mezőgazdaságpolitikát adott elő.⁵⁸

A DTMK igazgatójaként az Alföld megoldatlan kérdéseit helyezte előtérbe, ezek között is elsősorban a tanyák ügyével foglalkozott. Tanyalátogatásai tapasztalatait tette közzé a „Magyar tanya”⁵⁹, „A tanyavilág élete”⁶⁰ és „A tanyavilág egészségügyi igazgatása”⁶¹ című munkáiban. Előadója volt az 1926 októberében tartott országos közegészségügyi és társadalompolitikai értekezletnek, az 1927 májusi országos tanyai közoktatásügyi értekezletnek, egyik vezetője volt az 1930 márciusi országos tanyai és közegészségügyi értekezletnek⁶². Irányításával a DTMK ún. tanyakongresszusokat rendezett — 1927-ben Szentesen, 1933-ban Szegeden, 1936-ban Kiskundorozsmán —, amelyek anyagát közzétették a kamarai kiadványsorozatban.⁶³

A kamarai kiadványsorozat — amelynek keretében 48 kiadvány jelent meg, többségben a DTMK tisztségviselőinek tollából — az igazgató „Az Alföld” című füzetével indult. Amikor itt rögzítette a legfontosabb megoldandó kérdéseket, egyben a DTMK-nak adott programot. A véleménye szerint az Alföld legsürgősebb megoldást igénylő kérdései: a szikesek megjavítása, az öntözés megoldása, a futóhomok megkötése és hasznosítása, a tanya-rendszer bekapcsolása a gazdasági vérkeringésbe — útépités, a közegészség-

58 Uo. 3742/1943.

59 GESZTELYI NAGY L.: Magyar tanya. Kalocsa, 1928. 288 p.

60 Uő: A tanyavilág élete I. Kecskemét. 1930. 44 p., A tanyavilág élete II. Homok, 1932. 103 p.

61 Uő: A tanyavilág egészségügyi igazgatása. Homok, 1931. 101 p.

62 Lásd: A tanyakérdés törvényes rendezés előtt. DTMK kiadványok 27. sz. Kecskemét, 1937. 13. p.

63 DTMK kiadványok 7. sz.: A homok meghódítása. Az 1927. évi homoki nagygyűlés naplója.; DTMK kiadványok 20. sz.: A tanyavilág kívánságai. A szegedi tanyakongresszus naplója.; DTMK kiadványok 27. sz.: A tanyakérdés törvényes rendezés előtt. A DTMK 1936. december 8-án Kiskundorozsmán tartott tanyakongresszusának naplója.

ügy és a közoktatás elemi feltételeinek biztosítása, a tanyai közigazgatás megszervezése, a tanyák posta- és telefonhálózatba történő bekapcsolása révén —, a gazdálkodók szakismeretének bővítése, a növénytermelés mellett elmaradt állattenyésztés felkarolása, mezőgazdasági ipar megteremtése és a villamosítás.

Az Alföld és a tanya-kérdés előtérbe helyezésének természetesen megvoltak a korra jellemző eszmei-politikai indítékai — „Itt lakik a magyarság legértékesebb eleme, itt vannak a jászok, kunok, hajdúk ivadékai a magyarság őserői . . .” — írja Gesztelyi Nagy L.⁶⁴ —, amelyek azonban nem meghatározók a kérdés következetes felszínen tartása, és a helyzet javítása érdekében kifejtett folytonos munkálkodás mellett.

A kedvező anyagi viszonyok lehetővé tették kamarai intézmények létrehozását is. Megalakult a Duna—Tisza közti Körzeti Hitelszövetkezet, a kamarai mintagyümölcsös, a kertmunkásképző iskola, a bakteriológiai és kórdiagnosztikai intézet, a talajtani intézet és az alpári gazdaság.

2.11. A Duna—Tisza közti Körzeti Hitelszövetkezet az Országos Központi Hitelszövetkezet tagszövetkezeteként, az 1923: XXXIII. tc. 5. §-ban rögzített céllal, 1924-ben alakult meg.⁶⁵ Tagjai 100 kh-on felüli birtokosok lehettek, a feladata ezek olcsó hitellel való ellátása volt. Alapító tagjainak száma 91 volt, a tagok száma 1944-re 927-re nőtt.⁶⁶ Fennállása 22 esztendeje alatt kb. 50 millió pengő támogatást nyújtott a tagjainak.⁶⁷

A hitelszövetkezetet a DTMK szervezte meg. Elnöke a kamara elnöke. A kamara igazgatója és egy tisztviselője igazgatósági tag, egy másik tisztviselője pedig a felügyelő bizottság tagja.⁶⁸

2.12. A kamarai mintagyümölcsös és gyümölcskísérleti telep telepítése 1926 őszén, 56 kh. homokon — amelyet akkor Kecskemét várostól bérelt, majd 1936-ban megvásárolt a DTMK — kezdődött meg. 1936-ban 80 kh-dal gyarapodott a területe, amelyből kb. 10 kh volt szőlő, a többi szántó.⁶⁹ A kamara egészen a megszűnéséig gazdálkodott rajta, mert mint oktatási célokat is szolgáló területet nem vették igénybe a földreform során.⁷⁰

A telep létrehozásával az volt a DTMK célja, hogy

1. bebizonyítsa, hogy az Alföld szélsőséges és száraz éghajlata, rossz és változó talajviszonyai között is lehet jól értékesíthető gyümölcsöt termelni;

64 GESZTELYI NAGY L.: Az Alföld, 5. p.

65 A DTMK évi jelentése 1943—1944. Kecskemét, 1944. 17. p.

66 Uo. 19. p.

67 Uo. 20. p.

68 BKmL. DTMK ir. 6906/1942.

69 Lásd 15 éves jelentés 89—96. p.

70 BKmL. DTMK ir. 1504/1945.

2. bemutassa és tanítsa a gyümölcsfák szakszerű kezelését, ápolását és a kártevők elleni védekezés módjait;
3. bemutassa a helyes gyümölcszedést, csomagolást, szállítást és a tárolás szakszerű módszereit;
4. bemutassa a gyümölcsfák közötti terület kihasználásának módjait — részint törpefákkal, részint évelő és egyéves zöldségfélékkel és egyéb kapásokkal;
5. a segítségével kertmunkásokat képezzen;
6. szemléltesse az öntözéssel elérhető terméstöbletet és termelési biztonságot;
7. szemléltesse a korszerű trágyázás eredményességét;
8. fajtakísérleteket végezzen.

A mintagyümölcs fenntartása 1938-tól nyereséges volt. 1940-ben a kamara a gyümölcsös jövedelméből „Közérdekű kezdeményezések célját szolgáló alap”-ot⁷¹ létesített. Felhasználására nem került sor.

2.13. Kertmunkásképző iskola. A mintagyümölcsösben a munkát eleinte napszámosokkal, majd hónapos munkásokkal végeztette a kamara. Ez a rendszer azonban a munkások kellő hozzáértése híján nem felelt meg a kívánalmaknak, így sürgetővé vált a — már a mintagyümölcsös létrehozásakor tervezett — kertmunkásképző iskola felállítása.⁷²

A DTMK a részint saját erejéből, részint földművelésügyi miniszteri államsegélyből létrehozott kertmunkásképző iskolát, amely a maga nemében az első volt az országban, 1929 tavaszán nyitotta meg. Az első évben 12 — a pályázati feltételeknek megfelelően 17—24. éves, 4 elemi végzett — tanulója volt. 1930-tól 1933-ig 18 tanulót vettek fel évenként, 1934-től 1941-ig 20 és 35 között ingadozott a számuk, 1942-től 40-en kezdhették az évet.⁷³ Az érdeklődés az iskola iránt igen élénk volt, a jelentkezők száma sokszorosán múlta felül a felvehető létszámát. A jelöltek az egész ország területéről verbuválódtak, a földművelésügyi miniszter rendelkezése szerint, aki ezt szabta meg feltételül a 46 000 pengős államsegély kiutalása ellenében.⁷⁴

A képzés kétéves volt. Tavasztól őszi gyakorlati, télen elméleti képzés folyt. Az elméleti képzés szaktárgyai a gyümölcsstermesztés, zöldségstermesztés, szőlőművelés, díszkertészet, melléktárgyai az írás, olvasás, számolás, könyvvitel, levelezés, földmérés, fogalmazás, mértan és az egészségtan volt.⁷⁵

71 Uo. Választmányi ülés jkv. 1940. jan. 13.

72 15 éves jelentés 97—101. p.

73 BKmL. DTMK ir. 1877/1943.

74 15 éves jelentés. 21. p.

75 BKmL. DTMK ir. 1877/1943.

Az iskola főként gyakorlati képzést adott a tanulóinak. Két állandó alkalmazott vezetésével a gyakorlatban sajátították el a helyes faápolást és a kártevők elleni védekezés módjait, így szereztek jártasságot a szőlőművelés, a zöldségtermesztés és a kertészet egyéb területein is. Sőt, mivel az ellátásukról maguk gondoskodtak, baromfit, nyulat és sertést tenyésztettek, tehenekkel és igásállatokkal bántak, méhészkedtek, gyakorlatilag tehát egy kisgazdaságban előforduló valamennyi munkafajtát megismerték.⁷⁶

A kertmunkásképző iskola működtetése kétszeresen hasznos volt a DTMK számára. Egyrészt nem kellett féltetniük a gyümölcsöst a napszámosok és a hónapos munkások hozzá nem értésétől, másrészt a kezelési költség nagy részét megtakarították, hiszen csak a nagy — és főként szántóföldi — betakarítások idejére kellett külső munkásokat fogadniuk. De nem volt előnytelen a kertmunkások számára sem. Az elhelyezésükről és az ellátásukról a kamara gondoskodott, kevés zsebpénzt is adott a tanulóknak. A képzés ingyenes volt. Az iskola rövid idő alatt hírnévre tett szert, az egész országban szívesen alkalmazták az itt végzeteket.

2.14. Az állati bakteorológiai és kórdiagnosztikai intézetet az a törekvés hozta létre, hogy az állatállománnyal rendelkező birtokosoknak az állatbetegségek elleni védekezéshez tanáccsal és segítséggel szolgáljon. Ez volt az országban az első ilyen jellegű vidéki laboratórium. Vizsgálatai elsősorban a hasznos háziállatok járványos és fertőző betegségeire terjedtek ki, céljai között szerepelt a tbc elleni küzdelem megszervezése is.⁷⁷

A laboratórium 1927 elején kezdte meg a működését. 1931-ben szűnt meg,⁷⁸ mert a kamara a gazdasági válság éveiben nem tudta támogatni a kívánt mértékben, és a gazdák közül is csak igen kevesen keresték fel. Korai megszűnéséhez hozzájárult, hogy a földművelésügyi miniszter létrehozta az Országos Állategészségügyi Intézetet, amely ingyen végzett vizsgálatokat.

2.15. A talajtani intézet létrehozását a DTMK területének gyenge talajadottságai indokolták. Itt volt az ország összes szikeseinek 37%-a, és 600 000 kh-ra becsülték a hozzá tartozó, feljavításra szoruló homokterület nagyságát.

1926 elején kezdte meg a működését, és a DTMK megszűnéséig fennállt. Dolgozói talajtérképeket készítettek, talajvizsgálatokat végeztek, meghatározták a talajok trágyaszükségletét, és hogy milyen növények termeszthetők adott talajon a legnagyobb haszonnal. Szolgáltatásait nem túlságosan sokan,

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ 15 éves jelentés. 86—89. p.

⁷⁸ 18 208/1930—III—2. F. M. sz. r.

de növekvő mértékben vették igénybe a gazdák — 1927-ben 1112, 1941-ben 8630 talajmintát vizsgált meg az intézet.⁷⁹

2.16. A kamara alpári gazdasága. 1926-ban az Alpáron kiosztásra került vagyonsváltás-földekből 50 kh-t igényelt a kamara. A területet 1928-ban kapta meg, és kezdettől felesbérletben műveltette. Terményei a kertmunkás-képző iskola ellátását szolgálták. A gazdálkodást az illetékes kamarai tisztviselők irányították és ellenőrizték, a talajmunkákat a talajtani intézet útmutatásai szerint végezték, aminek eredményeként néhány év után — mint az okszerű gazdálkodás eredményét — példaként állíthatták a környék gazdái elé.

A terület egy kis részén bemutató kísérleteket is végeztek, és ezáltal a vidéken nem termelt növényeket is megismertettek a lakossággal.⁸⁰

2.2. A DTMK egész fennállása alatt közéleti súlyának növelésére törekedett. A kamarai ún. hivatalos érdekképviselet csak egy volt a mezőgazdasági érdekképviseleti tömörülések sokaságában. A DTMK szerette volna ezeket az irányítása alá vonni. Olyan kamarai reformot sürgetett, amely szerint minden szabad társuláson alapuló gazdaérdekképviseletnek be kell olnadnia a mezőgazdasági kamarába. Így az alkalmassá válna a termelésfejlesztés gyakorlati irányítására, aminek eredményeképp a földművelésügyi minisztériumnak nem kellene technikai ügyeket intéznie, és résztvennie a termelés közvetlen irányításában. A DTMK kívánsága szerint átszervezett mezőgazdasági érdekképviselet a következő feladatokat látná el: 1. Irányítaná és ellenőrizné a községi és közbirtokossági ingatlanokon folyó gazdálkodást, felügyelne a községi erdőkre, közterekre. 2. Hozzá tartoznának a községi telkesítések, vízlevezetések ügyei, a gazdasági építkezések ellenőrzése; közreműködnék a tagosításoknál és az elemi károk mértékének megállapításakor; szakértői véleményt adna művelési ág változási és új osztályba sorolási ügyekben; elbírálná a szőlőtelepítési kérelmeket; megszervezné a mezőrendőri szolgálatot, a növényi és állati kártevők irtását és az ellenük való védekezést. 3. Irányítaná területének növénytermesztését és állattenyésztését. 4. Megszervezné a beszerző és értékesítő hálózatot, segítené a közjóléti szövetkezetek munkáját. 5. Birtokpolitikai ügyeket intézne: birtokmegosztásokat engedélyezne, véleményt mondana adásvételi ügyekben, közreműködne a földbirtok-igénybevételeknél és a földhözjutásoknál. 6. Rendelkezne a felhasználható közmunkák felett. 7. Eljárna piac- és vásárrendészeti ügyekben. 8. Ellenőrizné a vármegyei állattenyésztési alap és a vármegyei szociális alap mezőgazdasági vonatkozású felhasználá-

79 Küzdelmek és eredmények. Beszámoló a DTMK 20 esztendő munkájáról. (A továbbiakban: 20 éves jelentés.) Szerk.: Gesztelyi Nagy L. Kecskemét, 1942. 196—206.p.

80 15 éves jelentés. 101. p.

sát, és átvinné a közigazgatási bizottság gazdasági albizottságának mezőgazdaságot érintő hatáskörét.⁸¹

A DTMK-nak ez a törekvése összefonódott egy ún. mezőgazdaságfejlesztő törvény kiadásának sürgetésével. A gondolatot, mely szerint az ipar fejlesztéséről szóló 1931. XXI. tc. mintájára törvényt kellene hozni a mezőgazdaság fejlesztéséről is, 1933-ban vetette fel először a DTMK igazgatója.⁸² Egy évvel később, egy Gömbös Gyulának címzett felterjesztésében kifejtette, hogy olyan mezőgazdaságfejlesztő törvényt kellene kiadni, amely egyrészt a mezőgazdaság fejlesztésének eszközeit és tényezőit foglalná össze, másrészt a szétszórtnan található rendeleteket, kisebb jelentőségű törvényeket tartalmazná. Véleménye szerint olyan mezőgazdaságpolitikát volna kívánatos kezdeményezni, amely a modern kor mezőgazdasági termelésének és értékesítésének megfelel, és ugyanakkor tudatosan kismember-politikává fejlődik, hiszen az ország szántóterületének 70%-a a 100 kh-on aluli birtokokok kezében van.⁸³

A mezőgazdaságfejlesztő törvény gondolata jegyében született meg az igazgató „Mezőgazdasági politikánk új útjai és eszközei” c. cikke.⁸⁴ Ebben — abból kiindulva, hogy a magyar mezőgazdaság válságban van — leszögezte, hogy a mezőgazdaság jövedelmezővé tétele érdekében teendő két legfontosabb lépés az, hogy tervszerű termelési programot kell kidolgozni, és meg kell szervezni az értékesítést. Ezek mellett törvényalkotással és a meglévő törvények megreformálásával, a szakoktatási szervezet kiépítésével, az érdekképviselet megerősítésével és a túlszervezettség megszüntetésével lehet haladást elérni. Az intézkedések közvetlen célja az volna, hogy előmozdítsa a kivitelre alkalmas termékek előállítását, tehát a minőségi termelést, munkaalkalmakat teremtsen, és megszüntesse a hazai termeléssel is előállítható vagy helyettesíthető termékek behozatalát. Ennek érdekében legelőbb is szövetkezeti úton kell megszervezni az értékesítést, a gazdálkodáshoz és a megélhetéshez szükséges cikkek árát le kell szállítani, az államháztartás kiadásait a lehetséges mértékben korlátozni kell, csökkenteni kell a szállítási költségeket, adóreformot kell végrehajtani — az adómentes létminimum felemelésével és az adókataszter kiigazításával párhuzamosan —, és meg kell csinálni a tagosítást.

A gondolat ekkor visszhang nélkül maradt, és csak 1937-ben vetődött fel ismét, amikor az OMK kezdeményezte egy olyan törvény kiadását, amely hatékonyan nyúlna bele az egyéni gazdálkodásba, a lehetőséghez képest

81 BKmL. DTMK ir. 4788/1943.

82 Uo. 3742/1943.

83 Uo.

84 *Magyar Közgazdasági Szemle*. 1934. 232—259. p.

irányt szabna a termelésnek, és biztosítaná annak tervszerűségét.⁸⁵ E fentől indult kezdeményezés eredménye lett a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló 1942: XVI. tc.

1941 közepére készült el a törvénytervezet, amelyet a DTMK is megkapott véleményezésre. A tervezet nem váltotta be a kamara reményeit. „A fejlesztés, amit a javaslat elénk tár, nem mondható valami nagynak. Annál több benne a megkötöttség és kötelezettség, amely teherként a mezőgazdaságnak. Adatszolgáltatások, büntetések, hatósági könyvvizsgálatok, hatósági készletellenőrzések merednek felénk a javaslatból, ami nem nevezhető fejlesztésnek”. — írták róla az OMK-nak. A DTMK szerint a tervezet távol van attól, amit a mezőgazdasági fejlesztés megkíván. Egészen kis részleteket ölel fel, átfogó tervet nem ad. Nem szól a talajjavításról, holott ez másfél millió kh-at érint, nem tér ki a mezőgazdasági munkásság és cselekedés helyzetének javítására, nem foglalkozik a tanyák ügyével, a szakoktatással, nem érinti a mezőgazdaság fejlesztésének közgazdasági vonatkozásait, mint pl. a vízrendezés, a hitelügy, a közlekedésügy. Különösen érzékenyen érintette a kamarát, hogy a mezőgazdasági kamaráknak alig szánt szerepet a javaslat. A DTMK elképzelésének sarkalatos pontja volt a mezőgazdasági szakigazgatás kamarai szervezetre építendő decentralizációja. A földművelésügyi minisztérium törvényelőkészítő osztályának ezzel szemben az volt a véleménye, hogy a gazdatársadalmi szervek sokfélesége folytán a különböző feladatokat különböző szervekre kell bízni, — a legfontosabbaknak a gazdasági felügyelőségekhez történő összpontosításával —, nem lehet kizárni a végrehajtásból az OMGE-t, az EMGE-t, a vármegyei gazdasági egyesületeket, az állattenyésztő egyesületeket, sem a többi működő szervezetet.⁸⁶ Az 1942: XVI. tc. végül nemcsak a kamarai hatáskört nem bővítette, hanem a mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatosan tett kamarai észrevételeket is figyelmen kívül hagyta. A DTMK által javasolt területek közül csupán a szakoktatás és a talajjavítás kérdésével foglalkozott, mindkettővel meglehetősen nagy vonalakban. Később, a földművelésügyi központi ügyintézés és ügykezelés tehermentesítése tárgyában kiadott 2481/1943. F. M. sz. r. is csak technikai ügyek lebonyolítását bízta a mezőgazdasági kamarákra. E szerint a minta trágyatelepek, takarmánysilók, zsisziktelenítő telepek építésére folyósítandó segélyek kiutalása és a kapcsolatos ügyintézés, termelési versenyek rendezése, gépszövetkezetek alakítása, gépbeszerzési segélyek és kölcsönök juttatása, a mintagazdaságok létesítése iránti kérelmek véleményezése, kukoricagóré-építési segély

85 BKmI. DTMK ir. 3742/1943.

86 Uo.

folyósítása, gyümölcsösomagolók létesítéséhez államsegély és államkölcsön biztosításával kapcsolatos ügyintézés, kukoricaszárító berendezések létesítésének előmozdítása és a berendezések üzemben tartása tartozott hozzájuk.

A felszabadulás utáni első hónapok nagy nekilendülésében úgy tűnt, hogy lehetőség nyílik a DTMK számára a mezőgazdaság irányításában korábban is kívánt szerepet betölteni.

A háború alatt felmerült, hogy a reformbirtokosok felügyelete és irányítása a mezőgazdasági kamarák feladata lehetne. Az akkori elképzelések szerint üzemtervvel, tanácsadással, apró háziállatok kiosztásával segítette volna a DTMK a földhözjuttatottakat.⁸⁷ A kecskeméti kamara a demokratikus földreformot sem tekintette magától idegennek, sőt, annak végrehajtásában jelentős szerepet szánt magának. Az 1944 decemberében rögzített irányelvei szerint a földosztás munkáját a mezőgazdasági bizottságok végezték volna, amelyeket kamarai javaslatra, a kamarák által meghatározott számú szakértővel lehetett volna kiegészíteni. A mezőgazdasági bizottságok határozatai ellen a mezőgazdasági kamarákhoz lehetett volna fellebbezni. A mintabirtokok és kísérleti gazdaságok kijelölése is kamarai javaslatra történt volna.⁸⁸

A DTMK működésének újrakezdése után⁸⁹ néhány nappal körlevélben fordult illetékességi területe községi elöljáróságaihoz, gazdasági egyesületeihez és gazdaköreikhez, amelyben felszólította őket a termelőmunka haladéktalan megkezdésére. Jelentést kért a közigazgatás állapotáról, a munkaerőhelyzetről, a termelés megkezdését akadályozó tényezőkről, az ellátottságban és a készletekben mutatkozó hiányokról és feleslegekről.⁹⁰ Mindezekre az adatokra azért volt szüksége, mert úgy látta, hogy a termelés folytonosságát neki kell biztosítania.⁹¹ 1945 elején Bács—Bodrog és PPSK vm. területére vonatkozóan gazdasági felügyelői jogkör biztosítását kérte a földművelésügyi minisztertől, mivel úgy ítélte meg, hogy ott a közigazgatás nincs abban a helyzetben, hogy a jövő termést biztosító rendeleteket végrehajtsa.⁹² Ugyanebben az időben kamarai kirendeltségek felállítását tervezte Budapest, Kecskemét, Kiskőrös, Baja, Szentes, Hódmezővásárhely és Makó székhellyel, a kamara egész területét felölelő illetékességgel. E kirendeltségek átvették volna a székhelyeiken működő egyesületek vezetését, ellátták

87 Uo. Választmányi ülés jkv. 1940. okt. 21.

88 BKmL. Kecskeméti mezőgazdasági bizottság 1945. jan. 30-i ülésjegyzőkönyve.

89 A város november 1-én szabadult fel, a kamara november 28-án kezdte meg a munkát. BKmL. DTMK ir. 14/1945.

90 Uo. 845/1946.

91 Uo.

92 Uo. 510/1945.

volna a gazdasági, kertészeti és szőlészeti-borászati felügyelőségek és a vármegyei állattenyésztő egyesületek feladatait.⁹³

A mezőgazdasági kamarai szervezet alsó tagozata, a mezőgazdasági bizottsági hálózat az újjászerveződött DTMK vezetője szerint sem volt alkalmas a régi összetételben az új idők kívánta szerepkör betöltésére. Új választások kiírására pedig nem kerülhetett sor, mivel azt a sürgetett és ígért kamarai reform megszületéséig el kellett halasztani.⁹⁴ A kamara vezető tisztviselői nem is igen szorgalmazták a mezőgazdasági bizottságok újjászervezését. Úgy ítélték meg ugyanis, hogy a kormány a termelési bizottságokra ruházta a mezőgazdasági bizottságok lehetséges feladatait, ezért azok kamarai munkába való bekapcsolására törekedtek. Sikerült elérniük, hogy a termelési bizottságok sok helyen a mezőgazdasági bizottságok utódjának tekintsék magukat. A jegyzőkönyveiket, jelentéseiket, javaslataikat rendszeresen megküldték a kamarának, kéréseikkel hozzá fordultak.⁹⁵ Amikor pedig 1946 közepén a termelési bizottságok működésében rohamos visszaesést tapasztalt a kamara, az országos termelési miniszteri biztoshoz fordult az érdekükben. A felterjesztésben rámutatott arra, hogy a megtorpanás oka a működési költségfedezet hiánya és a tagok díjazásának elmaradása. Sok termelési bizottságnak még a postaköltségek fedezésére sincs pénze, az üléseire szóló meghívókat sem tudja elküldeni, így működésük előfeltételei sincsenek biztosítva. A bizottságok működésének anyagi feltételei megteremtésére kiadott 111 150/1945. K. M. sz. rendeletet és a miniszteri biztos 846/1945. sz. rendelkezését nem hajtják végre, mert a céljaikat szolgáló gabonarész, illetve a gabona pénzértékének beszedését sem az adóhivatalok, sem a közigazgatási hatóságok nem vállalják, maguk a bizottságok tehetetlenek.⁹⁶

A DTMK kezdeményező lépései ugyanúgy eredménytelenek maradtak, mint a két világháború között. Mivel pedig a kamara a termelésirányítás és a beszolgáltatás területén határozottan szembekerült a hivatalos állásponttal, erre a későbbiekben sem lehetett semmi reménye. Szinte a megalkulásától állandó panasa volt a kamarának, hogy a mezőgazdaságot érintő törvények és rendeletek kiadása előtt nem hallgatják meg a véleményét.⁹⁷ A felszabadulás után is fontos rendeletek láttaknapvilágot, amelyeket kiadásuk előtt nem küldtek meg véleményezésre a mezőgazdasági kamarák-

93 Uo. 759/1945.

94 Uo. 3892/1945.

95 Uo. 740/1946.

96 Uo. 962/1946.

97 Alig néhány hónappal a DTMK megalakulása után kifogásolta Purgly E. elnök, hogy az aktuális törvényjavaslatot az utolsó pillanatban küldték meg a kamarának, amikor már a kormány megegyezett a kormány-párttal, és így változtatásra nem sok remény van. — Uo. Választmányi ülés jkv. 1922. aug. 18.

nak, pedig erre a kamarai törvényre hivatkozva változatlanul jogot formáltak. A DTKM különösen a 22 500/1945. F. M. sz. r. kiadását sérelmezte. A rendelet a kamara véleménye szerint a miniszteri biztosok kirendelésével és felhatalmazásával a mezőgazdasági dolgozók termelési és mozgásszabadságát addig elképzelhetetlen mértékben korlátozza, amit a kamara nem helyeselhet, és a demokratikus elvekkel összeegyeztethetetlennek tart. Kérte, hogy a termelési bizottságok munkájának irányítását bizzák a mezőgazdasági kamarákra, amelyek rendelkeznek az ehhez szükséges szaktudással és apparátussal. Szükségtelen, de nem is lehet a mezőgazdasági dolgozókat fenyegetésekkel, rendőrséggel és internálással munkára serkenteni és többtermelésre bírni. A demokratikus átalakulás kezdete óta eltelt idő alatt a parasztok csak a legnagyobb nehézségekkel küzdve tudták megművelni a földet, az eddig elért siker is egyedül az övék. Ezért elfogadhatatlan, hogy olyan kényszerítő rendszabályok alá vonják őket, amire példa korábban sem volt.⁹⁸

A DTKM a termelők közvetlen érdekeit képviselte a beszolgáltatás kérdésében is. A közellátási miniszterhez címzett, az 1946. évi kötelező beszolgáltatás irányelveire vonatkozó javaslatában rögzítette az 1945 folyamán e területen tapasztalt legszembetűnőbb hiányosságokat. Rámutatott arra, hogy a termények megállapított árai nem fedezik a termelési költségeket, hogy a beszolgáltatott termények ára és az iparcikkek ára között aránytalanul nagy a különbség. A beszolgáltatás mértékét előíró rendelkezések nem vették figyelembe a földek különböző termőképességét, helytelenül alkalmazták a progresszivitás elvét, nem biztosították a termelők részére a fejadagot. A történt hibák kiküszöbölésére az a javaslata, hogy: 1. Szűnjön meg a beszolgáltatás különadó jellege. A beszolgáltatott termények árának megállapításánál vegyék figyelembe a tényleges termelési költségeket. 2. Állapítsák meg a fejadagot, amit a vetőmag- és takarmányszükséglet mellett hagyjanak vissza. 3. Mérjék fel a terméseredményeket. 4. Az állatbeszolgáltatásnál vegyék figyelembe a gazdálkodó háztartásának szükségletét, és az állatok termelőképességét. 5. Legyenek tekintettel arra, hogy a progresszivitás elve csak akkor nem veszélyezteti a többtermelés érdekeit, ha magasabb birtokkategória után megállapított magasabb beszolgáltatási kvóta nem terheli az egész vetésterületet, hanem a vetésterületnek csak azt a részét, amely az alacsonyabb kategóriát meghaladja. A kamara szerint, ha a gazda a beszolgáltatott termények után megkapja azt, amit a termény ér, ha a nélkülözhetetlen iparcikkeket paritásos áron kapja meg a be-

98 Uo. 3426/1945.

szolgáltatás fejében, akkor el lehet hagyni a beszolgáltatási rendeletek végéről a büntető szankciókat, a minimumra lehet csökkenteni a beszolgáltatás ellenőrzését végző, igen költséges apparátust, mellőzni lehet a különböző kényszereszközöket, mert a gazda érezni fogja, hogy a kötelező beszolgáltatással nem rendkívüli adókötelezettséget ró le, hanem a számára nélkülözhetetlen ipari termékek fejében az ellátatlan rétegek élelmiszer szükségletét biztosítja.⁹⁹

A DTMK tehát igyekezett a mezőgazdaság egyetemes érdekeit képviselni. Meglehetősen kevés sikert mondhatott magáénak úgy a két világháború között, mint a háború után. Gyakorlatilag mindkét érával szembekerült, erőfeszítései, törekvései hiábavalóknak bizonyultak. A mezőgazdaság egyes rétegeinek képviselőit nem is vállalkozhatott, a szervezetébe tartozó csoportok óriási érdekkülönbségei miatt. A termelés és a gazdaságosság érdekeit szem előtt tartva a szociális ellentétek tompítására törekedett, de ez is lehetetlen vállalkozásnak bizonyult. A korszak nagy kérdésében, a nagybirtok—kisbirtok kérdésében a kisbirtok mellett foglalt állást, abból kiindulva, hogy ahol kedvezőbbek a birtokviszonyok, kevesebb a munkanélküliek száma. Amikor egyik tisztviselője a Magyar Róna hasábjain hangot adott ennek a véleménynek¹⁰⁰, a kamara egyik földbirtokos tagja azonnal reflektált: „Úgy tudom, a kamara nem valamely birtokkategória érdekképviselői szerve, hanem körzetének egyetemes mezőgazdaságáé, s így nem lehet elfogult semmilyen irányban sem.”¹⁰¹ Ugyanebben az időszakban a mezőgazdasági munkásság és a szegényparasztság részéről ért támadások ellen is védekezésre kényszerült. Ezek lényegét Veres Péter megfogalmazásában idézem: „Én nem vitatom, hogy a kamara a mezőgazdasági termelők érdekét szolgálja, de vitatom, hogy az ország földmunkás-, cseléd- és szegényparaszti tömegeinek érdekét képviselné. Amit csináltak, a mintagyűmölcsöst és a kertmunkásképző iskolát, az lehet nagy dolog a semmihez mérve, de kicsi dolog az igényekhez mérve . . . Önök a végzett munkát az azelőtti semmihez mérik, és nyugodtak, hogy mégis csináltak valamit, én az ordító nyomorúsághoz és a paraszti elhagyatottsághoz mérem a kamara munkáját, és nem látom az eredményeket, olyan kicsinyek.”¹⁰²

2.3. Az érdekképviselői feladatok megoldása helyett így más területre, mégpedig a termelésszervezés és a termelés technika területére helyeződött

99 Uo. 15/1946.

100 CZIGÁN László: A mezőgazdasági munkásság és a munkanélküliség országos állapota. Magyar Róna. 1939. jún. 15.

101 BKmL. DTMK ir. 4603/1939.

102 Uo. 3938/1940.

át a kamarai hivatal tevékenységének súlypontja.¹⁰³ Ennek keretében egyrészt a földművelésügyi minisztérium megbízásából, másrészt saját kezdeményezéséből különböző, ún. akciós feladatokat oldott meg.

A működése során a földművelésügyi minisztérium megbízásából a következő munkákat végezte:

1. műtrágyázási összehasonlító kísérletek búzával és rozssal
 2. búza, rozs, árpa, zab, kukorica és bab vetőmag kiosztása
 3. 1928—30-ban a magyarországi rizstermelési kísérletek ellenőrzése
 4. 1934—36-ban a magyarországi gyapottermelési kísérletek ellenőrzése
 5. 1928-tól 1934-ig téli és tavaszi gyümölcsfaápolási tanfolyamok szervezése
 6. 1925-től tejelést ellenőrző körzetek és egyesületek szervezése
 7. 1939-től gyümölcsosomagolók építésének felügyelete
 8. 1940-től hűtőházak építésének felügyelete, mintatrágyátelep-akció, silóakció, szarvasmarha körmözőkaloda-akció és juhfejősajtár-akció lebonyolítása
 9. 1941-től kukoricagóré-építési akció
 10. apró háziállatok kiosztása és tenyészállat-csere akció
 1. a cukorrépa-termelő gazdák érdekeinek védelmére vármegyei cukorrépa-termelő szövetségek létrehozása
 12. fűszerpaprika-termelési versenyek lebonyolítása
 13. juhtenyésztő mintaközségek alakítása
 14. baromfitenyésztő mintaközségek alakítása, baromfitelepek ellenőrzése, mintabaromfiól-akció lebonyolítása
 15. a hagymatermelés és értékesítés szervezési és ellenőrzési munkái
 16. mezőgazdasági tömegoktatási tanfolyamok szervezése
- A DTMK által kezdeményezett akciók:
1. 1927—29-ben búzafajta-összehasonlító kísérletek végeztetése
 2. 1927-től kedvezményes pillangós takarmányvetőmag-akció
 3. 1928-tól homoktalaj-javítási kísérletek nyersszalma-trágyázással, szódás sziktalajok javítása sziki mészpázsit termelésével
 4. 1933-tól napraforgó termesztési akció
 5. gyümölcsfa-műtrágyázás fészektrágyázással
 6. termelési kísérletek lucernafajtákkal futóhomokon, kísérlet az argentin alfalfa nevű növény meghonosítására

103 „Az a körülmény, hogy a mezőgazdasági kamarának sem hatósági jogköre, sem olyan érdekképviselési feladatai, amelyek minden magyar földművelőre kiterjednének, nincsenek, idézte elő, hogy a mezőgazdasági kamara munkája a szorosán vett érdekképviselési tevékenységről egyre jobban a termelési-technikai feladatok felé tolódott el.” — írta az igazgató 1942-ben. — 20 éves jelentés. 6. p.

7. a lucernabogár és a lucernaböde álcáinak kártétele ellen mésznitrogén-
nel való védekezés bevezetése

8. összehasonlító minőségi hagymakísérletek

9. 1937-től pénzdíjas versenytermelés bevezetése a homoki kisgazdaságok
között

10. a vármegyei lótenyésztő egyesületi élet kiépítése, a lóértékesítés rend-
jének megszervezése

11. a szarvasmarha-tenyésztők szervezeti tömörítése

12. a juhtörzskönyvezés megindítása, nyájosztályozás, juhtenyésztő cso-
portok szervezése, báránykiosztási akciók lebonyolítása

13. legelőjavítási munkák irányítása

14. mezőgazdasági gépkezelői, hegesztési, patkolókovács-képző, juhte-
nyésztési és tejfeldolgozó tanfolyamok szervezése

15. kedvezményes gyümölcsfacsemete és csemegeszőlővessző-akciók

16. mezőgazdasági gépek kamatmentes beszerzése egyéves hitelre

17. növényvédő szerek beszerzése¹⁰⁴

A kamarai akciók beállítását a terület szükségletei és a minisztérium, illetve a DTMK anyagi lehetőségei szabták meg. A kamara egész területére kiterjedtek, de nem öltöttek tömeges méreteket. A műtrágyakísérletek kezdetén pl. 47 helyen állított be a kamara kísérletet ingyen műtrágya kiosztásával. 35 gazda részvételével indultak a vetőmagtermelési kísérletek.¹⁰⁵ Egy évvel később 830 gazda részesült akciós anyagban. Ekkor 61 q árpa, 552 q búza, 194 q rozsvetőmagot, 186 q burgonyavetőgumót, 316 q szuperfoszfátot, 38 q kénsavas ammóniákat, 5 q mésznitrogént és 22 q káliműtrágyát osztott ki.¹⁰⁶ Az akciós anyagokban részesültek száma és a kiosztott vetőmag és műtrágya mennyisége a következő években hasonló volt, majd 1931-ben, a M. kir. Növénytermelési Hivatal megalakításával a vetőmagkiosztás kikerült a mezőgazdasági kamarák hatásköréből.¹⁰⁷ Ezután műtrágya kiosztására is csak alkalmanként kapott megbízást. Az illetékességébe tartozó gyenge homok és sziktalajok feljavítására olcsóbb és a többség számára is hozzáférhető lehetőséget igyekezett biztosítani akkor, amikor a zöldtrágyázás elterjesztését szorgalmazta. Szakemberei szerint a meszes homokot és a gazdaságtól nagyobb távolságra fekvő táblákat gyorsan és olcsón lehet feljavítani ezzel a módszerrel. Meghonosításának azért is nagy lett volna a jelentősége, mert a Duna—Tisza közén viszonylag kevés állatot tartottak, kevés volt az istállótrágya, de ha volt is, a rossz utakon nagy

104 BKmL. DTMK ir. 3792/1943.

105 Uo. Választmányi ülés jkv. 1926. febr. 26.

106 Uo. 1927. ápr. 23.

107 15.359/1931-II. 1. F. M. sz. r.

nehézséget jelentett a kiszállítása.¹⁰⁸ A törekvés sikere igen mérsékelt volt. A zöldtrágyázást 1928-ban kezdte propagálni a kamara, de még 1934-ben is csak 122-en kapcsolódtak be kísérletbe.¹⁰⁹ Nem váltak tömegessé a harmincas évek második felében indított versenytermelési akciók sem, amelyek célja az volt, hogy a homoki pillangós növények és a kapások szakszerű művelését elterjessze. Az első évben 60-an, a másodikban 80-an, a harmadikban 145-en vettek benne részt.¹¹⁰ Az 1940-ben megkezdett építkezési segély akciókban is igen mérsékelt számban vettek részt. Silót 1940-ban 4-et, 1941-ben 51-et, 1942-ben 245-öt építettek fel a kamara közvetítésével, földművelésügyi miniszteri segélyből. 1940-ben 156, 1941-ben 24, 1942-ben 114 trágyatelep, 1941-ben 209, 1942-ben 96 góré, 1940-ben 33, 1941-ben 44, 1942-ben 80 baromfiól épült meg, szintén állami segítséggel.¹¹¹

2.4. A DTMK feladatai közé tartozott tagjainak egyes bizottságokba való kiküldése.

2.41. Az 1923: XXV. tc. szerint munkabérmegállapító bizottságokat kellett alakítani minden járásban, r. t. városban és thj. városban. A bizottságok tagjai az érintett terület mezőgazdasági bizottsági választásra jogosult tagjaiból kerültek ki. Elnököt és alelnököt a mezőgazdasági kamara által jelölt 5 egyén közül választhattak a bizottsági tagok. A törvény 1940-ig volt érvényben, ekkor az 1940: XV. tc. ún. legkisebb munkabéreket megállapító bizottságok létrehozásáról intézkedett. E bizottságok elnökeit és alelnökeit hasonló módon választották.

2.42. A 600/1927. P. M. sz. r. 106. §-a alapján delegált tagokat a DTMK a területén működő adófelszólamlási bizottságokba.

2.43. Az 1400/1932. M. E. sz. r. a mezőgazdasági kamarákra bízta a mezőgazdasági haszonbér ügyekben a bérlők és a bérbeadók közötti egyeztető tárgyalások lefolytatását. A bírósági eljárás megindítása előtt a felek kötelesek voltak a kamarához fordulni, és csak akkor kerülhetett perre sor, ha itt nem sikerült megegyezniük. A 7270/1940. M. E. sz. r. szerint a haszonbér-mérséklési egyeztető bizottság elnökét és két tagját a kamara elnöksége jelölte ki. Abban az esetben, ha a bérelt terület az 1000 korona kataszteri tiszta jövedelmet nem érte el, a bizottság két tagját az elnök hívta meg.

2.44. A F. M. 1937. évi 3360 eln. sz. r. szerint a DTMK az Országos Szociálpolitikai Tanácsba 3 tagot küldött.

2.45. Az 1938: XX. tc. végrehajtása tárgyában kiadott 1500/1938. P. M. sz. r. értelmében delegált tagokat az Országos Döntő Bíróságba.

108 BKmL. DTMK ir. 5102/1940.

109 Uo. Választmányi ülés jkv. 1934. szept. 28.

110 Uo. 1939. ápr. 15.

111 Uo. 1943. 11.

2.46. Volt képvisellete a DTMK-nak az Ipari Növénytermesztési Bizottságban.¹¹²

2.47. Képviseltette magát a hagymaár megállapító bizottságban.¹¹³

2.48. A 4650/1936. M. E. sz. r. szerint hivatalból tagja volt a kalocsai és a szegedi fűszerpaprika-termelő és értékesítő szövetkezetnek.

2.5. A DTMK kapcsolata más hivatalokkal.

A DTMK, mint az hivatalos érdekképviselői szervezet közbülső tagja, közvetlen kapcsolatban állt a szervezet alsó tagozatával, a mezőgazdasági bizottságok hálózatával, és a szervezet csúcsszervével, az OMK-val. Az érdekképviselői felett felügyeletet gyakorló földművelésügyi minisztériummal részben közvetlenül, részben az OMK-n keresztül érintkezett. A fontosabb ügyekben a kerületi kamarák kölcsönösen kikérték egymás véleményét, a felterjesztéseiket megküldték egymásnak hasonló állásfoglalás végett.

Kapcsolatban állt a DTMK az ún. szabadtagsuláson alapuló gazdaszervezetekkel, a gazdasági egyesületekkel és a gazdakörökkel is. A meghívásaiknak igyekezett eleget tenni, a Magyar Róna megküldésével rendszeresen tájékoztatta őket a tevékenységéről, közérdekű híreiket közölte is a lapban. Ha — főként a falusi gazdakörök — hozzá fordultak, ügyeikben eljárta. A kapcsolat ilyen alakulásában az játszotta a főszerepet, hogy a gazdaköri, illetve gazdasági egyesületi tagok egyben a mezőgazdasági bizottságok választói is voltak, munkájuk, érdekeik nem határolódtak el egymástól. A DTMK a Magyar Gazdaszövetség átalakulása után igyekezett szorosabbá tenni a gazdakörökhöz fűződő kapcsolatát. 1932-ben abból kiindulva, hogy szervezeti rendszerük megbomlott, kongresszust hívott össze, amelynek az volt a feladata, hogy meghatározza, miként tudnának bekapcsolódni a kamarai munkába.¹¹⁴ A kongresszus eredményesen zárult, a kamarai működési jelentések évről évre jó kapcsolatról számolnak be. Ennek keretében a DTMK szakkönyveket és népszerűsítő-felvilágosító nyomtatványokat küldött a vele kapcsolatban álló gazdaköröknek¹¹⁵, segélyeket eszközölt ki a minisztériumtól, illetve utalt ki a kamara pénztárából¹¹⁶, gazdaköri értekezleteket szervezett, ahol tisztviselői előadásokat tartottak, választ adtak a feltett kérdésekre.¹¹⁷

2.51. Az érdekképviselői törvény szerint a mezőgazdasági kamarák, mint a területükön lévő mezőgazdasági bizottságok felügyeleti szervei, irányítják

112 Uo. 2147/1941.

113 Uo.

114 Uo. Választmányi ülés jkv. 1932. nov. 26.

115 Uo. Gazdakörök dosszié.

116 20 éves jelentés. 106. p.

117 BKmL. DTMK ir. 7113/1939.

118 (T) 37. § és (N) 5. §.

és ellenőrzik azok működését.¹¹⁸ A törvény e rendelkezése a DTMK esetében csak a 30-as évek közepétől érvényesült a gyakorlatban. A kamara a bizottsági üléseken, rendezvényeken a tisztviselőivel vagy a közelben lakó kamarai tagok kiküldésével képviseltette magát. A bizottsági jegyzőkönyvek egy példányát bekérte, ez szolgált a kapcsolattartás alapjául. A jegyzőkönyvet a mezőgazdasági bizottságok ügyeinek intézésével megbízott tisztviselő kapta meg, aki az intézkedést igénylő ügyeket kigépelte, és intézkedés végett az illetékes tisztviselőkhöz továbbította.

A DTMK és a mezőgazdasági bizottságok közötti együttműködés szorosabbá tétele érdekében hozta létre a kamara igazgatója a körzeti intézői hálózatot. A körzeti intézők szerződéses alkalmazottak, általában okleveles gazdák voltak¹¹⁹, akik a gazdálkodás mellett foglalkoztak lakóhelyük és a környező községek mezőgazdaságának ügyével. A feladatuk az volt, hogy állandó kapcsolatban álljanak a körzetükhöz tartozó községi és járási mezőgazdasági bizottságokkal, a bizottsági elnökökön keresztül gyűléseket hívassanak össze, amelyeken a kamara képviselőjében résztvegyenek. A gyűléseken felmerült kívánságokat és panaszokat, ha lehetséges volt, helyben el kellett intézniük. Ha erre nem volt mód, az ügyet a kamarához kellett továbbítaniuk. Kötelesek voltak a körzetükhöz tartozó falvak vezetőivel jó kapcsolatban állni, részt venni a falu minden megmozdulásában. Figyelemmel kellett kísérniük körzetük növénytermelési, állattenyésztési, szőlészeti, gyümölcsészeti, valamint szociális viszonyait. Az észlelt hibákra fel kellett hívniuk a figyelmet, és javaslatot kellett tenniük a javulás érdekében.¹²⁰

A körzeti intézői hálózat kiépítése a 30-as évek közepén kezdődött meg. A körzeti intézők száma 1944-ben 18 volt.¹²¹ A felszabadulás után a közlekedési nehézségek miatt késve szerveződött újjá.¹²² Szerepe volt ebben a kamarai kirendeltségek megteremtésére irányuló törekvés előtérbe kerülésének is.

A DTMK az általános érdekű közlendőit, felhívásait a Magyar Róna hasábjain juttatta el a mezőgazdasági bizottságokhoz, és rendszeresen közölt róluk híreket, tudósításokat. A felszabadulás után, amikor a lap nem jelent meg, körlevelek és plakátok küldésével helyettesítette.

A 30-as évek elejétől szokásban volt, hogy a DTMK a székhelyétől távol, egy-egy kisebb régió központjában tartotta meg szakosztályi üléseit, kamarai napokat, gazdanapokat szervezett, ahová a környék mezőgazdasági

119 Az 1939-ben alkalmazott 10 körzeti intéző közül 8 volt okleveles gazda, 1 okleveles kertész, 1 tanító.
— BKmL. DTMK ir. Tisztviselők dosszié. Körzeti intézők személyi lapjai.

120 Uo. 2884/1943.

121 Uo. Kimutatás a tisztviselők létszámáról. 1944.

122 Uo. 2674/1945.

bizottságainak elnökeit is meghívta.¹²³ Rendezett értekezleteket kizárólag mezőgazdasági bizottsági elnökök számára is.¹²⁴

Más mezőgazdasági kamarákhoz hasonlóan a DTMK is igyekezett szorosabbá tenni a mezőgazdasági bizottságok és a közigazgatás kapcsolatát. 1939-ben az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara felterjesztéséhez csatolkozva kérte, hogy a törvényhozás biztosítsa a községi és a megyei városi mezőgazdasági bizottsági elnökök képviselőtestületi tagságát, ahogy az 1929: XXX. tc. 4. §-a biztosította a vármegyei és a thj. városi mezőgazdasági bizottságok kiküldöttéi számára a th. bizottsági tagságot.¹²⁵ Mivel a felterjesztésnek nem volt fogamatja, a DTMK a megyei vezetésen keresztül próbálkozott az együttműködés szorosabbá tételével. Az igazgató kérte PPSK vm. alispánját, rendelje el, hogy a mezőgazdasági bizottság ülésein városokban a polgármester vagy a gazdasági tanácsnok, járási székhelyeken a főszolgabíró vagy az egyik szolgabíró, községekben a főjegyző vagy valamelyik gazdajegyző jelenjen meg, hogy az ott tárgyalt közérdekű kérdések a helyi közigazgatás vezető tagjának a jelenlétében hangozzanak el. Annak ellenére, hogy ezt részben biztosította már az érdekképviselési törvény 9—12. §-a, az alispán nem is válaszolt a kamarai átiratra.¹²⁶

A mezőgazdasági bizottságok nem váltak a gazdasági élet számottevő tényezőivé. Még 1941-ben, működésük második évtizedének a végén is úgy ítélték meg a munkálkodásukat, hogy nem több üres szócséplésnél.¹²⁷ Nem voltak konkrét feladataik, a mezőgazdasági népeességnek csak a töredékét tudták mozgósítani még a választások idején is.¹²⁸ Anyagi eszközök, állandó, fizetett tisztviselők hiányában a működésük szinte mindenütt névleges volt. A DTMK, amely a hivatalos érdekképviselés szerepének növelésére törekedett, a mezőgazdasági bizottságoknak is nagyobb szerepet szánt. Így pl. el akarta érni, hogy az adómérséklési és a kataszteri újraosztályozási ügyek elbírálása, az elemi csapások mértékének megállapítása és a felmerülő munkabér-viták eldöntése hozzájuk tartozzék, hogy a közigazgatás vonja be őket a termelés irányításába.¹²⁹ Mindez azonban csak kívánság maradt. Az 1942: XVI. tc. úgy próbálta serkenteni a bizottságok működését, hogy a mezőgazdaság-fejlesztő intézkedések alsó fokon való végrehajtásával megbízott gazdasági elöljárót tette a mezőgazdasági bizottság titkárává. Mivel

123 15 éves jelentés. 133—139. p. és 20 éves jelentés. 223. p.

124 BKmL. DTMK ir. Közgyűlési jkv. 1934. dec. 18.

125 Uo. 4971/1940.

126 Uo. 7113/1939.

127 Uo. 4741/1941.

128 A választásra jogosultak 4—10%-a adta le szavazatát a választásokon. — Uo. Közgyűlési jkv. 1939. febr. 23.

129 Uo. 4741/1941.

azonban a gazdasági előljáró a gazdasági felügyelőség irányítása, felügyelete és ellenőrzése alatt kellett, hogy működjön, az eleve reménytelen próbálkozás volt.

2.52. Az OMK a törvény szerint figyelemmel kíséri a mezőgazdasági kamarák működését, és felügyeletet gyakorol felettük. E jogából adódóan felülbírálja a mezőgazdasági kamarák előterjesztéseit és javaslatait.¹³⁰

Az OMK és a DTMK viszonya a rendszer működésének első tizenöt évében a törvény rendelkezéseinek negfelelően alakult. Voltak ugyan kisebb nézeteltérések a két hivatal között — főként anyagi ügyekben ¹³¹—, de nem ez volt a meghatározó. 1937-től azonban, amikor a választások után hosszú ideig nem alakultak meg az OMK testületi szervei, és dr. Máté Imre lett az igazgató, megromlott a kapcsolat a két szerv között. Az OMK egy ízben fegyelmi eljárást is elrendelt a DTMK ellen. Ennek körülményeit így rögzítette a választmányi jegyzőkönyv: „Kamarai munkánk lebecsülésének tekintettük azt, hogy a kamaránkhoz intézett hivatalos országos kamarai átiratot ideiglenes fogalmazó írta alá, és tárgyalás nélkül visszaküldtük. Nem az egy aláírásért, hanem mert ismételen előfordult, hogy az országos kamarai átiratot fogalmazó, ideiglenes fogalmazó, sőt az OMK-ba alig néhány hete került fiatal tisztviselők írják alá . . . Sérelmünket a földművelésügyi miniszter tudomására hoztuk, és arra orvoslást kértünk. Ezután . . . az OMK-tól átiratot kaptunk, amelyben az elnökség aláírásával arról értesített, hogy kamaránk ellen az érdekképviselési felügyeleti eljárást elrendeli. Az OMK-nak erre az átiratára részletes választ adtunk, amelyben kifejtettük, hogy az érdekképviselési felügyeleti eljárást elrendelni nincs joga, annál kevésbé, mivel az OMK-nak az általuk közölt hivatalos állásfoglalás alapján elnöksége nincsen . . . A választmány felszólítja az OMK igazgatóságát, hogy vonja le a konzekvenciákat. A választmány az intézménnyel keresi a megbékülést, azonban a most élenjáró személlyel nem.”¹³²

Az itt formai kérdésben kibontakozott vita mögött húzódó személyi ellentét alapja kétségtől elvi ellentét volt. dr. Máté Imre központosító törekvései öltöttek testet a kamarai novellában és annak végrehajtási rendeleté-

130 Lásd (T) 53—54. §. A kamarai novella, bár nem szélesítette az OMK felügyeleti jogkörét, azzal, hogy ennek módjait konkrétan megjelölte, érezhetőbbé tette az alá-fölrendeltségi viszonyt. A kerületi kamarák kötelesek voltak havonta beszámolni működésükről az OMK-nak, szolgálati, fegyelmi és nyugdíjszabályzataik nem — gyakorlatilag az alapszabályaik sem — térhettek el az OMK szabályzataitól, a testületi ülésekre az OMK képviselőit is meg kellett hívni, az OMK felülvizsgálta a kamarai költségvetéseket és zárszámadásokat, a kamarák a minisztériumokhoz csak rajta keresztül intézhettek felterjesztéseket.

131 A 4600/1933. M. E. sz. r. szerint a mezőgazdasági kamarák gazdálkodásának felülvizsgálására is illetékes Kőzérdekeltségek Felügyelő Hatósága 1934-ben a DTMK tisztviselői illetményeinek csökkentéséről rendelkezett, és egyebekben is jelentősen megnyírta a költségvetési tételeket, ugyanakkor változatlanul hagyta az OMK fenntartására eredetileg megállapított hozzájárulás összegét, és ugyanígy az OMK tisztviselőinek fizetését, ami kiváltotta a DTMK tisztviselőinek ellenszenvét. — BKmL. DTMK ir. Tisztviselők dosszié.

132 Uo. Választmányi ülés jkv. 1939. okt. 28.

ben¹³³, ezzel vívta ki az önállóságukat növelni igyekvő kerületi kamarák, köztük leginkább a DTMK ellenszenvét.¹³⁴

Dr. Máté távozása után azonnal felvetődött az újabb rendezés gondolata — hozzákezdtek a kamarai szabályzatok átdolgozásához, megkezdődtek egy új érdekképviseleti novella előmunkálatai. A földművelésügyi miniszter a DTMK igazgatójának a véleményét is kikérte az érdekképviseleti rendszer átszervezése ügyében, aki ennek kapcsán részletesen kitért az OMK szerepére. Kifejtette, hogy az OMK akadályozza a minisztérium és a kerületi kamarák közötti szorosabb kapcsolat kiépítését, sőt, ellentétet szít a vidéki kamarák között. Szükségtelen, hogy a vidéki kamaráktól kért információkat az OMK közvetítse. Elegendő lenne egy ügyosztály egy berendelt kamarai tisztviselővel, aki fenntartaná a kapcsolatot a kamarákkal. Ha pedig megmarad az OMK, szervezzen mellé a miniszter egy tanácsot a vidéki kamarák elnökeiből és igazgatóiból.¹³⁵

A készülő változások sem kedveztek azonban a DTMK-nak. Az érdekképviselet törvényes újraszabályozására nem került sor. Az új szabályzatok elkészültek ugyan, de cseppet sem biztosítottak nagyobb önállóságot a vidéki kamaráknak, mint az előbbieket, és ugyanúgy kötelező volt az átvételük, mint azoké.¹³⁶

2.53. A törvény szerint a földművelésügyi miniszter gyakorolja a mezőgazdasági kamarák feletti felügyeletet.¹³⁷ A kamarai közgyűlést bármikor összehívhatja.¹³⁸ A közgyűlés által elfogadott alapszabályok és alapszabály módosítások csak a jóváhagyásával érvényesek.¹³⁹ A miniszter vagy a megbízottja részt vehet a kamarai testületi üléseken, ezért azok időpontját a minisztériumnak be kell jelenteni.¹⁴⁰ A közgyűlési jegyzőkönyvek egy példányát — 1937-től a választmányi ülésekét is — fel kellett küldeni a minisztériumba.¹⁴¹

A DTMK átfogó, az érdekképviseleti novella szavaival „országos jellegű” ügyekben az OMK-n keresztül fordulhatott a minisztériumhoz, egyebekben, és a novella kiadása előtt, közvetlen kapcsolatban állt vele. A felira-

133 117 000/1938. F. M. sz. r.

134 Az ellentét okát így rögzítette az igazgató Teleki Mihálynak írt levelében: „A novella kapcsán hiába foglalt állást az öt vidéki kamara egyöntetűen egyik- másik kérdésben, mégiscsak az lett, amit az országos kamara igazgatója akart.” — BKmL. DTMK ir. Érdekképviseleti reform dosszié.

135 Uo.

136 A DTMK 1939. évi őszi közgyűlése módosította az alapszabályokat. A felküldött határozatot a minisztérium tárgyalás nélkül, azzal küldte vissza, hogy az új alapszabályokat a DTMK az OMK alapszabályaival összhangban állapítsa meg. — Uo. Választmányi ülés jkv. 1941. márc. 19.

137 (T) 50. §.

138 (T) 41. §.

139 (T) 38. §.

140 (T) 18. § (4).

141 (T) 41. § (2) és (N) 12. § (1).

taít a miniszterhez címezte. Az ügyek az érdekképviselési ügyosztályhoz kerültek, a válaszokat általában miniszteri tanácsos, vagy az illetékes államtitkár írta alá.

A DTMK-nak a megalakulása után nemsokára tapasztalnia kellett, hogy javaslatait, törekvéseit nem méltányolja úgy a minisztérium, mint ahogy azt a törvény alapján elvárná. Már 1923-ban nehezményezte a választmány, hogy „a földművelésügyi minisztérium a kamara számos felterjesztését és javaslatát figyelmen kívül hagyta, és azokra nem is válaszolt.”¹⁴² De a későbbi kapcsolatuk eredményeit is hasonlóan ítélték meg. A DTMK fennállásának 15. évfordulóján az igazgató így tekintett vissza a végzett munkára: „Mennyi eszmét vetett fel a kamara (Tisza-hajózás, mezőgazdaság-fejlesztő törvény, homokjavítás, homoki takarmánynövények termesztése, szövetkezeti reform stb.), és a legtöbb kérdés csak akkor nyert polgárjogot, amikor a budapestiek kézbe kapták. Amíg a kamara mozgatta, addig nem tudtak eredményre jutni. Ha eredményt mutattak, akkor is a kamara nélkül, a kamara nevének és érdemének elismerése nélkül valószínűsítették meg . . . Mennyi agrárkérdést dolgozott ki a kamara, amelyek ha csak részben is megvalósultak volna, a gazdatársadalom javát szolgálták volna . . . Mennyi energiát kellett elveszteni a sok meddő küzdelemben . . .”¹⁴³

Sokszor nehezményezte a DTMK, hogy a miniszter nem hívja meg olyan tárgyalásokra, ahol a területére vonatkozó ügyekben döntenek. „Paradicsom értekezlet volt a földművelésügyi minisztériumban, ahová meg volt hívva az országos kamara, amely a legkisebb tisztviselőjével képviseltette magát, miután az országos kamarának nincs területe, így nincsenek paradicsom termelői se. Meg volt hívva az OMGE, melynek tagjai közül egyetlen nagybirtokos termel paradicsomot, de nem volt meghívva a DTMK, amelynek területéhez tartozik a paradicsomtermő területek 95%-a. Hasonló a helyzet a paprika-termelés dolgában is, amely kizárólag a mi kamaránkat érinti, de sohasem voltunk meghívva a minisztérium részéről a tárgyalásokra.”¹⁴⁴ — írták 1937-ben.

Az érdekképviselési törvény kimondta, hogy a földművelésügyi miniszter a hatóságok törvényes jogkörének sérelme nélkül bármely gazdasági feladat elvégzését rábízhatja a mezőgazdasági kamarákra. Ilyen esetben a kamarák közhivatali felelősséggel járnak el.¹⁴⁵ A DTMK erre hivatkozva azt szerette volna elérni, hogy a földművelésügyi igazgatás középfokú szerveként, hatósági joggal felruházva végezhesse megbízásait és önként vállalt feladata-

142 BKmL. DTMK ir. Választmányi ülés jkv. 1923. ápr. 13.

143 Uo. Közgyűlési jkv. 1937. jún. 4.

144 Uo. 8336/1939.

145 (T) 36. §.

it.¹⁴⁶ A kamarai tagok véleménye szerint ugyanis enélkül sem kamarának, sem a mezőgazdasági bizottságoknak nem lehetett meg a kellő súlyuk sem felfelé, sem lefelé.¹⁴⁷ Sokat várt a DTMK a 3970/1943. M. E. sz. rendeletről, amellyel azonban csak az egy törvényhatóság területénél kisebb területre terjedő mezőgazdasági kiállítások és áruminta-vásárok engedélyezési jogát kapták meg a kerületi kamarák.

3. A DTMK ÜGYINTÉZÉSE

Az érdekképviselési törvényben vázolt szerteágazó feladatok végrehajtására hivatott kamarai hivatal, amint azt korábban vázoltam, meglehetősen kis létszámú testület volt. Az indulás éveiben egy-egy tisztviselőnek több szakterületet kellett átfognia, szakosodásra csak a létszám növekedésével kerülhetett sor. Ez a 30-as évek közepére valósult meg. Ekkor a növénytermelésnek, a növényvédelemnek, az állattenyésztésnek, az értékesítési és a mezőgazdasági bizottsági ügyeknek volt szakelőadójuk. A későbbiekben még a mezőgazdasági gépészeti és a baromfityenyésztési ügyeket intézteszakelőadó. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az illető tisztviselők csak ezekkel a szakterületekkel foglalkoztak, csupán azt, hogy ezeken a területeken speciálisan képzettek voltak, és a szakterületeket érintő ügyekkel kizárólag ők foglalkoztak. Emellett azonban más jellegű ügyeket is intéztek. A feledataikat az igazgató határozta meg. Ilyen kis létszám mellett a teljes szakosodás nem volt lehetséges.

A fogalmazók munkáját könnyítették a viszonylag nagy számban alkalmazott gépirónók. Létszámuk általában megegyezett a fogalmazói kar létszámával.

Az igazgató tekintélyes számban alkalmazott szerződéses dolgozókat — a gépirónók többsége sem volt státusban —, köztük legnagyobb számban a körzeti intézőket, akik a kamarai hivatalt a vidékkel, a mezőgazdasági bizottságokkal voltak hivatva szorosabb kapcsolatba hozni.

A kamara anyagi természetű ügyeit a számvevőségnek nevezett, egy számvevőből és egy pénztárnokból álló személyzet intézte. Az utalványozási rend a következő volt: A számlákat és az utalványokat a referens előadó kapta meg, aki ellenőrizte és igazolta a követelés jogosságát, majd átadta a számvevőnek. A számvevő megvizsgálta a számla jogosságát és összegét, valamint azt, hogy a kiutalásra van-e fedezet. Ha minden rendben volt, az

146 A mezőgazdasági bizottságok számára első fokú, és a mezőgazdasági kamara számára a másodfokú hatósági jogkör biztosítása volt a cél. — BKmL. DTMK ir. Választmányi ülés jkv. 1932. dec. 17.

147 Uo. Közgyűlési jkv. 1931. nov. 9.

utalványrendeletet érvényesítési záradékkal látta el, és az ellenőrzést végző tisztviselőhöz továbbította. Tőle került az igazgatóhoz vagy az utalványozási joggal felruházott tisztviselőhöz, aki utalványozta a kiadást, amely szerint a pénztárnok elvégezhetette a kifizetést vagy az átutalást.¹⁴⁸

Két alkalmazott teljesített szolgálatot a segédhivatalban is, akik az iratári munkán kívül a kamara könyvtárával kapcsolatos teendőket is ellátták.

A DTMK döntően írásbeli megkeresésekre, írásban válaszolt. Előfordult, hogy a gazdák személyesen keresték fel a hivatalt, ilyenkor az illetékes előadó jegyzőkönyvet vett fel az ügyről.

A kamarához érkezett leveleket az igazgató, távollétében a helyettes igazgató bontotta fel. A postabontás valószínűleg az iktató jelenlétében történt, mert bár a postabontó feladata volt a tárgymeghatározás és az ügyek előadóknak való szignálása,¹⁴⁹ mindezt az iktató vezette rá az iratra. Az iktatás sorszámos rendszerű volt. Az iktató az irat felzetének jobb felső részére nyomta az iktatóbélyegzőt, rávezette a beérkezés idejét, az iktatószámot, amennyiben az ügynek volt előzménye, az előszámot, valamint az előadó névjelét. Az iktatóbélyegző alá került a rövid tárgymeghatározás. Az iratokat az előiratok szerelése után az iktató adta át az illetékes előadóknak.

Az előadó, ha az ügy röviden elintézhető volt, az irat felzetére írta a választ. Ez történhetett kézírással, de diktálhatta az előadó gépírónak is. Amennyiben az ügy hosszabb választ igényelt, az intézkedés fogalmazata külön lapra került. Ez esetben az előadó az iktatóbélyegző alá írta az „Intézkedés külön íven” mondatot, alá a dátumot és a névjegyet. Ha a válasz több lapra terjedt a betelt lap aljára a következő szöveg került: Folytatást lásd pótíven.” A pótív bal felső sarkára rávezették hogy „Pótív a . . . sz. aktához”. Ha több pótívre volt szükség, az íveket sorszámmal látták el, és azt mind a betelt lap alján, mind a következő ív bal felső sarkán feltüntették. E hosszabb lélegzetű válaszokat az előadók általában gyorsírónak diktálták.

Az előadók az elkészült fogalmazványokat bemutatták az igazgatónak, távollétében az aláírással megbízott tisztviselőnek, aki a szövegben elvégezte a szükségesnek vélt módosításokat, és a tartalmával való egyetértés jeléül kézjegyével látta el. Az irat ezután a leíróba került. Az elkészült tisztázatot összeolvasás és hitelesítés után a segédhivatal postázta el.

A leírók feltüntették a fogalmazatokon a leíró nevét és a leírás idejét. Közvetlenül ez alá került az összeolvasók neve a „Rev.” rövidítés után. Megtalálható az iraton általában az expedialást végző alkalmazott neve és az expedialás ideje is. Ha az irat felzetén történt az intézkedés, mindezek a rá-

148 Uo. 7543/1943.

149 Uo. 1573/1943.

jegyzések az iktatóbélyegző alatt találhatóak, ha pótíven, akkor a lap jobb felső sarkában.

A nagyobb jelentőségű iratokat általában palliumban kezelték, amelynek első oldalán nyomdai úton rögzítették az előbb felsorolt címszavakat.

Az irat felzetére vezették rá az előadók az irat tartalmának tudomásul vételét a „Tud.”, „Tudomásul”, vagy a „Láttam” szó után, névjegyükkel és a napi dátummal. Ilyen tudomásul vételt igénylő ügyek általában az OMK-tól és a földművelésügyi minisztériumtól érkezett leiratok voltak, de így igazolták az igazgatói utasítások és körlevelek ismeretét is. A csak tudomásul vételt igénylő iratok felzetére gyakran ráírták az „Intézkedést nem igényel” mondatot is.

Ha az iktatmány olyan közlést tartalmazott, amelyben további intézkedésre nem volt szükség, az előadó az „Intézkedést nem igényel. Irattárba.” szöveget írta rá, a névjegyével és a dátummal. Az irattározásra vonatkozó, más jellegű utalások nem találhatóak az iratokon.

Ugyancsak az irat felzetére kerültek az ügyek egyes fázisaiban történt intézkedések, mint pl. „Az igazgató úrnak bemutatott”, „A közgyűlésnek bejelentett”, „Választmánynak bejelentve”, „... szakosztály elé”, „A Magyar Rónában közölve”, „Lássa . . . előadó úr is”, stb. Valamennyi rájegyzés után ott az intézkedő névjegye és a rájegyzés időpontja.

Az iktató 1930-ig minden ügy minden fázisát iktatta. 1930-ban áttért a kamara a gyűjtőszámok alkalmazására. Ettől kezdve az azonos tárgyra vonatkozó, különböző időben és helyeken — de ugyanabban az évben — keletkezett iratokat egy iktatószám alatt helyezték el. Az egy gyűjtőbe tartozó iratokat iratborítóban kezelték. Az iratborítón a beérkezés sorrendjében feltüntették a küldőt és az elintézés módját. A beérkezéskor itt nyert sorszám az irat alszáma. A mutatókönyvekben „Gyűjtők” címszó alatt külön mutatózták ezeket az ügyeket, az iktatókönyv elő- és utószám rovatába is beírták a „Gyűjtő” szót. Az iratgyűjtőben kezelt ügyek száma évente 20—30 között van, de több száz ügyiratdarabot tartalmaz. A gyűjtőket nem csatolták.

Az iratokat előreccsatolásos alapszám rendszer szerint irattározták. Az iktatókönyvben feltüntették az elő- és utószámot, de az alapszámot nem írták rá az ügyiratdarabokra. Az ügyiratokat az utolsó év utolsó iktatószáma alatt irattározták. Mivel nem vezettek sorkönyvet, az iratok szerelése nehézkes volt, az iktató az emlékezete mellett csak mutatókönyv címszó-megjelöléseire támaszkodhatott. Valószínűleg ezek a nehézségek okozták, hogy a leggyakrabban előforduló, tömegükben is jelentős mennyiségű, rokon tárgyú iratokat tárgyi dossziékban helyezték el, az elő- és utószámok feltüntetésével nélkül. Az iktatókönyv elő- és utószám rovatába beírták, hogy milyen dosszié — ha ez a tárgymeghatározásból egyértelműen kiderült, csak a

dosszié szót —, és a megjelölt külön kezelt iratcsomóhoz tették. Így a legfontosabb, azonos tárgyú iratok egy helyen, időrendben találhatók.

1944-ben megszakadt az előreccsatolás folyamata, a felszabadulás után iktatott iratokhoz nem szerelték a korábbi iratokat. Ennek az volt az oka, hogy a háború alatt a hivatalnak el kellett hagynia a helyét, mert az épületben katonai kórházat rendeztek be,¹⁵⁰ és emiatt az irattár egy része hozzáférhetetlen volt, másrészt a rendje megbomlott. Az iratkezelés elve azonban nem változott, az előreccsatolás rendszere 1945-től 1949-ig, a Duna—Tisza közti Földművelésügyi Tanács megszűnéséig folyamatos. A DTMK ugyanis, mint érdekképviselői szerv 1947 elején megszűnt, a kamarai hivatal azonban változatlan tisztviselői gárdával működött tovább a földművelésügyi tanács keretében, olyannyira, hogy az iratkezelésben az átszervezésnek nincs semmi látható nyoma.

Az iratokhoz az iktatókönyveken és az általános mutatókon kívül nem készültek segédletek. 1928-ban és 1929-ben külön mutató készült az érkezett és a kimenő iratokról. Ez valószínűleg a megszaporozott ügyekben való könnyebb eligazodást szolgálta — e két évben, a gyűjtő-rendszer bevezetése előtt, tízezren felül volt az iktatott iratok száma. 1939-ben az OMK leiratait külön kötetben mutatózták.

150 Uo. 3865/1945.

Tartalomjegyzék

KIRÁLY LÁSZLÓ

Az „amerikai utas” agrárfejlődés Bács-Kiskunban a második világháború előtt 5

FEKETE JÁNOS

A kiskunfélegyházi pusztakeresők és az alföldi parasztmozgalom 71

BEZDÁN SÁNDOR

Kecskemét társadalmi egyesületei a kiegyezés után (1867—1878) 157

BÁNKI HORVÁTH MIHÁLYNÉ

Kiskunfélegyháza közművelődése a dualizmus idején 181

ROMSICS IGNÁC

A Duna melléki ellenforradalom 255

PASTYIK ISTVÁN

Pataji katolikusok és a Tanácsköztársaság 329

HARGITAY GÁBOR

A kalocsai érsekség a politikai katolicizmus szolgálatában 347

PINTÉR ILONA

Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kamara 1922—1946 431

A kiadásért felel a Bács-Kiskun megyei Levéltár igazgatója · A tipográfia és a kötés-
terv Tóth Sándor munkája · Készült a Petőfi Nyomdában Kecskeméten (munkaszám
81. 95235) 800 példányban, 41,65 (A/5) ív terjedelemben
Felelős vezető Ablaka István

100-11